Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

ليۇ زىشياۋ

ئۇيغۇر تارىخى

بىرىنچى قىسىم

(1)

مىللەتلەر نەشرىياتى

كىرىش سۆز ئورنىدا

يولداش ليۇ زىشياۋ جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈپ، ئۆزىنىڭ نادىر ئەسىرى «ئۇيغۇر تارىخى»نى ئاخىر پۈتتۈردى. بۇ مەملىكىتىمىز بويىچە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخى بايان قىلىنغان تۇنجى ئەسەر، شۇنداقلا مەملىكىتىمىزنىڭ 30 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن بۇيانقى مىللەتلەر تارىخى تەتقىقاتىدا قولغا كەلگەن مۇھىم مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ بىرى. ئۇنىڭ نەشر قىلىنىشى ئېلىمىزدىكى ئۇيغۇر مىللىتىگە بولغان چۈشەنچىنى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشتا قوشقان ئۇلۇغ تۆھپىسىگە بولغان چۈشەنچىنى چوڭقۇرلاشتۇرۇشتا مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە؛ ئۇيغۇر تارىخىنى تەتقىق قىلىش، شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش، شۇنىڭدەك پۈتكۈل جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش ۋە تەرەققىي قىلىش تارىخىنى تەتقىق قىلىش جەھەتتە مەلۇم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

يولداش ليۇ زىشياۋ بۇ ئەسەرنى بۇنىڭدىن 17 يىل ئىلگىرى يېزىشقا باشلىغان. 1976-يىلى، ماڭا بۇ ئەسەرنىڭ دەسلەپتە يېزىلغان سەككىز بابىنى ئەۋەتكەن ئىكەن. مەن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخى ھەققىدە يېزىلغان ئەسەرلەرنىڭ ئىچىدە بىرىنچى بولۇپ بىرقەدەر ئەتراپلىق ۋە بىرقەدەر سىستېمىلىق يېزىلغان بۇ ئەسەرنى كۆرۈپ

بەك خوشال بولدۇم ھەم قوللاش كېرەك دېگەن ئىدىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭدىن داۋاملىق يېزىشنى، ئوتتۇرا يولدا توختاپ قالماسلىقنى ئۈمىت قىلغان ئىدىم. ئۇ توختاپ قالمىدى. ئەمەلىيەتتە ئەسىرى كىتاپخانىلار بىلەن يۈز كۆرۈشتى. بۇ كىشىنى خوشال قىلىدىغان ۋە تەقدىرلەشكە ئەرزىيدىغان ياخشى ئىش. مەن بۇ ئەسەرنىڭ نەشىردىن چىقىشىنى قىزغىن قۇتلۇقلايمەن.

بىرەر ئىلمىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانماق بولغان ئادەم ئالدى بىلەن ئەستايىدىل بولۇشى لازىم. مۇشۇنداق پوزىتسىيە بىلەن ئۆزى كۆزلىگەن ئىلمىي ئوبيېكت ئىچىگە چوڭقۇر كىرىشى، كۆڭۈل قويۇپ ئۆگىنىشى، ھارماي ئىزدىنىشى، ئۇنى بېرىلىپ تەتقىق قىلىشى كېرەك. شۇنداق قىلالىساڭ، ئاندىن ئىشىڭدىن خەلققە يارىغۇدەك نەتىجە چىقىدۇ، ئەلمۇ رازى بولىدۇ، ئۆزەڭمۇ رازى بولىسەن. ئەلنىڭ رازىلىقى ۋە ئالقىشىدىن ئارتۇق ئالى مۇكاپات بولمايدۇ.

مېنىڭچە، يولداش ليۇ زىشياۋنىڭ بۇ ئەسىرى ئاساسەن تۆۋەن-دىكى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

1) ئاپتور بۇ ئەسەرنى يېزىشتا ماركسىزىم-لېنىنىزىم ۋە ماۋ زې-دۇڭ ئىدىيىسىنى يېتەكچى قىلغان. ئۇيغۇر تارىخىدىكى نۇرغۇن مۇھىم مەسىلىلەرنى تارىخىي ماتېرىيالىزىم ۋە دىئالېكتىك ماتېرى-يالىزىم نۇقتىئىنەزىرى بويىچە تەھلىل قىلغان. شۇڭلاشقا، بۇ ئەسەردە ئوتتۇرىغا قويۇلغان كۆزقاراشلار بىرقەدەر توغرا ۋە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن.

2) بۇ ئەسەردە ئۇيغۇر تارىخىدىكى ئاساسىي ۋەقەلەر خېلى ئومۇمىي يۈزلۈك تەتقىق قىلىنغان. ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى كەچۈرمىشلىرى ۋە پۈتۈن جۇڭخۇا ئېلىنىڭ ھەم

ئىنسانىيەتنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن قانداق تۆھپىلەرنى قوشقانلىقى، قانداق تارىخىي تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى قالدۇرغانلىقى... قاتارلىق مۇھىم مەسىلىلەر خېلى ئىشەنچلىك پاكىتلار بىلەن بايان قىلىنغان، بولۇپمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى مەدەنىيىتى ئوبدان يېزىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەسەردە تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى خەلق-لەرنىڭ تارىخى توغرىسىدا بىرمۇنچە تارىخىي مەلۇماتلار بېرىلگەن.

3) بۇ ئەسەردە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كۆپ مىللەتلىك ئۇلۇغ ۋەتىنىمىز جۇڭگونىڭ ئۇزۇن تارىخىدا تۇتقان ئورنى، مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىرى خېلى ئوبدان يېزىلغان. شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئېلىمىز ئۇزاقتىن بېرى كۆپ مىللەت-لىك دۆلەت بولۇپ كەلگەن. ئۇزاق زامانلاردىن باشلاپ ئېلى-مىزدىكى ھەر مىللەت خەلقى ۋەتىنىمىزنىڭ كەڭ زېمىنىدا ياشىغان، ئەمگەك قىلغان ۋە ئاۋۇپ راۋاجلانغان. بۇ زېمىندا ھەر مىللەت خەلقىمىز بىرلىكتە ئېلىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخىنى ۋە شەۋكەتلىك مەدەنىيىتىنى ياراتقان. بۇ ئامىل بولسا ئېلىمىزدىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ رىشتىسى بولۇپ كەلمەكتە. مەيلى ھوقۇق مەركەزگە يىغىلغان ھاكىمىيەت شەكلىدە بولسۇن، ياكى بىرقانچە جايلار مەركەز قىلىنغان بۆلۈنمە ھاكىمىيەت شەكلىدە بولسۇن، ۋەتىنىمىزنىڭ كەڭ زېمىنىنى ئېچىش، باشقۇرۇش ۋە قوغداشقا باشتىن ـ ئاخىر ھەر مىللەت خەلقى قاتناشقان.

4) يولداش لىيۇ زىشياۋ بۇ ئەسەرنى يېزىش جەريانىدا، بىرمۇنچە ئۇيغۇرچە قەدىمقى ئەسەرلەرنىڭ ئۆز نۇسخىلىرىدىن پايدىلانغان. شۇڭا ئۇ مۇشۇ مىللەتنىڭ تارىخىنى بىرقەدەر ياخشى بايان قىلالىغان ھەمدە سۈك، يۈەن، مىڭ ۋە چىڭ سۇلالىلىرىنىڭ

ۋەسلەپكى چاغلىرىدىكى غەربىي شىمال رايونىنىڭ تارىخى ھەققىدىكى
تەتقىقاتتىكى چوڭ بىر بوشلۇقنى تولدۇرۇشتا مەلۇم دەرىجىدە
ھەسسە قوشقان. مەن يولداش لىيۇ زىشياۋنىڭ ۋە ئاز سانلىق
مىللەتلەر تارىخى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغۇچى باشقا تارىخ
ئالىملىرىنىڭ بۇ جەھەتتە تېخىمۇ كۆپ ۋە ئۈنۈملۈك خىزمەتلەرنى
ئىشلىشىنى، ئۇيغۇرچە ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر تىلىدا يېزىلغان
تارىخىي مىراسلارنى، ئاسارە-ئەتىقىلەرنى جىددىي توپلاپ رەتلى-
شىنى، ئۇنىڭ مۇۋاپىق جايلىرىغا ۋارىسلىق قىلىپ، مىللەتلەر
تارىخىنى ۋە بىر پۈتۈن جۇڭخۇا ئېلىنىڭ مۇكەممەل تارىخىنى
يېزىش ئۈچۈن تېگىشلىك تۆھپە قوشۇشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

شۇنىمۇ دەپ ئۆتۈشنى خالايمەنكى، مىللەتلەر تارىخىنى تەتقىق
قىلىشتا، ھازىر بىز ئىنگلىز، رۇس، ياپون، نېمىس، فرانسۇز
تىللىرىنى بىلىدىغان ئالىملارغا مۇھتاج بولۇپلا قالماستىن، بەلكى
ئېلىمىزدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تىللىرىنى مۇكەممەل
بىلىدىغان ئالىملارغا تېخىمۇ مۇھتاج. ئاز سانلىق مىللەتلەردىن
بولغان ئالىملارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، خەنزۇچە تىل ۋە يېزىقنى
پىششىق ئىگىلەش ئىنتايىن زۆرۈر. يولداش لىيۇ زىشياۋ خەنزۇ
مىللىتىدىن بولۇپ، ئۇيغۇر تىلى ۋە يېزىقىنى مۇكەممەل ئىگىلىگەن.
بۇمۇ ئۇنىڭ «ئۇيغۇر تارىخى»نى يېزىپ چىقالىشىدىكى شەرتلەرنىڭ
بىرى. بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرچە نۇسخىسىنىمۇ، خەنزۇچە نۇسخىسىنىمۇ
يولداش لىيۇ زىشياۋ ئۆزى يېزىپ چىققان.

يىغىنچاقلاپ ئېيتقاندا، بۇ خېلى مۇۋەپپەقىيەتلىك يېزىلغان
ئەسەر. ئەسەردە يېتەرسىزلىكلەرمۇ بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق بىر چوڭ
ھەجىمدىكى تارىخ ئەسىرىدە كەمچىلىك، ھەتتا ئايرىم خاتالىقلارنىڭ

بولماسلىغى مۇمكىن ئەمەس. كىتاپخانىلار، بولۇپمۇ تارىخچىلارنىڭ يولداش ليۇ زىشياۋغا ياردەم قىلىشىنى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭ بۇ ئىلمىي پائالىيىتىنى تېخىمۇ غەيرەت بىلەن داۋاملاشتۇرۇپ، ئۇيغۇر تارىخى توغرىسىدا ھەر خىل تېمىلاردا تېخىمۇ ياخشى ئەسەرلەر يارىتىشىنى ئۈمىت قىلىمەن.

سەيپىدىن ئەزىزى

1984 - يىل ئاۋغۇست.

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز ئورنىدا .... سەيپىدىن ئەزىزى (1)

سۆز بېشى .... (1)

مۇقەددىمە .... (6)

بىرىنچى باپ ۋەتىنىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان قەدىمقى قەبىلىلەر .... (9)

بىرىنچى بۆلۈم ھۇن ھاكىمىيىتى دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار .... (9)

ئىككىنچى بۆلۈم جوجان ھاكىمىيىتى دەۋرىدىكى تېلېلار .... (11)

ئۈچىنچى بۆلۈم تۈرك خاندانلىغى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار .... (18)

ئىككىنچى باپ ئۇيغۇر خاندانلىغى .... (31)

بىرىنچى بۆلۈم خاندانلىقنىڭ شەكىللىنىشى .... (31)

1. خاندانلىق ۋۇجۇتقا كېلىشتىن ئىلگىرىكى تارىخ ھەققىدە ئەسلىمە .... (32)

2. خاندانلىقنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى .... (38)

3. خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىق قۇرۇلمىسى .... (59)

ئىككىنچى بۆلۈم ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى .... (64)

1. ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ ئىقتىسادى .... (64)
2. ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ مەدەنىيىتى .... (80)
ئۈچىنچى بۆلۈم ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ تاڭ سۇلالىسى .
بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى.............. (92)
1. خاندانلىق بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسى، ھەربى
مۇناسىۋىتى.................................... (93)
2. خاندانلىق بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى..... (106)
3. خاندانلىق بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇدىلىق مۇناسىۋىتى...... (111)
ئۈچىنچى باپ ئۇيغۇرلارنىڭ غەربكە كۆچۈشى........... (121)
بىرىنچى بۆلۈم ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ يىمىرىلىشى .... (121)
ئىككىنچى بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى .... (132)
1. جەنۇپقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار .... (132)
2. غەربكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار .... (136)
تۆتىنچى باپ خېشى ئۇيغۇرلىرى .... (147)
بىرىنچى بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ خېشى رايونىدا ئولتۇراق-
لىشىشى .... (147)
ئىككىنچى بۆلۈم خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىقتىسادى ۋە
مەدەنىيىتى .... (156)
1. خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىقتىسادى .... (156)
2. خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى .... (161)
ئۈچىنچى بۆلۈم خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاقىۋىتى .... (163)
بەشىنچى باپ شىجۇ (قوجۇ) ئۇيغۇرلىرى .... (171)
بىرىنچى بۆلۈم شىجۇدىكى تارىخىي ئۆزگىرىشلەر .... (171)
1. تارىم ئويمانلىغىنىڭ شىمالىي قىسمىنىڭ غەربىي خەن
سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەھۋالى .... (171)

2. تاريم ئويمانلىغىنىڭ شىمالىي قىسمىنىڭ شەرقىي خەن
سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەھۋالى .... (179)
3. قوجۇ (گاۋچاڭ) دۆلىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى............. (190)
4. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قوجۇ رايونى .... (198)
ئىككىنچى بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرپان ئويمانلىغىدىكى
تەرەققىياتى............................ (205)
1. ئۇيغۇرلار تيانشاننىڭ شەرقىي قىسمىغا ئورۇنلىشىشتىن
بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى تارىخىي ئەھۋال .... (205)
2. شىجۇ (قوجۇ) ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى...... (210)
ئۈچىنچى بۆلۈم شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىقتىسادى ۋە
مەدىنىيىتى .... (222)
1. شىجۇ (قوجۇ) ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىقتىسادى .... (224)
2. شىجۇ (قوجۇ) ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدىنىيىتى .... (234)
تۆتىنچى بۆلۈم بۇددا دىنى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارغا
بولغان تەسىرى .... (258)
ئالتىنچى باپ غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى .... (285)
بىرىنچى بۆلۈم قاراخانىلار خاندانلىغى .... (285)
1. قاراخانىلار خاندانلىغى ۋۇجۇتقا كېلىشتىن ئىلگىرىكى
ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىغىنىڭ تارىخىي شارائىتى .... (285)
2. قاراخانىلار خاندانلىغىنىڭ روناق تېپىشى .... (294)
3. قاراخانىلار خاندانلىغىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە يوقىلىشى...... (317)
ئىككىنچى بۆلۈم قاراخانىلار خاندانلىغىنىڭ سىياسىي،
ئىقتىسادى ۋە مەدىنىيىتى .... (326)
1. قاراخانىلار خاندانلىغىنىڭ سىياسىي تۈزۈلمىسى .... (326)
2. قاراخانىلار خاندانلىغىنىڭ ئىقتىسادى..................... (334)
3. قاراخانىلار خاندانلىغىنىڭ مەدىنىيىتى..................... (339)

ئۈچىنچى بۆلۈم ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشى .... (356)

يەتتىنچى باپ تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى .... (378)

بىرىنچى بۆلۈم تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى .... (378)

1. تارىم ۋادىسىنىڭ تارىخىي ئەھۋالى .... (379)
2. تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى .... (396)

ئىككىنچى بۆلۈم غەربىي لياۋ سۇلالىسى ۋە ئۇيغۇرلار .... (404)

1. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى .... (404)
2. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ئىجتىمائىي ئىگىلىك قۇرۇلمىسىغا قوللانغان تەدبىرلىرى .... (424)
3. غەربىي لياۋ سۇلالىسى مەزگىلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىگىنىڭ يۈكسىلىشى .... (431)
4. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدا يۈرگۈزگەن دىنىي سىياسىتى .... (438)
5. غەربىي لياۋ سۇلالىسى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى .... (446)
6. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ يوقىلىشى .... (458)

سەككىزىنچى باپ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار .... (464)

بىرىنچى بۆلۈم ئۇيغۇر ئىدىقۇت ھاكىمىيىتىنىڭ

يوقىلىشى .... (464)
1. ئۇيغۇر ئىدىقۇت ھاكىمىيىتىنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە
بېقىنىشى .... (467)
2. ئىدىقۇت ھاكىمىيىتىنىڭ پەيدىن - پەي يوقىلىشى .... (475)
ئىككىنچى بۆلۈم ئىمپېرىيە مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلار-
نىڭ ئىقتىسادى .... (485)
ئۈچىنچى بۆلۈم موڭغۇل ئىمپېرىيىسى مەزگىلىدىكى
ئۇيغۇر مەدىنىيىتى .... (498)
1. ئۇيغۇر مەدىنىيىتىنىڭ موڭغۇل مەدىنىيىتىگە تەسىرى......... (498)
2. ئۇيغۇر مەدىنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى .... (505)
تۆتىنچى بۆلۈم ئىمپېرىيە مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر
تارىخىي شەخسلىرى .... (512)
توققۇزىنچى باب چاغاتاي خاندانلىقى دەۋرىدىكى
ئۇيغۇرلار .... (557)
بىرىنچى بۆلۈم چاغاتاي خاندانلىقى .... (557)
1. چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى .... (557)
2. چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى .... (564)
3. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ چاغاتاي خاندانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈ-
رۈشى ۋە ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىشى .... (570)
4. چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ قايتا پارچىلىنىشى .... (575)
ئىككىنچى بۆلۈم چاغاتاي خاندانلىقى دەۋرىدىكى
ئۇيغۇرلار .... (580)
1. ئۇيغۇرلار رايونىدىكى سىياسى ۋەزىيەتنى بەلگىلىگۈچى
بۆلاجى جەمەتى ۋە ئەرشىدىن جەمەتى .... (580)
2. ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىۋاتقان ئىقتىسادى...... (586)

3. ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى تامامەن
تىزگىنلىشى .... (590)
4. مۇشۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى .... (592)
ئونىنچى باپ مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى........... (615)
بىرىنچى بۆلۈم مىڭ سۇلالىسىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدا كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋىتى......................... (615)
1. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ھەربى ئىشلار
تەدبىرلىرى .... (616)
2. مىڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى تىيانشاننىڭ
جەنۇبى ۋە شىمالىنىڭ سىياسى ئەھۋالى.................. (628)
3. مىڭ سۇلالىسىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى
بىرلىككە كەلتۈرۈش مەقسىدىدە قۇمۇلدا ئېلىپ بارغان
پائالىيەتلىرى .... (644)
4. تۇرپان بىلەن مىڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا قۇمۇلنى تالىشىش
يۈزىسىدىن بولغان كۈرەشلەر .... (657)
5. مىڭ سۇلالىسىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي
رايونلىرى بىلەن بولغان سىياسى، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت
ئالاقىلىرى .... (675)
ئىككىنچى بۆلۈم داۋالغۇش مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى .... (684)
1. داۋالغۇپ تۇرۇۋاتقان شارائىتتىكى ئۇيغۇر ئىقتىسادى......... (685)
2. داۋالغۇپ تۇرۇۋاتقان شارائىتتىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ...... (692)
ئون بىرىنچى باپ يەركەن خاندانلىقى .... (717)

بىرىنچى بۆلۈم يەركەن خاندانلىغىنىڭ ۋۇجۇتقا
كېلىشى.. (717)
1. خاندانلىقنىڭ قۇرۇلۇشى .... (717)
2. يەركەن خاندانلىغىدىكى ئۆزگىرىشلەر .... (732)
3. قىسقا يەكۇن .... (751)
ئىككىنچى بۆلۈم يەركەن خاندانلىغىنىڭ سىياسىسى،
ئىقتىسادى ۋە مەدىنىيىتى .... (754)
1. يەركەن خاندانلىغىنىڭ سىياسىسى .... (754)
2. يەركەن خاندانلىغىنىڭ ئىقتىسادى.......................... (759)
3. يەركەن خاندانلىغى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر مەدىنىيىتى ...... (779)
ئون ئىككىنچى باپ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى بۆلۈ-
نۇش .... (798)
بىرىنچى بۆلۈم ئاق تاغلىقلار ۋە قارا تاغلىقلار .... (798)
1. يەركەن خاندانلىغى هۆكۈمرانلىرىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا
ئىشانلارنىڭ كاتتىۋېشىنى كەلتۈرۈشىدىكى سەۋەپ.......... (800)
2. ئىشانلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا مەزهەپلەرگە بۆلۈنۈشى-
نىڭ سەۋەۋى ۋە جەريانى.................................. (803)
3. دىنىي مەزهەپلەر كۈرىشىنىڭ هۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ
ئىچكى قىسمىدىكى يۇت تېپىشىشىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلى
بولۇپ قېلىشى .... (815)
4. دىنىي مەزهەپلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەش دائىرىسىنىڭ
جەمىيەتتىكى هەرقايسى تەبىقىلەرگە كېڭىيىشى .... (821)
ئىككىنچى بۆلۈم ئۇيغۇرلار رايونىدا بۆلۈنۈش بولغان-
دىن كېيىنكى سىياسى ۋەزىيەت ...... (822)
1. ئۇزاققا سوزۇلغان داۋالغۇشنىڭ مۇقەددىمىسى.............. (823)
2. جايلاردىكى فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا هاكىم-

يەت يۇرگۇزۇشى .... (826)
3. جۇڭغار قوشۇنىنىڭ تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىغا كىرىشى...... (832)
4. ئىشانلار مەزھىپىنىڭ ئىقتىسادىي ئىمتىيازى ۋە قاتتىق
ئېكسپلاتاتسىيىسى .... (841)
5. ئىشانلار مەزھىپىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىيە ۋە مەدەنىيەت
ساھەسىگە كۆرسەتكەن تەسىرى .... (849)

ئون ئۈچىنچى باپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى .... (856)

بىرىنچى بۆلۈم چىڭ سۇلالىسىنىڭ تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى
توغرىسىدا ئومۇمى بايان .... (856)
1. جورجىنلارنىڭ قۇدرەت تېپىشى ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ
قۇرۇلۇشى .... (856)
2. چىڭ سۇلالىسىنىڭ جۇڭغارنى تىنجىتىشى .... (866)
3. چىڭ سۇلالىسىنىڭ تيانشاننىڭ جەنۇبىنى بىرلىككە
كەلتۈرۈشى.. (890)

ئىككىنچى بۆلۈم بۇرھانىدىن ـ خان خوجا توپىلىڭى
.... (909)
1. بۇرھانىدىن ـ خان خوجا توپىلىڭىنىڭ تىنجىتىلىش
جەريانى .... (911)
2. قىسقىچە يەكۈن .... (930)

ئون تۆتىنچى باپ چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدا يولغا قويغان تەدبىرلىرى .... (952)

بىرىنچى بۆلۈم چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدا يولغا قويغان سىياسى، ھەربى تەدبىر-لىرى .... (952)
1. ھەربى تەدبىرلەر .... (953)
2. سىياسى تەدبىرلەر .... (973)
ئىككىنچى بۆلۈم چىڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار رايونىدا يولغا قويغان ئىقتىسادىي تەدبىرلەر ۋە مەدەنىيەت تەدبىرلىرى .... (995)
1. ئىقتىسادىي تەدبىرلەر .... (995)
2. مەدەنىيەت تەدبىرلىرى .... (1019)
ئۈچىنچى بۆلۈم چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار-نىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى ...... (1043)
1. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادى ...... (1044)
2. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى .... (1074)
ئون بەشىنچى باب جاھانگىر خوجا توپىلىڭى .... (1099)
بىرىنچى بۆلۈم چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كۈنسايىن زەئىپلىشىشى .... (1099)
1. ئۈچتۇرپان قوزغىلىڭى ۋە ئۇنىڭ تەسىرى .... (1099)
2. ئۇيغۇرلار رايونىدا ھۆكۈمرانلىق تۈزۈلمىسىدە قالايمىقانچىلىق ۋە تەڭپۇڭسىزلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەبلەر .... (1109)
3. چىڭ سۇلالىسىنىڭ دىنىي مەسىلىدىكى سەۋەنلىكى .... (1122)
ئىككىنچى بۆلۈم جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنىڭ جەريانى .... (1127)
1. جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى...... (1128)

2. چىڭ سۇلالىسىنىڭ جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنى تىنجىتىش
جەريانى.. (1147)
3. جاھانگىر خوجا توپىلىڭىنىڭ، مەغلۇپ بولۇش
سەۋەپلىرى .... (1175)
4. جاھانگىر خوجا توپىلىڭى تىنجىتىلغاندىن كېيىن چىڭ
سۇلالىسى يولغا قويغان مۇھىم تەدبىرلەر .... (1182)
خاتىمە.. (1205)

سۆز بېشى

ئۇيغۇر مىللىتى ۋەتىنىمىزدىكى ئۇزاق تارىخقا ئىگە مىللەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، جۇڭخۇا تارىخىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈشتە، جۇڭخۇا مەدەنىيىتىنى يارىتىشتا، ۋەتىنىمىزنىڭ زېمىنىنى بەرپا قىلىشتا غايەت زور تۆھپە قوشقان.

1982-يىلدىكى ئىستاتىستىكىلىق مەلۇماتقا قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ نوپۇسى 5 مىليون 957 مىڭ 112 بولۇپ، ئاساسەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا ئولتۇراقلاشقان.

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى مەملىكىتىمىزنىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، يەر كۆلىمى 1 مىليون 650 مىڭ كۋادرات كىلومېتىردىن ئارتۇق، مەملىكىتىمىز يەر كۆلىمىنىڭ تەخمىنەن ئالتىدىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدۇ. دېمەك، شىنجاڭ — مەملىكىتىمىزنىڭ ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلىرى ئىچىدە ئەڭ چوڭ مەمۇرى بىرلىك.

شىنجاڭنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى ئالتاي تاغ تىزمىلىرى جۇڭگو-سوۋېت ئىتتىپاقى-موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى چېگرىلىرىغا جايلاشقان بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 3000 مېتىرچە ئېگىز. شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا كۇئېنلۇن تاغ تىزمىلىرى بار، ئۇ دېڭىز يۈزىدىن 5000 مېتىرچە ئېگىز بولۇپ، مەملىكىتىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ تاغ

تىزمىلىرىنىڭ بىرى. شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىغا جايلاشقان پامىر ئېگىزلىكى ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى تۆت چوڭ تاغ تىزمىسىنى تۇتاشتۇرغانلىقى ئۈچۈن، "دۇنيانىڭ ئۆگزىسى" دەپ ئاتىلىپ كەلگەن. "مۇز تاغلار ئاتىسى" دەپ نام ئالغان مۇز تاغ چوققىسى پامىرنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى بولۇپ، دېڭىز يۈزىدىن 7500 مېتىر ئېگىز.

ھەيۋەتلىك تيانشان تېغى غەربتىن شەرققە سوزۇلۇپ، شىنجاڭنى جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شىمالىي شىنجاڭ دېگەن ئىككى قىسىمغا ئايرىپ تۇرىدۇ. تيانشان تېغى بىلەن كۇئېنلۇن تېغىنىڭ ئوتتۇرىسىدا دۇنياغا مەشھۇر تارىم ۋادىسى جايلاشقان. ئۇنىڭ يەر كۆلىمى تەخمىنەن 810 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر بولۇپ، ئېلىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ ئىچكى قۇرۇقلۇق ۋادىسى ھېسابلىنىدۇ. داڭلىق تەكلىماكان قۇملۇقى تارىم ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان. تيانشان بىلەن ئالتاي تاغ تىزمىلىرى ئوتتۇرىسىدا ھەممىگە تونۇش جۇڭغار ئويمانلىقى بار بولۇپ، ئۇنىڭ يەر كۆلىمى تەخمىنەن 300 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. قۇربان تۇڭغۇت قۇملۇقى مانا مۇشۇ جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. تارىم ئويمانلىقى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقى دېڭىزدىن يىراق بولغاچقا، ئويمانلىقلاردىكى ھاۋا قۇرغاقلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى بوستانلىقلارنى تارىم دەرياسى، قەشقەر دەرياسى، يەركەن دەرياسى، ئاقسۇ دەرياسى، ئۆگەن دەرياسى، يۇرۇڭقاش دەرياسى، قارىقاش دەرياسى، كېرىيە دەرياسى، مۇزات دەرياسى، قايىدۇ دەرياسى، كۆنچى دەرياسى، ئىلى دەرياسى، ئېرتىش دەرياسى، ئۇلۇنگۇر دەرياسى، ماناس دەرياسى ۋە بۆرتالا

دەرياسى سۇغىرىپ تۇرىدۇ.
تارىم دەرياسىنىڭ ئومۇمى ئۇزۇنلۇغى 2300 كىلومېتىر بولۇپ، دۇنيا بويىچە ئەڭ ئۇزۇن ئىچكى قۇرۇقلۇق دەريالىرىنىڭ بىرى.
شىنجاڭ دائىرىسىدە يەنە لوپنۇر كۆلى، باغراش كۆلى، بورۇلتوقاي كۆلى، ئېبنۇر كۆلى، ماناس كۆلى، سايرام كۆلى ھەم بارىكۆل كۆلىدىن ئىبارەت كۆللەر بار.
شىنجاڭ — مەملىكىتىمىز بويىچە مۇھىم چارۋىچىلىق رايونى. تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا جايلاشقان پايانسىز ئوتلاقلار چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ تەرەققىياتىنى ئوبدان ئىمكانىيەت بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. بۇ يەردە چارۋا ماللارنىڭ تۈرى كۆپ، سۈپىتى ياخشى، شىنجاڭ ئىنچىكە يۇڭلۇق قويى ئېلىمىز بويىچە ئەڭ ياخشى قوي خىللىرىنىڭ بىرى ھىساپلىنىدۇ. ئىلى ئېتى، قاراشەھەر ئېتى، كۇچار كۆپىسى قەدىمدىن تارتىپ مەشھۇر.
شىنجاڭ ئېلىمىز بويىچە مەشھۇر ئورمانچىلىق رايونلىرىنىڭ بىرى. تىيانشان ھەم ئالتاي تاغ تىزمىلىرىنى قېلىن ئورمانلار قاپلاپ تۇرىدۇ. بۇ يەرلەردە ئارچا، قارىغاي، قېيىن قاتارلىق دەرەخلەر ئۆسىدۇ، ياغاچلارنىڭ ئومۇمى زاپاس مىقدارى 150 مىليون كۇب مېتىرغا يېتىدۇ. تارىم ۋادىسىدا يەنە قۇرغاقچىلىققا بەرداشلىق بېرەلەيدىغان توغراق ئۆسىدۇ.
شىنجاڭ يەر ئاستى بايلىغى مول جاي، تېپىلغان كان بايلىقلىرى ئىچىدە كۆمۈر، تۆمۈر ۋە نېفىت مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا ئالتۇن، تېتان، ئۇران، نېكىل قاتارلىق ئاز ئۇچرايدىغان مېتاللارغىمۇ باي. خوتەن قاشتېشى قەدىمدىن تارتىپ شىنجاڭ رايونىنىڭ سىماللىرىدىن بىرى دەپ تونۇلۇپ كەلمەكتە.
ئۇيغۇر خەلقى شىنجاڭدىكى باشقا مىللەتلەر خەلقى بىلەن بىللە

ئۈزلىرىنىڭ جاپالىق ئەمگىكى ئارقىلىق تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا مۇنبەتلىك ئېكىنزارلىقلارنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈپ، بۇغداي، شال، كۆممە قوناق، ئاق قوناق ھەم كېۋەز قاتارلىق زىرائەتلەرنى تېرىپ كەلگەن.

ئۇيغۇر خەلقى باغۋەنچىلىككە ماھىر. تۇرپان ئۈزۈمى، كورلا نەشپۈتى، ئىلى ئالمىسى، خوتەن ياڭىقى، شۇنىڭدەك قوغۇن، ئەنجۈر، ئانار، ئۈرۈك قاتارلىق مېۋىلەر مەملىكىتىمىزگىمۇ، دۇنياغىمۇ مەشھۇر.

ئۇيغۇر تىلى ئالتاي تىل سىستېمىسىنىڭ تۈرك تىل گۇرۇپپىسىغا مەنسۇپ.

ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىق ئىشلىتىش تارىخى ئۇزۇن. ئۇيغۇرلار دەسلەپتە"ئورخون-رونىك يېزىقى"نى ئىشلەتكەن. كېيىن، سوغدى ھەرپلىرى ئاساسىدا خۇيگۇ يېزىقى (قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقى) دەپ ئاتالغان يېزىقنى ياراتقان. 11-ئەسىردىن كېيىن ئەرەبچە يېزىقنى قوللانغان.

ئۇيغۇر مىللىتى ئۆزىنىڭ شانلىق مىللى مەدىنىيىتىنى ياراتقان. 11-ئەسىردە ۋۇجۇتقا كەلگەن «قۇتادغۇ بىلىك»، «دىۋانى لۇغەتىت تۈرك» ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدىنىيەت تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئاتىسى دەپ ئىززەتلەنگەن «ئون ئىككى مۇقام» ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەقىل-پاراستىنىڭ جەۋھىرى، ۋەتىنىمىزنىڭ مەدىنىيەت غەزىنىسىدىكى قىممەتلىك مىراس.

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي پائالىيىتى كۆركەم ھەم ھەيۋەتلىك، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي تۆھپىسى سەلتەنەتلىك ھەم شەۋكەتلىك. قولىڭىزدىكى بۇ «ئۇيغۇر تارىخى»نىڭ بىرىنچى قىسمىدا پەقەت

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قەدىمقى تارىخىلا سۆزلىنىدۇ، ئاپتور كېيىن بۇ ئەسەرنىڭ ئىككىنچى ۋە ئۈچىنچى قىسىملىرىنى، يەنى يېقىنقى زامان تارىخى قىسمى بىلەن ھازىرقى زامان تارىخى قىسمىنىمۇ يېزىپ چىقىدۇ.

مۇقەددىمە

ئاسيانىڭ شەرقىدە شىڭئەنلىڭ (ھىنگان) تاغ تىزمىلىرىدىن تارتىپ غەرپتە ئارال دېڭىزىغىچە، جەنۇپتا گوبى چۆللۈكىدىن تارتىپ شىمالدا بايقال كۆلىگىچە بولغان ئارىلىق گويا بىر تارىخ سەھنىسى بولۇپ، نۇرغۇن قەدىمىي كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر بۇ يەردە ياشاپ، تارىخ سەھىپىسىگە يېزىلدى. بۇ رايوندا مەشرىقتىن مەغرىپكىچە سوزۇلغان چوڭ شىڭئەنلىڭ (چوڭ ھىنگان)، كىچىك شىڭئەنلىڭ (كىچىك ھىنگان)، قاڭغاي، داچىڭشەن، چىلىيەنشەن، تيانشان، ئالتاي قاتارلىق تاغ تىزمىلىرى بولۇپ، بۇلارنى قويۇق ۋە قېلىن ئورمانلىقلار قاپلاپ تۇرىدۇ. بۇ جايلاردىن يەنە لياۋخې، كېرۇلۇن، تۇغلا، سېلىنگا، ئورخون، شۇلېخې، ئېرتىش، ئىلى، سىر دەرياسى قاتارلىق دەريالار ئېقىپ ئۆتىدۇ. بۇ تاغۇ-دەريالار نۇرغۇنلىغان ئوتلاق ۋە بوستانلىقلارنى ھاسىل قىلغان، بۇلارنىڭ ئىچىدە سۈيى مول، ئوت-چۆپى ياخشى موڭغۇل دالاسى، جۇڭغار ئويمانلىغى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرى قەدىمقى چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ مال بېقىشىغا ۋە ئوۋچىلىق قىلىشىغا ناھايىتى باپ جايلار بولغان. ھونلار، جوجانلار①، سىئانبىلار②، تۈركلەر ۋە ئۇلاردىن كېيىنكى قىتانلار

① جوجانلار — چەتئەل تارىخىي ھۆججەتلىرىدە ئاۋارلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

② سىئانبىلار — بەزى تارىخىي ھۆججەتلەردە سىبىرلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(خىتايلار)، موڭغۇللار مۇشۇ رايونلاردا بارلىققا كەلدى، زورايىدى ۋە قۇدرەت تاپتى. ئۇيغۇرلارمۇ بۇ رايونلاردا ئۆسۈپ يېتىلىش، زورىيىش، قۇدرەت تېپىش جەريانلىرىنى بېشىدىن كەچۈردى. تەخمىنەن مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن سىبىرىيىنىڭ بايقال كۆلى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بالقاش كۆلى ئارىلىغىدىكى بىپايان ئوتلاقلاردا دىڭلىڭ دەپ ئاتالغان چارۋىچى قەبىلىلەر ياشايتتى. ئېلىمىزنىڭ 4-ئەسىردىكى خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلىرىدە بولسا ئۇلار تېلى① دەپ ئاتالغان، يەنە چىلى، دىلى دەپمۇ ئاتالغان، شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ ھارۋىلىرىنىڭ چاقى ئېگىز بولغانلىقتىن، بەزىدە ئېگىز ھارۋىلىقلار دېگەن مەنىدە گاۋچې دەپمۇ ئاتالغان.

دىڭلىڭ ياكى تېلى دەپ ئاتالغان قەبىلىلەر شۇ ۋاقىتلاردا شەرقىي تېلى ۋە غەربىي تېلى دەپ ئىككىگە بۆلۈنەتتى. غەربىي تېلىلار ئېرتىش دەرياسى بىلەن بالقاش كۆلى ئارىلىغىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. مىلادى 4-ئەسىر ئەتراپىدا شەرقىي تېلىلار تەدرىجىي ھالدا ئورخون دەرياسى ۋادىسىغا كۆچتى. بۇ چاغدا ئۇلار ئالتە قەبىلىدىن تەركىب تاپقان. بۇلار ئىچىدە يۈەنخې دېگەن بىر قەبىلە بار ئىدى. يۈەنخې دېگەن نام ئۇيغۇر دېگەن نامنىڭ ئەڭ دەسلەپكى خەنزۇچە ئاتىلىشى ئىدى. مەملىكىتىمىزنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلىرىدە ئۇيغۇر دېگەن نام ئاھاڭ بويىچە ئۇخې، ئۇخۇ، خۇيخې، خۇيگۇ، ۋېيۋۇر دەپ ئاتىلىپ كەلدى. شۇ چاغلاردا ئۇيغۇرلار دىڭلىڭ ۋە تېلىلارنىڭ بىر

① تېلى — قەدىمقى تۈرك يازما تارىخىي ھۆججەتلىرىدە تولۇس دەپ ئاتىلىدۇ.

تەركىۋي قىسمى ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن، بىز گەپنى هونلار هاكىمىيىتى مەزگىلىدىكى دىڭلىڭلار، جوجانلار هاكىمىيىتى مەزگىلىدىكى تىبلىلار، تۈرك خاندانلىقى مەزگىلىدىكى خۇيخېلاردىن باشلايمىز.

بىرىنچى باپ
ۋەتىنىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان قەدىمقى قەبىلىلەر

بىرىنچى بۆلۈم هون هاكىمىيىتى دەۋرىدىكى دىڭلىڭلار

مىلادىدىن تەخمىنەن 11 ئەسىر بۇرۇن ئېلىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدا هون دەپ ئاتالغان بىر كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە ياشايتتى. ئېلىمىز-نىڭ بەزى تارىخىي هۆججەتلىرىدە ئۇلار "خۇ" دەپمۇ ئاتالغان. ئۇلار شەرقتە شىڭئەنلىڭ تاغ تىزمىلىرىدىن تارتىپ غەرپتە تيانشان تېغىنىڭ شەرقىغىچە، شىمالدا هازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بايقال كۆلىدىن تارتىپ جەنۇپتا سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالىغىچە بولغان ئارىلىقتا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئىدى①.

مىلادىدىن ئىككى ئەسىر بۇرۇن يەنى خەن سۇلالىسى قۇرۇلۇپ 30 ـ 40 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، هونلارنىڭ باشلىقى باتۇر (مەتە) تەڭرىقۇت هون قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇلار شەرقتە تۇڭگوس قەبىلىسىنى يوقاتتى، شىمالدا خۇنيۇ، چۈشې قەبىلىلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. غەرپتە چوڭ ياۋچىلارنى قوغلاپ چىقاردى، شۇنىڭدەك هازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ چارقىلىق ناهىيىسى دائىرىسىدىكى قىرۇران (كىرورايىنا) دۆلىتى بىلەن ئىلى

دەرياسى ۋادىسىدىكى ئۇيسۇن قەبىلىسىنى بويسۇندۇردى. جەنۇپتا بولسا سەددىچىن سېپىلى ئەتراپىغا قىستاپ باردى، شۇنداق قىلىپ، ئاسىيانىڭ شەرقىدىكى موڭغۇل دالاسى بىلەن جۇڭغار ئويمانلىقى تامامەن ئۇلارنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.

شۇ ۋاقىتلاردا بايقال كۆلى بىلەن بالقاش كۆلى ئارىلىقىدا ياشاۋاتقان دىڭلىڭ قەبىلىلىرىمۇ هونلار تەرىپىدىن بويسۇندۇ- رۇلدى②. مىلادىدىن بۇرۇنقى 72-يىلى، دىڭلىڭ قەبىلىلىرى ئۇيسۇن ۋە ئۇرخۇن قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ، ئۈچ تەرەپتىن هۇجۇمغا ئۆتۈپ، هون قوشۇنلىرىدىن بىرقانچە ئون مىڭ لەشكەرنى يوقىتىپ، تارىخىي هۆججەتلەردە دىڭلىڭلارغا ئائىت ئەڭ دەسلەپكى مەلۇمات قالدۇرغان ئىدى. شۇنىڭدىن 11 يىل كېيىن يەنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 61-يىلى، دىڭلىڭلار هونلارنىڭ ئىچكى جەھەتتە ئىككىگە بۆلۈنۈپ، ئۆزئارا جېدەل-ماجرالىرى كەسكىنلىشىپ كەتكەن پۇر- سەتتىن پايدىلىنىپ، هون قۇلدارلىرىنىڭ قوشۇنلىرىغا يەنە بىر قېتىم هۇجۇم قوزغىدى. شۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىن كېيىن، هون قۇلدارلىرى- نىڭ دىڭلىڭلار ئۈستىدىكى هۆكۈمرانلىقى بىر مەھەل ئۈزۈلۈپ قالدى.

هونلار هاكىمىيىتى خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ئاسارلىق تەھدىت ئىدى. دەسلەپتە خەن سۇلالىسى بىر مەھەل يول قويۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 133-يىلى، خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى ۋۇدى بۇرۇنقى پاسسىپ سىياسىتىنى ئۆزگەرتىپ، جازا يۈرۈشى خاراكتېرىدىكى ئۇرۇشنى قوزغىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 89-يىلى خەن سۇلالىسى هونلارغا قارشى يەنە بىر قېتىم هەربى هەركەت ئېلىپ بېرىپ، ئاتلىق، هارۋىلىق لەشكەرلەرنىڭ سەركەر-

دىسى دۇشيەننى هونلارغا هۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. بىرقانچە ئون قېتىملىق چوڭ-كىچىك ئۇرۇشلاردىن كېيىن، هونلارنىڭ ئاساسىي ھەربىي كۈچى ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. بۇ چاغدا دىڭلىڭلار خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىغا ماسلىشىپ شىمالدىن جەنۇپقا، سىيانبىلار شەرقتىن غەرپكە، تىيانشاننىڭ شىمالىدا ياشاۋاتقان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر غەرپتىن شەرققە قاراپ ئۈچ تەرەپتىن هون قوشۇنلىرىغا قىستاپ هۇجۇم قىلىپ، هونلار هاكىمىيىتىنىڭ گۇمران بولۇشىغا سەۋەبچى بولدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 60-يىلى هونلارنىڭ سەر-كەردىلىرىدىن رىزوۋاڭ خەن سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتتى. خەن سۇلالىسى غەربىي دىياردا غەربىي دىيار دۇخۇ مەھكىمىسى تەسىس قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، هونلارنىڭ بۇ رايوندا قۇرغان تۇڭپۇ-دۇۋېي دىگەن مەمۇرى ئاپپاراتىنى بىكار قىلدى③.

بىرقانچە ئەسىر كۈرەش قىلىش، بولۇپمۇ كېيىنكى مەزگىللەردە خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنىغا ماسلىشىپ، هونلارغا قارشى ئۇزاق ۋاقىت ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق، دىڭلىڭ قەبىلىلىرىنىڭ كۈچى بارغانسېرى زورايدى، لېكىن سىيانبى، جوجان قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرگە سېلىشتۇرغاندا، دىڭلىڭلارنىڭ كۈچى يەنىلا ئاجىز ئىدى. شۇڭا كېيىنكى ۋاقىتلاردا، دىڭلىڭ قەبىلىلىرى بۇ كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ هۆكۈمرانلىقىدا قالدى.

ئىككىنچى بۆلۈم جوجان هاكىمىيىتى دەۋرىدىكى تېلېلار

جوجانلار بۇرۇن شىڭئەنلىڭ تاغ تىزمىلىرىدا ياشىغان ئېلىمىزنىڭ

شىمالىي قىسمىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ بىرى ئىدى، مىلادى 4-ئەسىردىن كېيىن ئۇلار تەدرىجى ھالدا غەربىي شىمال تەرەپكە كۆچۈپ، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئورخون ۋە تۇغلا دەريالىرى ۋادىلىرىغا بېرىپ ئورۇنلاشتى④.

ھونلار غەرپكە كۆچۈپ كەتكەندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى ئۆزىنىڭ ئىچكى ماجىرالىرى بىلەن بولۇپ كەتكەنلىكتىن، پايانسىز ئوتلاقلاردا سىياسى جەھەتتە بوشلۇق پەيدا بولدى. بۇ ھال جوجانلارنىڭ ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىۋېلىشىغا پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بەردى. بۇ پۇرسەتتىن تولۇق پايدىلانغان كىشى شېلۇن* ئىدى. 5-ئەسىردە شېلۇن جوجان قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، شۇ چاغدىكى ئېلىمىزنىڭ شىمالىي قىسمى بويىچە ئەڭ قۇدرەتلىك ھەربى ھۆكۈمرانلىق گۇرۇھىنى ئۇيۇشتۇردى. شەرقتە چاۋشيەن يېرىم ئارىلىدىن تارتىپ غەرپتە ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ كىنگىت (قاراشەھەر) رايونىغىچە، جەنۇپتا موڭغۇلىيە قۇملۇغىغىچە، شىمالدا بايقال كۆلىگىچە بولغان دائىرىدە ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى⑤.

بايان قىلىنىۋاتقان مەزمۇن بىلەن مۇناسىۋەتلىك يېرى شۇكى، بىرىنچىدىن، جوجانلار مىلادى 402-يىلى دىڭلىڭلارنى بويسۇندۇردى؛ ئىككىنچىدىن، بۇ مەزگىلدىكى خەنزۇچە تارىخي ھۆججەتلەردە دىڭلىڭ دىگەن سۆزنىڭ ئورنىغا تېلې دىگەن نام قوللىنىلىدىغان بولدى⑥.

---

* شېلۇن — چەتئەل تارىخي ھۆججەتلىرىدە زارون، تولۇن دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

جوجانلار هاكىمىيىتى ئاساسەن هونلار هاكىمىيىتىنىڭ هۆكۈمراند-
لىق ئۇسۇللىرىغا ۋارىسلىق قىلدى. ئۇلار بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىگە
قارىتىۋالغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنى ئەزسە، يەنە بىر تەرەپ-
تىن ئۆزىگە خوشنا بولغان رايونلارغا هۇجۇم قىلىپ تۇراتتى.
بولۇپمۇ ئۇلار سىئانبىلار قۇرغان شىمالىي ۋېي پادىشالىقىغا قارىتا
ئۈزلۈكسىز ئۇرۇش قوزغاپ، ئۇلارنىڭ ئاهالىلىرى بىلەن مۈلۈك-
لىرىنى بۇلاپ-تالاپ، شىمالىي ۋېي پادىشالىقى ئۈچۈن ئېغىر تەهدىت
بولۇپ قالدى. جوجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بۇ سىياسەتلىرى، ئىچكى
جەهەتتە، قۇل قىلىنغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ قارشىلى-
قىغا، تاشقى جەهەتتە، شىمالىي ۋېي پادىشالىقىنىڭ قايتۇرما زەربە
بېرىشىگە ئۇچرىدى.

مىلادى 429-يىلى، شىمالىي ۋېي پادىشالىقى جوجانلارغا كەڭ
كۆلەمدە هۇجۇم قوزغىدى، جوجانلار نائىلاج موڭغۇلىيە قۇملۇقىنىڭ
شىمالىغا چېكىنىپ كەتتى. تېلې قەبىلىلىرى خۇلۇي قەبىلىسىنىڭ
سەردارى پېخولىن باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، چېكىنىۋاتقان
جوجان قوشۇنلىرىغا ئۇشتۇمتۇت هۇجۇم قىلدى⑦.

جوجان ئاقسۆڭەكلىرى هاكىمىيىتىنىڭ هەربىي كۈچى شىمالىي
ۋېي پادىشالىقىنىڭ دەككىسىدە ئېغىر زەخمە يېگەن بولسىمۇ، بىراق
تېلېلارنىڭكىدىن يەنىلا كۈچلۈك ئىدى. شۇڭا تېلې قەبىلىلىرىنىڭ
بۇ قېتىمقى قوراللىق قوزغىلىڭى مەغلۇپ بولدى. قوزغىلاڭغا
قاتناشقان تېلې قەبىلىلىرى جوجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ۋەهشىيانە
قىرغىنچىلىقىغا ئۇچرىدى. بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا باشچىلىق قىلغان
خۇلۇي قەبىلىسىنىڭ 70-80 پىرسەنت ئاهالىسى قىرىپ تاشلاندى.
پېخولىن قىرغىنچىلىقتىن ئامان قالغان ئادەملىرىنى باشلاپ پانا

ئېزدەپ شىمالىي ۋېي پادىشالىقىغا قېچىپ باردى[8].

5-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا جوجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئېغىر دەرىجىدە زەئىپلىشىپ كەتتى. نەتىجىدە قۇل قىلىنغان قەبىلىلەرنىڭ قوزغىلاڭلىرى تېخىمۇ كۆپلەپ يۈز بېرىشكە باشلىدى. مىلادى 482-يىلى، جوجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى شىمالىي ۋېي پادىشالىقىغا قارشى سوقۇشقا سېلىش قەستىنى رەت قىلغان 100 نەچچە مىڭ تۈتۈن تېلې پۇقراسى پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ سەردارلىرى ئاپۇرغۇر ۋە ئۇنىڭ ئىنىسى چۇڭچىنىڭ باشچىلىقىدا موڭغۇل دالاسىدىن ئوپچە ئايرىلىپ، ئالتۇنتاغ (ئالتاي تېغى) ئارقىلىق تۇرپان ئويمانلىقىغا كۆچۈپ باردى. غەرپكە كۆچكەن بۇ تېلې ئاھالىلىرى ئۆزلىرىنى قوغلاپ كېلىۋاتقان جوجان قوشۇنىغا داۋاملىق قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئاخىرى تۇرپان ئويمانلىقىغا كىرىپ جوجان ئاقسۆڭەكلىرى يۆلەپ تۇرغۇزغان قوجۇ (تۇرپان) ۋاڭى كەن شۇگۇينى قەتلى قىلىپ، دۇنخۇاڭلىق جاڭ مېڭمىڭنى قوجۇغا ۋاڭ قىلىپ، جوجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بۇ رايوندىكى تەسىر كۈچىنى تازىلىدى. ئاپۇرغۇر ئۆزىنى "كۈل بىلگە"، ئىنىسىنى "كۈل بېي" دەپ جاكالىدى[9].

مىلادى 490-يىلى، ئاپۇرغۇر شىمالىي ۋېي پادىشالىقىغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىنىڭ سەۋەپ-جەريانلىرىنى ۋە شىمالىي ۋېي پادىشالىقى بىلەن بىرلىكتە جوجان ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى جەڭ قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بايان قىلدى. شىمالىي ۋېي پادىشالىقى ئەمەلدار ئەۋەتىپ، ئاپۇرغۇر ۋە ئۇنىڭ ئىنىسىغا نۇرغۇن سوغا ئىنئام قىلدى[10].

تېلې قەبىلىلىرىنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىدا تەرەققىي قىلىشى چاڭجياڭ

ۋادىسىدىكى چى پادىشالىغىنىڭمۇ دىققىتىنى قوزغىدى. ئۇلارمۇ ئەمەلدارلىرىنى ئەۋەتىپ ئاپۇرغۇر بىلەن دوستانە بېرىش-كېلىش قىلىپ، ئاپۇرغۇر ۋە ئۇنىڭ ئىنىسىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنى مەركەز قىلىپ غەرپكە كۆچكەن تېلې قەبىلىلىرى ئۇزاق ئۆتمەيلا ئۆز تەسىر دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ، جوجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قولىدىن ھازىرقى قۇمۇل بىلەن كىنگىت (قاراشەھەر) ئارىلىغىدىكى رايونلارغا بولغان تىزگىنلەش ھوقۇقىنى تارتىۋالدى، كېيىن يەنە كىنگىت رايونىنىمۇ تەسىر دائىرىسى ئىچىگە كىرگۈزىۋالدى⑪.

تېلې قەبىلىلىرى بىلەن جوجانلار ئوتتۇرىسىدىكى تالاش-تارتىش تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى سىياسى كۈچلەرنىڭ تەڭپۇڭلۇغىنى بۇزۇۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن يەنە بىر تارىخىي قىستۇرما پەيدا بولدى.

ئوتتۇرا ئاسىيادا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئىفتالىتلار (ئاق ھونلار) مۇشۇ پۇرسەتتە پامىر ئىگىزلىگىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ شەرققە يۈرۈش قىلىپ، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا كىرىش بىلەن، قەشقەر (سۇرگ) ۋە قاغىلىق (جوجىپ) قاتارلىق جايلارنى ئىگەللىۋالدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ تەسىر كۈچىنى تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىگە كېڭەيتكەندىن كېيىن، يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ كۇچار (كيۇجە) قاتارلىق جايلارنى بېسىۋېلىپ، كىنگىتكە كەلگەندە تېلېلار بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى ۋە تېلېلارنى مەغلۇپ قىلىپ، كىنگىتنى بېسىۋالدى. چۇڭچىنى ئۆلتۈرۈپ، چۇڭچىنىڭ ئىككى ئوغلىنى بۇلاپ كەتتى. تىرىپىرەن بولغان تېلېلارنىڭ بىر قىسمى تۇرپان ئويمانلىقىغا قاراپ چېكىندى، يەنە بىر قىسمى تىيانشاندىن ئۆتۈپ جۇڭغار

ئويمانلىغىغا كىرىپ ئورۇنلاشتى[12].

ئىفتالىتلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغانلىغى ۋەجىدىن، تېلېلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى ئىچىدە بۆلۈنۈش پەيدا بولدى. بىر قىسىم ئاقسۆڭەكلەر ئاپۇرغۇرنى ئۆلتۈرۈپ، بالىيان ئىسىملىك بىر ئاقسۆڭەكنى ئۆزلىرىگە سەركەردە قىلدى ۋە شۇ يول بىلەن ئىفتالىتلارغا ياخشىچاق بولماقچى بولدى. بىراق ئىفتالىتلار بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالمىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ھەربى ھەركىتىنى داۋاملاشتۇرۇپ، تېلېلار مال باقىدىغان رايونغا كەينى-كەينىدىن ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ چارۋا مال ۋە ئادەملىرىنى بۇلاپ-تالىدى. تېلېلار ئىفتالىتلارنىڭ بېسىمى ئالدىدا تەمتىرەپ قالغان بىر ۋاقىتتا، ئىككىنچى بىر تەرەپتىن، جوجانلارنىڭ كۈچى يېڭىۋاشتىن تۇرپان ئويمانلىغىغا بۆسۈپ كىردى، شۇنىڭ بىلەن تېلېلار ئىككى تەرەپنىڭ ئىسكەنجىسىگە چۈشۈپ قالدى. مۇشۇنداق بىر ۋاقىتتا، بىر قىسىم تېلې ئاھالىسى بالىيانىنى ئۆلتۈرۈپ، چۈگچېنىڭ ئوغلى مىئوتونى ئۆزلىرىگە سەردار قىلدى، شۇنىڭدىن كېيىن مىئوتو تېلې قەبىلىلىرىگە باشلامچىلىق قىلىپ، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ جىمسار ناھىيىسى (بېيتىڭ) ئەتراپىدا جوجان قوشۇنىغا كەڭ كۆلەمدە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، جوجان قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى ھەمدە ئۇلارنىڭ سەردارى فوتونى ئۆلتۈردى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن جوجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ تىيانشان ئەتراپىدىكى تەسىر كۈچى ئاجىزلىشىپ، تېلې قەبىلىلىرى بىرئاز ئارام ئېلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى[13]. مىلادى 516-يىلىغا كەلگەندىلا جوجان ئاقسۆڭەكلىرى تۇرپان ئويمانلىغىدىكى تېلې قەبىلىلىرىگە يېڭىۋاشتىن ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇرۇشتا تېلېلارنى مەغلۇپ قىلىش بىلەن ئۇلارنىڭ

سەردارى مىئوتونى ئەسىرگە ئالدى.

ئاقىۋەتتە، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا دوست-دۈشمەنلىك مۇناسىۋەتتە كەسكىن ئۆزگىرىشلەر بولدى. ئىفتالىتلار تېلېلارنىڭ ئىتتىپاقدىشى بولۇپ قالدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىفتالىتلار تۇتۇۋېلىپ قويۇپ بەرگەن چۇڭچىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئېبېك شىمالىي ۋېي پادىشالىغىغا ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇلار بىلەن ئالاقە ئورناتتى. شىمالىي ۋېي پادىشالىغى ئۇنى غەربىي باساۋۇل، شىخەيجۈن ۋىلايىتىنىڭ تۇنجى بېگى، گاۋچېڭ ۋاڭى قىلىپ تەيىنلىدى⑭.

تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىن تارتىپ موڭغۇل دالاسىغىچە بولغان كەڭ رايوندىكى شۇ چاغدىكى ھەربىي ۋەزىيەتنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىنىمىزدە، شۇنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، ئېبېك ئىفتالىتلاردىن ئىبارەت يۆلەنچۈككە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى شىمالىي ۋېي پادىشالىغىمۇ ئۇنىڭ ئۈچۈن دۈشمەنلەرنى بەنت قىلىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ھال-ئەھۋالى خېلى ياخشىلانغان ئىدى.

ھالبۇكى، يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان تۈرك قەبىلىسىمۇ جوجانلارغا قارشى تۇرغۇچىلار قاتارىغا قوشۇلغاندا، جوجانلارنىڭ تىيانشان بويىلىرىدىكى ھەربىي كۈچلىرى ئۇزۇل-كېسىل بەربات بولدى. جوجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ سەردارى بولۇمىن تىيانشاندىن گەنسۇنىڭ لياڭجۇ (ھازىرقى ۋۇۋېي) دېگەن يېرىگە قېچىپ كەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا جوجان ئاقسۆڭەكلىرى تىيانشان بويى رايونلىرىدا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىغىنى قايتا تىكلىيەلمىدى.

تېلې قەبىلىلىرى بىلەن جوجان ئاقسۆڭەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش كۆك تۈرك خاندانلىغى ۋۇجۇتقا كەلگەندىن كېيىن ئاياقلاشتى.

ئۈچىنچى بۆلۈم تۈرك خاندانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار*

تۈركلەر دەسلەپتە ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى دائىرىسىدىكى ئالتاي تېغى بىلەن تىيانشان تېغى ئارىلىقىدا ياشىدى. جوجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ كۆچى جۇڭغار ئويمانلىقىغا كىرگەندىن كېيىن، تۈركلەر قول سۈپىتىدە جوجان ئاقسۆڭەكلىرىگە تۆمۈردىن ھەر خىل قورال-ياراق ۋە كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ياساپ بېرىش بىلەن شۇغۇللاندى. تۈركلەر خېلى بۇرۇندىن تارتىپلا تۆمۈردىن ئەسۋاپ ياساش ۋە ئۇنى ئىشلىتىشنى بىلەتتى. 5-ئەسىرگە كەلگەندە، ئۇلارنىڭ تۆمۈرچىلىك ھۈنىرى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتى، ئۇلار ھەتتا ئالتۇن ئۇچلۇق ئوقيا قاتارلىق تېخنىكا تەلىۋى ئىنتايىن يۇقىرى سەنئەت بۇيۇملىرىنى ياسايدىغان دەرىجىگە يەتتى.

ئۇرۇش ئاساسىي ئورۇنغا ئۆتكەن ئەينى ۋاقىتلاردا، تۈركلەر ياسىغان كامالەك (يا)، ئوقيا، ئاۋازلىق ئوقيا، قىلىچ-خەنجەر قاتارلىقلار ئېلىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەرنىڭ ئاساسلىق قورال مەنبەسى بولدى[15]. 4-، 5-ئەسىرلەردە تۈركلەرنىڭ تۆمۈرچىلىك ئىشلەپچىقىرىشى، بولۇپمۇ قورال-ياراق ئىشلەپچىقىرىشى ھەممىدىن ئاۋال جوجان قوشۇنلىرىنى

---

* بۇ باپنى يېزىشتا ئاساسەن ما چاڭشۇ ئەپەندىنىڭ «تۈركلەر ۋە تۈرك خاندانلىقى» ناملىق كىتاۋىدىن پايدىلاندىم.

قورالاندۇرۇشقا ئىشلىتىلدى، باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، تۈركلەرنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ خىزمەت قىلىش ئوبيېكتى چەكلىك ئىدى.

جوجان ئاقسۆڭەكلىرى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، قۇل قىلىنغان قەبىلىلەرنىڭ كەينى-كەينىدىن قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىشى ۋە كۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە، جوجانلارنىڭ كۈچى زور دەرىجىدە ئاجىزلاشتى، ئۇلار تۈركلەرنى بۇرۇنقىدەك تىزگىنلىيەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. بۇنىڭ ئالامەتلىرى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، تۈركلەرنىڭ قول ھۈنەرۋەنچىلىكىنىڭ خىزمەت قىلىش ئوبيېكتى ئاستا-ئاستا ئۆزگىرىشكە، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى فېئودال سۇلالىلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسى قويۇقلىشىشقا باشلىدى. بۇنداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولۇشى نەتىجىسىدە، تۈرك قەبىلىسىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى كۈنسېرى ئۇلغىيىشقا يۈزلىنىپ، جوجان ئاقسۆڭەكلىرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى قەبىلىلەر ئىچىدە خېلىلا قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلاندى.

مىلادى 546-يىلى، تۈرك قەبىلىسىنىڭ سەردارى تۈمەن قاغان جۇڭغار ئويمانلىقىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تېلې قەبىلىلىرىدىن 50 نەچچە مىڭ تۈتۈننى قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرۇپ، تۈركلەرنىڭ ھەر تەرەپكە يۈرۈش قىلىشىغا ئاساس ياراتتى⑯.

مىلادى 552-يىلى، تۈمەن قاغان جوجان قوشۇنلىرىنى تارمار قىلغاندا، جوجانلارنىڭ سەردارى ئاناگۇي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى، بۇنىڭ بىلەن جوجان ئاقسۆڭەكلىرى ھاكىمىيىتى بەربات بولدى. تۈمەن قاغان ئۆزىگە ئىلىگ قاغان دەپ نام بەردى ۋە تۈرك خاندانلىقىنى تىكلەندى. نەتىجىدە يېڭى ھاكىمىيەت جوجان

ئاقسۆڭەكلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، ئاسىيا ئوتلىغىسىدا ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

تۈرك خاندانلىقى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ 200 يىل ھۆكۈم سۈردى. ئۇ ئەڭ قۇدرەت تاپقان چاغلاردا، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىش دائىرىسى شەرقتە بوخەي دېڭىزىغىچە، غەرپتە ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كاسپىي دېڭىزىغىچە (ئارال دېڭىزىغىچىمۇ دېيىلىدۇ)، جەنۇپتا ئامۇ دەرياسىغىچە، شىمالدا بايقال كۆلىگىچە يېتىپ، موڭغۇل دالاسى، جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىنى بىرىنچى بولۇپ بىر بىرى بىلەن تۇتاشتۇرغان چوڭ خاندانلىققا ئايلاندى⑰.

مىلادى 605-يىلى ئۇيغۇرلار — شۈبھىسىزكى، ئۇلار تېلې قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ مۇھىم ئەزاسى بولۇپ قالغان — قىبچار، تۇڭرا، بايىرقۇ، بارغۇت (بوغو)، سىر-تاردۇش قەبىلىلىرى بىلەن بىرلىشىپ تۈرك خاندانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقتى. ئۇلار قىبچار قەبىلىسىنىڭ سەردارى قىبچار گالىنغا ئىل ئىتمىش باغا قاغان دىگەن نام بېرىپ، ئاقتارمال تېغى (شىنجاڭ دائىرىسىدىكى تيانشاننىڭ شەرقىي قىسمى)دا بارگاھ تىكتى. سىر-تاردۇش قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئىشبەگ ئېركىنگە ئىلدىر قاغان دەپ نام بېرىپ، يەنىمو (ئىبار) تېغى (شىنجاڭ دائىرىسىدىكى ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي جەنۇبى)دا يەنە بىر بارگاھ تىكتى. ئۇيغۇر، تۇڭرا، بايىرقۇ، بارغۇت قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى بولسا ئۆزلىرىنى ئېركىن دەپ ئاتايدىغان بولدى. ئۇلار ھەتتا ئۆزلىرىنىڭ تەسىر كۈچىنى تيانشاننىڭ جەنۇبىغا كېڭەيتىپ، ئىلگىرى-ئاخىر بۈگۈنكى كۈندىكى تۇرپان ئويمانلىقى، قۇمۇل، كىنىگىت قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇردى ۋە

ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى دائىرىسىدىكى دۇنخۇاڭىنىڭ غەربىدىكى كەڭ زىمىننى بېسىۋالدى⑱.

ئۇيغۇر ھەم قىبچار، سىر-تاردۇش قەبىلىلىرىنىڭ ئۇتتۇپ چىقىشىغا نۇرغۇن ئامىللار سەۋەب بولدى، ھالبۇكى، شەرقىي تۈرك خاندانلىقى بىلەن غەربىي تۈرك خاندانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى ئۈز-لۈكسىز بولۇپ تۇرغان توقۇنۇشلارنىڭ ھەر ئىككى تەرەپنىڭ كۈچىنى زەئىپلەشتۈرۈۋەتكەنلىكى مۇھىم سەۋەپنىڭ بىرى ئىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ، ئۇلار توقۇنۇشۇپ تۇرۇۋاتقان رايونلاردا بەزى كاۋاك-بوشلۇقلار پەيدا بولدى. قوزغىلاڭنىڭ غەلىبە قازىنىشىدا ئوبيېكتىپ ئامىللار سۇبيېكتىپ ئامىللاردىنمۇ مۇھىم رول ئوينىغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، بۇ قەبىلە-لەرنىڭ ئۆزىدە تۈرك خاندانلىقى بىلەن تىركەشكۈدەك كۈچ يوق ئىدى، شۇڭا ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بىلەن ئۇلار كۈچلەر سېلىشتۇرمىسىنى تەڭپۇڭلاشتۇرغۇچى يۆلەنچۈكنى ئىزدەشكە مەجبۇر بولدى. قوغدىنىش زۆرۈرىيىتىنى كۆزدە تۇتۇپ، قوزغىلاڭچىلار مىلادى 607-يىلى سۈي سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئادەم ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى، ئۇلار سۈي سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ كۈچىگە سۆيۈنۈپ، تۈرك خاندانلىقىنىڭ بېسىمىنى يەكلىمەكچى بولغان ئىدى.

شۇ يىلى سۈي سۇلالىسى ھۆكۈمىتى فېي جۈنى قوزغىلاڭ كۆتەرگەن ئۇيغۇر، قىبچار، تۇڭرا، بارغۇت قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن بىرلىكتە تارىم ۋادىسىنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدىكى تويۇخۇن-لارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. بىرقانچە يىل داۋام قىلغان بۇ ئۇرۇشتا سۈي سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاخىرى تويۇخۇن قەبىلىسىنى

مەغلۇپ قىلىپ، ئۇلارنى شىكاك ـ شىزاك ئېگىزلىكىگە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلدى، بۇ چاغدا تېلې قەبىلىلىرىنىڭ كۆچمۇ بارغانسېرى زورايدى⑲. بۇنىڭ ئەكسىچە، تۈرك خانىدانلىقى تۆت يىلغىمۇ يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە جۇڭغار ئويمانلىقى بىلەن كىنگىت ئوتتۇرىسىدىكى كەڭ زېمىنىدىن مەھرۇم قېلىپ، بىردىنلا زەئىپلىشىپ كەتتى. نەتىجىدە غەربىي تۈرك خانىدانلىقىنىڭ قاغانى قارا قاغان مىلادى 611 ـ يىلى سۈي سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئەل بولۇشقا مەجبۇر بولدى.

7 ـ ئەسىردە تېلې قەبىلىلىرىنىڭ تۈرك خانىدانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭلىرى ئاساسىي جەھەتتىن مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى. ئۇلار تۈرك خانىدانلىقىنىڭ ئۆزىگە قارىتىلغان ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئۆزلىرىنىڭ يېڭى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنى تەشكىللىدى.

لېكىن ۋەقەدە يېڭى ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلدى. تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن بەزى پاكىتلاردىن شۇ نەرسە ئايانكى، ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەر تىيانشاننىڭ بويلىرىدا سۈي سۇلالىسىنى يۆلەنچۈك قىلىپ تۇرۇپ، تۈرك خانىدانلىقى بىلەن تىركەشكەن ئىدى. بۇ ھالەتنىڭ پايدىسىمۇ، زىيىنىمۇ بار ئىدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى بايانلىرىمىزدا ئۇنىڭ پايدىلىق تەرىپىنى كۆرگەن بولساق، كېيىنكى بايانلىرىمىزدا ئۇنىڭ زىيانلىق تەرىپىنى كۆرىمىز.

ئېلىمىزدىكى فېئودال سۇلالىلەر ئىچىدە سۈي سۇلالىسى ئەڭ قىسقا ۋاقىت ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەنلەرنىڭ بىرى. ئۇ ناھايىتى ئاز ۋاقىت ئىچىدىلا يۈكسىلىش باسقۇچىنى بېسىپ ئۆتۈپ، تېزلا زەئىپلىشىشكە قاراپ يۈزلەندى، ئۇنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە يولغا

قويغان ئىنتىلىشچان تەدبىرلىرى خۇددى لەيلىمقازاقتەك پۇررىدە توزۇپ يوقالدى.

ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىدىكى بۇنداق ئۆزگىرىشلەر تىيانشان بويىدىكى رايونلارغا بىۋاستە تەسىر كۆرسەتتى. غەربىي تۈرك خاندانلىقى مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا ئون يىلغىمۇ يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە قايتا قۇدرەت تېپىپ مەيدانغا چىقتى.

مىلادى 615 - يىلى ياپقۇ غەربىي تۈرك خاندانلىقىنىڭ قاغانى بولدى. تۈرك خاندانلىقىنىڭ تارىخىدا ياپقۇ قاغان شەۋكەتلىك ھەربى مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن قاغان دەپ قاراشقا تامامەن ھەقلىقتۇر، ئۇيغۇر، قىبچار، توڭرا، بارغۇت، سىر - تاردۇش قەبىلىلىرىنىڭ قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇش ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ھەربى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ تەركىبىي قىسمى ئىدى.

ياپقۇ ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، غەرپكە يۈرۈش قىلىپ، ئىران، كەشمىر قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى ھەم تاشكەنتنىڭ شىمالىي قىسمىغا جايلاشقان مىڭبۇلاق دېگەن يەردە بارگاھ تىكلەپ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈم سۈردى.

مىلادى 627 - يىلى ئۇيغۇر، بارغۇت، توڭرا، بايىرقۇ قاتارلىق ئون نەچچە قەبىلە ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلنىڭ داچىڭشەن تېغى ئەتراپىدا قورال ـ لىق قوزغىلاڭ كۆتەردى. قوزغىلاڭچىلار ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن بوساتنى ئۆزلىرىگە ئاقساقال قىلىپ تەيىنلىدى. شەرقىي تۈرك خاندانلىقىنىڭ تەختىگاھى ئىلىگ قاغان ئوغلى ئوقۇق شاتنى 100 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن قوزغىلاڭچىلارنى باستۇرۇشقا ئەۋەتتى. بوسات بولسا 5 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر بىلەن ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى دائىرىسىدىكى مالىشەن تېغىدا شەرقىي

تۈرك خانداتلىغىنىڭ قوشۇنىغا توسۇپ زەربە بەردى.

تاڭ سۇلالىسى تارىخ كىتاپلىرىدا بۇ قېتىمقى جەڭ تەپسىلى بايان قىلىنغان. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلىدۇ: "بوسات 5 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ ئۇنىڭغا قارشى جەڭ قىلدى. ئۇنى مالېشەن تېغىدا مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، يەنە تىيانشانغىچە قوغلاپ بېرىپ، ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، قاتتىق مەغلۇپ قىلدى. ئۇنىڭ پۇقرالىرىنى ئەسىرگە ئالدى. بۇنىڭ بىلەن خۇيخې (ئۇيغۇر)لارنىڭ داڭقى چىقتى"⑳.

تاڭ سۇلالىسى تارىخ كىتاپلىرىنىڭ بۇ قېتىمقى جەڭنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدىكى باھاسى مۇۋاپىق ئىدى. مالېشەن تېغى ئېتىكىدىكى جەڭ ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسى ۋە ھەربى كۈچ سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىققانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ. بۇنى مۇقەددىمە قىلغان ھالدا ئۇيغۇر (خۇيخې)دىن ئىبارەت نام پەيدىن-پەي تېلې دىگەن نامنىڭ ئورنىنى ئالدى. بۇ ئەلەم ئاستىغا بارغۇت، تۇڭرا، بايىرقۇ، قىبىار، باسمىل، ئىزگىل، غون، قارلۇق قاتارلىق قەبىلىلەر ئۇيۇشتى㉑.

تارىختا بولۇپ ئۆتكەن يېقى ھاكىمىيەتلەرگە ئوخشاش، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىمۇ تېزدىن ئۆز ئېتتىپاقدىشى — تاڭ سۇلالىسىنى تاپتى. ئېنىقكى، بىرلىكتە تۈرك خانىدانلىغىغا تاقابىل تۇرۇش ئۇيغۇر قاتارلىق قەبىلىلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسىنى بىر بىرىگە باغلىغان رىشتە بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ مەزگىلدىكى تارىخىي پائالىيەتلىرىگە ئائىت ماتېرىياللار بىلەن ئۇچراشقان ھامان، ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ، تۈرك خاندانلىغىغا قارشى جەڭ قىلغانلىغىغا دائىر پاكىتلارنى كۆرگىلى

بولدۇ. ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ھەربىي پائالىيەت-لىرىگە قاتناشقانلىقىغا ئائىت تەپسىلاتلار ئۈستىدە كېيىنكى باپتا ئايرىم توختىلىمىز. بۇ يەردە پەقەت كىتاپخانلارنى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي كۈچ سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىققانىدىن تارتىپ تاڭ سۇلالىسى بىلەن كەڭ ئالاقىدە بولغانلىقى ۋە يېقىندىن ھەمكارلاش-قانلىقىغا دائىر پاكىتلارغا دىققەت قىلىشقىلا تەۋسىيە قىلىمىز.

مىلادى 682-يىلدىن كېيىن تۈركلەر بىر مەھەل قايتا گۈللەنگەن ئىدى، ئۇلارنىڭ قايتا گۈللىنىشى ئالدى بىلەن موڭغۇل دالاسىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى يېڭىۋاشتىن باش ئەگدۈرۈشتىن باشلاندى[22]. تۈركلەرنىڭ قايتا گۈللىنىشىگە تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىدىن قۇتلۇق قاغان رەھبەرلىك قىلغان ئىدى، شۇڭلاشقا تارىختا بۇ يېڭى خانلىق قۇتلۇق تۈرك خاندانلىقى ياكى ئىككىنچى تۈرك دۆلىتى دەپ ئاتىلىدۇ.

قۇتلۇق قاغاننىڭ قول ئاستىدا قارلۇق قەبىلىسىدىن چىققان تۇن ئۇقۇق (تۇنجۇ كۆك) ئىسىملىك بىر كىشى بار بولۇپ، تۈركلەرنىڭ قايتا گۈللىنىشىدە مۇھىم رول ئوينىغان ئىدى. قۇتلۇق قاغان تۇن ئۇقۇقنىڭ تەكلىۋىگە ئاساسەن، ھەممىدىن ئاۋال ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئوتۇكان تېغى ئەتراپىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. تۈركلەرنىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمى غەرپكە سۈرۈلۈپ، ھازىرقى گەنسۇنىڭ ۋۇۋېي (قەدىمقى لياڭجۇ) رايونىغا كۆچۈپ كەلدى. يەنە بىر قىسمى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى تۇغلا دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ كەتتى. كۆچۈپ كېتىشكە ئۈلگۈرەلمەي قالغانلىرى قايتا گۈللەنگەن تۈرك خاندانلىقىغا پۇقرا بولدى[23].

قۇتلۇق قاغان ئۇتۇكاندىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، شۇ يەردە بارگاھ تىكىپ، ئەسلىدە ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىق قىلىدىغان بۇ رايوننى يېڭى خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىگە ئايلاندۇرۇۋالدى. قايتا گۈللەنگەن تۈرك خاندانلىقىنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۈستىدىكى ھۆكۈمرانلىقى 30 نەچچە يىل داۋام قىلدى. لېكىن بۇ جەرياندا تۈرك خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە كۆرۈلگەن يوچۇقنى ئېتىشكە ئەھمىيەت بەرمىدى، چۈنكى خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى قوراللىق باستۇرۇش ۋە قوراللىق تەھدىتنىڭ ئۈنۈمىگە ھەددىدىن زىيادە ئىشىنىپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تۈرك خاندانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىشقا ئىنچىل تەقەززا بولۇپ كەلگەن ئىدى.

مىلادى 714 ـ يىلى، قارلۇق قەبىلىسى تۈرك خاندانلىقىدىن ئايرىلىپ، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىنى قوبۇل قىلدى. بۇنىڭ ئارقىسىدىنلا 715 ـ يىلدىن 716 ـ يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن باسمىل، ئىزگىل، قىبىئار، غون ۋە تۇڭرالار قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتەردى. مىلادى 716 ـ يىلدىن كېيىن تۈرك خاندانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭنىڭ كۆلىمى بارغانسېرى زورايدى. ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان توققۇز ئوغۇز قەبىلە ئىتتىپاقىنىڭ تەركىبىدىكى سەككىز قەبىلە تۈرك خاندانلىقىغا قارشى ئۇرۇشقا ئاتلاندى. باتۇرلۇقتا داڭقى چىققان بۇگۇكۇر قاغان ئاخىر قوزغىلاڭغا قاتناشقان بىر ئۇيغۇر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى[24]. بىراق ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئاخىرقى ھېساپتا تۈرك خاندانلىقى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشىغا شەرت ـ شارائىت تېخى ھازىرلانمىغان ئىدى.

مىلادى 740 ـ يىلىدىن كېيىن تۈرك خانىدانلىقى ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا غەلىيانلار كۆتۈرۈلدى، بۇ ھال ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ قايتا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشىگە ئىمكانىيەت ۋە پۇرسەت يارىتىپ بەردى. 743 ـ يىلى باسمىل، قارلۇق قەبىلىلىرى قوزغىلىپ، تۈركلەرنىڭ يېڭى قاغانى قۇتلۇق ياپقۇنى ئۆلتۈرۈپ، باسمىللارنىڭ ئاقساقىلى ئىلتىرىشنى قاغان قىلىپ تىكلىدى. تۈركلەر بولسا ئوزمىشنى قاغان قىلىپ تۇرغۇزدى.

مىلادى 744 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار بىلەن قارلۇقلارنىڭ قوشما قوشۇنلىرى بىر قېتىمقى ئۇرۇشتا ئوزمىش قاغاننى ئۆلتۈردى. تۈركلەر ئۇنىڭ ئىنىسى بولمىشنى قاغان قىلىپ تىكلىدى. بۇ، تۈرك خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى قاغانى ئىدى.

مىلادى 745 ـ يىلى، تۈرك خاندانلىقىنىڭ بولمىش قاغانى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى ھەم ئۆلتۈرۈپ تاشلاندى. 200 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت داۋام قىلغان تۈرك خاندانلىقى شۇنىڭ بىلەن يوقالدى. تۈرك خاندانلىقى ئەڭ بۇرۇن تېلې قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇش زەپەر مارشى ئىچىدە ئۆزىنىڭ خاندانلىقىنى قۇرۇشنىڭ تۇنجى قەدىمىنى تاشلىغان بولسا، ئەمدىلىكتە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ قوزغىلاڭلىرى دولقۇنىدا ئۆزىنىڭ ئاخىرقى مۇساپىسىنى تۈگەتتى.

پايدىلىنىلغان كىتابلار

① سىماچيەن: «تارىخنامە»، 110 ـ جىلد، «ھونلار شەجەرىسى»؛
«خەن سۇلالىسى تارىخى»، 94 ـ جىلد (بىرىنچى بۆلۈم)، «ھونلار شەجەرىسى»؛

ۋاڭ گوۋېي: «گۇەنتاڭ مەكتۇپلىرى توپلىمى»، 13 ـ جىلد.

② «ۋېي پادىشالىقى تارىخى»، 103 ـ جىلد، «رون ـ رونلار شەجەرىسى»؛ «ۋېي پادىشالىقى تەزكىرىسى»، 30 ـ جىلد.

③ «كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى»، 119 ـ جىلد، «جەنۇبىي هونلار شەجەرىسى».

④ «ۋېي پادىشالىقى تارىخى»، 91 ـ جىلد، «رون ـ رونلار شەجەرىسى».

⑤ «جەنۇبىي چى سۇلالىسى تارىخى»، 56 ـ جىلد.

⑥ «ۋېي پادىشالىقى تارىخى»، 103 ـ جىلد، «گاۋچېلار شەجەرىسى».

⑦ ⑧ ⑨ ⑩ ⑪ «ۋېي پادىشالىقى تارىخى»، 103 ـ جىلد، «گاۋچېلار شەجەرىسى».

⑫ ⑬ «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، 98 ـ جىلد، «گاۋچېلار شەجەرىسى».

⑭ «ۋېي پادىشالىقى تارىخى»، 91 ـ جىلد، «رون ـ رونلار شەجەرىسى».

⑮ «جىن پادىشالىقى تارىخى. شىمالىي دىلار ۋە هونلار شەجەرىسى»؛ «شىمالىي جۇ پادىشالىقى تارىخى»، 50 ـ جىلد، «تۈركلەر شەجەرىسى»؛

«سۇي سۇلالىسى تارىخى»، 84 ـ جىلد، «تۈركلەر شەجەرىسى»؛

سېن جۇڭمىيەن: «تۈركلەر تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى»، بىرىنچى كىتاپ.

⑯ «سۇي سۇلالىسى تارىخى»، 84 ـ جىلد، «تۈركلەر شەجەرىسى»؛ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 215 ـ جىلد (بىرىنچى بۆلۈم)، «تۈركلەر شەجەرىسى».

⑰ «سۇي سۇلالىسى تارىخى»، 84 ـ جىلد، «تۈركلەر شەجەرىسى»؛ «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى»؛

«تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 215 ـ جىلد، «تۈركلەر» (بىرىنچى بۆلۈم).

⑱ «سۇي سۇلالىسى»، 49 ـ جىلد، «تېلېلار شەجەرىسى»؛

«پەرمانلار توپلىمى»، 199 ـ جىلد، «تىبلىلار ۋە سىر ـ تاردۇشلار»؛
«تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە»، 96 ـ جىلد، «تىبلىلار»؛
«سۇي سۇلالىسى تارىخى»، 83 ـ جىلد، «گاۋچېلار شەجەرىسى».
⑲ «سۇي سۇلالىسى تارىخى»، 83 ـ جىلد، «تويۇخۇنلار شەجەرىسى».
⑳ «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى»؛
«تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 215 ـ جىلد، «تۈركلەر» (بىرىنچى بۆلۈم)؛
«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 192 ـ جىلد، «تەيزۇڭنىڭ جېنگۈەن يىللىرىدا»؛
ما چاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خاندانلىقى».
㉑ «تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە»، 98 ـ جىلد.
㉒ «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»؛
«تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 215 ـ جىلد، «تۈركلەر» (بىرىنچى بۆلۈم)؛
«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 203 ـ جىلد، «يۇڭچۇن 1 ـ يىلى».
㉓ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 215 ـ جىلد، «تۈركلەر» (ئىككىنچى بۆلۈم)؛
جۇ يەنفېڭ: «تۈرك تۇن ئۇقۇق مەڭگۈ تېشىنىڭ تەرجىمىسى ۋە دەلىلى»، سابىق شەرقىي شىمال ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ «تەزكىرىلەر توپلىمى»، 1943 ـ يىل، 4 ـ سان؛
«يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 124 ـ جىلد، «يۇلۇن تىمۇر نەسەبنامىسى».
㉔ «بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى». «پۈتۈكلەر جەۋھىرى. بېقىندى قەبىلەلەر. ياتلارغا مەدھىيە»؛
«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 194 ـ جىلد، «تۈركلەر» (بىرىنچى

بۆلۇم)؛
«تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 8 ـ جىلد، «پادىشا شۆەنزۇڭنىڭ نەسەبنامىسى»؛
«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 194 ـ جىلد، «تۈركلەر» (ئىككىنچى بۆلۇم).

ئىككىنچى باپ
ئۇيغۇر خاندانلىقى

بىرىنچى بۆلۈم خاندانلىقنىڭ شەكىللىنىشى

ئەمدى بىز كىتاۋىمىزنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بولغان ئۇيغۇرلار بىلەن كەڭ تۈردە تونۇشۇپ چىقىمىز. بۇ باپتا ئاساسەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئورخون دەرياسى ۋادىسىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش مەزگىلىدە خاندانلىق قۇرۇش پائالىيىتى سۆزلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار قۇرغان خاندانلىق خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە خۇيخې خاندانلىقى يەنى ئۇيغۇر خاندانلىقى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەگەر، قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى ئۇزۇن بىر مۇساپىنى باشتىن كەچۈرگەن دېيىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، كىتاۋىمىزنىڭ بىرىنچى بابىدا بۇ ئۇزۇن مۇساپىنىڭ مۇھىت-شارائىتى سۆزلىنىدۇ. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى سازلىق ۋە كۆلگە، بەزىلىرىنى قۇملۇق ۋە جىلغىغا ئوخشىتىش مۇمكىن. بۇ مۇھىت توغرىسىدىكى يۇقۇرقى تونۇشتۇرۇشىمىزنى سەھنىنىڭ بىر ئومۇمى دېكوراتسىيىسى دەپ تەسەۋۋۇر قىلايلى. بىزنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىمىز ئۇيغۇرلارنىڭ تەرەققىياتى ئۈستىگە مەركەزلەشكەندە، بۇ دېكوراتسىيە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈشىنى چۈشىنىشىمىز ئۈچۈن تامامەن زۆرۈر، ئەلۋەتتە.

ئېھتىمال، بۇ زۆرۈرىيەت بىزنى تونۇش بىر دۇنياغا ئېلىپ بېرىشىمۇ

مۇمكىن. چۈنكى، ئالدىنقى باپتا سۆزلەنگەن بەزى پاكىتلارنى يەنە تىلغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ.

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنىڭ تەرەققىيات يولى مۇشۇ سازلىق ۋە كۆللەر، قۇملۇق ۋە جىلغىلاردىن ئۆتكەن ئىكەن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق ئۆتمۈشنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىنىمىزدە، بۇ مۇھىتقا بىر قۇر كۆز يۈگۈرتۈپ، بەزى تونۇش ۋەقەلەرنى يەنە بىر قېتىم كۆز ئالدىمىزدىن ئۆتكۈزۈش ئەقىلغە مۇۋاپىق بولسا كېرەك.

1. خاندانلىق ۋۇجۇتقا كېلىشتىن ئىلگىرىكى تارىخ ھەققىدە ئەسلىمە

يۇقۇرقى مۇقەددىممىزدىن كېيىن، ئەمدى ئۇيغۇرلار بېسىپ ئۆتكەن بۇ ئۇزاق مۇساپىنى ئازراق ئەسلەپ ئۆتىمىز.

ئۇيغۇرلار بېسىپ ئۆتكەن ئۇزاق مۇساپىنىڭ تارىخي ئېقىمىنىڭ قايسى بۆلەكتىن باشلانغانلىغىنى كېسىپ ئېيتىش تەس. ھازىرچە مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى ۋاقىتنى بۇ مۇساپىنىڭ باشلىنىشى قىلىپ تۇرايلى.

خەرىتىگە قارىسىڭىز، بالقاش كۆلىدىن بايقال كۆلىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرى، جۇڭغار ئويمانلىغى ۋە موڭغۇل دالالىسىدىن تەركىپ تاپقان پايانسىز زېمىن كۆزىڭىزگە تاشلىنىدۇ، مانا بۇ زېمىن مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن يەنى بۇنىڭدىن 2200 يىل مۇقەددەم كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ئۇجمىقى (جەننىتى) بولغان ئىدى، ئۇلار سۇ ۋە ئوت-گىيالارنى قوغلىشىپ، ئۇ ماكاندىن بۇ ماكانغا كۆچۈپ يۈرەتتى.

بۇ كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئىچىدە تىل ۋە ئۆرپ-ئادەت-

لىرى ئاساسەن بىر بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان بىرمۇنچە قەۋم ۋە قەبىلىلەر بار ئىدى. ئالىملار بۇ قەۋم ۋە قەبىلىلەرنىڭ تىلىغا "تۈرك تىلى" دەپ ئومۇم خاراكتېرلىق نام بەردى. تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر باشقا تىلدا سۆزلىشىدىغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر بىلەن بىللە غەرپتە بالقاش كۆلىدىن شەرقتە بايقال كۆلىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى يايلاقلاردا ياشايتتى.

ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلىرىدە تۈرك تىلىدا سۆزلىشىدىغان بۇ قەبىلىلەر، يۇقۇرىدا بايان قىلىنغاندەك، "دىڭلىڭ" دەپ ئاتالغان. "دىڭلىڭ" دىگەن نام ھەممىدىن بۇرۇن مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 2-ئەسىردە ياشىغان سىماچيەن دىگەن كىشى يازغان «تارىخنامە»نىڭ «ھونلار شەجەرىسى»دە تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان. ئۇ بۇ كىتابىدا: "ھونلار... شىمالدا خۇنيۇ، چۈشې، دىڭلىڭ، گېكۇن (قىرغىز)، شىنلى قاتارلىقلارنىڭ ئەللىرىنى بويسۇندۇردى" دەپ يازغان ئىدى.

«تارىخنامە»دىن كېيىن يېزىپ پۈتتۈرۈلگەن «خەن سۇلالىسى تارىخى»نىڭ 94-جىلد «ھونلار شەجەرىسى»دىمۇ دىڭلىڭ دىگەن نام تىلغا ئېلىنغان. ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلىدۇ: "دىڭلىڭ يېقىنقى ئۈچ يىلدىن بۇيان ھونلار ئارىسىغا باستۇرۇپ كىرىپ بىرقانچە مىڭ پۇقرانى تالان-تاراج قىلىپ، ئات-ئۇلاقلارنى ھەيدەپ كەتكەن، ھونلار بىر تۈمەن ئاتلىق ئەسكەرنى ئىشقا سېلىپمۇ ھىچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن." شۇنىڭدىن كېيىنكى خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە بۇ نام ئىزچىل قوللىنىلىپ كەلگەن.

ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر تارىخشۇناسى فەن ۋېنلەن شۇ چاغدىكى دىڭلىڭلارنى قەبىلىلەر بىرلەشمىسى (قەبىلىلەر ئىتتىپاقىدىن تۆۋەن

تۇرىدىغان بىر خىل بىرلىشىش شەكلى) باسقۇچىدا تۇرغان دەپ ھىساپلايدۇ①.

بەزى تارىخىي ھۆججەتلەردە بۇ قەبىلىلەر بىرلەشمىسى 40 نەچچە قەبىلىدىن تەركىپ تاپقان دەپ يېزىلغان②. ۋاھالەنكى، بەزى تارىخىي ھۆججەتلەردە بۇنىڭدىنمۇ كۆپ قەبىلىلەرنىڭ نامى تىلغا ئېلىنغان. بىراق ئادەتتە بۇ قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ئەزالىرى دىگەندە كۆپرەك 15 قەبىلە كۆزدە تۇتۇلىدۇ، بۇلار مۇنۇلار: يۈەنخې (ئۇيغۇر)، سىر-تاردۇش، قىبىار، تۇبا، قورىقان، تېلېنگىت، بارغۇت، بايىرقۇ، تۇڭرا، غون، ئىزگىل، قۇشۇر، چىگىل، ئادىز، بولشار③.

تىلنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتىگە ئاساسەن، ئىلمىي ساھەدىكىلەر بۇنىڭ ئىچىدىكى ”يۈەنخې“نى ”ئۇيغۇر“ دىگەن سۆزنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى دىگەن خۇلاسىگە كېلىشكەن ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئولتۇراقلاشقان جايى توغرىسىدا «ۋېي پادىشالىغى تارىخى»دا ھەممىدىن بۇرۇن مەلۇمات بېرىلگەن. ئۇنىڭدا: ”پادىشا ئالىلىرى غەرپكە يۈرۈش قىلىپ لۇخۇنخەي (ئورخون دەرياسىنىڭ ئېغىزى)دە گاۋچې، يۈەنخې (ئۇيغۇر)لارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلدى“ دەپ يېزىلغان. يەنە بىر يازما مەلۇماتتا مۇنداق دېيىلىدۇ: ”لەشكەر بېشى يى ۋېي ئىككى تۈمەن ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، گاۋچې نەسەپلىرىدىن يۈەنخې، ۋۇپىنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلدى.“

بىر ئەسىردىن كېيىن «سۈي سۇلالىسى تارىخى»دىمۇ يۇقۇرقىغا ئوخشاش مەزمۇندا مەلۇمات بېرىلگەن.

يۈەنخې (ئۇيغۇر) قەبىلىسىنىڭ ۋېي پادىشالىغى ۋە سۈي

سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇرۇنقى سىياسى پائالىيەتلىرى توغرىسىدا ئېنىق پاكىت تېپىش قىيىن. يېتەرلىك ماتېرىيالغا ئىگە بولۇشتىن ئىلگىرى، مۇشۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ سىياسى پائالىيەتلىرىنى دىڭلىڭلار كاتېگورىيىسىگە قوشۇۋېتىشكە توغرا كەلىدى. هونلار هاكىمىيىتىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلەر دىڭلىڭلارنىڭ ئەڭ كۆرۈنەرلىك پائالىيىتى بولۇپ ھىساپلىناتتى. ئېھتىمال ئۇيغۇرلارمۇ ئاشۇ يىللاردا ئوتلاقلاردا بولغان شۇ توقۇنۇش ۋە ئۇرۇشلارغا قاتناشقان بولسا كېرەك.

مىلادى 3-ئەسىردىن كېيىن خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە دىڭلىڭ دىگەن نام "تېلې" دىگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان بولدى. تېلې بەزىدە دىلې، چىلې دەپمۇ ئاتالغان. ئېنىقكى، بۇ ئوخشاش بىر ئىسمىنىڭ ئوخشاش بولمىغان خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى. بۇ يېڭى نام «جەنۇبىي چى سۇلالىسى تارىخى»، «شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى»، «ۋېي پادىشالىغى تارىخى» قاتارلىق تارىخ كىتاپلىرىدا تىلغا ئېلىنغان، بولۇپمۇ «ۋېي پادىشالىغى تارىخى»دا تېلېلار ئۈچۈن ئايرىم شەجەرە تۇرغۇزۇلغان. تېلېلارنىڭ تارىخىي ھۆججەتلەرگە يېزىلغان پائالىيەتلىرى ئاساسەن ئۇلارنىڭ جوجانلار ھاكىمىيىتىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىدىن ئىبارەت. كىتاۋىمىزنىڭ بىرىنچى باپ، ئىككىنچى بۆلۈمىنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنلىرىدىن بىرى ئەنە شۇلاردىن تەركىپ تاپقان.

ئۇرۇش پائالىيەتلىرىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ مەزگىلدىكى ئاساسلىق تارىخىي سەرگۈزەشتىلىرى كۆچۈش ۋە ئۇيۇشۇشتىن ئىبارەت ئىككى جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

(1) كۆچۈش:

ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ دەۋردىكى كۆچۈشلىرىنى ھازىرقى زامان خەرىتىسىگە قاراپ چۈشەنمەكچى بولساق، ئۇ ھالدا، كۆز ئالدىمىزدا مۇنداق بىر كۆرۈنۈش جىلۋىلىنىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلار ئورخون دەرياسى ۋادىسىدىن ئىككى تەرەپكە قاراپ ماڭدى. ئۇلارنىڭ ئاساسىي قىسمى شەرققە يەنى توغلا دەرياسى تەرەپكە كۆچتى. يەنە بىر قىسمى غەرپكە يەنى يىراقتىكى تىيانشان بويلىرىغا يۆتكەلدى.

بۇ قېتىمقى كۆچۈش ھەققىدە «سۇي سۇلالىسى تارىخى»نىڭ 84-جىلدىدە: "تېلېلار...نىڭ قەۋمى ئەڭ كۆپ، دۇلېخې دەرياسى (توغلا دەرياسى)نىڭ شىمالىدا بارغۇت، تۇگرا، يۈەنخې (ئۇيغۇر)لار بار" دەپ يېزىلغان. بۇ كىتاپنىڭ يەنە شۇ جىلدىدە تىيانشان بويلىرىغا كۆچۈپ بارغان ئۇيغۇرلار ئۈستىدە توختىلىپ كېلىپ: "يىۋۇ (ئېۋىر-غول — ھازىرقى قۇمۇل)نىڭ غەربىدە، كىنگىتنىڭ شىمالىدا ئاقتاغ (تىيانشان)نى بويلاپ چىبى، بولوگ، چىگىل، ئۇخۇ (ئۇغۇز)، خېگۇلار ياشايدۇ؛ ئۇلارنىڭ لەشكەرلىرى 20 مىڭدىن ئاشىدۇ" دەپ يېزىلغان.

چىبى، ئۇخۇ دىگەن قايسى قەبىلىلەر؟

«تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە»نىڭ 100-جىلدىدە: "سۇلالىمىزنىڭ تارىخىي مەكتۇپلىرىدا تېلې قەبىلىلىرى ئۈستىدە توختىلىپ 'يىۋۇنىڭ غەربىدە، كىنگىتنىڭ شىمالىدا ئاقتاغنى بويلاپ چىبى، ئۇخۇ، خېگۇلار ياشايدۇ' دىيىلىدۇ. كەمىنە پىقىرنىڭ تەسەۋۋۇرىچە، چىبى دىگەن قىبئار دىگەنلىك بولىدۇ. ئۇخۇ دىگەن ئۇخې دىگەنلىك بولىدۇ. كېيىن خۇيگۇ (ئۇيغۇر) دەپ ئاتالدى" دىيىلگەن.

ئوت-سۇ قوغلىشىش كۆچۈشىنىڭ بىر سەۋەبى بولسىمۇ، لېكىن

مۇھەم سەۋەپ بولۇش ئىدى، پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىدىن 100 نەچچە مىڭ تۇتۇننىڭ غەرپكە ئۇچچە كۆچكەنلىكى بۇنىڭ روشەن دەلىلى بولالايدۇ.

(2) ئۇيۇشۇش:

نوپۇسنىڭ تەبىئى كۆپىيىشى ۋە ئەتراپتىكى قەبىلىلەرنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىش نەتىجىسىدە، تەخمىنەن جوجان ئاقسۆڭەكلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا توققۇز ئۇرۇقداش قەۋم شەكىللەندى، ئۇلار ياغلاقار (ئوپۇرغۇر)، قۇرتارغار، دېرىمار، بايىرسىق، ئابدال، قاسار، قوغۇرسۇ (قۇلاس)، ئوۋۇغار، سابار (سارۇرغار) لاردىن ئىبارەت④. «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»دا بۇ توققۇز ئۇرۇقداش قەۋم توغرىسىدا تەپسىلى مەلۇمات بېرىلگەن. بۇنىڭغا ئوخشاپراق كېتىدىغان مەزمۇن «ئۇيغۇر بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى»دىمۇ بايان قىلىنغان.

يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن توققۇز ئۇرۇقداش قەۋم ئىچكى توققۇز قەۋم ۋە ياكى توققۇز ئۇيغۇر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇلار ئۇيغۇر قەبىلىسىنى ھاسىل قىلغۇچى ئاساسلىق تەركىپ ئىدى.

شۈبھىسىزكى، بۇ خىل ئۇيۇشۇشلار ئارقىلىق ئۇيغۇرلارنىڭ تېلې قەبىلىلىرى ئىچىدىكى ئورنى كۈچەيدى. دەلىللەرنىڭ بىرى شۇكى، 498-يىلى سىئانبى ئاقسۆڭەكلىرى چاڭجياڭ دەرياسى بويىدىكى چى پادىشالىقىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ، گاۋچېلارنى يەنى تېلې قەبىلىلىرىنى ئەسكەر بېرىشكە قىستىغاندا، گاۋچې قەبىلىلىرى ئۇرۇش قىلىشنى خالىماي قوزغىلاڭ كۆتەردى. قوزغىلاڭچىلار ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى شۇ ئىسىملىك كىشىنى ئۆزلىرىگە باشلىق سايلىدى. «ۋېي پادىشالىقى تارىخى»دا بۇ ۋەقە مۇنداق بايان قىلىنغان: "گاۋزۇ

(شياۋۋېن پادىشا) گاۋچېلارنى ئۆزى بىلەن بىللە جەنۇپقا يۇرۇش قىلىشقا چاقىرغاندا، گاۋچېلار جەنۇپقا يۇرۇش قىلىشنى خالىماي، يۈەنخېلاردىن شۇ ئىسىملىك كىشىنى سەركەردە قىلىپ سايلاپ ئىسيان كۆتىرىپ شىمالغا كەتتى. جىنلىك بېگى يۇ ۋېنخۇ جازا يۇرۇشى قىلىپ قوغلاپ بارغاندا، قاتتىق مەغلۇپ بولۇپ، قايتىپ كەلدى."

بۇ كۆپ تەرەپلىمە تۇس ئالغان ۋەقە ئىدى. بۇنىڭدىن ئۇيغۇر قاتارلىق گاۋچې (تېلې) قەبىلىلىرىنىڭ شىمالى ۋېي پادىشالىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى كۆرگىلى بولىدۇ. شۇنداقلا، ئۇيغۇر قاتارلىق گاۋچې قەبىلىلىرىنىڭ شۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا تۇتقان پوزىتسىيىسىنىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. لېكىن بىزنىڭ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشىمىزغا قارىغاندا، شۇ ئىسىملىك كىشىنىڭ قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ سايلانغانلىقىدۇر. بۇ ئىش شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئۇيغۇرلار كۆچىيىپ ئۆز قەبىلىداشلىرىنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغۇدەك ھالغا يەتكەن.

2. خاندانلىقنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا تۈرك خاندانلىقى دەۋرى مۇھىم بىر دەۋر ھېسابلىنىدۇ. بۇ شۇ دەۋرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كىشىلەرنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىنى جەلپ قىلىدىغان كۈچ سۈپىتىدە ئېلىمىزنىڭ تارىخ سەھنىسىدە پات-پات كۆرۈنۈپ تۇرغانلىقىدا ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى دەل شۇ دەۋرلەردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز پائالىيەت دائىرىسىنى كېڭەيتىۋالغانلىقىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ.

بىز مۇشۇ كىتاپنىڭ بىرىنچى باپ، ئۈچىنچى بۆلۈمىدە تۈرك خاندانلىقى مەزگىلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇقىم بىر خىل كۈچ سۈپىتىدە

ئېلىمىزنىڭ تارىخ سەھنىسىدە كۆرۈنگەنلىكى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتكەن ئىدۇق، ئەمدى كېيىنكى بايانلىرىمىزدا، ئاساسەن، ئۇيغۇرلار-نىڭ مۇشۇ مەزگىلدە ئۆز پائالىيەت زېمىنىنى مۇقىملاشتۇرۇۋالغان-لىقى ۋە ئۆز قەبىلىسىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتىۋالغانلىقى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئاۋال ئۇلارنىڭ ئۆز پائالىيەت زېمىنىنى مۇقىملاشتۇرۇۋالغانلىقىغا نەزەر سېلىپ ئۆتەيلى.

مەيلى مەجبۇرىيەت ئاساسىدا بولسۇن ياكى ئىختىيارىيلىق بىلەن بولسۇن، تۈرك خاندانلىقى مەزگىلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيەت زېمىنى سېلېنگا دەرياسى ۋادىسىغا سۈرۈلگەن. بۇ ھال تاڭ سۇلالىسى تارىخلىرىدىن ئېلىنغان مەلۇماتلار تەرىپىدىن دەلىللەندى. «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217-جىلد (بىرىنچى بۆلۈم)دە مۇنداق دەپ يېزىلغان: "خۇيخېلارنىڭ ئەسلى ئىسمى ياغلاقار ئىدى. ئۇلار سىر-تاردۇشلارنىڭ شىمالىدا، يەنى سېلېنگا دەرياسى بويىدا ياشايتتى." يەنە مۇ ئىلگىرىلىگەن مەلۇماتنى تۈرك يېزىقىدىكى «قەيسەر ئۇيغۇر بىلگە قاغان مەڭگۈ تېشى» تەمىنلىگەن، بۇنىڭدا مۇنداق دېيىلىدۇ: "...ئۇلارنىڭ دۆلىتى، ئۇلارنىڭ (يۇرتىدىكى) دەرياسى سېلېنگا دەرياسى ئىدى. ئۇلارنىڭ خەلقى ...قەدىمدىن تارتىپلا بۇ جايدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئىدى." نەقىل كەلتۈرۈلگەن بۇ مەلۇماتلاردىن ئايانكى، شۇ دەۋرلەردە موڭغۇل دالاسىدىكى ئورخۇن، تۇغلا ۋە سېلېنگا دەريالىرى بويلىرى ئۇيغۇرلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان دىيار بولۇپ قالغان. ئوت-چۆپ ۋە سۇ مەنبەلىرى مول بولغان بۇ دەريا ۋادىلىرىنىڭ ھەر بىر چارۋىچى قەبىلىنىڭ گۈللىنىشىدە كۆرسەت-

كەن رولىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىنىمىزدە، مۇبالىغىسىز هالدا شۇنداق دەپ ئېيتالايمىزكى، جۇغراپىيە شارائىتىدىن ئېلىپ قارىغاندا، شۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتى ئۈچۈن ئاساس سېلىۋالغان. كېيىنكى يىللاردا ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى بەزىدە كېڭىيىپ، بەزىدە تارىيىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئاساسىي قىسمى يەنىلا ئىزچىل هالدا ئورخۇن، تۇغلا، سېلىنگا دەريالىرى بويلىرىدا ياشاپ كەلدى.

ئەمدى بىز ئۇلارنىڭ ئۆز قەبىلىسىنىڭ دائىرىسىنى كېڭەيتكەنلىكى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى بۇ جەھەتتىكى ئاساسلىق مەزمۇن بولۇپ هېسابلىنىدۇ. بۇ قەبىلىلەر ئىتتىپاقى توققۇز قەبىلىدىن تەركىب تاپقان، ئۇلار خۈيخې (ئۇيغۇر)، بارغۇت، غون، بايىرقۇ، تۇڭرا، ئىزگىل، قىبئار، باسمىل (ئابۇس)، قارلۇقلاردىن ئىبارەت. مۇشۇ توققۇز قەبىلىدىن تەركىب تاپقان ئىتتىپاق تاشقى توققۇز قەبىلە ۋە ياكى توققۇز ئوغۇز دەپمۇ ئاتىلىدۇ⑤.

فېڭ جياشېڭ، چېڭ شۇلو، مۇ گۇاڭۋېن ئەپەندىلەر تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» (بىرىنچى كىتاب)دا «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، «تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە» قاتارلىق هۆججەتلەرگە ئاساسەن ئۇلارنىڭ ئەھۋالى 41-بەتتىكى جەدۋەل بىلەن كۆرسىتىلگەن.

قارىماققا، بۇ خېلى مۇرەككەپ ئىككى سىستېمىدەك كۆرۈنىدۇ، ئەمما بۇلارنى بىر بىرىدىن پەرق ئېتىش ئانچە قىيىنمۇ ئەمەس.

ئىچكى توققۇز قەۋم (توققۇز ئۇيغۇر)	تاشقى توققۇز قەبىلە (توقىقۇز ئوغۇز)
ياغىلاقار (ئوپۇرغۇر)	خۇيخې (ئۇيغۇر)
قۇرتارغار	بارغۇت (بۇغۇ)
دېرىمار	غون
بايىرسىق	بايىرقۇ
ئابدال	تۇگرا
قاسار	ئىزگىل
قوغۇرسۇ (قۇلاس)	قىبشار
ئۇۋۇغار	باسمىل (ئابوس)
سابار (سارۇرغار)	قارلۇق

توققۇز ئۇيغۇر دېيىلگىنى ياغلاقار قەۋمى باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىسىنى كۆرسىتىدۇ، توققۇز ئوغۇز دېيىلگىنى ئۇيغۇر قەبىلىسى باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇ يەردىكى، توقىقۇز ئۇيغۇر دەپ ئاتالغان قەۋملەر ئارىسىدا ئۇرۇقداشلىق رىشتە قىلىندۇ، توققۇز ئوغۇز دەپ ئاتالغان قەبىلىلەر ئارىسىدا بولسا سىياسى ۋە ھەربىي مۇناسىۋەت رىشتە قىلىندۇ.

ئۇيغۇر قەبىلىلەر بىرلەشمىسى (يەنى توققىۇز ئوغۇز) ئەگرى-توقاي ۋە تەكرارلىنىش بىلەن تولغان مۇساپىنى بېسىپ ۋۇجۇتقا كەلگەن.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى 605-يىلى تيانشان بويلىرىدا قوز

كۆتەرگەن چاغدا، قوزغىلاڭغا قىبئار، تۇڭرا، بايىرقۇ، بارغۇتلاردىن باشقا، سىر ـ تاردۇش قەبىلىسىمۇ قاتناشقان ئىدى، بىراق غون، ئىزگىللار قاتناشمىغان. ۋاھالەنكى، 627 ـ يىلى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى موڭغۇل ئوتلىغىدىكى داچىڭشەن بويلىرىدا قوزغىلاڭ كۆتەرگەندە، قوزغىلاڭچىلار قاتارىغا پەقەت بارغۇت، تۇڭرا، بايىرقۇ قەبىلىلىرىلا قوشۇلغان.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ شەكىللىنىشىدىكى بۇ ئەگرى ـ توقايلىق ۋە تەكرارلىنىشلار تاڭ سۇلالىسى تارىخلىرىنى يازغان ئاپتورلارنىڭمۇ دىققەت ـ ئېتىۋارىنى قوزغىغان. «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»دا ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىرلەشمىسى ھەققىدە مۇنداق بايان بار: "ياغلاقار خۇيخېنىڭ قەۋمى، ئۇ بارغۇت، غون، بايىرقۇ، تۇڭرا، ئىزگىل، قىبئاردىن ئىبارەت ئالتە قەبىلىدىن پەرقلىنىدۇ، شۇڭلاشقا قەبىلىلەر قاتارىغا كىرمەيدۇ. كېيىنكى يىللاردا باسمىل ۋە قارلۇقلارنى بويسۇندۇرۇپ، جەمئىي 11 قەۋم بولدى ھەم 11 تۇتۇقبەگ تىكلەپ، 11 قەبىلە دەپ ئاتىلىدىغان بولدى."

«تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە»دە بۇ جەريان ئۈستىدە تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ پىكىر يۈرگۈزۈلۈپ مۇنداق دېيىلگەن: "... يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان يەتتە قەبىلە سۇلالىمىز (تاڭ سۇلالىسى) بەرپا بولغانىدىن بۇيان تارىخ مەلۇماتلىرىدا يېزىپ كېلىنگەن، سەككىزىنچىسى باسمىل، توققۇزىنچىسى قارلۇق دەپ ئاتىلىدۇ، ئېھتىمال بۇ ئىككى قەبىلە تيەنباۋ يىللىرىدىن كېيىن باشقا يەتتە قەبىلە بىلەن بىر قاتاردا تۇرالىغان بولسا كېرەك".

يېڭى ئۇيۇشۇشتىن ھاسىل بولغان تۈنجى ئەھمىيەتلىك نەتىجە ئۇيۇشقان بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئەمەلىي كۈچىنىڭ روشەن ھالدا كۈچەي-

گەنلىگى بولدى.

بۇ مەزگىلدە شىمالىي يايلاق-دالادىكى كۆچىلەر سېلىشتۇرمى-سىدا كۆرۈلگەن ئۆزگىرىشلەرنى چۈشىنىش ئۈچۈن، بىز ئۇيغۇرلارنىڭ سۇي سۇلالىسى ۋاقتىدىكى نوپۇسى ۋە ئەسكىرىي كۈچىنى تاڭ سۇلالىسى ۋاقتىدىكىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرەيلى. «سۇي سۇلا-لىسى تارىخى. تېلېلار شەجەرىسى»دىن مەلۇم بولۇشىچە، سۇي سۇلالىسى مەزگىلىدە تۇغلا دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر، بارغۇت، تۇڭرا، بايىرقۇ، ئىزگىل قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ ئارانلا 20 مىڭ ئەسكىرى بولغان. يىۋۇنىڭ غەربى، كىنگىتنىڭ شىمالىدىكى قىبئار، ئوغۇز (ئۇخۇ) قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭمۇ 20 مىڭچە ئەسكىرى بولغان، دېمەك، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي ئەسكىرى 40 مىڭ چامىسىدا ئىدى.

لېكىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا كەلگەندە، يەنى كىتاۋىمىزدا بايان قىلىنىۋاتقان مۇشۇ مەزگىلگە كەلگەندە، تۇغلا دەرياسى ۋادىسىدىكى بارغۇتلاردا 30 مىڭ تۈتۈن، 10 مىڭ ئەس-كەر، تۇڭرالاردا 30 مىڭ ئەسكەر، ئۇيغۇرلاردا 100 مىڭ تۈتۈن، 50 مىڭ ئەسكەر، بايىرقۇلاردا 60 مىڭ تۈتۈن، 10 مىڭ ئەسكەر، ئىزگىللاردا 30 مىڭ ئەسكەر بولغان. بۇنىڭدىن باشقا غۇن، ئادىز، باسمىل، قىبئار قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭمۇ ئۆزىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى بولغان.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئەمەلىي كۈچىنى سۇي سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىكىگە سېلىش-تۇرۇپ شۇنى كۆرۈش مۇمكىنكى، يىرىم ئەسىردىن كېيىن ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى ئۈچ-تۆت ھەسسە ئېشىپ، 130

ىلىك چامىسىغا يەتكەن.

باشقا قەبىلىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، شۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ رولى تېخى ئانچە مۇھىم ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە. بۇنى 605-يىلدىكى تېلې قەبىلىلىرىنىڭ قوزغىلىڭىدىن ئوچۇق كۆرگىلى بولىدۇ. شۇ قېتىمقى قوزغىلاڭدا ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باشلىقى سەردە بولۇپ سايلانمىغان، بەلكى قىبىئار قەبىلىسىنىڭ باشلىقى قىبىئار گالىن قاغان بولۇپ سايلانغان⑥.

ئۇيغۇر قەبىلىسى پەقەتلا 627-يىلدىكى قوزغىلاڭدىن باشلاپ ئۆزىنىڭ سىياسى ۋە ھەربى جەھەتتىكى رولىنى كۆرسىتىشكە باشلىدى. شۇ قېتىمقى قوزغىلاڭدا ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بوسات قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى بولۇپ سايلاندى⑦.

تارىخىي ھۆججەتلەردە بوساتنىڭ ئىقتىدارىغا ناھايىتى يۇقۇرى باھا بېرىلىپ مۇنداق دېيىلگەن: "بوسات قەيسەر، جەڭگەرلىك، تەدبىرلىك ئىدى. ھەر قېتىمقى ئۇرۇشتا، ئۇ ئۆز قوشۇنىنىڭ ئالدىدا مېڭىپ، ھەممىدىن بۇرۇن جەڭگە ئاتلىناتتى. ئاز ئەسكەر بىلەن كۆپ دۈشمەننى يېڭەتتى. ئۇ ھەمىشە ئۇرۇش مەشقى قىلاتتى ۋە شىكارغا چىقاتتى"⑧.

تارىخىي ھۆججەتلەردە بوساتنىڭ ئانىسى ئورىقۇن تىلغا ئېلىنىغاندا، ئۇ مەدھىيىلىنىپ مۇنداق دېيىلگەن: "ئۇ دەۋا-سوراقلارغا ئارىلىشاتتى، ھەق-ناھەقنى ئېنىق ئايرىپ چىقاتتى، ئىچكى ئىشلارنى ناھايىتى ئىدىتلىق سەرەمجانلاشتۇراتتى"⑨. بۇلاردىن شۇ نەرسە ئايانكى، ئۇيغۇر قەبىلىسى ئادەم كۈچى ۋە ماددى كۈچ جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى رەھبىرىي شەخسلەر جەھەتتىمۇ ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرىدىغان شەرتلەرنى ھازىرلىغان.

بوساتنىڭ 5000 ئاتلىق ئەسكەر بىلەن مالىشەن ئېغىزىدا تۈركلەرنىڭ 100 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرىنى تارمار قىلغانلىقى تارىخىي ھۆججەتلەرگە كەڭ پۈتۈلگەن. ئەلۋەتتە، بوساتنىڭ پۈتكۈل ھاياتىدا قىلغان ئىشلىرى بۇنىڭ بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ. بوساتنىڭ ئەڭ مۇھىم ئىشى شۇ قېتىمقى قوزغىلاڭدىن كېيىن ئۆزىنى ئالىپ ئېلتابىر دەپ ئاتاپ، تۇغلا دەرياسى بويىدا بارگاھ تىككەنلىكىدىن ئىبارەت⑩.

بوساتنىڭ تۇغلا دەرياسى بويىدا بارگاھ تىككەن ۋاقتى 627-يىلى بولۇپ، بۇ مەزگىلدە شەرقىي تۈرك خاندانلىقى گۇمران بولۇشقا يۈزلەنگەن ئىدى. بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسىي پائالىيىتىدىكى بىر نامايەندە بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمىيەت گەۋدىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

بىراق، تارىخنىڭ ئىلگىرىلىشى شۇنداق قىزىقارلىقكى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئۆز كۈچىنى ئەمدىلا جارى قىلىشقا كىرىشكەن مەزگىلدە، ئالتاي تاغ تىزمىلىرىدا باش كۆتەرگەن سىر-تاردۇش قەبىلىسى شەرقىي تۈرك خاندانلىقىنىڭ زەئىپلىشىپ كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز كۈچىنى شەرققە سۈرۈش بىلەن، موڭغۇل دالاسىغا يېتىپ كەلدى. ئاقىۋەتتە، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان دائىرىدە قامىلىپ قېلىپ، بىرەر كۆرۈنەرلىك مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشقا ئامالسىز قالدى. بۇ مەزگىلدە، بوسات ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تۇمەت ئۇيغۇرلارغا ئاقساقال بولغان ئىدى.

646-يىلى سىر-تاردۇشلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ماجىرا تۇغۇلۇپ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تۇمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە شىمال تەرەپتىن سىر-تاردۇشلارغا ھۇجۇم قىلدى، بۇ ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى

جەنۇپ تەرەپتىن سىر-تاردۇشلارغا ھۇجۇم قىلغان ئىدى. تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىككى تەرەپتىن ئىسكەنجىگە ئېلىشى ئارقىسىدا، سىر-تاردۇشلار تارمار بولدى. سىر-تاردۇشلارغا قارشى بۇ ئۇرۇش ئۇيغۇرلارغا ماددى ۋە مەنىۋى جەھەتتىن بىرمۇنچە پايدا كەلتۈردى.

ماددى جەھەتتىكى نەتىجە شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدىكى، ئۇي-غۇرلار سىر-تاردۇشلارنىڭ ئاھالىسى ۋە زېمىنىغا ئىگە بولۇپ، موڭغۇل دالاسىدا بىردىن-بىر كۈچلۈك قوراللىق كۈچكە ئايلاندى.

مەنىۋى جەھەتتە بولسا، ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا ھاكى-مىيەت يۈرگۈزۈۋاتقىنىغا 20 نەچچە يىل بولغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلىي كۈچىگە يۆلىنىشنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇۋالدى. بۇ تونۇش كېيىنكى يىللاردا ئۇلارنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن كەڭ ۋە زىچ مۇناسىۋەت ئورنىتىشىغا ئاساس سالدى.

تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ئۇيغۇرلار قوللانغان تۇنجى ماھىيەتلىك تەدبىر شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدىكى، تۇمەت سىر-تاردۇشلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىگە بويسۇنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ قوغدىنىش ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ قوللىنىلغان ھەركەت بولۇپ، تۇمەتنىڭ مەقسىدى ئېنىق ئىدى. دېمەك، ئۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچى ۋە ئابرويىغا سۆيۈنۈپ، تۈركلەرگە تاقابىل تۇرماقچى بولغان ئىدى.

تاڭ سۇلالىسى تارىخلىرىدا بۇ ۋەقەنىڭ جەريانى ھەم تەپسىلاتى توغرىسىدا مەلۇمات يېزىلغان.

«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»نىڭ 195-جىلدىدە مۇنداق

دېيىلىدۇ: "خۇيخېلارنىڭ ئاقساقىلى تۇمەت باشقا قەبىلىلەر بىلەن بىللە سىر-تاردۇشلارنىڭ قاغانى ئىشتامى قاغاننى مەغلۇپ قىلىپ، پۇقرالىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى، ئۇنىڭ زېمىنىنى بېسىۋالدى. جېنگۇەن 20-يىلى (مىلادى 646-يىلى) خېلەنشەن تېغىدىن ئۆتۈپ، خۇاڭخې دەرياسى بويىغا كېلىپلا ئەلچىلەر ئەۋەتىپ، سوغا-سالام كىرگۈزدى، سىر-تاردۇشلارنى مەغلۇپ قىلغانلىقى ئۈچۈن، پادىشا ئالىيلىرى ئۇلارغا ھۇزۇرىدا زىياپەت بەردى. تەيزۇڭ ئۆزى لىڭجۇغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ سوغا-سالام ۋە ئىززەت-ئىكرامىنى قوبۇل قىلدى."

«تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217-جىلد (بىرىنچى بۆلۈم) دىمۇ شۇنىڭغا ئوخشاش مەزمۇندا مەلۇمات خاتىرىلەنگەن: "بوسات ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئاقساقىلى كۇلۇگ ئېلتابىر تۇمەت باشقا قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ، سىر-تاردۇشلارغا ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇلارنى تارمار قىلدى، ئۇلارنىڭ زېمىنىنى بېسىۋالدى، ئاندىن خېلەنشەن تېغىدىن ئۆتۈپ، خۇاڭخې دەرياسى بويىغا كېلىپ، ئەلچى ئەۋەتىپ سوغا-سالام كىرگۈزدى. تەيزۇڭ ئۆزى بىۋاستە لىڭجۇغا، ئاندىن جىڭياڭغا بېرىپ ئۇلارنى قوبۇل قىلدى. شۇ سەۋەپ-تىن تېلې قەبىلىلىرى ئىچىدىكى 11 قەبىلە ئەلچىلەر كىرگۈزۈپ مۇنۇلارنى بايان قىلدى: 'سىر-تاردۇشلار بۈيۈك دۆلەتكە ئىتائەت قىلماي، ئۆزىنى ئۆزى ھالاك قىلدى. ئۇنىڭ پۇقرالىرى تەرەپ-تەرەپكە تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى. ئەمدى ھەرقايسىمىز ئۆزىمىزگە تەئەللۇق زېمىنغا ئىگە بولدۇق، تەڭرى ئوغلى (تاڭ پادىشاسى)غا ئىتائەت قىلىشنى راۋا كۆردۇق. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن ئەمەلدار قويۇشنى ئىلتىجا قىلىمىز.' پادىشا ئالىيلىرىنىڭ يارلىغىغا بىنائەن،

ئۇلار شەرىپىگە كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈلدى. ئۇلارنىڭ چوڭلىرى قوبۇل قىلىنىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەنسەپ ئۇنۋانى بېرىلگەنلەر بىرقانچە مىڭ كىشىگە يەتتى.»

ئۇيغۇرلاردىن ئىبارەت بۇ كۈچكە تاڭ سۇلالىسىنىڭ نەقەدەر ئېتىۋار بەرگەنلىكىنى تاڭ تەيزۇڭنىڭ لىڭجۇ (ھازىرقى نىڭشىيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ لىڭۋۇ ناھىيىسى)غا بېرىپ تۈمەتىنىڭ ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلغانلىقى تولۇق دەلىللەپ بېرىدۇ.

ئىككىنچى يىلى يەنى 647-يىلى تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تەلىۋىگە بىنائەن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقان جايلاردا تۇتۇق بۇيرۇق ۋە ئايماقلارنى تەسىس قىلدى.

تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر، بارغۇت، تېلېڭگىت، بايىرقۇ، تۇڭرا، ئىزگىل قاتارلىق ئالتە قەبىلە ياشايدىغان رايونلاردا تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلدى.

ئۇيغۇر قەبىلىسىدە خەنخەي (دەشت) تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ مەركىزى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ جۇرماتاي دەرياسى ۋادىسىدا.

بارغۇت قەبىلىسىدە جىنۋېي تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭ مەركىزى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ كونا چەرچىنخان رايونىنىڭ شىمالىي قىسمىدا.

تېلېڭگىت قەبىلىسىدە يەنرەن تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ مەركىزى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئۇلانباتور شەھىرىنىڭ يېنىدا.

بايىرقۇ قەبىلىسىدە يۇلىڭ تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى تەسىس

قىلىندى. ئۇنىڭ مەركىزى ھازىرقى خېيلۇڭجياڭ ئۆلكىسىنىڭ بېئىر كۆلى بويلىرىدا.

تۇڭرا قەبىلىسىدە گۇيلىن تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭ مەركىزى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ تۇڭغۇلاق دەرياسى ۋادىسىدا.

ئىزگىل قەبىلىسىدە لۇشەن تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭ ئورنى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى بايدەرغى دەرياسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە.

تاڭ سۇلالىسى يەنە غون، قۇشۇر، چىگىل، ئادىز، قىبئار، بولشار قاتارلىق قەبىلىلەر ياشايدىغان رايونلاردا ئايماق تەسىس قىلدى.

غون قەبىلىسىدە گاۋلەن ئايمىغى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭ ئورنى ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس.

قۇشۇر قەبىلىسىدە گاۋچۈ ئايمىغى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭ ئورنى ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس.

چىگىل قەبىلىسىدە جىلۇ ئايمىغى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭ ئورنى ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس.

ئادىز قەبىلىسىدە جىتيەن ئايمىغى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭ ئورنى ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس.

قىبئار قەبىلىسىدە يۇشى ئايمىغى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭ ئورنى ھازىرغىچە ئېنىق ئەمەس.

بولشار قەبىلىسىدە تيەنيەن ئايمىغى تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭ مەركىزى چوڭ شىڭئەنلىڭ تاغ تىزمىسىدا.

تاڭ سۇلالىسى تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى دەرىجىلىك ئورگان-

لاردا تۇتۇق بۇيرۇق، ئايماق دەرىجىلىك ئورگانلاردا ئايمان (سىشى) دىگەن مەنسەپلەرنى قويدى، بۇ مەنسەپلەرگە تامامەن شۇ قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرى تەيىنلەندى. يەنە يۇقۇرىدىكى تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى ۋە ئايماقلارغا بىۋاستە رەھبەرلىك قىلىش ئۈچۈن، ھازىرقى كۆكخوت شەھىرىنىڭ غەربىدە يەنرەن دۇخۇ (سەرتاپلىق) مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. يەنرەن دۇخۇ مەھكىمىسىنىڭ دۇخۇلىغىغا تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىۋاستە ئۆزىنىڭ ئەمەلدارلىرىنى قويدى⑪.

تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ باشلىقى تۇمەتكە "بېقىنىغان سانغۇن" دىگەن ئۇنۋاننى بېرىپ، دەشت تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇق بۇيرۇقلۇغىغا تەيىنلىدى. بۇ ئۇيغۇر سەركەردىسىنىڭ تۇنجى قېتىم تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەل-مەنسىۋىنى قوبۇل قىلىشى ئىدى. ئارقىدىن ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن)گە بارىدىغان بىر يول ئېچىشنى ئىلتىماس قىلدى. ئىككىنچى يىلى، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چاڭئەنگە تۇتاشتۇرۇلىدىغان قاتناش لىنىيىسىنى بەرپا قىلىپ، ئۇنىڭغا تەڭرى قاغان يولى دەپ نام بەردى، بۇ يولنىڭ 68 ئورنىدا جام-ئۆرتەڭ قۇرۇپ، سەپەر ئۈستىدىكى ئەلچىلەرنى ئات-ئۇلاق، يىمەك-ئىچمەك بىلەن تەمىنلەپ تۇردى.

ئۇزاق ئۆتمەي قورىقان، تۇبا، قىرغىز ۋە ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ يەنە بىر تارمىقى بولغان كۆلۈك بىي قەبىلىسىمۇ تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى. تاڭ سۇلالىسى بۇ قەبىلىلەرگىمۇ تۇتۇق بۇيرۇق ۋە ئايماق تەسىس قىلدى. قورىقان قەبىلىسىدە شۈەنچۆ ئايمىقى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ مەركىزى ھازىرقى سوۋېت

ئىتتىپاقىنىڭ سىبىرىيە رايونىدىكى بايقال كۆلىنىڭ شىمالىغا توغرا كېلىدۇ. قىرغىز قەبىلىسىدە جيەنكۇن (قىرغىز) تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى تەسىس قىلىندى. كۆلۈك بىي قەبىلىسىدە جولۈك ئايمىغى تەسىس قىلىندى، ئۇنىڭ مەركىزى بايقال كۆلىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ئىدى.

مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى ئورنى قوش ياقلىمىلىق ئىدى. ئۇلار، بىر تەرەپتىن، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئىتائەت قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، مۇئەييەن دائىرىدە ئەمەلىي باشقۇرۇش ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈپ تۇراتتى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ بۇ قوش ياقلىمىلىق سالاھىيىتى تۆمەتتە گەۋدىلىك ئىپادىلەندى.

«تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»دا مۇنداق دېيىلىدۇ: ”...تۆمەتكە بېقىنغان سانغۇن، دەشت تۇتۇق بۇيرۇغى دەپ ئۇنۋان بېرىلگەن بولسىمۇ، ئۇ يەنە ئۆزىنى ئۆز ئالدىغا قاغان دەپ جاكالاپ، بۇرۇنقى تۈركلەرگە ئوخشاش ئۆز ئالدىغا ئەمەلدار تەسىس قىلدى، ئالتە نەپەر تاشقى ۋەزىر، ئۈچ نەپەر ئىچكى ۋەزىردىن باشقا، يەنە دۇدۇ (تۇتۇق بۇيرۇق)، سانغۇن، سىما قاتارلىق مەنسەپلەر بار.“

باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، تۆمەت تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن مەنسەپنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنى تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارى دەپ ئېتىراپ قىلىش بىلەن بىرگە، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۆزىنى قاغان دەپ جاكالىغان ھەم تۈرك خاندانلىقىنىڭ مەنسەپ تۈزۈمىگە ئوخشىتىپ ھەر دەرىجىلىك مەمۇرى ئەمەلدارلارنى تەسىس قىلىپ، ئەمەلىيەتتە، خاندانلىقنىڭ تۈرەلمىسىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن.

مەلۇم مەنىدىن ئېيتقاندا، تۇمەتنى ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ ئاساسچىسى، دېيىشكە بولىدۇ. بۇنداق دېيىشتە، ئاساسەن، ئۇنىڭ مۇنۇ جەھەتلىرىنى كۆزدە تۇتتۇق:

1) تۇمەت ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە رەھبەرلىك قىلىپ، سىر-تاردۇشلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، ئۇلارنىڭ پۇقرا ۋە زېمىنلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى موڭغۇل دالاسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم جايلىرىنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى، دېمەك، ئۇ كېيىنكى ئۇيغۇر خاندانلىقىغا زېمىن ئاساسىنى ئورنىتىپ بەردى.

2) تۇمەت هونلار، جوجانلار، تۈركلەر ۋە كېيىن گۇمران بولغان سىر-تاردۇشلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشتىكى ئاساسىي ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەپ، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى سۇلالىلەر بىلەن ئىناق ئۆتۈشنىڭ ئۇرۇشۇشقا قارىغاندا پايدىلىق ئىكەنلىكىنى چۈشەندى. شۇڭلاشقا، كېيىن قۇرۇلغان ئۇيغۇر خاندانلىقى 100 يىل داۋامىدا تۇمەت تۈزۈپ چىققان بۇ سىياسەتلەرگە باشتىن-ئاياق ئەمەل قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى هۆكۈمىتى بىلەن ئىناق مۇناسىۋەتتە بولدى. دېمەك، ئۇ كېيىنكى ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ سىياسەت ئاساسىنى ئورنىتىپ بەردى.

648-يىلى، تۇمەت ئاكىسىنىڭ ئوغلى ئوغۇر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئوغۇر تۇمەتنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى مەجبۇرەن تۈرك قاغانى قاپىش قاغانىغا بويسۇندۇرماقچى بولغان ئىدى. لېكىن يەنىرەن دۇخۇ مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن دۇخۇسى يۈەن لىجېن ئوغۇرنى قەتلى قىلىپ، ئۇنىڭ شېرىكى كۆلۈك بىيىنى قولغا ئالدى. شۇنداق قىلىپ، ئوغۇر توپىلىڭى تىنجىتىلدى.

ئوغۇرنى قەتلى قىلىش تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەشت تۇتۇق بۇيرۇ-

غىنىڭ نوپۇزىنى قوغداشتا زۆرۈر ئىدى. لېكىن يەنە بىر تەرەپ-تىن، ئۇ ئوبيېكتىپ جەھەتتە كونا ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قايتا تىرىلىش قارا نىيىتىگە قاتتىق دەككە بولۇپ، ئانچە مۇستەھكەم بولمىغان ئۇيغۇر قەبىلىسىنى يوقىلىشتىن ساقلاپ قالدى.

ئوغۇر قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چېرىكچى ئامبال سۈي دۇنلىنى تۇمەتكە تەزىيە بىلدۈرۈش ئۈچۈن، ئۇيغۇر قەبىلىسىگە ئەۋەتتى ھەمدە تۇمەتنى سول قانات قەيسەر مۇھا-پىزەتچى سانغۇن دەپ ئېتىراپ قىلدى. تۇمەتىنىڭ ئوغلى باياننى ئوڭ قانات قەيسەر مۇھاپىزەتچى سانغۇن، بۈيۈك ئېلتابىر، دەشت تۇتۇق بۇيرۇق قىلىپ تەيىنلىدى.

بايان توغرىسىدا تارىخىي ھۆججەتلەرگە ئۇنىڭ تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ماسلىشىپ ئۇرۇشقا قاتناشقانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇمات كۆپرەك پۈتۈلگەن. بايان 651-يىلى 50 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرگە باشلامچى بولۇپ، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن بىللە ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى دائىرىسىدىكى غەربىي تۈرك خاندانلىقىغا قارشى ئۇرۇش قىلدى. 656-يىلدىن 657-يىلغىچە، بايان ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى باشلاپ تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ماسلىشىپ جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا غەربىي تۈركلەردىن ئاشىنا قۇلىغا قارشى ئۇرۇش قىلدى. 661-يىلى بايان ئەسكەر باشلاپ تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ھەمدەمدە بولۇپ كورىيىدە ئۇرۇش قىلدى.

بۇ ۋەقەلەردىن شۇ نەرسە دىققىتىمىزنى تارتىدىكى، باياننىڭ بۇ پائالىيەتلىرى تامامەن تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىق سالاھىيىتى بىلەن ئېلىپ بېرىلغان ھەم ئۇ كۆرسەتكەن جەڭ تۆھپە-

لىرىگە تايىنىپ مەنسۇپنى ئۆستۈرگەن. ئۇ دادىسىنىڭ مەنسۇپىگە ۋارىسلىق قىلىپ، دەشت تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇق بۇيرۇقلۇغىغا تەيىنلەنگەندە، ئۇنىڭ ھەربىي ئۇنۋانى ئوڭ قانات قەيسەر مۇھاپىزەتچى سانغۇن بولغان بولسا، ئاشنا قۇلىغا قارشى ئۇرۇش غەلىبە قىلغاندىن كېيىنكى ھەربىي ئۇنۋانى سول قانات قەيسەر مۇھاپىزەتچى سانغۇن بولۇپ ئۆستۈرۈلدى.

بىز بۇنىمۇ ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ قوش ياقلىمىلىق ئورنىنىڭ گەۋدىلىنىشى دەپ قارايمىز.

بايان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا بىي (بەگ) سوغۇردۇ ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ سىياسى ئىشلاردا مۇستەقىل پىكىر يۈرگۈزەلەيدىغان شەخس بولغانلىقتىن، بايانىڭ ۋاپاتىدىن ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا، بىر تۈركۈم ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى ئۇنى تاڭ سۇلالىسىگە قارشى چىقىشقا زورلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ نۇرغۇن ئەسكەر چىقىرىپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىدىكى ۋىلايەت، ناھىيىلىرىگە ھۇجۇم قوزغىدى. تەسلىكتە تىنچلانغان چېگرىدا ئۇرۇش چۇقان-سۈرەنلىرى قايتا كۆتىرىلدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېڭ رېنتەي، لىۇ شېنلى، شۆ رېنگۈي قاتارلىق ئەمەلدارلىرى 100 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەرنى باشلاپ ئۇيغۇرلار رايونىغا كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ ھەربىي ھەركىتى مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياقلاشتى.

شۇڭلاشقا، 663-يىلى تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قىبئار قەبىلىسىنىڭ باشلىقى قاپىش ئالپنى ياراشتۇرغۇچى ئەلچى قىلىپ بەلگىلەپ، مەسىلىنى سىياسى ۋاستە ئارقىلىق ھەل قىلماقچى بولدى.

قاپىش ئالپ 500 كىشىلىك ئاتلىق ئەسكەرلەر مۇھاپىزەتچى قوشۇ-

نىنى باشلاپ ئۇيغۇرلار رايونىغا كىرىش بىلەن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جىنايەت ئۆتكۈزگەن قەبىلە ئاقساقاللىرىنى جازالاش توغرىسىدىكى سىياسىتىنى ئېلان قىلدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ سىياسىي تەدبىرى ياخشى ئۈنۈم بەردى. مەجبۇرەن ئەگەشكەن قەبىلىلەر ۋە پۇقرالار توپىلاڭ كۆتەرگەن ئاقسۆڭەكلەردىن ئايرىلىپ چىقتى ھەمدە بۇ قېتىمقى توپىلاڭنى قوزغاشقا قۇتراتقۇلۇق قىلغان ياپقۇ، شات ۋە تېكىنلەردىن 200 نەچچە كىشىنى قولغا ئالدى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ توپىلاڭچى ئاقسۆڭەكلەرنى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا قەتلى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ھازىرقى ئۇلانباتورنىڭ يېنىدا تەسىس قىلغان يەنرەن دۇخۇمەھكىمىسىنى ئۇيغۇرلار رايونىغا كۆچۈرۈپ كېلىپ، موڭغۇل دالاسىغا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتتى. بىيى سوغۇردۇدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى تۇغۇچۇق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ ئاقساقلى بولدى.

بۇنىڭغا ئۇلاپلا يۈز بەرگەن ۋەقە تۈرك خانىدانلىقىنىڭ قايتا گۈللىنىشى ئىدى. بۇ مەزگىلدە بولۇپ ئۆتكەن سان-ساناقسىز ئۇرۇشلارنى ھىساپقا ئالمىغاندا، كىشىلەرنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىنى جەلپ قىلارلىق ئىش ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ مەجبۇرى كۆچۈشىدۇر. بۇ كۆچۈش 8-ئەسىردىن كېيىن ئۇيغۇر تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن مۇھىم تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ مۇقەددىمىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان. بۇ مەجبۇرەن كۆچۈشنىڭ سەۋەپلىرى ئۈستىدە توختالغىنىمىزدا، بەزى ئىشلارنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

691-يىلى، تۈرك قاغانى قۇتلۇق ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئىنىسى قاباغان (بۇگۈكۈر) خانلىق تەختىگە چىقتى. قاباغان قاغان بولغان دەسلەپكى يىللىرىدا تۇغلا، سېلىنگا ۋە ئورخون دەرياسى ۋادىلىرد-

دىكى ئۇيغۇرلارغا توختىماي ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. شۇڭلاشقا ئۇيغۇر، قىبىئار، ئىزگىل، غون قاتارلىق قەبىلىلەرنىڭ بىر تۈركۈم پۇقرالىرى ئىلاجسىزلىقتىن خېشى كارىدورى رايونىدىكى گەنجۇ، لياڭجۇ ئەتراپلىرىغا كۆچۈپ باردى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇلارنى خېشى جيېدۇشى ئامباللىغى تۇرۇشلۇق جاينىڭ يېنىغا ئورۇنلاشتۇردى[12]. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى تۇنجى قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشى ئىدى.

715-يىلى تۇغۇچۇق ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى ۋۇدىبېربەگ ئۇيغۇرلارغا ئاقساقال بولدى. تۈرك قاغانى قاپاغان مۇشۇ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىگە تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى قاتتىق زىيانغا ئۇچراتتى. ئاقىۋەتتە ئۇيغۇر، بايىرقۇ، تۇڭرا، بولشار ۋە بارغۇت قەبىلىلىرىنىڭ بىر تۈركۈم پۇقرالىرى سەددىچىن سېپىلى ئەتراپىغا كۆچۈپ كەتتى. تاڭ سۇلالىسى ئۇلارنى جېنۋۇجۇن لاگېرىنىڭ ئەتراپىغا سەرەمجانلاشتۇرۇپ قويدى[13]. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى ئىككىنچى قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشى ئىدى.

بۇ ئىككى قېتىملىق كۆچۈش ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنى يەنىمۇ كېڭەيتتى. بۇنىڭدىنمۇ چوڭقۇر ئەھمىيىتى شۇكى، غەرپ بىلەن جەنۇپقا يۈزلىنىش بىر ئەسىردىن كېيىن يۈز بەرگەن يەنە بىر قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپ قالدى. كېيىنكى قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشتە ئۇيغۇر پۇقرالىرى مۇشۇ ئىككى يۈزلىنىشنى بويلاپ سەپەرگە ئاتلاندى.

722-يىلى، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ خېشىدا تۇرۇشلۇق جيېدۇشى ئامبىلى ۋاڭ جۈنبى تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئۇيغۇر

پۇقرالىرى توپىلاڭ كۆتىرىشكە تەمشىلىۋاتىدۇ، دىگەن مەزمۇندا بىر تۆھمەت مەكتۇبىنى ئەۋەتىدۇ. تاڭ شۇەنزۇڭ بۇ پىتنە-پاساتقا ئىشىنىپ كىتىپ، خىشى رايوندىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئاقساقىلى چىڭزۇڭنى لىنىەن رايونىغا سۈرگۈن قىلىشنى بۇيرۇيدۇ. بۇ ئادالەتسىز قارار يەرلىك ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ قارشىلىقىنى قوزغىۋىتىدۇ. ئۇلار قوزغىلىپ ۋاڭ جۇنبىنى ئۆلتۈرۈپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا بارىدىغان قاتناشنى ئۈزۈپ تاشلايدۇ. بۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسى ھەربى قوشۇننى ئىشقا سىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ⑭.

تاڭ سۇلالىسى ھەربى كۈچىنىڭ بىسىمى ئاستىدا، گەنجۇ ۋە لياڭجۇ ئەتراپلىرىدىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ بىر قىسمى بۇ رايوندىن ئايرىلىپ، ئورخون دەرياسى ۋادىسىغا قايتىپ بارىدۇ. يەنە بىر تۈركۈم ئۇيغۇر پۇقرالىرى بولسا ئۆز ئورنىدا قالىدۇ.

خىشى ۋەقەسىنىڭ تەسىرى كۆپ تەرەپلىمىلىك بولىدى. ئۇ تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش پەيدا قىلدى؛ ئۇ يەنە چىڭزۇڭ جەمەتىنىڭ ئىناۋەت-ئابرويىنى ئاشۇردى. دەرۋەقە، ئۇزاق ئۆتمەيلا، تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن لىنىەن رايونىغا سۈرگۈن قىلىۋىتىلگەن چىڭزۇڭنىڭ ئوغلى گۇربالا ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ رەھبىرى بولۇپ سايلاندى ۋە قاغان دەپ ئىززەتلەندى. ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ تارىخىدا ئەنە شۇ گۇربالانىڭ پائالىيىتى ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

742-يىلى، ئۇيغۇر، قارلۇق ۋە باسمىل قاتارلىق قەبىلىلەر بىرلىشىپ، ئىچكى ماجرا ۋەزىيىتىدە تۇرۇۋاتقان تۈرك خاندانلىقىغا ھۇجۇم قوزغاپ، تۈرك قاغانى قۇتلۇق ياپغۇنى ئۆلتۈرۈپ، باسمىل قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئىلتىرىشنى قاغان قىلىپ سايلىغاندا، ئۇيغۇر

قاغانى گۇربالا سىرتقا قارىتا قاغان دېگەن نامنى بىكار قىلىپ، سۇل ياپغۇ دېگەن نام بىلەن ئۆزىنى باسمىل قەبىلىسى ئاقساقىلىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىغا قويدى⑮.

گۇربالانى باسمىل قەبىلىسى ئاقساقىلىنىڭ رەھبەرلىكى ئاستىغا قويۇشقا مەجبۇر قىلغان ئاساسلىق سەۋەپ شۇكى، شۇ چاغدىكى كۈچلەر سېلىشتۇرمىسىدا گۇربالا پايدىسىز ئورۇندا ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، شۇ ۋاقىتلاردا ھەل قىلغۇچ ئورۇندا تۇرۇۋاتقان قارلۇق قەبىلىسى باسمىل قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلىنى قوللايتتى.

745 ـ يىلىغا كەلگەندە، گۇربالا قارلۇق قەبىلىسى بىلەن بىرلىشىپ، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ جىمسار ناھىيىسى يېنىدا باسمىل قەبىلىسىگە ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، بۇرۇن ئۆزلىرى سايلاپ چىققان ئېلتېرىش قاغاننى ئۆلتۈرۈپ، گۇربالا ئۆزىنى "قۇتلۇق بىلگە كۆل قاغان" دەپ جاكالىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزىنى رەسمىيلەشتۈرۈپ تەيىنلەشنى ئىلتىجا قىلدى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دەسلەپتە گۇربالانى "دىيانەتلىك ۋاڭ" قىلىپ تەيىنلىدى. لېكىن ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا گۇربالانى "قۇتلۇق بىلگە كۆل رەھمەدىل قاغان" قىلىپ رەسمىيلەشتۈردى. بۇ دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە ئىدى. شۇنىڭ بىلەن كېيىنكى بىر ئەسىردىن كۆپ ۋاقىت ئىچىدە ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى نۇرغۇن كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ئەنە شۇ ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ نامى ئاستىدا جەم بولۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ ئۇزاق تارىخى ۋە شەۋكەتلىك مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشتەك مۇقەددەس ئىشقا داۋاملىق قاتناشتى.

رەھمەدىل قاغان گۇربالانىڭ بارگاھى ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق

جۇمھۇرىيىتىدىكى تەۋە ئورخون دەرياسى ۋادىسىدىكى ئۆتۈكان تېغى ئېتىكىگە تىكلىدى. ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ دائىرىسى شەرقتە شىڭئەن-لىڭ تاغ تىزمىلىرى، غەرپتە ئالتاي تېغى، شىمالدا سىبىرىيىنىڭ بايقال كۆلىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، جەنۇپتا بولسا تاڭ سۇلالىسى زېمىنى بىلەن چېگرىلانغان ئىدى. دېمەك، بۈگۈنكى شەرقىي تۈرك خانلىقى ئىگەللىگەن زېمىنلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى، سىبىرد-يىدىكى بايقال كۆلىنىڭ جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقان تۇبا قەبىلىسى، بايقال كۆلىنىڭ غەربىدە ئولتۇراقلاشقان قورىقان قەبىلىسى، يېنىسېي دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدا ئولتۇراقلاشقان قىرغىز قەبىلىسى، ئالتاي تېغى بويىدا ئولتۇراقلاشقان قارلۇق قەبىلىسى، تىيانشاننىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان سارت قەبىلىسى، يىنشەن (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل دائىرىسىدە) تېغى ئېتىكىدە ئولتۇراقلاشقان تاڭغۇت قەبىلىسى بىلەن تۇيۇخۇن قەبىلىسى، شىڭئەنلىڭ تاغ تىزمىلىرىنىڭ شەرقىدە ئولتۇراقلاشقان شىرۋى، شى ۋە قىتان (خىتاي) قەبىلىلىرى ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ تەۋەلىكىگە ئۆتتى⑯.

3. خانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىق قۇرۇلمىسى

ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ ئالى ھۆكۈمرانى قاغان دەپ ئاتىلىدۇ. خانلىقنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى ئىككى كوللېكتىپتىن يەنى ئاقسۆ-ڭەكلەر كوللېكتىۋى ۋە ئەمەلدارلار كوللېكتىۋىدىن تەركىپ تاپقان ئىدى. ئاقسۆڭەكلەر كوللېكتىۋىنىڭ دەرىجە رېتى تېكىن (خانزا-دىلەر)، ياپغۇ (قاغاننىڭ نائىبى)، شات (ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن باشقا

قەبىلىلەرنىڭ قوشۇن سەركەردىلىرى)لاردىن ئىبارەت ئىدى. تېكىن، ياپغۇ، شات قاتارلىق مەنسەپلەرگە خانزادىلەر ۋە خان جەمەتىدىكەلەرلا تەيىنلىنەتتى. ئۇلار يۈكسەك شان-شۆھرەت ۋە ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولاتتى. لېكىن، ئۇلارغا ناھايىتى ئاز مەمۇرى مەسئۇلىيەت يۈكلەنگەن ئىدى.

ئەمەلدارلار كوللېكتىۋىنىڭ دەرىجە رېتى ئاپار (قوشۇن سەركەردىسى)، جاغۇندا (دۆلەت ئىشلىرى مۇشاۋىرى)، تارخان (قوشۇن سەركەردىسى)، بۇيرۇق (باش ئىش بېجىرگۈچى) ۋە ئۈچ نەپەر ئىچكى ۋەزىر، ئالتە نەپەر تاشقى ۋەزىر، شۇنىڭدەك تامغاچى (تامغا تۇتىدىغان ئەمەلدار)لاردىن ئىبارەت.

سىياسى ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولۇش ۋە مەمۇرى مەسئۇلىيەت ئۆتەش جەھەتلەردە، ئەمەلدارلار كوللېكتىۋى دەل ئاقسۆڭەكلەر كوللېكتىۋىنىڭ ئەكسى ئىدى. ئەمەلدارلار كوللېكتىۋى ئاقسۆڭەكلەر كوللېكتىۋىغا قارىغاندا ناھايىتى كۆپ مەمۇرى مەسئۇلىيەتنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان بولسىمۇ، ئۇلار بەھرىمەن بولالايدىغان شان-شۆھرەت ۋە ئىمتىيازلار ئاقسۆڭەكلەر كوللېكتىۋىنىڭكىدىن كۆپ ئاز ئىدى.

يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان مەنسەپلەرنى تەسىس قىلغاندىن تاشقىرى، خاندانلىق يەنە تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بەزى باشقۇرۇش تۈزۈملىرىنىمۇ قوبۇل قىلىپ، سانغۇن (جياڭجۈن)، سىما قاتارلىق مەنسەپلەرنى تەسىس قىلدى⑰.

ئېلىمىزنىڭ شىمالىي ئوتلاقلىرىدا ھاكىمىيەت قۇرغان باشقا كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرگە ئوخشاشلا، ئۇيغۇر خاندانلىقىمۇ باشقىلارنى قورال كۈچى بىلەن بېسىۋېلىش ئاساسىغا قۇرۇلدى، گەرچە

بۇ خاندانلىقتىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر گۇرۇھلىرى ئومۇمەن ئوخشاش جەمىيەت باسقۇچىدا تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئوتتۇرىسىدا تېخى كەڭرى ئالاقە مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكىنىڭ ئۆز ئالدىغا قوراللىق كۈچلىرى بار ئىدى. شۇڭلاشقا ھەممىشە مەلۇم دائىرىدە مۇستەقىل، ئەمىلىي گەۋدە بولۇپ شەكىللىنىپ تۇراتتى. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ نىسپىي مۇستەقىل قەبىلىلەر ئۆزلىرىنىڭ مەنپەئەتلىرىگە ئاساسەن، دۈشمەنلىشىۋاتقان ھەرقايسى كۈچلەر ئوتتۇرىسىدا ئېقىپ يۈرۈپ، بىرمۇنچە چارۋىچى قەبىلىلەر ھاكىمىيەتلىرىنىڭ گۇمران بولۇشىغا دەسلەپكى سەۋەبچى بولغان. ھون، جوجان، تۈرك ۋە ئۇيغۇر خاندانلىقلىرىنىڭ تارىخىدا مۇنداق مىساللار ناھايىتى كۆپ.

ئۇيغۇر خاندانلىقىمۇ مۇستەسناسىز ھالدا بۇ تارىخىي شارائىتلارنىڭ چەكلىمىلىرىگە ئۇچراپ، ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تۇراقسىز سىياسىي ئاساسقا قۇرۇشقا مەجبۇر بولغان. مۇشۇ ۋەجىدىن ئۇيغۇر خاندانلىقى ئۆچۈن بۇ شارائىتقا مۇناسىپ ھۆكۈمرانلىق قۇرۇلمىسىنى تىكلەشكە توغرا كەلگەن. بۇ ھۆكۈمرانلىق قۇرۇلمىسى كۆپ قاتلاملىق بولۇپ، ئۇنىڭ يادروسى توققۇز ئۇيغۇر (ئىچكى توققۇز قەۋم) ھەم توققۇز ئوغۇز (تاشقى توققۇز قەبىلە) ئىدى، ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا بولسا بويسۇندۇرۇلغان غەيرى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مەۋجۇت ئىدى.

ئۇيغۇر قەبىلىسىنى ھاسىل قىلغان ھەرقايسى ئۇرۇقداش قەۋملەر (توققۇز ئۇيغۇرلار) ئارىسىدا خاندانلىق بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىق قىلدى. خاندانلىق بۇ ئۇرۇقداش قەۋملەرگە مەمۇرى ھوقۇققا ئىگە تۇتۇق دەپ ئاتالغان ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ، بۇ تۇتۇقلارغا سىياسىي جەھەتتىن رەھبەرلىك قىلىش مەسئۇلىيىتىنى يۈكلىگەندىن باشقا،

يەنە ئۇلارغا خاندانلىقنىڭ غەزنىسىگە ئولپان ماڭغۇزۇش مەسئۇلىيىتىنىمۇ يۈكلىگەن ئىدى. ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ھەرقايسى ئۇرۇقداش قەۋملىرى ياشاۋاتقان جايلار خاندانلىقنىڭ ئاساسلىق زىمىنى بولدى.

تاشقى توققۇز قەبىلە، يەنى توققۇز ئوغۇزلار ئۇزاق ۋاقىتلىق ئورتاق كۈرەشلەردە ئۆزئارا كۆپ تەرەپلىمىلىك ئالاقىلەرنى ئورناتقان ئىدى. ئۇيغۇر خاندانلىقىنى قۇرۇش جەريانىدا، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز تۆھپىلىرىنى قوشقان. بۇ، مەسىلىنىڭ بىر تەرىپى، مەسىلىنىڭ يەنە بىر تەرىپى شۇكى، بۇ قەبىلىلەر باشتىن تارتىپ ئۆز ئالدىغا قوراللىق كۈچكە ۋە تەسىر دائىرىسىگە ئىگە ئىدى. شۇڭا، ئۇلارغا خاندانلىقتىن ئەۋەتىلگەن مەمۇرى ھوقۇقلۇق ئەمەلدارلارنى تەلتۆكۈس قوبۇل قىلىش تەلىۋىنى قويۇش ئىنتايىن قىيىن ئىدى.

خاندانلىقنىڭ بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئاقساقاللىرىغا تېكىن، ياپقۇ، ئېلتابىر قاتارلىق ئاقسۆڭەكلىك ئۇنۋانلارنى بېرىپ، ئۆز تەسىر دائىرىسىدە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشنى ھاۋالە قىلىشىنىڭ سەۋەپلىرى مانا مۇشۇ يەردە ئىدى.

بۇ تەدبىرنىڭ ماھىيىتى ھەم خاندانلىق قاغانىنىڭ ئالى نوپۇزىنى تىكلەش، ھەم ئەمىلىي كۈچكە ئىگە بۇ گۇرۇھلار باشلىقلىرىنىڭ ھوقۇق تاماسىنى قاندۇرۇش ئىدى. بۇنىڭ بەدىلىگە قەبىلە باشلىقلىرى سىياسى جەھەتتە خاندانلىق قاغانىنىڭ رەھبەرلىكىگە بويسۇنۇش، ئىقتىسادىي جەھەتتە خاندانلىقنىڭ غەزنىسىگە ئولپان تۆلەش، ھەربى جەھەتتە خاندانلىقنى ھەربى قوشۇن بىلەن تەمىنلەپ، بىرلىكتە ئۇرۇشقا ئاتلىنىش مەجبۇرىيەتلىرىنى ئۆز ئۈستىگە

ئالدى. خاندانلىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە بۇ قەبىلىلەر خاندانلىقنىڭ سىياسى ۋەزىيەتىنى مۇقىملاشتۇرۇشتا كەم بولسا بولمايدىغان كۈچلىرى ئىدى.

ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ چەت-ياقا رايونلاردىكى قەبىلىلىرى قوراللىق كۈچ بىلەن ياكى مەجبۇرى بېسۋېلىنغان قەبىلىلەر ئىدى. ئۇلار كۈچسىز بولغانلىقتىن، موڭغۇل دالاسىدىكى ھەرقايسى قەبىلەلەرنىڭ ماجرالىرىغا يېتەرلىك قاتناشماي، ئۆزلىرىنى ئىمكان قەدەر بىتەرەپ تۇتۇشقا تىرىشاتتى. ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر خاندانلىقىغا بېقىنغانلىقىنىڭ سەۋەبى ئۆزلىرىنىڭ شۇ ھالىتىنى ساقلاپ قېلىش ۋە ئېرىشكەن مەنپەئەتلىرىنى قوغداپ قېلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇلارنىڭ بۇ ئىشلىرىدىن تامامەن بىخەۋەر ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇلارنى نازارەت قىلىپ تۇرۇش مەقسىتىدە خاندانلىقتا "تۇتۇن" (نازارەتچى) دىگەن مەنسەپ تەسىس قىلىندى⑱.

يىراق ياقا جايلاردىكى قەبىلىلەرگە ئەۋەتىلگەن تۇتۇنلار بۇ قەبىلىلەرنىڭ يۇقۇرى تەبىقىلىرىنىڭ سىياسى پائالىيەتلىرىنى نازارەت قىلىشتىن تاشقىرى، ئىقتىسادىي جەھەتتىمۇ ئۇلارنىڭ خاندانلىققا ئۆز ۋاقتىدا سوغا-سالام ۋە ئولپان تاپشۇرۇپ تۇرۇشىغا ھەيدەكچىلىك قىلىپ تۇردى. ئۇيغۇر خاندانلىقى گۈللىنىۋاتقان ۋاقىتلاردا، بۇ قەبىلىلەرنىڭ خاندانلىققا ئىتائەت قىلىش دەرىجىسى پۈتكۈل سىياسى ۋەزىيەتكە تەسىر كۆرسىتەلمىدى. لېكىن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇيغۇر خاندانلىقى زەئىپلىشىشكە قاراپ يۈزلەنگەندە، ئۇلار خاندانلىقنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان كۈچلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان.

ئۇيغۇر خاندانلىقى يۇقۇرقىدەك بىر يۈرۈش ھۆكۈمرانلىق ئاپپا-

راتلىرى ئارقىلىق موڭغۇل دالاسىدا 100 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ھۆكۈم سۈردى. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىدا بۇ مەزگىل ئۇيغۇر خاندانلىقى دەۋرى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىككىنچى بۆلۈم ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى

1. ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ ئىقتىسادى

بۇ بۆلۈمدە ئاساسەن مۇنۇ ئىككى مەسىلە مۇھاكىمە قىلىنىدۇ. 1) ئۇيغۇر خاندانلىقىدىكى سىنىپىي مۇناسىۋەت؛ 2) ئۇيغۇر خاندانلىقىدىكى ئىگىلىك تارماقلىرى.

بۇ تەرتىپ بويىچە، ئالدى بىلەن بىرىنچى مەسىلە، يەنى ئۇيغۇر خاندانلىقىدىكى سىنىپىي مۇناسىۋەت ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى.

بىرىنچى، دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە قەبىلە ئەزالىرى سىياسى پائالىيەتلەرگە ئورتاق قاتنىشاتتى ۋە قەبىلە باشلىقلىرىنى ئورتاق سايلاپ چىقاتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى جەمئىيىتى توغرىسىدا ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلىرىدە مەزمۇنى بىر-بىرىگە ئاساسەن ئوخشايدىغان مەلۇماتلار خاتىرىلىنىپ قالغان.

«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»دا مۇنداق دېيىلگەن: "...ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادىتىدە باتۇرلۇق ۋە كۈچلۈكلۈك ئىززەتلىنىدۇ... پادىشا ۋە سەركەردىسى يوق، تۇراقلىق جايى يوق. سۇ ۋە ئوت-چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ." «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»دا مۇنداق دېيىلىدۇ: "ئۇلار باتۇر، چەبدەس كېلىدۇ. دەسلەپتە

سەركەردىسى يوق ئىدى، سۇ ۋە ئوت-چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرەتتى.“

«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىرى»دە مۇنداق دېيىلىدۇ: ”دەسلەپتە ئۇيغۇرلار ساددىلىق ۋە ساداقەتلىكنى ئۆرپ-ئادەت قىلاتتى، پادىشا بىلەن پۇقرا ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇق ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. شۇڭا ھەممە بىر نىيەتتە بولۇپ، ھەمىشە غالىپ ئورۇندا تۇرغان ئىدى.“

ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمقى جەمىيتى توغرىسىدا ئۇيغۇر خەلقلىرى ئىچىدىمۇ مۇشۇ مەزمۇندا يېقىن كېلىدىغان رىۋايەتلەر ساقلىنىپ كەلگەن. ئىرانلىق فەيزۇللا رەشىدىنىڭ 1300-يىلى يازغان «جامىئۇت تاۋارىخ» ناملىق كىتاۋىدا كىرگۈزۈلگەن بىر رىۋايەتتە مۇنداق دېيىلىدۇ: ”يىللار بىر بىرىنى قوغلىشىپ ئۆتۈۋەردى، بىرەر پادىشا، بىرەر ئاقساقال پۈتكۈل ئۇيغۇر خەلقىغە ئورتاق بەلگىلىمە چىقىرىپ بەرمىدى. پەقەت ھەر بىر مەزگىلدە مەلۇم بىر قەۋمدىن بىر زەبەردەس ئادەم سايلىنىپ تۇردى، ئۇ ئۆزىنى ئاقساقال دەپ ئاتىدى. كېيىن ھەرقايسى قەۋملەر ئورتاق مەنپەئەت ئۈچۈن كاتتا مەجلىس ئۆتكۈزۈپ... ئىسكول قەۋمىدىن بولغان ئەڭ دانىشمەن مونگو بېكنى بىردەك سايلاپ چىقىپ، ئۇنىڭغا ئەل ئېلتىر دەپ نام بەردى. كېيىن يەنە ئورقۇندۇر قەبىلىسىدىن بىر دانىشمەن كىشىنى سايلاپ چىقىپ، ئۇنىڭغا ‹كۆل ئېركىن› دەپ نام بەردى. بۇ ئىككى پادىشانىڭ قەۋملىرى ئۇيغۇرلارغا 100 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلدى“⑲.

13-ئەسىردە ئۆتكەن يەنە بىر ئىران ئالىمى ئالايىدىن ئەتتا مۇلۇك جۇۋەينىنىڭ «تاۋارىخى جاھانگۇشاي» ناملىق ئەسىرىگە

ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرى توغرىسىدا مەزمۇنى ئوخشاپراق كېتىدىغان يەنە بىر رىۋايەت پۈتۈلگەن: "ئۇيغۇرلار ئۆز ئەجداتلىرىنى ئورخون دەرياسى بويىدا ياشىغان دەپ قارايدۇ. بۇ دەريا قاراقۇرۇم تېغى ئېتەكلىرىدىن ئېقىپ چىقىدۇ. ئورخون دەرياسى بويىدا ياشىغان ئۇيغۇرلار ئىككى بۆلەككە بۆلۈنەتتى. ئاھالىسى كۆپەيگەندىن كېيىن، ئۇلار بىر كىشىنى ئۆزلىرىگە ئاقساقال قىلىپ سايلاپ چىقتى"⑳.

بۇ رىۋايەتلەر بىزگە قەدىمقى ئۇيغۇرلار جەمىيىتىنىڭ ئومۇمى كۆرۈنۈشىنى سۈرەتلەپ بېرىدۇ. مۇشۇ ئالامەتلەرگە ئاساسەن، شۇ ۋاقىتلاردا ئۇيغۇرلار تېخى ئۇرۇقداشلىق باسقۇچىدا تۇرغان دىگەن خۇلاسىگە كېلىشىمىز مۇمكىن.

جەمىيەت ئىقتىسادىنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، بولۇپمۇ تۈرك خاندانلىقى ۋە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا، ئۇرۇقداشلىقتىن ئىبارەت ئىجتىمائى تۈرمۇش تەخمىنەن 6-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى، 7-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر جەمىيىتىدىن ئايرىلىپ، سىنىپتىن ئىبارەت رەھىمسىز غار ئۇيغۇر جەمىيىتىدە پەيدىن-پەي ۋۇجۇتقا كەلدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى قۇرۇلمىسىدىكى ئۆزگىرىش جەريانى مۇشۇ باپنىڭ بىرىنچى بۆلۈمىدە بايان قىلىنغان جەريان بىلەن بىردەك ئىدى. بۇ جەرياننىڭ سىياسى ساھەدىكى ئىنكاسى سەركەزدىسىزلىكتىن سەركەردىلىك بولۇشقا ئۆتۈش، قەبىلە ئەزالىرى قەبىلىنىڭ سىياسى پائالىيەتلىرىگە ئورتاق قاتنىشىشتىن قەبىلىنىڭ سىياسى پائالىيەتلىرىنى ئاز ساندىكى كىشىلەر بەلگىلەشكە ئۆتۈشتىن ئىبارەت بولدى. بۇ جەريان يەنە قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ سايلىنىشتىن

بالا ئاتىغا ۋارىسلىق قىلىشقا ئۆتكەنلىكىدە گەۋدىلىك ئىپادىلەنگەن.

498-يىلى، تېلې قەبىلىلىرى ۋېي پادىشالىقىنىڭ پەرمانىغا بويسۇنماي، چاگچياڭ دەرياسى ۋادىسىدىكى چې پادىشالىقى بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى رەت قىلىپ قوزغىلاڭ كۆتەرگەندە، ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ شۇ ئىسىملىك ئاقساقىلى قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى بولۇپ سايلانغان. 605-يىلى ئۇيغۇر، بارغۇت، تۇڭرا، بايىرقۇ قاتارلىق قەبىلىلەر تۈرك خاندانلىقىدىن ئايرىلىپ چىققاندا، ئۇيغۇر قەبىلىسىدىن تېركىن دېگەن كىشى ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ سايلاندى. تېركىندىن كېيىن بالا ئاتىغا ۋارىسلىق قىلىش ھادىسىسى بىر مەھەل كۆرۈلگەن ئىدى. بۇنىڭ كونكرېت شاھىدى شۇكى، تېركىننىڭ ئوغلى بوسات ئاتىسىنىڭ ئاقساقاللىق ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى.

لېكىن بوساتتىن باشلانغان بالا ئاتىغا ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمى شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە تېخى تەلتۆكۈس تىكلەنمىگەن ئىدى. بوساتتىن كېيىن تۇمەتنىڭ سايلام يولى بىلەن ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بولغانلىقى بۇنىڭ بىر دەلىلى. ۋارىسلىق تۈزۈمى بىلەن سايلام تۈزۈمى ئالمىشىپ تۇرغان بۇ دەۋرنى بىر باسقۇچ دەپ قاراشقا توغرا كەلسە، بۇ دەۋرنى ۋارىسلىق تۈزۈمى بىلەن سايلام تۈزۈمى تەڭ مەۋجۇت دەۋر دېيىشكە بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا ئاتىسىنىڭ مەنسىۋىگە بالىسى ۋارىسلىق قىلىدىغان تۈزۈم پەقەت تۇمەتتىن كېيىن ئاندىن رەسمىي تىكلەندى. بۇ بۇرۇلۇشنىڭ ئەڭ روشەن ئالامىتى شۇكى، تاڭ سۇلالىسى تۇمەتنى ئۆلتۈرگەن ئوغۇرنى قەتلى قىلىپ، تۇمەتنىڭ ئوغلى بايانىنى دەشت تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇق بۇيرۇقى قىلىپ تەيىنلىگەن،

شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ئاتىسىنىڭ مەنسۇپلىغا بالىسى ۋارىسلىق قىلىش بىر خىل تۈزۈم بولۇپ شەكىللەندى.

يېڭى تۈزۈم بىرلا ۋاقىتتا ئىككى جەھەتتە تىكلەندى. بىرى، ئاقساقاللىق ئورنىغا چىقىشتا، بالا ئاتىغا ۋارىسلىق قىلىدىغان بولدى. يەنە بىرى، قەبىلە ئاقساقىلىنىڭ جەزمەن توققۇز ئۇيغۇر (ئىچكى توققۇز ئۇرۇقداش قەۋم)نىڭ ياغلاقار ئۇرۇغىدىن ۋۇجۇتقا كېلىشىمۇ تۈزۈم بولۇپ قالدى.

بىز بايان قىلىۋاتقان بۇ ھادىسىلەر پۈتۈن بىر جەرياننى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. بۇ جەريان سايلام قىلىشتىن ۋارىسلىق قىلىشقا ئۆتۈش، كۆپچىلىك قەبىلىنىڭ سىياسى پائالىيەتلىرىگە ئورتاق قاتنىشىشتىن ئاز ساندىكى كىشىلەر قەبىلىنىڭ سىياسى پائالىيەتلىرىنى بەلگىلەشكە ئۆتۈشتىن ئىبارەت جەريان ئىدى.

ئىككىنچى، خۇسۇسى مۈلۈك ۋۇجۇتقا كېلىپ، سىنىپلار پەيدا بولدى.

تۈرك خاندانلىقى مەزگىلىدە، ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى يۇقۇرى تەبىقىدىكىلەر ئۇرۇشلاردا نۇرغۇن ئولجىغا ئېرىشتى. بۇلارنىڭ بىر قىسمىنى تۈرك خاندانلىقى ئۇلارغا مۇكاپات تەرىقىسىدە بەرگەن بولسا، يەنە بىر قىسمىنى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ئۇرۇشلاردا قولغا كەلتۈرگەن ئىدى. بوسات ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئاقساقىلى بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى كۈنسايىن قۇدرەت تېپىشقا باشلاپ، كۆپ ئەھۋاللاردا ئۇرۇشلارنىڭ بىۋاسىتە ئىشتىراكچىلىرى بولدى. مانا بۇلار ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنى غەنىمەتلەرگە بىۋاسىتە ئىگە قىلدى.

بايلىقنىڭ تېزدىن كۆپىيىشى ۋە مەركەزلىشىشى ئۇيغۇر قەبىلە-

لىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىككى قۇتۇپنىڭ ئارىلىقىنى يەنىمۇ كېڭەيتىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن قانداشلىق ۋە نەسەپلىك مۇناسىۋەتلەر رىشتە قىلىنغان ئۇرۇقداشلىق تۈزۈلمىسىنىڭ يىمىرىلىشى تېزلەشتى.

ئۇيغۇر جەمىيىتىدىكى ئۇرۇقداشلىق تۈزۈلمىسىنىڭ يىمىرىلىشىدا ئۇرۇش يەنە بىر مۇھىم سەۋەپچى بولغان ئىدى.

ئۇرۇشلار ھەش-پەش دېگۈچە بىرمۇنچە قەبىلىلەرنى گۇمران قىلىپ، ئۇلارنىڭ مال-مۈلكىنى بۇلاڭ-تالاڭغا ئۇچراتتى، ئاھالىلىرىنى بولسا قىرغىنچىلىققا ياكى تەرەپ-تەرەپلەرگە قېچىشقا دۇچار قىلدى. ئاقىۋەتتە، بۇ ئۇرۇشلاردا نۇرغۇن ئاھالىلەر خانىۋەيران بولدى. بۇ ھال كۈچلۈك قەۋم ۋە قەبىلىلەرنىڭ بايلىرىنى تېخىمۇ كۆپ بايلىققا ئىگە قىلدى.

بۇ ئەھۋاللار مەلۇم بىر ئاقساقال ياكى قەبىلىگە يېڭىۋاشتىن بېقىنغان خانىۋەيران بولغانلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆپىنچە قانداشلىق ۋە نەسەپداشلىق ئالاقىسى بولماسلىقتەك ئاقىۋەتنى پەيدا قىلدى. ئانچە-مۇنچە قانۇنىيەت خاراكتېرىنى ئالغان مۇنداق ئۆزگىرىشلەر خېلى بۇرۇندىنلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىدا دەۋر قىلىپ تۇرغان ئىدى.

شۇنداق دەپ تەخمىن قىلىشقا بولىدۇكى، تۆمەتتىن ئىلگىرى ئۇيغۇر جەمىيىتىدە قۇللار پەيدا بولغان. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئائىلە ئەمگىكى بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، ئائىلە قۇللىرى دەپ ئاتىلاتتى، يەنە بىر قىسمى مال باقاتتى، بۇلار مالچى قۇللار دەپ ئاتىلاتتى. ۋاھالەنكى، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يانچى خاراكتېرىدىكى چارۋىچى قۇللار ئىدى. ئۇيغۇرلار جەمىيىتى قۇللۇق جەمىيەت باسقۇچىدا ئۇزۇن تۇرمىدى، ئۇنىڭ ئاساسىي بەلگىسى شۇكى، ھۆكۈمە-

رانلار خاندانلىقىنىڭ ئاساسلىق ئىگىلىك تارمىقى بولغان چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا كۆپلەپ قۇل ئىشلىتىشكە ئۈلگۈرەلمىدى.

بۇ ئەھۋالنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى سەۋەبلەر شۇكى، بىرىنچىدىن، ئۇيغۇرلار سىنىپىي جەمئىيەتكە قەدەم قويۇش بىلەنلا فېئوداللىق ئىقتىسات يۇكسەك دەرىجىدە راۋاجلانغان سۇي ۋە تاڭ سۇلالىلىرى بىلەن سىياسى، ئىقتىسادىي جەھەتتە قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئۇلارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلدى. ئىككىنچىدىن، قاتتىق نازارەت قىلىش قۇللارنىڭ ئەمگىكىنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىشتىكى زۆرۈر شەرت ئىدى. لېكىن شۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىنتايىن قىيىن ئىدى. ئۈچىنچىدىن، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا خاس بولغان تارقاقچىلىق ۋە كۆچمەنچىلىكتىن باشقا، ئۇيغۇرلار چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ۋاقىتتا رايونلارنى گويا قىيان سۇدەك بېسىۋالغان ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىمۇ بۇنداق قاتتىق نازارەت قىلىشقا توسقۇنلۇق قىلىپ تۇردى.

فېئوداللىق تۈزۈمگە قەدەم باسقاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە قارىمۇ-قارشى بولغان ئىككى سىنىپ ۋۇجۇتقا كەلدى. ئۇلار ئاددى رەئىيە ۋە بەگلەر دەپ ئاتىلىدۇ. ئاددى رەئىيە (قارا بودون دەپمۇ ئاتىلىدۇ) قەبىلە ئەزاسى بولۇپ، يۇقىرالىق سالاھىيىتىگە ئىگە ئىدى، ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا بەگلەر تەبىقىسىگە باج-ھاشار ھېساۋىدا مەلۇم ساندا چارۋا تاپشۇراتتى، ئۇرۇش بولۇپ قالسا ئۆزلىرى ئات-ئۇلاق، قورال-ياراق تەييارلاپ بەگكە ئەگىشىپ ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى، ئۇرۇشتا ئولجا ئالغان غەنىمەتنىڭ كۆپ قىسمىنى بەگلەرگە ئىئانە قىلاتتى. بەگلەر تەبىقىسى ئاساسەن قەبىلە-ئۇرۇق ئاقسا-

قاللىرى ۋە ئاقسۆڭەكلىرى تەرىپىدىن ھاسىل بولغان. ئۇلاردا ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىش خۇسۇسىيىتىدىن باشقا، يەنە قەبىلە ئەزالىرىنىڭ تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىق ئىشلىرىنى زۆرۈر بىخەتەرلىك ۋاستىلىرى بىلەن كاپالەتلەندۈرۈش مەسئۇلىيىتى بار ئىدى.

بەگلەر بىلەن ئاددى رەئىيىلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت روشەن ھالدا فېئوداللىق خاراكتېر ئالغان. ئالدىنقىسى خاندانلىقتىكى ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپنى ھاسىل قىلغان، كېيىنكىسى خاندانلىقتىكى ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپنى ھاسىل قىلغان㉑. بۇنىڭدىن باشقا، خاندانلىقتا يەنە بىر خىل ئاسىراندىلىق تۈزۈمىمۇ كەڭ ئەۋج ئالغان ئىدى. ئاقسۆڭەكلەر بۇ ئاسىراندىلارنى ئۇزۇق-تۈلۈك بىلەن تەمىنلەيتتى، ئۇلار بولسا ئاقسۆڭەكلەر ئۈچۈن ھەر خىل ئەمگەكلەرنى قىلاتتى. ئاسىراندىلىق تۈزۈمى ئاقسۆڭەكلەرنى نۇرغۇن ئەرزان ئەمگەك كۈچلىرىگە ئىگە قىلدى. بۇ ئاسىراندىلار ئاساسەن ئۇرۇش ۋە تەبىئى ئاپەتلەردە خانىۋەيران بولغان ئاددى خەلقلەردىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ئەمەلىيەتتە فېئوداللىق يانچىلارنىڭ يەنە بىر شەكلى ئىدى، خالاس.

يۇقۇرىدا بىز ئۇيغۇر خاندانلىقى ئىقتىسادىدىكى بىرىنچى مەزمۇن يەنى خاندانلىقنىڭ سىنىپى مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتتۇق. ئەمدى خاندانلىق ئىقتىسادىنىڭ ئىككىنچى مەزمۇنى يەنى خاندانلىقنىڭ ئىقتىسادى تارماقلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، خاندانلىقنىڭ ئىقتىسادى تارماقلىرى ئاساسەن چارۋىچىلىق، سودا، دېخانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنلىكتىن تەركىپ تاپقان.

چارۋىچىلىق:

چارۋىچىلىقنى تەبىئەتنىڭ ئوتلاقتا ياشاۋاتقان كىشىلەرگە قىلغان خاس ئىلتىپاتى دېيىشكە بولىدۇ.

دەۋر ئىچىمى موڭغۇل دالاسىدىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى پەيدىن-پەي سېلىنگا دەرياسى، تۇغلا دەرياسى ۋە ئورخون دەرياسى ۋادىلىرىغا جۇغلىغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر پۇقرالىرىمۇ تەبىئەتنىڭ بۇ خاس ئىلتىپاتىدىن تولۇق بەھرىمەن بولدى. چۈنكى، سېلىنگا، ئورخون ۋە تۇغلا دەريا ۋادىلىرى موڭغۇل دالاسىنىڭ ئوت ۋە سۇغا ئەڭ مول، ئەڭ مۇنبەت جايلىرىدىن بىرى ئىدى.

سېلىنگا دەرياسى قاڭغاي (خاڭگاي) تاغ تىزمىسىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىن باشلىنىپ، نۇرغۇن دەريا ۋە ئېقىنلاردىن ھاسىل بولغان. ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1200 كىلومېتىر بولۇپ، 420 مىڭ كۋادرات كىلومېتىرلىق زېمىننى بېسىپ ئۆتىدۇ.

ئورخون دەرياسى قاڭغاي تاغ تىزمىسىدىن باشلانغان بولۇپ، سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئوڭ قانىتىدىكى ئەڭ چوڭ دەريا. ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 900 كىلومېتىر بولۇپ، ھازىرقى سۇخې باتور شەھىرىنىڭ شىمالىدا سېلىنگا دەرياسىغا قوشۇلۇپ، ئاخىرىدا سىبىرىيىنىڭ بايقال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

تۇغلا دەرياسى ئورخون دەرياسىنىڭ ئوڭ قانىتىدا بولۇپ، ئاۋال ئورخون دەرياسىغا، ئاندىن سېلىنگا دەرياسىغا قوشۇلۇپ، ئاخىرىدا بايقال كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

بىر بىرى بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن دەريا-ئېقىنلار ئېقىپ ئۆتىدىغان رايونلاردا سۇ كۆپ، مۇنبەت يايلاقلار ۋە قېلىن ئورمانلار بار بولۇپ، بۇ ھال چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ئوۋچىلىق

قىلىش ئۈچۈن ناھايىتى ئوبدان شارائىتلارنى يارىتىپ بەرگەن.

قەدىمقى ئۇيغۇرلارنى ئۆزلىرىنىڭ چارۋا ماللىرى بىلەن سىنىپىي جەمىيەتكە كىرگەن، دېيىشكە بولىدۇ.

8-ئەسىردىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ساھەسىگە پەيدىن-پەي يېڭى تارماقلار قوشۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ھەرقانداق مەنىدىن ئېلىپ ئېيتمايلى، بۇ تارماقلار چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدىكى ئورنىنى تولۇق ئىگەللەپ كېتەلمەيتتى. چۈنكى، بىرىنچىدىن، مۇتلەق كۆپ ساندىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى مال بېقىشنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيىتى قىلغان. ئىككىنچىدىن، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئۇيغۇرلارنى كىيىم-كېچەك، ئوزۇق-تۈلۈك قاتارلىق مۇھىم تۇرمۇش ۋاستىلىرى بىلەن تەمىنلەپ تۇراتتى.

ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان 100 نەچچە يىللىق "يىپەك-ئات سودىسى" بىزگە خاندانلىق مەزگىلىدە چارۋىچىلىق ئىگىلىگىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا تۇتقان ئورنىنى چوڭقۇر تونۇتتى. شۇ مەزگىلدىكى سودا ئىشلىرىدا چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى خاندانلىقنىڭ سىرتقا سېتىلىدىغان ئەڭ مۇھىم تاۋارلىرى ئىدى. بۇ باپنىڭ ئۈچىنچى بۆلۈمىدە سودىنىڭ كۆلىمى ئۈستىدە تەپسىلى توختىلىپ ئۆتىمىز.

چارۋا ۋە چارۋا مەھسۇلاتلىرى يەنە خاندانلىقنىڭ تاشقى سىياسى پائالىيىتىنىڭ ۋاستىلىرىدىن بىرى ئىدى. خاندانلىقنىڭ تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئەۋەتكەن سوغا-سالاملىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگى چارۋا مەھسۇلاتلىرى ئىدى.

بىز شۇنىڭغىمۇ دىققەت قىلدۇقكى، چارۋىچىلىق ئىگىلىكىگە ماس

كېلىدىغان قەبىلىدىن ئىبارەت بۇ تەشكىللىي شەكىل ئۆز نۆۋىتىدە خاندانلىقنىڭ سىياسى ۋە ھەربى تۈزۈمىنىڭمۇ ئاساسى بولغان.

سودا:

سودا-تىجارەت ئۇيغۇر خاندانلىغى مەزگىلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن مۇھىم بىر ساھە. ئۇ ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ ئۆزىگە ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىغا غايەت زور ۋە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتتى.

خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە ئۇيغۇرلار جەمىيىتى چارۋىچىلىقنى ئاساسىي ئىگىلىك تارمىغى قىلغاچقا، چارۋا مالىنىڭ ئاز-كۆپلۈگى بايلىقنىڭ ئاساسىي بەلگىسى قىلىنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپى پۈتۈن كۈچى بىلەن چارۋا كۆپەيتىشنىڭلا كويىدا بولدى.

7-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى قەبىلىلەر ئۈستىدىن قازانغان بىر قاتار غەلىبىلىرى ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنى كېڭەيتىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپىنى تېخىمۇ ئاچكۆز قىلىۋەتتى. بولۇپمۇ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىشقاندىن كېيىن، شۇ دەۋرنىڭ بايلىق بەلگىسى دەپ قارالغان ئالتۇن، كۈمۈش، مەرۋايىت، ياقۇت ۋە تاۋار-دۇردۇنلار ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپىنىڭ بايلىق توغرىسىدىكى ئۇقۇمىنى زور دەرىجىدە ئۆزگەرتىۋەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، ئۇلار نەزەر دائىرىسىنى مۇشۇ مۇلۈككەلەرگە قاراتتى ھەمدە ناھايىتى تېزلا ئارزۇ قىلغان پۇرسەتكە ئېرىشتى، بۇ پۇرسەت ئەن لۇشەن-شى سىمىڭ (ئۆڭلۈك-سۈيگۈن) توپىلىڭى ئىدى.

ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپى تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ھەمدەملىشىپ، ئۆگلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭىنى تىنجىتىش داۋامىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن بايلىققا ئېرىشتى. لېكىن بۇ، بايلىق توپلاشنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك مەنبەسى ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇرۇش توختىغان ھامان، ئۇلارغا ئۆز مەيلىچە بايلىق تالان-تاراج قىلىدىغان پۇرسەتمۇ بولمايتتى. دەل مۇشۇ سەۋەپتىن، شۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرلار جەمىيىتىگە سودا ئىگىلىكى — نىسپىي تېچلىق مەزگىلىدە داۋاملىق بايلىققا ئېرىشىشنىڭ ئاساسىي يولى ئىدى — قىستىلىپ كىرىپ، ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلدى. خاندانلىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگە كەلگەندە سودا ئىگىلىكى ھەتتا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدىغان بولدى.

ئۇيغۇرلار جەمىيىتىنىڭ ئىگىلىك قۇرۇلمىسىدىكى بۇ ئۆزگىرىشنى تۆۋەندىكى شەرتلەر بارلىققا كەلتۈردى:

1) ئۇيغۇرلار قوشۇن چىقىرىپ، تاڭ سۇلالىسىگە ھەمدەملىشىپ، ئۆگلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭىنى تىنجىتقاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى مۇكاپات تەرىقىسىدە ئۇيغۇرلارغا ھەر يىلى 20 مىڭ توپ تاۋار-دۇردۇن بېرىپ تۇرۇشنى قارار قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئات-يىپەك سودىسى كېلىشىمىنى تۈزدى. بۇ كېلىشىمگە ئاساسەن، ئۇيغۇر خاندانلىقى تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ھەر يىلى 100 مىڭ ئات سېتىپ بېرىدىغان، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ھەر بىر ئاتنىڭ بەدىلىگە 40 توپ تاۋار-دۇردۇن تۆلەيدىغان بولدى[22].

روشەنكى، ئىككى تەرەپنىڭ سودىسى ئۈچۈن بەلگىلەنگەن بۇ سان غايەت زور سان ئىدى، ئەلۋەتتە. چۈنكى، بۇ سان ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئەمەلىي سودا كۈچىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن

ئىدى. ئۇرغۇنلىغان تارىخىي ماتېرىياللار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، كېيىنكى يىللاردا تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ئات - يىپەك سودىسىنىڭ مىقدارى ئىككى تەرەپ كېلىشكەن سانغا يېتەلمىگەن. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ سودا قەرەل بويىچە بولۇپ تۇرغان. بۇ سودىنىڭ ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى، ئۇ ھەر ئىككى تەرەپنى مۇقىم سودا يولى ۋە سودا تۇرىگە ئىگە قىلدى. يەنە بىر تەرەپتىن، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تۆلىگەن ئات ھەققى شۇ ۋاقىتتىكى ئەمەلىي ئات باھاسىدىن بىرنەچچە ھەسسە ئۈستۈن بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇيغۇر خاندانلىغىنى بۇ سودىدا غايەت زور مەنپە- ئەتكە ئىگە قىلدى.

2) ئۆگىلۈك - سۆيگۈن توپىلىڭىدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوبرازى ئېغىر دەرىجىدە خۇنۇكلەشتى، ئۇنىڭ سىياسى جەھەتتىكى ئابرويى كۆپ چۈشۈپ كەتتى، تەسىر دائىرىسىدىمۇ زور دەرىجىدە ئۆزگىرىش بولدى. خېبېي، خېنەن، شەندۇڭ ۋە سەنشىلەر توپە- لاڭچى قوشۇنلار تەرىپىدىن ئىگەللەپ كېتىلگەندىن باشقا، تۆبۈتلەر خېشى رايونىنى بېسىۋالغانلىقتىن، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەربى قوشۇنلىرى ئۆز جايلىرىدا قامىلىپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ تيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىسىملىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى پەقەت ئۇيغۇر خاندانلىغى ئارقىلىقلا ئەمەلگە ئاشىدىغان بولۇپ قالدى.

بۇ ئۆزگىرىش ئۇيغۇر خاندانلىغىنى شەرق بىلەن غەرپ ئوتتۇ- رىسىدىكى قۇرۇقلۇقتىكى قاتناش تۈگۈنىنى بىۋاستە تىزگىنلەپ تۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى، ئۇيغۇر خاندانلىغى ئۆتكەن-

كەچكەن سودىگەرلەردىن نورمال باج ئالغاندىن تاشقىرى، شەرق-غەرب ئوتتۇرىسىدىكى سودىنىمۇ كۆچىنىڭ بىرىچە ئىلكىگە ئېلىۋالدى[23].

يىپەك مال ۋە قول سانائەت بۇيۇملىرى خېلى بۇرۇنلا ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى سۇلالىلەرنىڭ سىرتقا ساتىدىغان ئەنئەنىۋى ماللىرىغا ئايلىنىپ، غەرب مەملىكەتلىرىدە ئىنتايىن يۈكسەك شان-شۆھرەتكە ئىگە بولغان ئىدى. نەپ ئېلىشقا بولىدىغان بۇ ماللار تەبىئىي ھالدا ئۇيغۇر خانىدانلىقىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى، ئۇلار ئاتقا يىپەك مال ئايرىۋاشلاشتىن تاشقىرى، يەنە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىن بىۋاستە يىپەك مال، قول سانائەت بۇيۇملىرى ۋە چايلارنى سېتىۋالىدىغان بولدى. ئۇيغۇر خانىدانلىقى بىلەن ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى ئوتتۇرىسىدىكى سودا توغرىسىدا تارىخىي ھۆججەتلەردە مۇنداق دەپ يېزىلغان: ”ھارۋىلىرى ئالتۇن ۋە يىپەك ماللارغا تولۇپ كېتەتتى، يوللاردا ئۇلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى.“

ئۇيغۇر خانىدانلىقىنىڭ سودا پائالىيىتى بۇنىڭ بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى. ئۇلار ئۆز ئىلكىدىكى قولايلىق قاتناش شارائىتىدىن پايدىلىنىپ، تۈرلۈك يىپەك مال، چاي ۋە قول سانائەت بۇيۇملىرىنى سېتىۋېلىپ، خانىدانلىقتىكى ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئېھتىياجىنى تەمىنلىگەندىن تاشقىرى، يەنە تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى رايونلار ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا رايونلىرىغىمۇ ئېلىپ بېرىپ ساتاتتى، ئاندىن ئۇ يەرلەردىن تاڭ سۇلالىسىگە كېرەكلىك تېرە، يۇڭ، قاشتېشى ۋە دورا ماتېرىياللىرىنى سېتىۋېلىپ، تاڭ سۇلالىسىگە سېتىپ بېرەتتى.

سودا ئىگىلىكىنىڭ ئۇيغۇر خانىدانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا

مۇھىملىغى سودىگەرلەرنىڭ خاندانلىقتىكى ئىجتىمائى ئورنىدىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلەندى. ئۆچلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭىدىن كېيىن، سودىگەرلەر بولۇپمۇ ئۇيغۇر خاندانلىغىدا شەرق بىلەن غەرپ ئوتتۇرىسىدىكى سودىنى تىزگىنلەپ تۇرغان سوغدى سودىگەرلىرى خاندانلىقتا ناھايىتى يۇقۇرى ئىجتىمائى ئورۇنغا ئىگە بولۇۋالدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى قاغاننىڭ ئەلچىسى ياكى مەسلىھەتچىسى بولۇپ، خاندانلىقنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە دىنىي ئىشلىرىغا بىۋاستە ئارىلىشىدىغان بولدى[24].

دىخانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنلىك:

خاندانلىق مەزگىلىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىقتىسادىي ساھەسىدە يۈز بەرگەن ئەڭ ئەھمىيەتلىك ئۆزگىرىش دىخانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنلىكنىڭ پەيدا بولغانلىغىدىن ئىبارەت.

يازما ماتىرىياللاردا ئۇيغۇر خاندانلىغى مەزگىلىدىكى دىخانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنلىك توغرىسىدا مەلۇمات تېپىلمايدۇ. ئۇنىڭ يىپ ئۇچىنى تاپقانلىق ئارخېئولوگىيە خادىملىرىنىڭ زور تۆھپىسى بولۇشقا تېگىشلىك. ئارخېئولوگلارنىڭ تىرىشىشى نەتىجىسىدە ئورخون، سېلىنگا ۋە تۇغلا دەرياسى ۋادىلىرىدىن دىخانچىلىق، قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىغا ئائىت نۇرغۇن پاكىت ئىزلىرى تېپىلدى. ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ پايتەختى — ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى قارابالغاسۇن — خاندانلىقنىڭ سىياسى ۋە سودا مەركىزى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دىخانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنلىكنىڭمۇ مەركىزى ئىدى. ئارخېئولوگلار بۇ جايدىن نۇرغۇنلىغان دېۋىرقاي، مىس پارچىلىرىنى تاپتى. بۇلار قول ھۈنەرۋەنلىكنىڭ مەلۇم تەرەپلىرى ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان

ماتېرىياللار ئىدى. نۇرغۇن خارابىلىقلاردا يەنە يارغۇنچاققا ئوخشاش ئەسۋاپلار تېپىلدى㉕.

شۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتىدا دېھقانچىلىق بىلەن قول ھۈنەرۋەنلىكنىڭ ئوينىغان رولى ئىنتايىن چەكلىك بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۆزگىرىشنىڭ ئەھمىيىتىنى سان بىلەن ئۆلچەشكە بولمايدۇ. ئۇنىڭ ماھىيەتلىك ئەھمىيىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنلىكنىڭ پەيدا بولۇشى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىگە تامامەن يېڭى بىر ئامىل ئېلىپ كەلدى. ئەگەر، بىز مۇشۇ مەزگىلدە دېھقانچىلىق ۋە قول ھۈنەرۋەنلىكنىڭ ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە پەيدا بولغانلىقىنى 9-ئەسىردىن كېيىن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم بويلىرىدا دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا ئومۇمىي يۈزلۈك كىرگەنلىكىگە باغلاپ قارايدىغان بولساق، شۇنى قىلچە مۇبالىغىسىز ئېيتالايمىزكى، خاندانلىق مەزگىلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا دېھقانچىلىق بىلەن قول ھۈنەرۋەنلىكنىڭ ۋۇجۇتقا كەلگەنلىكى چوڭقۇر تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە ۋەقە.

بىز بايان قىلىۋاتقان خاندانلىق مەزگىلىدىكى ئىقتىسات دېگەن قىسىم مەزمۇنى مول ۋە كەڭ بىر تېما، يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن بۇ مول ۋە كەڭ مەزمۇنلارنى يىغىنچاقلىغاندا، ئۇلار مۇنۇلاردىن ئىبارەت بولسا كېرەك.

ئۇيغۇر خاندانلىقى قۇرۇلۇشتىن بۇرۇنقى خېلى ئۇزاق يىللار داۋامىدا، ئۇيغۇرلار ئىجتىمائىي ئىگىلىكتە باشتىن-ئاياق سۇ ۋە ئوت-چۆپ قوغلىشىپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلىشتەك ئىشلەپچىقىرىش شەكلىنىلا ساقلاپ قېلىپ، شىمالدىكى باشقا قەبىلە خەلقلىرىگە ئوخشاش دېھقانچىلىقنى ئۆزلىرىگە يولاتمىغان ئىدى.

ئۇيغۇر خاندانلىغى ۋۇجۇتقا كەلگەندىن كېيىن، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى ئىجتىمائى ئىگىلىكنىڭ تەسىرى بىلەن، ئۇيغۇرلاردا ئىجتىمائى ئىگىلىك جەھەتتە نوقۇل چارۋىچىلىق ئىگىلىگىدىن قۇتۇلۇش خاھىشى تۇغۇلدى. نەتىجىدە، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي هاياتىدا سودا، دىخانچىلىق ۋە قول سانائەت بارلىققا كەلدى. ئەپسۇسكى، بۇ يۈزلىنىشنىڭ ئىلگىرىلەش سۈرئىتى بەك ئاستا بولدى، شۇڭا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىگىدە تاكى خاندانلىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگىچە چارۋىچىلىق ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى.

2. ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ مەدەنىيىتى

ئۇيغۇرلار قەدىمقى شەرقتە يۈكسەك مەدەنىيەتكە ئىگە مىللەتلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ مەدەنىيىتىنى تونۇشتۇرىدىغان مۇشۇ قىسمىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىغى، تىلى، بىناكارلىق سەنئىتى، دىنى، ئۇسۇلى ۋە مۇزىكىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

يېزىق:

ئۇيغۇر خاندانلىغى مەزگىلىدە ئۇيغۇرلار قەدىمقى تۈرك يېزىغىنى قوللاندى.

قەدىمقى تۈرك يېزىغى ئورخون دەرياسى ۋادىسىدىن تېپىلدى. بۇ يېزىقنىڭ شەكلى قەدىمقى شىمالىي ياۋروپادىكى رونىك يېزىغىغا ئوخشاپراق كېتىدىغانلىغى ئۈچۈن، ئۇ ئورخون-رونىك يېزىغى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئورخون-رونىك يېزىغى بوغۇم بىلەن ھەرپ ئارىلىشىپ كەتكەن يېزىق. بىر تاۋۇش ئوخشاش بولمىغان تاۋۇشلارغا قوشۇلغاندا، ئوخشاش بولمىغان شەكىلدە يېزىلىدۇ، شۇڭا 26 فونېمىغا

90 نەچچە بەلگە قويۇلغان، ھەرپلەر بىر بىرىگە قوشۇپ يېزىلمايدۇ. ھەرپلەر چېكىتلىك پەش بىلەن ئايرىلىپ تۇرىدۇ. ھەممىسى 38 دىن 40 قىچە ھەرپ بولۇپ، بۇنىڭ تۆتى سوزۇق تاۋۇش، قالغانلىرى ئۈزۈك تاۋۇشتىن ئىبارەت. ئوڭدىن-سولغا، بەزىدە يۇقۇرىدىن تۆۋەنگە يېزىلىدۇ. كېيىنكى يېزىلىش ئۇسۇلى، روشەنكى، خەنزۇچە خەتنىڭ يېزىلىش ئۇسۇلىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقتىن بولغان بولسا كېرەك㉖.

بۇ مەزگىلگە مەنسۇپ بولغان مەدىنى يادىكارلىقلار ئاساسەن مەڭگۇ تاشلاردىن ئىبارەت. بۇ مەڭگۇ تاشلارنىڭ بەزىلىرى ئەڭ دەسلەپتە 1889-يىلى تېپىلدى. شۇ ۋاقىتتا روسىيىلىك ئالىم يادرىنتسېۋ باشلىق كىشىلەر ئورخون دەرياسى ۋادىسىدا ئۇيغۇر خانىدانلىقىنىڭ پايتەختى قارابالغاسۇننى ئىزدەپ يۈرۈپ، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ سەيدام كۆلى بويىدىن «كۆل تېكىن مەڭگۇ تېشى»، «بىلگە قاغان مەڭگۇ تېشى»، «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە بولمىش ئالپ قاغان مەڭگۇ تېشى» قاتارلىق مەڭگۇ تاشلارنى تاپقان. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى تەۋەسىدىن «ئۇيغۇر بىلگە قاغان مەڭگۇ تېشى»، «تۇن ئوقۇق مەڭگۇ تېشى» تېپىلدى. يۇقۇرىدا ئېيتىلغان «توققۇز ئۇيغۇر ئاي تەڭرىدە بولمىش ئالپ قاغان مەڭگۇ تېشى» بىلەن «ئۇيغۇر بىلگە قاغان مەڭگۇ تېشى»دا ئۇيغۇر قاغانلىرىنىڭ ئىش پائالىيەتلىرى خاتىرىلەنگەن.

دانىيىلىك ئالىم تومسون بىرىنچى بولۇپ بۇ يېزىقنى ئوقۇپ چۈشەندۈرۈپ بەردى. تومسون ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى مۇھاكىمە نەتىجىسىنى 1893-يىلى جاھانغا ئېلان قىلدى. شۇ يىلى ئۇ يەنە

تۈرك - رونىك يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

№	ھەرپلەر	ئوقۇلۇشى	№	ھەرپلەر	ئوقۇلۇشى
1	𐰀 𐰁 𐰂	ئا، ئە	21	𐰤 𐰥	ن²
2	𐰃 𐰄	ئى، ئى	22	𐰺 𐰻	ر¹
3	𐰆	ئو، ئۇ	23	𐰼	ر²
4	𐰇 𐰈	ئۆ، ئۈ	24	𐰞 𐰟	ل¹
5	𐰴	ق (قاتتىق)	25	𐰠	ل²
6	𐰶 𐰷	ق (ئى بىلەن)	26	𐰽	س¹
7	𐰸 𐰹	ق (ئو، ئۇ بىلەن)	27	𐰾	س²
8	𐰚 𐰛	ك (يۇمشاق)	28	𐰭	دىماق تاۋۇشى
9	𐰜 𐰝	ك (ئۆ، ئۈ بىلەن)	29	𐰯	پ
10	𐰍 𐰎	غ (قاتتىق)	30	𐰪 𐰫	لڭ
11	𐰏 𐰐	گ	31	𐰢	م
12	𐱃 𐱄	ت¹	32	𐰲 𐰳	چ
13	𐱅 𐱆	ت²	33	𐰱	ئىچ
14	𐰑 𐰒	د¹	34	𐱁 𐱂	ش
15	𐰓	د²	35	𐰔 𐰕	ز
16	𐰉 𐰊	ب¹	36	𐰡	لت
17	𐰋 𐰌	ب²	37	𐰦 𐰧	نت
18	𐰖 𐰗	ي¹	38	𐰸	ئوق
19	𐰘 𐰙	ي²	39	𐰨	رت
20	𐰣	ن¹	40	:	ئايرىش بەلگىسى

ئۆزىنىڭ مەخسۇس ئەسىرى «ئورخوندىكى مەڭگۈ تاشلار يېزىغى»نى نەشر قىلدۇردى. روسىيىلىك ئالىم رادلوۋ بىلەن نېمىس ئالىمى خ.خ. شىندىر ئۇنى رۇسچە ۋە نېمىسچىغا تەرجىمە قىلدى، ئەنگلىيىلىك ئالىم ئې. د. لوس ئۇنى ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلدى. 1935 ـ يىلى ئېلىمىز ئالىمى خەن رۇلىن ئەپەندى نېمىسچە تەرجىمىسى بىلەن ئىنگلىزچە تەرجىمىسگە ئاساسەن، ئۇنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدى. بۇ مەڭگۈ تاشلار ئۇيغۇر تارىخى ۋە تىلى توغرىسىدىكى تەتقىقاتتا ئىنتايىن زور قىممەتكە ئىگە.

تىل:

ئۇيغۇر خاندانلىقى مەزگىلىدىكى ئەڭ مۇھىم مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن بىرى بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللەنگەنلىكىدىن ئىبارەت. ئۇيغۇر خاندانلىقىدىن ئىبارەت بۇ تارىخىي شەيئى يىراق ئۆتمۈش بولۇپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تىل جەھەتتە ياراتقان نەتىجىسى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە ۋە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئاساسلىق بەلگىلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلمەكتە.

بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر تىلى ئۇلارنىڭ سىياسى تەسىر كۈچىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ شەكىللەندى ۋە راۋاجلاندى. ئۇيغۇر تىلى ئۈچۈن پائالىيەت دائىرىسى ھازىرلاۋاتقان ۋاقىت ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنىڭ يەنى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ شەكىللەنگەن دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

دەسلەپتە، بۇ قەبىلە ئىتتىپاقىغا ئەزا ھەرقايسى قەبىلەر ئوتتۇرىسىدىكى باغلىنىش تۇراقسىز بولغانلىقتىن، ئۇيغۇر تىلى باشقا قەبىلە تىللىرى قاتارىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.

ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ قۇرۇلۇشى بىر تۇتاش ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن مىسلىسىز پايدىلىق شارائىت يارىتىپ بەردى. ئۇيغۇر تىلى خاندانلىق دائىرىسىدە باشقا قەبىلە تىللىرىنىڭ ئورنىنى بېسىپ چۈشۈپ، ھۆكۈمەت تىلى بولۇپ قالدى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىغا ئەزا قەبىلىلەر ئارىسىدىكى ئالاقىنى ساقلاش ۋە كۈچەيتىشتە، ئۇيغۇر تىلى ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى. بۇ جەريان ئەينى زاماندا ئۇيغۇر تىلىنىڭ سىناقلاردىن ئۆتۈپ تولۇقلىنىش ۋە تاكامۇللىشىش جەريانى بولدى.

بىزنىڭ بۇ نۇقتىئىنەزىرىمىزنى يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن مەڭگۈ تاشلار ئاساسلايدۇ، شۇنداقلا بۇ مەڭگۈ تاشلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ خېلى ئىخچام ۋە مۇكەممەل گراماتىكا تۈزۈلۈشىگە ئىگە ئىكەنلىگىنىمۇ كۆرسىتىدۇ، بۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىنىڭمۇ تەدرىجى مۇقىملىشىپ بارغانلىغىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

خاندانلىقنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە سابىق ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى ئەزالىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىگى ئۆز نامىنى قالدۇرۇپ، ”ئۇيغۇر“دىگەن نام ئاستىغا جەم بولدى. ئۇيغۇر مىللىتى ئۆز تارىخىدا تۇنجى قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك بىرلىشىشنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇنىڭدا ئۇيغۇر تىلىنىڭ كۆرسەتكەن تۈرتكىلىك رولى، شۈبھىسىزكى، ناھايىتى زور بولدى. شۇ قېتىمقى كەڭ قوشۇلۇش ئارقىسىدا نۇرغۇن قەبىلىلەر ئۇيغۇر تىلىنى ئۆزلىرىنىڭ ئورتاق تىلى قىلدى، تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، ئۇيغۇر خاندانلىغى دەۋرىدە شەكىللىنىپ بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر تىلى كېيىنكى ۋاقىتلاردا دەۋرنىڭ قاتتىق سىناقلىرىدىن ئۆتۈپ، داۋاملىق ھالدا بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈش ۋەزىپىسىنىڭ

هۆددىسىدىن چىقىپ، ئۇيغۇرلارنى بىر پۈتۈن گەۋدە قىلىپ تۇرغان ئەڭ چىڭ رىشتىلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

بىناكارلىق سەنئىتى:

ئىجتىمائى ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنىڭ ئۆزگىرىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر خاندانلىقى تەۋەسىدە بىر قاتار شەھەر-قەلئەلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. ئۇيغۇرلار سېلىنگا دەرياسى بويىدا بايبالىق قەلئەسى، ئورخون دەرياسى بويىدا ھازىر قارابالغاسۇن دەپ ئاتالغان قەلئەگە ئوخشاش بىرمۇنچە شەھەر-قەلئەلەرنى بىنا قىلدى.

ئورخون دەرياسى بويىغا جايلاشقان قارابالغاسۇن ئەينى زاماندا ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ پايتەختى ئىدى. شەھەردە كۆركەم قۇرۇلۇش كۆپ بولۇپ، بىنا ئىزلىرىنىڭ دائىرىسى 25 كۇۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ خارابىلىقتا سېپىلنىڭ قالدۇقلىرى ۋە قەلئە ئىچىدىكى كۆلچەكلەرنىڭ تېگى ھېلىغىچە ساقلانماقتا، قەلئەنىڭ ئوتتۇرىسىنى ئالاھىدە سېلىنغان سېپىل قورشاپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ كۆلىمى بىر كۇۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. ئۇنىڭ سىرتىغا ئاھالىلەر رايونى جايلاشقان. قەلئەنىڭ كۆلىمى كەڭ بولۇپلا قالماستىن، بەلكى خارابىلىققا ئايلانغان سېپىل قالدۇقلىرىنىڭ ئېگىزلىكى ئون مېتىردىن ئاشىدۇ. قەلئەنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان تۇر (كۈزىتىش مۇنارىسى) نىڭ ئېگىزلىكى 14 مېتىردىن ئاشىدۇ. بۇ قەلئەنىڭ ئىچىدىكى خارابىلىققا ئايلانغان خان ھەرەمخانىسىدىن نەپىس ھەيكەللەر، نەقىشلەنگەن خىش ساپاللار تېپىلدى. رەستە ۋە بىنا ئىزلىرىنىڭ ئومۇمى ئۇزۇنلۇقى 24 كىلومېتىردىن ئاشىدۇ[27].

قارابالغاسۇندىكى بىنانىڭ كۆركەملىكى، قۇرۇلۇشىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنىڭ مۇۋاپىقلىقى، زىننەتلەرنىڭ نەپىسلىكى

خانىدانىلىق مەزگىلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى ۋە قول ھۈنەر سەنئىتىنىڭ خېلى يېتىلگەنلىكىنى ۋە مۇكەممەللەشكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

قارابالغاسۇن قەلئەسىنىڭ بىناكارلىق قۇرۇلۇش خارابىلىغىدا يەنە تاڭ سۇلالىسىنىڭ بىناكارلىق ئۇسلۇبىغا مەنسۇپ نۇرغۇن ئىزلار تېپىلدى. بۇ ھال ئۇيغۇر خانىدانلىغىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن سىياسى، ئىقتىسادىي، ھەربى جەھەتلەردە قويۇق ئالاقىدە بولغانلىغىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى.

ئۇيغۇر خاندانلىغى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر مەدىنىيىتى ۋە سەنئىتى جەھەتتىكى بولۇپمۇ بىناكارلىق سەنئىتى توغرىسىدىكى تەتقىقات ئورخون ۋە سېلىنگا دەرياسى ۋادىلىرىدىكى قەلئە خارابىلىرىدا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بېرىشقا باغلىق. بىز كەلگۈسىدىكى كەڭ كۆلەملىك قېزىپ تەكشۈرۈشلەرنىڭ بىزنى تېخىمۇ مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدىغانلىغىغا ئىشىنىمىز.

شۇ ۋاقىتلاردا ئۇيغۇرلار بۆرىنى توتېم قىلغان (بۇرۇنقى زاماندا كىشىلەر ئۆز ئۇرۇق-جەمەتى بىلەن سىرلىق مۇناسىۋىتى بار دەپ ھىساپلىغان بەزى ھايۋانلار ۋە نەرسىلەرنى ئۆز قەبىلىسىنىڭ بەلگىسى قىلاتتى، مانا بۇ توتېم دېيىلىدۇ). بۆرە بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئەلەم قاغاننىڭ بەلگىسى قىلىنغان. بۇ ئەلەم ھەمىشە قاغاننىڭ بارگاھى ئالدىغا قاداپ قويۇلاتتى. جايلاردىن كەلگەن ئەلچىلەر ياكى ھۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ قاغان قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن ئەنە شۇ ئەلەمگە بەيئەت قىلىشى ئادەت ئىدى، شۇنداقلا ئەلەمگە بەيئەت قىلىش مۇراسىمى ناھايىتى تەنتەنىلىك

ئۆتكۈزۈلەتتى[28].

دىن:

خاندانلىق مەزگىلدە ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن ئاساسلىق دىن شامان دىنى ئىدى[29].

شامان دىنى پىرىخونلۇقتىن ئانچە پەرقلەنمەيدىغان دىن بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى دىنى ئىدى.

شامان دىنىنىڭ قارىشىچە، ئالەم ئۈرغۇن قەۋەت بولارمىش، ئۇنىڭ ئۈستى قىسمىدىكى 17 قەۋىتى ئەرش بولۇپ، بۇ يورۇق زىمىنمىش، ئاستى قىسمىدىكى توققۇز قەۋىتى دوزاق بولۇپ، بۇ قاراڭغۇ زىمىنمىش، ئىنسانلار بولسا مانا بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياشارمىش. ئەرش، دوزاق، شۇنىڭدەك بۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق مەۋجۇداتلارنى تەڭرى ياراتقانمىش، تەڭرى ئەرشنىڭ ئەڭ يۇقىرى قەۋىتىدە تۇرۇپ پۈتكۈل ئالەمنى ئۆز ئىلكىدە تۇتارمىش. كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلىدىغان يالماۋۇزلار ئاستى قىسمىنىڭ ھەرقايسى قەۋەتلىرىدە تۇرارمىش، يامان ئادەملەر ئۆلگەندىن كېيىن ئاستى قىسمىغا تاشلىنارمىش. ئادەملەر ياشايدىغان جاي يەر-سۇ دەپ ئاتالغان ئۇرغۇن ئادەم قىياپىتىدىكى جىنلار تەرىپىدىن ھاسىل قىلىنغانمىش، شۇڭا كىشىلەر خەتەرلىك تاغ ئېغىزلىرىدىن ۋە دەريا ئېغىزلىرىدىن ئۆتكەندە، شۇ يەردىكى جىنلارغا سەجدە قىلىشى لازىممىش. كىشىلەر ئۇجاققا كىرىدىغان چاغدا، ئۇنىڭ ئۇجاقتىكى ئەجداتلىرى گۇۋاچى بولۇشى، كىشىلەر بولسا ئۇجاقتىكى ئەجداتلىرى بىلەن پەقەت شامان داخانلىرى ئارقىلىقلا ئالاقىلىشىشى كېرەكمىش[30].

شامان داخانلىرى ھەم سېھىرگەر، ھەم پالچى، ھەم تىۋىپ ئىدى. شامان داخانلىرى ئىشقا كىرىشكەندە داقا-دۇمباقلارنى داراڭلىتىپ، بارغانسېرى ئەدەپ، ئاخىر ھوشىدىن كېتىپ يىقىلىدۇ، بۇ جىن چاپلىشىۋالغانلىقتىن بولارمىش. شامان دىنىغا ئادەتتىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئېتىقات قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر قاغانلىرىمۇ ئېتىقات قىلغان. شامان داخانلىرى ھەمىشە ئۇيغۇر قاغانلىرى ئۈچۈن پال ئېچىپ، قاغاننىڭ سىياسى ۋە ھەربى مەسلىھەتچىلىرىدىن بولۇۋېلىپ، خاندانلىقتا مۇئەييەن سىياسى ئورۇننى ئىگەللىۋالغان.

مىلادى 763-يىلدىن كېيىن ئۇيغۇر خاندانلىقىدا مانى دىنى تارقىلىشقا باشلىدى ۋە ئۇزاق ئۆتمەيلا خاندانلىقتا تەسىر كۈچى ئەڭ زور دىن بولۇپ قالدى(31). مانى دىنى ئەسلىدە پارسلاردا پەيدا بولغان ئىدى، ئۇنى پارس مانى دىگەن كىشى ئىجات قىلغان بولۇپ، پارسلاردىكى زەردەشت دىنى (ئوتقا چوقۇنغۇچىلار دىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ھىندىستاندىكى بۇددا دىنى ۋە غەربتىكى خىرىستىيان دىنى قاتارلىق دىنلارنىڭ مەزمۇنى مۇجەسسەملەنگەن دىن. مانى دىنى ئالەمنى يورۇق دۇنيا ۋە قاراڭغۇ دۇنيا دەپ ئىككى قىسىمغا بۆلىدۇ، يورۇقلۇق ياخشىلىقنىڭ، قاراڭغۇلۇق يامانلىقنىڭ سىمۋولى قىلىنىدۇ. مانىنى بولسا يورۇقلۇقنىڭ ئەلچىسى، ئەڭ ئالى پەيغەمبەر دەپ ھىساپلايدۇ.

مانى دىنىنىڭ پىرىنسىپلىرى شۇ ۋاقىتتا پېرسىيىنىڭ دۆلەت دىنى بولغان زەردەشت دىنى بىلەن قارىمۇ-قارشى بولغانلىقتىن، پارس خاندانلىقى تەرىپىدىن باستۇرۇۋېتىلگەن ئىدى. مانىنىڭ ئۆزىمۇ 277-يىلى پارس پادىشاسى تەرىپىدىن قەتلى قىلىندى. شۇنىڭدىن

كېيىن ئۇنىڭ مۇخلىسلىرى دىنىي كەمسىتىش ۋەجىدىن پېرسىيىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى ۋە ھىندىستانغا قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن مانى دىنى ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ تارقالدى.

مانى دىنىنى بىرىنچى بولۇپ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئېلىپ كىرگەن كىشى ئۇيغۇر قاغانى تەڭرى قاغان ئىدى. تەڭرى قاغان ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى باشلاپ تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن بىللە سۆيگۈن (شى سىمىڭ) توپىلىڭىنى باستۇرۇش جەريانىدا لوياڭغا كېلىپ، بۇ يەردە مانى مۇخلىسلىرى بىلەن ئۇچراشتى. سۆيگۈن توپىلىڭى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، تەڭرى قاغان مانى دىنى مۇخلىسلىرىدىن تۆت كىشىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇر خاندانلىقىدا مانى دىنى تارقىلىشقا باشلىدى. تەڭرى قاغانىنىڭ ئۆزىمۇ مانى دىنىغا ئېتىقات قىلدى، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر ئەمەلدارلىرى ۋە ئاقسۆڭەكلىرىمۇ ئېتىقات قىلدى. شۇنداق قىلىپ مانى دىنى ئۇيغۇر خاندانلىقىدا ئەۋج ئېلىپ، ئاخىرى شامان دىنىنىڭ ئورنىغا دەسسىدى.

مانى دىنىنىڭ خاندانلىقتا ئەۋج ئېلىشىغا ئەگىشىپ، مانى دىنى مۇخلىسلىرىمۇ سىياسى جەھەتتە ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولدى. ئۇلار خاندانلىقنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە ھەربى ئىشلىرىغا ئارىلىشىدىغان بولدى، ھەتتا بەزىدە قاغانىنىڭ ئەلچىسى بولدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار خاندانلىقىنىڭ سودا ئىشلىرىنى تىزگىنلەپ تۇرغان سوغدى سودىگەرلىرى بىلەن بىللە خاندانلىقنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان زور سىياسى كۈچ بولۇپ شەكىللەندى. ھۆكۈمران سىنىپنىڭ قولىدىكى دىن خەلقنى ئەنە شۇ ھۆكۈمرانلارغا ئىتائەت قىلدۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ھۆكۈمران سىنىپ تەبىقىلىرىنىڭ

ئۆزئارا ھوقۇق تالىشىشىدا بىر خىل ۋاستە ئىدى.

مىلادى 780 - يىلى ئۇيغۇر خانىدانلىقىنىڭ ۋەزىرى تون باغا تارخان قوشۇن تارتىپ چىقىپ، تەڭرى قاغانىنى ۋە سوغدى سودىگەرلىرى بىلەن مانى دىنى مۇخلىسلىرىدىن بولۇپ 2000 دىن ئارتۇق كىشىنى ئۆلتۈردى. بۇنىڭ بىلەن مانى دىنى قاتتىق زەربىگە ئۇچرىدى㉜.

مىلادى 806 - يىلدىن كېيىن، مانى دىنى ئۇيغۇر خانىدانلىقىدا قايتىدىن باش كۆتىرىپ ئەۋج ئېلىشقا باشلىدى. ھەتتا ئۇيغۇرلار غەرپكە كۆچكەندىن كېيىنمۇ مانى دىنى ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ئېتىقات قىلىدىغان دىنى بولۇپ قېلىۋەردى. ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا مانى دىنى بۇددا دىنى بىلەن بىللە تاكى 13 - ئەسىرگىچە ساقلاندى.

ئۇسۇل ۋە مۇزىكا:

بىز تاڭ سۇلالىسى تارىخ كىتاپلىرىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇسۇلى توغرىسىدا يېزىلغان مەلۇماتلارنى ئۇچراتتۇق. لېكىن شۇ ۋاقىتتىكى ئۇسۇللار كۆڭۈل ئېچىش خاراكتىرىدىمۇ، ياكى مۇراسىم خاراكتىرىدىمۇ، بۇنى ئايرىش تەس.

ئەگەر تاڭ سۇلالىسى تارىخ كىتاپلىرىدا ئېيتىلغان ئۇسۇل مۇراسىم خاراكتىرىدا بولسا، بىز باشقا جەھەتلەردىنمۇ ئۇيغۇر ئۇسۇللىرىغا ئائىت يىپ ئۇچلىرىنى تاپالايمىز. ئۇ بولسىمۇ شامان داخانلىرىنىڭ پېرىخونلۇق مۇراسىملىرىدىن ئىبارەت.

پېرىخونلۇق مۇراسىمى ئۇيغۇرلار ۋە ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى باشقا كۆچمەن چارۋىچى مىللەتلەر ئارىسىدا تاكى بىز ياشاۋاتقان زامانغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە. بىزنىڭ كۆرگەنلىرىمىزگە قارىغاندا، داخانلارنىڭ پېرىخونلۇق مۇراسىملىرىنىڭ بىر قىسمى ئۇسۇل بىلەن

ئىجرا قىلىنىدۇ. ئەگەر بىز ھازىرقى زامان داخانىلىرىنىڭ پىر-
خونلۇغىنى بىرنەچچە ئەسىر بۇرۇنقى داخانىلارنىڭ پىرىخونلۇغى
بىلەن ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ دەپ مۆلچەرلىسەك، ئۇ ۋاقىتتا، بىز
يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا شۇنداق دەپ تەسەۋۋۇر قىلالايمىزكى،
شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر مۇزىكىلىرىمۇ رىتىمى كۈچلۈك بىر خىل مۇزىكا
بولغان. چۈنكى ئېنىق ۋە كۈچلۈك رىتىم شۇ ۋاقىتتىكى
ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىچى خەلققە خاس مىجەز-خۇلقى ۋە قەيسەر،
ئىنتىلىشچان پسىخولوگىيىسىگە ناھايىتى ئۇيغۇن كېلىدۇ.

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىدا ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى مۇھىم
بىر دەۋر بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسى پائالىيەتلىرى ئەڭ
مەركەزلەشكەن دەۋرلەرنىڭ بىرى، مەركەزلەشكەن بۇ سىياسى
پائالىيەتلەر ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بىرمۇنچە غوللۇق ئامىللىرىنى
ھاسىل قىلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە دەۋر ئېقىمىنىڭ چايقاشلىرىدىن
ئۆتۈپ ئۆزىنى ساقلاپ قالغىنى ۋە تەرەققى تاپقىنى ئۇيغۇر
مەدەنىيىتى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. خانلىق مەزگىلدە شەكىللەنگەن
بەزى مەدەنىيەت ئامىللىرىنى ئېيتايلۇق، يېزىق، دىن قاتارلىقلار
خانلىق گۇمران بولغاندىن كېيىنمۇ ئۇزاق يىللارغىچە ئۇيغۇرلار
ئارىسىدا داۋاملىق ھالدا جانلىنىپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىدا
روشەن بىر باسقۇچ بولۇپ قالدى. بەزى مەدەنىيەت ئامىللىرى
بولسا، ئېيتايلۇق، مىللى نام، تىل قاتارلىقلار تاكى بىز ياشاۋاتقان
دەۋردىمۇ داۋام قىلماقتا. كىشىلەر ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بەزى
مەدەنىيەت ئامىللىرى ئۈستىدە تارىخىي يوسۇندا ئويلانغىنىدا،
تەبىئى ھالدا، ئۆزىنىڭ پىكىر-خىيالىنى مۇشۇ باپتا بايان قىلىنغان
ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلگە توغرىلايدۇ.

ئۈچىنچى بۆلۈم ئۇيغۇر خانداتلىقىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

ئېلىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدا ياشايدىغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر قۇرغان ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىدا قۇرۇلغان سۇلالىلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئىناق مۇناسىۋەتنىڭ ھەقىقەتەنمۇ مەدھىيىلەشكە، كەڭ بايان قىلىشقا ئەرزىيدىغان مۇناسىۋەت ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز.

ئۇنىڭدىن بۇرۇن ئېلىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدا ياشايدىغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە خەلقلىرى قۇرغان ھاكىمىيەتلەر، مەيلى ئۇلار قورالىق گۇرۇھ بولسۇن ياكى خانداتلىق بولسۇن، كۆپ چاغلاردا ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا قۇرۇلغان سۇلالىلەر بىلەن ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرۇپ كەلگەن ئىدى. ئۇرۇشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەبلەر ناھايىتى كۆپ، بۇلارنىڭ ئەڭ ئاساسلىقى مۇنۇ ئىككى ئامىلدىن ئىبارەت: بىرىنچى، كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە ھاكىمىيەتلىرى قۇدرەتلىك ھالەتتە تۇرغاندا، ھەمىشە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنى ئاھالە ۋە بايلىق تالايدىغان سورۇن دەپ ھېساپلىدى. ئىككىنچى، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى فېئودال سۇلالىلەر ئۆزلىرى قۇدرەت تاپقاندا، بۇ كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنى ھامان ئۆزلىرىنىڭ ھەيۋىسىنى كۆرسىتىدىغان ۋە زېمىن قوشۇۋالىدىغان نىشانى دەپ قارىدى. مۇشۇ ئامىللارنىڭ ئۆز-ئارا ئالمىشىپ رول ئوينىشى نەتىجىسىدە، چىن ۋە خەن

سۇلالىلىرى زامانىدىن كېيىن هون، جوجان، سىر-تاردۇش ۋە تۈركلەر ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى سۇلالىلەر بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇردى. بەزىدە بۇ ئۇرۇشلارنىڭ كۆلىمى ناھايىتى زور، ۋاقتى ناھايىتى ئۇزۇن بولۇپ، ھەر ئىككى تەرەپتىكى ئەمگەكچىلەرگە ئېيتىپ تۈگەتكۈسىز بالايى-ئاپەتلەرنى كەلتۈردى.

ئۇيغۇر خاندانلىقى شىمالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان چاغلاردا ئەھۋال تامامەن باشقىچە بولدى. ئۇيغۇر خاندانلىقى ئۆزى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان يىللاردا باشتىن-ئاياق تاڭ سۇلالىسى بىلەن قويۇق ۋە ئىناق مۇناسىۋەتتە بولدى.

1. خاندانلىق بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ سىياسى، ھەربى مۇناسىۋىتى

ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن باشتىن-ئاخىر قويۇق ۋە ئىناق مۇناسىۋەتتە بولۇشىنىڭ تارىخىي مەنبەسى بار.

ئۇيغۇرلار ئۆز تارىخىنى بويسۇندۇرۇلغان قەبىلە سۈپىتىدە باشلىدى. مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇنقى دىڭلىڭلاردىن باشلاپ تاكى ئۇيغۇرلار خاندانلىق قۇرغانغا قەدەر بولغان مىڭ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە، ئۇيغۇرلار ئۆزلىرى ئۈستىدىن ھۆكۈمرانلىق قىلغان ھون قۇلدارلىرى، جوجان ئاقسۆڭەكلىرى، تۈرك قاغانلىرىغا قارشى ئۇزاق مۇددەت كۈرەش قىلغان. بۇ كۈرەشلەردە ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ چەكلىك كۈچىگىلا سۈيۈنسە، كۆچلۈك رەقىپلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلالمايتتى. تۇرمۇش مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن چارە تاشقى كۈچكە مۇراجىئەت قىلىش ۋە تايىنىش ئىدى. شۇ زاماندىكى ئاسىيا قۇرۇقلۇغىنىڭ سىياسى ۋەزىيىتىگە نەزەر تاشلىغاندا، مەيلى سىياسى كۈچ

جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتايلى ۋە مەيلى ماددى كۈچ جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتايلى، پەقەت ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى سۇلالىلەرلا مەھكۇملۇقتىن قۇتۇلۇشقا ئىنتىلىۋاتقان ئۇيغۇرلارغا ئەمەلىي ياردەم بېرەلەيتتى.

ئۇيغۇرلار ھون قۇلدارلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە خەن سۇلالىسىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، ھون قۇلدارلىرىغا قارشى كۈرەش قىلدى. جوجان ئاقسۆڭەكلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، ئۇيغۇرلار جوجان ئاقسۆڭەكلىرى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى سۇلالىلەر بىلەن ئېلىشىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، جوجان ئاقسۆڭەكلىرىگە قارشى كۈرەش قىلدى.

ئۇيغۇرلار سىر-تاردۇش قەبىلىسىنى يوقىتىپ، موڭغۇل دالاسىدا ھۆكۈم سۈرۈشكە باشلىغاندا، تۈرك قاغانلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا چۈشۈپ قېلىپ، 100 يىلچە مەھكۇملۇق ھالىتىدە تۇرغان ئىدى. بۇ مەزگىلدە تۈرك قاغانلىرىنىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئۇزاققىچە كۈرەش قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، پەقەت 628-يىلى تاڭ سۇلالىسى غەربىي تۈرك خاندانلىقىغا قارشى كەڭ كۆلەمدە ھەربى ھەرىكەت قوللىنىپ، غەربىي تۈرك خاندانلىقىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى يىمىرىپ تاشلىغاندىن كېيىنلا، ئاندىن ئۇلارنىڭ تۈرك خاندانلىقىغا قارشى كۈرىشى غەلىبىگە ئېرىشتى.

سىر-تاردۇش قەبىلىسى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار گەرچە ئۆز تەسىر كۈچىنى موڭغۇل دالاسىنىڭ كۆپ جايلىرىغىچە كېڭەيتكەن ۋە بۇ رايوندا تەڭداشسىز كۈچلۈك ئورۇنغا ئىگە بولغان بولسىمۇ، بىراق چاك-چېكىدىن دەز كەتكەن تۈرك خاندانلىقى ئۆزىنىڭ سىياسى ۋە ھەربى كۈچىگە سۆيۈنۈپ قايتىدىن ھۇجۇم قىلىش ئېھتىمالى بولغانلىقتىن، تېخى يېڭىلا سىياسى تارىخ

سەھنىسىدە ئورۇن ئالغان ئۇيغۇرلار ئۇچۇن ئېيتقاندا، بۇ ھەقىقەتەنمۇ ھايات-ماماتلىق پەيت ئىدى. مۇشۇنداق ھالقىلىق بىر پەيتتە ھون، جوجان، تۈرك ۋە ئۆزلىرى تەرىپىدىن يوقىتىلغان سىر-تاردۇش قەبىلىسىنىڭ يولىدا مېڭىپ، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى سۇلالىلەر بىلەن دۈشمەنلىشىش كېرەكمۇ ياكى ئۆزلىرىنىڭ مىڭ يىلدىن بۇيانقى مەھكۇملۇققا قارشى كۆرەشلىرىدە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى سۇلالىلەر بىلەن ئورناتقان ئىناق مۇناسىۋىتىنى ساقلاش كېرەكمۇ؟ — بۇ، ئۇيغۇرلار بىر سىياسى كۈچ سۈپىتىدە تارىخ سەھنىسىگە چىققاندىن كېيىن دۇچكەلگەن مۇھىم بىر مەسىلە ئىدى. ئۇزاق تارىخىي مەنبەدىن قارىغاندا، شۇنداقلا تۈرك خاندانلىقى يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان رېئاللىق ئالدىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە يېقىنلىشىشى ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئارقىلىق تۈرك خاندانلىقىنىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلۇشى ياشاش مەنتىقىسىگە ئۇيغۇن ئىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆزىنىڭ جان-جان مەنپەئەتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ ئىتائەت قىلىشى ئۇنى شىمالدىن كېلىدىغان تەھدىتتىن قۇتۇلدۇردى. شۇنداقمۇ بىر مەزگىل بولغانىكى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى تۈرك خاندانلىقى قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ قىستىشى بىلەن غەربىي شىمال تەرەپتە بىر مەھەل ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان ئىدى.

مۇشۇ مەنىنى كۆزدە تۇتۇپ، «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىرى»دە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىتائەت قىلغانلىقى ئۈستىدە سۆز بولغاندا مۇنۇلار ئالاھىدە تەكىتلەنگەن: "شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن

شىمالىي چېگرىدا خاتىرجەملىك بارلىققا كېلىپ، ئۇرۇش چۇقانلىرى جىمىقىپ قالغان.»

تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئىتائەت قىلغانلىقىنىڭ ئەھمىيىتىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن. يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان تاڭ تەيزۇڭنىڭ لىگۇۋغا بېرىپ تۈمەتنىڭ ئەلچىلىرىنى قوبۇل قىلغانلىقىدىن باشقا، بىز «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»نىڭ 217-جىلد (بىرىنچى بۆلۈم)ىدىكى مۇنۇ مەلۇماتتىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ بېقىنغانلىقىغا نەقەدەر ئەھمىيەت بەرگەنلىكىنى ھېس قىلالايمىز: «...ئۇلارنىڭ تۇتۇق بۇيرۇق، ئايمان (سىشى) قاتارلىق ئەمەلدارلىرىغا ئالتۇن بېلىق تەمغەك ۋە ئالتۇن ھەل بىلەن يېزىلغان مەكتۇپلار بېرىلدى. شۇ چاغدا پادىشا ئالىلىرى چەت-ياقا يۇرت خەلقلىرىنى ئۆزگە جەلپ قىلىپ تۇراتتى. شۇڭا يەنە ساغۇچ سۆسۈن رەڭلىك كىمخاپ تون، شەمشەر ۋە باشقا نەرسىلەرنى راسلاپ جولدا قىلدى. پادىشا ئالىلىرى ئۆز تەختىدە ئولتۇراتتى، ئون مۇقام نەغمىچىلىرى ھازىر بولدى. پادىشا تەختى ئالدىدا بىر ئېگىز سۇپا بولۇپ، ئۇنىڭغا قىزىل قۇلاقلىق كۈپلەر قويۇلغان ئىدى. مەي كۆلچىكىدىكى مەيلەر سۇل تەرەپتىكى كارىدوردىن ئېقىپ كېلىپ كۈپلەرگە چۈشەتتى، ئاندىن مېھمانلارنىڭ ئالدىدىكى قەدەھلەرگە قۇيۇلاتتى. نەچچە مىڭ ئۇيغۇر مېھمان بۇنى ئېچىپ تۈگىتەلمەيتتى. بۇنىڭدىن باشقا يەنە 5-دەرىجىدىن يۇقۇرى ھەربىي ۋە مەمۇرى ئەمەلدارلارغا باش ۋەزىر مەھكىمىسىدە زىياپەت بېرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈلدى.»

ئۇيغۇرلارنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بېقىنىشى بىلەن ئاسىيا قۇرۇقلۇغىنىڭ شەرقىي قىسمىدا مىسلىسىز قۇدرەتلىك بىر كۈچ ھاسىل

بولدى. بۇ كۆچنىڭ يادروسى تاڭ سۇلالىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىلكىدە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنىڭ مول ئادەم كۈچى ۋە ماددى كۈچى تۇراتتى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەتراپىدا ئۇيغۇر باشلىق چارۋىچى قەبىلىلەر ياشايتتى. بۇ چارۋىچى قەبىلىلەر ياشايدىغان پايانسىز ئوتلاقلار ھەرقانداق ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇملاردىن دالدىلىنىدىغان ۋادىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى يەنە ھۇجۇم قىلىش ئىقتىدارى ھەم ھەركەتچانلىق ئىقتىدارى ئىنتايىن كۈچلۈك ئاتلىق ئەسكەرلەرگە ئىگە ئىدى. تاڭ سۇلالىسى يادرو قىلىنغان بۇ يېڭى قۇدرەتلىك كۈچ ھەم تۈرك خاندانلىقىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە قىلغان پاراكەندىچىلىكىنى توسۇغان، ھەم تۈرك خاندانلىقىنىڭ ئۇيغۇر قەبىلىرىگە بولغان بېسىمىنى يەڭگىللەتكەن ئىدى.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرى مۇشۇ قۇدرەتلىك كۈچكە تايىنىپ، ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئوغۇر توپىلىكى ۋە بىي سۇغۇردۇ توپىلاڭلىرىنى باستۇردى، يېڭىۋاشتىن باش كۆتىرىپ چىققان تۈرك خاندانلىقىنى تارمار قىلدى. بۇ غەلىبىلەر ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىنى يەنىمۇ مۇستەھكەملىدى، پات ئارىدا ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن كۈچلۈك ئاساس ئورناتتى، شۇنداقلا بۇ غەلىبىلەر يەنە ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنى تاڭ سۇلالىسىگە يېقىنلىشىشنىڭ پايدىلىق ئىكەنلىكىنى تونۇۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

تاڭ سۇلالىسى بىلەن بېقىندىلىق مۇناسىۋەتنى ساقلاش باشتىن - ئاياق ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ ئىچكى - تاشقى سىياسەتلىرىنىڭ غولى بولۇپ قالدى، شۇنداقلا بۇ يەنە خاندانلىقنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىدا ئاساسىي شەرت بولۇپ قالدى.

بۇ خىل مۇناسىۋەتنىڭ روشەن ئىپادىسى شۇكى، ئۇيغۇر قاغانـ
لىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئېتىراپ قىلىپ ئۇتۇغات بېرىشىنى (ۋەزىپىگە
تەيىنلىشىنى) ئۆزىنىڭ سىياسى ئورنىنىڭ قانۇن ئاساسى دەپ قارىدى.

تاڭ سۇلالىسى تۇمەتكە "بېقىنغان سانغۇن" دىگەن نامنى بېرىپ،
ئۇنى دەشت تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسىنىڭ تۇتۇق بۇيرۇغى قىلىپ
تەيىنلىگەندىن تارتىپ، قاغان ئۆلسە، تاڭ سۇلالىسىگە مۇسىبەت
خەۋىرىنى يەتكۈزىدىغان، يېڭى قاغان تىكلەنسە، ئۇنى تاڭ سۇلالـ
ىسىنىڭ ئەستىقلاپ بېرىشىگە سۇنىدىغان ئەھۋال پۈتكۈل خاندانلىق
مەزگىلىدە ئۆزگەرمەس قانۇن بولۇپ قالدى.

تۇمەتتىن تارتىپ گۇرىبالاغىچە توققۇز كىشى تاڭ سۇلالىسى
ئاتا قىلغان دەشت تۇتۇق بۇيرۇق دىگەن ئەمەل ئۇنۋانىنى قوبۇل
قىلغان. گۇربالا قاغاندىن تارتىپ ئاخىرقى قاغان ئوكنېر قاغانغىچە
ئۇيغۇر خاندانلىقىدا جەمئى 15 قاغان ئۆتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە
تەخت ئالمىشىش تېز بولۇپ كېتىپ تاڭ سۇلالىسىگە مەلۇم قىلىشقا
ئۈلگۈرەلمەي قالغان ئاخىرقى ئۈچ قاغاننى ھىساپقا ئالمىغاندا، 12
قاغاننىڭ ھەممىسى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇتۇغات بېرىشى بىلەن قاغانلىق
مەنسىۋىدە ئولتۇردى.

تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ئۇتۇغات بېرىش ئىشىغا ناھايىتى
ئەستايىدىل ۋە جىددى مۇئامىلە قىلدى. ئۇتۇغات يەتكۈزۈش ئۆمىكـ
ىنىڭ باشلىقلىرى ئومۇمەن ئىنتايىن يۇكسەك ئىجتىمائى ئورۇنغا ۋە
ئىناۋەتكە ئىگە يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلاردىن بولۇپ، ئۇلار
پادىشانىڭ خۇسۇسى ۋەكىلى بولۇش سالاھىيىتىگە ئىگە ئىدى.
ئۆمەك ئەزالىرىنىڭ كۆپچىلىگى مەركىزىي ھەربى ۋە مەمۇرى ئورگانـ
لارنىڭ ئاساسلىق خادىملىرىدىن تەركىپ تاپقان ئىدى. بۇ ئۆمەك

تاڭ سۇلالىسى پادىشاسىنىڭ تەيىنلەش پەرمانى، تۇرلۇك تامغا-بەلگىلەرنى ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى، يەنە نۇرغۇن سوغا-سالاملار-نىمۇ ئېلىپ باراتتى. «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»دا ئۇتۇغات يەتكۈزۈش ئۆمىكىنىڭ يولغا چىقىش مۇراسىمى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دەپ يېزىلغان: "تاشقى تەختى راۋاقىنىڭ ئالدىدا ھۆرمەت قاراۋۇللىرى تۇرغۇزۇلدى، باش مۇنشى ئۇتۇغات يەتكۈزۈش ئەلچى-سىگە پەرماننى تاپشۇرغاندىن كېيىن، ئەلچى دىۋاندىن چىقىپ مەپىگە ئولتۇرۇپ، پادىشا ئوردىسىنىڭ دەرۋازىسىغا باردى، پادىشا ئوردىسى دەرۋازىسى ئالدىدا مەپىدىن چۈشۈپ، ئاتقا مىنىپ، تۇغ-ئەلەملەرنىڭ باشلامچىلىقىدا سەپەرگە چىقتى"㉝. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ئۇتۇغات بېرىشنىڭ تاڭ سۇلالىسى زامانىدا دۆلەت پائالىيىتىنىڭ سەلتەنەتلىك مۇراسىملىرىدىن بىرىگە ئايلانغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئۇيغۇر خاندانلىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇتۇغاتىنى قوبۇل قىلىش سەلتەنەتلىك دۆلەت مۇراسىملىرىنىڭ بىرى ئىدى.

يېڭى قاغان ئۇتۇغات ئېلىشتىن بۇرۇن ئۇيغۇر خاندانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن قېتىم بېرىش-كېلىشلەر بولاتتى. ئالدى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدىن ئۇتۇغات بېرىش ئىلتىماس قىلىناتتى. ئاندىن ئۇتۇغات يەتكۈزۈش ئۆمىكى كۈتۈۋېلىنىپ، ئۇتۇغات پەرمانى تاپشۇرۇۋېلىناتتى.

ئۇيغۇر خاندانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان 100 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئىچىدە، ئۇيغۇر خاندانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇستەھ-كەم مۇناسىۋىتى ھامان رىئال تۇرمۇشنىڭ سىناقلىرىغا بەرداشلىق

بېرىپ تۇردى. ئۆكتۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭى بولارنىڭ ئىچىدىكى
ئەڭ ئېغىر بىر سىناق ئىدى.
مىلادى 755 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پىكىلۇ، فەنىياڭ، خېدۇڭ
ھەربى رايونلىرىنىڭ جېيدۇشىسى ئەن لۇشەن (ئۆكتۈك) توپىلاڭ
كۆتەردى. ئۇنىڭ توپىلاڭچى قوشۇنى فەنياڭدىن جەنۇپقا قاراپ
يۈرۈش قىلىپ خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونغا
شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، تېزلا لويانگنى ئىشغال قىلىۋالدى،
ئاندىن تۇڭگۇەندىن بۆسۈپ ئۆتۈپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى
چاڭئەنگە قىستاپ كەلدى. پادىشا شۈەنزۇڭ (لى لۇڭجى) ئالاقزا ـ
دىلىكتە سىچۈەنگە قېچىپ كەتتى، شاھزادە لى خېڭ بولسا سۇفاڭ
(شىمالىي ھەربى رايون) جېيدۇشىسى گو زىيىنىڭ ھۇزۇرىغا قېچىپ
بېرىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى توپىلاڭچى
قوشۇننىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. بۇ دەھشەتلىك سىياسى بوراندا
تاڭ سۇلالىسى ھاكىمىيتى لىڭشىپ قالدى[34].
756 ـ يىلى، شاھزادە لى خېڭ لىڭجۇ (ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ
ئاپتونوم رايوننىڭ لىڭۋۇ ناھىيىسى)دە تەختكە چىقتى. ئۇ تارىختا
تاڭ سۇزۇڭ دەپ ئاتىلىدۇ. ئىككىنچى يىلى تاڭ سۇزۇڭ گو زىيىنىڭ
تەكلىۋىگە ئاساسەن ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنى ئۆكتۈك توپىلىڭىنى باس ـ
تۇرۇش ئۇرۇشىغا قاتناشتۇرۇشنى بەلگىلىدى. ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ
قاغانى قارا قاغان ئوغلى ياپقۇ ۋە دى دى سانغۇننىڭ باشچىلىقىدا
4000 ئاتلىق قوشۇننى ئۇرۇشقا ئەۋەتتى. ئۇيغۇر قوشۇنى فېڭشياڭ
(ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ فېڭشياڭ ناھىيىسى)دا گوزىيى
قوماندانلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن ئۇچراشتى. تاڭ
سۇزۇڭ ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ سەردارلىرىنى شەخسەن ئۆزى قوبۇل

قىلدى ھەمدە ئۆزىنىڭ گۇاڭپىڭ بېگى شۇ ئىسىملىك ئوغلىنى ياپقۇ بىلەن ئاكا-ئۇكا بولۇشقا دالالەت قىلدى㉟.

ئۇزاق ئۆتمەي تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى دائىرىسىدە ئۆگلۈك توپىلاڭچى قوشۇنىغا تۇنجى قېتىم قايتۇرما ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇر قوشۇنىمۇ بۇ قېتىمقى قايتۇرما ھۇجۇمغا قاتناشتى.

«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»نىڭ 120-جىلدىدە بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق بايان قىلىنغان: "...زىيى مارشالىنى (شاھزادە گۇاڭپىڭ بېگى شۇنى دېمەكچى) مۇھاپىزەت قىلىپ، ئوتتۇرا يول قوشۇن بولۇپ قاراقچىلارنىڭ سەركەردىلىرىدىن ئەن شۇجۇڭ، لى گۇيرېنلار بىلەن پايتەختنىڭ غەربىدىكى جىشياڭسى بۇتخانىسىنىڭ شىمالىدا ئۇرۇش قىلدى. پادىشالىق قوشۇنىنىڭ سېپى 30 چاقىرىم سوزۇلغان ئىدى. باندىتلارنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى شىمالدا سەپ تارتىپ تۇراتتى. لى گۇيرېن ئاۋال بىزنىڭ قوشۇنىمىزغا ھۇجۇم قىلدى. قوشۇنىمىز قالايمىقانلىشىپ كەتتى، بۇ چاغدا لى سىيې دۈشمەن ئارىسىغا ئات چاپتۇرۇپ بۆسۈپ كىرىپ، ئون نەچچە دۈشمەننى ئاتتىن يۇلۇپ تىزلىك تۇتۇۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن بىزنىڭ قوشۇنىمىز بىرئاز تىنجىدى. ئۇيغۇر قوشۇنى تۇيۇقسىز ئارقىدىن ھۇجۇم قىلىپ قاراقچىلار قوشۇنىنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى. چۈشتىن تارتىپ قاراڭغۇ چۈشكىچە قاراقچىلاردىن 60 مىڭ كىشى ئۆلتۈرۈلدى"㊱. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا توپىلاڭچى قوشۇنىنىڭ شەنشى تەۋەسىدىكى كۈچى ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراپ، تۇڭگۇەندىن چېكىندى. شۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى قايتىدىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ قولىغا ئۆتتى.

توپىلاڭچى قوشۇنىنىڭ چاڭئەن ئەتراپىدىكى مەغلۇبىيىتى توپىلاڭ-

چىلار گۇرۇھىنىڭ ئىچكى قىسمىدا جىدەل-ماجىرا پەيدا قىلدى. ئۆگلۈك ئۆز ئوغلى ئەن چىڭشۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن ئەن چىڭشۇ ئۆزىنى بۈيۈك يەن پادىشاسى دەپ ئاتىدى.

چاڭئەن قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەپ، تۇڭگۇەندىن بۆسۈپ چىقىپ، خېنەن ئۆلكىسى تەۋەسىدە جەڭگە ئاتلاندى. شۇنىڭ بىلەن ئۆگلۈك توپىلىڭىنى تىنجىتىش بويىچە ئىككىنچى قېتىملىق چوڭ جەڭ — شىڭدىيەن جېڭى باشلاندى. شىڭدىيەن خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شەنجۇ تەۋەسىدە بولۇپ، لوياڭغا بېرىشتىكى مۇھىم قاتناش تۈگۈنى ئىدى. ئەن چىڭشۇ بۇ يەردە 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تۇرغۇزۇپ، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشىنى توسۇماقچى بولدى. «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»نىڭ 220-جىلدىدە شىڭدىيەن ئۇرۇشى توغرىسىدا مۇنداق خاتىرە قالدۇرۇلغان: "گو زىيى سەردار-لىقىدىكى قوشۇن شىڭدىيەندە باندىتلار بىلەن ئۇچراشقاندا، باندىتلار تاغ بويىدا سەپ تۈزگەن ئىدى. گو زىيى دەسلەپكى ئۇرۇشتا ئۇتتۇرۇش-سىزلىققا ئۇچرىدى، باندىتلار تاغدىن چۈشۈپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئۇيغۇرلار تاغنىڭ جەنۇبىدىن باندىتلارنىڭ ئارقا تەرىپىگە ھۇجۇم قىلىپ، جاھاننى چاڭ-توزاڭ قاپلاپ كەتكەن ئەھۋالدا، باندىتلارغا قارىتىپ ئون نەچچە تال ئوقيا ئاتقاندىن كېيىن، باندىتلار ۋەھىمىگە چۈشۈپ: 'ئۇيغۇرلار كەلدى' دەپ چۇقان سېلىشىپ تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى. پادىشالىق قوشۇن بىلەن ئۇيغۇرلار باندىتلارنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ، ئۇلارنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى، دۈشمەن جەسەتلىرى پۈتۈن دالانى قاپلاپ كەتتى"㊲.

ئۇيغۇر قوشۇنلىرى ئۇرۇشتا باتۇر ئىدى. تاڭ سۇلالىسى تارىخ-

لىرىدا بۇلارنى مۇنداق دەپ تەسۋىرلىگەن: قالدى ئۇن مىڭ
لى مۇساپە، قىلدى شىددەتلىك سەپەر، ھەر قەدەمدە جاسارىتى
چىشلەتتى سانسىز ياۋنى يەر. ياندى قولغا ئىككى ئۇن كۈندە ئىككى
پايتەختىمىز، لەرزىگە كەلتۈردى يەر-جاھاننى بۇ شانلىق زەپەر[38].
تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ ئۆگلۈك توپىلىڭىنى باستۇ-
رۇش داۋامىدا كۆرسەتكەن ئاجايىپ تۆھپىسىگە يۈكسەك باھا بەردى.
ئۇلارنى مۇنداق تەرىپلىدى: "خەۋپ-خەتەر چۈشكەندە باشقا بولدى
ھەمدەم بىر نىيەت، جەڭدە كۆرسەتتى جاسارەت تۆھپىسى بولدى
بىھەت. گەرچە تۇرساقمۇ يىراقتا كۆڭلىمىز رىشتى تۇتاش، تا ئەزەل-
دىن كۆرۈلۈپ باققان ئەمەس بۇنداق سۈپەت. بىز ئۈچۈن چەكتى
جاپا شەرتسىز كىرىپ كۆكرەكىنى كەڭ، ئالمىدى ئارتۇق نىسىۋە
خىزمىتى ئۈچۈن پەقەت. ئاي بىلەن كۈنگە ئۇلارنى بولدۇ تەڭلەش-
تۈرۈپ، ياشغاي پەزىلىتى ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا ئەبەت"[39].
ئۆگلۈك توپىلىڭى تىنجىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ
داۋالغۇپ تۇرغان سىياسى ۋەزىيىتى يەنىلا ئۇزۇل-كېسىل مۇقىم-
لىشىپ كېتەلمىدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا شى سىمىڭ (سۆيگۈن) يەنە
توپىلاڭ كۆتەردى. ئۆگلۈك ۋە سۆيگۈن توپىلاڭلىرى تارىختا
"ئۆگلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭى" دەپ ئاتالدى.
مىلادى 758-يىلى، تاڭ سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ فەنياڭ جېبدۇ-
شىلىغا تەيىنلەنگەن سۆيگۈن ھازىرقى خېبېي رايونىدىن توپىلاڭچى
قوشۇننى باشلاپ جەنۇپقا يۈرۈش قىلىش بىلەن، خۇاڭخې دەرياسى-
دىن ئۆتۈپ، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا بېسىپ كىردى. تاڭ
سۇلالىسىنىڭ شەرقىي پايتەختى لوياڭ تېز ئارىدىلا توپىلاڭچى
قوشۇنىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە خېياڭ،

خۇەيجۇ قاتارلىق جايلارمۇ قولدىن كېتىپ، ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى شىددەت بىلەن كېڭىيىشكە باشلىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ پۈتكۈل سىياسى ۋە ھەربى ئورۇنلاشتۇرمىلىرى ئۆز رولىدىن قالدى.

مىلادى 762 - يىلى، لى يۇ دەيزۇڭ دىگەن نام بىلەن تاڭ سۇلالىسىگە پادىشا بولۇپ، ئۇيغۇر خاندانلىغى قوشۇنىنى يەنە بىر قېتىم ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇشنى قارار قىلدى. بۇ مەزگىل قارا قاغان ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى تەڭرى قاغان ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ قاغانى بولغان مەزگىل ئىدى. تەڭرى قاغان ئۆزى بىۋاستە قوشۇن باشلاپ بېرىپ، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن بىللە ئۇرۇشقا ئاتلاندى.

جەڭگىۋارلىغى ئىنتايىن ئۈستۈن بولغان ئۇيغۇر ئاتلىق قوشۇنلىرى توپىلاڭچىلار قوشۇنى ئىچىدە قاتتىق ۋەھىمە پەيدا قىلدى. شۇ ۋاقىتتا توپىلاڭچىلار قوشۇنىنىڭ باشلىقلىرىدىن بىرى بولغان ئاشىنا چېڭچىڭ توپىلاڭچىلارنىڭ سەركەردىسى شى چاۋيى (شى چاۋيى 761 - يىلى ئاتىسى سۆيگۈننى ئۆلتۈرۈپ پادىشا بولۇۋالغان ئىدى)غا تەكلىپ بېرىپ مۇنداق دىگەن: "ئەگەر تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئايىردىم كەلسە، ئۇنىڭ بىلەن كۈچىمىزنى ئايىماي ئۇرۇش قىلىشىمىز كېرەك. ئەگەردە ئۇيغۇرلار بىلەن بىللە كەلسە، ئۇنىڭ جاسارەتلىك كۈچىنى توسۇش زادى مۇمكىن ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن خېياڭغا چېكىنىپ ئۆزىمىزنى دالدىغا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ."
شى چاۋيى بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلىشقا ئۈلگۈرمەيلا، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن ئۇيغۇر قوشۇنى لوياڭنىڭ يېنىدا پەيدا بولۇپ، توپىلاڭچى قوشۇننى بىراقلا يەر بىلەن يەكسان قىلدى. شى چاۋيى بىرنەچچە يۈز مۇھاپىزەتچى ئەسكىرىنى باشلاپ قېچىپ كېتىشكە ئارانلا ئۈلگۈرەلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر قوشۇنى تاڭ سۇلا-

لىسى قوشۇنى بىلەن بىللە خېبېي رايونىدا توپىلاڭچى قوشۇنلارغا قوغلاپ زەربە بېرىپ، پىڭجۇ ۋىلايىتىنىڭ شىچېڭ (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ لۇەنشيەن ناھىيىسى ئەتراپىدا) دىگەن يېرىدە شى چاۋيىنى تىرىك تۇتۇپ قەتلى قىلىش بىلەن، ئۆگلۈك-سۆيگۈن توپىلاڭلىرىنىڭ كونا ئۇۋىسى بولغان خېبېي رايونىنى تىنجىتتى.

خېبېي رايونى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ توپىلاڭنى تىنجىتىشتا كۆرسەتكەن تۆھپىسىنى تەقدىرلەپ، تەڭرى قاغانىغا "دانىشمەن باتۇر، تۆھپىكار بىلگە قاغان" دەپ، ئۇنىڭ خوتۇنىغا "گۈزەل، لاتاپەتلىك بىلگە قاتۇن" دەپ نام بەردى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ ئوڭ-سول شاتلىرى، ھەرقايسى تۇتۇقلىرى ۋە ئىچكى-تاشقى ۋەزىرلىرىگىمۇ تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇنۋانىنى بەردى. مەسىلەن، ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ سول شادىغا "قەيسەر شىمال ۋاڭى" دەپ، ئوڭ شادىغا "شىمالنى ئەمىن قىلغۇچى ۋاڭ" دەپ، قۇتلۇق تۇتۇقىغا "جىنخې ۋاڭ" دەپ، بايغانا سانغۇنغا "دەشت تىنجىتقۇچى ۋاڭ" دەپ نام بەردى[40].

ئۆگلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭىنى بۇرالما قىلغان ھالدا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇدرەتلىك ئوبرازى ئۆتكەن تارىخ بولۇپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا، تاڭ سۇلالىسى تامامەن چۈشكۈنلۈك مۇھىتىغا مەھكۇم بولدى. بۇ پەۋقۇلئاددە شارائىتنىڭ ئۇيغۇر خاندانلىغى بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتىدىكى ئىنكاسى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئىككى تەرەپنىڭ تارىخى ئورنى ئالماشتى، يەنى مۇشۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ تاڭ سۇلالىسىگە بەرگەن ياردەملىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قىلغان مەدىتىدىن ئېشىپ كەتتى.

مىلادى 763-يىلىدىن كېيىن، خېشى كارىدورى رايونى ھەم

تىيانشاننىڭ شەرقىي قىسمى تامامەن تۈبۆتلەرنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.
تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلاندى، بۇ ھالەت ئۈچ يىل داۋام قىلدى.

مىلادى 766-يىلى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى (قۇمۇل)، بېيتىڭ (بېشبالىق) جىيدۇشىسى (ھەربى، مەمۇرى ئەمەلدارى) يۈەن جۇڭ ئۇيغۇر خاندانلىقى ئارقىلىق تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن ئالاقە ئورناتقاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆزىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا تەسىس قىلغان ھەربى، مەمۇرى ئورگانلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ۋە غەرپ ئەللىرى بىلەن بولغان سودىسىنى پۈتۈنلەي ئۇيغۇر خاندانلىقى ئارقىلىق ئېلىپ بارىدىغان بولدى[41].

بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلار مۇشۇ يولدا قاتنايدىغان سودىگەرلەر ۋە ئەلچىلەرنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش جاۋاپكارلىقىنى ئۈستىگە ئالغاندىن تاشقىرى، يەنە تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ماسلىشىپ، تۈبۆتلەرگە قارشى كۆرەش قىلدى ۋە بۇ جەرياندا نۇرغۇن چىقىم تارتتى.

2. خاندانلىق بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادىي مۇناسىۋىتى

ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئالاقىسى سىياسى ۋە ھەربى ئىشلار جەھەتتىكى ئالاقىسىدىن خېلى بۇرۇنلا باشلانغان ئىدى. ئۇنىڭ تارىخى تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەرگە بېرىپ تاقىلىدۇ.

5-ئەسىردىن كېيىن، ئېلىمىزنىڭ قورال-ياراقلىرىدا تۈپ ئۆزگىرىش بولدى. مىلادىدىن ئىلگىرىكى بىرقانچە ئەسىردىن

بۇيان ئىشلىتىلىپ كېلىۋاتقان ئۇرۇش ھارۋىلىرى تەدرىجى ھالدا قاتاردىن قالدى، ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇنلارنىڭ ھۇجۇمغا ئۆتۈشىدە بارا-بارا ئاساسىي كۈچ بولۇپ قالدى. تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغان 7-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئاتلىق ئەسكەرلەرنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى تېخىمۇ كېڭىيىپ، ئاتلىق ئەسكەرلەر ئۇرۇشنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. شۇڭا، ئۇرۇش قىلغۇچى تەرەپلەر ئاتلىق ئەسكەرلەر قوشۇنىنى بەرپا قىلىشقا كۈچىنىڭ بېرىچە ئىنتىلىپ، ئۇنى ئۆز ئارمىيىسىنىڭ ئاساسىي كۈچى قىلىشقا تىرىشىدىغان بولدى.

تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردا ئۇرۇش ئېھتىياجىنىڭ تەقەززاسى ئارقىسىدا، ئەتراپتىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەردىن كۆپلەپ ئات سېتىۋېلىشقا باشلىدى. شۇ ۋاقىتلاردا موڭغۇل دالاسىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تاڭ سۇلالىسىنى ئات بىلەن تەمىنلىگۈچى ئاساسلىق مەنبەلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان. بۇ ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى ئىدى.

مىلادى 647-يىلى، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تاڭ سۇلالىسىگە قارايدىغان بولغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدە بىرمۇنچە تۇتۇق بۇيرۇق، ئايماق قاتارلىق ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلدى. ئىككىنچى يىلى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنىڭ تەكلىۋىگە بىنائەن، تامامەن سىياسى ۋە ھەربى ئىشلار مەقسەت قىلىنغان، چاڭئەنگە بارىدىغان قاتناش يولى — "تەڭرى قاغان يولى"[42] ئېچىلدى. مۇشۇ يولنى ئېچىشتىكى ئەسلى مەقسەت سىياسى ۋە ھەربى ئىشلار ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئىدى. بىراق، بۇ يولنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى بىلەن ئىككى

ئوتتۇرىدىكى مۇساپە قىسقىراپ، قاتناش راۋاجلانغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر قەبىلىلىرى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى سىياسى، ھەربى ئالاقە كۈچەيگەندىن تاشقىرى، ئىقتىسادىي ئالاقىمۇ ئوخشاشلۇق ھالدا قويۇقلىششقا باشلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر خاندانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى باشلاندى.

سودا مىقدارىنىڭ كۆپىيىشى ۋە سودا كۆلىمىنىڭ كېڭىيىشى بۇ باسقۇچنىڭ ئاساسلىق ئالامەتلىرىدىن بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئۇيغۇر خاندانلىقى تاڭ سۇلالىسىگە ھەمدەمدە بولۇپ ”ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭى“نى تىنجىتقاندىن كېيىن، ئىككى تەرەپنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىسى ئۇچقاندەك راۋاجلاندى.

بايانىمىزنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن، كىتاپخانلارغا ئايان بولۇپ بولغان بەزى ۋەقەلەرنى قايتا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە توغرا كەلدى.

”ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭى“دىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇيغۇر خاندانلىقى ئوتتۇرىسىدا توختام بولغان، توختام بويىچە، ئۇيغۇر خاندانلىقى ھەر يىلى تاڭ سۇلالىسىگە 100 مىڭ ئات يەتكۈزۈشى، تاڭ سۇلالىسى ھەر بىر ئات ھەققى ئۈچۈن 40 توپ يىپەك تۆلىشى كېرەك ئىدى. ئەمىلىيەتتە، ”ئۆڭلۈك ـ سۆيگۈن توپىلىڭى“ تۈپەيلىدىن ئىگىلىگى قاتتىق ۋەيران بولغان تاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇنچىلىك چىقىمنى ھەر يىلى تۆلەپ كېتىشى ۋە ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭمۇ مۇنچىلىك كۆپ ئاتنى ھەر يىلى بېرىپ تۇرۇشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىراق، شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇيغۇر خاندانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ھەر يىلى ئات ۋە يىپەك مال ئالماشتۇرۇپ تۇرغاچقا، ئىككى ئوتتۇرىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقە ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىپ

تۇرغان[43] .

ئۇيغۇر خاندانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا داۋام قىلىپ كەلگەن ئىقتىسادىي ئالاقە ئاساسەن ئىككى تەرەپنىڭ ھۆكۈمىتى ئارقىلىق بولاتتى. ھۆكۈمەتلەر ئارىسىدا بولغان ئىقتىسادىي ئالاقىلەرنىڭ شەكىللىرىمۇ خىلمۇ-خىل ئىدى. "يىپەك-ئات سودىسى" دەپ ئاتالغان سودا ئالاقىسىدىن باشقا، ھەر ئىككى تەرەپ سوغا ئىنئام قىلىش ۋە مۇكاپات بېرىش ئارقىلىقمۇ ئۆزلىرىگە ئېھتىياجلىق بولغان نەرسىلەرنى ئېلىپ تۇردى. مەسىلەن، ئۇيغۇر خاندانلىقى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۈكلۈك توپىلىڭىنى تىنجىتىشىغا يار-دەملەشكەندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قوشۇنىنى باشلاپ كەلگەن ياپقۇغا بىر قېتىمدىلا 20 مىڭ توپ يىپەك مال مۇكاپات بەردى. مىلادى 764-يىلى ئۇيغۇر قوشۇنلىرى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ياردەملىشىپ، ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى تەۋەسىدىكى لىنتەي دىگەن يەردە تۆبۆتلەرنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قاغانىغا بىر قېتىمدىلا 100 مىڭ توپ يىپەك مال مۇكاپات بەردى.

سودا ئىشلىرى ئىككى تەرەپنىڭ ئەلچىلىرى ئوتتۇرىسىدىمۇ بولۇپ تۇردى. «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى. جاۋجىڭ نەسەبنا-مىسى»دە بۇ ھەقتە مۇنداق بىر مەلۇمات بار: "شۇ ۋاقىتلاردا ئەلچى-لەرنىڭ كۆپىنچىسى ئۆز ئالدىغا قوشۇمچە سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئات سودىسىدا ئالغان پايدىنى ئۆز چۆنتىكىگە سالاتتى، پەقەت جاۋجىڭلا ئۇنداق قىلمىدى." جاۋ جىڭ تاڭ سۇلالىسى مەلىكە شيەن ئەننى ئۇيغۇر قاغانىغا ياتلىق قىلغاندا، تەپتىش ۋەزىرلىك ئۇنۋان بىلەن مۇئاۋىن ئەلچى بولۇپ مەلىكە شيەن ئەننى ئاپىرىپ

قويغان بىر ئەمەلدار ئىدى. بۇنىڭدىن مۇشۇ خىلدىكى سودىنىڭ نەقەدەر كەڭ بولغانلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. يەنە بىر مىسال، مىلادى 634-يىلى، ياغلاقار ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر ئەمەلدارى ئۆز ئالدىغا بىر قېتىمدىلا 70 مىڭ توپ يىپەك مال سودىسى قىلغان. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇيغۇر خاندانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا دائىم قاتناپ تۇرىدىغان مانى دىنى مۇخلىسلىرىمۇ قوشۇمچە سودا ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ نۇرغۇن سودىگەرلىرى بىلەن ئالاقە ئورناتقان.

سودا پائالىيەتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى يەنىلا ئىككى تەرەپ سودىگەرلىرى ئوتتۇرىسىدا بولدى. پەقەت چاڭئەن شەھىرىدىكى ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ سودىگەرلىرىلا بىرقانچە مىڭ كىشىگە يەتكەن ئىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ساراي ئاچتى، بەزىلىرى كارۋانچىلىق قىلدى، بەزىلىرى بولسا جازانىخورلۇق بىلەن شۇغۇللاندى. چاڭئەندە نۇرغۇن بەگزادىلەر ۋە تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرى ئۇيغۇر سودىگەرلىرىدىن يات يۇرتنىڭ غەلىتە ۋە نادىر نەرسىلىرىنى سېتىۋېلىش ياكى پۇل قەرز ئېلىش ئۈچۈن ئۇلار بىلەن قويۇق بېرىش-كېلىش قىلدى. ئاقىۋەتتە تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاخىر بۇيرۇق چۈشۈرۈپ، تاڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بىلەن بىۋاستە سودا ۋە پۇل مۇئامىلىسى قىلىشىنى مەنئى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، يەنە ئۇيغۇر خاندانلىقى سودىگەرلىرىنىڭ سودا پائالىيىتى چەكلەنگەن دائىرىدىن چىقىپ كەتمەسلىكى كېرەك دەپ بەلگىلىمە چىقاردى[44].

خاندانلىق مەزگىلىدە ئىككى تەرەپ ئەمگەكچىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي ئالاقىمۇ ناھايىتى قويۇق بولغان ئىدى. بۇنداق سودا

پائالىيەتلىرى كۆپىنچە ئىككى تەرەپ چېگرىلىنىدىغان جايلاردا تۇرۇشلۇق خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلاتتى.

مەنبە، شارائىت، كۆلەم ھەم شەكىل قاتارلىقلار ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي باغلىنىشنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىنى ھاسىل قىلدى. تۆۋەندە مۇشۇ مەزمۇنغا ئالاقىدار بىر ئىشنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىمىز.

ئۆكلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭى تۈپەيلىدىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. دۆلەت غەزنىسى بوشاپ قېلىپ، تاڭ سۇلالىسى يىپەك مال-ئات سودىسىدا دائىم قەرزگە بوغۇلىدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. لېكىن مەدھىيىلەشكە تېگىشلىكى، مۇشۇنداق ھالەتلەر يۈز بەرگەندىمۇ، يەنىلا ئىككى تەرەپ ئارىسىدا چوڭ ماجرا چىقمىدى، ئۇيغۇر خاندانلىقى يىمىرىلىپ، مىلادى 841-يىلى بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار جەنۇپقا كۆچۈپ يۈرۈپ سەددىچىن سېپىلىگە يېقىن جايغا بارغاندا، تاڭ سۇلالىسى يىپەك-ئات سودىسىدا بوغۇلغان قەرز ھېساۋىغا ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى ئوزۇق-تۈلۈك ۋە كىيىم-كېچەك بىلەن تەمىنلەپ، قەرزىنى تۆگەتتى.

ئۇيغۇر خاندانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئۈزلۈكسىز كۈچىيىپ بارغان ئىقتىسادىي ئالاقىلەر ئۇلارنىڭ بىر بىرى بىلەن بولىدىغان ئالاقىسى ئۈچۈن تېخىمۇ چىڭ رىشتە ۋە پۇختا ئاساس ئىدى. بۇنداق ئالاقە ھەر ئىككى تەرەپكە غايەت زور مەنپەئەت كەلتۈردى.

3. خاندانلىق بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ قۇدىلىق مۇناسىۋىتى

سىياسى، ئىقتىسادىي، ھەربى جەھەتلەردىكى مۇناسىۋەتتىن باشقا، ئۇيغۇر خاندانلىقى بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا قۇدىلىق

مۇناسىۋەتلەرمۇ بار ئىدى. بۇنداق قۇدىلىق مۇناسىۋەت مىلادى 756-يىلىدىن تارتىپ باشلاندى. شۇ يىلى تاڭ سۇزۇڭ لىڭۋۇدا خانلىق تەختكە چىقىپلا ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ ئەسكەرلىرىنى تەكلىپ قىلىپ، ئۆڭلۈك توپىلىڭىنى تىنجىتىشقا قاتناشتۇرۇشنى قارار قىلىپ، پادىشا جەمەتىدىن بولغان چېڭ سەيىنى "دۇنخۇاڭ ۋاڭى" دېگەن ئۇنۋان بىلەن ئۇيغۇر خاندانلىقىغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. شۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر قاغانى قارا قاغان ئۆزىنىڭ قىزىنى («تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»دا خوتۇنىنىڭ سىڭلىسى دېيىلگەن) چېڭ سەيگە ياتلىق قىلماقچى بولدى. ئىنتايىن قىيىن ئەھۋالدا تۇرۇۋاتقان تاڭ سۇزۇڭ ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ بەكمۇ شاتلىنىشقا تېگىشلىك ئىش ئىدى، شۇڭا تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دەرھال بۇ ئىشقا ماقۇل بولدى. ھەتتا تاڭ سۇزۇڭ ئۆزى بىۋاستە پىڭيۈەنگە بېرىپ كۈچۈرۈلۈپ كېلىۋاتقان تويىنى كۈتۈۋالدى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بۇ ئۇيغۇر مەلىكىسىگە "بىلگە مەلىكە" دەپ نام بەردى. چېڭ سەيمۇ خوتۇنىنىڭ شۆھرىتىگە سۆيۈنۈپ تاڭ سۇلالىسىدە باش ۋەزىرگە قىلىنىدىغان مۇئامىلىدىن بەھرىمەن بولدى. قارا قاغان بولسا چېڭ سەيگە ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىگە بېرىلىدىغان "ياپقۇ" دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى[45].

شۇنىڭدىن كېيىن تاڭ سۇلالىسى پادىشالىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئۈچ نەپەر مەلىكىسىنى ئۇيغۇر قاغانلىرىغا ياتلىق قىلدى[46]. مىلادى 756-يىلى تاڭ سۇزۇڭ مەلىكە نىڭگونى قارا قاغانغا ياتلىق قىلدى. مىلادى 788-يىلى تاڭ دېزۇڭ مەلىكە شيەن ئەننى تون باغا تارخان قاغانغا ياتلىق قىلدى. تاڭ مۇزۇڭ ۋاقتىدا مەلىكە تەيخې كۈن تەڭرىدە بولمىش كۈلۈك كۈچلۈك بىلگە قاغانغا ياتلىق قىلىندى.

ئۇيغۇر خاندانلىقى تاڭ سۇلالىسى مەلىكىلىرىنىڭ توي مەرىكە-لىرىنى ئىنتايىن سەلتەنەتلىك ئىشلار قاتارىدا ئۆتكۈزەتتى. مەلىكە شيەن ئەن ياتلىق قىلىنغاندا، ئۇيغۇر خاندانلىقى تاڭ سۇلالە-سىگە 2000 ئات تويلۇق بەردى ھەمدە ۋەزىر دى دى باشچىلىقىدا 2000 كىشىلىك توي كۆچۈرگۈچى ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتتى. بۇ ئەلچىلەر ئۆمىكى تەركىۋىدە قاغاننىڭ سىڭلىسى "مەلىكە قۇتلۇق بىلگە" باشلىق قەبىلە مويسىپىتلىرىنىڭ 56 نەپەر رەپىقىسى ۋە قىزى بار ئىدى.

ئوخشاشلا تاڭ سۇلالىسى پادىشالىرىمۇ ئۇيغۇر خاندانلىقىغا مەلىكە ياتلىق قىلىشنىڭ سەلتەنىتىنى ئاشۇرۇپ، ئۇنى تەنتەنىلىك مۇراسىملىرىنىڭ بىرى قىلاتتى. «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»نىڭ 195-جىلدىدە مۇنداق بىر مەلۇمات بار: "ئۇ (مەلىكە نىڭگو) ياتلىق قىلىنغان كۈنى بىر نەۋرە ئىنىسى خەنجۇڭ جۈنۋاڭ يۈنى پادىشانىڭ ئالاھىدە مۇشاۋىرى، مۇۋەققەت تەپتىش ۋەزىرلىك ئۇنۋانى بىلەن دانىشمەن-باتۇر كۈل قاغاننى رەسمىيلەشتۈرۈش ئەلچىسى، بىر نەۋرە ئىنىسى سول ياندىش ئامبىلى سۈنىنى ھەربى ئىشلار ۋەزىرىنىڭ ياندىش ئامبىلى، مۇۋەققەت نائىپ تەپتىش ۋەزىرى، شاقاۋۇللۇق ئۇنۋانى بىلەن نائىپ ئەلچى ھەمدە مەلىكە نىڭگونىڭ توي مەرىكە-سىنى باشقۇرغۇچى قىلىپ تەيىنلىدى. داڭلىق ۋەزىرلەردىن سەر-ۋەزىرگە قىلىندىغان مۇئامىلىلەردىن بەھرىمەن بولغۇچى مۇۋەققەت ئوڭ قول ۋەزىر، جىگو بېگى فېي مىيەننى پاسىلغىچە ئۇزىتىپ قويۇشقا ئەۋەتتى." قۇدا-باجىلىق مۇناسىۋەت ئىككى تەرەپ مۇناسى-ۋىتى ئەڭ ئەۋج ئالغان مەزگىلدە يەنى "ئۆكلۈك-سۆيگۈن تويلىقى" مەزگىلىدە باشلانغانلىقتىن، ئۇ ئۇيغۇر خاندانلىقى بىلەن تاڭ سۇلا-

لىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئىناق ۋە قويۇق مۇناسىۋەتنىڭ يەنە بىر سىماسى بولۇپ قالدى.

پايدىلىنىلغان كىتابلار

① فەن ۋېنلەن: «جۇڭگونىڭ قىسقىچە ئومۇمىي تارىخى» (تۈزىتىلگەن نۇسخىسى)، ئۈچىنچى بۆلۈم، ئىككىنچى كىتاب، 493 ـ بەت.
② «سۈي سۇلالىسى تارىخى»، 49 ـ جىلد، «تېلېلار شەجەرىسى».
③ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (بىرىنچى بۆلۈم)؛
فەن ۋېنلەن: «جۇڭگونىڭ قىسقىچە ئومۇمىي تارىخى» (تۈزىتىلگەن نۇسخىسى)، ئۈچىنچى بۆلۈم، ئىككىنچى كىتاب، 494 ـ بەت.
④ «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى».
⑤ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (بىرىنچى بۆلۈم).
⑥ «سۈي سۇلالىسى تارىخى»، 49 ـ جىلد، «تېلېلار شەجەرىسى».
⑦ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 215 ـ جىلد، «تۈركلەر» (بىرىنچى بۆلۈم)؛
«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 192 ـ جىلد، «تەيزۇڭنىڭ جېنگۇەن يىللىرى».
⑧ ⑨ «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى».
⑩ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (بىرىنچى بۆلۈم).
⑪ «تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە»، 90 ـ جىلد؛
«يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خۇشاۋ ناھىيىسىنىڭ تەزكىرىسى»؛

«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 198 ـ جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىلىرىدىن 18 ـ »؛
«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 2 ـ جىلد، «پادىشا تەيزۇڭنىڭ نەسەپنامىسى» (بىرىنچى بۆلۈم)؛
«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى»؛
«تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (بىرىنچى بۆلۈم).

⑫ «تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە»، 98 ـ جىلد؛
«تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (بىرىنچى بۆلۈم).

⑬ «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 211 ـ جىلد، «شۈەنزۇڭنىڭ كەييۈەن 4 ـ يىلى».

⑭ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى» 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (بىرىنچى بۆلۈم).

⑮ «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى».

⑯ «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 215 ـ جىلد، «شۈەنزۇڭنىڭ تيەنباۋ 3 ـ، 4 ـ يىللىرى».

⑰ فەن ۋېنلەن: «جۇڭگونىڭ قىسقىچە ئومۇمى تارىخى» (تۈزىتىلگەن نۇسخىسى)، ئۈچىنچى بۆلۈم، ئىككىنچى كىتاپ، 503 ـــ 504 ـ بەتلەر؛
«پۇتۇكلەر جەۋھىرى»، 992 ـ جىلد.

⑱ «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 246 ـ جىلد؛
لى دېيۇ: «لى ۋېيگۇڭ خۇيچاڭ يىللىرىدا پۇتكەن مەكتۇپلار»، 2 ـ جىلد.

⑲ فېڭ جياشېڭ، چېڭ شۇلو، مۇ گۇاڭۋېن: «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى»، بىرىنچى كىتاپنىڭ 16 ـ، 17 ـ بەتلىرى.

⑳ فېڭ چېڭجۈن تەرجىمىسى: «دوسسوننىڭ موڭغۇل تارىخى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى 1962 ـ يىل 6 ـ ئاي نەشرى، 172 ـ بەت.

㉑ فەن ۋېنلەن: «جۇڭگونىڭ قىسقىچە ئومۇمى تارىخى» (تۈزىتىلگەن

نۇسخىسى)، ئۈچىنچى بۆلۈم، ئىككىنچى كىتاپ، 516 ــ 517 ـ بەتلەر.

㉒ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 51 ـ جىلد، «ئىگىلىك تەزكىرىسى»؛
«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 127 ـ جىلد، «يۈەن شيۇ نەسەپنامىسى»؛
«تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 156 ـ جىلد، «دۇڭ جىن نەسەپنامىسى»؛
لۈ جى: «لۈ شۈەنگۇڭ مەكتۇپلىرى. يارلىقلار»، 10 ـ جىلد، «ئۇيغۇر قاغانلىرىغا مەكتۇپ»؛
بەي جۈيى: «بەي جۈيىنىڭ چاڭچىڭ يىللىرىدا پۈتكەن مەكتۇپلىرى»، 40 ـ جىلد، «ئۇيغۇر قاغانلىرىغا مەكتۇپ».

㉓ «پۈتۈكلەر جەۋھىرى»، 994 ـ جىلد؛
«تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە»، 73 ـ جىلد؛
لۈ جى: «لۈشۈەنگۇڭ مەكتۇپلىرى.يارلىقلار»، 10 ـ جىلد، «ئۇيغۇر قاغانلىرىغا مەكتۇپ»؛
لو جىنيۇ ئىزاھلاپ تولۇقلىغان «قاراقۇرۇمدىن تېپىلغان مىتال ۋە تاش پۈتۈكلەر. ئۇيغۇر بىلگە قاغانىنىڭ مۇقەددەس مەرىپەتتى ۋە ئۇلۇغۋار ھەربى مۇۋەپپەقىيەتلىرى خاتىرىسى مەڭگۇ تېشى».

㉔ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (بىرىنچى بۆلۈم)؛
«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 226 ـ جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىلىرىدىن 43 ـ»؛
«دوكتور يۈ تيەنىنىڭ ماقالىلىرى توپلىمى. توققۇز ئۇيغۇر قاغان مەڭگۇ تېشى».

㉕ فەن ۋېنلەن: «جۇڭگونىڭ قىسقىچە ئومۇمىي تارىخى» (تۈزىتىلگەن نۇسخىسى)، ئۈچىنچى بۆلۈم، ئىككىنچى كىتاپ، 520 ـ بەت.

㉖ خەن رۇلىن: «تۈرك يېزىقىدىكى بىلگە قاغان مەڭگۇ تېشىنى چۈشەند-

دۇرۇش»، «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى»، بىرىنچى كىتاپ، 31 ـ بەت؛
مەركىزىي مىللەتلەر ئىنستىتۇتى ئاز سانلىق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق فاكۇلتېتى تۈزگەن «قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردىن تاللانما»؛
فەن ۋېنلەن: «جۇڭگونىڭ قىسقىچە ئومۇمى تارىخى» (تۈزىتىلگەن نۇسخىسى)، ئۈچىنچى بۆلۈم، ئىككىنچى كىتاپ، 521 ـ بەت؛
گېڭ شىمىن: «ئۇيغۇر يازما تىلىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە»، «جۇڭگو تىل ـ يېزىقى» ژورنىلىنىڭ 1963 ـ يىللىق 4 ـ سانىدىن.

㉗ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (بىرىنچى بۆلۈم)؛
«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 226 ـ جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىلىرىدىن 42 ـ »؛
لى دېيۇ: «لى ۋېيگۇڭ خۇيچاڭ يىللىرىدا پۈتكەن مەكتۇپلار»، 2 ـ جىلد؛
شى جىپەن: «پىرى بۇد ھەققىدە ئومۇمى مەلۇمات»، 40 ـ جىلد؛
فەن ۋېنلەن: «جۇڭگونىڭ قىسقىچە ئومۇمى تارىخى» (تۈزىتىلگەن نۇسخىسى)، ئۈچىنچى بۆلۈم، ئىككىنچى كىتاپ، 519 ــ 520 ـ بەتلەر؛
(ياپونىيىلىك) چيەنداۋ شىنىسى بىلەن جاتىڭ جۇزو بىرلىشىپ ئىشلىگەن «يىپەك يولى ھەققىدە لۇغەت»، 253 ـ بەتتىكى «قارابالغاسۇن» دىگەن سۆزلەمگە قاراڭ.

㉘ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (بىرىنچى بۆلۈم).

㉙ فېڭ چېڭجۈن تەرجىمىسى: «دوسسوننىڭ موڭغۇل تارىخى»؛
«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى».

㉚ فەن ۋېنلەن: «جۇڭگونىڭ قىسقىچە ئومۇمى تارىخى» (تۈزىتىلگەن

نۇسخىسى)، ئۈچىنچى بۆلۈم، ئىككىنچى كىتاپ، 521 ـ بەت.

㉛ لو جېنيۇ ئىزاھلاپ تولۇقلىغان «قاراقۇرۇمدىن تېپىلغان مېتال ۋە تاش پۈتۈكلەر. ئۇيغۇر بىلگە قاغانىنىڭ مۇقەددەس مەربىيتى ۋە ئۇلۇغۋار ھەربىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى خاتىرىسى مەڭگۈ تېشى»؛

«بوگو قاغاننىڭ دىنغا ئېتىقات قىلىش خاتىرىسىدىن يېڭى تېپىلغان پارچىلەر»، «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى»، بىرىنچى كىتاپ، 35 ـ بەتتىن ئېلىندى؛

گېڭ شىمىن: «ئۇيغۇر يېزىغىدىكى مانى ئىبادەتخانىلىرىنىڭ ھۆججەت-لىرى توغرىسىدا دەسلەپكى چۈشەندۈرۈش»، «ئارخېئولوگىيە» ژورنىلىنىڭ 1978 ـ يىللىق 4 ـ سانىدىن؛

«تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (بىرىنچى بۆلۈم).

㉜ «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى».

㉝ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (بىرىنچى بۆلۈم).

㉞ «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 9 ـ جىلد، «نەسەپنامە 9 ـ، شۈەنزۇڭ»؛

«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 10 ـ جىلد، «نەسەپنامە 10 ـ، سۇزۇڭ»؛

«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 200 ـ جىلد، «ئۆگلۈك»؛

«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 120 ـ جىلد، «گو زىيى».

㉟ «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىرى»، 219 ـ جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىلىرىدىن 35 ـ، سۇزۇڭنىڭ جىدې 1 ـ، 2 ـ يىللىرى»؛

«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىرى»، 222 ـ جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىلىرىدىن 38 ـ، سۇزۇڭنىڭ شاڭيۈەن 2 ـ يىلى، باۋيىڭ 1 ـ يىلى، دەيزۇڭنىڭ گۇاڭدې 1 ـ يىلى».

㊱ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى»، بىرىنچى بۆلۈمدە ئوخشاش مەزمۇندا مەلۇمات قالدۇرۇلغان: "شاگجى جىڭدە پادىشا قوشۇنلىرى سەپ تارتقاندا، باندىتلار پادىشا قوشۇنلىرىنىڭ سول تەرىپىگە ئاتلىق قوشۇن يوشۇرۇپ قويۇپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىماقچى بولدى، بارغۇت خۇەيخېن ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ھۇجۇمغا ئۆتۈپ، يوشۇرۇنۇپ ياتقان باندىتلارنى تۇگەل تارمار قىلىپ، باندىتلار قوشۇنلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتتى، ئاندىن جىڭشى، بېيتىڭ جىيېدۇشىسى لى سىيې بىلەن بىللە دۈشمەنلەرگە ئىككى تەرەپتىن ھۇجۇم قوزغاپ، باندىتلارنى مەغلۇپ قىلدى ۋە چاڭئەننى قايتۇرۇۋالدى."

㊲ «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» دىمۇ ئوخشاش مەزمۇندا مەلۇمات قالدۇرۇلغان: "گو زىيى شىڭدىيەنگە يېتىپ بارغاندا باندىتلارغا ئۇچراپ قېلىپ، بىرقانچە ئون چاقىرىم ئارقىغا چېكىندى. ئۇيغۇرلار بۇنى كۆرۈپ تاغنىڭ غەربىدىكى ئىگىز چوققىغا چىقىپ ئاق ئەلەمنى پۇلاڭلىتىپ، باندىتلارغا ئارقا تەرەپتىن ھۇجۇم قىلدى. باندىتلار يەر بىلەن يەكسان بولۇپ قاچقاندا، پادىشا قوشۇنلىرى ئۇلارنى20 نەچچە چاقىرىم شىمالغا قوغلىۋەتتى، پاتىپاراق ئىچىدە دەسسىلىپ ـ قاڭقىلىپ ئۆلگەن باندىتلار بىھساپ ئىدى. 100 مىڭدىن ئارتۇق دۈشمەن كاللىسىدىن ئايرىلدى. جەسەتلەر 30 چاقىرىم ئارىلىقتا يېيىلىپ ياتتى."

㊳ «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى».

㊴ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (بىرىنچى بۆلۈم).

㊵ «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى».

㊶ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (بىرىنچى بۆلۈم)؛

«مەكتۇپلار جەۋھىرى»، 99 ـ جىلد؛
«تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە»، 73 ـ جىلد؛
«لۇشۇەنگۈڭ. مەكتۇپلار توپلىمى. يارلىقلار»، 10 ـ جىلد، «ئۇيغۇر قاغانلىرىغا مەكتۇپ».
㊷ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» نىڭ بىرىنچى بۆلۈمىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "پادىشا ئالىلىرىنىڭ يارلىقى بىلەن چۆلنىڭ جەنۇبىدىكى بىيتى بۇلغىنىڭ جەنۇبىدا 68 ئورۇندا ئۆتەڭ سېلىپ، ئوزۇقلۇق ۋە گۆش تەييارلاپ، ئات ـ ئۇلاق تەق قىلىپ، ئەلچىلەر ۋە يولۇچىلارنى تەمىن ئەتتى."
㊸ «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى»؛
«تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 51 ـ جىلد، «ئىگىلىك تەزكىرىسى»؛
«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 127 ـ جىلد، «يۈەن شيۇ نەسەبنامىسى».
㊹ «بەي جۈيىنىڭ چاڭچىڭ يىللىرىدا پۈتكەن مەكتۇپلىرى»، 40 ـ جىلد، «ئۇيغۇر قاغانلىرىغا مەكتۇپ»؛
«لى ۋېيگۇڭ خۈيچاڭ يىللىرىدا پۈتۈلگەن مەكتۇپلار»، 5 ـ جىلد، «ئۇيغۇر قاغانىغا مەكتۇپ ھەم مەلىكە، ۋەزىرلەرگە يارلىق».
㊺ «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى».
㊻ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (بىرىنچى بۆلۈم)؛
«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى».

ئۈچىنچى باپ

ئۇيغۇرلارنىڭ غەرپكە كۆچۈشى

بىرىنچى بۆلۈم   ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ يىمىرىلىشى

ئۇيغۇر جەمىيىتى بۇرۇن چارۋىچىلىقنى ئۆزىنىڭ ئاساسىي ئىگىلىك
تارمىغى قىلغان ئىدى. تاڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئىقتىسادىي
ئالاقە كۈندىن-كۈنگە قويۇقلاشقاندىن كېيىن، بولۇپمۇ كېيىنكى
مەزگىللەردە، ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان قۇرۇق-
لۇقتىكى قاتناش لىنىيىسى — يىپەك يولى ئۇيغۇرلار رايونىدىن
ئۆتكەندىن كېيىن، سودا ئىگىلىكى خاندانلىقتا قەدەممۇ-قەدەم
مۇھىم ئورۇننى ئىگەللىدى. نەتىجىدە چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئاقسۆ-
ڭەكلىرى بىلەن سودا ئىگىلىكى ئاقسۆڭەكلىرى ئوتتۇرىسىدا دائىم
توقۇنۇشلار بولۇپ تۇرىدىغان بولدى. بۇ توقۇنۇشلار ئاخىر بېرىپ
ئۇيغۇر خاندانلىقىنى گۈللىنىشتىن زاۋاللىققا يۈزلەندۈرگەن بىر قاتار
ۋەقەلەرنىڭ ئاساسىي سەۋەبچىسى بولۇپ قالدى. بۇ بىر قاتار
ۋەقەلەرنىڭ بىرىنچى پەردىسى دەل تاڭ سۇلالىسى بىلەن "ئىناق
ئۆتۈش" ياكى "ئۇرۇشۇش" مەسىلىسىدىن باشلاندى. ئۇ، ئۇيغۇر
خاندانلىقىنىڭ تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە بولۇپلا قالماي، بەلكى
ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پۈتكۈل تارىخىدىمۇ چوڭقۇر مەنىلىك ۋەقە

بولدى.

ئۇيغۇر خاندانلىغى تاڭ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ "ئۆگلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭى"نى تىنجىتىش داۋامىدا ھەربىي جەھەتتە غەلبە قازاندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە سىياسى جەھەتتە ئىمتىيازغا، ئىقتىسادىي جەھەتتە بايلىققا ئىگە بولدى. شۇ ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر خاندانلىغىنى ھەم قۇدرەتلىك، ھەم باياشات دېيىشكە تامامەن بولىدۇ. دەل مۇشۇ سەۋەپتىن، خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى، بولۇپمۇ قوشۇن باشلاپ سۆيگۈن توپىلىڭىنى باستۇرۇش ئۇرۇشىغا قاتناشقان تەڭرى قاغان ناھايىتىمۇ تەكەببۇر بولۇپ كەتتى. لوياڭ قايتۇرۇۋېلىنغاندىن كېيىن، تەڭرى قاغان قول ئاستىدىكىلەرنىڭ قاراملىق بىلەن خالىغانچە بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشىغا ۋە قىرغىنچىلىق قىلىشىغا يول قويۇپ، ھەتتا كىشىنى يىرگىندۇرىدىغان بەيما بۇتخانىسى پاجىئەسىنىڭ سادىر بولۇشىغا سۈكۈت قىلدى. بۇ پاجىئە توغرىسىدا «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»نىڭ 195-جىلدىدە مۇنداق دەپ يېزىلغان: "شەرقىي پايتەخت (لوياڭ)كە بېرىپ باندىتلارنى تىنجىتقاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى. ئەرباپلار ۋە خوتۇن-قىزلار قورقۇپ شېڭشەن ۋە بەيماسى بۇتخانىلىرىغا مۆكۈۋالدى، ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى بۇ ئىككى بۇتخانىغا ئوت قويۇۋەتكەنلىكتىن، ئون مىڭلاپ ئادەم ئۆلدى ۋە يارىدار بولدى، ئوت يالقۇنى ئون نەچچە كۈنگىچە لاۋۇلداپ تۇردى. پادىشانى مۇبارەكلەپ كەلگەندە، ئەمەلدارلارنى قاتتىق ھاقارەتلىدى. شەنجۇ جىېدۇشىسى گو يىڭيى شەرقىي پايتەخت (لوياڭ)نىڭ مۇۋەققەت ئامبىلى بولۇپ تەيىنلەنگەندە، شەرقىي پايتەخت يەنە باندىتلارنىڭ قايتا دەپسەندە قىلىشىغا ئۇچرىدى. شىمالىي مۇداپىئە ئارمىيىسى ۋە گو يىڭيى، يۈ چاۋئېن قوشۇن-

لىرى يۈز بېرىۋاتقان زوراۋانلىقلارنى چەكلىيەلمەي، ئاخىرى ئۇيغۇر ئەسكەرلىرىگە قوشۇلۇپ شەرقىي پايتەخت بازارلىرىنى ۋە رۇجۇ، جېڭجۇ قاتارلىق جايلارنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى، ھەممە ئۆيلەر قۇرۇغدالدى، بەزى كىشلەر قەغەزنى، بەزى كىشلەر بولسا بۇددا دىنى كىتاپلىرىنى يېپىنچە قىلدى.»

مىلادى 780-يىلى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى پادىشاسى تاڭ دېزۇڭ (لى كو) تەختكە چىقتى، ئۇنىڭ يېڭى ھاكىمىيىتى تېخى تامامەن مۇستەھكەملىنىپ كېتەلمىگەن بىر ۋاقىتتا، تەڭرى قاغان بەزى سودا ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بولۇپمۇ سوغدى سودىگەرلىرىنىڭ قۇترىتىشى بىلەن، تاڭ سۇلالىسىگە قارىتا تالان-تاراج خاراكتېرلىق ئۇرۇش قوزغىماقچى بولدى. ۋەزىر تون باغاتارخان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى خالىماسلىق كەيپىياتىدىن پايدىلىنىپ، قوشۇن باشلاپ چىقىپ، تەڭرى قاغاننى ۋە ئۇنىڭ ئىككى ئوغلىنى، شۇنىڭ بىلەن بىللە تەڭرى قاغاننى ئۇرۇشقا قۇتراتقان سوغدى سودىگەرلىرى ۋە مانى دىنى مۇخلىسلىرىدىن ئىككى مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى ئۆلتۈردى.

تون باغاتارخان ئۆزىنى «ئالپ قۇتلۇق بىلگە قاغان» دەپ جاكالىدى ھەمدە تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇيغۇر خاندانلىقىدا يۈز بەرگەن ئۆزگىرىشلەرنى ئۇقتۇردى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى تون باغاتارخاننىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، ئۇنىڭغا «باتۇر، رەھىمدىل خىزمەت كۆرسەتكەن قاغان» دەپ نام بەردى. كېيىنكى يىللاردا ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى جېدەل-ماجرا تېخىمۇ كۆپەيدى ۋە بۇ ھال ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ ئاساسىنى تەۋرەتتى.

مىلادى 789-يىلى تون باغاتارخان ۋاپات بولۇپ، ئورنىغا ئوغلى تاراس قاغان بولدى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا "ساداقەتمەن، پاك قاغان" دىگەن نام بەردى. تاراس قاغان تەختكە ئولتۇرۇپ بىر يىل ئۆتمەيلا ئۇنىڭ ئىنىلىرى قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، ئۇنى ئۆلتۈردى. لېكىن توپىلاڭ تېزلا تىنجىتىلىپ، ئۇنىڭ ئىنىلىرى ئۆلتۈرۈلدى ۋە تاراسنىڭ ئوغلى ئېبل كۈر تەختكە چىقتى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا "ساداقەتمەن قاغان" دىگەن نام بەردى①.

بۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر خاندانلىغىدا، ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكى ئىچكى جىدەل-غوۋغالاردىن باشقا، بىرمۇنچە سەلبى ئامىللارمۇ بار ئىدى.

ئۇيغۇر خاندانلىغى ئەسلىدە قوراللىق بويسۇندۇرۇشقا تايىنىپ قۇرۇلغان. خاندانلىقنى پەقەت قۇدرەتلىك قوراللىق كۈچ ۋە قاتتىق، مۇكەممەل مەمۇرى باشقۇرۇش سىستېمىسى يۆلەپ تۇراتتى. خاندانلىق يۈكسىلىش باسقۇچىدا تۇرغان مەزگىللەردە، كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر خاندانلىقنىڭ قۇدرەتلىك قوراللىق كۈچىدىن پەخەس بولۇپ، يولدىن چەتلەپ كېتىشتىن مۇمكىن قەدەر ساقلىنىشقا تىرىشاتتى.

خاندانلىقنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان شارائىتلار پەيدىن-پەي ئۆز رولىنى يوقاتتى. بۇنىڭدىن باشقا، قاغانلارنىڭ پات-پات ئالمىشىپ تۇرۇشى خاندانلىق دائىرىسىدىكى قەبىلىلەرنى ھەمىشە ئۆز خاھىشلىرىنى ئۆزگەرتىپ تۇرۇشقا، ئۆز تەقدىرىنى بىرەر قاغاننىڭ غەلىبە قىلىشى ياكى مەغلۇپ بولۇشىغا چېتىشقا مەجبۇر قىلدى. ئاقىۋەتتە ئۇلارنىڭ مەنپەئەتلىرى — ئىمتىياز، بايلىق ۋە مەرتىۋە — ئىشەنچلىك كاپالەتتىن مەھرۇم قالدى.

تېخىمۇ ئېغىرى شۇكى، قاغانلارنىڭ ئالمىشىشى ھەمىشە تۈرلۈك كۆلەمدىكى ئۇرۇشلارغا سەۋەبچى بولۇپ، نورمال تۇرمۇش ۋە ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرىنى قاتتىق بۇزغۇنچىلىقلارغا ئۇچرىتىپ تۇردى، بۇلارنىڭ ھەممىسى خاندانلىق دائىرىسىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىش مەقسىدىدىكى قوزغىلاڭلىرىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بېيتىڭنىڭ يېنىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سارت، ئاق تۈرك ۋە قارلۇق قەبىلىلىرى بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلىغان ئىدى. مىلادى 790-يىلى ئۇلار تۈبۈتلەر تەرەپكە ئۆتۈپ، تۈبۈت قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ، ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى. خاندانلىقنىڭ قوشۇنى تۈبۈتلەرگە قارشى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، قارلۇقلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇر خاندانلىقى تەۋەلىكىدىكى فۇتۇچۇەن (ھازىرقى شىنجاڭنىڭ جىمسار ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ) نى بېسىۋالدى②.

سارت، قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ قوزغىلاڭلىرىدىن كېيىن يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ ئەڭ چوڭى ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ تىيانشاننىڭ شەرقىي قىسمىدا ئۇچرىغان مەنىۋى جەھەتتىكى مەغلۇبىيىتى ئىدى. بۇرۇن ئۇيغۇر قوشۇنلىرى تاڭ سۇلالىسىگە ماسلىشىپ، تىيانشاننىڭ شەرقىدە تۈبۈتلەرگە قارشى كۈرەش قىلغاندا، شىجۇ (ھازىرقى تۇرپان ئويمانلىقى) خەلقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ئىدى. مىلادى 790-يىلى، ئۇيغۇر قوشۇنلىرى بىلەن تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بېيتىڭدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى، ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ ۋەزىرى ئېل ئۇگاسى جاۋاپكارلىقنى باشقىلارغا دۆڭگەش ئۈچۈن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېيتىڭ جېيدۇشىسى ياڭ شىگۇنى ئالداپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. بۇ

خىيانەتكارانە ھەركەت شۇ ۋاقىتتا شىجۇ ئاھالىلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقى ۋە نارازىلىقىنى قوزغىدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، ئۇلار ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىغا ياردەم بېرىشتىن باش تارتىدىغان بولۇپ قالدى③.

ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا جېدەل-غوۋغالار بېسىلمىدى، تاشقى قىسمىدا دوستلار دۈشمەنگە ئايلاندى، ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ دۆلەت ئاپپاراتلىرى ھەممە جەھەتتىن بارغانسېرى ئاجىزلاپ، ئۆز رولىنى يوقىتىشقا باشلىدى. خاندانلىق ئۆزىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋرىنى تۈگىتىپ زەئىپلىشىشكە قاراپ يۈزلەندى.

مىلادى 795-يىلى ئېل كۆر ئۆلدى. ئادىز قەۋمىدىن چىققان ۋەزىر قۇتلۇق قاغان بولدى، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ قاغانلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئۇنىڭغا "دىيانەتمەن قاغان" دەپ نام بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ خاندانلىق ھوقۇقى ياغلاقار قەۋمىدىن ئادىز قەۋمىگە ئۆتتى.

مىلادى 808-يىلىغا كەلگەندە، ئۇيغۇر خاندانلىقى غالىپ بىلگە قاغاننىڭ رەھبەرلىكىدە يەنە بىر مەزگىل گۈللەندى. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر خاندانلىقى بىر قاتار غەلىبىلەرگە ئېرىشتى. بۇ غەلىبىلەر، بىر تەرەپتىن، تۆبۈتلەرنىڭ كۈچىنىڭ ئاجىزلىشىپ كەتكەنلىكىدىن قولغا كەلگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن غالىپ بىلگە قاغاننىڭ شەخسى ئىقتىدارىغا مەنسۇپ ئىدى. بىراق، بۇ ئۆزگىرىشلەر خاندانلىقنىڭ كۈنسايىن زەئىپلىشىۋاتقان ھالىتىنى توسۇشتا ھېچقانداق رول ئوينىيالمىدى.

غالىپ بىلگە قاغاندىن كېيىن ئۇيغۇر خاندانلىقىنى ئىچكى توپىلاڭ ۋە تاشقى بالايى-ئاپەت تېخىمۇ چىرمىۋالدى، مىلادى 816-يىلى

تۆبۆت قوشۇنلىرى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېشى كارىدورى رايونىدىن ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ مەركىزىي رايونىغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى ئارقا-ئارقىدىن مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، خاندانلىقنىڭ پايتەختىگە ئۈچ كۈنلۈك كەلگۈدەك يەرگىچە قىستاپ كەلدى④. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خاندانلىققا قاراشلىق ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىپ ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرىنىڭ كۆلىمىمۇ بارغانسېرى كېڭىيىشكە باشلىدى. جۈملىدىن قىرغىز قەبىلىسىنىڭ قوراللىق قوزغىلىڭى كۆلەم جەھەتتە ئەڭ زور، ۋاقىت جەھەتتە ئەڭ ئۇزۇن بولدى. بۇ ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ يىمىرىلىشىدا ئاساسلىق تاشقى ئامىل بولۇپ قالدى.

قىرغىزلار ئېلىمىزنىڭ تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن ئىلگىرىكى خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا "جيەنكۇن"، "جيېگۇ" دەپ ئاتالغان. تاڭ سۇلالىسى مەزگىلىدە بولسا "شياجياسى" دەپ ئاتالغان، بۇلارنىڭ ھەممىسى "قىرغىز" دېگەن نامنىڭ خەنزۇچە ئاتىلىشى ئىدى. دەسلەپتە ئۇلارمۇ باشقا قەبىلىلەرگە ئوخشاشلا ھون قۇلدارلىرى، جوجان ئاقسۆڭەكلىرى ۋە تۈرك قاغانلىرى شۇنىڭدەك سىر-تاردۇش ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قۇل قىلىشىغا ئۇچرىغان. مىلادى 647-يىلى تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدە تۇتۇق بۇيرۇق ۋە ئايماق قاتارلىقلارنى تەسىس قىلغاندا، قىرغىزلارمۇ تاڭ سۇلالىسى بىلەن سىياسىي ئالاقە ئورناتقان. تاڭ سۇلالىسى قىرغىزلار قەبىلىسىدە "قىرغىز تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى" تەسىس قىلىپ، ئۇنى يەنرەن دۇخۇ (سەرتاپلىق) مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىغا قويغان. ئۇيغۇر خاندانلىقى قۇدرەت تاپقاندىن كېيىن، ئۇلار ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا بولۇپ كەلگەن⑤.

مىلادى 832-يىلى، ئۇيغۇر خاندانلىغىدا يەنە بىر قېتىم ئىچكى قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى. ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ تاڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن "ئەدەپمەن قاغان" دەپ نام بېرىلگەن قاغانى قازار تېكىن قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى قۇت تېكىن قاغان بولدى، تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا "ئىناۋەتمەن قاغان" دېگەن نام بەردى. مىلادى 836-يىلى، خاندانلىقتا توپىلاڭ كۆتۈرۈش قەستىدە بولغان ۋەزىر ئىنەيون كۆل، تېكىن سايغالار قۇت تېكىن قاغان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، بۇ قېتىمقى ئىشقا ئاشمىغان توپىلاڭغا قاتنىشىپ باشقا جايلاردا قوشۇن باشلاپ يۈرگەن ۋەزىر قارا قوۋۇ ئۆز شېرىكلىرىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپلا، سارت قەبىلىسىدىن قوشۇن ئارىيەت ئېلىپ، ئۆز خاندانلىغىغا قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. ئۇرۇشتا قۇت تېكىن مەغلۇپ بولۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن، قارا قوۋۇ قوۋۇ تېكىننى قوشۇۋۇشات قاغان دەپ ئېلان قىلدى.

دەل شۇ مەزگىلدە، خاندانلىق تەۋەسىدە بىرقانچە يىل تەبىئى ئاپەت بولدى. بۇنىڭ كەينىدىنلا مىلادى 839-يىلى خاندانلىقتا يەنە ئېغىر ئاچارچىلىق بولدى ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر تارقالدى، بۇنىڭغا جۇدۇن ئاپىتىمۇ قوشۇلدى. نەتىجىدە ئات-ئۇلاقلار كۆپلەپ قىرىلىپ كەتتى، خەلقلەر خانىۋەيران بولدى، جەمىيەت قالايمىقانلاشتى، خاندانلىقنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادى قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. بىراق پۈتۈن خاندانلىقنى قاپلاپ كەتكەن بۇ ئېغىر كىرىزىسمۇ ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى جېدەل-غوۋغانى جىمىقتۇرالمىدى.

سانغۇن كۆلۈگ باغا قارا قوۋۇنىڭ مۇستەبىتلىك قىلىشىغا نارازى

ئۇيغۇر خاندانلىغى قاغانلىرىنىڭ شەجەرىسى

ئىسمى	ئۆزى ئاتىۋالغان ئۇنۋان	تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بەرگەن نام	مۇناسىۋىتى	تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى
تېركىن	ئېركىن			سۈي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى
بوسات	ئالپ ئېلتابىر		بالىسى	سۈي سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى
تۇمەت	قاغان	بېقىنغان سانغۇن، دەشت تۇتۇق بۇيرۇغى		648 — ...
بايان	بۇيۇك ئېلتابىر	سول قانات قەيسەر مۇھاپىزەتچى سانغۇن، بۇيۇك ئېلتابىر، دەشت تۇتۇق بۇيرۇغى	بالىسى	661 — 648
بىي سوغۇردۇ		دەشت تۇتۇق بۇيرۇغى	بالىسى	680 — 661
تۇغۇچۇق		دەشت تۇتۇق بۇيرۇغى	بالىسى	715 — 681
ۋودىبېربەگ		دەشت تۇتۇق بۇيرۇغى	بالىسى	719 — 715
چىلىك زۇك		دەشت تۇتۇق بۇيرۇغى	بالىسى	... — 719

گۇربالا	قۇتلۇق بىلگە كۆل قاغان	رەھىمدىل قاغان	بالىسى	744 — 747
مويۇنچۇر	قارا قاغان	دانىشمەن، باتۇر، بىلگە كۆل قاغان	بالىسى	747 — 759
ئېدىكىن	بوگو قاغان، تەڭرى قاغان	دانىشمەن، باتۇر، تۆھپىكار بىلگە قاغان	بالىسى	759 — 780
تون باغا تارخان	ئالپ قۇتلۇق بىلگە قاغان	باتۇر، رەھىمدىل، خىزمەت كۆرسەتكەن قاغان	ۋەزىر	780 — 789
تاراس	ئاي تەڭرىدە بولمىش قۇتلۇق بىلگە قاغان	ساداقەتمەن، پاك قاغان	بالىسى	789 — 790
ئىبل كۇر	قۇتلۇق بىلگە قاغان	ساداقەتمەن قاغان	بالىسى	790 — 795
قۇتلۇق	تەڭرىدە قۇتلۇق بولمىش ئالپ قۇتلۇق كۆلۈگ بىلگە قاغان	دىيانەتمەن قاغان	ۋەزىر	795 — 805
	ئاي تەڭرىدە ئالپ بولمىش قۇتلۇق بىلگە قاغان			805 — 808

	ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان	دىيانەتلىك قاغان		821 — 808
	كۈن تەڭرىدە كۈلۈگ بولمىش كۈچلۈگ بىلگە قاغان	ئەخلاقمەن قاغان		824 — 821
قازار تېكىن	ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان	ئەدەپمەن قاغان	ئىنىسى	832 — 824
قۇت تېكىن	ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش ئالپ بىلگە قاغان	ئىناۋەتمەن قاغان	ئىنىسى	839 — 832
قوۋۇ تېكىن	قوشۇۋۇشات قاغان			840 — 839
ئۇكا تېكىن	ئۇكا قاغان		ئىنىسى	845 — 841
ئوكنېر تېكىن	ئوكنېر قاغان			... — 845

بولۇپ، قىرغىز قەبىلىسى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، قارا قوۋۇننىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىماقچى بولدى. بۇ ئىش ئۇيغۇر خاندانلىقىنى ئاغدۇرۇش مەقسىدىدە ئۇزۇندىن بۇيان كۈرەش قىلىپ كەلگەن قىرغىز قەبىلىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. نەتىجىدە كۆلۈگ باغانىڭ ياردىمى ئاستىدا 100 مىڭ كىشىلىك قىرغىز ئاتلىق قوشۇنى گويا ئۇشتۇمتۇت كۆتىرىلگەن قۇيۇنىدەك شىمالدىن جەنۇپقا قاراپ شىددەتلىك يۈرۈش قىلىپ، ئۇيغۇر خاندانلىقىغا قاتتىق زەربە بېرىپ، خاندانلىقنىڭ پايتەختىنى ئىشغال قىلىپ، قوشۇۋۇشات قاغانىنى ئۆلتۈردى، خاندانلىقنىڭ پايتەختىنى ۋەيران قىلدى، مال-مۈلكىنى بۇلاپ-تالىدى.

ئۇيغۇر خاندانلىقى تەبىئىي ئاپەت ۋە سۈنئىي كۈلپەتنىڭ قوش زەربىسىدە ئاخىر يىمىرىلدى⑥. تۇمەت خاندانلىقىنى قۇرغاندىن باشلاپ تاكى قوشۇۋۇشات قاغان ئۆلتۈرۈلگەنگە قەدەر ئۇيغۇر خاندانلىقى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ ئاز كەم 200 يىل ھۆكۈم سۈردى. بۇ ئارىلىقتا ئۇنىڭ رەسمىي خاندانلىق بولۇپ تۇرغان ۋاقتى 100 يىلدىن ئاشىدۇ.

ئىككىنچى بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچۈشى

مىلادى 840-يىلى قىرغىز قەبىلىسىنىڭ شىددەتلىك زەربىسىدە ئۇيغۇر خاندانلىقى يىمىرىلدى، خاندانلىقنىڭ پۇقرالىرى جەنۇپ ۋە غەرپكە تىرىپىرەن بولۇپ كۆچۈشتى.

1. جەنۇپقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار

خاندانلىقنىڭ پايتەختى ئەتراپىدا ياشايدىغان 13 قەبىلە، تەخمى-

نەن 100 مىڭ تۈتۈن قاغاننىڭ ئىنىسى ئۇكا تېكىننىڭ باشچىلىقىدا موڭغۇل قۇملۇقىدىن ئۆتۈپ جەنۇپقا قاراپ كۆچۈپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ جېنۇۋ ۋە تيەندې قوشۇنلىرى تۇرۇشلۇق رايونلارغا كەلدى.

جېنۇۋ قوشۇنى جيېدۇشىسىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى جېنخې قەلئەسىدە ئىدى. بۇ قەلئەنىڭ ئىزى هازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى خورىنگېرنىڭ شىمالىي تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ. تيەندې قوشۇنى جيېدۇشىسىنىڭ تۇرۇشلۇق جايى تيەندې قەلئەسىدە ئىدى. بۇ قەلئەنىڭ ئىزى هازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى ئۇرات خوشۇنىنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ.

جەنۇپقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار مىلادى 841-يىلى ئۇكا تېكىننى ئۇكا قاغان دەپ تىكلىدى. ئۇكا قاغان بىلەن بىللە جەنۇپقا كۆچكەنلەر ئىچىدە يەنە ئۇكانىڭ ئىنىسى ئۇنمىش، ۋەزىرلەردىن چىچەن، بۆكە ۋە ناياچۇر تېكىن قاتارلىق ئاقسۆڭەكلەرمۇ بار ئىدى⑦.

جەنۇپقا كۆچكەن بۇ ئۇيغۇرلار بۇ رايونلارغا كىرىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ۋاڭ خۇيىنى پادىشانىڭ پەۋقۇلئاددە ئەلچىسى قىلىپ تەيىنلەپ، بۇ جايدىكى ئۇيغۇرلاردىن هال سوراشقا ئەۋەتتى ھەمدە ئۇلارغا 20 مىڭ دادەن ئوزۇقلۇق ئاشلىق يەتكۈزۈپ بەردى.

چىچەن، بۆكە قاتارلىق بىر تۈركۈم ئاقسۆڭەكلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قىلغان بۇ غەمخورلۇقلىرىنى قارىماي، تاڭ سۇلالىسىنىڭ چېگرىدىكى ۋىلايەت، ناھىيىلىرىگە پاراكەندىچىلىك سېلىشقا ئۇرۇندى. ئۇكا قاغاننىڭ ئىنىسى ئۇنمىش ئۇلارنىڭ بۇنداق ئىغۋاگەرچىلىكىگە قەتئىي قارشى چىقىپ، ئۇكا قاغاننىڭ بارگاھىدا چىچەن، بۆكە قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئىنىلىرى بىلەن

بىللە باشقا تېكىن، ۋەزىر باشلىق 2200 ئاقسۆڭەك ۋە ئۆز قەبىلە-سىنىڭ يۇقىرالىرىنى باشلاپ تاڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتتى. تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭغا "سول قانات مۇھاپىزەتچى سانغۇن" دېگەن پەخرىي ھەربىي ئۇنۋانىنى بېرىپ، ئۇنى ھەربىي ئىشلار بويىچە ئەلچى قىلىپ تەيىنلىگەن ھەمدە بۇ بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ تەيۈەن شەھىرى ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇردى. تاڭ سۇلالىسى ئۇنىڭ بىلەن بىللە تاڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتكەن باشقا ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىگىمۇ ھەر خىل پەخرىي ئۇنۋانلارنى بەردى⑧.

چىچەن قاتارلىقلار ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، جەنۇپقا كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ يۇقىرى تەبىقىسى ئىچىدە قاتتىق بۆلۈنۈشلەر بولدى. ئاقسۆڭەك ناياچۇر چىچەننىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، چىچەننىڭ قول ئاستىدىكى 7000 تۈتۈن ئاھالىسىنى قوراللىق كۈچ ئارقىلىق ئۆزىگە قوشۇۋالدى، ئاندىن ئۇكا قاغاندىن ئايرىلىپ چىقىپ، سەددىچىن سېپىلىنى بويلاپ شەرققە كۆچۈپ، شىرۋى قەبىلىسىگە قوشۇلۇپ، يۇجۇ (ھازىرقى بېيجىڭ) ئەتراپىدا داۋاملىق قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ، ئادەم ۋە مال-مۈلۈكلەرنى بۇلاپ-تالىغانلىقتىن، تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇجۇ جىيېدۇشىسى جاڭ جۇڭۋۇ تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. ئۇرۇشتا يارىدار بولغان ناياچۇر ئۇكا قاغاننىڭ قولىغا چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭغا ئەگەشكەن ئۇيغۇرلار-نىڭ بىر قىسمى تاڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى، يەنە بىر قىسمى تەرەپ-تەرەپكە چېچىلىپ، تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى. شۇ چاغدا ئۇكا قاغاننىڭ بارگاھى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى داتۇڭ شەھىرىنىڭ يېنىدا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىلكىدە 100 مىڭدىن ئارتۇق

ئاھالە بار ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئىقتىسادىي ئەھۋالىدىن ئېيتقاندا، بۇنچىلىك ئادەمنى ئوزۇق-تۈلۈك ۋە كىيىم-كېچەك بىلەن تەمىنلەش ناھايىتى ئېغىر يۈك ئىدى. شۇڭا، تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆز ۋاقتىدا يىپەك-ئات سودىسىدا تېخى تۆلەپ بولالمىغان قەرزلىرىنى ئاشلىق ۋە كىيىم-كېچەك بىلەن تۆگەتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇر قاغانغا ئاشلىق ۋە كىيىم-كېچەكلەرنى ئات بىلەن ئايرىۋاشلاش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى، لېكىن ئۇيغۇر قاغان تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ مۇۋاپىق تەكلىۋىنى رەت قىلدى ھەمدە ئارقىدىنلا ئەسكەر چىقىرىپ، تيەندې ۋە جېنۋۇ رايونلىرىنى تالان-تاراج قىلدى ھەمدە داتۇڭنىڭ ئەتراپىدىكى سارت، تاڭغۇت قەبىلىلىرىنىڭ جايىغا باستۇرۇپ كىرىپ، نەچچە ئون مىڭلىغان ئات-ئۇلاقلارنى بۇلاپ كەتتى، ھەتتا داتۇڭنى قورشىۋالدى.

مۇشۇنداق ئەھۋالدا، تاڭ سۇلالىسى مىلادى 843-يىلى شى شيۇڭ، جاڭ جۇڭۋۇلارنىڭ قوماندانلىقىدا ئەسكەر ئەۋەتىپ، ئۇيغۇر قاغانغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇر قاغان ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان قارا ھارۋىلىقلار قەبىلىسىگە پانا ئىزدەپ قېچىپ كەتتى. ئاردىن ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇيغۇر قاغان قول ئاستىدىكىلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئىنىسى ئوكنېر قاغان قىلىپ تۇرغۇزۇلدى، بۇ چاغ جەنۇپقا كۆچكەن بۇ ئۇيغۇرلار ئېغىر كۈنلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، پاتىپاراق بولۇۋاتقان چاغ ئىدى. شۇڭا، ئوكنېرنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىلىرى 5000 غا يەتمەيتتى.

ئوكنېر قاغان باشلاپ ماڭغان بۇ 5000 چە ئاھالە ئۆز ئالدىغا

مۇستەقىل ياشاش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قىلىپ، شى قەبىلىسىگە پانا ئىزدەپ باردى. مىلادى 847 - يىلى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ يۇجۇ جىيېدۇشىسى جاڭ جۇڭۋۇ شى قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار يەنە تەرەپ-تەرەپكە تارقىلىپ كەتتى. ئىككىنچى يىلى ئەتىيازغىچە ئوكنېر قاغاننىڭ يېنىدا پەقەت ئاقسۆڭەك، ۋەزىرلەردىن 500 چە ئادەم قالدى. ئاخىر ئۇلار شىرۋى قەبىلىسىگە پانا ئىزدەپ بارغاندا، شىرۋى قەبىلىسى ئۇلارنى ئۆزلىرىگە قوشۇۋالماقچى ھەمدە ئوكنېر قاغاننى تۇتۇپ قالماقچى بولدى. بۇنى ئاڭلىغان ئوكنېر قاغان بالا - چاقىلىرىنى ۋە يېقىن خىزمەتچىلىرىنى ئېلىپ قېچىپ، دېرەكسىز يوقاپ كەتتى. قېلىپ قالغان ئۇيغۇر پۇقرالىرى بولسا يەنە تۇركۇمگە بۆلۈنۈپ كەتتى ۋە شىرۋى قەبىلىسىنىڭ يەنە قەۋمگە قوشۇلۇپ كەتتى. ئۇزاق ئۆتمەي، قىرغىزلاردىن ۋەزىر ئابيوغ قوشۇن باشلاپ شىرۋى قەبىلىسىنى مەغلۇپ قىلىپ، شىرۋى قەبىلىسى تەرىپىدىن بۆلۈۋېتىلگەن ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى ياندۇرۇپ كەلدى. بۇنىڭدىن قۇتۇلۇپ قالغان بىر تۇركۇم ئۇيغۇرلار تاغ ۋە ئورمانلىقلارغا قېچىپ بېرىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇلار توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات قالدۇرۇلمىغان⑨.

2. غەرپكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار

ئۇيغۇر خاندانلىقى گۇمران بولغاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئاساسلىق قىسمى ئۈچكە بۆلۈنۈپ غەرپكە كۆچتى، بىر تۇركۇمى خېشى (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ خېشى كارىدورى) رايونىغا، بىر تۇركۇمى شىجۇ (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تۇرپان ئويمانلىقى) رايونىغا، يەنە بىر قىسمى ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىغا

كۆچتى⑩.

خېشى رايونىغا كۆچۈپ كىرگەن ئۇيغۇرلار دەسلەپتە تۆبۈتلەرنىڭ، كېيىن جاڭ يېچاۋ پادىشالىغىنىڭ ھۆكۈمرانلىغىدا بولدى. ئۇلار گەنجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جاڭيې)نى ئاساسىي تايانچ قىلىپ، چېچىلىپ كەتكەن ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى يىغىپ كۈچ توپلاش ئارقىسىدا تەدرىجى قۇدرەت تېپىپ، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ تۆبۈتلەر بىلەن جاڭ يېچاۋ پادىشالىغىنى مەغلۇپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خېشى رايونى بويىچە ئەڭ قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلىنىپ، شەرقتە لىڭجۇ (ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ لىڭۋۇ ناھىيىسى)دىن تارتىپ، غەربتە دۇنخۇاڭ، يۈمېن، ئەنشىگىچە بولغان كەڭ رايوننى ئۆز ئىلكىگە ئالدى. خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇلار "خېشى ئۇيغۇرلىرى" دەپ ئاتىلىدۇ⑪.

خېشى ئۇيغۇرلىرى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا قۇرۇلغان ھاكىمىيەتلەر بىلەن داۋاملىق ھالدا قويۇق، ئىناق ۋە دوستانە مۇناسىۋەتتە بولۇپ تۇردى. 11-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىغا كەلگەندە، تاڭغۇت پادىشالىغى (غەربىي شيا) ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى دائىرىسىدە كۈچىيىپ، خېشى ئۇيغۇرلىرىنى مەغلۇپ قىلدى، بۇنىڭ بىلەن خېشى ئۇيغۇرلىرى تاڭغۇت پادىشالىغىنىڭ ھۆكۈمرانلىغى ئاستىغا چۈشۈپ قالدى. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى يۇگۇ مىللىتى (بۇلار سېرىق ئۇيغۇرلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ئەنە شۇ ۋاقىتتىكى خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى.

غەربكە كۆچكەن يەنە بىر قىسىم ئۇيغۇرلار ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى دائىرىسىگە كىرگەندىن كېيىن، ئالدى بىلەن بېيتىڭدا تۆبۈتلەرنى مەغلۇپ قىلىپ، ئاندىن شىجۇ (يەنى قوچۇ،

هازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تۇرپان ئويمانلىقى)، لۇنتەي (هازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ مىچۈەن ناھىيىسى دائىرىسىدە)نى ئۆزىگە قاراتتى. خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە بۇ ئۇيغۇرلار "شىجۇ ئۇيغۇرلىرى" دەپ ئاتىلىدۇ.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ئۇزاق ۋاقىت ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق، تۆبۈتلەرنىڭ تىيانشان بويلىرىدىكى كۈچلىرىنى تازىلاپ، كۈندىن-كۈنگە كۈچەيدى. 10-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى يەنە بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار قۇرغان قاراخانىلار خاندانلىقى بىلەن كوسەن (هازىرقى كۇچار)دە توقۇنۇشۇپ قېلىپ مەغلۇپ بولدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ تارىم ئويمانلىقىنى بويلاپ جەنۇپقا قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرى چەكلىمىگە ئۇچرىدى.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى تۇرپان ئويمانلىقىنى مەركەز قىلىپ، شەرقتە گەنسۇنىڭ غەربىي قىسمىنى، شىمالدا تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى كەڭ زېمىنلارنى ئۆز ئىلكىگە ئالغان بولۇپ، تاكى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى[12].

غەرپكە كۆچكەن ئۈچىنچى تۈركۈم ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرىغا كىرىپ، ئۆزلىرىدىن ئىلگىرى بۇ رايونغا كۆچۈپ بېرىپ كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان، ئۇيغۇر قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئەزاسى بولغان توققۇز ئوغۇزلارنىڭ يەنە بىر بۆلىكى — قارلۇقلارغا قوشۇلدى، كېيىنكى يىللاردا، ئۇلارنىڭ پائالىيىتى ئاساسەن پامىرنىڭ غەربىدە بولغانلىقتىن، خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇلار "غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى" دەپ ئاتالغان.

غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى 10-ئەسىردە قۇدرەتلىك قاراخانىلار خاندانلىقىنى قۇردى، بۇ خاندانلىق 12-ئەسىرگىچە مەۋجۇت بولۇپ

تۇردى.

قاراخانىلار خاندانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيادا سامانىلار خاندانلىقىنى يوقىتىپ، ئۇنىڭ پايتەختى بۇخارا (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۆزبېكىستاننىڭ بۇخارا شەھىرى)نى بېسۋېلىپ، ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى ئامۇ دەرياسى ۋادىسىنىڭ جەنۇبىغىچە كېڭەيتتى، شەرقتە بولسا قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلارنى ئېلىپ، ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى يۇمېن، دۇنخۇاڭلارغىچە كېڭەيتىپ، شەرقتە يۇمېن، دۇنخۇاڭلاردىن تارتىپ، غەربتە بۇخاراغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تارىم ۋادىسى بويلىرى ھەم ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونى قاراخانىلارنىڭ ئىلكىدە بولدى. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ پايتەختى دەسلەپتە بالاساغۇن (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى قازاقىستاننىڭ توقماق شەھىرى دائىرىسىدە) ئىدى، كېيىن ئېلىمىزنىڭ ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى قەشقەر شەھىرى بولدى.

قاراخانىلار خاندانلىقى غەربىي لياۋ سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى⑬.

پايدىلىنىلغان كىتابلار

① «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى»؛

«تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (بىرىنچى بۆلۈم)؛

«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىرى»، 226 ـ جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى 40 ـ ، دەيزۇڭنىڭ دالى 14 ـ يىلىدىن دېزۇڭنىڭ

جيەنجۇڭ 1 ـ ۋە 2 ـ يىللىرىغىچە».

② «تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە»، 73 ـ جىلد؛
«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى».

③ «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىرى»، 232 ـ جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى 49 ـ ، دېزۇڭنىڭ جېنيۈەن 5 ـ ۋە 6 ـ يىللىرى»دا مۇنداق دېيىلىدۇ: "كۆز كۈنلىرى ئىدى، ئىل ئۆگاسى نەچچە ئون مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ كېلىپ، بېيتىڭنى قايتۇرۇۋالماقچى بولغاندا، تۈبۈتلەر تەرىپىدىن يەنە بىر قېتىم مەغلۇپ قىلىنىپ، يېرىمىدىن كۆپرەكى ئۆلتۈرۈلدى. ياڭ شىگۇ قوتۇلۇپ قالغان بىرەر يۈزچە كىشىنى يىغىپ، شىجۇغا قايتماقچى بولغاندا، ئىل ئۆگاسى ئۇنى 'بارگاھىمغا بارايلى' دەپ ئالداپ ئېلىپ بېرىپ، قويۇپ بەرمەي، ئاخىر ئۆلتۈرۈۋەتتى. نەتىجىدە ئەنشى بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قېلىپ، ئۇلاردىن خەۋەر ئالالمىدى. ھالبۇكى، شىجۇ تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەرىپىدىن قوغداپ قېلىندى."
«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى».

④ لو جېنيۇ ئىزاھلاپ تولۇقلىغان «قاراقۇرۇمدىن تېپىلغان مېتال ۋە تاش پۈتۈكلەر. ئۇيغۇر بىلگە قاغاننىڭ مۇقەددەس مەرىپەتى ۋە ئۇلۇغۋار ھەربى مۇۋەپپەقىيەتلىرى خاتىرىسى مەڭگۈ تېشى»؛
«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى».

⑤ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار، قىرغىزلار» (ئىككىنچى بۆلۈم).
سوۋېت ئىتتىپاقى قىرغىزستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن «قىرغىز تارىخى».

⑥ «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»نىڭ 195 ـ جىلدىدە مۇنداق دېيىلىدۇ:

"كەيىۋەن يىللىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، ئۇلارنىڭ ئىنەيون كۆل ئىسىملىك ۋەزىرى تېكىن سايغا بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، قۇت تېكىن قاغاننىڭ ئورنىنى تالاشماقچى بولغاندا، قۇت تېكىن قاغان بۇنى بىلىپ قېلىپ، سايغا بىلەن ئىنەيون كۆلنى قەتلى قىلدى. بۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ قارا قوۋۇ ئىسىملىك ۋەزىرى چەت جايدا قوشۇنغا سەركەردە بولۇپ تۇرغان ئىدى. ئۇ سايغا بىلەن ئىنەيون كۆلنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىگە نارازى بولۇپ، قۇت تېكىننى ئۆلتۈرۈپ، قوۋۇ تېكىننى خانلىققا ئولتۇرغۇزدى. كۆلۈگ ئىسىملىك بىر سانغۇن قارا قوۋۇدىن نارازى بولۇپ، قىرغىزلارنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ، ئۇيغۇر قەلئەسىنى بېسىۋېلىپ، قوشۇۋۇشات قاغان بىلەن قارا قوۋۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، ھەممە نەرسىنى كۆيدۈرۈۋېتىپ، ئۇيغۇرلارنى تىرىپىرەن قىلىۋەتتى."

«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 246 ـ جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى 62 ـ، ۋېنزۇڭنىڭ كەيچېڭ 4 ـ يىلى»دا مۇنداق دېيىلىدۇ: "ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەزىرى ئىنەيون كۆل بىلەن تېكىن سايغا توپىلاڭ كۆتىرىش قەستىدە بولۇپ يۈرگەندە، ئىناۋەتمەن قاغان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ۋەزىر قارا قوۋۇ بۇ ۋاقىتتا چەت جايدا قوشۇن باشلاپ يۈرەتتى. ئۇ سارت قەبىلىسىدىكى جۇ چىچەنگە 300 ئات سوغا قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئەسكەر ئارىيەت ئالغاندىن كېيىن قاغانغا ھۇجۇم قىلدى. قاغان مەغلۇپ بولۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى، پۇقرالار قوۋۇ تېكىننى قاغان قىلدى."

شۇ كىتاپنىڭ «ۋېنزۇڭنىڭ كەيچېڭ 5 ـ يىلى»دا مۇنداق دېيىلىدۇ: "قارا قوۋۇ ئىناۋەتمەن قاغاننى ئۆلتۈرۈپ، قوۋۇنى قاغان قىلغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ بىر قوشۇن سەركەردىسى كۆلۈگ قىرغىزلاردىن 100 مىڭ ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ كېلىپ ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىش بىلەن، قوۋۇ تېكىن ۋە قارا قوۋۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ بارگاھىنى

ۋەيران قىلدى، ئۇيغۇر پۇقرالىرى تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كەتتى."
«تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە»، 98 - جىلد؛
«يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 122 جىلد، «بارچۇق ئارت تېكىن نەسەپنامىسى»؛
فېڭ چېڭجۈن تەرجىمىسى: «دوسسوننىڭ موڭغۇل تارىخى»، جۇڭخۇا نەشرىياتى 1962 - يىل نەشرى، 172 - بەت.

⑦ «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»نىڭ 195 - جىلدىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "قاغاننىڭ بارگاھىغا يېقىن جايلاشقان 13 قەبىلە تېكىن ئۇكانى قاغان قىلىپ، جەنۇپقا سۈرۈلۈپ بىزگە ئەل بولدى."
«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 246 - جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى 62 -، ۋېنزۇڭنىڭ كەيچېڭ 5 - يىلى»دا مۇنداق دېيىلىدۇ: "قاغاننىڭ ئىنىسى ئۇنمىش ۋە ۋەزىر چىچەن، بۆكە، تېكىن نايا چۇرلار ئۆز قەبىلىسىدىكىلەرنى باشلاپ تيەندې قورغىنىنىڭ يېنىغا كېلىپ، باشقا كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرگە ئارىلىشىپ، ئوزۇق - تۈلۈك بويىچە سودىلىشىشنى ۋە بېقىنىشنى تەلەپ قىلدى. قىش پەسلى، 10 - ئاينىڭ بىگچىڭ كۈنى تيەندې قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى ۋېن دېيى مەكتۇپ يوللاپ: ئۇيغۇرلارنىڭ تىرىپىرەن بولغان ئەسكەرلىرى قورغىنىمىزنىڭ غەربىي تەرىپىگە توپلاندى، ئۇلارنىڭ ئايىغىنى كۆرگىلى بولمايتتى. چېگرا پۇقرالىرى ئۇيغۇرلارنىڭ كەلگەنلىكىدىن قاتتىق بىئارام بولماقتا، دەپ مەلۇمات بەردى."

⑧ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 - جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (ئىككىنچى بۆلۈم)؛
«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 246 - جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى 62 -، ۋۇزۇڭنىڭ خۇيچاڭ 3 - يىلى».

⑨ «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 - جىلد، «ئۇيغۇرلار

شەجەرىسى»؛

«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 180 ـ جىلد، «جاڭ جۇڭۇ»؛

«تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (ئىككىنچى بۆلۈم)؛

«لى ۋېيگۇڭ خۇيچاڭ يىللىرىدا پۈتكەن مەكتۇپلار»، 13 ـ جىلد، «ئۇنمىشنىڭ ئات باھاسىنى چۈشۈرۈشى ۋە قاغانغا ئىنئام بېرىشى ھەققىدە مەكتۇپ»؛

يۇقۇرقى كىتاپ، 5 ـ جىلد، «قاغانغا مەكتۇپ»؛

«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 248 ـ جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى 64 ـ، ۋۇزۇڭنىڭ خۇيچاڭ 6 ـ يىلى»؛

«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»نىڭ 195 ـ جىلدىدە مۇنداق دېيىلدۇ: "داجۇڭ 1 ـ يىلى ئەتىيازدا جاڭ جۇڭۇ شى قەبىلىسىنى تارمار قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار تۇرمۇش مەنبەسىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، ھالى خاراپلىشىپ، چېچىلىپ كەتتى. 2 ـ يىلى ئەتىيازدا خانزادە ۋە ۋەزىرلەر بولۇپ 500 دەك كىشى شىرۋى قەبىلىسىگە بېقىنىپ كەتتى. شىرۋى قەبىلىسىنىڭ پادىشا ئاللىرىنى تەبرىكلىگۈچى ئەلچىلىرى يۇجۇدىن ئۆتكەندە، جاڭ جۇڭۇ ئۇلارنىڭ يولىنى توسۇپ، قايتىپ بېرىپ ئوكنېر قاتارلىقلارنى يۇجۇغا ئېلىپ كېلىشنى بۇيرۇدى. ئوكنېر قورقۇپ، كېچىسى قارلۇق ناملىق خوتۇنى، بالىسى تېكىن، دوس قاتارلىق توققۇز ئاتلىق كىشىنى ئېلىپ غەرپكە يۈرۈپ كەتتى. قالغان ۋەزىرلەر، مۆتىۋەرلەر، قېرى ـ ياش پۇقرالار كېتىشكە ئۈلگۈرەلمەي يىغلىشىپ قالدى. شىرۋى ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى يەتتە قىسمغا ئايرىپ، شىرۋىنىڭ يەتتە جەمەتىگە بۆلۈپ بەردى. ئۈچ كۈندىن كېيىن، قىرغىزلارنىڭ ۋەزىرى ئايبۇغ 70 مىڭ ئەسكەرنى باشلاپ كېلىپ، غەربىي جەنۇپتىن تيەندېنىڭ شىمالىي چېگرىسىنى داجىپ ئۆتۈپ، ئوكنېر ۋە ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى تۇتۇش ئۈچۈن شىرۋى قەبىلىسىنى تارمار قىلدى. ئايبۇغ قېچىشقا ئۈلگۈرەلمىگەن ئۇيغۇر

پۇقرالىرىنى تامامەن چۆلنىڭ شىمالىغا ئېلىپ كەتتى. تىرىپىرەن بولۇپ چەت جايلاردا قالغان بىرمۇنچە ئۇيغۇر پۇقرالىرى تاغلاردىكى قېلىن ئورمانلىقلارغا مۆكۈۋېلىپ، بەزىدە باشقا كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش بىلەن مەشغۇل بولدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەنشىدىكى پان تېكىننىڭ يېتىپ كېلىشىگە تەشنا ئىدى.“

⑩ «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»نىڭ 195 ـ جىلدىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: ”ئۇيغۇرلارنىڭ ساغىنچى ئىسىملىك ۋەزىرى پان تېكىن ھەمدە ئىنانلى، ئىنى پان ئاكا ـ ئۇكا بەش كىشىنى ۋە 15 قەبىلىنى باشلاپ غەرپكە يۈرۈش قىلىپ قارلۇقلارغا قوشۇلدى، بىر تارمىقى تۆبۈتلەرگە قوشۇلدى. يەنە بىر تارمىقى بولسا ئەنشىگە باردى. بۇنىڭدىن باشقا، قاغاننىڭ بارگاھى ئەتراپىدىكى 13 قەبىلە ئۇكا تېكىننى قاغان قىلىپ، جەنۇپقا سۈرۈلۈش بىلەن سۇلالىمىزگە ئەل بولدى.“

«تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»نىڭ 217 ـ جىلدىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: ”...كېيىن كۆلۈگ ئىسىملىك بىر باشلىق قىرغىزلارنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇنىغا قوشۇلۇپ، ئۇيغۇر بالىق قەلئەسىگە ھۇجۇم قىلىپ، قاغانىنى، قارا قوۋۇنى قەتلى قىلدى، قاغان ئوردىسىنى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى. پۇقرالار تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى. ۋەزىر ساغىنچى بىلەن پان تېكىن 15 قەبىلىنى باشلاپ قارلۇقلارنىڭ يېنىغا بېرىپ پانا ئىزدىدى. باشقىلىرى تۆبۈتلەر ماكانىغا ۋە ئەنشىگە بېرىپ ئورۇنلاشتى.“

رادلوۋ «قۇتادغۇ بىلىك›كە مۇقەددىمە» ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازغان: ”...بۇ ئۇيغۇر خەلقلىرى خانىۋەيران بولدى. ئاز بىر قىسمى ئۆز يۇرتىدا قالدى، قالغانلىرى ئېرتىش دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ باردى ھەمدە ئۈچ گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ كەتتى. بىرىنچى گۇرۇپپىدىكىلەر بېشبالىق قەلئەسىگە كېتىپ تېرىقچىلىق قىلدى. يەنە بىر گۇرۇپپا بېشبالىقنىڭ ئەتراپىدا چارۋىچىلىق قىلدى. ئۈچىنچى گۇرۇپپىدىكىلەر ئېرتىش دەرياسى ۋادىسىدىكى ئورمانلىقلاردا

ياشاپ... بېلىق تۇتۇش ۋە ئوۋ ئوۋلاش بىلەن مەشغۇل بولىدى."
«ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» (بىرىنچى كىتاپ)، 44 ـ بەتكە قارالسۇن؛
«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 246 ـ جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى 62 ـ، ۋېنزۇڭنىڭ كەيچېڭ 5 ـ يىلى»دا مۇنداق دېيىلىدۇ: "قارا قوۋۇ ئىناۋەتمەن قاغاننى ئۆلتۈرۈپ، قوشوۋۇشاتنى تىكلىگەندە، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇلۇگ ئىسىملىك يەنە بىر سەركەردىسى 100 مىڭ ئاتلىق قىرغىزنى باشلاپ كېلىپ ھۇجۇم قىلىپ، ئۇيغۇرلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى. قوشوۋۇشات بىلەن قارا قوۋۇنى ئۆلتۈرۈپ، خان بارگاھىنى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى. ئۇيغۇر قەبىلىلىرى تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كەتتى. ۋەزىر ساغىنچى، پان تېكىنلار 15 قەبىلىنى باشلاپ قارلۇقلارنىڭ يېنىغا بېرىپ پانا ئىزدىدى. بىر تۈركۈمى تۆبۈتلەرگە قوشۇلدى، بىر تۈركۈمى ئەنشىگە كەتتى."
فېڭ چېڭجۈن تەرجىمە قىلغان «دوسسوننىڭ موڭغۇل تارىخى»نىڭ 175 ـ بېتىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "بۇ قاغان ئۆلدى، بالىلىرىدىن بىرى ئاتىسىنىڭ ئورنىغا قاغان بولدى. ئۇيغۇرلارغا ھەممە جانىۋارلار ۋە بوۋاقلاردىن 'كۆچ ـ كۆچ' دېگەن ئاۋازلار ئاڭلاندى. ئۇنىڭ مەنىسى كۆچۈش دېگەندىن ئىبارەت ئىكەن. ئۇيغۇرلار بۇ ئاۋازغا ئەمەل قىلىپ، باشقا جايلارغا كۆچۈشكە باشلىدى. بىرەر مەنزىلگە بارغاندىن كېيىنمۇ ھېلىقى ئاۋازلار يەنىلا ئاڭلانغاندەك بولدى. كېيىن بىر تۈزلەڭلىككە يېتىپ بارغاندا، ئاندىن بۇ ئاۋازلار توختىغاندەك بولىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئۇ يەرلەردە بەش قەلئە ياساپ، ئۇنى بېشبالىق دەپ ئاتىدى. بېشبالىق دېگەن سۆز بەش قەلئە دېگەن بولىدۇ."
«يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 122 ـ جىلد، «بارچۇق ئارت تېكىن نەسەبنامىسى».

⑪ «تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە»، 97 ـ جىلد؛

«بەش سۇلالىسىنىڭ كونا تارىخى»، 138 ـ جىلد، «تۈبۈتلەر شەجەرىسى»؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 450 ـ جىلد، «تاڭغۇتلار شەجەرىسى»؛
«بەش سۇلالە تارىخى»، 74 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى»؛
«مەكتۇپلار جەۋھىرى»، 965 ـ جىلد؛
ۋاڭ جۇڭمىن: «ئالتۇن تاغ ئىبلگە ئائىت ئىشلار»، «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى»، 45 ـ بەتكە قارالسۇن.
⑫ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 490 ـ جىلد، «قوجۇ تەزكىرىسى»؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 490 ـ جىلد، «كوسەن تەزكىرىسى»؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى مەجمۇئەسىنىڭ كۆپەيمىسى. بېقىندى چارۋىچىلار 7 ـ »؛
«يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 122 ـ جىلد، «بارچۇق ئارت تېكىن شەجەرىسى»؛
تاۋ زۇڭيى: «ئېكىنزارلىقتىكى خاتىرە»، 26 ـ جىلد، «قوجۇدىكى جەمەتلەر».
⑬ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار. قارلۇقلار» (ئىككىنچى بۆلۈم)؛
«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 195 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى»؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 490 ـ جىلد، «ئۇدۇن (خوتەن) تەزكىرىسى»؛
«رەۋزە تۇسساپا»، 5 ـ توم، شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائى تارىخىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەرجىمە قىلغان ئۇيغۇرچە نۇسخىسى؛
بېرشىنېدىر: «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى توغرىسىدا تەتقىقات»، «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى»، 51 ـ بەتكە قارالسۇن.

تۆتىنچى باپ
غەربىي ئۇيغۇرلار

بىرىنچى بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي رايوندا ئولتۇراقلىشىشى

ئورخون دەرياسى ۋادىسىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار تۈرك قاغانلىرىنىڭ زۇلمى دەستىدىن 7-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي رايونىغا كۆچۈپ كەلگەن ئىدى. ئۇيغۇر خاندانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، يەنە بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار ئەنە شۇ ئەجداتلىرىنىڭ ئىزىنى بويلاپ غەربىي رايونغا كۆچۈپ كەلدى.

”ئۆكلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭى“دىن كېيىن، غەربىي رايونىنى تۆبۈتلەر ئىگەللەپ كەلگەن ئىدى. ئىچكى توپىلاڭلار بىلەن پاتىپاراق بولۇپ كەتكەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ رايوننى قايتۇرۇۋېلىشقا ماغدۇرى يەتمىگەن ئىدى①. مىلادى 841-يىلى يەنى ئۇيغۇر خاندانلىقى گۇمران بولۇپ ئىككىنچى يىلى تۆبۈتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدە قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى. دەسلەپتە، تۆبۈتلەرنىڭ سەركەردىسى دامو ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى بولمىغانلىقتىن، ئۇنىڭ خوتۇنى ئۆز ئىنىسىنىڭ ئوغلىنى زانپۇ (ۋاڭ) قىلىپ

تىكلىدى. ئەمما بۇ ئىش تۆبۆت ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى، ئۇلار سابىق زانپۇنىڭ بىر تۇققىنىنى زانپۇ قىلىپ تۇرغۇزدى. نەتىجىدە تۆبۆتلەر ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. ئىككى خىل كۈچكە ۋەكىللىك قىلغۇچى ئىككى زانپۇنىڭ پادىشالىق تەختىنى تالىشىشى بىلەن، پۈتكۈل تۆبۆت جەمئىيىتى بۇ ھوقۇق تالىشىش ئۇرۇشىغا سۆرەپ كىرىلدى. تۆبۆتلەرنىڭ خېشى رايونىدا تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىمۇ بۇ ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلدى.

مىلادى 851-يىلى، شاجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى دۇنخۇاڭ)لۇق جاڭ يىچاۋ تۆبۆتلەر ئىچكى ئۇرۇش قىلىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتىرىش ئارقىلىق، شۇ يەردە تۇرۇشلۇق تۆبۆت قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىپ، شاجۇنى قولغا كىرگۈزدى. شاجۇ قوزغىلىڭى باشلاپ بەرگەن پۈتۈن خېشى رايونىدىكى خەلقلەرنىڭ قوزغىلاڭلىرى تۆبۆتلەرنىڭ خېشى رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇۋەتتى②. شۇ يىلى، جاڭ يىچاۋ ئۆز ئاكىسىنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەنگە ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىگە شاجۇ قاتارلىق 11 ۋىلايەتنىڭ جۇغراپىيىلىك خەرىتىسىنى ۋە ئاھالىلەر مەلۇماتىنى سۇندى. شۇنىڭ بىلەن خېشى رايونى يىڭىۋاشتىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىش دائىرىسىگە كىردى.

خېشى رايونىغا كىرىپ ئورۇنلاشقان ئۇيغۇر پۇقرالىرى دەسلەپتە تۆبۆتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ، ئۇلارغا تۈرلۈك باج. سېلىق ۋە ئالۋان-ياساق تۆلەپ كەلگەن ئىدى. خېشى رايونىدىكى خەلقلەرنىڭ قوزغىلاڭلىرى تۆبۆتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، بۇ ئۇيغۇرلارمۇ ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇپ، تەرەققىي تېپىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى.

9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئۇيغۇرلار گەنجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جاڭيې رايونى)نى مەركەز قىلىپ تۇرۇپ، تەدرىجى ھالدا شاجۇ، لياڭجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋۇۋېي رايونى)، چىنجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ تيەنشۈي رايونى)، خېلوچۈەن (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى جاڭيې شەھىرىنىڭ شىمالىي قىسمىدا)، سۇجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جيۇچۈەن رايونى) قاتارلىق جايلاردا ئولتۇراقلاشتى. بۇنىڭ بىلەن، خېشى ئۇيغۇرلىرى ھەم ئىچكى ئۆلكىلەرگە بارىدىغان قاتناش تۈگۈنىنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇردى ھەم خېجۇ، لەنجۇ قاتارلىق جايلارنى تىزگىنلەپ، خېشى رايونى بويىچە قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ شەكىللەندى③.

مىلادى 905 ـ يىلى، جاڭ يىچاۋنىڭ نەۋرىسى جاڭ چېڭفېڭ تاڭ سۇلالىسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ئۆزىنى ”ئاق تونلۇق پادىشا“ دەپ ئېلان قىلىپ، ”ئالتۇنتاغ پادىشالىغى“ دەپ ئاتالغان كىچىك بىر پادىشالىقنى قۇردى. جاڭ چېڭفېڭ ئۆزىنى پادىشا دەپ ئېلان قىلىدىغان ۋاقىت دەل ئۇيغۇرلار كۈندىن ـ كۈنگە كۈچىيىۋاتقان ۋاقىتلارغا توغرا كەلگەنلىكتىن، جاڭ چېڭفېڭنىڭ بۇ كىچىككىنە پادىشالىغى تەبىئى ھالدا خېشى ئۇيغۇرلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالغان ئىدى. مىلادى 906 ـ يىلىدىن باشلاپ، ئالتۇنتاغ پادىشالىغى قوشۇنلىرى ئۇيغۇرلار تەرىپىدىن ئارقا ـ ئارقىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ تۇردى. مىلادى 910 ـ يىلى ئۇيغۇرلار ئالتۇنتاغ پادىشالىغىنىڭ مەركىزى شاجۇنى قورشىۋالدى. ئۆزىنى ”ئاق تونلۇق پادىشا“ دەپ ئاتىۋالغان ھىلىقى جاڭ چېڭفېڭ ئائىلاج سۈلھ تۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، جاڭ پەمىلىلىك ھۆكۈمرانلىقىدىكى بۇ ”ئالتۇنتاغ پادىشالىغى“ ئەمىلىيەتتە تۈگەشتى. خېشى ئۇيغۇرلىرى بولسا

شەرقتە لىڭجۇ (ھازىرقى نىڭشىيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ لىڭۋۇ ناھىيىسى) دىن تارتىپ غەرپتە يۈمېن، ئەنشىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى كەڭ رايونلارنى ئىگىلەپ، يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن بىرلىكتە ئۇزاق يىللارغىچە بۇ رايوننى داۋاملىق گۈللەندۈردى④.

خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى ھۆكۈمدارى يەنىلا قاغان ئىدى. قاغاننىڭ قول ئاستىدا ئىككى يۈرۈش مەنسەپ سىستېمىسى بار بولۇپ، بۇنىڭ بىرى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ تۈرك خاندانلىقىدىن ئۆگىنىپ تەسىس قىلغان "تېكىن"، "بۇيرۇق"، "تۇتۇق"، "ساۋىن" قاتارلىق مەنسەپلىرى ئىدى. "تېكىن" ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىگىلا بېرىلىدىغان پەخرىي ئۇنۋان ئىدى. "بۇيرۇق" تۈرلۈك جېدەل-ماجىرالارنى بىر ياقلىق قىلىشقا مەسئۇل ئەدلىيە ئەمەلدارى ئىدى. "تۇتۇق" ئۇيغۇر خاندانلىقى مەركىزىدىكى توققۇز ئۇيغۇرلارنىڭ باشلىقلىرىغىلا بېرىلگەن نام ئىدى. "ساۋىن" بىر خىل ھەربىي مەنسەپ ئىدى⑤. يەنە بىر مەنسەپ سىستېمىسى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى سۇلالىلەردىن ئۆدۈم ئالغان "ۋەزىر"، "باش دىۋان (باش مۇنشى)" قاتارلىق ئەمەلدارلاردىن ئىبارەت ئىدى⑥.

يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتۈلگەن مەنسەپلەرنىڭ ھوقۇق دائىرىسى توغرىسىدا ئېنىق بىرنەمە دېيىش ھازىرچە قىيىن. بىز پەقەت مۇشۇ مەنسەپلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ رولى ئۈستىدىلا تەھلىل يۈرگۈزەلەيمىز.

ۋەزىرلىك مەنسەپ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا قۇرۇلغان سۇلالىلەرنىڭ پۈتكۈل تۈرىچىلىك ئاپپاراتىدا ھەممىدىن يۇقۇرى تۇرىدىغان مەنسەپ بولۇپ، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى پادىشاغا ياردەملىشىپ، پۈتۈن

مەملىكەتنىڭ مەمۇرى ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. "ۋەزىر" دىگەن بۇ مەنسەپ ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر خاندانلىغىدا تەسىس قىلىنغان بولۇپ، شۇ چاغدا ئۈچ ئىچكى ۋەزىر، ئالتە تاشقى ۋەزىر بولغان ئىدى. بىراق، خاندانلىقنىڭ شوتىسىمان ئەمەلدارلىق تۈزۈمىدە دەسلەپتە 8-ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن ۋەزىرلەر، خاندانلىقنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە، تەدرىجى هالدا هەقىقى هوقۇقنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، خاندانلىقنىڭ تەقدىرىنى بەلگىلىگۈچى كۈچ بولۇپ قالغان.

خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ۋەزىرلىرى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىدا قۇرۇلغان سۇلالىلەرنىڭ ۋەزىرلىرىدەك ئۇنداق چوڭ هوقۇققا ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇنداقلا خاندانلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكىدەك هوقۇقلاردىن تامامەن مەهرۇم قىلىنغانمۇ ئەمەس. ئۇلارنىڭ پات-پات قاغاننىڭ ئەلچىسى بولۇپ تۇرغىنىغا قارىغاندا، ئۇلارنى يەنىلا مۇئەييەن هوقۇقنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە دىپلوماتىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى، دىيىشكە بولىدۇ. "باش دىۋان" تاڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە تەسىس قىلىنغان مەنسەپ ئىدى، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى دۆلەتنىڭ مەخپىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋە پادىشانىڭ يارلىقلىرىنى تۆۋەنگە يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت. بۇ مەنسەپ تاڭ سۇلالىسىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە تەسىس قىلىنغانلىقتىن، ئۇيغۇر خاندانلىغىدا تەسىس قىلىنمىغان. كېيىنكى ۋاقىتلاردا خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇ مەنسەپنى تەسىس قىلىشتا تاڭ سۇلالىسىدىن ئۆگەنگەنلىكى ئېنىق.

مىلادى 1011-يىلى، خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانى ياغلاقارنىڭ سۇڭ سۇلالىسى پايتەختىگە ئەۋەتكەن سوغا يەتكۈزۈش

ئەلچىلەر ئۆمىگە زەي فۇ ۋە سۇڭ رۇڭ ئىسىملىك ئىككى "باش دىۋان" باشچىلىق قىلغان. بۇنىڭدىن خېشى ئۇيغۇرلىرىدىمۇ باش دىۋان مەنسۇپىنىڭ بولغانلىقى بىزگە مەلۇم بولىدى. زەي فۇ بىلەن سۇڭ رۇڭ سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى بىلەن بىللە قېنياڭ دىگەن يەرگە بېرىپ، تەڭرىگە سەجدە قىلىش مۇراسىمىغا قاتناشقان. مۇرا-سىمدىن كېيىن سۇڭ سۇلالىسى زەي فۇ بىلەن سۇڭ رۇڭغا "دانىش-مەن ۋە قۇدرەتلىك بۈيۈك سەردار" دىگەن پەخرىي ئۇنۋانىنى بەر-گەن. بۇنىڭدىن "باش دىۋان" دىگەن مەنسەپنىڭ خېشى ئۇيغۇر-لىرى ئارىسىدا خېلى يۇقۇرى مەنسەپ ئىكەنلىگىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

خېشى رايونىغا ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلار قەبىلىلەر بويىچە ئولتۇ-راقلاشقان ئىدى. قانداشلىق مۇناسىۋەتتىن باشقا، زىمىن ئالاقىسى ۋە ئىقتىسادىي ئالاقىمۇ ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى بىر بىرىگە باغلاپ تۇراتتى. قەبىلە ئەزالىرى ئۆز قەبىلىلىرى دائىرىسىدە چارۋىچىلىق ياكى دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى.

ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدە قەبىلە باشلىقلىرى قاتارلىق ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسى بىر تەرەپ، ئادەتتىكى قەبىلە ئەزالىرى بىر تەرەپ بولغان هالدا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپ بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى سىنىپ شەكىللەندى. قەبىلە ئەزالىرى ئۆز قەبىلە باش-لىقلىرىغا تۈرلۈك ئالۋان-ياساق، باج-سېلىقلارنى تاپشۇراتتى، ياكى هاشار-سەيسەلەرگە باراتتى. ئۇرۇش بولۇپ قالسا، ئۇرۇشقا قاتنىشاتتى.

قەبىلە باشلىقلىرىغا قاغان هەر خىل مەنسەپلەرنى بېرەتتى. شۇڭا، خېشى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى باشلىقلىرىنىڭ هوقۇقلىرى هەم قانداشلىق تۈسىنى ئالغان، هەم سىياسى تۈس ئالغان.

خېشى ئۇيغۇرلىرىنى ئەينى ۋاقىتتىكى خاندانلىق مەزگىلىدىكىگە سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ قاغان بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنىڭ سۇس ئىكەنلىكىنى، قاغاننىڭ ھوقۇقى ئاجىز بولۇپ، ئەكسىچە، قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ ھوقۇقى چوڭ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلالايمىز. بۇنىڭ ئالامەتلىرى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانى خاندانلىق مەزگىلىدىكىدەك ھەرقايسى قەبىلىلەرگە ئۆز ئەمەلدارلىرىنى بىۋاستە ئەۋەتمەيدىغان بولدى. قەبىلە ئەزالىرىمۇ قاغان بىلەن بىۋاستە بېرىش-كېلىش قىلمايدىغان بولدى. ھەرقايسى قەبىلىلەر مۇئەييەن مۇستەقىللىقتىن بەھرىمەن بولدى.

مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا قۇرۇلغان خېشى ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى مۇناسىۋىتى سۇس بولۇشى تۇرغان گەپ ئىدى. قاغان پەقەت گەنجۇ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىدىلا ئەمەلىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىغا ئىگە بولۇپ، شاجۇ، لياڭجۇ، چىنجۇ ۋە خېلوچۈەندىكى ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن ئۇنىڭ ھوقۇقى سىمۋول خاراكتېرىنىلا ئالغان. بۇ ئەھۋالنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان بىر دەلىل شۇكى، خېشى ئۇيغۇرلىرى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان 200 يىل داۋامىدا قاغان ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىدىكى سۇلالىلەرگە ئەلچىلەر ئەۋەتىپ تۇرغاندىن تاشقىرى، شاجۇ، لياڭجۇ، خېلەنشەن، چىنجۇ قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىمۇ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىدىكى سۇلالىلەرگە ئۆز ئەلچىلىرىنى بىۋاستە ئەۋەتىپ تۇرغان. مۇنداق ئەھۋال ئەينى ۋاقىتتىكى خاندانلىق مەزگىلىدە ئەسلا بولۇپ باقمىغان. ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىدىكى سۇلالىلەرمۇ مەيلى ئۇيغۇر قاغانىدىن كەلگەن ئەلچىلەر بولسۇن ياكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن كەلگەن

ئەلچىلەر بولسۇن، ھەممىسىگە ئوخشاشلا تەڭ-باراۋەر مۇئامىلە قىلغان. مەسىلەن، 1008-يىلى مەلىكە باۋۋۇ، مەلىكە ماگون ھەم ۋەزىر بويۇننىڭ خۇسۇسى ئەلچىلىرى بىرلا ۋاقىتتا سۇڭ سۇلالىسىگە بېرىپ سوغا-سالام يەتكۈزگەن. 980-يىلىدىن 1050-يىلىغىچە گەنجۇ، شاجۇ، لياڭجۇ، چىنجۇ، خېشلوچۇەن قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر قەبىلە باشلىقلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە 11 قېتىم ئەلچىلەر ئۈمگى ئەۋەتكەن. سۇڭ سۇلالىسى ئۇيغۇر قاغانى ئەۋەتكەن ئەلچىلەرگە پەخرىي ئۇنۋان بېرىپلا قالماستىن، بەلكى قەبىلە باشلىقلىرى ئەۋەتكەن ئەلچىلەرگىمۇ پەخرىي ئۇنۋان بەرگەن. 1008-يىلى سۇڭ سۇلالىسى قاغاننىڭ ئەلچىسىگە يىراقنى تىنجىتقۇچى جياڭجۈن، مەلىكە باۋۋۇنىڭ ئەلچىسىگە ئامانلىق ساقلىغۇچى ئوتتۇرانچى جياڭجۈن دەپ پەخرىي نام بەرگەن. 1001-يىلى سۇڭ سۇلالىسى چىنجۇ ئۇيغۇرلىرى قەبىلە باشلىغىنىڭ ئەلچىسىگە دانىشمەن ۋە قۇدرەتلىك بۈيۈك سول جياڭجۈن دەپ نام بەرگەن⑦.

تاڭ سۇلالىسى بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىش خېشى ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ ئاساسلىق سىياسى پائالىيىتى بولغان ئىدى. مىلادى 874-يىلى، تاڭ سۇلالىسى خېشى ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنىڭ تەلىۋىگە بىنائەن شى زۈكلۈنى قاغاننى رەسمىيلەشتۈرۈش ئەلچىسى قىلىپ تەيىنلەپ، خېشى ئۇيغۇرلىرى رايونىغا ئەۋەتكەن، ئەمما ئۇ يولدا توسۇلۇپ قېلىپ، مەنزىلگە يېتىپ بارالمىغان. مىلادى 875-يىلى، خېشى ئۇيغۇرلىرى تۇڭرا يوللۇق ئىسىملىك بىر كىشىنى سوغات يەتكۈزۈش ئەلچىسى قىلىپ تەيىنلەپ، تاڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن، تاڭ سۇلالىسى قاغاننىڭ تەلىۋىگە ئاساسەن، خېشى ئۇيغۇرلىرىغا ئون مىڭ توپ يىپەك مال ئەۋەتىپ بەرگەن⑧.

تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىدىكى ھاكىمىـ
يەتلەر كۆپ يەڭگىۋىشلىنىپ كەتتى. ئېلىمىزنىڭ تارىخىي ھۆججەتـ
لىرىدە، بۇ مەزگىل "بەش دەۋر، ئون پادىشالىق" مەزگىلى دەپ
ئاتىلىدۇ. خېشى ئۇيغۇرلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى خاندانلىق دەۋرىدىكى
قائىدە-يوسۇن بويىچە ھەر قېتىم يېڭى قاغان تەختكە چىققاندا،
ھامان ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى سۇلالىلەرگە مەلۇم قىلىپ، ئۆزـ
لىرىنى رەسمىيلەشتۈرۈپ تۇرغان. مىلادى 924-يىلى كېيىنكى تاڭ
پادىشالىقى خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى قاغانى رىنمېيغا
"باتۇر، دىيانەتمەن قاغان" دىگەن نامنى بەرگەن. مىلادى 925-
يىلى كېيىنكى تاڭ پادىشالىقى خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانى بولغان
رېنيۇگە "ئىناتەتمەن قاغان" دىگەن نامنى بەرگەن. كېيىنكى تاڭ
پادىشالىقىدىن كېيىن قۇرۇلغان كېيىنكى جىن پادىشالىقى بولسا
رېنيۇگە "ساداقەتمەن قاغان" دەپ نام بەرگەن[9].

ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى ھاكىمىيەتلەرمۇ ئوخشاشلا خېشى
ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى بىلەن ئالاقە ئورنىتىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت
بەردى. بۇ جەھەتتىكى مىساللار مۇئامىلە دەرىجىسىدە ئېنىق ئىپادىـ
لەندى. مەسىلەن، مىلادى 911-يىلى خېشى ئۇيغۇرلىرى جۇيسيەن
ئىسىملىك كىشىنى كېيىنكى لياڭ پادىشالىقىغا سوغا-سالام يەتكۈـ
زۈشكە ئەۋەتكەندە، كېيىنكى لياڭ پادىشالىقىنىڭ پادىشاسى
جۇيسيەننى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنىڭغا "ئوڭ قانات ئوردا دەرۋازا
سەركەردىسىگە تەڭ مۇئامىلە قىلىنغۇچى" دەپ ئۇنۋان بەردى.

بەزى تاسادىپىي يۈز بەرگەن ئىشلارمۇ بىزگە مۇشۇ مەزگىلدە
ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتىنىڭ قويۇقلۇق دەرىجىسىنى كۆرسەتتى.

10-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، خېشى رايونىدا كۆچمەن چارۋىـ

چىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان تاڭغۇت قەبىلىسى كۈچەيگەندىن كېيىن، خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ سوغات يەتكۈزۈش ئەلچىلىرىنى بۇلىغان ھەتتا ئەلچىلەرنى قۇل قىلىۋالغان. كېيىنكى تاڭ پادىشالىغى بۇ ئالاقە يوللىرىنى راۋانلاشتۇرۇش ئۈچۈن، لىڭۋۇ ۋە فېنجۇ دىگەن جايلاردىكى ھەربى قوشۇنلىرىنى ئىشقا سېلىپ، تاڭغۇتلارغا يۈرۈش قىلىشقا مەجبۇر بولغان.

مىلادى 960-يىلى، جاۋ كۇاڭيىن ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى كەيفېڭ شەھرىنىڭ يېنىدا ھەربى ئۆزگىرىش قىلىپ، سۇڭ سۇلالىسىنى قۇردى. سۇڭ سۇلالىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردا، خېشى ئۇيغۇرلىرى ئىلگىر-ئاخىر بولۇپ، مىلادى 962-ۋە 964-يىللىرى سۇڭ سۇلالىسىگە ئىككى قېتىم سوغات يەتكۈزۈش ئەلچىلەر ئۆمىكى ئەۋەتكەن ئىدى. سۇڭ سۇلالىسىمۇ مىلادى 977-يىلى جاڭ سەن باشلىق يۈقۈرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنى پادىشانىڭ يارلىغى ۋە شەخسەن قاغانغا ئاتالغان نۇرغۇن سوغا-سالاملار بىلەن خېشى ئۇيغۇرلىرىغا ئەۋەتكەن.

ئىككىنچى بۆلۈم خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى

1. خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىقتىسادى

قىرغىزلار ئۇيغۇر خاندانلىغىنى گۇمران قىلغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر خاندانلىغىنىڭ خارابىلىغىدا قىرغىزلار ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىمىدى. ئۇيغۇر پۇقرالىرىمۇ يا يېڭى بويسۇندۇرغۇچىلارنىڭ پۇقرالىرىغا ئايلىنىپ، ئۆز جايىدا قېپقالمىدى، يا گۇمران بولغان

خاندانلقنى قايتا تكلەشكە ئاتلانمدى، بەلكى بۇرۇنقى قان-قېرند-
داشلرنى پانا تارتپ، برقانچە تۇركۇمگە بۆلۈنۈپ كۆچۈپ
كەتتى. ئۇلار كۆچۈش ۋاقتدا نۇرغۇن بايلق ۋە چارۋلرنى
ئۆزلرى بلەن بللە ئېلپ كېتشكە ئۈلگۈرەلمدى. خېشى ئۇيغۇر-
لرنڭ دەسلەپتە ھەم تۆبۆتلەرگە بويسۇنغان، ھەم تاڭ سۇلالسگە
تايانغانلغنڭ سەۋەبى مانا شۇ ئدى.

دەرۋەقە، خېشى ئۇيغۇرلرى ئۆز چارۋلرنى ھەيدەپ
خېشى رايونغا كرمگەن، لېكن، ئۇلار بۇنڭ بلەن ئۆزلرنڭ
ئجتمائى ئقتسات قۇرۇلمسنى ئۆزگەرتۋېتپ، ئەنئەنۋى
چارۋچلق ئشلەپچقرشدن ۋازكەچمگەن، ئۇنڭ ئۈستگە
خېشى كاردورى رايوندا سۇ ۋە ئوت-چۆپكە مول نۇرغۇن ئوتلاق-
لار بولۇپ، بۇ رايون چارۋچلقنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئوبدان جاي
بولۇپ كەلگەن ئدى. شۇ سەۋەپلەر تۈپەيلدن، خېلى ئۇزاق بر
مەزگلگچە خېشى ئۇيغۇرلرنڭ ئاساسي ئشلەپچقرش پائالىيتى
يەنلا چارۋچلقتن ئبارەت بولغان.

تارخي ھۆججەتلەردە خېشى ئۇيغۇرلرى شۇغۇللانغان چارۋ-
چلق ئشلەپچقرشنڭ كۆلمى ھەققدە مەخسۇس يازما مەلۇمات-
لار قالدۇرۇلمغان. براق بزنڭ بۇ ھەقتكى ئەھۋاللارنى قياس
قلشمز ئۈچۈن بەزى ئەھۋاللار تلغا ئېلنغان. بۇنڭدكى مۇھم
بر ئەھۋال ئوتتۇرا جۇڭگو رايوندكى سۇلاللەرنڭ خېشى ئۇيغۇر-
لرنى ئۆز ئچگە ئالغان چارۋچى قەبلەلەر بلەن قلشقان ئات
سودسدن ئبارەت.

"بەش دەۋر، ئون پادشالق" دەۋرى دەپ ئاتالغان مەزگل
ئوتتۇرا جۇڭگو رايوندا ئۇرۇش ئەڭ كۆپ بولغان مەزگل ئدى.

بۇ ۋاقىتتا ھەرقايسى پادىشالىقلار ئۆزلىرىنىڭ ھەربى جەھەتتىكى ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئەتراپتىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر بىلەن بەس-بەستە ئات سودىسى قىلىشقا كىرىشكەن. مەسىلەن، كېيىنكى تاڭ پادىشالىقى ھەرقايسى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر بىلەن چېگرىلىنىدىغان جايلاردا نۇرغۇن ئات بازارلىرى ئاچقان ھەمدە بۇ بازارلارغا كەلتۈرۈلگەن ئاتلارنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئادەتتىكى بازار باھاسىدىن يۇقىرى باھادا سېتىۋالغان. خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ كېيىنكى تاڭ پادىشالىقىغا سېتىپ بەرگەن ئاتلىرىنىڭ سانى باشقا قەبىلىلەرنىڭكىگە قارىغاندا كۆپ ئاۋۇن بولغان⑩.

بازار ئېھتىياجى خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنى پەيدىن-پەي ئاتچىلىقنى ئاساس قىلىش تەرەپكە سىلجىتتى. ئات خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ سىرتقا ساتىدىغان مۇھىم سودا بۇيۇملىرىدىن بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئاساسلىق سوغىلىق ۋە بايلىقنىڭ ئالامىتى بولۇپ قالدى. بۇنىڭدىن باشقا، بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، خېشى ئۇيغۇرلىرى يەنە ئوۋچىلىق بىلەنمۇ مەشغۇل بولغان.

خېشى ئۇيغۇرلىرىدا ئىقتىسادىي ساھەدە كۆرۈلگەن زور بۇرۇلۇش بىر قىسىم ئۇيغۇرلارنىڭ تەدرىجى يوسۇندا دېخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىغا ئۆتكەنلىكىدىن ئىبارەت.

ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدا تۇرغان مەزگىلدىلا، بىر بۆلۈم ئۇيغۇرلار دېخانچىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللانغان ئىدى. ئەمما ئۇ ۋاقىتتا، چارۋىچىلىق ئىگىلىكى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغانلىقى ئۈچۈن، مەيلى كۆلەم جەھەتتە بولسۇن ياكى خاندانلىق ئىگىلىكىدە تۇتقان نىسبىتى

جەھەتتە بولسۇن، دىخانچىلىق ئانچە مۇھىم ئورۇندا ئەمەس ئىدى.

تەبىئى شارائىت بىر قىسىم خىيشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ دىخانچىلىقىقا ئۆتۈشىگە مۇھىم سەۋەبچى بولغان. خىيشى رايونىدا، ئۇيغۇرلار كۆچۈپ كىرىشتىن بۇرۇنلا دىخانچىلىق خېلى راۋاج تاپقان ئىدى. بۇ يەردە مۇنبەت يايلاقلار بولۇشتىن تاشقىرى، يەنە دىخانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشنىڭمۇ شەرت-شارائىتلىرى بار ئىدى، ئۇزۇنچاق كەلگەن بۇ رايوندىن شەندەنخې، بېيداخې، شۇلېخې قاتارلىق دەريالار ئېقىپ ئۆتەتتى. بۇ دەريالارنىڭ سۈيى ئاساسەن چىلىيەنشەن تېغىدىن كەلگەچكە، ھەر يىلى يازدا تاغ چوققىلىرىدىكى قار ئېرىدىگەن ھامان دەريالار سۇغا لىق تولاتتى. بەزى دەريالارنىڭ سۈيى شەرقىي شىمالغا، بەزىلىرىنىڭ بولسا غەربىي شىمالغا ئاققانلىقتىن، ئېتىزلارنى سۇغىرىش بەكمۇ ئاسانغا چۈشەتتى. تەبىئى شارائىتتىن باشقا، خەن سۇلالىسىدىن كېيىنكى سۇلالىلەر بولۇپمۇ ئىقتىسادى ۋە مەدىنىيىتى يۇكسەك دەرىجىدە تەرەققى تاپقان تاڭ سۇلالىسى بۇ جايدا نۇرغۇنلىغان قۇرۇلۇش خاراكتىرلىق ئىشلارنى ئېلىپ بارغان، مەسىلەن، سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشى، يول ياساش قاتارلىقلار. دىمەك، ئۇيغۇرلار بۇ رايونغا كۆچۈپ كىرگەن چاغلاردا، بۇ رايوندا دىخانچىلىق ئالىلقاچان خېلى تەرەققى قىلىغان ئىدى.

خىيشى ئۇيغۇرلىرى دىخانچىلىقىقا نىسبەتەن كۆنۈش ۋە تونۇش ھاسىل قىلىش جەريانىنى باشتىن كەچۈردى. بۇ جەريان ئۇلارنىڭ بۇ رايوندا ئولتۇراقلىشىشى بىلەن تەڭ باشلانغان. ئالدى بىلەن بىر قىسىم ئۇيغۇرلار گەنجۇ، شاجۇ، لياڭجۇ، چىنجۇ قاتارلىق جايلاردا يەرلىك دىخان ئاھالىلىرى بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىش ئارقىسىدا، مۇقىم دىخانچىلىق ئىگىلىگىنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن ئەۋزەل

ئىكەنلىكىنى چۈشەندى. ئۇزاققىچە مۇشۇ جەرياننى باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا كىرىشىپ كەتتى. تارىخىي ماتېرىياللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، خېشى ئۇيغۇرلىرى ئاساسەن بۇغداي، يالغاچ ئارپا قاتارلىق ئاشلىق زىرائەتلىرى بىلەن سېرىق كەندىر قاتارلىق ئىقتىسادىي زىرائەتلەرنى تېرىغان. ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك ئىش شۇكى، خېشى ئۇيغۇرلىرى دېخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىدا تۆمۈر دېخانچىلىق سايمانلىرىنى ئىشلىتىشنى ۋە تۆگىگە ساپان سۆرىتىشنى بىلىۋالغان[11].

خېشى كارىدورى رايونى شەرق بىلەن غەربنىڭ قۇرۇقلۇقتىكى قاتناش لىنىيىسىنى تۇتاشتۇرىدىغان تۈگۈن ئىدى. جۇغراپىيە شارائىتىدىكى پايدىلىق ئامىللار خېشى ئۇيغۇرلىرىغا ئىقتىسادىي مەنپەئەت كەلتۈردى. مىلادى 911-يىلى خېشى ئۇيغۇرلىرى جاڭ پەمىلىلىكىنىڭ ئالتۇنتاغ پادىشالىقىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، خېشى كارىدورى رايونىدا ئۇيغۇرلارغا تەڭ كەلگۈدەك كۈچ قالمىغان ئىدى. خېشى ئۇيغۇرلىرى ئەنە شۇ سىياسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈككە تايىنىپ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى سودا ئىشلىرىغا پەيدىن-پەي ئارىلىشىشقا باشلىدى.

مۇشۇ مەزگىلدە، خېشى ئۇيغۇرلىرى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىن چىقىدىغان تۈرلۈك دورا ماتېرىياللىرى، تېرە-يۇڭ، قاشتېشى ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەربىي ئاسىيادا چىقىدىغان مارجان، كەھرىۋا قاتارلىق ئېسىل ماللارنى ساتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇلار ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىن يەنە نۇرغۇن يىپەك ماللارنى سېتىۋېلىپ، غەرب تەرەپتىكى ئەللەرگە ساتتى ياكى

ئۆزلىرى ئىستىمال قىلدى⑫.

ئۆگلۈك-سۆيگۈن توپىلىنگەندىن كېيىن بىر مەزگىل ئۆزۈلۈپ قالغان يىپەك يولىنىڭ خېشى كارىدورى قىسمىدا كارۋان كولىدۇمە-لىرىنىڭ رىتىملىك ئاۋازى يەنە ياڭراشقا باشلىدى. يىپەك يولىنى راۋانلاشتۇرغانلىق خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇھىم تۆھپىلىرىنىڭ بىرىدۇر.

2. خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيىتى

بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىش خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدا زور بىر ۋەقە بولدى. ھىندىستاندا پەيدا بولغان بۇددا دىنى خەن سۇلالىسى زامانىسىدىن كېيىن ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئارقىلىق شەرققە سۇرۇلۇپ، ئوتتۇرا جۇڭگو رايون-لىرىغا تارقالدى. تاڭ سۇلالىسى مەزگىلىگە كەلگەندە، بۇددا دىنى ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكتىن، ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە ئومۇمە-لاشتى، بۇنىڭغا ئەگىشىپ، بىرمۇنچە بۇددا دىنى مەركەزلىرى يارلىققا كەلدى. خېشى رايونىدىكى دۇنخۇاڭ ئەنە شۇ بۇددا دىنى مەركەز-لىرىنىڭ بىرى ئىدى. بۇددا دىنىنىڭ شەۋكەتلىك گۈزەل سەنئىتى ۋە مۇكەممەل قائىدە-يوسۇنلىرى خېشى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا چوڭقۇر تەسىر قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ دىن ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىردى⑬.

بۇددا دىنى كىشىلەرنى ھەر خىل ئادالەتسىزلىكلەرگە تاقەت قىلىپ تۇرۇشقا، ھاقارەت، زۇلۇم، ئاچ-يالىڭاچلىق، نامراتچىلىق-لارغا سۈكۈت قىلىشقا، شۇ يول بىلەن باقى دۇنيادىكى ئاتالمىش بەخت-سائادەتكە ئېرىشىشكە دالالەت قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، خېشى

ئۇيغۇرلىرى ئىچىدىكى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى بۇ دىنىنى ئۆز پۇقرا-
لىرىغا يۈرگۈزىدىغان ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلاپ قېلىشنىڭ ئەڭ ياخشى
ۋاستىسى دەپ قارىدى. شۇ سەۋەپتىن ئۇلار ئۆز پۇقرالىرى ئىچىدە
بۇددا دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇشتا ئەڭ ئاكتىپلاردىن بولدى. مىلادى
1068-يىلى، خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانى سۇڭ سۇلالىسىدىن ئالتۇن
ھەل بىلەن يېزىلغان "پراجىنا" ناملىق بۇددا دىنى كىتاۋىنى
سېتىۋالدى. بۇ، خېشى ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا بۇددا دىنىنىڭ تارقال-
غانلىقىغا ئائىت مۇھىم بىر مەلۇمات. شۇنىڭ كۆرسىتىپ ئۆتۈش
زۆرۈركى، خېشى ئۇيغۇرلىرى يەنە بۇددا دىنى كىتاپلىرىنى ئۇيغۇر
تىلىغا تەرجىمە قىلدى. بۇ تەبىئى ھالدا بۇددا دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار
ئارىسىدا تارقىلىشىنى تېزلىتىشتە زور ئەھمىيەتكە ئىگە. 11-ئەسىردىن
كېيىن، بۇددا دىنى ئاخىر خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ سىياسى ۋە مەدىنى-
يەت تۇرمۇشىغا ئومۇمى يۈزلۈك سىڭىپ كىرىپ، ئۇلارنىڭ ئاساسلىق
دىنىغا ئايلاندى. ئۇيغۇرلار بۇرۇندىن ئېتىقات قىلىپ كەلگەن
شامان دىنى بىلەن مانى دىنى ئىككىنچى ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى.

ئۇرۇشلار تۈپەيلىدىن خېشى رايونىنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدىنىيىتى
ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران بولغان ھەم نابۇت قىلىنغان بولسىمۇ،
لېكىن تارىخنىڭ ئىلگىرىلەش جەريانىنىڭ بۇ يەردە قالدۇرغان
ئىزلىرىنى بىرەر كۈچ بىرەر مەزگىلدىلا يوقىتالمايتتى، ئەلۋەتتە.
ئۇيغۇرلار جايلاشقان خېشى رايونى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلان-
دۇرۇشقا پايدىلىق شارائىتلىرى بولغان رايون بولۇپلا قالماستىن، شۇ
دەۋرنىڭ تەلىۋىگە مۇۋاپىق كېلىدىغان تۇرمۇش ئۇسۇلىغىمۇ ئىگە
رايون ئىدى، شۇڭا يېڭى مۇھىتتا ئۇيغۇرلار تەدرىجى ھالدا مۇقىم
ئولتۇراقلىششقا ئۆتۈشكە باشلىدى.

دىخانچىلىق قىلىشقا كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئۆي سېلىپ ئولتۇرۇشقا ئادەتلەندى. ئۇيغۇر پۇقرالىرى كىسەك ئۆيلەردە ئولتۇرىدىغان، ھۆكۈمران تەبىقىدىكىلەر بولسا بالىخانىلىق سارايلاردا ئولتۇرىدىغان بولدى، ھەتتا ئۇلارنىڭ ئوزۇق-تۈلۈك تەييارلاش ۋە كىيىم-كېچەك تىكىش ئۇسۇللىرى، شۇنىڭدەك ئۇلارغا ئىشلىتىدىغان ماتېرىياللىرىمۇ ئۆزگىرىپ، ئورخون دەرياسى ۋادىسىدىكى مەزگىلدىكىگە ئوخشىمايدىغان بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئادەتلىرىمۇ ئۆزگەردى، مەسىلەن، قاغاننىڭ ئالدىدا تىزلىنىدىغان چاغدا، باش كىيىملىرىنى ئېلىۋېتىپ، چاچلىرىنى قويۇۋېتىدىغان، ئاياللار چاچلىرىنى بەش-ئالتە سۇڭ ئىگىز قىلىپ تۇرۇۋالىدىغان، تۇرۇلگەن چاچلىرىنى قىزىل لېنتا بىلەن چىگىۋالىدىغان، قىز ياتلىق بولغاندىن كېيىن كۆلا كىيىدىغان ئادەتلەر بارلىققا كەلدى⑭.

ئۈچىنچى بۆلۈم خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاقىۋىتى

خېشى رايونىغا ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلار كۆپ يىللار كۆچ توپلاش ئارقىلىق سەرگەردانلاردىن بىراقلا. خېشى رايونىنىڭ ھۆكۈمدارلىرىغا ئايلاندى. خېشى ئۇيغۇرلىرى زەئىپلىشىشتىن گۈللىنىشكە، ئاجىز-لىقتىن كۈچىيىشكە قاراپ ئىلگىرىلەۋاتقان بىر ۋاقىتتا، ھازىرقى نىڭشيا خۈيزۇ ئاپتونوم رايونى دائىرىسىدە ۋە ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي شىمال قىسىملىرىدا غەربىي شىيا خاندان-لىقى دەپ ئاتالغان بىر فېئودال خاندانلىق بارلىققا كەلدى. بۇ خاندانلىقنى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمىدىكى خېچۈ رايونىدا ھەم سىچۈەن ئۆلكىسىنىڭ سۇڭپەن دىگەن يېرىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى تاغلىق رايونلاردا ياشايدىغان

"تاڭغۇت" دەپ ئاتالغان كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە قۇرغان ئىدى. 7-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۆبۆتلەر باش كۆتىرىپ چىققاندىن كېيىن، تۆبۆت قۇلدارلىرىنىڭ زۇلمى دەستىدىن تاڭغۇتلار ئۆز يۇرت-ماكانلىرىنى تاشلاپ، ھازىرقى گەنسۇ، نىڭشيا ۋە شىمالىي شەنشىنىڭ دائىرىسىگە كۆچۈپ كەتكەن ئىدى.

9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، خېشى رايونىدىكى خەلقلەر قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتىرىپ، تۆبۆت قۇلدارلىرىغا قارشى چىققاندا، ئۇزاق ۋاقىتلاردىن بۇيان تۆبۆت قۇلدارلىرىنىڭ قۇل قىلىشىغا ئۇچرىغان تاڭغۇت قەبىلىسىمۇ قوزغىلاڭچىلار قاتارىغا قوشۇلغان ئىدى.

مىلادى 1004-يىلى دېمەك ئىسىملىك بىر ئاقسۆڭەك تاڭغۇت قەبىلىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ھوقۇق يۇرگۈزگەندىن كېيىن، بۇ قەبىلە سۇڭ سۇلالىسى بىلەن لياۋ سۇلالىسى تىركىشىپ تۇرغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆز كۈچىنى ئۇلغايتىپ، غەربىي شىمال رايونىنىڭ شۇ چاغدىكى سىياسى ۋەزىيىتىگە ئۆز تەسىرىنى سىڭدۈرەلەيدىغان مۇھىم كۈچلەردىن بىرى بولۇپ قالدى ۋە ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت گەۋدىسى بولغان غەربىي شيا خاندانلىقىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. تاڭغۇتلار قۇرغان بۇ ھاكىمىيەت ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى، گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇپ قىسمى، چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمى ۋە ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى[15].

تاڭغۇت قەبىلىسى بىلەن ئۇيغۇرلار ئوخشاشلا تۆبۆت قۇلدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇرغان ۋاقىتلاردا، ئۇلار تۆبۆت ھۆكۈمرانلار سىنىپىغا قارشى ئورتاق كۈرەش قىلغان ئىدى. ئۇيغۇرلار

خېشى رايونىنى، تاغقۇتلار نىڭشىيا ۋە شىمالىي شەنشىنى تىزگىنلەپ تۇرغان چاغلاردىمۇ تاغقۇتلار بىلەن ئۇيغۇرلار خېلى ئۇزۇنغىچە ئىناق ئۆتكەن ئىدى. لېكىن، ئىككىلا تەرەپنىڭ ھۆكۈمران سىنىپلىرى ئۆز تەسىر كۈچىنى جېنىنىڭ بېرىچە كېڭەيتىشكە ئۇرۇنغانلىقتىن، ئاخىر ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇشلار يۈز بېرىشكە باشلىدى. بۇ توقۇنۇشلار دەسلەپتە كىچىك دائىرىدە، ئاندا-ساندا بولۇپ تۇرغان بولسا، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئارىدىكى زىددىيەتلەر كۈچىيىشكە باشلىدى، بولۇپمۇ تاغقۇتلار خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ سىياسى ئەلچىلەر ئۆمەكلىرىنى ۋە سودا كارۋانلىرىنى توسۇپ بۇلاش ۋەقەلىرى ئارقا-ئارقىدىن يۈز بېرىپ تۇرىدىغان بولدى[16].

بىۋاستە مەنپەئەت توقۇنۇشلىرىنى ھېساپقا ئالمىغاندا، شىمالىي رايوندىكى لياۋ سۇلالىسى بىلەن جەنۇبىي رايوندىكى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ دۈشمەنلىشىش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقانلىقىمۇ تاغقۇتلار بىلەن خېشى ئۇيغۇرلىرى ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش پەيدا بولۇشتىكى يەنە بىر سەۋەپ ئىدى. لياۋ ۋە سۇڭ سۇلالىلىرى ئىككى لاگېرنىڭ سەردارلىرى ئىدى، شۇ ۋاقىتتا پۈتۈن مەملىكەت دائىرىسىدىكى سىياسى كۈچلەرنىڭ ھەممىسى بۇ ئىككى لاگېرغا مەنسۇپ ئىدى. لياۋ سۇلالىسى سۇڭ سۇلالىسىنى غەرپتىن بەنت قىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن، تاغقۇتلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى راۋاجلاندۇرۇشقا كۆپ كۈچ سەرپ قىلدى. تاغقۇتلارمۇ لياۋ سۇلالىسى تەرەپتە تۇرۇپ، سۇڭ سۇلالىسى بىلەن دۈشمەنلەشتى. سۇڭ سۇلالىسى بولسا خېشى ئۇيغۇرلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ، تاغقۇتلارنى شەرق ۋە غەرپتىن ئىسكەنجىگە ئېلىش ۋەزىيىتىنى شەكىللەندۈرۈشكە تىرىشتى. خېشى ئۇيغۇرلىرىمۇ سۇڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ،

تاڭغۇتلارنىڭ ئۆزلىرىگە قاراتقان بېسىمىنى ئازايتىش ئۈچۈن، سۇڭ سۇلالىسىگە پائال يېقىنلاشتى. نەتىجىدە، خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىدا ھەممە غەربىي شىمال رايونىدا مۇرەككەپ سىياسى بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. لياۋ سۇلالىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن تاڭغۇتلار ئۆزلىرى مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالغان ھالەتتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن كۈچ جەھەتتە سۇڭ سۇلالىسىدىن ئاجىز بولغان خېشى ئۇيغۇرلىرىغا ھۇجۇم قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش پارتلاپ، ئون نەچچە يىلغىچە داۋام قىلدى.

كىتاۋىمىزنىڭ بۇ قىسمىدا بايان قىلىنىۋاتقان ۋەقەلەرگە باغلىغاندىلا، خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ سۇڭ سۇلالىسى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى تېخىمۇ چوڭقۇر چۈشىنىپ كېتەلەيمىز.

خېشى ئۇيغۇرلىرى تاڭغۇتلارغا قارشى ئۇرۇشتا ئاساسەن سۇڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچىگە تايانغان ئىدى. لېكىن مىلادى 1004 ـ يىلى، سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى لياۋ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ پويالڭ قەلئەسىدە جەڭ قىلىپ مەغلۇپ بولۇپ، ”تەنيۈەن كېلىشىمى“نى ئىمزالىدى. شۇنىڭدىن كېيىن سۇڭ سۇلالىسى چاڭيالڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ئۆز ھالى بىلەن بولۇپ كېتىپ، خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ تاڭغۇتلارغا قارشى كۈرىشىنى قوللاشقا ماغدۇرى يەتمىدى. سۇڭ سۇلالىسىنىڭ قوللىشىدىن مەھرۇم قالغان خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۈچى ئاجىزلىشىپ قالدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، ئىقتىسادىي ۋە ھەربى جەھەتتە لياۋ سۇلالىسىنىڭ داۋاملىق قوللىشىغا ئېرىشكەن تاڭغۇتلار كۈندىن ـ كۈنگە قۇدرەت تېپىشقا

باشلىدى.

مىلادى 1009 ـ يىلى، تاڭغۇت خاندانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى چىلىيەنشەن تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ غەرپكە يۈرۈش قىلىپ، توپ ـ توغرا خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ سىياسى مەركىزى بولغان گەنجۇغا يېتىپ كەلدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۈچى ئېغىر چىقىمغا ئۇچراپ، تېخىمۇ ئاجىزلىشىپ كەتتى. شۇنىڭـ دىن كېيىنكى يىللاردا، خېشى ئۇيغۇرلىرى تاڭغۇتلارغا قارشى ئۇرۇشلاردا ئاز ـ تولا غەلىبە قىلىش ئىمكانىيەتلىرىگە ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئاخىرى تاڭغۇتلار تەرىپىدىن تامامەن بويسۇنـ دۇرۇلۇش ئاقىۋىتىدىن خالى بولالمىدى.

مىلادى 1028 ـ يىلى، تاڭغۇت قوشۇنلىرى يەنە بىر قېتىم گەنجۇنى قورشىۋالدى. كەسكىن ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە، گەنجۇ ئاخىر تاڭغۇتـ لارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. مىلادى 1032 ـ يىلى تاڭغۇتلارنىڭ سەردارى لى يۈەنخاۋ ئۆزىنى "پادىشا" دەپ ئېلان قىلىپ، شىڭچىڭفۇ (هازىرقى نىڭشىيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ مەركىزى يىنچۇەن شەھىرى)نى پايتەخت قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تاڭغۇتلارنىڭ كۈچى تېخىمۇ زورىيىپ، خېشى رايونىنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى ۋە خېشى ئۇيغۇرلىرىنى تامامەن ئۆزىگە بويسۇندۇرۇۋالدى⑰.

ئورخون دەرياسى ۋادىسىدىن كۆچۈپ كەلگەن بۇ ئۇيغۇرلار شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئۆز هاكىمىيىتىنى قايتا تىكلىيەلمىدى، لېكىن كەڭ ئۇيغۇر پۇقرالىرى بۇ يەردە داۋاملىق ئولتۇراقلىشىپ قېلىۋەردى.

11 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا ئۇدۇن (خوتەن) ۋە ئاپۇرۇم

(سۈرىيە) ئەلچىلىرى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاسىغا يول ئۈستىدە كۆرگەنلىرىنى سۆزلەپ بەرگەندە، خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەھۋالىنى تونۇشتۇرغان ۋە شۇ ۋاقىتتا ئۇلارنى "سېرىق تۇماقلىق ئۇيغۇرلار" دەپ ئاتىغان. 13-ئەسىردىن كېيىن خېشى ئۇيغۇرلىرى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئۇزۇن تارىخىي يىللاردا ئۇلار موڭغۇل، خەنزۇ، زاڭزۇلار بىلەن بىللە ياشاپ، ئاخىر ھازىرقى يۇگۇ مىللىتىنى شەكىللەندۈردى.

پايدىلىنىلغان كىتابلار

① «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 196-جىلد، «تۆبۈتلەر»، (ئىككىنچى بۆلۈم)؛
«تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 216-جىلد، «تۆبۈتلەر» (ئىككىنچى بۆلۈم)؛
«بەش دەۋرنىڭ كونا تارىخى»، 138-جىلد، «تۆبۈتلەر».

② «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 18-جىلد، «پادىشا ۋۇزۇڭنىڭ نەسەپنامىسى»؛
«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 249-جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى 65-، شۈەنزۇڭنىڭ داجۇڭ 5-يىلى»؛
لو جېنيۈ: «جاڭ يىچاۋ ھەققىدە دەلىل».

③ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 490-جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى»؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە. بېقىندى چارۋىچىلار»، 21-جىلد؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە. جۇغراپىيە»، 21-جىلد.

④ «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 252-جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى 68-، يىزۇڭنىڭ شيەنتۇڭ 13-يىلى»؛

لو جېنيۇ: «جاڭ يېچاۋ ھەققىدە دەلىل»؛
ۋاڭ جۇڭمىن: «ئالتۇنتاغ پادىشالىقىغا ئائىت ئىشلار».

⑤ شاۋان: «مانى دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىشى ھەققىدە دەلىل»، «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى»، بىرىنچى كىتاپ، 46 ـ بەت.

⑥ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 490 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى».

⑦ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 490 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى؛
«بەش دەۋر تارىخلىرىدىن خاتىرە»، 74 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى»؛
«بەش دەۋرنىڭ كونا تارىخى»، 138 ـ جىلد، «تۈبۈتلەر شەجەرىسى»؛
«بەش دەۋرنىڭ يېڭى تارىخى»، 74 ـ جىلد، «ئىقىندى قەبىلىلەر ھەققىدە قوشۇمچىلار. ئۇچىنچى، ئۇيغۇرلار»؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە. ئىقىندى قەبىلىلەر»، 4 ـ، 7 ـ جىلدلار.

⑧ «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 252 ـ جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى 68 ـ شىزۇڭنىڭ چيەنفۇ 1 ـ يىلى»، «2 ـ يىلى».

⑨ «بەش دەۋرنىڭ يېڭى تارىخى»؛ 74 ـ جىلد، «ئىقىندى قەبىلىلەر ھەققىدە قوشۇمچىلار. ئۇچىنچى، ئۇيغۇرلار»؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 74 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى»؛
«بەش دەۋرنىڭ كونا تارىخى»، 138 ـ جىلد، «تۈبۈتلەر شەجەرىسى»؛
«بەش دەۋرنىڭ يېڭى تارىخى»، 74 ـ جىلد، «ئىقىندى قەبىلىلەر ھەققىدە قوشۇمچىلار. ئۇچىنچى، ئۇيغۇرلار»؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە. ئىقىندى چارۋىچىلار»، 4 ـ، 7 ـ جىلدلار.

⑩ «بەش دەۋرنىڭ كونا تارىخى»، 138 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار»؛
«بەش دەۋر تارىخىدىن مەجمۇئە»، 28 ـ جىلد؛

يۈۋېن ماۋجاۋ: «بۈيۈك جىن پادىشالىغى تەزكىرىسى»، 6 ـ جىلد.
⑪ «بەش دەۋرنىڭ يېڭى تارىخى»؛
«مەكتۇپلار جەۋھىرى»، 972 ـ جىلد.
⑫ «بەش دەۋر تارىخىغا ئائىت خاتىرىلەر»، 74 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار»؛
«مەكتۇپلار جەۋھىرى»، 972 ـ جىلد؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە. بىقىندى چارۋىچىلار»،
4 ـ جىلد.
⑬ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە. بىقىندى چارۋىچىلار»،
4 ـ جىلد؛
خۇڭ خاۋ: «شىمالدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئاڭلىغانلىرىم».
⑭ «بەش دەۋر تارىخلىرىدىن خاتىرە»، 74 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار»؛
خۇڭ خاۋ: «شىمالدىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئاڭلىغانلىرىم».
⑮ «بەش دەۋرنىڭ كونا تارىخى»، 138 ـ جىلد، «تۆبۈتلەر
شەجەرىسى»؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 450 ـ جىلد، «تاڭغۇتلار دۆلىتىنىڭ
تەزكىرىسى».
⑯ «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى. داۋامى»، 76 ـ،
88 ـ جىلدلار.
⑰ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 490 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى»؛
«تاڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە»، 97 ـ جىلد.
مالوۋ: «سېرىق ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ تىلى».
گەنسۇ ئۆلكىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر تارىخىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى
يازغان «يۈگۇ مىللىتىنىڭ قىسقىچە تارىخى ۋە قىسقىچە تەزكىرىلىرى
توپلىمى».

بەشىنچى باپ
شىجۇ (قوجۇ) ئۇيغۇرلىرى

بىرىنچى بۆلۈم شىجۇدىكى تارىخىي ئۆزگىرىشلەر

بۇ باپتا ئالدى بىلەن شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ياشىغان تارىم ۋادىسى-نىڭ شىمالىي رايونىدا بولغان تارىخىي ئۆزگىرىشلەرنى بىر قۇر بايان قىلىپ ئۆتىمىز. بۇ جايدىكى تارىخىي ئۆزگىرىشلەر پۈتۈن تىيانشان-نىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرىدىكى تارىخىي ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئاساسلىق تەركىۋىي قىسمى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

1. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىنىڭ غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەھۋالى

مىلادىدىن بۇرۇنقى 206-يىلى ئىلىمىزنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايو-نىدا ليۇ پەملىلىكلەر قۇرغان فېئودالىق سۇلالە خەن سۇلالىسى بارلىققا كەلدى.

خەن سۇلالىسى دەسلەپكى يىللاردا ھونلار ئۈزلۈكسىز قوزغىغان بۇلاڭچىلىق خاراكتېرىدىكى ئۇرۇش تەھدىدىگە دۇچكەلدى. ليۇچې (ۋۇدى) پادىشا تەختتىكى چاغدا، خەن سۇلالىسى ھون قۇلدارلار ھاكىمىيىتىدىن كېلىۋاتقان بۇ تەھدىتنى ئۈزۈل-كېسىل تۈگىتىش

ئۈچۈن، بىر تەرەپتىن، هونلارغا قارىتا بىر قاتار جازا يۈرۈشى خاراكتېرىدىكى ئۇرۇشلارنى ئېلىپ بارغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، هونلارنىڭ هۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇشقا ئىنتىلىۋاتقان غەربىي دىيار (شىيۈ)دىكى دېخان ۋە كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر بىلەن كەڭ كۆلەمدە مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئورتاق جەڭ قىلىش يولىنى تۇتتى①.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 138-يىلى، خەن سۇلالىسى چوڭ ياۋچىلار ۋە باشقا كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ، هونلارنى غەربىي تەرەپتىن ئىسكەنجىگە ئېلىشنى قارار قىلدى.

چوڭ ياۋچىلار ئەسلىدە هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇنخۇاڭ رايونىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، كېيىن هونلارنىڭ هۇجۇمى تۈپەيلىدىن، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى بۇ جايدىن ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ بارغان ئىدى.

چوڭ ياۋچىلار بىلەن ئالاقىلىشىش ئۈچۈن، هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنى كېزىپ ئۆتۈش لازىم ئىدى. مۇشۇنچىۋالا يىراق جايغا بىۋاسىتە سەپەر قىلىش تېخى مىسلى كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىش ئىدى. يول بويى هون قوشۇنلىرىنىڭ تەهدىتلىرىدىن باشقا، پايانسىز چۆل-جەزىرە ۋە دەشت-قۇملۇقلارمۇ شۇ زاماندىكى كىشىلەرنى قاتتىق تەشۋىش ۋە ساراسىمىگە سالاتتى.

مىلادىن بۇرۇنقى 138-يىلى، خەن سۇلالىسى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ چېڭگۇ (هازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ خەنجۇڭ رايونى) دىگەن يېرىدىن چىققان جاڭ چيەن ئىسىملىك كىشىنى چوڭ ياۋچىلارغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇ 100 دىن ئارتۇق كىشىنى باشلاپ خەن

سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەندىن سەپەرگە ئاتلاندى. خەن سۇلالىسىنىڭ بۇ ئەلچىلەر ئۇمىگى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى خېشى كارىدورىغا قەدەم قويۇش بىلەنلا، هون قوشۇنلىرى ئۇلارنى قولغا ئالدى. ئەلچىلەر ئۇمىگىدىكىلەر هون تەڭرىقۇتىنىڭ بارگاهىدا (هازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى كۆكخوت ئەتراپىدا) نەزەربەنت قىلىپ قويۇلدى. ئۇز ۋەزىپىسىگە سادىق بولغان جاڭ چيەن بۇ جايدىكى ئون نەچچە يىللىق تۇتقۇنلۇق هاياتىدا ئۆز بۇرچىنى ئېسىدىن چىقارمىدى. ئۇ ئاخىر پۇرسەت تېپىپ تۇتقۇنلۇقتىن قۇتۇلۇش بىلەن، ئۆزىنىڭ بىر قىسىم هەمراھلىرىنى باشلاپ يېڭىۋاشتىن سەپەرگە ئاتلاندى.

بىراق، خەن سۇلالىسىنىڭ چوڭ ياۋچىلار توغرىسىدا ئالغان ئاخباراتى توغرا چىقماي قالدى. چۈنكى، جاڭ چيەن ۋەزىپە تاپشۇرۇۋېلىشتىن 30 نەچچە يىل بۇرۇنلا تيانشاننىڭ شىمالىدىكى سىياسى ۋەزىيەتتە زور ئۆزگىرىشلەر بولغان ئىدى. ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا بېرىپ ئورۇنلاشقان چوڭ ياۋچىلار دۇنخۇاڭ ئەتراپىدىن كۆچۈپ كەلگەن ئۇيسۇن قەبىلىسىنىڭ چېقىلىپ تۇرۇشى تۈپەيلىدىن داشا (باكتىرىيە — هازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالى) رايونىغا بېرىپ، شۇ يەردە ئۆزلىرىنىڭ هاكىمىيىتىنى تىكلىگەن ئىدى. شۇڭا، جاڭ چيەن ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا يېتىپ بارغاندا، چوڭ ياۋچىلار بىلەن ئەمەس، ئۇيسۇن قەبىلىسى بىلەن ئۇچراشتى.

چوڭ ياۋچىلار بىلەن ئالاقىلىشىش ئۈچۈن، جاڭ چيەن داۋاملىق غەربكە سەپەر قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرى ئارقىلىق داشاغا يېتىپ باردى. بىراق بۇ چاغدا چوڭ ياۋچىلار بۇ يېڭى مۇهىتتىن مەمنۇن بولۇپ، شەرققە قايتىپ هونلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش نىيە-

تىدىن ئاللىقاچان ۋازكەچكەن ئىدى. جاڭ چيەن چوڭ ياۋچىلار يۇرتىدا بىر مەزگىل تۇرۇپ بىرەر ئىشنى ۋۇجۇتقا چىقىرالماي قايتىپ كەلدى②.

جاڭ چيەن بۇ سەپەردە ئۆزىنىڭ كۆزلىگەن سىياسى مەقسىدىگە يېتەلمىدى. لېكىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تييانشاننىڭ جەنۇبىي ھەم شىمالىي قىسىملىرىنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى بىلەن بولغان ئالاقە-سىنى كۈچەيتىشتە مىسلى كۆرۈلمىگەن مۇھىم خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى.

جاڭ چيەن چاڭئەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە ئۆزى بېسىپ ئۆتكەن رايونلارنىڭ جۇغراپىيە، ئىجتىمائى ۋە تەبىئى بايلىق جەھەتتىكى ئەھۋاللىرىنى تەپسىلى تونۇشتۇردى، بۇنىڭغا ھۆكۈمەت ۋە جەمىيەت ئالاھىدە قىزىقتى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 119 - يىلى جاڭ چيەن ئىككىنچى قېتىم ئەلچىلىككە تەيىنلەندى③. ئۇنىڭ بۇ قېتىمقى مەنزىلى ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىكى ئۇيسۇن قەبىلىسى تۇرۇشلۇق جاي بولدى، ۋەزىپىسى ئۇيسۇن قەبىلىسىنى ھونلارغا قارشى كۈرەشكە ئاتلاندۇرۇشتىن ئىبارەت بولدى. جاڭ چيەن باشچىلىقىدىكى بۇ قېتىمقى ئەلچىلەر ئۆمىكى ئۇنىڭ مۇئاۋىنلىرى ۋە قوراللىق مۇھاپىزەتچىلىرىدىن بولۇپ 300 كىشىدىن تەركىپ تاپقان. ئۇلار ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى-دىن چىقىدىغان يىپەك مال ۋە نۇرغۇن تىللا ئېلىپ، چۆل - جەزىرى-لەرنى كېزىپ، تيانشاندىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئاخىر ئۇيسۇن قەبىلىسى ئورۇنلاشقان ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا يېتىپ باردى. بىراق، دەل مۇشۇ ۋاقىتتا، ئۇيسۇن قەبىلىسى كەسكىن ئىچكى ئۇرۇش ۋەزىيىتىدە تۇرغانلىقتىن، جاڭ چيەن ئۇيسۇن قەبىلىسىنى ھون قولدارلىرىغا

قارشى كۆرەشكە ئاتلاندۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىيالمىدى، لېكىن ئۇ خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇيسۇن قەبىلىسى ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق مۇناسىۋىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن مۇھىم ئاساس ئورناتتى. جاڭ چيەننىڭ مۇئاۋىنلىرى مۇشۇ مەزگىلدە داۋەن (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ فەرغانە رايونى)، باكتىرىيە، سىندۇ (ھىندىستان)، ئارشاك (ئىران) ۋە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئۇدۇن (خوتەن) قاتارلىق جايلارنى زىيارەت قىلدى.

جاڭ چيەننىڭ غەربىي دىيارغا ئىككى قېتىم ئەلچى بولۇپ بېرىشى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىسىملىرىنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو بىلەن بولغان سىياسى، ئىقتىسادىي ئالاقىسىنى قويۇقلاشتۇردى.

خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىر قاتار دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇش بىلەن تەڭ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 127-يىلدىن 119-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا، شەرقتە لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىدىن تارتىپ غەربتە خېشى كارىدورى رايونىغىچە بولغان جايلاردا ھونلارغا قارشى ئۈچ قېتىم كەڭ كۆلەملىك ھەربىي ھەرىكەت قوللاندى. بۇنىڭ ئىككىنچى قېتىملىقى خېشى كارىدورىدا ئېلىپ بېرىلدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 121-يىلى ئەتىيازدا، خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربىي سەركەردىسى خو چۈبىڭ قوماندانلىقىدىكى قوشۇن گەنسۇنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن ھۇجۇمغا ئاتلىنىپ، يەنجى تېغى (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ يۇڭچاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربى، شەندەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى) دىن ئۆتۈپ، مىڭ چاقىرىملاپ مۇساپىنى بېسىپ گاۋلەنگىچە ئۇرۇش قىلىپ بارغان ئىدى. شۇ يىلى يازدا، خەن سۇلالىسى قوشۇنى يەنە يەنجۇدىن ئۆتۈپ، چىلىيەنشەن تېغى بويلىرىدىكى ھون قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلدى.

خەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئۆز غەلىبىسىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، خېشى رايونىدا ۋۇۋېي، جيۇچۇەن دىگەن ئىككى ۋىلايەتنى تەسىس قىلىپ، بۇ جايدا نۇرغۇن قوشۇن تۇرغۇزدى ھەمدە بوز يەر ئېچىپ، دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندۇرىدىغان قوشۇنلارنى تۇرغۇزدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، خەن سۇلالىسى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىسىم-لىرىغا بارىدىغان كارىدورنى راۋانلاشتۇردى ۋە ئۇنى مەھكەم ئىگەل-لەپ تۇردى④.

ھونلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى ھەربىي كۈچ سېلىش-تۇرمىسىدا ئۆزگىرىش بولدى. خەن سۇلالىسى بىر قاتار غەلىبىلەرگە ئېرىشىپ، كۈندىن-كۈنگە كۈچەيدى، ھونلار بولسا ئۇرۇشلاردا ئارقىمۇ-ئارقا يېڭىلىپ، كۈندىن-كۈنگە زەئىپلىشىشكە باشلاپ، ئاخىر موڭغۇل دالاسىنىڭ شىمالىغا، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ھەم شىمالىدىكى رايونلارغا چېكىندى. ئاقىۋەتتە خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربىي قوشۇنلىرى بىلەن ھونلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش بارا-بارا تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىسىملىرىغا كۆچتى.

ھونلارنىڭ تەسىر كۈچى دائىرىسى تارايتىلغاندىن كېيىن، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرى، بولۇپمۇ تارىم ۋادىسى بويلىرىدىكى دىخانچىلىق رايونلىرى ھون قۇلدارلىرىنىڭ ئاساسلىق مالىيە مەنبەسى بولدى. بۇ رايونغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەي-تىش ئۈچۈن، ھونلار ھاكىمىيىتى كىنگىت، ۋېيشۇ (ھازىرقى كورلا تەۋەسىدە)، يۈلى (ھازىرقى قاراشەھەر دائىرىسىدە) قاتارلىق جايلاردا تۇڭپۇ دۇۋېي (قۇللارنى ئىدارە قىلىش مەھكىمىسى) دەپ ئاتالغان ھەربىي ئىشلار ئورگىنىنى تەسىس قىلدى، شۇنىڭدەك جۇشى (ھازىرقى تۇرپاندىكى يارغول)نى ئۆزلىرىنىڭ ھەربىي قوشۇن تۇر-

غۇزىدىغان ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرىدىغان ھەربى بازىسى قىلدى⑤.

بۇ چاغدا خەن سۇلالىسمۇ ئۆزىنىڭ خېشى رايونىدىكى ھەربى تەييارلىقلىرىنى تۈگىتىپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 108-يىلى قوشۇن ئەۋەتىپ، هونلارغا بېقىنىدىغان لۇلان (كىرورايىنا) ۋە جۇشىنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا كىرگۈزدى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 104-يىلى، خەن سۇلالىسى ئات سوراپ بارغان ئەلچىلىرىمىزنى ئۆلتۈردى دىگەننى بانا قىلىپ، ئىرشى جاڭجۈن باشچىلىقىدا 130 مىڭ ئەسكەرنى پامىردىن ھالقىپ ئۆتۈپ فەرغانىگە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتتى. دەسلەپتە خەن سۇلالىسى قوشۇنى ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەي، بىر مەھەل دۇنخۇاڭغىچە چېكىنىپ كەلگەن ئىدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش مىلادىدىن بۇرۇنقى 101-يىلغا كەلگەندە، ئاندىن فەرغانىنىڭ تەسلىم بولۇشى، خەن سۇلالىسىنىڭ 3000 ئاتقا ئېرىششى بىلەن ئاياقلاشتى. شۇ يىلى خەن سۇلالىسى لۇنتەي، چۇلى قاتارلىق جايلارغا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە قوشۇن ئەۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا خەن سۇلالىسىنىڭ كۈچى هونلارنىڭ كۈچى بىلەن گىرەلىشىپ كەتتى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 90-يىلى، خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربى سەر-كەردىسى لى گۇاڭلى قوماندانلىقىدىكى 130 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدا هونلارغا قارىتا كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش قوزغاپ، تارىم ۋادىسى بويلىرىدىكى بەگلىكلەرنىڭ ياردىمى بىلەن، جۇشى قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىستىراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بۇ جاينى ئۆز ئىلكىگە ئالدى⑥.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 61-يىلى هون ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ

ئىچكى قىسمىدا قاتتىق بۆلۈنۈش بولدى. نەتىجىدە تيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىغا ئەۋەتىلگەن خۇن قوشۇنلىرى قىيىن ئىچكى-تاشقى ئەھۋالدا خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 60-يىلى خەن سۇلالىسى جىلىڭ جىنى غەربىي دىيار دۇخۇسى (سەرتابى) قىلىپ تەيىنلەپ، تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا غەربىي دىيار دۇخۇ (سەرتاپلىق) مەھكىمىسى تەسىس قىلدى. غەربىي دىيار دۇخۇ مەھكىمىسىنىڭ ئورنى ئۇرى قەلئەسىدە (ھازىرقى بۈگۈر ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى ئەشمىنىڭ ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ) ئىدى. ئۇنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە ئوتتۇرا ئاسىيا ھەمدە پامىرنىڭ ۋۇلىيى رايونمۇ كىرىدۇ⑦.

خەن سۇلالىسىنىڭ تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا قازانغان بىر قاتار غەلىبىلىرى ئارقىسىدا، ئاسىيا بىلەن ياۋروپا چوڭ قۇرۇقلۇقلىرىنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان يىپەك يولى راۋانلاشتى، بۇنىڭ بىلەن شەرق ۋە غەرپ ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسات ۋە مەدىنىيەت ئالماشتۇرۇشتا يېڭى ئەسىر باشلاندى. بۇ ئىنسانىيەت تارىخىدا زور بىر ۋەقە ئىدى.

مىلادى 9-يىلى، خەن سۇلالىسىدە ئوردا سىياسى ئۆزگىرىشى بولۇپ، ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ، يېڭى فېئودال سۇلالە — شىن سۇلالىسىنى قۇردى. ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيىتى پۈتۈن دىققەت-ئېتىۋارى ۋە كۈچ-قۇۋۋىتىنى ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەشكە سەرپ قىلىپ، تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئىشلار بىلەن كارى بولمىدى. ئاقىۋەتتە، بۇ رايونلاردا خۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلغان خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى مەركەزنىڭ ياردىمىدىن مەھرۇم قېلىپ، ئارقا-ئارقىدىن مەغلۇپ بولدى. خەن سۇلالىسىنىڭ خۇنلار بىلەن

تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى تىركىششتە قازانغان غەلىبىلىرى ۋە ئۇچرىغان مەغلۇبىيەتلىرى مۇشۇ مەزگىلدە ئىككى تەرەپنىڭ ئىستىراتېگىيىلىك ئورنىدىكى ئۆزگىرىشنى كۆرسىتىپ بەرگەن ئىدى.

هونلار مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شەرقتە لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىدىن تارتىپ غەرپتە تىيانشاننىڭ شەرقىي قىسمىغىچە بولغان نەچچە مىڭ كىلومېتىر ئارىلىقتا خەن سۇلالىسىگە بىر قاتار هۇجۇملارنى قوزغاپ، خەن سۇلالىسىنى ئۆز تەسىر دائىرىسىنى قايتا-قايتا تارايتىشقا مەجبۇر قىلدى. غەربىي قىسمدا، هون قۇلدارلىرىنىڭ كۈچى بىۋاستە خېشى رايونىغا كىردى. بۇ هال خەن سۇلالىسىنىڭ هۆكۈمرانلىق مەركىزى — شەنشى ئۆلكىسىنىڭ گۇەنجۇڭ رايونىغا تەهدىت بولۇپ قالدى⑧.

مىلادى 23-يىلى، ۋاڭ ماڭ هاكىمىيىتى غۇلاپ چۈشتى.

2. تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىي قىسمىنىڭ شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەھۋالى

ۋاڭ ماڭ هاكىمىيىتىگە قارشى ئۇرۇش مىلادى 1-ئەسىردە ئىيلىمىزدە ئېلىپ بېرىلغان كۆلىمى ئەڭ زور ئۇرۇش ئىدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا گەرچە ۋاڭ ماڭ هاكىمىيىتى ئاغدۇرۇپ تاشلىنىپ، ليۇ پەمىلىلىكلەرنىڭ هاكىمىيىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ، بىراق زور دەرىجىدە ئاجىزلىشىپ كەتكەن خەن سۇلالىسىنى دەرهال ئۆز هالىغا كەلتۈرەلمىدى. هونلارنىڭ كۈچىگە تاقابىل تۇرۇشقا يېڭى هاكىمىيەت تامامەن قادىرسىز ئىدى. بۇ هال ئاخىر يېڭى هاكىمىيەتنى ئۆز پايتەختىنى ئەنئەنىۋى مەركەز بولۇپ كەلگەن چاڭئەن شەهرىدىن خېنەن ئۆلكىسىنىڭ لوياڭ شەهرىگە كۆچۈرۈپ

كېتىپ، شۇ يول بىلەن ھونلارنىڭ بېسىمىدىن قۇتۇلۇشقا مەجبۇر
قىلدى.

مىلادى 25-يىلى قۇرۇلغان يېڭى ھاكىمىيەت خەن سۇلالىسىنىڭ نامىنى داۋاملىق ساقلاپ قالدى، ليۇ شيۇ ئۇنىڭ تۇنجى پادىشاسى بولدى. بۇ يېڭى ھاكىمىيەتنىڭ نامى تارىختا كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەپ ئاتالدى. شەرق تەرەپتىكى لوياڭ ئۇنىڭ پايتەختى بولغانلىقى ئۈچۈن، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەپمۇ ئاتالدى.

شۇنىڭدىن كېيىنكى چارەك ئەسىر داۋامىدا، شەرقىي خەن سۇلالىسى تامامەن ئىچكى مەسىلىلەر بىلەنلا بەنت بولۇپ كېتىپ، سىرتقى جەھەتتە قەدەممۇ-قەدەم قىستاپ كېلىۋاتقان ھونلارغا نىسبەتەن پەقەت قوغدىنىش سىياسىتىنىلا قوللىنىشقا مەجبۇر بولدى.

مىلادىنىڭ 60-يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، خەن سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالىنىڭ ياخشىلىنىشىغا ئەگىشىپ، سىياسىي ۋە ھەربىي كۈچىمۇ پەيدىن-پەي زورايدى. شۇنىڭ بىلەن ھونلارغا قايتۇرما زەربە بېرىش مەسىلىسى شەرقىي خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ كۈنتەرتىپىگە كىرگۈزۈلدى.

مىلادى 70-يىلى، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ مىڭدى پادىشاسى ليۇ جۇاڭ ۋەزىر گېڭ بىڭنىڭ ھونلارغا قايتۇرما زەربە بېرىش تەكلىۋىنى قوبۇل قىلدى. مىلادى 73-يىلى شەرقىي خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى تۆت يولغا بۆلۈنۈپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلدى، بۇلاردىن دۇ گۇ ۋە گېڭ جۇڭ قوماندانلىقىدىكى 12 مىڭ ئاتلىق ئەسكەر جيۇچۈەندىن يولغا چىقىپ، تيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىغا يۈرۈش قىلدى.

بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشتە يەنە بىر تارىخىي شەخس — بەن

چاۋ تارىخ سەھىپىسىدىن ئورۇن ئالدى.

بەن چاۋ پىگىلدىك (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىگىپىڭ ناھىيىسى)لىق بولۇپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تىيانشاننىڭ شەرقىي قىسمىدا ھون قوشۇنلىرىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، بۇيرۇققا بىنائەن ئىپۇبىرغول (ھازىرقى قومۇل رايونى)غا يۈرۈش قىلىپ، پۇلۇي (ھازىرقى باركۆل يايلىقى)دا ھون قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، ئىپۇىرغولنى ئالدى. بۇنىڭ بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسى تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا كىرىدىغان دەرۋازىنى ئاچتى. شۇ يىلى بەن چاۋ تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى دۆلەتلەرنى ھونلارغا قارشى كۆرەشكە ئاتلاندۇرۇش ۋەزىپىسىنى زىممىسىگە ئېلىپ، 36 كىشىنى باشلاپ ئالدى بىلەن پىشامشان (ھازىرقى چارقىلىق)غا باردى. دەسلەپتە ئۇلار پىشامشان كىنەزلىگى تەرىپىدىن قىزغىن قارشى ئېلىندى. لېكىن ئاردىن ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا، ھونلارنىڭ ئەلچىلىرىمۇ بۇ يەرگە يېتىپ كەلدى.

شۇ ۋاقىتتا ھونلار تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرىنى تىزگىنلەپ تۇرغان ئىدى. شۇڭا، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئىپۇىرغول قاتارلىق جايلاردا قازانغان غەلىبىسى پىشامشان كىنىزىنىڭ كېلىچەككە بولغان ئەندىشىسىنى تۈگىتىشكە ياردەم بېرەلمەيتتى. شەرقىي خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلار ئوتتۇرىسىدا ئىسكەنجىگە ئېلىنغان پىشامشان كىنەزلىگىنىڭ كەلگۈسىدە كىمنىڭ بۇ رايوننىڭ ھۆكۈمرانى بولىدىغانلىقى ئۈستىدە ھۆكۈم چىقىرىشى ھەقىقەتەن تەس ئىدى. ئاخىر پىشامشان كىنىزى ھونلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرىنى ئۆز ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھونلار تەرەپتە تۇرۇش قارارىغا كەلدى.

بەن چاۋ بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، 36 ئادەمنى باشلاپ، كېچىدە ھونلارنىڭ ئەلچىلىرى تۇرۇشلۇق جايغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ھون ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈردى. بەن چاۋنىڭ بۇ ھەركىتى پىشامشان كىنىزىنىڭ ھونلار تەرەپكە ئۆتۈش خىيالىنى تامامەن بەربات قىلىۋەتتى. بۇ ئەھۋال ئەتراپتىكى بىرمۇنچە دۆلەتلەرنىمۇ ساراسىمىگە سېلىپ قويدى، ئاخىر ئۇلارمۇ ھونلارنىڭ ئەلچىلىرىنى ھەمدە دائىم تۇرۇشقا ئەۋەتكەن ئەمەلدارلىرىنى ئارقا-ئارقىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىگە ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى ئىزھار قىلدى. پىشامشان كىنەزلىكىدىن كېيىن، ئۇدۇن، سۇلې (قەشقەر) كىنەزلىكلىرىمۇ شەرقىي خەن سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتتى.

بەن چاۋ ئادەم سانى ئىنتايىن چەكلىك بولغان كىچىككىنە بىر قوشۇن بىلەن تۆمەن كىشىلىك قوشۇننىڭ رولىنى ئويناپ، كەڭ كۆلەمدە قان تۆكۈلۈش بولمىغان ئەھۋالدا، ھونلارنىڭ تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى تەسىر كۈچىنى تۈگىتىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا ئۇزۇل-كېسىل غەلىبە قىلىشى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس سالدى. بەن چاۋنىڭ بۇ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ھەربىي ئىشلار جەھەتتە ھەقىقەتەنمۇ بىر مۆجىزە ئىدى⑨.

بەن چاۋ بۇ ئىنتايىن مۇشكۈل ۋە خەتەرلىك ئىشنى ئورۇنلاشتا ئالدى بىلەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ سىياسى ۋە ھەربىي جەھەتتىكى قۇدرىتىگە، ئاندىن قالسا، ئۆزىنىڭ باتۇرلۇق-قەيسەرلىكىگە تاياندى. لېكىن بەن چاۋنىڭ مۇنداق زور مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشىدىكى تۈپ سەۋەپ تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى خەلقلەرنىڭ بىرلىككە كەلگەن تۇراقلىق ھاكىمىيەتنىڭ تىكلىنىشىنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىدىن

ئىبارەت ئىجتىمائى كەيپىيات ئىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربى يۈرۈشلىرى غەربىي دىياردىكى ھەرقايسى كىنەزلىكلەردە ئومۇملاشقان بۇ ئىجتىمائى كەيپىياتقا تامامەن ماس كەلگەن ئىدى.

بەن چاۋنىڭ تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدا قازانغان مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئاساسىدا، مىلادى 74-يىلى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ غەرپكە يۈرۈش قىلىپ، ئالدى بىلەن ئالتۇنبالىغ (جىمسار)نى ئالدى، ئاندىن تىيانشاندىن ھالقىپ ئۆتۈپ جۇشى ۋە لىيۇجۇڭ (ھازىرقى پىچان ناھىيىسىدىكى لۈكچۈن)نى قولغا كىرگۈزدى.

ھەربىي جەھەتتىكى بۇ بىر قاتار غەلىبىلەر نەتىجىسىدە، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى رايونلارغا تەكشى يېيىلدى. بۇ غەلىبىلەرنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي دىيار دۇخۇ مەھكىمىسى ۋە تۈرلۈك ھەربى، مەمۇرى ئاپپاراتلارنى ئەسلىگە كەلتۈردى، شۇنداق قىلىپ مۇشۇ رايون شەرقىي خەن سولالىسىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىغا ئۆتتى[10].

مىلادى 75-يىلى ھون قوشۇنلىرى تۇرپان ئويمانلىقىغا ئورۇنلاشقان شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىغا شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى. ئۇرۇش ئاز كەم ئىككى يىل داۋام قىلىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى بىلەن ئاياقلاشتى. ھونلار تۇرپان ئويمانلىقىنى يېڭىۋاشتىن تىزگىنلىدى، ئارقىدىنلا شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلىپ، ئېۋىرغول قاتارلىق جايلارنى قايتا بېسىۋالدى. ئاقىۋەتتە شەرقىي خەن سۇلالىسى تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلاردىن مەھرۇم بولۇپ قالدى[11]. لېكىن تارىم ۋادىسىنىڭ

جەنۇبىي رايوندا، بەن چاۋ جايلاردىكى يەرلىك قوشۇنلارنى باشلاپ، هونلارغا قارشى داۋاملىق كۈرەش قىلدى. ئۇنىڭ قوماندانلىغىدىكى شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بىلەن يەرلىك قوشۇنلار ئىلگىر-ئاخىر بولۇپ كوسەن (كۇچار)، قۇمباش (هازىرقى ئاقسۇ شەهىرىنىڭ قۇمباش يېزىسى)، ئونسۇ (هازىرقى ئۇچتۇرپان ناهىيەسى) قاتارلىق جايلارنى هونلاردىن تارتىۋالدى. مىلادى 91-يىلى شەرقىي خەن سۇلالىسى بەن چاۋنى غەربىي دىيار دۇخۇسى قىلىپ تەيىنلىدى. غەربىي دىيار دۇخۇ مەهكىمىسى بو قېتىم كۇچاردا تەسىس قىلىندى.

مىلادى 94-يىلى بەن چاۋ كۇچار قاتارلىق كىنەزلىكلەرنىڭ 70 مىڭ ئەسكىرىنى باشلاپ، كىنگىت (قاراشەهەر)كە هۇجۇم قىلىپ، هونلارنىڭ تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىدىكى ئەڭ مۇهىم بازىسى بولغان بۇ جايىنى ئىگەللەپ، هونلارنىڭ تىيانشانىنىڭ جەنۇبىدىكى هۆكۈمرانلىغىغا بىر مەهەل خاتىمە بەردى. بۇنىڭ بىلەن تىيانشانىنىڭ جەنۇبى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى 50 نەچچە كىنەزلىك تامامەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى.

مىلادى 102-يىل 8-ئايدا بەن چاۋ پادىشانىڭ پەرمانىغا بىنائەن شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى لوياڭغا قايتتى ۋە شۇ يىلى 9-ئايدا 71 يېشىدا ئۆز ئەجىلى بىلەن ئۆلۈپ كەتتى.

بەن چاۋ تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى رايونلاردا توپ-توغرا 30 يىل تۇردى. ئۇ خەۋپ-خەتەر ۋە مۇشكۈللەردىن قورقماي، يەرلىك ئاهالىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ ۋە ئۇلارغا رەهبەرلىك قىلىپ بىر قاتار شانلىق غەلىبىلەرگە ئېرىشتى، بىر بىرى بىلەن قارشىلىشىۋاتقان ھەرقايسى كىنەزلىكلەرنى ئېرىنمەي، زېرىكمەي ياراشتۇرۇپ،

ئۇلارنىڭ ئىشەنچىگە نائىل بولدى. ئۇ ھەم پاراسەتلىك ۋە شجائەتلىك ھەربى، ھەم يىراقنى كۆرەر سىياسەتچى ئىدى. ئۇنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ بىرلىگىنى قوغداشتا كۆرسەتكەن ئاجايىپ زور تۆھپىسى خاتىرىلىنىشكە تېگىشلىك.

بەن چاۋدىن كېيىن، رېن شاڭ غەربىي دىيار دۇخۇلىغا تەيىنلەندى. ئۇنىڭدا بەن چاۋنىڭكىدەك قەيسەرلىك، جاسارەتمۇ، سىياسى قابىلىيەتمۇ يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ بەزى ئىشلارنى نامۇۋاپىق بىر ياقلىق قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدى، ئاقىۋەتتە، شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ بۇ رايوندىكى ئابرويى كۈندىن-كۈنگە چۈشۈپ كەتتى.

مىلادى 106-يىلى ليۇ لۇڭ شەرقىي خەن سۇلالىسىگە پادىشا بولغاندىن كېيىن، ھاكىمىيەت ئاپپاراتىدا بىرمۇنچە ئۆزگىرىشلەر بولدى، شۇ يىلى، شەرقىي خەن سۇلالىسى غەربىي دىيار دۇخۇ مەھكىمىسىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، دۇخۇنى قايتۇرۇپ كەتتى. ھونلار پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى كىنەزلىكلەرنى يېڭىۋاشتىن بويسۇندۇردى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلاردىكى نەچچە ئون يىللىق ھۆكۈمرانلىقى ئۈزۈلۈپ قالدى⑫.

مىلادى 107-يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى ليۇ لۇڭ ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ليۇ خۇ پادىشا بولدى. لېكىن ئەمەلىي ھوقۇق خانىشانۇ دېڭنىڭ قولىدا بولدى. مىلادى 119-يىلى، خانىشانۇ دېڭ پادىشا نامىدىن ئوردىدا يىغىن ئۆتكۈزۈپ، بەن چاۋنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى بەن يۇڭنىڭ غەربىي دىيار مەسىلىسى توغرىسىدىكى پىكرىنى ئاڭلىدى. بەن يۇڭ بۇ يىغىندا غەربىي دىيار بىلەن ئوتتۇرا جۇڭگو

رايونى ئوتتۇرىسىدىكى يىقىن مۇناسىۋەتىنى شەرھىلەپ ئۆتتى ۋە غەربىي دىيار مەسىلىسىنى ھەل قىلىش توغرىسىدا تەكلىپ پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى بەن يۇڭنىڭ تەكلىۋىنى قوبۇل قىلىپ، ئاۋال دۇنخۇاڭدا غەربىي دىيار تىركەك چېرىكچى (ھەربى ئىشلار مۇئاۋىن باش قوماندانلىق ئىشتاۋى)نى تەسىس قىلىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا يۈرۈش قىلىشقا تەييارلاندى.

مىلادى 123-يىلى شەرقىي خەن سۇلالىسى بەن يۇڭنى غەربىي دىيار دورغاپى (جاڭشى) قىلىپ تەيىنلەپ، 500 ئەسكەر بىلەن تۇرپان ئويمانلىغىدىكى لۈكچۈنگە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە ئەۋەتىشنى قارار قىلدى. شۇ ۋاقىتتا تۇرپان ۋادىسىدا ھونلارنىڭ نۇرغۇن ئەسكىرى بار ئىدى، شەرقىي خەن سۇلالىسى بۇ يەرنى ھونلار بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ ئېلىپ بارىدىغان جاي قىلىپ تاللىغان ئىدى.

مىلادى 124-يىلى بەن يۇڭ 500 ئەسكەرنى باشلاپ تۇرپان ئويمانلىغىغا قاراپ يول ئېلىپ، كرورايىنا (ھازىرقى لوپنۇرنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ)نى بىرىنچى مەنزىل قىلدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ يۈرۈشكە ئاتلانغانلىغى توغرىسىدىكى خەۋەر تارقالغاندىن كېيىن، پىشامشان، كوسەن، قۇمباش، ئونسۇ قاتارلىق كىنەزلىكلەر ئارقا-ئارقىدىن شەرقىي خەن سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتتى. بۇ ئارىلىقتا پەقەت جەنۇبىي جۈشى (ئالدىنقى جۈشى)لا بەن يۇڭنىڭ تۇرپان ئويمانلىغىغا كىرىپ ئورۇنلىشىشىغا قارشى چىقتى.

بەن يۇڭ يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان كىنەزلىكلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ، شەرق ۋە غەرپ تەرەپلەردىن تۇرپان ۋادىسىدىكى جەنۇبىي

جۇشىگە ھۇجۇم قىلدى. ئۇرۇش ئاخىر ھون قوشۇنلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاياقلاشتى.

مىلادى 125-يىلى بەن يۇڭ يەنە دۇنخۇاڭ، جاڭيې، جيۇچۇەن قاتارلىق جايلاردىن 5000 ئاتلىق ئەسكەر ۋە كروراينا، سۇلې، جەنۇبىي جۇشى قاتارلىق جايلاردىن تۇمەنلىگەن ئەسكەر يۆتكەپ كېلىپ، جىمسار ئەتراپىدىكى شىمالىي جۇشى (ئارقا جۇشى)گە ھەم شەرقىي چېمى (ھازىرقى فۇكاڭ ناھىيىسى)گە ھۇجۇم قىلىپ، زور غەلىبە قازاندى. بۇنىڭ بىلەن تۇرپان ئويمانلىقى ۋە تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى ئالتە كىنەزلىك پۈتۈنلەي شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتتى⑬.

ھونلارغا قارشى ئۇزاق ئۇرۇشلاردا خەن سۇلالىسى خېشى رايونىنى تىزگىنلەپ، ھونلارنىڭ غەربىي چياڭلار (چىڭخەيدە ياشايدىغان بىر كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە) بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاش، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىنى تىزگىنلەپ، ھونلارنىڭ مالىيە مەنبەسىنى قۇرۇتۇش، شۇ يول بىلەن شەرقىي ۋە شىمالىي رايونلاردا ھونلارغا ئۈنۈملۈك ھەربىي ھەركەت قوللىنىشنى تەمىن ئېتىش خەن سۇلالىسىنىڭ ھونلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىشتىكى ئومۇمى ئىستىراتېگىيىلىك ئىدىيىسىنىڭ مەركىزى ئىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، خېشى رايونىنى ئۆز ئىلكىدە مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇپ، غەربىي چياڭلار بىلەن بولغان ئالاقىنى كۈچەيتىش، تىيانشاننىڭ جەنۇبىنى ئۆز چاڭگىلىدا تۇتۇپ، مالىيە مەنبەسىنى قوغداش، خەن سۇلالىسىگە غەربىي قىسمىدىن تەھدىت سېلىش ئارقىلىق خەن سۇلالىسىنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىي رايونلاردا قوللىنىدىغان ھەربىي ھەركەتلىرىنى بەنت قىلىپ تۇرۇش ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە

قارشى ئۇرۇش قىلىشتىكى ئومۇمىي ئىستراتېگىيىلىك ئىدىيىسىنىڭ مەركىزى ئىدى.

تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىنى تالىشىش يولىدىكى بۇ ئۇرۇشلاردا تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ ئىستراتېگىيىلىك ئورنى كۈندىن-كۈنگە گەۋدىلىنىشكە باشلىدى.

تۇرپان ئويمانلىقى تىيانشاننىڭ شەرقىي قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇ شىمالدا تىيانشاننىڭ ئاساسلىق چوققىسى — بوغدا چوققىسى، جەنۇبىتا چۆل تاغ، شەرقتە خېمى كارىدورى رايونى بىلەن تۇتىشىپ تۇرىدۇ. بۇ رايوننى ئۆز ئىلكىگە ئالغان كۈچ، ئەلۋەتتە، غەربتە تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي قىسىملىرىغا بارىدىغان قاتناش يولىنىمۇ تىزگىنلەپ ئالالايتتى، شىمالدا بولسا تىيانشاننىڭ يول ئېغىزلىرىنى بوغۇپ تاشلىيالايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇ يەر ئەزەلدىن هونلارنىڭ غەربىي دىياردىكى ئاساسلىق هەربىي بازىلىرىدىن بىرى بولۇپ كەلگەن ئىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا، تۇرپان ئويمانلىقى يەنە يىپەك يولىنىڭ مۇهىم تۈگۈنى ئىدى. يىپەك يولى غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەندىن باشلىنىپ، خېشى كارىدورىدىن ئۆتۈپ، دۇنخۇاڭغا بارغاندا غەربكە سوزۇلغان ئۈچ يولغا بۆلۈنەتتى. ئۇنىڭ ئىككىسى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونىنى كېسىپ ئۆتەتتى. بىرىنچى يول دۇنخۇاڭدىن باشلىنىپ، تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىنى بويلاپ پىشامشان (هازىرقى چارقىلىق)، چەرچەن، جىڭجۆ (نىيە)، يۈمى (كىرىيە)، ئۇدۇن (خوتەن)، يەركەن قاتارلىق جايلار ئارقىلىق پامىردىن هالقىپ ئۆتۈپ، باكترىيە (هازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمى)گە كىرىپ، ئارشاك (هازىرقى ئىران)قا باراتتى.

ئىككىنچى يول دۇنخۇاڭدىن باشلىنىپ، تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىنى بويلاپ غەرپكە سوزۇلۇپ، جەنۇبىي جۇشى، كىنگىت، يۈلى (هازىر-قى قاراشەھەرنىڭ جەنۇبىدا)، ئۈرى (هازىرقى بۈگۈر)، كوسەن (كۇچار)، قۇمباش (هازىرقى ئاقسۇ)، سۇلې (هازىرقى قەشقەر) قاتارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، پامىر ئىگىزلىكىدىن هالقىپ، چوڭ ياۋچىلار، قەنت (سەمەرقەنت)، ئانورسى رايونىغا باراتتى.

ئۈچىنچى يول تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ كەتكەن ئىدى.

قاقاس قۇملۇق ۋە چۆللەرنى كېسىپ ئۆتىدىغان بۇ يىپەك يولى هەرگىزمۇ بەھۇزۇر سەيلە قىلىدىغان ماكان ئەمەس ئىدى. چۆللەردىكى دەھشەتلىك بوران-چاپقۇنلار، قۇملۇقلارنىڭ تومۇزدەك ئىسسىقلىرى، پامىر ئىگىزلىكىدىكى يىل بويى ئېرىمەيدىغان قار-مۇزلار ۋە جانغا تېگىدىغان شۇۋىرغانلار ـــ مانا بۇلارنىڭ هەممىسى يولۇچىلار ئۈچۈن ۋەھىمىلىك تەھدىت ئىدى.

تۇرپان ئويمانلىقى بۇ قاتناش لىنىيىسىدىكى شىمالىي يولنىڭ دەل ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقتىن، ئۈزۈن ۋە مۇشكۈل مۇساپىلەرنى بېسىپ ئۆتكەن كارۋانلار، هۆكۈمەت ئەلچىلىرى، قىسقىسى، شىمالىي يولدا ماڭغانلارنىڭ هەممىسى بۇ يەردە توختاپ هاردۇغىنى چىقىرى-ۋالاتتى ياكى ئوزۇق-تۈلۈك تەييارلايتتى. شەرققە قاراپ ماڭغانلار باغايان قۇملۇغىدىن ئۆتۈشنىڭ تەييارلىقىنى، غەرپكە قاراپ ماڭغانلار پامىر ئىگىزلىكىدىن ئۆتۈشنىڭ تەييارلىقىنى قىلىشۋالاتتى.

هون قۇلدارلىرى تۇرپان ئويمانلىقىدىن يەنە بىر قېتىم ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى هۆكۈمرانلىقى قاتتىق زەربىگە ئۇچرىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ كۈچى

ئاجىزلىشىپ، ھالى كۈندىن-كۈنگە خاراپلاشتى. بۇ، ھونلارنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن ئاخىرقى ھېساپتا چېكىنىپ چىقىپ كەتكەنلىكىنىڭ يەنە بىر سەۋەبى.

3. قوچۇ (گاۋچاڭ) دۆلىتىنىڭ بارلىققا كېلىشى

قاتتىق داۋالغۇشلاردىن كېيىن، 5-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۇرپان ئويمانلىقىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتتە زور ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلدى. بۇ ئويمانلىقتا "قوچۇ دۆلىتى" ناملىق بىر ھاكىمىيەت پەيدا بولدى. بۇ ھاكىمىيەتنى كەن شۇاڭ ئىسىملىك بىر كىشى قۇرغان بولۇپ، ئۇ ئۆزىنى "تەيشۇ" (ۋالى) دەپ ئاتىغان.

قوچۇ ھەققىدىكى ئەڭ دەسلەپكى مەلۇمات «ۋېي پادىشالىقى تارىخى»دا يېزىلغان. بۇ تارىخنىڭ 101-جىلدىدە مۇنداق دېيىلگەن: "گاۋچاڭ بۇرۇنقى جەنۇبىي جۇشى كىنەزلىكىنىڭ زېمىنى ئىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جەنۇبىي جۇشى قەبىلىلىرى بۇ يەردە ياشايتتى. بۇ زېمىن شەرقتىن غەرپكە 2000 چاقىرىم، جەنۇپتىن شىمالغا 500 چاقىرىم چوڭلۇقتا بولۇپ، ئەتراپىنى تاغلار قورشاپ تۇراتتى. ئېيتىشلارچە، خەن سۇلالىسى پادىشالىرىدىن خەن ۋۇدى غەرپكە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەن قوشۇنلار بۇ يەردە تۇرۇپ قېلىپ، قورشاۋدا قالغان. بۇ يەرنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئېگىز، ئاھالىلىرى باياشات بولغانلىقى ئۈچۈن، "مەئىشەت مول زېمىن" دىگەن مەنىدە گاۋچاڭ دەپ ئاتالغان. يەنە بەزىلەر، بۇ يەردە خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سېلىنغان گاۋچاڭ قورغىنى بولغان، كېيىن بۇ قورغاننىڭ نامى دۆلەت نامى قىلىنغان دەپ رىۋايەت قىلىدۇ. ئۇ چاڭئەنگە 4900 چاقىرىم كېلىدىكەن. خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي دىيار دورغاپى ۋە

تىركەك چېرىكچى ئەمەلدارلىرى بىرلا ۋاقىتتا بۇ يەردە تۇرغۇزۇلغان. جىن سۇلالىسى بۇ يەردە گاۋچاڭ ئايمىغىنى تەسىس قىلغان. جاڭ گۇي، لۇ گۇاڭ، جۇچۇ مېڭشۇن قاتارلىق كىشىلەر خېشى رايونلىرىنى تىزگىنلەپ تۇرغاندا، ۋالىلارنى ئەۋەتىپ، بۇ يەرنى باشقۇرغان. بۇ جايدىن 13 كۈندە دۇنخۇاڭغا بارغىلى بولىدۇ، گاۋچاڭدا سەككىز قەلئە بار، ھەممىسىدە خۇارېنلار (خەنزۇلار دېمەكچى) ياشايدۇ. چۆل-جەزىرە جىق، ھاۋاسى ئىسسىق، تۇپرىقى مۇنبەت. دانلىق ئاشلىقلار يىلدا ئىككى قېتىم پىشىدۇ، پىلە بېقىشقا باپ، مېۋە-چىۋە كۆپ، سىرىپېغى مول، ياڭسى دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ھەسەلدەك مەلھەم چىقىدۇ. ئۇنىڭ تەمى ناھايىتى ياخشى. سۇ باشلاپ كېلىنىپ ئېتىزلار سۇغىرىلىدۇ، قىزىل تۇز چىقىدۇ، ئۇ ناھايىتى تەملىك، ئاق تۇزمۇ چىقىدۇ، ئۇنىڭ رەڭگى قاش تېشىغا ئوخشايدۇ، گاۋچاڭلىقلار ئۇنى ياستۇقمۇ قىلىدۇ ھەمدە جۇڭگوغا سوغا قىلىپ ئەۋەتىدۇ. ئۈزۈم ھارىقى كۆپ ياسىلىدۇ. پۇقرالار تەڭرىگە چوقۇنىدۇ، بۇددا دىنىغىمۇ ئېتىقات قىلىدۇ. بۇ دۆلەتتە قاراقچىلاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئات-قويلار مەخپىي جايلاردا بېقىلىدۇ، مەرتىۋىلىكلەردىن باشقا ھېچكىم ئۇلارنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدۇ. شىمالدا بىر قىزىل تاغ بار، ئۇنىڭدىن 70 چاقىرىم نېرىسىدا يەنە قارلىرى قىش-ياز ئېرىمەيدىغان تەڭخەن (ئاق تارمال)تېغى بار. بۇ تاغنىڭ شىمالى تېلې قەبىلىلىرى يۇرتى بىلەن چېگرىلىنىدۇ."

ھونلاردىن كېيىن ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن يەنە بىر قۇدرەتلىك قوراللىق كۈچ جوجانلار ئىدى. جوجانلار ئۆز ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى پەيدىن-پەي ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ دۇنخۇاڭ رايونىغا سۈرگەندىن كېيىن، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي

رايونلىرى تەبىئى هالدا ئۇلار تالىشىدىغان ئاساسلىق ئورۇنلارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى. مىلادى 419 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، ئىلى دەرياسى ۋادىسىنىڭ شەرقى، باركۆل يايلىغىنىڭ غەربىي ئارىلىغىدىكى تيانشاننىڭ كەڭ شىمالىي رايونلىرىنى ۋە ئىبۇرغول (قۇمۇل)، قوجۇ، كىنگىت، كوسەن، قۇمباش قاتارلىق كەڭ رايونلارنى ئۆزىگە قاراتتى.

بۇ بۆلۈمدە بىز بايان قىلىۋاتقان مەزگىل ئېلىمىزنىڭ سىياسى ۋەزىيىتىدە بەك قالايمىقانچىلىق بولغان مەزگىل ئىدى. ئېلىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدا ئاتالمىش 16 پادىشالىق پەيدا بولغان، كېيىن يەنە شىمالىي ۋېي، شەرقىي ۋېي، غەربىي ۋېي، شىمالىي چى، شىمالىي جۇ قاتارلىق سۇلالىلەر قۇرۇلغان. جەنۇپتا بولسا، شەرقىي جىن سۇلالىسىدىن كېيىن، سۇڭ، چى، لياڭ، چېن قاتارلىق سۇلالىلەر قۇرۇلغان. بىز بايانىمىز بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىلا ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، بايانىمىزنى داۋاملاشتۇرىمىز.

شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنى ئېلىمىزنىڭ شىمالىدىكى يەنە بىر كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە بولغان سىئانبىلار قۇرغان. ئۇنىڭ هۆكۈمرانلىق دائىرىسى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدىن تارتىپ موڭغۇل دالاسىنىڭ جەنۇبىغىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. هۆكۈمرانلىق مەركىزى بولسا هازىرقى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمىدا ئىدى. شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ تەسىر كۈچى ئەتراپقا كېڭىيىشكە باشلىغاندا، غەرپتە تيانشاننىڭ شەرقىي قىسمىغا سۈرۈلۈپ كېلىپ جوجانلار بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى.

مىلادى 439 ـ يىلى، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىر قىسىم هونلار

خېشى رايونىدا قۇرغان شىمالىي لياڭ سۇلالىسىنى يوقاتتى. شىمالىي لياڭنىڭ ئاخىرقى پادىشاسىنىڭ ئىنىسى جۈچۈ ۋۇخۇي بىر تۈركۈم پۇقرالارنى باشلاپ تۇرپان ئويمانلىقىغا قېچىپ كەلدى. بۇ بىر قىسىم هونلار سەرگەردان بولۇپ قېچىپ كەلگەن مۇساپىرلار بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ مەلۇم قوراللىق كۈچى بار ئىدى. ئۇلار قۇدرەتلىك شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە تاقابىل تۇرالمىسىمۇ، لېكىن قوجۇ دۆلىتىگە قارىغاندا كۈچلۈك ئىدى. شۇڭا ئۇلار تېز ئارىدىلا قوجۇ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. هونلارغا تەڭ كېلەلمىگەن كەن شۇاڭ ئاخىر جوجانلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى. نەتىجىدە، بۇ هونلار پۈتۈن تۇرپان ئويمانلىقىنى بېسىۋېلىپ، بۇ يەردە ئۆز هاكىمىيىتىنى تىكلىدى ۋە قوجۇ دۆلىتى دېگەن نامنى داۋاملىق قوللاندى[14].

جۈچۈ پەمىلىلىكلەر قۇرغان لياڭ پادىشالىقى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلغانلىقى ئۈچۈن، شىمالىي ۋېي سۇلالىسىغا قارشى تۇرۇشتا، جۈچۈ ۋۇخۇي قۇرغان قوجۇ دۆلىتىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن جوجانلارنىڭ مەنپەئەتى بىردەك بولۇپ چىقتى. ئاقىۋەتتە قوجۇ دۆلىتى جوجانلارنىڭ تيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئاساسلىق ئىتتىپاقدىشى ۋە تايانچى بولۇپ قالدى.

تيانشاننىڭ جەنۇبىدا قوجۇ دۆلىتىدىن باشقا كېڭگىت قەلئەسىمۇ جوجانلار تەرەپتە تۇرۇپ، شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن دۈشمەنلەشتى.

مىلادى 445-يىلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى پىشامشانغا كىرگەندە، جوجانلار تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى دۆلەتلەرنى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇشقا زورلىدى. بۇ چاغدا قوجۇ دۆلىتى جوجانلار تەرەپتە تۇرۇپ، شىمالىي ۋېي

سۇلالىسىگە قارشى ئۇرۇشقا قاتناشتى. لېكىن شىمالىي ۋېي سۇلالىسى، بىر تەرەپتىن، جوجانلار بىلەن ئاداۋىتى بولغان تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ھەرقايسى دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، جوجانلارنىڭ كۈچىنى پارچىلاشقا ۋە بەنت قىلىشقا كىرىشسە، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، جوجانلار تەرەپتە تۇرغان ھەرقايسى يەرلىك ھاكىمىيەتلەرگە زەربە بەردى.

مىلادى 448-يىلى شىمالىي ۋېي سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى كۆنچى دەرياسىنى بويلاپ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، كىنگىتنى ئېلىش بىلەن، جوجانلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى مۇھىم ھەربىي تايانچ پونكىتىنى يوقاتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن جۈشىنى قوجۇ ھاكىمىيىتىگە ھۇجۇم قوزغاشقا ئۈندەپ، جوجانلارنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئىسكەنجىگە ئالماقچى بولدى. جۈشىنىڭ قوجۇ ھاكىمىيىتىگە قارشى ئۇرۇشى ئىككى يىلغىچە داۋاملاشتى.

مىلادى 450-يىلى قوجۇ جوجانلارنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا جۈشىغا قايتۇرما ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ قوشۇنىنى تارمار قىلىپ، قەلئەسىنى بېسىۋالدى. جۈشى كىنىزى بىر تۈركۈم پۇقرالىرىنى باشلاپ كىنگىتكە قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل تۇرپان ئويمانلىقى قوجۇنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن قوجۇ دۆلىتى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتكە تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان كۈچ بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقتى.

جۈچۈ ۋۇخۇي ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىنىسى ئەنجۇ تەختكە چىقتى، لېكىن مىلادى 460-يىلى جوجانلار ئەنجۇنى بىكار قىلىپ، كەنبوجۇ ئىسىملىك كىشىنى قوجۇ ۋاڭى قىلىپ تىكلىدى. كەنبوجۇ

ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى يىچىڭ تەختكە چىقتى. مىلادى 478-يىلى پادىشا جەمەتىدە سىياسى ئۆزگىرىش بولۇپ، يىچىڭنىڭ ئاكىسى (كەن) شۇگۇي ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزىنى قوجۇ ۋاڭى دەپ جاكالىدى.

تېلې قەبىلىلىرىنىڭ تەركىۋىي قىسمى بولغان پۈۋۈرغۇر قەبىلىسىدىن 100 مىڭدىن ئارتۇق تۈتۈن غەرپكە ئۆپچە كۆچۈپ، تۇرپان ئويمانلىغىغا كىرىش بىلەن، مىلادى 488-يىلى بۇ يەردە ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى. جوجانلار بىلەن ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرغان پۈۋۈرغۇر قەبىلىسى جوجان ئاقسۆڭەكلىرى يۆلەيدىغان بىر ھاكىمىيەتنىڭ ئۆز يېنىدا تۇرۇشىنى راۋا كۆرمەيتتى، ئەلۋەتتە. ئۇلار جوجان ئاقسۆڭەكلىرى يۆلەپ تۇرغان كەن شۇگۇينى ئۆلتۈرۈپ، دۇنخۇاڭلىق جاڭ مېڭمىڭنى قوجۇ ۋاڭى قىلىپ كۆتەردى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا گەرچە جوجانلار بىرقانچە نۆۋەت ئەسكەر چىقىرىپ، تۇرپان ئويمانلىغىنى تىزگىنلەش ھوقۇقىنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، بىراق شۇ ۋاقىتتا ئاجىزلىشىپ كەتكەن جوجانلار ئۆز مەقسىدىگە يېتەلمىدى. پۈۋۈرغۇر قەبىلىسى تەرىپىدىن زورمۇ-زور قوجۇ ۋاڭى قىلىپ تىكلەنگەن جاڭ مېڭمىڭ قوجۇ ئاھالىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشەلمىدى. شۇڭا ئۇ مىلادى 496-يىلى ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا مارۇ ئىسىملىك كىشى قوجۇ ۋاڭى بولدى.

بۇ چاغدا قوجۇ دۆلىتىنىڭ ئەتراپىدىكى تۈرلۈك كۈچلەردە جىددى ئۆزگىرىشلەر بولۇپ تۇرماقتا ئىدى. ئالدى بىلەن تېلې قەبىلىلىرى ئىچىدە جىدەل چىقتى. ئاندىن ئېفتالىتلار تارىم ۋادىسى ئەتراپىغا بۆسۈپ كىردى، جوجانلارمۇ قايتا باش كۆتىرىپ چىقتى. ئالتاي تاغلىرى بويلىرىدا بولسا تۈركلەر بارغانسېرى كۈچىيىپ، ئەتراپقا

كېڭىيىشكە باشلىدى. ئەنە شۇنداق جىددى ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلىدىن سادىر بولغان ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكلىرى گويا قىيان سۇدەك تۇرپان ئويمانلىغىنى قاپلاپ كەتتى.

بۇ چاغدا، قوچۇ دۆلىتىگە تېخىمۇ پايدىسىز شارائىت شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدىكى، ئۇلار دۈشمەنلىشىپ تۇرۇۋاتقان ھەر خىل سىياسى كۈچلەر ئارىسىدىن ئۆزىگە دوست ئىزدەش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالغان ئىدى. چۈنكى ھەر خىل سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن، قوچۇ دۆلىتى يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىنغان ھەر خىل سىياسى كۈچلەر بىلەن ئاداۋەتلىشىپ كەلگەن ئىدى.

تۈركلەرنىڭ بېسىمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، مارۇ پۈتۈن قوچۇ ئاھالىسىنى گەنسۇ ئۆلكىسى تەۋەسىگە كۆچۈرمەكچى بولدى. مۇنداق بولغاندا، نەچچە ئون مىڭلىغان ئاھالە خانىۋەيران بولۇپ، يات يۇرتلاردا مۇساپىرچىلىقتا قالاتتى. قوچۇ ئاھالىسى ئۆز ماكانىدىن ئايرىلىپ، شەرققە كۆچۈشنى رەت قىلدى. مارۇ ئاھالىنىڭ رايىغا قارىماي زورلۇق ئىشلەتكەندە، بىر تۈركۈم كىشىلەر قوزغىلاڭ قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، چۈجا دېگەن كىشىنى قوچۇ ۋاڭى قىلىپ تىكلىدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن قوچۇ دۆلىتىنىڭ ھاكىمىيىتى چۈ جەمەتىنىڭ قولىغا ئۆتتى⑮. ئۇزاق ئۆتمەيلا چۈ فەمىلىلىك ئادەم قۇرغان بۇ كىچىككىنە دۆلەت تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قاپلاپ كەتكەن سىياسى بوران ئىچىدە قالدى.

بۇ ۋاقىتتا، تىيانشاننىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىنى تەۋرىتىپ تۇرۇۋاتقان كۈچ تۈرك خاندانلىغى ئىدى.

6-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئالتاي تاغ تىزمىلىرىدا تۈركلەر ئۆلغىيىپ چىقتى. مىلادى 546-يىلى تۈركلەر جۇڭغار ئويمانلىغىدىكى

تېلپې قەبىلىلىرىنى قورال-لىق كۈچ بىلەن ئۆزىگە قوشۇۋالغاندىن كېيىن، دەرھال تىيانشاندىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تۇرپان ئويمانلىقىنى بېسىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن قوجۇ دۆلىتى ئۇنىڭ ھامىيلىقىغا ئۆتتى. نەتىجىدە شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرىدىغان قۇرۇقلۇقتىكى بۇ قاتناش تۈگۈنى تۈركلەرنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.

تۆۋەندە «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»غا پۈتۈلگەن قوجۇ توغرىسىدىكى مەلۇماتنى نەقىل كەلتۈرۈپ، شۇ ئارقىلىق تۇرپان ئويمانلىقىدا چۈجا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن بولغان سىياسى ئۆزگىرىش ئەھۋاللىرى بىلەن بىر قۇر تونۇشۇپ چىقىمىز:

"گاۋچاڭ خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جەنۇبىي جۇشى كىنەزلىكىنىڭ زېمىنى ئىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ يەردە ئىركەك چېرىكچى تۇرغۇزۇلدى، بۇ جاي پايتەختكە 4300 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ ئەلدە 21 قەلئە بار. پايتەختى گاۋچاڭ قەلئەسىدە. جاۋخې (يارغول) دىگەن جاي جەنۇبىي جۇشىنىڭ تەختگاھى بولغان جاي ئىدى. تيەندى قەلئەسى ئىركەك چېرىكچى تۇرۇشلۇق جاي ئىدى. گاۋچاڭدا ئەسكەر ئون مىڭدىن ئاشاتتى. بۇ زېمىننىڭ تۇپرىقى مۇنبەت بولۇپ، دانلىق ئاشلىقتىن يىلىغا ئىككى قېتىم ھوسۇل ئالغىلى بولاتتى، ئۈزۈم ھارىقى ۋە مېۋە-چېۋە كۆپ. كېۋەز دەپ ئاتالغان بىر خىل زىرائەت بولۇپ، كىشىلەر ئۇنىڭ پاختىسىدىن رەخت توقۇيدۇ. ئۇلارنىڭ يېزىقى بار، يېزىقچىلىق، ھېساۋاتچىلىققا ئۇستا. تەسىس قىلىنغان ئەمەلدارلارنىڭ نامىلىرى جۇڭگونىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. پادىشانىڭ ئىسمى چۇ بويا. ئۇ كېيىنكى ۋېي سۇلالىسى مەزگىلىدە ئۆتكەن گاۋچاڭ ۋاڭ چۇجانىڭ ئالتىنچى ئەۋلات نەۋرىسى. سۇي سۇلالىسى پادىشالىرىدىن سۇي ياڭدى

دەۋرىدە ئۇ پادىشا ئاللىرىغا ئىھتىرام بىلدۈرۈش ئۈچۈن كەلگەندە، سول قانات ئىناۋەتلىك تۆرە، جۇشى ۋالىسى قىلىپ تەيىنلەندى ھەمدە ئۇنىڭغا بىيەنگو كىنىزى دىگەن پەخرىي ئۇنۋان بېرىلدى، پادىشانىڭ ئۆز تۇققانلىرىدىن يۈۋېنشى (يۈۋېن جەمەتىنىڭ قىزى)غا 'مەلىكە خۇارۇڭ' دەپ نام بېرىلىپ، چۇ بوياغا ياتلىق قىلىندى."

4. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى قوجۇ رايونى

«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»دا تاڭ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردە قوجۇ دۆلىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دىيىلىدۇ: "ۋۇدېنىڭ ئىككىنچى يىلى (مىلادى 619-يىلى) چۇ بويا ئۆلدى، ئۇنىڭ ئوغلى ۋېنتەي تەختكە چىقىپ، ئەلچى ئەۋەتىپ، قارىلىق يەتكۈزدى. پادىشا گاۋزۇ سابىق خىجۇ ۋىلايىتىنىڭ ئايمانى جۇخۇيىنى تەزىيە بىلدۈرۈشكە ئەۋەتتى. ۋۇدېنىڭ يەتتىنچى يىلى (مىلادى 624-يىلى) ۋېنتەي ئىگىزلىگى ئالتە سۇڭ، ئۇزۇنلۇغى بىر چىدىن سەل ئاشىدىغان بىر جۈپ ئىت كۈچۈگىنى سوغا قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇلار ناھايىتى زىرەك بولۇپ، ئاغزىدا ئاتنى يېتىلەپ، شامنى كۆتىرىپ ماڭالايدۇ. بۇ كۈچۈكلەر ئاپۇرۇم (سۇرىيە)دىن ئېلىپ كېلىنگەن ئىكەن. مانا شۇ چاغدىن باشلاپ، جۇڭگودا ئاپۇرۇم ئىتى پەيدا بولدى. تەيزۇڭ (تاڭ تەيزۇڭ) تەختكە چىققاندا، چۇ ۋېنتەي قىزىل تۈلكە تېرىسىدىن تىكىلگەن بىر تونىنى سوغا قىلىپ ئەۋەتتى. (تاڭ تەيزۇڭ) چۇ ۋېنتەينىڭ خوتۇنى يۈۋېن خېنىمغا چاچ قىستۇرىدىغان گۈللۈك قىسقۇچ سوغا قىلدى. يۈۋېن خېنىم قاشتېشىدىن ئىشلەنگەن بىر تەخسە

سوغا قىلىپ ئەۋەتتى. (چۇ ۋېنتەي) غەربىي دىياردىكى دۆلەتلەرنىڭ ئەھۋالىنى تولۇق خەۋەر قىلىپ تۇراتتى، جېنگۇەننىڭ تۆتىنچى يىلى (مىلادى 630 ـ يىلى) قىشتا چۇ ۋېنتەي ئۆزى كېلىپ، پادىشا ئالىلىرىغا ئېھتىرام بىلدۈردى. قايتىش ۋاقتىدا پادىشا ئۇنىڭغا جىق سوغا ـ سالام قىلدى. چۇ ۋېنتەنىڭ خوتۇنى يۇ ۋېن خېنىم پادىشا ئەۋلادى دەپ تونۇلۇشىنى تەلەپ قىلغاندا، ئۇنىڭغا پادىشا ئەۋلادىنىڭ لى دېگەن پەمىلىسىنى ئاتا قىلدى ھەمدە ئۇنىڭغا مەلىكە چاڭلې (خۇش خۇي مەلىكە) دەپ نام بېرىش توغرىسىدا پەرمان چىقىرىپ، ئۇنىڭدىن ھال سورىدى.“

بۇ مەلۇماتلار بىزگە قوچۇ بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا ناھايىتى ئىناق ئۆتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. لېكىن ھالقىلىق مەسىلە شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، تاڭ سۇلالىسى شۇ ۋاقىتلاردا بۇ رايونغا بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلالمىدى. قوچۇ دۆلىتى كىچىك ـ كىنە بىر سىياسى ھاكىمىيەت گەۋدىسى سۈپىتىدە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋەردى. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، تۈرك خاندانلىقى شۇ مەزگىللەردە قوچۇنىڭ بىخەتەرلىـ ـگىگە كاپالەتلىك قىلىپ تۇردى. بۇنىڭ ئالدىنقى شەرتى قوچۇ دۆلىتى تۈرك خاندانلىقىنى مۇمكىن قەدەر قوللاپ، ئۇنىڭغا ياردەم بېرىپ تۇرۇش ئىدى. شۈبھىسىزكى، بۇ شەرتلەرنى قوچۇ دۆلىتى ئورۇنلىدى.

قوچۇ دۆلىتى تۈرك خاندانلىقىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، ئۆز ئەتراپىدىكى بىرمۇنچە كىچىك دۆلەتلەرگە دادىل ھۇجۇم قىلىپ تۇردى، 7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئۇنىڭ زېمىنى تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي تەرىپىگە قاراپ كېڭىيىشكە باشلاپ، كىنگىتنىڭ

شىمالىدىكى تىيانشان بويى رايونلىرى بىلەن پۈتكۈل تۇرپان ئويمان-لىقى قوچۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە كىردى. بۇ چاغدا قوچۇ دۆلىتىنىڭ دائىرىسىدە 22 قەلئە بولۇپ، ئۇلار ئۈچ ۋىلايەت، بەش ناھىيىگە بۆلۈنگەن ئىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي تۈرك خاندانلىقى ئۈستىدىن قازانغان غەلىبىسى ۋە ئۇيغۇر قاتارلىق تېلې قەبىلىلىرىنىڭ تۈرك خاندان-لىقىغا قارشى قوزغىلاڭلىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى قەبىلىلەرنىڭ كۆرەشلىرىگە زور مەدەت بولدى. مىلادى 630-يىلى، ئېۋىرغولدىكى يەتتە قەلئە غەربىي تۈرك خاندانلىقىدىن ئايرىلىپ، تاڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتتى. تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا يولغا قويغان مەمۇرى باشقۇرۇش تۈزۈمى بويىچە ئېۋىر-غولدا يىجۇ (ئېۋىرغول ئايمىقى) تەسىس قىلىپ، بۇ رايوننى تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزدى. بۇنىڭ بىلەن تاڭ سۇلالىسى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا كىرىدىغان دەرۋازىنى ئىگەللىدى. ۋاھالەنكى، قوچۇ دۆلىتى بولسا دالدىلاردىن مەھرۇم قېلىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربى كۈچىگە بىۋاسىتە دۇچكەلدى.

«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»دا قوچۇ دۆلىتىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن دۈشمەنلىشىشكە ئۆزگەرگەنلىكى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق دېيىلىدۇ: "... شۇ چاغدا غەرپ دۆلەتلىرىنىڭ سۇلالىمىزگە سوغا-سالام ئېلىپ كەلگۈچى ئەلچىلىرى قوچۇدىن ئۆتەتتى. كېيىنكى يىللاردا (چۇ) ۋېنتەي ئۇلارنى توسۇيدىغان بولۇپ قالدى. ئېۋىرغول بۇرۇن غەربىي تۈرك خاندانلىقىغا قارايتتى. كېيىن سۇلالىمىزگە بېقىنغاندا، (چۇ) ۋېنتەي ياپغۇ بىلەن بىرلىشىپ، ئېۋىرغولغا ھۇجۇم

قىلماقچى بولدى. تەيزۇڭ ئاللىرى (چۇ) ۋېنتەينىڭ خىيانەتكارلىقىنى ئەيىپلەپ پەرمان چىقىرىپ، ئۇنى قاتتىق ئاگاھلاندۇردى. ئاندىن ئۇنىڭ باش ۋەزىرى ئاشىنا كۆلنى پايتەختكە چاقىرتقاندا، ۋېنتەي ئۇنى ئەۋەتمەي، دورغاپ چۇيۇگىنى كەچۈرۈم تىلەشكە ئەۋەتتى. دايې يىللىرىدا بولغان مالىمانچىلىقتا ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىن نۇرغۇن ئادەم تۈرك خاندانلىقى تەرەپكە قېچىپ بارغان ئىدى. ئىلىگ قاغان مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى قوجۇغا قېچىپ بارغاندا، چۇ ۋېنتەي ئۇلارنى تۇتۇپ قېلىپ قايتۇرمىدى. كېيىنچە تەيزۇڭ ئاللىرى ئۇلارنى قايتۇرۇش توغرىسىدا پەرمان چىقارغان بولسىمۇ، چۇ ۋېنتەي ئۇلارنىڭ شۇ جايدا ئىكەنلىكىنى يوشۇردى. شۇنىڭدەك يەنە غەربىي تۈرك قاغانى ئىبىل بىلگە شات بىلەن بىرلىشىپ كىنگىتتىكى ئۈچ قەلئەنى تارتىۋېلىپ، پۇقرالارنى بۇلاپ كەتتى.“ مۇشۇ جەريانلاردىن كېيىن، قوجۇ دۆلىتى تاڭ سۇلالىسى بىلەن ھەربىي جەھەتتە تامامەن توقۇنۇشۇش يولىغا كىرىپ قالدى.

مىلادى 639-يىلى تاڭ تەيزۇڭ قوجۇ دۆلىتىنىڭ تاڭ سۇلالىسى بىلەن دۈشمەنلەشكەنلىكى توغرىسىدا قوجۇ دۆلىتىنىڭ ئەلچىسىگە: ”قوجۇنىڭ يېقىندىن بۇيان سوغا-سالام ئەۋەتىشى ئازلاپ كەتتى. ئۆزىنىڭ ھامى پۇقرالىق مەجبۇرىيىتىنى ئۆتىمىدى، دۆلىتىدە ئەمەلدارلىرىمنىڭ مەنسەپ نامىدا مەنسەپلەر تەسىس قىلىندى. مېنىڭ ھامىلىقىمغا ئۆتۈپ تۇرۇپ مۇشۇنداق قىلسا بولامدۇ! بۇ يىلنىڭ بېشىدا پۈتۈن ئالەم كېلىپ مۇبارەكلەپ ماڭا ئېھتىرام بىلدۈردى، پەقەت چۇ ۋېنتەيلا كەلمىدى، ئەكسىچە قەلئە سېپىللىرىنى قېلىنلىتىپ، خەندەكنى چوڭقۇرلىتىپ، ماڭا قارشى تۇرۇش

قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ. ئۆتكەندە مېنىڭ ئەلچىلىرىم بارغاندا، چۇ ۋېنتەي: لاچىنلار ئاسماندا پەرۋاز قىلىدۇ، قىرغاۋۇللار چاتقاللىقلاردا يۈرۈيدۇ، مۈشۈك ھۇجرا-سارايلاردا ئايلىنىدۇ، چاشقانلار ئۆز ئۇۋىلىرىدا ھۇزۇرلىنىدۇ، ھەممە نەرسە خالىغىنىنى قىلسا، ئۇمۇ چوڭ خۇشاللىق ئەمەسمۇ؟ دەپتۇ؛ ئۇلار غەرپتىن كەلگەن ئەلچى-لەرنىمۇ تۇتۇپ قالدى، يەنە سىر-تاردۇشلارغا كىشى ئەۋەتىپ، قاغان بولغان كىشى پادىشالىرىنىڭ دۈشمىنىدۇر، ئۇنىڭ ئەلچىلىرىگە باش ئۇرۇپ، ئېھتىرام بىلدۈرۈشىنىڭ ھاجىتى نىمە، دىگەن گەپنى قىپتۇ. كىشىگە بېقىنىپ تۇرۇپ، ئەدەپ-قائىدىگە بويسۇنمىسا، خوشنىلار ئارا يىرىكچىلىك پەيدا قىلسا، مۇنداق يامانىنىڭ جاجىسىنى بەرمىگەندە، ياخشىلىقنى قانداق ئەۋج ئالدۇرغىلى بولىدۇ، كېلەر يىلى قوشۇن ئەۋەتىپ، سىلەرنى جازالايمەن" دىگەن.

تاڭ تەيزۇڭ ئۆز گېپىنى ئەمەلدە كۆرسەتتى. مىلادى 640-يىلى، تاڭ تەيزۇڭ چېرىكچى بەگ خۇ جۈنجىنى يارغول يولى قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى قىلىپ تەيىنلەپ، بىرقانچە ئون مىڭ كىشى-لىك ئاتلىق ۋە پىيادە قوشۇننى يولغا سالدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بۇ قوشۇنى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىگىنى بويلاپ غەرپكە يۈرۈش قىلىپ، قوجۇ قەلئەسىنىڭ يېنىغا يېتىپ كەلگەندە، جى شېڭ (ۋېنتەي ئۆلۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى جى شېڭ يېڭىلا تەختكە چىقىپ، قوجۇ ۋاڭى بولغان ئىدى) تەسلىم بولدى. ئاندىن تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى پۈتكۈل قوجۇ زېمىنىغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇنىڭ ئۈچ ۋىلايەت، بەش ناھىيە، 22 قەلئەسىنى قولغا كىرگۈزۈپ، 8000 ئائىلە، 37 مىڭ 700 نوپۇس، 4300 ئاتنى غەنىمەت ئالدى. غەربىي تۈرك خاندانلىقىنىڭ قوجۇغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن قۇتۇ قەلئەسى

(جىمسار ناھىيىسى)دە تۇرۇشقا ئەۋەتكەن قوشۇنلىرىمۇ ئەل بولدى. شۇنىڭ بىلەن قوجۇ دۆلىتى يىمىرىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا يولغا قويغان مەمۇرى تۈزۈمى بويىچە قوجۇ دۆلىتىنى شىجۇ ئايمىغى قىلىپ ئۆزگەرتىپ، ئۇنىڭ دائىرىسىدە يارغول، قوجۇ، لۈكچۈن، پىچان (پىچاننىڭ لەمجىن رايونى)، تىيانشان (ھازىرقى توقسۇن ناھىيىسى) قاتارلىق بەش ناھىيە تەسىس قىلدى. بۇلارنىڭ قارىمىغىدا يېزا، لى (بازار) قاتارلىق ئاساسىي قاتلام ھاكىمىيەت ئورگانلىرى قۇرۇلدى. مۇشۇنداق مەمۇرى تۈزۈملەر ئارقىلىق پۈتكۈل تۇرپان ئويمانلىقى تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشى ئاستىغا ئۆتتى.

تاڭ سۇلالىسى تۇرپان ئويمانلىقىدا يەنە بىر قاتار سىياسى، ئىقتىسادىي تەدبىرلەرنى يولغا قويدى. بۇلاردىن ئەڭ مۇھىملىرى «يەر تەقسىمات قانۇنى» بىلەن «ئىجارە، ھاشار، سېلىق قانۇنى» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«يەر تەقسىمات قانۇنى» بىلەن «ئىجارە، ھاشار، سېلىق قانۇنى» تاڭ سۇلالىسى قۇرۇلۇپ دەسلەپكى مەزگىللەردە ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەقسىتىدە يۈرگۈزۈپ كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ھاسىل قىلدۇرغان قانۇنلار ئىدى. ئۇ ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىكىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە ئىجابى تەسىر كۆرسىتىپ، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پەيدىن-پەي قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن ماددى ئاساس يارىتىپ بەرگەن ئىدى. «يەر تەقسىمات قانۇنى» ۋە «ئىجارە، ھاشار، سېلىق قانۇنى» توغرا نوپۇس مەلۇماتىنى ئاساس قىلغان. شۇڭا تاڭ سۇلالىسى تۇرپان

ۋادىسىدا نوپۇس قانۇنىنىمۇ يولغا قويغان. بۇ قانۇنىدا، ھەر يىلى بىر نۆۋەت نوپۇسنى ئېنىقلاش، ئۈچ يىلدا بىر نۆۋەت نوپۇس مەلۇماتىدىن يەكۈن چىقىرىش بەلگىلەنگەن.

تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئاھالىلەر ئاساسەن، جۇشلار، خەنزۇلار ۋە تېلېلاردىن ئىبارەت ئىدى. تۇرپان ئويمانلىقىدا دىخانچىلىق خېلىلا تەرەققىي تاپقان بولۇپ، ئېتىزلار ئېقىن سۇدا سۇغىرىلاتتى، يىلدا ئىككى نۆۋەت ھوسۇل ئېلىناتتى، ئۈزۈم قاتارلىق مېۋە-چېۋىلەر كۆپ چىقاتتى. ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، تۇرپان ئويمانلىقى ئېلىمىز بويىچە ئەڭ بۇرۇن كېۋەز تېرىلغان رايون ئىدى.

چارۋىچىلىق بولۇپمۇ ئاتچىلىق قوچۇ دۆلىتىنىڭ ئىگىلىكىدە ئاساسلىق ئورۇندا تۇراتتى.

يېقىنقى بىرقانچە يىلدىن بۇيان يەر ئاستىدىن نۇرغۇن يىپەك توقۇلما ماللىرى، يۇڭ ۋە پاختا توقۇلما ماللىرىنىڭ تېپىلغانلىقى شۇ ۋاقىتلاردا بۇ يەردە قول سانائەتنىڭمۇ خېلى تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.

ھىندىستاندا پەيدا بولغان بۇددا دىنى بۇ رايوندا ناھايىتى كەڭ تارقىلىپ، چوڭقۇر تارىخىي ئىز قالدۇرغان. ھازىرقى تۇرپان ناھىيىسىنىڭ يالقۇنتاغ ۋە بۇيلۇق يېزىلىرىدا بۇددا دىنىنىڭ تەسىرىدە سېلىنغان مىڭ ئۆيلەر بۈگۈنكى كۈنگىچە ساقلىنىپ تۇرماقتا. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ رايوندا ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا پەيدا بولغان داۋجياۋ دىنى ۋە قەدىمقى ئىراندا پەيدا بولغان مانى دىنى قاتارلىق دىنلارمۇ تارقالغان.

ئۇيغۇر خاندانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، غەرپكە كۆچكەن

ئىككىنچى تۈركۈمدىكى ئۇيغۇرلار ئەنە شۇنداق تارىخىي شارائىتتا تۇرپان ئويمانلىقىغا كىرىپ ئورۇنلاشقان.

ئىككىنچى بۆلۈم ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىدىكى تەرەققىياتى

1. ئۇيغۇرلار تىيانشاننىڭ شەرقىي قىسمىغا ئورۇنلىششتىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى تارىخىي ئەھۋال

ئۇيغۇر خاندانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، غەرپكە كۆچكەن ئىككىنچى تۈركۈم ئۇيغۇرلار قاڭغاي تېغىنى بويلاپ غەرپكە قاراپ مېڭىش داۋامىدا، بىرقانچە يىل سەرسانلىقتا يۈرۈپ، تەخمىنەن 9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئالتاي تېغىدىن ئۆتۈپ، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەرقىي شىمال رايونىغا كىرىپ ئورۇنلاشتى.

بۇ يول ئۇيغۇرلار ئۈچۈن يات ئەمەس ئىدى. ئۇلار كەڭ كۆلەملىك كۆچۈشتىن بۇرۇنلا، ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا كۆپ قېتىم كەلگەن ئىدى. مىلادىدىن بۇرۇن سىبىرىيىدىن جەنۇپقا قاراپ كۆچكەن ئۇيغۇر قەبىلىسىنىڭ ئاساسلىق قىسمى تۇغلا دەرياسى ۋادىسىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان چاغدىلا، ئۇلارنىڭ بىر قىسىم پۇقرالىرى غەرپكە قاراپ يۆتكىلىپ، جۇڭغار ئويمانلىقىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، غەربىي تېلېلارنىڭ تەركىۋىي قىسمى بولۇپ قالغان ئىدى. بۇ ئۇيغۇرلار ئەينى زاماندىكى خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە "ئۇخۇ" ياكى "ئۇخې" دەپ ئاتىلاتتى. شۇ زامانلاردا

ئوتلاقلار كۆچمەنچى خەلقلەر ئۆز خاھىشى بويىچە ئەركىن كۆچەدىغان جەننەت ئىدى. ئەينى دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجداتلىرىنىڭ جۇڭغار ئويمانلىقىغا كۆچۈشى ئاساسەن كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنىڭ ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن بولغان ئىدى.

كېيىنكى يىللاردا ئۈزۈلمەي داۋام قىلغان ئۇرۇشلار ئۇيغۇرلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى رايونلىرىغا كىرىپ تۇرۇشىغا يېڭى پۇرسەت يارىتىپ بەردى. ھونلار دەۋرىدە ئۇيغۇرلار دىڭلىڭ قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ تەركىۋى قىسمى سۈپىتىدە باركۆل ئوتلىقىدا ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىدا ھونلار بىلەن ئېلىشقان، تۈرك خاندانلىقى مەزگىلىدە ئۇيغۇر قوشۇنلىرى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا تۈرك قوشۇنىغا قارشى ئۇرۇش قىلغان. ئۇيغۇر خاندانلىقى مەزگىلىدە بىرقانچە تۈمەن ئۇيغۇر چېرىكلىرى بېيتىڭغا ئىككى قېتىم يۈرۈش قىلىپ، تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەرەپتە تۇرۇپ تۈبۈتلەرگە قارشى جەڭ قىلغان. 9-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ قوشۇنلىرى ھەتتا فەرغانە ئويمانلىقىغىچە يۈرۈش قىلغان. دېمەك، نۇرغۇن ئەسىردىن بۇرۇنلا تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىزى قالغان ئىدى.

"ئۆڭلۈك-سۆيگۈن توپلىشى"دىن كېيىن، مەشھۇر يىپەك يولى ئۇيغۇر خاندانلىقى دائىرىسىگە كىردى. شۇ چاغدا غەرب بىلەن شەرق ئوتتۇرىسىدىكى سودىنى ئۆز قولىدا تۇتۇپ تۇرغان خاندانلىقنىڭ سودىگەرلىرى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى بىلەن تىيانشان ئەتراپى رايونلىرى ئارىلىقىدا بېرىش-كېلىش قىلغاچقا، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا تەرەققى تاپقان يېزا ئىگىلىكى، قول سانائەت ھەم پارلاق

مەدەنىيەت ئۇلاردا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان. مۇشۇ رايونغا ئائىت خەۋەرلەر توختىماي ئۇيغۇر خاندانلىقىغا يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن، تارىم ۋادىسى ئەتراپى، تەبىئىكى، شۇ مەزگىلدە كىشىلەرنى ئەڭ جەلپ قىلىدىغان جاي بولۇپ قالغان ئىدى.

مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى غەرپكە كۆچكەن يەنە بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىغا ئىچكىرىلەپ كىرىشىدە ئىچكى ئامىل بولغان.

غەرپكە كۆچكەن بۇ ئۇيغۇرلار تىيانشاننىڭ شەرقىي قىسمىغا كەلگەندە، تارىخنىڭ ئۇلار ئۈچۈن ئورۇنلاشتۇرغىنى شۇ بولدىكى، مۇشۇ رايوندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئېلىشىدىغان رەقىبى تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچى ئەمەس (تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچى بۇنىڭدىن يېرىم ئەسىر بۇرۇن تۈبۈتلەر تەرىپىدىن بۇ رايوندىن تازىلانغان ئىدى)، بەلكى تۈبۈتلەرنىڭ كۈچى ئىدى.

تۈبۈتلەر دەسلەپتە چىڭخەي ئەتراپىدا ياشايتتى. مىلادى 2- ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە بىر قىسىم تۈبۈتلەر ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ بۈگۈنكى شىزاڭ ئاپتونوم رايونى دائىرىسىگە كۆچۈپ كىرىپ ئورۇنلاشقان. 7-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا تۈبۈتلەرنىڭ سەركەردىسى سوڭزەنگەنبۇ چىڭخەي ۋە شىزاڭ ئېگىزلىكىدە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، قۇللۇق تۈزۈمىدىكى سۇلالىنى قۇرۇپ، لوسا (بۈگۈنكى لاسا)نى پايتەخت قىلغان.

”ئۆگلۈك-سۆيگۈن توپىلىكى“دىن كېيىن، تاڭ سۇلالىسى كۈندىن-كۈنگە زەئىپلەشتى. تۈبۈتلەر 756-يىلى تاڭ سۇلالىسىگە قاراشلىق لۇڭيۇ، خېشى قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. ئەمەلى-يەتتە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولغان چاڭئەننىڭ غەربىدىكى

بىر قاتار قەلئە ـ شەھەرلەر ھەم پوتكول خېشى كاردورى رايونى تامامەن تۈبۈتلەرنىڭ ئىلكىدە ئىدى. كېيىنكى يىللاردا، تۈبۈت ـ لەرنىڭ كۆچى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا سۈرۈلۈپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى تالاشتى. 790 ـ يىلىغا كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىيانشان ئەتراپىدىكى مۇھىم ھەربى بازىلىرى بولغان بېيتىڭ، يىجۇ قاتارلىق قەلئەلەر ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ تۈبۈتلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى. كېيىن، مەشھۇر ئەنشى تۆت بازىسىمۇ (كۇچار، قاراشەھەر، خوتەن، قەشقەر) تۈبۈتلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىندى⑯.

تۈبۈتلەر تارىم ۋادىسى ئەتراپىغا كىرگەن تۇتىنچى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. تۈبۈتلەر تارىم ئەتراپىدىكى رايوندا 70 يىل ھۆكۈم سۈردى.

تىيانشاننىڭ شەرقىغە كۆچۈپ كەلگەن مۇشۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى پائالىيىتى ئاساسەن ئۆزلىرى ئۇچۇن ياشاش مۇھىتى ئىزدەش ۋە بۇ يېڭى مۇھىتقا ئۇيغۇنلىشىشتىن ئىبارەت بولدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ سىياسى تەسىرى ۋە ئىقتىسادىي ئەمەلىي كۆچى ئەتراپىدىكىلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىۋارىنى ئانچە قوزغىيالمىغان.

مۇشۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە كۈچىيىۋاتقانلىقى 866 ـ يىلىغا كەلگەندە ئاندىن روشەن ئىپادىلەندى. شۇ يىلى تىيانشاننىڭ شەرقىغە كۆچۈپ كەلگەن ئۇيغۇرلار تۈبۈتلەر بىلەن بېيتىڭدا قاتتىق ئېلىشتى. جەڭدە تۈبۈتلەرنىڭ سەركەردىسى لۇنشاگرې ئۆلتۈرۈلدى، ئۇيغۇرلار بېيتىڭنى قولغا كىرگۈزدى. شۇبھىسىزكى، بۇ ئۇيغۇرلار ۋە تۈبۈتلەرنىڭ 9 ـ ئەسىر تارىخىدىكى مۇھىم

ۋەقە بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. دەل شۇ سەۋەپتىن، ئۇيغۇرلارغا ئائىت تارىخىي ھۆججەتلەردە ۋە تۆپۈتلەرگە ئائىت تارىخىي ھۆججەتلەردە بۇ ۋەقە توغرىسىدا ئېنىق يازما مەلۇمات قالدۇرۇلغان[17]. بېيتىڭ تيانشاننىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، ئەزەلدىنلا غەربىي دىيارنىڭ مۇھىم ھەربىي ۋە سىياسى مەركىزى بولۇپ كەلگەن ئىدى. تاڭ سۇلالىسىنىڭ بېيتىڭ باش دۇخۇ مەھكىمىسى مانا مۇشۇ يەرنى مەركەز قىلىپ تۇرۇپ، مۇگچىر (بۈگۈنكى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى قازاقىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمى بىلەن قىرغىزىستاننىڭ شىمالىي قىسمى)، كۆنلىن (بۈگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى جۇڭغار ئويمانلىغىنىڭ جەنۇبىي قىسمى بىلەن ئىلى دەرياسى ۋادىسى) دۇخۇ مەھكىمىلىرى بىلەن شۇاڭخې (ئىككى ئەگۈز، بۈگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى ئالتاي تېغى بويى) قاتارلىق 20 نەچچە تۇتۇق مەھكىمىسىنى باشقۇرغان.

بېيتىڭ غەلبىسى غەرپكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنىڭ تيانشاننىڭ شىمالىي قىسمىدا قازانغان تۇنجى غەلبىسى ئىدى. بۇ غەلبە غەرپكە كۆچكەن ئۇيغۇرلارنى مۇنداق نەتىجىلەرگە ئىگە قىلدى:

1) ئۇلار مۇقىم تۇرار جايغا ئىگە بولدى. سىياسى ۋە ھەربى ئىشلار زۆرۈرىيىتى تۈپەيلىدىن، ھەرقايسى ھاكىمىيەتلەرنىڭ ئەسىرلەپ سەرەمجانلاشتۇرۇشى نەتىجىسىدە، بېيتىڭ قەلئەسى ئىنتايىن مۇستەھكەم، مۇكەممەل ھەربى ئەسلىھەلەرگە ئىگە بازىسقا ئايلىنىپ قالغان ئىدى. دېمەك، ئۇيغۇرلار شۇ ۋاقىتلاردا گەرچە بىرەر نەتىجە ھاسىل قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولالمىغان بولسىمۇ بېيتىڭدىن ئىبارەت مۇستەھكەم ئىستىھكامغا تايىنىپ بىر مەزگىل

ئارام ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

2) ئۇيغۇرلار بېيتىڭنى قولغا كىرگۈزۈش بىلەن تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا ئىچكىرىلەپ كىرىشتىكى قاتناش تۈگۈنىنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى. بېيتىڭدىن باشلاپ غەربتە پايانسىز كەتكەن جۇڭغار ئويمانلىقى ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا تۇراتتى. جەنۇبتا بولسا تىيانشاندىن ھالقىپ تۇرپان ئويمانلىقىغا كىرىپ ئورۇنلىشىپ، ئۆزلىرى ئۈچۈن جىددى زۆرۈر بولغان ياشاش ماكانىغا ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتىنى ياراتتى. مەيلى مەدەنىيەت سەۋىيىسى جەھەتتىن قارايلى، مەيلى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى جەھەتتىن قارايلى، تۇرپان ئويمانلىقى شۇ چاغدىكى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى رايونلار ئىچىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇراتتى.

3) بېيتىڭنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا تۇتقان ئىستىراتېگىيىلىك ئورنى سەۋەبىدىن، مۇشۇ بازىنى ئۆز ئىلكىدە تۇتۇپ تۇرغان ئۇيغۇرلارغا پسىخولوگىيە جەھەتتىن كۈچ-قۇۋۋەت قوشۇلدى. شۇنداق دەپ ئېيتىمىزكى، بېيتىڭدىكى ئۇرۇش شىنجاڭ تارىخىدا بىر يېڭى سەھىپە ئاچتى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇيغۇرلار بۇ رايوننىڭ تارىخىدا ئاساسلىق رول ئوينىغۇچى كۈچ بولۇپ قالدى.

2. شىجۇ (قوچۇ) ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى

ئۇيغۇرلار بېيتىڭنى ئالغاندىن كېيىن داۋاملىق يۈرۈش قىلىپ، لۇنتەي (ھازىرقى مىچۈەن ناھىيىسى دائىرىسى)نى ئالدى. ئاندىن تىيانشاندىن ھالقىپ ئۆتۈپ، تۇرپان ئويمانلىقىغا كىرىپ، شىجۇنى ئىگىللىدى، شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر مىللىتى تارىخىدىكى دەۋر

بۆلگۈچ ۋەقە يۈز بەردى، يەنى شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى دۇنياغا كەلدى.

ئۇيغۇر خانداتلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، سەرسان-سەرگەردان بولۇپ كەتكەن بۇ بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار ئەمدى ياشاشتا يېڭى مۇھىتقا ئىگە بولۇپ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە ئۇيغۇر خانداتلىقىدىن كۆپ تەرەققى تاپقان بىر رايونغا ئورۇنلاشتى. بۇ زور ئۆزگىرىش ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا كۆچىيىشى ۋە راۋاج تېپىشى ئۈچۈن پۇختا ئاساس سالدى. شۇ تاپتا ئۇيغۇرلار ئىنتايىن پايدىسىلىق سىياسى ۋەزىيەت ئاستىدا تۇراتتى. قىسقا قىلىپ ئېيتقاندا، تۈبۈتلەردىن باشقا، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدا سىياسى ھەم ھەربى جەھەتتە ئۇيغۇرلار بىلەن تىركەشكۈدەك ھېچقانداق كۈچ يوق ئىدى. شۇڭا، ئۇيغۇرلار تۇرپان ئويمانلىقىدا ئاساسلىق تايانچ نۇقتىسىغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ چەكلىك كۈچى بىلەن پۈتكۈل تارىم ۋادىسى ئەتراپىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشتەك تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇنلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى.

ۋاقىت نۇقتىسىنەزىردىن قارىغاندا، تۇرپان ئويمانلىقىنى بازا قىلغان بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ پائالىيىتى خېلى ئۇزاق ۋاقىتقا سوزۇلغان. لېكىن، نەتىجە بويىچە ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇلارنىڭ قازانغان مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئىنتايىن روشەن بولدى. بۇ مۇۋەپپەقىيەتنىڭ كۈچلۈك شاھىدى شۇنىڭدىن ئىبارەت بولغانكى، ئۇلار شەرقتە يېجۇ (ئېۋىرغول ئايمىقى)نى، ئاندىن غەربتە كىنگىت، كوسەن (كۈچار) قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇردى. ئۇلارغا تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر بېقىندى⑱.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ئۆز تەسىر كۈچىنى كېڭەيتىۋاتقان بىر ۋاقىتتا، ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ كىرگەن يەنە بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار يەنى غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى قۇرغان قاراخانىلار خاندانلىقىمۇ ئۆز تەسىر كۈچىنى شەرققە كېڭەيتتى. قاراخانىلار تيانشاندىن ئۆتۈپ، ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسمىغا كىرىپ، قەشقەر، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، تارىم ۋادىسىنى بويلاپ يۈرۈش قىلىپ كوسەن (كۇچار) گە يېتىپ كەلگەندە، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز رەقىبىنى مەغلۇپ قىلىشقا ئاجىز كەلگەنلىكتىن، كۇچار ئىككى تەرەپنىڭ پاسىل چېگىرىسى بولۇپ قالدى. كۇچاردىن تارتىپ قۇمۇلغىچە، تارىم ۋادىسىنىڭ غەربى ۋە شىمالىنى بويلاپ كەتكەن رايونلار شىجۇ ئۇيغۇرلىرىغا، كۇچارنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىن تارتىپ خوتەنگىچە، تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي قىسمىنى بويلاپ كەتكەن رايون بولسا غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرىغا يەنى قاراخانىلار خاندانلىقىغا تەئەللۇق بولدى.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى زېمىن ئەينى ۋاقىتتىكى خاندانلىقنىڭ زېمىنىدەك كەڭ بولمىسىمۇ، لېكىن ئاھالىسى مۇرەككەپ ئىدى.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىگە تەئەللۇق پۇقرالار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەر ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىدىمۇ كۆرۈلدۇ. تيانشاننىڭ جەنۇبىدا ياشاۋاتقان ئاھالىلەرنىڭ كۆپچىلىكى دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئاھالىلەر ئىدى. تيانشاننىڭ شىمالىدا ياشاۋاتقان ئاھالىلەرنىڭ كۆپچىلىكى بولسا ئوت-چۆپ، سۇ

قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلىدىغان ئاھالىلەر ئىدى.

مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تۈزۈمىدىمۇ ئەينى ۋاقىتتىكى خاندانلىقنىڭكىگە قارىغاندا، تېگىشلىك ئۆزگىرىشلەر بولدى. ئۇلار كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىشتا، بىر خىل مۆتىدىل سىياسەت قوللاندى. قەبىلە باشلىقلىرى بۇرۇنقىدەكلا ئۆز قەبىلىلىرىدە چوڭ ھوقۇقا ۋە مەلۇم ساندا قوراللىق كۈچكىمۇ ئىگە ئىدى. ئۇلار ھەتتا ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى سۇلالىلەر بىلەن بىۋاستە ئالاقە قىلىپ، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى سۇلالىلەر ئاتا قىلغان تۈرلۈك پەخرىي ناملارنى قوبۇل قىلىپ تۇردى⑲.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى كۆچاردا يېرىم مۇستەقىل بىر ھاكىمىيەتنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا يول قويۇشقىمۇ مەجبۇر بولدى. كۇچاردىكى بۇ يېرىم مۇستەقىل ھاكىمىيەتنىڭ ئۆز ئالدىغا ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسى بار ئىدى، ئۇنىڭ سەركەردىسىمۇ قاغان دەپ ئاتىلاتتى. مىلادى 981-يىلى شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانى ئۆز نامىنى ئارسلان ۋاڭ دەپ ئۆزگەرتكەندىن كېيىن، كۇچار قاغانىمۇ ئۆز نامىنى كۇچار ئارسلان ۋاڭى دەپ ئۆزگەرتكەن ئىدى. قاغانغا ياردەملىشىپ ھەربى ۋە مەمۇرى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن، قاغاننىڭ قول ئاستىدا توققۇز ۋەزىر قويۇلغان ئىدى، كۇچار قاغانى ئىچكى ئىشلارنى باشقۇرۇشتا تامامەن تولۇق ھوقۇققا ئىگە بولۇش بىلەن تەڭ، يەنە تاشقى ئىشلار جەھەتتىمۇ مەلۇم ئەركىنلىككە ئىگە ئىدى. ئۇ شۇ ۋاقىتتىكى لياۋ سۇلالىسى ۋە سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بىۋاستە سىياسى ۋە سودا ئالاقىسى ئورناتقان. كۇچار قاغانى مىلادى 1010-، 1013-، 1020-يىللىرى بىۋاستە سۇڭ سۇلا-

لىسىگە ئۈچ نۆۋەت سوغا يەتكۈزگۈچى ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتكەن، بۇ ئەلچىلەر ئۆمەكلىرى خۇش بۇي ماتېرىياللار، ئىسىل ئات، تاق لوكىلىق تۆگە، قاشتېشى، قاشتېشىدىن ياسالغان ئىگەر، كەھرىۋا قاتارلىق نۇرغۇن نەرسىلەرنى سوغا قىلىپ ئېلىپ بارغان ئىدى. مىلادى 1013-يىلى بارغان ئەلچىلەر ئۆمىكىنى سۇڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى ئۆزى قوبۇل قىلغان[20].

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى مەمۇرى باشقۇرۇش تۈزۈمىنى داۋاملىق قوللاندى. ئۇلارنىڭ ئالى ھۆكۈمرانى يەنىلا قاغان دەپ ئاتالدى. قاغاندىن قالسا، ئاقسۆڭەكلەر، ئەمەلدارلاردىن ئىبارەت ئىككى گۇرۇھ بار ئىدى. ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھىغا مەنسۇپ بولغانلارغا "تېكىن"، "ئېلتابىر" قاتارلىق پەخرىي ئۇنۋانلار بېرىلەتتى. مۇشۇنداق پەخرىي ئۇنۋانلار يەنە تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرىغىمۇ بېرىلەتتى. ئۇلار ئۆز قەبىلىلىرىدىكى پۇقرالارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، مەمۇرى ھوقۇقلاردىنمۇ بەھرىمەن ئىدى. لېكىن پەخرىي ئۇنۋانلارغا ئېرىشكەن ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى بولسا بۇنداق مەمۇرى ھوقۇقلاردىن بەھرىمەن بولالمىدى.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ مەمۇرى ھوقۇقىنى ئۇنىڭ ئەمەلدارلار ئاپپاراتلىرى يۈرگۈزەتتى. بۇ ئەمەلدارلار گۇرۇھىنىڭ ئالى تەبىقىسى "ۋەزىر"، "تۇتۇق" دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار قاغانغا ياردەملىشىپ، تۈرلۈك مۇھىم سىياسى، ھەربى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىشقا مەسئۇل ئىدى.

شۇنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش لازىمكى، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ مەمۇرى سىستېمىسىدا "بەگ" دىگەن مەنسەپ پەيدا

بولدى.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىدىكى تەرەققىياتى پۇتكۈل بىر جەرياننى بېسىپ ئۆتتى. بۇ جەريان شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆز تەرەققىياتىدىن باشقا، تاشقى مۇناسىۋەتلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلار تولۇق تىلغا ئېلىنمىغاندا، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى تەرەققىياتىنىڭ پۇتكۈل جەرياندىن تولۇق خەۋەردار بولغىلى بولمايدۇ.

بىزگە ئايان بولغاندەك، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى تىيانشاننىڭ شەرقىي قىسمىغا كېلىپ ئورۇنلاشقان دەسلەپكى يىللاردا، تامامەن سەرسان ھالەتتە ئىدى. ئۇلارنىڭ دەسلەپكى غەلىبىلىرى (تۈبۈتلەر ئۈستىدىن قىلىنغان غەلىبە) ئۆزلىرىنىڭ قۇدرىتى ئاساسىدا قولغا كەلگەن بولماستىن، بەلكى تۈبۈتلەرنىڭ زەئىپلىكىدىن پايدىلىنىش ئارقىسىدا قولغا كەلگەن. تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىن ئىبارەت مۇشۇ چەكلىك دائىرىدىن قارىغاندا، تۈبۈتلەرنىڭ يېڭىلىشى ئارقىسىدا، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى مۇشۇ رايوندىكى قۇدرەتلىك كۈچكە ئايلانغان ئىدى. لېكىن، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى مۇھىتقا نەزەر سالغىنىمىزدا، شۇ ئەھۋال كۆزىمىزگە چېلىقىدۇكى، ئاشۇ مەزگىلدە شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەمىلىي كۈچى (تۈبۈتلەر ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان بولسىمۇ) يەنىلا ئاجىز ئىدى. ھالبۇكى ئۇلار يولۇقۇۋاتقان دۈشمەن كۈچلەر بولسا خېلى كۈچلۈك ئىدى.

بۇ دۈشمەن كۈچلەر ئىچىدە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغىنى ئۇيغۇر خانلىقىنى غۇلىتىۋېتىپ موڭغۇل دالاسىدا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقان قىرغىز قەبىلىسى ئىدى. ئۇلار ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشىدە بىۋاستە سەۋەبچى ئىدى. ئۇيغۇر خانلىقى مەزگىلىدە،

ئۇيغۇر هۆكۈمرانلار تەبىقىسى قىرغىز قەبىلىسىگە ئېغىر زۇلۇم سالغانلىقى ئۈچۈن، قىرغىز قەبىلىسى ئىچىدە ئۇيغۇر هۆكۈمرانلار تەبىقىسىگە نىسبەتەن قاتتىق ئۆچمەنلىك پەيدا بولغان ئىدى. بۇنداق ئۆچمەنلىكتىن قىرغىز هۆكۈمرانلار تەبىقىسى پايدىلىنىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇ ئاخىر بېرىپ قەبىلىلەر ئارىسىدىكى قارغۇلارچە دۈشمەنلىشىشكە ئايلىنىپ قالغان ئىدى[21]. ئۇيغۇر خاندانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئورخون دەرياسى ۋادىسىدىن كۆچۈپ كېتىپ، قىرغىزلارنىڭ بىۋاستە بېسىمىدىن قۇتۇلغان بولسىمۇ، بىراق ئۇلار قىرغىزلارنىڭ تەسىر دائىرىسىدىن چىقىپ كېتەلمىگەن. قىرغىز هۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكىلەرنىڭ نەزىرىدە سەرسان ئۇيغۇرلار هېلىهەم دۈشمەن هېساپلىناتتى.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن دۈشمەنلەشكۈچى ئىككىنچى كۈچ تۈبۈتلەر ئىدى. تۈبۈتلەر تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا بىرقانچە ئون يىل هۆكۈم سۈرۈپ، مۇشۇ دائىرىنى ئۆز بىخەتەرلىكىنىڭ مۇهىم كاپالەتلىرىدىن بىرى دەپ قاراپ كەلگەن ئىدى[22]. بولۇپمۇ، تۈبۈتلەر خېشى رايونىدىن مەهرۇم قالغان، تاڭ سۇلالىسىنىڭ كۈچى مىلىتارىستلارنىڭ ئىچكى ئۇرۇشىدا قاتتىق خوراپ كېتىۋاتقان ئاشۇ تارىخىي شارائىتتا، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمى تۈبۈتلەرنىڭ داۋاملىق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغان هەم قايتا روناق تاپىدىغان سورۇنى بولۇپ قېلىشى ئېهتىمالغا ناهايىتى يېقىن ئىدى. تۈبۈتلەرنىڭ خېشى رايونىدا تۇرۇشلۇق قىسىملىرى، ئەمىلىيەتتە، دەل مۇشۇنداق ئارزۇ-تىلەكلەر بىلەن تىيانشان بويلىرىغا چېكىنگەن ئىدى. گەرچە دەسلەپكى ئېلىشىشتا تۈبۈتلەر ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار شۇنىڭلىق بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئۈستۈنلۈك ئورنىنى ئېتىراپ قىلىپ

كەتمىگەن. ئۇلار ئۆز قولىغا كىرگۈزگەن ھەممە مەنپەئەتنى ساقلاپ قېلىش كويىدا بولۇپ، ئۇيغۇرلار بىلەن بىۋاستە رىقابەتلەشكۈچى كۈچ بولۇپ قالغان.

مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنى بىر مەھەل ئۇگۈش-سىز ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان ئىدى. ئەمىلىي كۈچ سېلىشتۇرمىسى-دىن ۋە دۈشمەنلىشىش كەيپىياتىدىن قارىغاندا، تۇرپان ئويمانلىقىغا ئورۇنلىشىۋالغان مۇشۇ بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر ۋاقىت ئەتراپە-دىكى دۈشمەنلەشكۈچى كۈچلەر تەرىپىدىن يوقىتىلىشى مۇمكىن ئىدى.

بۇ چاغدا، 100 يىلدىن يۇيان ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئىناق مۇناسىۋەتنىڭ رول ئوينىغانلىقىنى يەنە بىر قېتىم كۆرىمىز. تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار تەرەپتە تۇرۇپ، سىياسى جەھەتتە ئۇلارغا مەدەت بەردى.

مىلادى 856-يىلى، تاڭ شۇەنزۇڭ پەرمانىدا مۇنداق دېگەن: "ئۇيغۇرلارنىڭ سۇلالىمىزگە قوشقان تۆھپىسى بار، ئۇلار بىز بىلەن ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقىچە قۇدا-باجا بولۇپ كەلگەن، بىزگە ئىتائەت قىلىپ، سوغا-سالام يەتكۈزۈپ تۇرغان. شىمالنى ئورۇۋشتىن خالى قىلغان. ... يېقىندا تەسلىم بولۇپ كەلگەنلەرنىڭ ئېيتىشىچە، ستېكىن (پان تېكىن) قاغان بولۇپ ئەنشىگە ئورۇنلىشىپتۇ. ئۇ ئۆز بارگاھىغا قايتىپ بارغان ھامان، ئۇنىڭغا تاج-ئوتۇغات بېرىش كېرەك".

كېيىن تاڭ سۇلالىسى پان تېكىن (ستېكىن)نىڭ قاغان بولغانلىقىدىن ئېنىق خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، دەرھال ئۇنىڭ ئورنىنى ئېتىراپ قىلدى ۋە 857-يىلى ۋاڭ رۇيجاڭنى نام بەرگۈچى ئەلچى قىلىپ تەيىنلەپ، پان تېكىنگە "ئۇلۇغ تەڭرىدە بولمىش ئالپ قۇتلۇق

بىلگە تۆھپىكار قاغان“ دەپ نام بەردى.

863-يىلى، قىرغىزلار ئەلچى ئەۋەتىپ، تاڭ سۇلالىسىدىن ئۆزلىرىنىڭ تىيانشان بويلىرىدىكى ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىشىغا رۇخسەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى، ئۇنىڭ بەدىلىگە قىرغىزلار ئەنشى (تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسى تۇرۇشلۇق جاي شىجۇنى دىمەكچى)نىڭ شەرقىدىكى زىمىننى تاڭ سۇلالىسىگە قايتۇرۇپ بەرمەكچى بولدى. تاڭ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ سىياسى تەسىر كۈچىگە سۆيۈنۈپ، قىرغىز قەبىلىسىنىڭ بۇ ھەركىتىنى چەكلىدى㉓.

مەركىزىي ھاكىمىيەتنىڭ سىمۋولى بولغان تاڭ سۇلالىسى، شۈبھىسىزكى، ئۆزى بىلەن يېقىنلىششقا تەشنا بولۇۋاتقان قىرغىز قەبىلىسىنى تىزگىنلەش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىدى. تاڭ سۇلالىسى بىلەن تىركىشىش ھالىتىدە تۇرغان تۆبۈتلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ شىجۇ ئۇيغۇرلىرىغا تۇتقان پوزىتسىيىسى گەرچە تىزگىنلەش رولىنى ئوينىيالمىسىمۇ، لېكىن تاڭ سۇلالىسىنىڭ مەدەت بېرىشى، مۇقەررەر ھالدا، ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسى كۈچىنى ئاشۇراتتى، بۇنىسى تۆبۈتلەرگىمۇ ئايان ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پان تېكىنىنىڭ قاغانلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلغانلىقى ۋە قىرغىز قەبىلىسىنىڭ ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلىش ھەركەتلىرىنى توسۇغانلىقى شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزىنى ئوڭلاپ، كۈچ جۇغلىشىغا ئىمكانىيەت تۇغدۇردى ھەم شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، يەنىمۇ تەرەققى قىلىشىغا زۆرۈر شەرت-شارائىت ياراتتى.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان دەسلەپكى

يىللاردا، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى سىياسى ۋەزىيەتتە جىددى ئۆزگىرىشلەر بولدى.

10 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قىتانلار مەملىكىتىمىزنىڭ شىمالىي رايونىدىكى بۆلۈنۈش ۋەزىيىتىنى تۈگىتىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈردى ۋە 947 ـ يىلى لياۋ سۇلالىسىنى قۇردى. چاڭجياڭ دەرياسى ۋادىسىدا جاۋ كۇاڭيىن جەنۇبىي جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، 960 ـ يىلى سۇڭ سۇلالىسىنى قۇردى. شۇنداق قىلىپ، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا بىر بىرىگە قارىمۇ ـ قارشى ئىككى ھاكىمىيەت يەنى لياۋ سۇلالىسى بىلەن سۇڭ سۇلالىسى بارلىققا كەلدى.

ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنىڭ سىياسى ۋەزىيىتىدىكى ئۆزگىرىشلەر تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى سىياسى كۈچلەرنىڭ قايتا ئۇيۇشۇشىغا سەۋەبچى بولدى. بۇ سىياسى كۈچلەر ئۆز رەقىپلىرىنىڭ بېسىمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ياكى لياۋ سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتتى، ياكى سۇڭ سۇلالىسى تەرەپكە ئۆتتى. ئومۇمەن ئېيتقاندا، تىيانشاننىڭ شىمالىي تەرىپى لياۋ سۇلالىسىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە تەئەللۇق بولۇپ، لياۋ سۇلالىسى تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى چارۋىچى قەبىلىلەردە "قىرغىز ۋاڭ مەھكىمىسى"، "غەربىي تۈرك ۋاڭ مەھكىمىسى"، "ئۇيسۇن ۋاڭ مەھكىمىسى" قاتارلىق ئورگانلارنى تەسىس قىلدى.

تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرى بولسا سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە تەئەللۇق بولۇپ، سۇڭ سۇلالىسى مۇشۇ رايونلار بىلەن سىياسى ۋە ئىقتىسادىي جەھەتلەردە كەڭ مۇناسىۋەت ئورناتتى، بولۇپمۇ خوتەن ھاكىمىيىتى بىلەن ئىنتايىن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولدى[24].

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى سىياسى، ئىقتىسادىي مەنپەئەتلەرنى ھەم بىخەتەرلىك ئېھتىياجىنى نەزەردە تۇتۇپ، لياۋ سۇلالىسى بىلەنمۇ، سۇڭ سۇلالىسى بىلەنمۇ قويۇق ئالاقە قىلىشقا ئىنتىلدى. شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى لياۋ سۇلالىسىنىڭ تىيانشاننىڭ شىمالىدا باشقۇرۇش ھوقۇقى يۈرگۈزۈشىنى ئېتىراپ قىلدى ھەم لياۋ سۇلالىسىنىڭ تۇرپان ئويمانلىغىدا "بۈيۈك ئارسلان ۋاڭ مەھكىمىسى"، "بۈيۈك قوچۇ ۋاڭى مەھكىمىسى" تەسىس قىلىشىغا ماقۇل بولدى ۋە لياۋ سۇلالىسى ئاتا قىلغان بۈيۈك ۋاڭ دېگەن پەخرىي ئۇنۋانىنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەربى ئىشلار جەھەتتە لياۋ سۇلالىسىگە ياردەملىشىپ ئۇرۇش قىلىش مەجبۇرىيىتىنى ئۈستىگە ئالدى㉕.

شۇ مەزگىلنىڭ ئۆزىدە شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى سۇڭ سۇلالىسى بىلەنمۇ كەڭ مۇناسىۋەت ئورناتتى. شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى مىلادى 962-يىلىدىن 1020-يىلىغىچە سۇڭ سۇلالىسىگە بىۋاستە يەتتە نۆۋەت سوغا-سالام يەتكۈزۈش ئەلچىلەر ئۆمىگى ئەۋەتتى. بۇ ئەلچىلەر ئۆمەكلىرىنىڭ تەركىۋىدە ھەم ئەمەلدارلار، ھەم بۇددا دىنى راھىپلىرى بولۇپ، كۆلىمى ناھايىتى زور ئىدى. مەسىلەن، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مىلادى 962-يىلى سۇڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن ئەلچىلەر ئۆمىگى 42 كىشىدىن، مىلادى 983-يىلى ئەۋەتكەن مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش ئەلچىلەر ئۆمىگى 100 نەچچە كىشىدىن، مىلادى 1013-يىلى ئەۋەتكەن ئەلچىلەر ئۆمىگى 36 كىشىدىن تەركىپ تاپقان㉖. شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سۇڭ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن بۇ ئەلچىلەر ئۆمەكلىرى ئىچىدە يەنە غەيرى سىياسى خاراكتېردىكى ئەلچىلەر ئۆمەكلىرىمۇ بار ئىدى. مەسىلەن، مىلادى 965-يىلى، راھىپ

فايان باشچىلىغىدىكى ئەلچىلەر ئۆمىگى پۈتۈنلەي دىىنىي خاراكتىر
ئالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ سۇڭ سۇلالىسىگە تەقدىم قىلغان سوغاتلىرى
ساكيامونىىنىڭ چىشى، ئەينەكتىن ياسالغان ئەسۋاپلار ۋە كەھرىۋا-
دىن ياسالغان پانۇس قاتارلىق ئىبادەتخانىدا ئىشلىتىلىدىغان نەرسە-
كېرەكلەردىن ئىبارەت بولغان.

سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىمۇ شىجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن بولغان
مۇناسىۋەتكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى. مىلادى 981-يىلى سۇڭ
سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ۋاڭ يەندې، بەي شۈن قاتارلىق كىشىلەرنى
ئەلچىلىككە تەيىنلەپ، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىغا ئەۋەتتى. سۇڭ سۇلالىسى
ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ ئەلچىلەر ئۆمىگى بىر يىلدەك يول يۈرۈپ، مىلادى
982-يىلى قوجۇغا يېتىپ كەلگەندە، قوجۇ ۋاڭى ھازىرقى جىمسار
(شۇ ۋاقىتتا جىمسار شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ يازلىق پايتەختى ئىدى)دا
شەخسەن ئۆزى قوبۇل قىلدى.

ۋاڭ يەندې قوجۇدا بىر يىلدەك تۇرۇپ، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ
سىياسى، ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرىنى تەپسىلى تەكشۈرۈپ، شىجۇ
ئۇيغۇرلىرى جەمىيىتى توغرىسىدا قىممەتلىك مەلۇماتلارنى قالدۇردى.
مىلادى 983-يىلى ۋاڭ يەندې قايتقاندا، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى 100
نەپەچە كىشىلىك بىر ئەلچىلەر ئۆمىگىنى ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئەۋەتىپ،
سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە مىننەتدارلىق بىلدۈردى[27].

شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ لياۋ سۇلالىسى بىلەن سۇڭ سۇلالىسىگە ئىككى
ياقلىمىلىق پوزىتسىيە قوللىنىشى، بىر تەرەپتىن، لياۋ سۇلالىسى
بىلەن سۇڭ سۇلالىسى كۈچلىرىنىڭ ئۆزئارا تىركىشىشى نەتىجىسىدە
ئاجىزلىشىپ كېتىپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىما-
لىدا ھوقۇق يۈرگۈزەلمەيدىغان بولۇپ قالغانلىغىدىن بولغان بولسا،

يەنە بىر تەرەپتىن، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىنى بازا قىلىپ تۇرۇپ، كۆپ يىل راۋاجلىنىشلار ئارقىسىدا سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي ئىشلار جەھەتتە قۇدرەتلىك بىر كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەنلىگىدىن بولدى.

ئۈچىنچى بۆلۈم شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى

9-ئەسىر ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا جىددىي سىياسىي ۋەقەلەر بىلەن تولغان دەۋر بولدى. ئۇيغۇر خاندانلىقى داۋالغۇش ۋە ئىچكى ماجىرالارغا پېتىپ، ئاخىر پارچىلىنىپ كەتتى. ئۇيغۇر پۇقرالىرى سەرسانلىق-سەرگەردانلىق ھالەتتىن قۇتۇلۇپ، بارا-بارا يېڭى رايوندا ئولتۇراقلىشىپ قالدى.

9-ئەسىردە ئۇيغۇر تارىخىدا يۈز بەرگەن جىددىي سىياسىي ۋەقەلەر، شۈبھىسىزكى، شۇ دەۋردىكى كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە روشەن ھەم گەۋدىلىك ئىدى. دەل مۇشۇ سەۋەپتىن، تارىخىي ھۆججەتلەردە مۇشۇ سىياسىي ۋەقەلەرگە ئائىت نۇرغۇن مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان. ئەمەلىيەتتە، بۇ سىياسىي ۋەقەلەرنىڭ مەنتىقىلىق خۇلاسىلىرى يەنى بۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئىقتىسات، مەدەنىيەت ھەم ئىدېئولوگىيە جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەر، ھازىر قارىغاندا، تېخىمۇ چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە. چۈنكى، ئىقتىسات، مەدەنىيەت، ئىدېئولوگىيە جەھەتلەردە كۆرۈلگەن بۇ ئۆزگىرىشلەر ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ھازىرقى ھالەتلىرىنىڭ تارىخىي مەنبەسى ئىدى.

9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە كۆرۈلگەن بۇ ئۆزگىرىشلەرنى مۇئەييەن بىر تارىخىي شارائىت ياراتقان. بۇ

تارىخىي شارائىت ئۇيغۇرلارنىڭ ئەتراپىدىكى ئوبىكتىپ ئامىللار ۋە ئۇيغۇرلار جەمىيىتىدە يۈز بېرىۋاتقان ئىچكى ئامىللاردىن تەركىب تاپقان ئىدى. مول ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش مەنبەلىرى، كۆپ خىل ئىقتىسادىي تارماقلار، بىرقەدەر يۇقۇرى بولغان ئىشلەپ-چىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسى، كەڭ تارقالغان قاتناش ئالاقىسى، قاتتىق تىركىشىۋاتقان دىنىي مەزھەپلەر، گىرەلىشىپ كەتكەن سەن-ئەت ئېقىملىرى — مانا بۇلار بىز دەۋاتقان ئوبىكتىپ ئامىللاردۇر. قانداشلىق مۇناسىۋىتىنىڭ كۈندىن-كۈنگە سۇسلىشىپ بېرىشى، چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا خاس تۇراقسىزلىق، يېڭى ياشاش مۇھىتىغا بولغان ئومۇمى يۈزلۈك تەقەززالىق، شانلىق بۇددا دىنى سەنئىتى قوزغىغان يېڭىلىق تۇيغۇسى ۋە ئىزدىنىش ئىنتىزارلىغى ھەم ھۆكۈم-رانلار تەبىقىسىنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىغىنى مۇستەھكەملەشكە قاتتىق ئىنتىلىشى — مانا بۇلار بىز دەۋاتقان ئىچكى ئامىللاردۇر.

مۇشۇ ئوبىكتىپ ئامىللار بىلەن ئىچكى ئامىللارنىڭ تۆرتكىسى ئارقىسىدا، 9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن ئۇيغۇرلار جەمىيىتى-نىڭ ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت ساھەلىرىدە يېڭى يۈزلىنىش بارلىققا كېلىپ، يېڭى تەرەققىيات بولدى. بۇ يېڭى يۈزلىنىش ۋە يېڭى تەرەققىيات كەلتۈرۈپ چىقارغان ئەڭ ئەھمىيەتلىك نەتىجە شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدىكى، ئۇيغۇرلار ئاخىرقى ھىساپتا ئىقتىسات، ئىدېئولوگىيە ھەم مەدەنىيەت ئالامەتلىرىدە يەرلىك جەمىيەت قۇرۇلمىسى بىلەن بىرلىكنى ھاسىل قىلدى، بۇنىڭ بىلەن تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇيغۇرلىشىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىدە زامان ھەم ماكان جەھەتتە ئاساس سېلىپ بەردى. شۇڭا، بۇ بۆلۈمدە ئاساسلىق قىلىپ بۇ مەزگىلدىكى شىجۇ ئۇيغۇرل-

رىنىڭ ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىكى تەرەققىياتلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. شىجۇ (قوجۇ) ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىقتىسادى

9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئىككى ئۇيغۇر ھاكىمىـ
يىتى — قوجۇ (شىجۇ) ئۇيغۇر ھاكىمىيىتى بىلەن قاراخانىلار خانداـ
نلىغى — باشقۇرغان تارىم ئەتراپى بوستانلىقلىرى ھازىرقى شىنجاڭ
ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىغا توغرا
كېلىدۇ. بۇ دائىرىنىڭ جەنۇبىدا كوئىنلۇن تاغ تىزمىلىرى، غەربىدە
پامىر ئېگىزلىگى، شەرقىدە خېشى كارىدورى بار ئىدى. جاھانغا
مەشھۇر تارىم ئويمانلىغى ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. تارىم
ۋادىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەشھۇر تەكلىماكان قۇملۇغى جايلاشقان.

كوئىنلۇن تېغى، پامىر ئېگىزلىگى ۋە تىيانشاننىڭ قارلىق چوققىـ
لىرىدا سۇ مەنبەسى مول ئىدى. كوئىنلۇن تېغىدىن ئېقىپ چۈشىدىـ
غان چەرچەن دەرياسى، كېرىيە دەرياسى، يۈرۈڭقاش دەرياسى،
قارىقاش دەرياسى؛ پامىر ئېگىزلىگىدىن ئېقىپ چۈشىدىغان يەركەن
دەرياسى، قەشقەر دەرياسى؛ تىيانشان تېغىدىن ئېقىپ چۈشىدىغان
ئاقسۇ دەرياسى، مۇزات دەرياسى، قاراشەھەر دەرياسى قاتارلىقلار بۇ
پايانسىز زېمىندا ئېقىپ يۈرۈپ، ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن
بىرمۇنچە مۇنبەت بوستانلىقلارنى ھاسىل قىلغان.

تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمى دېڭىز-ئوكيانلاردىن يىراق بولغاچقا،
ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەتراپى تاغلار بىلەن قورشىلىپ تۇرغاچقا، دېڭىز
شامىلىدىن خالى ئىدى. شۇڭا بۇ رايوننىڭ ھاۋا كىلىماتى روشەن
ھالدا قۇرۇقلۇق كىلىماتى خاراكتېرىنى ئالغان. بۇ رايوننىڭ ئوتـ

تۇرىچە يىللىق تېمپېراتۇرىسى 3 ـــ 14 گىرادۇس ئارىلىقىدا بولۇپ، قىروسىز مەزگىلى خېلى ئۇزۇن. تۇرپان ئويمانلىقىدا قىروسىز مەز-گىل ھەتتا 250 نەچچە كۈنگە يېتىدۇ. بۇ رايوننىڭ يېرى، كۆپىنچە، قىزغۇچ كۈلرەڭ تۇپراق، قىزغۇچ تۇپراق ۋە كالىيلىق كۈلرەڭ تۇپراق بولغاچقا، ئۆزلەشتۈرۈشكە ۋە ئېكىنزارلىق قىلىشقا ئاسان بولۇپ، دېخانچىلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئۆسۈشىگە پايدىلىق ئىدى. دېمەك، تەبىئەت بۇ رايوننىڭ يېزا ئىگىلىكى ئۈچۈن ئوڭۇشلۇق شارائىت ھازىرلاپ بەرگەچكە، بۇ رايون ئاسىيا بويىچە يېزا ئىگىلىكى ئەڭ بالدۇر روناق تاپقان جايلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان ئىدى[28].

دېخانچىلىق:

ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلار ھەم يازما مەلۇماتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ھازىرقى يەركەن، قەشقەر، كۇچار، بۈگۈر، قاراشەھەر ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدا مىلادىدىن بۇرۇنلا دېخانچىلىق بار ئىدى. غەرپكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار تۇرپان ئويمانلىقىغا ئورۇنلاشقاندا، تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردا دېخانچىلىق ئىشلەپچىقى-رىشى، مەيلى كۆلىمى بويىچە ئېيتايلۇق، ياكى تۈر-خىللىرى بويىچە ئېيتايلۇق، ۋەياكى ئۇنىڭغا مۇناسىپ سۇ قۇرۇلۇش ئىنشائاتلىرى بويىچە ئېيتايلۇق، خېلى كۆرۈنەرلىك راۋاجلىنىشلارغا ئىگە بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى تەرىپىدىن جىپسلاشتۇرۇلغان ھەم ئالغا سىلجىتىلغان ئىدى.

ئېنىقكى، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلار بويسۇندۇرغان تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمى تامامەن بىر يېڭى مۇھىت ئىدى. مۇشۇنداق يېڭى مۇھىتتا، ئۇيغۇرلار ياكى ھەممىنى ئۆزگەرتىۋېلىش، ياكى ھەممىگە ئۇيغۇنلىشىش دېگەن

قارار چىقىرىشقا توغرا كەلگەندە، ئۇيغۇرلار ئۇيغۇنلىشىشقا مايىل بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى يەرلىك قىلىپ بويىچە قايتا تەشكىللەپ، يەرلىك دېخانچىلىق ئىگىلىگىگە بويسۇندۇردى.

بۇ ئۆزگىرىش ئالدى بىلەن مۇنۇ جەھەتلەردە ئىپادىلەندى. زېمىنغا ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقى ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپتا — ھەممىدىن ئاۋال ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسىدە — زور قىزىقىش قوزغىدى. زېمىنغا بولغان قىزىقىش ھەتتا ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە بىر مەھەل ئېغىر ئىختىلاپنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. «قۇتادغۇ بىلىك»دىن بىزگە شۇ نەرسە مەلۇم بولدىكى، دېخانچىلىقنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى مەسىلىسى بويىچە ئېلىپ بېرىلغان مۇنازىرە تاكى «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ ئاپتورى ياشاۋاتقان 11-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىغىچە داۋام قىلدى. بۇ مۇنازىرىلەر شۇنىڭدىن دېرەك بېرىدۇكى، دېخانچىلىق ئىگىلىكى يالغۇز ئۇيغۇرلارنىڭ جەمئىيەت قۇرۇلمىسىدىلا ئۆزگىرىش پەيدا قىلىپ قالماستىن، سىياسىي نۇقتىئىنەزەردىمۇ ئىختىلاپ كەلتۈرۈپ چىقارغان.

گەرچە دېخانچىلىقنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى مەسىلىسى توغرىسىدىكى مۇنازىرە خېلى ئۇزاققىچە داۋام قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ مۇنازىرىلەر ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپنىڭ زېمىن تاماسىنى توسۇۋالالمىدى. تەخمىنەن 9-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ دائىرىسىدە يەرگە ئىگىدارچىلىق قىلىش ھوقۇقىدا كەسكىن ئۆزگىرىشلەر بولدى. كۆپلىگەن ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي جەھەتتىكى ئىمتىيازلىرىغا سۆيىنىپ نۇرغۇن ئېتىزلىقلارغا ۋە شۇنىڭغا مۇناسىپ سۇ ئىنشائاتلىرىغا ئىگە بولۇۋېلىپ، فېئودال پومېشچىك بولۇپ

ئۆزگىرىشكە باشلىدى.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى زېمىنىدا ئەڭ چوڭ زېمىندارلار شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ قاغانى ھەم ئۇنىڭ جەمەتى ئىدى. 10-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنى زىيارەت قىلغان ئەلچىسى ۋاڭ يەندې قاغان ۋە ئۇنىڭ جەمەتىدىكىلەرنىڭ شۇ ۋاقىتتا تۇرپان ئويمانلىقىدا ۋە تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىدە نۇرغۇن ئېتىز-ئېرىق ۋە چارۋا ماللارغا ئىگە بولۇۋالغانلىقى توغرىسىدا مەلۇماتلار قالدۇرغان㉙.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرىدا، فېئوداللىق يەر مۈلۈكچىلىكى پومېششىكلارنىڭ خۇسۇسى مۈلۈكچىلىكىنى ئاساسىي شەكىل قىلدى. چۈنكى، بۇنداق مۈلۈكچىلىك تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ئۇزاق تارىختا ئىگە بولۇپ، ئېلىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى فېئوداللىق مۈلۈكچىلىك شەكلىنىڭ ئاساسىي تەركىۋىي قىسمى ئىدى. بۇ جەھەتتە شىجۇ ئۇيغۇرلىرى قاراخانىلاردىن روشەن پەرقلىنىدۇ.

قاراخانىلارنىڭ يەر مۈلۈكچىلىكى توغرىسىدا كېيىنكى باپتا مەخسۇس توختىلىمىز.

فېئوداللىق تۈزۈمنىڭ تىكلىنىشى شىجۇ ئۇيغۇرلىرى جەمىيىتىنىڭ تەرەققىياتىدىكى بىر ئىلگىرىلەش بولدى. فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىگە ئاساسىي جەھەتتىن ماس كەلگەنلىكتىن، جەمىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

11-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يىللىرىغا كەلگەندە، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى زېمىنىدا، دېھقانچىلىقتا يېڭى يۈكسىلىش بولدى. ئاشلىق زىرائىتى، ئىقتىسادىي زىرائەت، بولۇپمۇ باغۋەنچىلىك ناھايىتى

زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. بۇلار شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قول سانا-ئىتى ھەم سودا ئىشلىرىنىڭ جانلىنىشى ئۈچۈن مول، تولۇق ماددى ئاساس ھازىرلىدى.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى دائىرىسىدە دېھقانچىلىق ئىگىلىگى-نىڭ يۈكسەلگەنلىكىنىڭ يەنە بىر شاھىدى شۇكى، تۆمۈردىن ئىشلەن-گەن دېھقانچىلىق سايمانلىرى كەڭ قوللىنىلدى. تۆمۈر ئەسۋاپلار ئۇيـ-غۇرلارغا يات ئەمەس ئىدى. ئۇرۇش-سوقۇشلارنىڭ بولۇپ تۇرۇشى ئارقىسىدا، تۆمۈر ئەسۋاپلار خېلى بۇرۇنلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىغا كىرگەن ئىدى، لېكىن، تۆمۈر ئەسۋاپلارنى دېھقانچىلىقتا ئىشلىتىش پەقەت بىر توختىلىۋاتقان مۇشۇ دەۋرنىڭ مۇھىم بەلگى-سىدۇر. تۆمۈر ئېرىتىشكە قويۇلىدىغان تەلەپ مىسنىڭكىگە قارىغاندا ئۈستۈن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مىس ئەسۋاپلارغا قارىغاندا تۆمۈر ئەسۋاپلار پۇختا ۋە چىڭ بولغاچقا، تۆمۈر ساپان ۋە گۈر-جەك-كەتمەنلەرنىڭ كۆپىيىشى كىشىلەرنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش، ئېكىنزارلىقنى كېڭەيتىش، سۇ ئىنشائاتلىرىنى كۆپەيتىش ھەم تۈجۈ-پىلەپ ئىشلەش ئىقتىدارىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرۇپ، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئۈنۈمىنى ئۆستۈرۈشتە زور رول ئوينىدى.

قول سانائەت:

قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنىڭ شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ئومۇملىشىشى شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىك تۇرمۇشىدىكى يەنە بىر مۇھىم ئۆزگىرىش ئىدى. ئورخۇن دەۋرىدىكىگە سېلىشتۇر-غاندا، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قول سانائىتى ھەقىقى تۈردە مەلۇم كۆلەمگە ئىگە بولغان ئىدى. نۇرغۇن ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرى ۋە شەخسلەرنىڭ ئەسەرلىرىدە شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قول سانائىتى

توغرىسىدا مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان.

«ۋاڭ يەندېنىڭ قوجۇغا ساياھىتى» ناملىق ئەسەردە مۇنداق دېيىلگەن: "قوجۇدىن بولغۇن، پاختا، كەشتىلىك رەخت چىقىدۇ. ئادەملىرى سۇمباتلىق، قولى چېۋەر، ئالتۇن، كۇمۇش، تۆمۈرلەر بىلەن ئەسۋاپ ياساشقا ۋە قاشتېشىدىن ئەسۋاپلار ياساشقا ئۇستا".

خۇڭ خاۋنىڭ «چۆل-جەزىرىلەردە ئاڭلىغانلىرىم. ئۇيغۇرلار» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دېيىلگەن: "مارجان كۆپ چىقىدۇ، كىمخاپ-دۇردۇن، يۇڭ رەخت، يىپەك رەخت، دۇخاۋا چىقىدۇ."

شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قول سانائىتىدە، كۆن-خۇرۇم ئىشلەش خېلى راۋاجلانغان ئىدى. چېڭ داچاڭنىڭ «ۋەقەلەر» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "...شىمالغا ئەلچى بولۇپ بارغانلار مۇيەسسەر بولغان سوغاتلار ئىچىدە قىزغۇچ، يۇمشاق، پارقىراق تېرە بار. ئۇنىڭ تېگى-تەكتى سۈرۈشتە قىلىنغاندا، ياۋا ئاتنىڭ تېرىسى دەيدىكەن، بۇنىڭدىن تىكىلگەن ئۆتۈك بىلەن سۇ كەچكەندە، سۇ ئۆتمەيدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ناھايىتى قىممەتلىك ئىكەن. قىزىل يولۋاس تېرىسى دەپ ئاتالغىنى ئاق.قۇيرۇقنىڭ تېرىسى بولۇپ، ئۇ نۆشۈدۈر بىلەن ئەيلىنىدىكەن. شۇڭا ئۇ يۇمشاق بولۇپ، ئۆتۈك تىكىشكە ناھايىتى باپ كېلىدىكەن."

شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قول سانائىتى تاۋار خاراكتېرىدىكى ئىشلەپچىقىرىش ئىدى. ئۇنىڭ راۋاجلىنىشى، كۆپ ھاللاردا، بازار ئەھۋالىغا باغلىق ئىدى. شۇڭا ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغان كەسىپلەر، مەسىلەن، قورال-ياراق ياساش، ئوردا ئىمارەتلىرى، قەۋرە سېلىش، تۈرلۈك زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرىنى ئىشلەش كەسىپلىرى بەكلا تەرەققىي قىلغان.

«چۆل-جەزىرىلەردە ئاكلىغانلىرىم» دىگەن ئەسەردە ئۇيغۇرلارنىڭ زىبۇ-زىننەت بۇيۇملىرى ياساش تېخنىكىسى مۇنداق تەسۋىرلەنگەن: "ئۇلار ئالتۇندىن زىننەتلەر ئىشلەشكە ماھىر، مەسىلەن، ئەگرىلىكى بىر-ئىككى سۇڭ كېلىدىغان قەدىمقى چاچ قىستۇرغۇچ شەكلىدىكى تۆرگۆچلەرنى ياساشقا، كالۋۇتۇندىن تۆگۈچ تۆگۈشكە، باربىت شەكلىدە ئايخاڭزا ياساشقا ۋە رومال تىكىشكە، كىمخاپ، دارايىلارنى توقۇشقا، كاتان يىپلىرىنى تەييارلاش، مەشۇت چىقىرىش، يىپ ھىلىھىلە قاتارلىق نەرسىلەرنى ئىشلەشكە، بەش خىل يىپەكتىن كۆرۈنۈشى ھەشەمەتلىك كىيىمى دەپ ئاتىلىدىغان تون توقۇشقا، كالۋۇتۇن يىپ ئېششىكە ناھايىتى ماھىر ئىدى. يەنە رەختلەرنى تېگىدىن گۈل-گىيا چىقىرىپ توقۇپ، ئۈستىدىن پات بېرىدىغان بىر خىل ئالاھىدە ھۈنىرىمۇ بار ئىدى."

بۇ مەزگىلدە، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ئىشلىگەن تۈرلۈك ئالتۇن-كۈمۈش زىبۇ-زىننەتلىرى، نەپىس قاشتېشى ئويما بۇيۇملىرى سودا ۋە سوغا-سالام ئىشلىرىدا كۆزگە كۆرۈنەرلىك نەرسىلەرگە، شۇنداقلا ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ھۆكۈمەرانلار سىنىپى بەس-بەستە تالىشىدىغان نەرسىلەرگە ئايلىنىپ قالدى. بۇنىڭدىن باشقا، يېزا ئىگىلىكى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان قوشۇمچە ئىشلەپچىقىرىش، ئېيتايلۇق، ھاراق چىقىرىش، ياغ تارتىشمۇ مەلۇم كۆلەمدە راۋاجلاندى.

سودا ئىشلىرى:

دىخانچىلىق ۋە قول سانائەتنىڭ تەرەققىياتى شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سودا پائالىيىتى ئۈچۈن يېڭى شارائىت ياراتتى. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇشۇ دەۋردىكى سودا پائالىيەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن يازما مەلۇ-

ماتلار ئاساسەن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى بىلەن بولغان سودا ئالاقىسىنىڭ خاتىرىلىرى ئىدى. شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى بىلەن سودا قىلىشقانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇمات مىلادى 924-يىلى پۈتۈلگەن. شۇ يىلى شىجۇ ئۇيغۇرلىرى كېيىنكى تاڭ سۇلالىسى بىلەن ئات، نۈشۈدۈر، بۆكەن، ئاق قاشتېشى سودىسى قىلىشقان. بۇ دەل غەرپكە كۆچكەن مۇشۇ بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىغا ئورۇنلىشىپ، يېرىم ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت كۈچ چۇغلىغان مەزگىلى ئىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ شىجۇ ئۇيغۇر-لىرىنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى بىلەن سودا قىلىشقانلىقى توغرىسى-دىكى مەلۇماتلار تۈرلۈك تارىخىي ھۆججەتلەردە ھەر يىلى دىگۈدەك يېزىلىپ كەلگەن. بۇنداق سودا بەزى يىللىرى ھەتتا بىرقانچە قېتىمغا يەتكەن㉚.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا، ئاساسەن، ئات، تۆگە، خام-بۆز، نۈشۈدۈر، كەھرىۋا، تۈرلۈك دورا ماتىرىياللىرى، خۇش پۇراق ماتىرىياللار، سۆسەر تېرىسى قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى چىقىراتتى، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنى يىپەك مال، چاي ۋە ئوتتۇرا جۇڭگۇ رايونىدا خەجلىنىدىغان ئالتۇن-كۈمۈش پۇللار بىلەن تەمىنلەيتتى.

مىلادى 951-يىلى، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى كېيىنكى جۇ پادىشالىقى بىلەن قىلىشقان بىر قېتىملىق سودىدا 1329 توپ خام-بۆز، 280 توپ ئاق يۇڭ رەخت، 2633 دانە ئاق سۆسەر تېرىسى، 250 دانە قارا سۆسەر تېرىسى، 350 توپ پاختا رەخت، 218 قارامتۇل سۆسەر تېرىسى، 77 دانە قاشتېشى سودىسى قىلىنغان㉛.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان سودىسىنىڭ

كۆلىمىمۇ خېلى كەڭ بولغان. مەسىلەن، مىلادى 965-يىلى شىجۇ ئۇيغۇرلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە مىڭ ئات، 500 تۆگە، 500 دانە قاشتېشى، 1000 توپ يۇڭ رەخت ۋە نۇرغۇن مىقداردا نۆشۈدۈر سېتىپ بەرگەن. 1031-يىلغا كەلگەندە شىجۇ ئۇيغۇرلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە بىراقلا 853 ئات سېتىپ بەرگەن[31].

شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ لياۋ سۇلالىسى بىلەن بولغان سودىسى سۇڭ سۇلالىسىدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرغان ئىدى. شىجۇ ئۇيغۇرلىرى لياۋ سۇلالىسىگە، ئاساسەن، قاشتېشى، مەرۋايىت، خۇش پۇراق ماتېرىياللار، كەھرىۋا، نۆشۈدۈر، ھەر خىل پاختا، يۇڭ توقۇلما بۇيۇملىرى ۋە قىسمەن ھالدا قورال-ياراق سېتىپ بېرىپ تۇرغان، لياۋ سۇلالىسى بۇلارغا مېتال پۇل تۆلەپ تۇرغان[32]. 11-ئەسىردىن كېيىن، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن لياۋ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى سودا ھۆكۈمەت دائىرىسىدىن ھالقىپ كەتكەن. لياۋ سۇلالىسى زېمىنىغا بېرىپ سودىگەرچىلىك قىلىدىغان شىجۇ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بارغانسېرى كۆپەيگەن. ھەتتا لياۋ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى شاڭجىڭ (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ بارىن ئوڭ خوشۇنى)دا ئۇيغۇر سودىگەرلىرى توپلىشىپ ئولتۇرىدىغان جاي بارلىققا كەلگەن، بۇ جاي شۇ ۋاقىتتا "خۇيگۇ يىڭ" (ئۇيغۇر مەھەللىسى) دەپ ئاتالغان، «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»نىڭ 37-جىلد، «جۇغراپىيە» بابىدا شاڭجىڭنىڭ جەنۇبىي سېپىل دەرۋازىسىنىڭ شەرقىدە ئۇيغۇر مەھەللىسى جايلاشقانلىقى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

شەھەر-قەلئەلەرنىڭ ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدىكى مۇھىم رولى سودا ئىشلىرىنىڭ شۇ چاغدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىگىلىك سىستېمىسىدىكى

ئورنىنى باشقا بىر جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈردى. شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى ئىلكىدىكى قوجۇ، كۇچار ھەم بېيتىڭ شىجۇ ئۇيغۇرلىرى-نىڭ سىياسى مەركەزلىرى بولۇپ قالغان ئىدى. مۇشۇ شەھەر-قەلئەلەرنى تايانچ قىلىپ تۇرۇپ، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى يېزا ۋە چارۋىچىلىق رايونلىرىدا قاتمۇ-قات ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرىنى تەسىس قىلدى ھەم باج ئېلىش ۋە مەمۇرىيەت يۈرگۈزۈش يوللىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ پۇقرالىرىغا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى.

سودىدىن كەلتۈرۈلگەن مەنپەئەتلەردىن بەھرىمەن بولۇش بىلەن سودا ئىشلىرىنىڭ جەمئىيەتتىكى ئورنىنى ئېتىراپ قىلىش تامامەن ئىككى گەپ، شۇڭا، سودا ئىشلىرىغا قانداق مۇئامىلىدە بولۇش مەسىلىسى توغرىسىدىكى مۇنازىرە ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە تاكى «قۇتادغۇ بىلىك» ۋۇجۇتقا كەلگەنگە قەدەر داۋام قىلدى. كېيىنكى يىللاردا بىرمۇنچە ئالىملار ھەتتا بۇ خىل ھادىسىنى جۇڭگونىڭ سودا ئىشلىرىغا ئېتىۋارسىز قارايدىغان ئەنئەنىۋى ئۇقتىسادىدىن چۈشەندۈرىدىغان سەۋەبلەرنى ئىزدەشكە تىرىشقان ئىدى.

بىز تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن دېھقانچىلىق، قول سانائەت، سودا قاتارلىق ساھەلەردە كۆرۈلگەن ئۆزگىرىشلەر ئۇيغۇرلار بىلەن يەرلىك ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىسادىي تۇرمۇش بويىچە كۆرۈلگەن پەرقلەرنى زور دەرىجىدە قىسقارتىپ، ئۇلارنى جەمئىيەت تەرەققىياتى باسقۇچلىرىدا بىر بىرىگە يېقىنلاشتۇردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى كېيىنكى كۈنلەردە ئورتاق ئىقتىسادىي ئامىللارنىڭ شەكىللىنىشىگە شەرت-شارائىت ھازىرلىدى. بۇنىڭ ئەھمىيىتىنى ئالايتەن تەكىتلەپ ئۆتۈش زۆرۈر.

2. شىجۇ (قوجۇ) ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدىنىيىتى

بۇ مەزگىل ئۇيغۇرلار ئۇرغۇن بۇرۇلۇشلارنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان مەزگىل ئىدى. بەزى ساھەلەردە ئۇلار نەتىجە بولۇپ كۆرۈنىدۇ، بەزى ساھەلەردە جەريان بولۇپ كۆرۈنىدۇ، يەنە بەزى ساھەلەردە بولسا بىشارەت بولۇپ كۆرۈنىدۇ.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدىنىيەت پائالىيىتى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگەللەيدۇ. لېكىن، مەدىنىيەت ساھەسىدە كۆرۈلگەن بۇرۇلۇشلار كۆپىنچە جەريان ۋە بىشارەت بولۇپ ئىپادىلىنىدۇ.

تىل:

ئەگەر ئۇيغۇرلار ئىقتىسادىي ساھەدە تارىخى ئۇزاق، كۆلىمى كەڭ ھەم فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەتلىرى تەرىپىدىن بىرلەشتۈرۈلگەن ۋە سىلجىتىلىۋاتقان مۇكەممەل دېخانچىلىق ئىگىلىكىگە يولۇققان دېيىلىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا، تىل ساھەسىدە، ئۇيغۇرلار مۇرەككەپ، چېچىلاڭغۇ ھەم سىياسى يۆلەنچۈكسىدىن ئايرىلغان سىستېمىغا يولۇقتى، تۈرك خاندانلىقىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا 200 يىلدىن ئارتۇق داۋام قىلغان ھۆكۈمرانلىقى تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى تىل ئايرىمچىلىقىنى ئاللىقاچان بۇزۇۋېتىپ، تۈرك تىلى، ساكئان تىلى، كوسەن تىلى ھەم كىنگىت تىلى قوللىنىلىدىغان رايونلارغا چوڭقۇر سىڭىپ كىرىپ، ئىنتايىن كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە تىل بولۇپ قالغان. شىجۇ ئۇيغۇرلىرىدىن يۈز يىل بۇرۇن تۆبۈت تىلى بۇ رايوندا بىر مەھەل قوللىنىلغان. لېكىن يەرلىك ئاھالىلەر تەركىۋىدە تۈركى تىل سىستېمىسىدىكىلەرنىڭ نوپۇسى تېزدىن كۆپىيىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، تۆبۈت تىلى كەڭلىك ۋە چوڭ-

قۇرلۇق جەھەتتە تۈرك تىلى ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەل-
مىدى. بۇلار تۈركى تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ ئۇيغۇر تىلىنىڭ
راۋاجلىنىشى ئۈچۈن پايدىلىق شەرت ياراتتى. ئەلۋەتتە، مۇشۇ
جەرياندا ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا قولغا كەلتۈرگەن
سىياسى ئۈستۈنلۈكىمۇ ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئومۇملىشىشى ئۈچۈن مۇھىم
تايانچى ۋە يۆلەنچۈك ئىدى. «تۈركى تىللار دىۋانى»دا تەسۋىر-
لىنىشىچە، 11-ئەسىرگە كەلگەندە، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا بىرلىككە
كەلگەن ئۇيغۇر تىلى شەكىللىنىپ بولغان ھەم شەرقتە خېشى كارد-
دورى رايونىدىن باشلاپ، غەرپتە بۇخارا بوستانلىقىغىچە بولغان
رايوندا ھۆكۈمەت تىلى بولغان. بىرقانچە ئەسىردىن كېيىن، ئۇي-
غۇر تىلىنىڭ ھۆكۈمەت تىلى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىش دائىرىسى تاراي-
غان بولسىمۇ — ئالدى بىلەن خېشى ئۇيغۇرلىرى ئۆزلىرىنىڭ سىياسى
ئورنىدىن مەھرۇم قالغان — ، بىراق، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىيانشاننىڭ
جەنۇبىدىكى ئورنى كۈچەيدى. بىر مىليون كۋادرات كىلومېتىر
چامىسىدىكى بۇ زېمىندا شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى بىلەن قارا-
خانىلار خاندانلىقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ كۈچلۈك يۆلەنچۈكى بولدى.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ كۈندىن-كۈنگە مۇستەھكەم-
لىنىشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر تىلى ئىجتىمائىي تۇرمۇش دائىرىسىدىن
ھالقىپ، دىنىي كىلاسسىك كىتاپلار ساھەسىدىمۇ ئىشلىتىلىشكە باش-
لىدى. نەتىجىدە بۇددا دىنى كىتاپلىرى ئۇيغۇر تىلىغا كۆپلەپ تەر-
جىمە قىلىنىشقا باشلىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى «مائىترى سامادى
سوترا» ناملىق كىتاپ ھازىرغىچە مۇكەممەل ساقلىنىپ كەلمەكتە.
بۇ كىتاپنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ قۇمۇل ناھىيىسىدىكى
سابىق تىيانشان گۇڭشېسىغا قاراشلىق تۆمۈرتە دېگەن يېرىدىكى

دىخانلار 1959 ـ يىلى ئۇغۇت توپلاۋېتىپ، ئاغزى كېسەك بىلەن ئېتىپ تاشلانغان بىر كىچىك ئۆڭكۈردىن تاپقان. بۇ كىتاپ 608 بەت بولۇپ، توخار تىلىدىن ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. تارىخشۇناس فىڭ جياشېڭ بۇ كىتاپ ئۈستىدە ئومۇمىي يۈزلۈك تەتقىقات يۈرگۈزۈپ، تەتقىقات نەتىجىسىنى «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژۇرنىلىنىڭ 1962 ـ يىل 7 ـ 8 ـ بىرلەشمە سانىدا ئېلان قىلدى. بۇنىڭدىن باشقا، يەنە «لىنخۇا چەچەك ئۆزەكى ئىستىگى ياراتقىغى ئاتلىغى سۇ دۇرنوم بىتىگ»، «ئامىتايۇر دىيانا سوترا»، «ئالتۇن يارۇق»، «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى»، «ئابىدارام كوشاۋاردى شاستىرغا ئەن خۇيىنىڭ بەرگەن شەرھىسى»، «خۇئاستۇ ئانىفىت» («مانى مۇخلىسلىرىنىڭ تۆۋەنامىسى»)، «ئىنجىل»غا ئوخشاش كىتاپلارمۇ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان.

«ئالتۇن يارۇق» بىلەن «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى»نى بېشبا- لىقلىق سىنقۇسالى تۇتۇڭ دېگەن كىشى ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلغان. شۇ ۋاقىتلاردا ئۇيغۇر تىلى تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىي ياقىسىدا "تۈرك تىلى"، "تۈرك ئۇيغۇر تىلى" دەپ ئاتىلاتتى، سىنقۇسالى تۇتۇڭ «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمىھالى»نى تەرجىمە قىلىپ بولۇپ يازغان خاتىمىسىدە مۇنداق دېگەن: "يەنە تاۋغاچ تىلىنتىن بېشبالىقلىق سىنقۇسالى تۇتۇڭ ياڭىرتى تۈرك تىلىنغا ئەۋرىمىش." (بېشبالىقلىق سىنقۇسالى تۇتۇڭ يەنە تاۋغاچ (خەنزۇ) تىلىدىن تۈرك تىلىغا تەرجىمە قىلدى.) بۇ يەردە سىنقۇسالى تۇتۇڭ ئۇيغۇر تىلىنى "تۈرك تىلى" دەپ ئاتىغان. سىنقۇسالى تۇتۇڭ «ئالتۇن يارۇق»نى تەرجىمە قىلغاندا يازغان خاتىمىسىدە بولسا، "كېيىنكى بوشقۇتلۇق بېشبالىقلىق سىنقۇسالى

تۈتۇك تاۋغاچ تىلىنىتىن تۈرك ـ ئۇيغۇر تىلىغا ئىككىنچىلەيۇ ئەۋىر-
مىش“ (بېشبالىقلىق ئەھلى ئاخىر سېنقۇسالى تۇتۇك تاۋغاچ (خەنزۇ)
تىلىدىن تۈرك ـ ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلدى) دىگەن. سېنقۇسالى
تۇتۇك بۇ يەردە ئۇيغۇر تىلىنى ”تۈرك ـ ئۇيغۇر تىلى“ دەپ ئاتىغان.

12 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ياشىغان ئۇيغۇر دىداكتىك شائىرى ئەخمەت يۈكنەكى قاراخانىلار خاندانلىغى دائىرىسىدىكى ئۇيغۇر تىلىنى قەشقىرى تىل دەپ ئاتىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ دىداكتىك داستانى «ئەتەبەتۇل ھەقايىق»تا مۇنداق دەپ يازغان: ”تىلىم چۈچۈك، پاكىز قەشقىرى تىل بولۇپ، بەكمۇ ئۆز ۋە گۈزەل ئىدى.“ ئۇ بۇ داستانىنىڭ خاتىمە قىسمىدا يەنە: ”تامامى ئەرۇر قەشقىرى تىل بىلەن“ دەپ يازغان. ئاپتورنىڭ بۇ ئىزاھات خاراك-تېرىدىكى چۈشەندۈرۈشلىرى شۇ زاماندا تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ھەم ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋرائۇننەھر رايونىدا قوللىنىل-ۋاتقان ئۇيغۇر تىلىغا قەشقىرى تىل دىگەن باشقىچە نام بېرىلگەنلى-گىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسىنىڭ يەنىمۇ كېڭەيگەنلىگىنى، «چەشتانى ئېلىگبەگ» دىگەن كىتاپنىڭ ساقلىنىپ قالغان پارچىلىرىمۇ تولۇق دەلىللەپ بەردى.

«چەشتانى ئېلىگبەگ» قەھرىمانىنى تەسۋىرلەيدىغان رىۋايەت بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى مۇنداق: ”قەھرىمان چەشتانى ئېلىگبەگ ”چايانبالىق“ دەپ ئاتىلىدىغان شەھەردىن ئۆتكەندە، بۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ ۋابا كېسىلى تارقىتىدىغان راكشاش باشچىلى-غىدىكى يېكلەر (ئالۋاستىلار) تەرىپىدىن خورلىنىۋاتقانلىغىنى كۆرىدۇ. ئەسەردە يېكلەر مۇنداق تەسۋىرلەنگەن:

”ئۇلار قورقۇنچلۇق تەلەتىنى دەھشەتلەشتۈرۈپ، يامان قاتتىق

ئۇن بىلەن چىرقىرىشاتتى، قوللىرىدا ئۈچ ئاچىلىق نەيزىلىرىنى، بايراقلىرىنى كۆتىرىشۋالغان ئىدى. قاپ-قارا (ۋە) ناھايىتى زور تاغدەك گەۋدىسى ھەيۋەت ئىدى. قىزىل چاچلىرىنى مۈرىلىرىگە چۈشۈرۈۋالغان بولۇپ، زەھەرلىك ئىلانلار تاغ قاپتاللىرىدا كېتىۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى...“

يېكلەرنىڭ باشلىقى راكشاش مۇنداق تەسۋىرلەنگەن: ”ئۇنىڭ يوغان ئۈچ كۆزى ئوت رەڭلىك چاچلىرىنىڭ ئارىسىدا پارقىراپ تۇرىدۇ. كۆزىنىڭ قارىسى ياندۇرغان چىراق يالقۇنىدەك يالقۇنجاپ تۇرىدۇ.“ بۇ يەردىكى ئاھالىلەرنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن باتۇر، شىجائەتلىك چەشتانى قەيسەرلىك بىلەن جەڭ قىلىپ، يېكلەرنى يېڭىپ، ئۇلارنىڭ باشلىقى راكشاشنى ئۆلتۈرۈپ، چايانىبالىق ئاھالىلىرىنى قۇتقۇزۇپ قالىدۇ[33]. بۇ رىۋايەتتە، ئۇيغۇرلارنىڭ مول تەسەۋۋۇر ئىقتىدارى ۋە كۈچلۈك ھەققانىيەت تۇيغۇسى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلگەن.

بىز تەتقىق قىلىۋاتقان تېمىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، «چەشتانى ئېلىگبەگ» رىۋايىتىدىكى لىرىكىلىق بايانلار، يېقىملىق تەسۋىرلەر، مۇكەممەل شېئىرىيەتلىك قاپىيىلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت جەھەتتە ئۆزىگە يېڭى سەھىپە ئاچقانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

يېزىق:

يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەنلىكى شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى مۇھىم مۇۋەپپەقىيىتى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

تۇرپان ئويمانلىقى ئېلىمىز بويىچە ئېيتقاندا، ھەقىقەتەنمۇ يېزىق گۈلزارى دەپ ئاتاشقا مۇناسىپ جاي. نۇرغۇن يازما ماتېرىياللار ۋە

مەدىنىي يادىكارلىقلار شۇنى كۆرسەتتىكى، شۇ ۋاقىتلاردا تۇرپان ئويمانلىقىدا بىرلا ۋاقىتتا تۈرك يېزىقى، سوغدى يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى، سۇرىيە يېزىقى، پارس يېزىقى، بىراخما يېزىقى ۋە يۇنان يېزىقى قاتارلىق 16 خىل يېزىق قوللىنىلغان. تۇرپان ئويمانلىقىدا قوللىنىلىۋاتقان بۇ نۇرغۇن يېزىقلار ئۇيغۇرلارنى تاللىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھەقىقەتەنمۇ مۇشۇنداق تاللىۋېلىش باسقۇچىنى باشتىن كەچۈردى، ئۇلار ھەر خىل يېزىقلار بىلەن ئۆز تىلىنى خاتىرىلىۋېلىشقا تىرىشتى.

ئۇزاق بىر مەزگىللىك خىللاشتىن كېيىن (ئاز كەم بىر ئەسىر داۋام قىلغان)، 10-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ئاخىر بۇ رايوندا بىرقەدەر ئومۇملاشقان سوغدى يېزىقى ئاساسىدا ئۆزىنىڭ يېڭى يېزىقىنى ئىجات قىلدى.

يۈەن سۇلالىسى زامانىدا ئۆتكەن تاۋ زۇڭيى ئۆزىنىڭ «تارىخ مەجمۇئەسى» ناملىق ئەسىرىدە، يېڭى ئۇيغۇر يېزىقى ھەققىدە مۇنداق دەپ مەلۇمات بەرگەن: "ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ھەرپلىرى 20 نەچچىگە يېتىدۇ، لېكىن تەكرارلىرىنى چىقىرىپ تاشلىغاندا، 15چە ھەرپ قالىدۇ، شۇڭا ئالماشتۇرۇپ ئىشلىتىدىغانلىرى ناھايىتى كۆپ بولغان." تاۋ زۇڭيىدىن بۇرۇنراق ئۆتكەن پېڭ دايا دېگەن كىشى ئۆزىنىڭ «قارا تاتارلار تارىخى ھەققىدە قىسقىچە بايان» ناملىق ئەسىرىدە: "ئۇيغۇرلارنىڭ 20 ھەرپى بار، قالغانلىرى قوشۇمچە ئالامەتلەر بىلەن ئىپادىلىنىدىغان" دەپ يازغان.

ئەملىيەتتە يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىدا 26 ھەرپ بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەممىسى سوغدى يېزىقىدىن پەيدا بولغان. ئۇيغۇرلارنىڭ نۇرغۇن يازما مەدىنىي يادىكارلىقلىرى مۇشۇ يېزىق بىلەن خاتىرىلەنگەنلىكى

ئۇچۇن، كىشىلەرنىڭ بۇ يېزىقنىڭ ئىچكى قۇرۇلمىسىنى تەپسىلى تەكشۈرۈپ كۆرۈشىگە ھەم تەھلىل يۈرگۈزۈشىگە يېتەرلىك ئىمكانىيەت بار.

ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدە يېڭى ئۇيغۇر يېزىغىدىكى ئايرىم ھەرپلەر ئازايتىلغان ياكى كۆپەيتىلگەن. ھەر بىر ھەرپنىڭ باشتا يېزىلىش شەكلى، ئوتتۇرىدا يېزىلىش شەكلى ۋە ئاخىرىدا يېزىلىش شەكلى بار ئىدى.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ سوزۇق تاۋۇشى ئىنتايىن مول، ھالبۇكى سوغدى يېزىغىدا ئۇنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىدىغان ھەرپلەر يوق ئىدى. بۇ كەمچىلىكنى تولۇقلاش ئۇچۇن، ئۇيغۇرلار سوغدى يېزىغىنى قوللانغاندا، بەزى تولۇقلاش چارىلىرىنى قوللانغان، يېڭى ئۇيغۇر يېزىغى دەسلەپتە ئوڭدىن سولغا يېزىلغان، كېيىن يۇقۇرىدىن تۆۋەنگە يېزىلىدىغان بولغان، روشەنكى، بۇ خەنزۇ يېزىغىنىڭ يېزىلىش ئۇسۇلىنىڭ تەسىرىدىن بولغان.

بۇ يېڭى ئۇيغۇر يېزىغى ھەممىدىن ئاۋال شىجو ئۇيغۇرلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دائىرىدىلا قوللىنىلغان ئىدى؛ 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، قاراخانىلارنىڭ تەسىر كۈچى ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىغىدىن تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي ياقلىرىغا سوزۇلغاندىن كېيىن، شىجو ئۇيغۇرلىرى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن بۇ بىر يۈرۈش ھەرپلەر قاراخانىلار خانداىلىغىنى قۇرغان غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى ئارقىلىق تارىمنىڭ جەنۇبىغا تارقالدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىغىدىن كەلگەن غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ شىجو ئۇيغۇرلىرى ئىجات قىلغان بۇ يېزىقنى قوبۇل قىلىشى تۇرمۇش مەنتىقىغە تامامەن ئۇيغۇن. چۈنكى شىجو ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى

قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئېلىپبەسى

بىلەن قاراخانىلارنىڭ سىياسى جەھەتتىكى دۈشمەنلىشىش كەيپىياتىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىمۇ، غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرىمۇ ئوخشاشلا ئۆزلىرىنى "ئۇيغۇر" دەپ ئېتىراپ قىلىپ بىر تىلدا يەنى ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلىشەتتى.

بۇ يېزىق تىلشۇناسلىق كاتېگورىيىسى بويىچە ئۆزىگە خاس بىرمۇنچە خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بولغاندىن تاشقىرى، ئۇنىڭ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىگى — كەڭ تەتبىقلانغانلىغىدا. ئەگەر ئورخون دەۋرىدە ئۇيغۇرلار قوللانغان يېزىقلار مەڭگۈ تاشلاردىن ئىبارەت چەكلىك دائىرىدە ئىپادىلەنگەن دېيىلسە، يېڭى ئۇيغۇر يېزىغى ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ھەرقايىسى جەھەتلىرىدە ئۆزىنىڭ چوڭقۇر ئىزلىرىنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بىزگە ھازىر مەلۇم بولغان 10-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىنكى ئۇيغۇر يازما ھۆججەتلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇشۇ يېزىقتا يېزىلغان. جۈملىدىن بىز يۇقۇرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئەتەبەتۇلھەقايىق»، «شۈەنزاڭنىڭ تەرجىمھالى»، «ئالتۇن يارۇق»، «ئابىدارام كوشاۋاردى شاستىرغا ئەن خۇيىنىڭ بەرگەن شەرھىسى»، «مانى مۇخلىسلىرىنىڭ تۆۋەنامىسى» قاتارلىق ئەسەرلەر ئەنە شۇ ئۇيغۇر يېزىغىدا يېزىلغان.

بۇ يېزىق يەنە ھۆكۈمەت ئالاقىلىرى، پۇقرالار ئارىسىدىكى توختام، تىلخەتلەر، سودا كېلىشىملىرى قاتارلىق ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ھەرقايىسى جەھەتلىرىدە كەڭ قوللىنىلغان. بۇ ھال يېڭى ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ مەلۇم بىر زېمىن دائىرىسىدە جەمىيەت ئېتىراپ قىلغان، نوپۇزلۇق يېزىق بولۇپ قالغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ[34].

13-ئەسىردىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ يېزىغى چىڭگىزخان

موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈچىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ئاسىيا ۋە ياۋروپا قۇرۇقلۇقلىرىنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا قوللىنىلىدىغان ئاساسلىق يېزىق بولۇپ قالدى. بۇ ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئەڭ روناق تاپقان مەزگىلى ئىدى.

يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىجات قىلىنغانلىقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىغا قوشقان مۇھىم تۆھپىلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. مۇشۇ يېزىقنىڭ ۋاستىسى بىلەن تارىم بويلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھەتتا شەرقىي ئىران ئېگىزلىكىدىكى خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ تارىخىي پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرالىدى ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئەمگەك ھەم پاراسەت نەتىجىلىرىنى خاتىرىلەپ ساقلىيالىدى. 13-ئەسىردىن كېيىن، ئىلمىزدىكى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونىدا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىدا ھەم شەرقىي ئىران ئېگىزلىكىدە مۇشۇ يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىدا بىرمۇنچە نادىر يىرىك ئەسەرلەرنىڭ يېزىلىپ ۋۇجۇتقا كەلگەنلىكى تارىخنىڭ شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىجات قىلغانلىقىدىن ئىبارەت ئۇلۇغ تۆھپىسىگە بەرگەن ئادىل باھاسىدۇر[35].

ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي ئىلگىرىلەشلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، يېڭى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئورنىنى يەنىمۇ كۈچەيتتى. بۇ ئاخىر بېرىپ، تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئۇيغۇرلار بىلەن قوشۇلۇشى ۋە بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە چوڭقۇر تارىخىي ئەھمىيەتلىك تۆھپە بولۇپ قالدى.

شۇنىمۇ ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، يېڭى ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىدا ئەڭ بالدۇر باسما ئىشلىرىغا

ئىشلىتىلگەن يېزىق بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

15 ـ ئەسىردىن كېيىن، ئىسلام دىنىنى ئارقا تىرەك قىلغان ئەرەب يېزىغى شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇ يېزىغىنى قاتتىق چەكلىمىگە ئۇچرات- قان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ موڭغۇللار ۋە كېيىنكى مانجۇلار ئارقىلىق ئۈزاققىچە دۇنيا تارىخىي سەھنىسىدە ساقلىنىپ كەلدى.

مەتبەئە ئىشلىرى:

مەتبەئە تېخنىكىسى ـــ جۇڭخۇا مىللىتىمىزنىڭ قەغەز، مىلتىق دورىسى، كومپاس قاتارلىق تۆت چوڭ كەشپىياتىنىڭ بىرى.

ئەگەر ئويما مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ بىۋاستە باشلىنىشى دەپ قارى- لىدىغان بولسا، ئۇ ۋاقىتتا، باسما ئىشلىرىنىڭ تارىخى مىلادىدىن 200 يىل بۇرۇن يەنى ئېلىمىزدىكى تۇنجى بىرلىككە كەلگەن فېئودال سۇلالە ـــ چىن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتتىن باشلانغان بولىدۇ.

ئىنسانىيەتنىڭ باسما تېخنىكىسى ئىككى قېتىملىق چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش باسقۇچىنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇنىڭ بىرىنچىسى ئويما مەتبەئە باسقۇچى، ئىككىنچىسى مىخ مەتبەئە باسقۇچى. مىخ مەتبەئە باسقۇچى 12 ـ ئەسىردىن كېيىن مەيدانغا كەلدى. بىز ھازىر توختى- لىۋاتقان ئۇيغۇر تارىخىدىكى بۇ مەزگىل مىخ مەتبەئە تېخنىكىسىنىڭ بارلىققا كېلىشىدىن 200 يىل بۇرۇنقى مەزگىل بولغانلىقتىن، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ باسما ئىشلىرى دېگىنىمىزدە، ئۇلارنىڭ ئويما مەتبەئە تېخنىكىسى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

ئويما مەتبەئە ئىشلىرى تاش رىسالىلەرنى بېسىشتىن باشلانغان. تاشقا ئويۇلغان دىنىي مەكتۇپلار تاش رىسالە دەپ ئاتىلىدۇ. تاش رىسالىنىڭ باسما كۆچۈرۈلمىسى ئېلىمىزدە مىلادى 2 ـ ئەسىردە

كەڭ ئەۋج ئالغان. 6-ئەسىردە، بىشىپ ئىسىملىك بىر رايىش تۇنجى قېتىم ياغاچتىن يوغان بىر تامغا ئويغان. بۇ ئىنسانىيەتنىڭ ياغاچ ماتېرىياللىنى باسمىغا ئىشلەتكەنلىكى توغرىسىدىكى ئەڭ دەسلەپكى مەلۇمات ئىدى. بۇ ۋاقىتتا، ئېلىمىز چوڭ بۆلۈنۈش مەزگىلىدە تۇراتتى.

400 يىل داۋام قىلغان چوڭ بۆلۈنۈش ھالىتىگە خاتىمە بېرىپ، قايتا بىرلىككە كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ ئىشنى مىلادى 618-يىلى تاڭ سۇلالىسى ئورۇنلىدى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى دەۋرلەردە، ئېلىمىزنىڭ مەركىزىيەتچى بىرلىككە كەلگەن، سىياسى ۋەزىيىتى مۇقىملاشقان، ئىجتىمائى ئىشلەپچىقىرىش كۈچى تېز ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ۋە تەرەققى تاپقان، ئۇنىڭ ھەربى ئىشلار جەھەتتە قازانغان مۇۋەپپەقىيەتلىرى سىياسى تەسىر كۈچىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتكەن. بولا ئەمەس، تاڭ سۇلالىسى شېئىرىيەت، رەسىمچىلىك، دىن قاتارلىق مەدەنىيەت ساھەسىدىمۇ ئېلىمىز تارىخىدا يېڭى پەللىگە يەتكەن. شۇ زاماندا، ئېلىمىز دۇنيا بويىچە ئەڭ جۇشقۇن، قۇدرەتلىك دۆلەت ئىدى.

ئويما باسما تېخنىكىسى مانا مۇشۇنداق تارىخىي مۇھىتتا شەكىللىنىشكە باشلىغان. بۇ تېخنىكىنى ئەڭ كەڭ تەجرىبە سورۇنى بىلەن تەمىنلىگەن جاي بۇتخانىلار ئىدى. تاڭ سۇلالىسى مەزگىلى بۇددا دىنى ئېلىمىزدە ئەڭ ئەۋج ئالغان مەزگىللەرنىڭ بىرى بولۇپ، جايلاردىكى بۇتخانىلاردا تۈرلۈك قايتا ئىشلەش ئۇسۇللىرى سىنالماقتا ئىدى. مەسىلەن، تامغا ئويۇش، بۇتلارنىڭ سۈرىتىنى چۈشۈرۈش ۋە تۈرلۈك دىنىي بېزەكلەرنى ئىشلەش قاتارلىقلار. بۇ پايدىلىق پائالىيەتلەر ئاخىر كېلىپ ھەقىقى ئويما باسما تېخنىكىسىنى ۋۇجۇتقا

كەلتۈردى.

7 ـ، 8 ـ ئەسىرلەر ئۇيما باسما تېخنىكىسى راسا گۈللەنگەن دەۋر ئىدى. ئىلىمىزنىڭ بىپايان زېمىنىدا نۇرغۇن باسما مەركەزلىرى پەيدا بولدى، تۇرپان ئۇيمانلىقى شۇلارنىڭ بىرى ئىدى.

مىلادى 755 ـ يىلى يۈز بەرگەن ئۈگلۈك ـ سۈيگۈن توپىلىڭى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنىڭ سىياسى تەكشۈلۈغىنى بۇزۇپ، ئىقتىساتنى ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتى. شۇ قاتاردا باسما ئىشلىرىمۇ قاتتىق دەپسەندە قىلىندى. لېكىن بۇ پاراكەندىچىلىكلەر تۇرپان ئويمانلىغىدىكى باسما ئىشلىرىنىڭ پۈتۈن مەملىكەتتىكى ئورنىنى گەۋ- دىلەندۈردى ۋە كۈچەيتتى. چۈنكى ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى باش- تىن ـ ئاخىر تۇرپان ئويمانلىغىغا يېقىن يولىمىغان ئىدى. بۇ ۋەزىيەت تاكى ئۇيغۇرلار تۇرپان ئويمانلىغىغا كىرىپ ئورۇنلاشقانغا قەدەر داۋام قىلدى.

ئايانكى، تۇرپان ئويمانلىغىدا ئۇيغۇرلارنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائى تۇرمۇش ساھەلىرى ــ ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى، تۇرمۇش شەك- لى، تىل ـ يېزىق، دىن ۋاھاكازالار ــ جىددى رىقابەتلىشىشكە يۈز- لىنىپ، غەيرى قوراللىق تىركىشىش ۋە دوقۇرۇشۇشلار كۆرۈلگەن. تىركىشىش ۋە دوقۇرۇشۇش نەتىجىسىدە، ئۇيغۇر تارىخىدا چوڭقۇر ئىز قالدۇرغان بىر قاتار ۋەقەلەر بارلىققا كەلگەن ئىدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۈستىدە يۇقۇرىدا توختىلىپ ئۆتتۇق، بەزىلىرى ئۈستىدە ئەمدى توختىلىمىز.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى پۈتكۈل مەدىنىيەت ساھەسىدە پەقەت باسما ئىشىنىلا تىركىشىشتىن خالى، دوقۇرۇشىسىز، شۇ پېتى قوبۇل قىلدى. بۇنىڭ سەۋەبى ئورخون ۋادىسىدىن كەلگەن ئۇيغۇرلار شۇ كەمگىچە

باسما ئىشلىرى بىلەن تامامەن تونۇشسىز ئىدى. ئۇلارنىڭ 9-ئەسىردىن ئىلگىرىكى پۈتكۈل مەدەنىيەت ھاياتىدا، پەقەت مۇشۇلا بىردىن-بىر بوشلۇق ئىدى.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەتبەئە ئىشلىرى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ پۈتكۈل مەدەنىيەت تارىخىدا شانلىق سەھىپە بولۇپ، 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ئاندىن كىشىلەرنىڭ دىققەت-ئېتىۋارىنى قوزغىدى. لېكىن، شۇ كەمگىچە، مەيلى مۇشۇ مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى ھاسىل بولغان سورۇنلار بولسۇن، مەيلى تاكامۇل مەدەنىيەت بۇيۇملىرى بولسۇن، دىنىي قۇسۇمەتچىلىك ۋە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن تامامەن دېگۈدەك ۋەھشىيانە نابۇت قىلىنىۋېتىلگەن ئىدى. 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا كىشىلەر تۇرپان ئويمانلىقىدىكى خارابىلىقلاردا قالايمىقان تاشلىۋېتىلگەن پارچە-پۇرات مەتبەئە بۇيۇملىرىنى تۇنجى قېتىم ئۇچراتقاندا، ئۇنىڭ كۆپلۈكى كىشىنى ھەيران قالدۇرغان ئىدى. مەسىلەن، ئىدىقۇت قەلئەسىدىكى بىر بۇتخانىدا چېچىلىپ ياتقان "قەغەزلەر" ئادەمنىڭ تىزىغىچە كەلگەن. كېيىنكى يىللاردا، تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ مۇرتۇق دېگەن يېرىدىكى بىر بۇتخانىدىن مۇكەممەل ساقلىنىپ قالغان زور بىر تۇركۇم ئويما باسما ئەسەرلەر تېپىلدى㊱. بۇ پاكىتلار شىجۇ ئۇيغۇرلىرىدا باسما ئىشلىرىنىڭ نەقەدەر ئەۋج ئالغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ باسما ئىشلىرىنىڭ كۆلىمى ھەر خىل تىللاردىكى باسما بۇيۇملىرىنىڭ بولغانلىقىدىمۇ ئىپادىلىنىدۇ. تۇرپان ئويمانلىقىدىن تېپىلغان خەنزۇچە، تاڭغۇتچە ۋە زاڭزۇچە ئويما باسما ئەسەرلەر بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ. ئەلۋەتتە، ئويما باسما ئىشلىرىغا ئىشلىتىلگەن يېزىقلار ئىچىدە يېڭى ئۇيغۇر يېزىقى يەنىلا ئاساسىي

ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇيما باسما ئەسەرلەردە ئۇيغۇرچىدىن قالسا خەن-
زۇچە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ. 9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، خەنزۇچە يېزىقنىڭ بۇ رايوندىكى باسما ئەسەرلەردە داۋاملىق كۆرۈلۈشى تارىخ تەرەققىياتىغا تامامەن ئۇيغۇن. ۋاڭ يەندېنىڭ قالدۇرغان مەلۇماتىغا قارىغاندا، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى "يەنىلا كەييۇەن يىلنامىسى كالېندارىنى قوللانغان. 50 نەچچە ئورۇندا بۇتخانىسى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىگە تاڭ سۇلالىسىدىن تەقدىم قىلىنغان دەرۋازا لەۋھەلىرى ئېسىلغان. بۇتخانىلاردا «ماخارا گاربا»، «تاڭ نەزمەلىرى»، «كىتاپلار جەۋھىرى»، «سوتراسۋادا» قاتارلىق كىتاپلار ساقلانغان. پادىشا يارلىقلىرى ساقلىنىدىغان بىنادا تاڭ تەيزۇڭنىڭ ۋە تاڭ مىڭخۋاڭنىڭ يارلىق-پەرمانلىرى ساقلانغان، ئىشىك-دەرۋازىلار مەھكەم قۇلۇپلانغان."

بۇلارنىڭ ھەممىسى شىجۇ ئۇيغۇرلىرى مەزگىلىدىمۇ خەنزۇ مەدەنىيىتىنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىدا زور تەسىر كۈچكە ئىگە بولغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ.

تۇرپاندىن تېپىلغان خەنزۇچە باسما ئەسەرلەرنى بىۋاستە كۆرگەن ئالىملارنىڭ پىكرىگە قارىغاندا، بۇ ئەسەرلەر بەتلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ۋە ھەرپلەرنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلى جەھەتتىن ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا تېپىلغان سۇڭ سۇلالىسى مەزگىلىدىكى كىتاپلارغا ئوپمۇ-ئوخشاش ئىكەن. تۇرپاندىن تېپىلغان بۇ خەنزۇچە باسما ئەسەرلەر بېسىلىش تېخنىكىسىنىڭ يۇقۇرىلىقى، ئوقۇشقا قولايلىق بولۇشى جەھەتتە سۇڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا بېسىلغان باسما ئەسەرلەردىن ئۈستۈن تۇرىدىكەن.

باشقا يېزىقلارنىڭ باسما ئىشلىرىدا قوللىنىلىشى پۈتۈنلەي دىنىي

پاتالىيەتلەر ئارقىسىدا بولغان.

تۆپلەش تېخنىكىسى جەھەتتە، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى شۇ مەزگىللەردە ۋۇجۇتقا كەلگەن ھەممە ئۇسۇلنى، ئېيتايلۇق، تۇرمەل شەكلى، قاتلىما شەكلى، ياپراق شەكلى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى قوبۇل قىلغان.

تۇرمەل شەكلى — ئېلىمىزنىڭ ئەڭ دەسلەپكى كىتاپ شەكلى، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئەڭ دەسلەپكى كىتاپ شەكىل-لىرىنىڭ ھەممىسى دىگۇدەك مۇشۇنىڭدىن تۆرەلگەن. قاتلىما شەكلى تۇرمەل شەكلىنىڭ ئورنىغا دەسستىش ئۈچۈن ئىجات قىلىنغان. ياپراق شەكلى ئەڭ بۇرۇن ھىندىستاندا پەيدا بولغان. قەدىمقى ھىندىستاندا، بۇددا دىنى كىتاپلىرى شۇ جايدا چىقىدىغان كوكۇس يوپۇرمىغىغا يېزىلغانلىقتىن، ياپراق شەكىل دەپ ئاتالغان، ياپراق شەكىللىك كىتاپ يوپۇرماقنىڭ ئۈستى تەرىپىگە بىر كىچىك تۆشۈك تېشىلىپ، يىپ ئۆتكۈزۈلۈش بىلەن بىر بىرىگە چېتىپ قويۇش ئارقىلىق تۆپلىنىدۇ.

10 - ئەسىردىن كېيىن، تۇرپان، ئويمانلىغىدا ياپراق شەكلىدە بېسىلغان كىتاپلارنىڭ بەتلىرى ئۇزۇنچاق بولۇپ، ئۈستى ۋە ئاستى تەرەپلىرى تاختاي بىلەن قىسىپ قويۇلغان. شۇ دەۋرلەردە قەغەز باسما ئىشلىرىدا كەڭ قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر بۇددىستلىرى ئۆزلىرى ئېتىقات قىلىدىغان دىنىنىڭ كىتاپلىرىنى مۇقەددەس، سەلتەنەتلىك قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن، ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە قەدىمقى شەكلىنى ساقلاپ قالغان. گەرچە شۇ زامانلاردا يىپ ئۆت-كۈزۈپ بەتلەرنى بىر بىرىگە چېتىپ قويۇشنىڭ ھاجىتى قالمىغان بولسىمۇ، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى كىتاپ بەتلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا يەنىلا

تۆشۈكىنىڭ سۈرىتىنى چۈشۈرگەن.

كىتاپ شەكىللىرى ۋە تۈپلەش تېخنىكىسى جەھەتتىكى بۇ ھەر خىل-ھەر ياڭزا ھادىسىلەر ھەرگىز سەۋەپسىز بولغان ئەمەس. بۇ شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ دۇنياۋى مەدىنىيەت سىستېمىلىرى گىرەلىشىپ كەتكەن تۇرپان ئويمانلىقىدا ھەر خىل مەدىنىيەت ئامىللىرىنى ئۆزىنىڭ مەدىنىيەت ساھەسىگە كىرگۈزۈش يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ مەزگىلدىكى تۇرپان ئويمانلىقىدىكى باسما تېخنىكىسىنىڭ تاكامۇللىقى ۋە نەپىسلىكى شۇنى نامايان قىلىدۇكى، ئۇيغۇرلار تۇرپان ئويمانلىقىدىكى باسما ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇنى ئۆستۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە ئىلگىرىلىگەن. بولۇپمۇ باسما ئىشلىرىدا ئىشلىتىلگەن تىل ۋە يېزىقنىڭ كۆپلۈكى 9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ باسما ئىشلىرىنىڭ گۈللەنگەنلىكىنى تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئېنىقكى، شۇنچىۋالا كۆپ تىللىق باسما ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىش ئۈچۈن غايەت زور بىر كەسپىي قوشۇن بولۇشى لازىم. بۇ غايەت زور كەسپىي قوشۇننىڭ باسما تېخنىكىسىنى پىششىق ئىگەللىگەن قول ھۈنەرۋەنلەرنىمۇ، ھەر خىل تىل-يېزىقنى پىششىق بىلىدىغان كەسپىي خادىملارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى تەبىئىي. بۇ پاكىتلاردىن بىز شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى بولغان تۇرپان ئويمانلىقى شۇ دەۋردە ئېلىمىز بويىچە مەدىنىيەت سەۋىيىسى ئەڭ يۇقۇرى رايونلارنىڭ بىرى، شۇنداقلا ئاسىيا رايونىنىڭ غايەت زور مەدىنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان دېگەن خۇلاسىگە كېلىمىز.

باسما تېخنىكىسىنىڭ كېيىنكى يىللاردا دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىلىش ئەھۋالىدىن قارىغاندا، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىدىكى باسما ئىشلىرىنى قوبۇل قىلغانلىقى ۋە ئۇنى تەرەققى قىلدۇرغانلىقىنىڭ ئەھمىيىتى بىرەر مىللەت ۋە بىرەر رايون دائىرىسىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەن. 13-ئەسىردە باسما تېخنىكىسى ئىران ۋە مىسىر رايونلىرىغا تارقالغان، 15-ئەسىردە يەنى مىلادى 1433-يىلى ياۋروپادا ئويما باسما كىتاب بارلىققا كەلگەن. ئاسىيانىڭ غەربىي قىسىم رايونىغا ۋە ئافرىقا، ياۋروپاغا باسما تېخنىكىسىنى تارقىتىشتا تۇرپان ئويمانلىقى مۇھىم كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان. شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇ ئىشتا كۆرسەتكەن تۆھپىسىگە قىلچە شەك چۈشۈرۈشكە بولمايدۇ، ئەلۋەتتە.

سەنئەت:

شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سەنئىتى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ پۈتكۈل ئىجتىمائى تۇرمۇشىدا ئومۇملىشىشتىن ئىلگىرى، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سەنئىتى پۈتكۈل ئۇيغۇر سەنئەت ئىلھاملىرىنىڭ بۇلىقى بولغان ئىدى.

تارىخىي نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا ئېرىشكەن سەنئەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۇلارنىڭ بۇ رايوندا ئېرىشكەن ئىقتىسادىي تەرەققىياتى بىلەن باراۋەر قىممەتكە ھەم تەسىرگە ئىگە. بۈگۈنكى كۈندە، بىز كۆرەلىگەن شۇ دەۋرنىڭ سەنئەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە گەرچە دەۋر ۋە يىللارنىڭ چاڭ-توزاڭلىرى قونۇپ، تەبىئىي ھەم سۈنئىي ۋەيرانچىلىققا ئۇچراپ، ئىسكەتنى خېلى يوقاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىكى كۆركەم

مەنزىرە، خىسلەتلىك تەسەۋۋۇر ۋە ئۆزگىچە خاس بەدىئىي ئۇسلۇب يەنىلا كۆزىمىزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سەنئەت ئەسەرلىرىدە رەسىم، ھەيكەلتاراشلىق ۋە نەققاشلىق مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى رېئالىزىم بىلەن غايىۋىلاشتۇرۇشنى بىرلەشتۈرۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆچ-قۇۋۋەتكە ھېرىسمەن ئېستېتىك قارىشىنى دىنىي ھېسسىياتقا قوشۇپ، ھەم خاتىرىلەش ئەھمىيىتىگە، ھەم بېزەش ئەھمىيىتىگە ئىگە سەنئەت ئۇسلۇبىنى ياراتتى. رەسىملەر، كۆپىنچە، بۇتخانىلارنىڭ تام ۋە تورۇسلىرىغا سىزىلغان ياكى بۇددا دىنىغا ئائىت ھېكايىلەرنى تەسۋىرلەشكە قوللىنىلغان. بۇ رەسىملەردە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغىنى ساكيامونى ۋە ساكيامونى مەركەز قىلىنغان بۇددا دىنى ھېكايىلىرى ئىدى، ئاندىن قالسا، راھىپ ۋە ساخاۋەتچىلەرنىڭ ئوبرازلىرى ئىدى. بۇ رەسىملەردە چىرايلىق رەڭلەر ۋە نەپىس فىگۇرا سىزىقلىرى كۆرۈنۈپ تۇرغان بولۇپ، كىشىلەرگە ئېنىق ھەركەتچان تۇيغۇ بېرىدۇ. رەسىمدىكى ئوبرازلارنىڭ ھەممىسىدە لاتاپەتلىك، تەمكىن ھەم سالتەنەتلىك، سۈرلۈك سىياق جىلۋە قىلىپ تۇرىدۇ.

يېقىنقى بىر ئەسىردىن بۇيان تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئاستانە، بېزەكلىك، مۇرتۇق، تۇيۇق، سىڭگىم، يارغول ھەم تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى جىمسار قاتارلىق جايلاردا شىجۇ ئۇيغۇرلىرىغا مەنسۇپ نۇرغۇن سەنئەت بۇيۇملىرى تېپىلدى.

بىر يېپەك رەخت پارچىسىغا چۈشۈرۈلگەن رەسىم شۇنى كۆرسەتتىكى، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ رەسساملىق سەنئىتىدە ساخاۋەتلىك مەزمۇنلار ئىپادىلىنىپلا قالماستىن، بەلكى يامانلىقمۇ ئىپادىلەنگەن. ئالدىنقىسىنىڭ مەقسىدى رىغبەتلەندۈرۈش بولسا، كېيىنكىسىنىڭ

مەقسىدى ئىبرەت قىلىشتىن ئىبارەت.

بۇددا دىنىنىڭ مۇكەممەل ئۇقتىسىنەزىرىدە بۇ ئىككى خاھىش تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سەنئەت ئەسەرلىرىدە مۇشۇ ئىككى مەزمۇننىڭ تەڭ ئىپادىلەنگەنلىكى ئۇلاردا مۇكەممەل بۇددا دىنى ئۇقتىسىنەزىرىنىڭ شەكىللىنىپ بولغانلىقىنىڭ يەنە بىر دەلىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ يىپەككە ئاغزى يوغان ئىچىلغان، ئىككى قولى ئالدىغا سوزۇلغان، ئالقىنىدىن ئوت چىقىپ تۇرغان، بېشى يوغان، بوينى ئىنچىكە، ئاۋاق، پۈتۈن بەدىنىدە ئوت لاۋۇلداپ تۇرغان، ئىككى كۆزى چەكچىيىپ، چاچلىرى تىك تۇرغان، قوشۇمىلىرى ئارىسىدا بىر كۆزى كۆرۈنۈپ تۇرغان، يۈزى سولغا قىيشايغان ئىبلىسنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن، ئۇنىڭ ئۈستى تەرىپىگە قارا سىزىق بىلەن بۇلۇتنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن㊲. بۇ ئىبلىسنىڭ ئومۇمى كۆرۈنۈشى كىشىلەرگە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەپسانە كىتاۋى «چەشتانى ئىلىگبەگ»دىكى يىكلەر (ئالۋاستىلار) نىڭ ئوبرازىنى ئەسلىتىدۇ.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ نەققاشلىقى ئاساسەن ياغاچ نەققاشلىقى بولۇپ، بۇنىڭدا تۈرلۈك گۈل نۇسخىلىرى نەقىشلىنىپ، ئىمارەتلەر بېزىلىدۇ، شۇ سەۋەپتىن، ياغاچ نەققاشلىقى ئىنتايىن كەڭ دائىرىدە تارقالغان، كۆركەم ئۆي-ئىمارەتلەرنىڭ ھەممىسىدە دىگۈدەك ياغاچقا ئويۇلغان نەقىشلىك بېزەكلەرنى كۆرگىلى بولىدۇ.

ھەيكەلتاراشلىق ئۈستىدە توختالغاندا، شۇنى ئېنىق ئۆتۈش لازىمكى، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا يارامىلىق تاش كەمچىل بولغانلىقتىن، ھەيكەلتاراشلىقتا تاشتىن ھەيكەل ياساش ئاز، لايدىن ھەيكەل ياساش كۆپ بولغان. بۇ لاي ھەيكەللەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى

ئويۇق ياكى تاملارغا چاپلانغان بولۇپ، يىرىم مۇئەللەق شەكىل
ئالغان، كېيىنكى يىللاردا كىشىلەر تارىم ۋادىسى ئەتراپىدا تېپىلغان
لاي هەيكەل قېلىپلىرىدىن شۇ دەۋردىكى لاي هەيكەللەرنىڭ
كۆپىنچىسىنىڭ يىرىم مۇئەللەق شەكىلدە بولغانلىقىنىڭ سەۋەۋىنى
چۈشەندى. بۇ قېلىپلار يىرىم گەۋدىلىك هەيكەللەرنى قۇيۇش
ئۈچۈنلا ياسالغان. چۈنكى بۇ قېلىپلاردا قۇيۇلغان يىرىم گەۋدىلىك
هەيكەللەر ئويۇق ئىچىگە ياكى تاملارغا چاپلاشقا مۇۋاپىق ئىدى.
پۈتۈن گەۋدىلىك هەيكەللەرنى قۇيۇشقا توغرا كەلگەندە، ئىككى
قېلىپ جۈپلەپ ئىشلىتىلگەن، تۇرپان ۋادىسى شىنجۇ ئۇيغۇر-
لىرىغا مەنسۇپ لاي هەيكەللەر مەركەزلەشكەن جاي ئىدى.
بۇنىڭدىن باشقا، كىنىگىست، كۇچار قاتارلىق جايلاردىن شىنجۇ
ئۇيغۇرلىرى دەۋرىگە مەنسۇپ نۇرغۇن لاي هەيكەللەرنىڭ قالدۇق-
لىرى تېپىلدى.

مەيلى رەسساملىقتا بولسۇن، مەيلى نەققاشلىقتا بولسۇن، شىنجۇ
ئۇيغۇرلىرى دەۋرىدىكى سەنئەتچىلەر سىزىقلىرىنى كۆپتۈرمە قىلىپ
كۆرسىتىش، كاۋاك قىلىپ كۆرسىتىش، ئېنىق ۋە تۇتۇق قىلىپ
سىزىش قاتارلىق گۈزەل سەنئەت ۋاستىلىرىنى تەتبىقلاپ، كىشىنى
هەيران قالدۇرغۇدەك ماهارىتىنى نامايان قىلغان. بولۇپمۇ ساكىيا-
مونىغا تەقلىت قىلىپ سىزىلغان رەسىم ۋە ياسالغان هەيكەللەرنىڭ
كۆرۈنۈشى ئىنتايىن نەپىس بولغان. بۇ هال مۇئەللىپلەرنىڭ ئۆزلىرى
ئېتىقات قىلغان ساكيامونىنىڭ ئالىيجاناپ پەزىلىتىنى ئىپادىلەش
ئارزۇسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

شىنجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سەنئىتى ئۈستىدە توختالغىنىمىزدا، بىز
سەنئەت جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلەرگىلا ئەهمىيەت بېرىپ قالماستىن،

بەلكى ئۇنىڭ مەنبەسى ۋە ئاساسى توغرىسىدا بىرئاز ئىزدىنىشىمىز كېرەك. بۇ مەسىلىنى ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى ئىلكىدىكى بۇ رايوننىڭ جۇغراپىيىۋى ئامىللىرى ئۈستىدە بىرئاز توختىلىشىمىزغا توغرا كەلدى.

نۇرغۇن ئەسىرلەردىن بۇيان، پايانسىز چۆل-جەزىرە ۋە قاتمۇ-قات تاغ داۋانلاردىن ئۆتكەن پېپەك يولىدا، چاڭ-توزاڭغا مىلەنگەن سودا كارۋانلىرى، ئېتىقادى چىڭ دىندارلار، چۇقان-سۈرەن بىلەن يۇرۇش قىلغان قوشۇنلار ئايىغى ئۈزۈلمەي ئۆتۈشۈپ تۇرغان. بايلىق تاماسى، دىنىي ئەسەبىلىك، ئۇرۇش غەلىبىسىنىڭ ئىلھامى ۋە تۈرتكىسىدىن ھاسىل بولغان بۇ شەخس ۋە گۇرۇھلارنىڭ پائالىيەتلىرى، شۈبھىسىزكى، مۇشۇ رايونغا گۈللىنىش ۋە تەرەققىياتمۇ ئېلىپ كەلدى، ۋەيرانچىلىق ۋە زاۋاللىقنىمۇ ئېلىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ، دۇنيادىكى ھەرقايسى چوڭ سەنئەت ئېقىملىرىنىمۇ باشلاپ كىردى. گاندارا ئۇسلۇبى، ساسانىلار ئۇسلۇبى ھەم ئوتتۇرا جۇڭگو ئۇسلۇبى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا بىر بىرىگە قوشۇلۇپ، بۇ رايوننى دۇنيا سەنئىتىنىڭ جەم بولىدىغان سورۇنىغا ئايلاندۇردى.

ئۇيغۇرلار تىيانشاندىن ئۆتۈپ تۇرپان ئويمانلىقىغا ئورۇنلاشقاندا، گەرچە تارىخنىڭ چاقى تۇرپان ئويمانلىقىنىڭ سىياسى جەھەتتىكى ئالتۇن دەۋرىدىن ھالقىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئوخشاش بولمىغان سەنئەت ئۇسلۇبلىرىدىن دېرەك بېرىدىغان تۇرپان مەدەنىيىتى يەنىلا ئۆزىنىڭ پارلاق نۇرىنى چاقنىتىپ، سۆلەتلىك ھەيكەللەر، كۆركەم رەسىملەر، سەلتەنەتلىك ئىمارەتلەر ئۆز شەۋكەتلىرىنى نامايان قىلىپ تۇراتتى.

ئوخشاش بولمىغان سەنئەت ئۇسلۇبلىرى ئوتتۇرىسىدا ئېنىق پەرق-

لەر كۆرۈنگەن ئىدى. بۇ پەرقلەرنىڭ ئەكس ئەتتۈرگىنى، ئەمەلىيەتتە، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى تىركىشىش ھالىتى ئىدى، بۇ تىركىشىش ھالىتىگە باشقا مەدەنىيەت ئامىللىرى، مەسىلەن، تىل، يېزىق، دىن قاتارلىقلار تىرەك بولغان ئىدى. شىمالىي ئوتلاقلاردىن كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى سەنئەت ئۇسلۇبلىرى بىلەن چېتىشلىقى ئانچە يوق بولۇپ، ئۇلاردا مۇقىم يېقىن كۆرۈش ياكى يەكلەش تويغۇسى يوق ئىدى. شۇڭا، مۇشۇ رايوندىكى ھەر خىل سەنئەت ئۇسلۇبلىرىنى بىرلەشتۈرۈش ۋەزىپىسى تارىخىي يوسۇندا شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ زىممىسىگە چۈشتى. شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ئۇلارنىڭ بەزىلىرىنى تاللىۋالدى، بەزىلىرىنى قالدۇردى، بەزىلىرىنى تەكتىلەپ كۈچەيتتى، بەزىلىرىنى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، ئاخىر شۇ مەزگىلنىڭ يەكۈن خاراكتېرلىق ئۇيغۇر سەنئىتى شەكىللەندى، بۇ ھەم جاپالىق ئىجادىيەت ئەمگىكىنىڭ نەتىجىسى، ھەم تارىخىي جەرياننىڭ جۇغلانمىسى.

كالېندار:

1904 - يىلى، گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيىچىلەر ئەترىدى ئىدىقۇت قەلئەسى يېنىدىن شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر كالېندارىنى تاپتى. ياپونىيىلىك ئالىم يۇتىيەنخېڭ «غەربىي دىيارنىڭ مەدەنىيەت تارىخى ھەققىدە ئومۇمىي بايان» دېگەن ئەسىرىدە، بۇ كالېندار ئۈستىدە تەتقىقات يۈرگۈزۈپ، ئۆزىنىڭ ئەتراپلىق كۆز قارىشىنى ئوتتۇرىغا قويىدى. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: "بۇ كالېنداردىكى كۈنلەر سوغدىچە، خەنزۇچە، تۈركچە ئاتالغان، يەنى ھەر بىر كۈن ئاۋۋال سوغدى تىلى بىلەن يېزىلغان، ئاندىن خەنزۇچىدىكى جيا، يى، بىڭ، دىڭ

بورچى ئاھاڭى بويىچە يېزىلغان، ئاخىردا چاشقان، كالا، يولۋاس، توشقان قاتارلىق 12 خىل ھايۋاننىڭ ئىسملىرى قوشۇمچە قىلىنغان. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەر ئىككىنچى كۈننىڭ ئاستىغا خەنزۇچە ئاتالغان مېتال، ياغاچ، سۇ، ئوت ۋە توپا سوغدى تىلىغا تەرجىمە قىلىنىپ، قىزىل ھەرپلەر بىلەن بېرىلگەن." يۇتيەنخېڭ شىجۇ ئۇيغۇرلىرىدا كالىندار قائىدىسىنىڭ پەيدا بولۇش جەريانىنى تەسۋۋۇر قىلىپ مۇنداق دىگەن: "جۇڭگو (ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنى دىمەكچى) دا ئاز دىگەندە 10-ئەسىردىلا، ھەپتە، ئون تۈپ، 12 شاخ، بەش ئېلېمېنت، 12 خىل ئىسىم بويىچە ھىساپلىنىدىغان كالىندار ۋۇجۇتقا كەلگەن. كۆز ئالدىمىزدىكى بۇ سوغدى تىلىدىكى كالىندار جۇڭگو كالىندارىنىڭ تەرجىمىسى بولسا كېرەك. شۇنداق بولغان تەقدىردىمۇ، 12 شاخنى ھايۋانلارنىڭ ئىسمى بىلەن ئاتاش — يەرلىك تۈرك مىللەتلىرىنىڭ ئۆز ئۆرپ-ئادەتلىرىگە ئېتىۋار بەرگەنلىكىنىڭ نەتىجىسى، بۇنىڭدىنمۇ بىرىكىش يۈزلىنىشىنى كۆرگىلى بولىدۇ."

شەرق بىلەن غەرپ ئوتتۇرىسىدىكى قۇرۇقلۇق قاتناش لىنىيە-سىنىڭ بەرپا بولۇشىغا ئەگىشىپ، تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى رايونلار پەيدىن-پەي شەرق مەدىنىيىتى بىلەن غەرپ مەدىنىيىتى ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان رايونلارغا ئايلانغان، ۋاھالەنكى، قۇرۇقلۇق قاتناش لىنىيىسىنىڭ تۈگۈنى بولغان تۇرپان ئويمانلىقى شەرق مەدىنىيىتى بىلەن غەرپ مەدىنىيىتى جۇغلىنىدىغان نۇقتا بولۇپ قالغان ئىدى. شىجۇ ئۇيغۇرلىرى بۇ رايوندىكى مول مەدىنىيەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلدى ھەمدە بۇ مەدىنىيەت مىراسلىرىنى بىرىكىش خاراكتېرىنى ئالغان، ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە مەدىنىيەت قىلىپ راۋاجلاندۇردى. بىرىكىش خاراكتېرىنى

ئالغان، ئۆزگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە بۇ مەدەنىيەت ئۇيغۇر تارىخىدا شانلىق سەھىپە بولۇپلا قالماستىن، پۈتكۈل ئاسىيا مەدەنىيەت تارىخىدىمۇ ئۆزىنىڭ شانۇ-شەۋكەتلىك نۇرىنى چاچقان ئىدى.

بۇلارنىڭ ھەممىسى شىجۇ ئۇيغۇرلىرى مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزگە خاس قەدىر-قىممەتكە ئىگە بولۇش بىلەن بىللە، چوڭقۇر، ئۇزاق تارىخىي قىممەتكىمۇ ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ.

ئۈچىنچى بۆلۈم بۇددا دىنى ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارغا بولغان تەسىرى

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا ئولتۇراقلاشقاندىن كېيىن، يېڭى مۇھىت ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىدە زور ئۆزگىرىش پەيدا قىلىپلا قالماستىن، بەلكى مەنىۋى تۇرمۇش جەھەتتىمۇ زور ئۆزگىرىش پەيدا قىلدى. خېششى ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاش، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىمۇ بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلدى.

بۇددا دىنى دۇنيادىكى چوڭ دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ، مىلادىدىن بەش-ئالتە ئەسىر بۇرۇن ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدا پەيدا بولغان. ئۇنىڭ ياراتقۇچىسى سىددخارتاگاﺋۇتاما. رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، ئۇ قەدىمقى ھىندىستان كاپىلاۋاستۇ (ھازىرقى نېپال دائىرىسىدە)نىڭ پادىشاسى سۇدد ھودانانىڭ ئوغلى ئىكەن. ئۇ ساكيا قەۋمىگە مەنسۇپ بولغانلىقتىن، بۇددىستلار ئادەتتە ئۇنى ئىززەتلەپ "ساكيامونى" يەنى "ساكيا قەۋمىدىن چىققان پەيغەمبەر" دەپ ئاتىغان[39].

مىلادىدىن تۆت ئەسىر بۇرۇن، ھىندىستاننىڭ شەرقىي شىمالىدا

مائۇرىيا خاندانلىغى دىگەن بىر خاندانلىق باش كۆتىرىپ چىقىقان ئىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 273 ـ يىلى ئاسوكا ئىسىملىك بىر كىشى مائۇرىيا خاندانلىغىنىڭ كىنىزى بولدى. ئۇ قوراللىق كۈچكە سۆيۈ-نۈپ، ئەجداتلىرى ئىگەللىۋالغان زىمىندىنمۇ كەڭ زىمىن دائىرىسىدە مىسلى كۆرۈلمىگەن چوڭ ئىمپېرىيە قۇردى. ئۇ كەڭ كۆلەمدە بۇتخا-نىلارنى سالدۇرۇپ، مەڭگۈ تاش ۋە تاش تۈۋرۈكلەرنى تۇرغۇزۇپ، ئۇلارغا ئۆزىنىڭ بۇددا دىنىنى ئەۋج ئالدۇرۇش توغرىسىدىكى پەرمانلىرىنى ئويدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ھەرقايسى جايلارغا بۇددا دىنىنى تارقىتىش ۋە تەرغىپ قىلىشقا نۇرغۇن راھىپلارنى ئەۋەتتى.

بۇددا دىنى مائۇرىيا خاندانلىغىنىڭ كۈچ-قۇدرىتىگە سۆيۈنۈپ، گويا يەلكەنلىرى شامالغا لىق تولغان كېمىلەردەك دولقۇن يىرىپ، پۈتۈن دۇنياغا يۈزلىنىپ، رايون خاراكتىرلىق دىندىن دۇنياۋى خاراكتىرلىق دىنغا ئايلاندى ۋە بۇنىڭ بىلەن ئۆزىنىڭ تارىخىدا بىرىنچى قېتىم كەڭ تارقىلىش مەزگىلىنى بېشىدىن كەچۈردى.

ئاردىن 300 يىلچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى مىلادىدىن بىر يېرىم ئەسىر بۇرۇن بۇددا دىنى ئۆزىنىڭ تارىخىدا ئىككىنچى قېتىملىق كەڭ تارقىلىش مەزگىلىنى بېشىدىن كەچۈردى. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، بۇددا دىنى بۇ قېتىمقى كەڭ تارقىلىشتا، ھىندىستانلىقلارنىڭ رولىغا ئەمەس، بەلكى ئىلىمىزنىڭ دۇنخۇاڭ رايونىدىن ئوتتۇرا ئاسىياغا كۆچۈپ بارغان چوڭ ياۋچىلار-نىڭ سىياسى كۈچىگە تاياندى.

چوڭ ياۋچىلار يۇنانلىق ئالېكساندىر ماكىدونىسكى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن) دىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادا دولقۇنلارنى داۋالغۇ-

تۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئاھالىلىرىنىڭ ئىككىنچى قېتىم كەڭ كۆلەمدە كۆچۈشىگە سەۋەبچى بولغان ئاساسىي خەلق ئىدى.

چوڭ ياۋچىلار ئەسلىدە ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال قىسمىدا ياشايدىغان قەدىمىي كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئاساسەن دۇنخۇاڭ، تارىم ۋادىسىنىڭ شەرقىي قىسمى ۋە چىلىيەنشەن تېغى ئارىلىقىدا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن ئىدى.

ھونلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى پەيدىن-پەي غەرپكە سۈرۈلۈپ كەلگەندە، چوڭ ياۋچىلار ھونلارنىڭ ھۇجۇم قىلىش نىشانىسىغا ئايلىنىپ قالغان. مىلادىدىن بۇرۇنقى 175-يىلى، ئاخىر ئۇلار ھونلار تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن، نائىلاج ئۆز ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، بىرقانچە تۈركۈمگە بۆلۈنۈپ باشقا جايلارغا كۆچۈپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلارنىڭ بىر تۈركۈمى چىلىيەنشەن تاغلىرىنىڭ ئەتراپىغا كېلىپ، شۇ يەردىكى چياڭلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتتى. ئۇلار كېيىنكى يىللاردا "كىچىك ياۋچىلار" دەپ ئاتالدى. يەنە بىر تۈركۈمى تيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ كىردى. ئۇلار ئېلىمىزنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا "چوڭ ياۋچىلار" دەپ ئاتالدى. ئۇلار ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا كىرگەندىن كېيىن، بۇ يەردە ياشاۋاتقان ساك قەبىلىلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، بۇ رايوننىڭ يېڭى ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. چارەك ئەسىردىن كېيىن، يەنى مىلادىدىن بۇرۇنقى 150-يىلى چوڭ ياۋچىلار كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە بولغان ئۇيسۇن قەبىلىسىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى ۋادىسىغا كۆچۈپ كەتتى. چوڭ ياۋچىلار بۇ يەردە غەلىبىلەرگە ئېرىشىپ، يۇنانلىقلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان باكترىيىنى

بويسۇندۇردى.

ئامۇ دەرياسى ۋادىسىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ياۋچىلار قەبىلىلىرى ئىچىدە ئەڭ ئاساسلىق قەبىلە توخار قەبىلىسى ئىدى. ئۇلار چوڭ ياۋچىلار قەبىلىلىرىدە رەھبەرلىك ئورنىدا تۇرغانلىقتىن، چوڭ ياۋچىلار ئولتۇراقلىشىپ قالغان بۇ رايون ئۇزاق ئۆتمەيلا، "توخارىستان" دەپ ئاتالدى[40]. ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن دەۋرىدە قويۇلغان باكتىرىيە (داشا) دېگەن نام شۇنىڭدىن كېيىن كىشىلەر تەرىپىدىن ئانچە تىلغا ئېلىنمايدىغان بولۇپ قالدى. ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تاجىكىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمى بىلەن ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمى شۇ ۋاقىتتا توخارلارنىڭ ئاساسلىق زېمىنى ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، چوڭ ياۋچىلارنىڭ تارىخىي پائالىيىتى، ئايرىم ۋاقىتلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئاساسەن ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇقىغا مەركەزلىشىپ، بۇ رايوندىكى بىر قاتار تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ئاساسلىق رولچىسى بولۇپ قالدى.

چيۇجۇچۆ (چەتئەل تارىخىي ماتېرىياللىرىدا كوچۇرا كادفىسېس دەپ ئاتىلىدۇ) 1-ئەسىردە، چوڭ ياۋچىلار قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى ئاساس قىلغان ھالدا كوشان خاندانلىقىنى قۇرۇش بىلەن، ئۆزىنى كوشان شاھى دەپ ئاتىدى. روناق تېپىۋاتقان كوشان خاندانلىقى ئارشاك (ئىران) بىلەن كابىسا (كەشمىر)نى مەغلۇپ قىلىپ، ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتتى. چيۇجۇچۆنىڭ ئوغلى يەن گاۋجېن (چەتئەل تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ۋىما كادفىسېس دەپ ئاتىلىدۇ) شاھلىق تەختىگە چىققاندىن كېيىن، كوشان خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى تېخىمۇ كېڭىيىپ، بۈگۈنكى ھىندىستاننىڭ پەنجاپ ئىشتاتى بىلەن

شىمالىي ئىشتاتىغىچە كېڭەيدى.

2 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، مەشھۇر كانىشكا كوشان خانىدانلىقىنىڭ پادىشاسى بولدى، ئۇنىڭ پايتەختى بوروسىپىرى (بۈگۈنكى پاكىستاننىڭ پىشاۋور رايونى) ئىدى. كانىشكا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتلاردا كوشان خانىدانلىقى راسا روناق تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ زېمىن دائىرىسى بۈگۈنكى ئافغانىستان، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى ۋادىسى ۋە پۈتكۈل ھىندىستاننىڭ شىمالىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىپ، ئاسىيا بويىچە كۈچلۈك دۆلەتكە ئايلانغان.

لېكىن ھەربىي جەھەتتە ھىندىستاننىڭ كۆپ جايلىرىنى بويسۇندۇرغان كوشان خانىدانلىقى ھىندىستاننىڭ مەنىۋى مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ بۇ رايوندا تارقىلىپ يۈرگەن بۇددا دىنى تەرىپىدىن بويسۇندۇرۇلدى.

كوشان خانىدانلىقىنىڭ بىرىنچى پادىشاسى بولغان چيۇجۇچۆ ئۆزىنى ساكيامونىنىڭ قەتئىي ئىخلاسمەن مۇرىتى دەپ ئېلان قىلدى، ئۇنىڭ ئوغلى يەن گاۋجېن بۇددا دىنىنى تارقىتىشنى ئۆزىنىڭ زېمىن كېڭەيمىچىلىكىنىڭ بانىسى قىلدى. كانىشكا ئۇلاردىنمۇ ئېشىپ كەتكەن تەقۋادار بۇددىست ئىدى. بۇددا دىنىنىڭ تەرەققىياتىدىن ئېيتقاندا، كانىشكانىڭ ئەڭ چوڭ تۆھپىسى شۇكى، ئۇ بۇددىستلارنىڭ ئاخىرقى قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك مۇھاكىمە يىغىنىنى ئۇيۇشتۇرۇپ، سىددخارتاگائۇتاما (ساكيامونى) ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تالاش ـ تارتىشتا قالغان بۇددا دىنىغا ئائىت مەسىلەلەرنى بىر قۇر رەتلەپ، ئۇنى 360 مىڭ مەدھىيە، 6 مىليون 600 مىڭ ئىبارە قىلىپ يىغىنچاقلاپ چىققان. بۇ بۇددا دىنىنىڭ پىرىنسىپ ـ قائىدىلىرىگە بېرىلگەن كەڭ دائىرىلىك ئىزاھات ئىدى.

كانىشكا ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، بۇددا دىنى ئۆزىنىڭ ئىككىنچى قېتىملىق كەڭ تارقىلىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزىگە خاس سەنئەتنىمۇ شەكىللەندۈرگەن. بۇددا دىنى سەنئەت ئۆرنەكلىرىنىڭ كۆپ قىسمى گاندارادا تېپىلغانلىقى ئۈچۈن، ئادەتتە ئۇ گاندارا سەنئىتى دەپ ئاتالغان.

سىياسى كۈچ بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىشىدا ئارقا تىرەك بولغان ئىدى. كوشان خاندانلىقىنىڭ غەرپكە ئۆز دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە ئىنتىلىشى رىم ئىمپېرىيىسىنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، كوشان خاندانلىقىنىڭ چېگرا پاسىلى ئەينى ۋاقىتتا بۇددا دىنى تەسىر دائىرىسىنىڭمۇ چېگرا پاسىلى بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، غەرپكە سىلجىيالمىغان بۇددا دىنى شەرققە يۈزلىنىپ، ئېلىمىزدىكى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونىغا بۆسۈپ كىرىشكە باشلىغان. ئۇنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىغا تارقىلىشىدا "يىپەك يولى" ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىغان، لېكىن بۇ بۇددا دىنىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا كىرىشىدە بىردىن-بىر يول ئەمەس ئىدى. بۇددا دىنى تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا ئاساسەن مۇنۇ تۆت يولدىن كىرگەن[④]:

1. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئامۇ دەرياسى ۋادىسىدىن باشلىنىپ بەدەخشان ئارقىلىق پامىر ئېگىزلىكىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى ئاخىرقى مەنزىل قىلغان يول، بۇ يول "جەنۇبىي يول" دەپ ئاتىلىدۇ.

2. ھىندىستاننى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ، ئافغانىستان ۋە ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ سەمەرقەنت، توقماق رايونلىرى ئارقىلىق ئىسسىق كۆلنى بويلاپ شەرققە سۈرۈلۈپ، پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ھازىرقى شىنجاڭنىڭ قەشقەر رايونىغا،

ئاندىن يەنە تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنى بويلاپ كۇچار ۋە تۇرپان ئويمانلىقىغا كىرىدىغان يول، بۇ يول "شىمالىي يول" دەپ ئاتىلىدۇ.

3. ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال قىسمىنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ، ۋاقان تاغلىق رايونى ئارقىلىق پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، ھازىرقى شىنجاڭنىڭ تاشقورغان ۋە قەشقەر رايونىغا كىرىدىغان يول.

4. ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال رايونىنى باشلىنىش نۇقتىسى قىلىپ، كەشمىر ۋە لاداخ ئارقىلىق كوئېنلۇن تېغىدىن ئۆتۈپ، خوتەنگە كىرىدىغان يول.

2 ـ ئەسىردە ئېلىمىزدىكى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونى بۇددا دىنى ئىشلىرىدا ئوتتۇرا ئاسىياغا ئوخشاشلا مۇھىم ئورۇنغا ئايلانغان ئىدى. بۇ مەزگىلدە، پامىرنىڭ غەربىدىكى توخارىستان، كاڭجۇ (سوغدى) قاتارلىق جايلار بىلەن پامىرنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى خوتەن، كۇچار، قەشقەر، تۇرپان قاتارلىق جايلار ئاساسلىق بۇددا دىنى مەركەزلىرىدىن بولۇپ قالغان.

بىز ياشاۋاتقان مۇشۇ دەۋرگە كەلگەندە، بۇددا دىنىنىڭ تارقىلىش دولقۇنىنىڭ ئۆتۈپ كەتكىنىگە مىڭ يىلدىن ئاشقان بولسىمۇ، لېكىن شۇ دەۋرنىڭ ئىبقىسى قالدۇرۇپ كەتكەن ئىزلار ھېلىھەم كىشىلەرگە شۇ ۋاقىتتىكى جۇشقۇن تارىخىي يىللارنى ئەسلىتىدۇ.

ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ باي ناھىيىسىدىكى قىزىل مىڭ ئۆي مۇشۇ كەمگىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان ئەڭ چوڭ ئۆڭكۈر بۇتخانىلار تۈركۈمى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، قىزىل مىڭ ئۆيى قىزىل بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى مۇزات دەرياسىنىڭ شىمالىي

قىرغىقىغا جايلاشقان بولۇپ، قىزىل بازىرىغا يەتتە كىلومېتىر كېلىدۇ. يارنىڭ قاپتىلىغا ئىلان باغرى تارقالغان بۇ ئۆڭكۈر بۇتخانىلار تۈركۈمىدە، 1953-يىلى قويۇلغان نومۇر بويىچە ھېساپلىغاندا، 235 ئۆڭكۈر بار. كۇچاردىكى ئۆڭكۈر-بۇتخانىلار تۈركۈمى قىزىل ئۆڭكۈر بۇتخانىلار تۈركۈمىدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ، بۇ ناھىيىدىكى قۇم تۇرا ئۆڭكۈر بۇتخانىلار تۈركۈمىدە 72 ئۆڭكۈر، سىم-سىم ئۆڭكۈر بۇتخانىلار تۈركۈمىدە 52 ئۆڭكۈر، قىز قالغان ئۆڭكۈر بۇتخانىلار تۈركۈمىدە بولسا 46 ئۆڭكۈر بار[42]. تۇرپان ئويمانلىقىدا ئاساسەن بېزەكلىك ئۆڭكۈر بۇتخانىلىرى بار. ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تۇرپان ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى مۇرتۇق ئېقىنىنىڭ غەربىي قانىتىدىكى غارلارغا جايلاشقان بولۇپ، بۇلاردا 57 ئۆڭكۈر بار. بۇنىڭدىن باشقا تۇرپاندىكى يارغولدىمۇ ئۆڭكۈر بۇتخانىلىرى بار.

بۇددا دىنىنىڭ تەخمىنەن مىلادى 1-ئەسىردە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىغا تارقىلىشى كوشان خاندانلىقى دەۋرىدىن كېيىن بۇددا دىنى تارىخىدا مۇھىم ۋەقە بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

بۇددا دىنى ئۆزىگە يېڭى تەرەققىيات ماكانىنى تاپقان ھامان ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان ۋە ئېلىمىزدىكى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى راھىبلار تۈركۈملەپ شەرققە قاراپ ئېقىش بىلەن، ئۇ يەرلەردە بۇددا دىنىنى تەرغىپ قىلىش، بولۇپمۇ بۇددا دىنى كىتابلىرىنى تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق بۇددا دىنىنىڭ پرىنسىپ-قائىدىلىرىنى كەڭ تۈردە تونۇشتۇرۇشقا باشلىدى. بۇددا دىنىنىڭ جۇڭگونىڭ ئوتتۇرا رايونلىرىغا مۇنداق كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشى جۇڭگونىڭ چەتئەللەر بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشى ئۈچۈن غايەت زور

تۆھپە قوشتى. بۇ جەھەتتە تۆھپە قوشقانلار ئىچىدە كۇماراجىۋا، فوتۇدېڭ، خۇيلىن قاتارلىق كىشىلەر ئالاھىدە كۆرۈنەرلىك بولدى.

كۇماراجىۋا (344 — 413) كۇچاردا تۇغۇلغان، بالا چېغىدىلا راھىپ بولۇپ، بۇددا كىتابلىرىنى پىششىق ئوقۇغان. ئۇ خەنزۇچىغا مۇكەممەل ئىدى. مىلادى 401-يىلى كېيىنكى چىن پادىشالىقىنىڭ پادىشاسى ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنى چاڭئەنگە تەكلىپ قىلىپ ئەكەلتۈرگەن. ئۇ بۇ يەردە ئۆزىنىڭ 800 شاگىرتى بىلەن بۇددا دىنىنىڭ مىزان، قائىدە ۋە بايانلىرىغا ئائىت 300 دىن ئارتۇق كىتابىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىپ چىققان. ئۇ تەرجىمە قىلغان بۇددا دىنى كلاسسىكلىرىنىڭ مەنىسى توغرا، بەدىئىيلىكى كۈچلۈك، جۈملىلەر تۈزۈلۈشى راۋان بولغان. شۇڭا ئۇ ھىندىستانلىق پاراماrتھا (ئېلىمىزنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا جېن دى دەپ ئاتىلىدۇ) ۋە شۈەنزاڭ بىلەن بىللە، بۇددا دىنىنىڭ جۇڭگودىكى ئۈچ چوڭ تەرجىمە ئالىمى دەپ ئاتىلىپ، شۆھرەت قازانغان[43].

فوتۇدېڭ (232 — 348) كۇچاردا تۇغۇلغان. مىلادى 310-يىلى لوياڭغا بېرىپ، ئۇ يەرنىڭ ھۆكۈمدارلىرى شى لې، شى خۇلارنىڭ ئىشەنچىگە ئىگە بولغان. ئۇنىڭ تەشەببۇسى بىلەن شى لې ۋە شى خۇلار ئۆزلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دائىرىدە 800 نەچچە بۇتخانا سالدۇرغان. چاڭجياڭنىڭ جەنۇبىدىن ھەتتا ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلاردىن راھىپلار كېلىپ، ئۇنىڭدىن تەلىم ئېلىپ تۇرغان[44].

خۇيلىن (736 — 803) قەشقەرلىق بولۇپ، ئۇنىڭ بۇددا دىنى ۋە ئېلىمىزنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرى توغرىسىدىكى بىلىمى ناھايىتى چوڭقۇر بولغان. ئۇ يازغان 100 جىلدلىق «بۇددا ئىبارىلىرىنىڭ تەلەپ-

پۈزى ۋە مەنىلىرى» ناملىق ئەسىرى ئىبلىمىز بويىچە بۇددا دىنى ۋە قەدىمىي خەنزۇ تىلىنى تەتقىق قىلىشتا پايدىلىنىدىغان مۇھىم ئەسەرلەر-نىڭ بىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇنىڭ بۇ ئەسىرى كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھەتتا چاۋشيەن، ياپونىيىلەرگىمۇ تارقالغان㊺.

بۇددا دىنى كىلاسسىكلىرىنى تەرجىمە قىلىش ئىشىنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىدا گۈللىنىشىگە ئەگىشىپ، يىڭىچە بولغان بىر خىل يات يۇرت مەدىنىيىتى كىشىلەرنىڭ دىققەت ئېتىۋارى ۋە زوقىنى قوزغىغان. مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرى-دىكى راھىپلارنىڭ غەرپكە بېرىپ، بۇددا دىنى بىلىمىنى ئۆگىنىش ھەركىتى ئەۋج ئالغان. بۇ ئىشنى جۇشىشىڭ بىرىنچى بولۇپ باشلى-غان. ئۇ مىلادى 260-يىلى چاڭئەندىن يولغا چىقىپ، چۆل-جەزىرى-لەرنى كېزىپ ئۆتۈپ، چاشتانا (خوتەن)غا بېرىپ، بىراخمان يېزىقىدا يېزىلغان «پراجانا» دىگەن كىتاپنى قولغا چۈشۈرۈپ، شاگىرتلىرى ئارقىلىق لوياڭغا ئەۋەتكەن㊻.

4-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، يەنە فا شيەن (مىلادى 399-يىلى)، جى مېڭ (مىلادى 404-يىلى)، سۇڭ يۈن، خۇي شېڭ (مىلادى 518-يىلى)، شۈەنزاڭ (مىلادى 629-يىلى)، جاڭ تاۋشە-يەن، ۋۇكۇڭ (مىلادى 750-يىلى) قاتارلىق كىشىلەر ئوتتۇرا ئەسىر-دىكى دىنىي مۇخلىسلارغا خاس قەتئىي دىنىي ئېتىقادىنىڭ تۈرتكى-سىدە، خېيىم-خەتەرلەرگە پىسەنت قىلماي، قەتئىي ئىرادىسى بىلەن دىنىي بىلىم ئېلىش يولىدا ئالدىنقىلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ، غەرپكە قاراپ سەپەر قىلىپ، جۇڭگو بىلەن چەتئەللەرنىڭ مەدەنىيەت ئالماش-تۇرۇشىغا غايەت زور تۆھپە قوشقان. ئۇلار يەنە شۇ چاغدىكى شىنجاڭنىڭ تارىخىي ئەھۋالىغا ئائىت قىممەتلىك ماتىرىياللارنى

قالدۇرۇپ كەتكەن.

فا شيەن ئۆزىنىڭ غەرپكە بېرىپ بۇددا دىنى بىلىملىرىنى ئۆگە-نىش جەريانى توغرىسىدا «فا شيەنىنىڭ تەرجىمىھالى» («بۇددا مەملىكىتى ھەققىدە») ناملىق بىر ئەسەر يازغان. بۇ ئەسەر بىزنى شۇ ۋاقىتلاردىكى تىيانشانىنىڭ جەنۇبى توغرىسىدىكى قىممەتلىك ماتېرى-ياللار بىلەن تەمىنلىدى㊼.

فا شيەندىن كېيىن، جى مېڭ، سۇڭ يۈن، خۇي شېڭ قاتارلىق كىشىلەرمۇ تارىم ۋادىسىدىن ئۆتۈپ، پامىر ئېگىزلىكى ئارقىلىق ھىندىستانغا بارغان. ئۇلاردىن كېيىن بۇددا دىنى بىلىملىرىنى ئۆگە-نىش ئۈچۈن غەرپكە كەلگەن كىشى شۈەنزاڭ ئىدى.

شۈەنزاڭ (602 — 664) تاڭ سۇلالىسى زامانىدا ئۆتكەن راھىپ بولۇپ، ئادەتتە تاڭ سۇلالىسى راھىبى دېگەن مەنىدە تاڭ سېڭ دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇ مىلادى 629-يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى چاڭئەن-دىن يولغا چىقىپ، خېشى كارىدورى، گۇاجۇ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئەنشى ناھىيىسى) ئارقىلىق ئېۋۇرغول (ھازىرقى قۇمۇل ناھىيىسى)دىن ئۆتۈپ، تىيانشانىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىنى بويلاپ قوچوغا كەلگەن. بۇ ۋاقىتتا قوچودا بۇددا دىنى ناھايىتى ئەۋج ئېلىپ، پادىشادىن تارتىپ پۇقرالارغىچە ھەممە كىشى دېگۈدەك بۇددا دىنى-نىڭ مۇخلىسلىرى ئىدى. شۇڭا شۈەنزاڭ بۇ يەردە تەنتەنىلىك كۈتۈۋېلىنغان. شۈەنزاڭنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى مەلۇماتىغا قارىغاندا، قوچودا 30 نەچچە مىڭ ئاھالە بولۇپ، بۇنىڭ بىرقانچە مىڭى بۇددا دىنى راھىبى ئىكەن. قوچو ۋاڭى جۇ ۋېنتەي شۈەنزاڭنى ئىززەتلەپ ئۇنىڭ قوچودا تۇرۇپ، قوچو دۆلىتىنىڭ بۇددا دىنى ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىشىنى تەلەپ قىلغان. شۈەنزاڭ غەرپكە بېرىپ

بۇددا دىنى بىلىملىرىنى ئۆگىنىش نىيىتىدىن يانمايدىغانلىقىنى بىلدۈرگەندىن كېيىن، قوجۇ ۋاڭى نائىلاج ئۇنىڭ سەپىرىنى داۋاملاشتۇرۇشىغا قوشۇلغان ۋە ئۇ يولغا چىقىش ۋاقتىدا نۇرغۇن سوغا تەقدىم قىلغان ھەمدە ئۇنى غەربىي تۈرك قاغانىنىڭ بارگاھىغا ئاپىرىپ قويۇش ئۈچۈن مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇپ قويغان. شۈەنزاڭ قوجۇدىن يولغا چىقىپ، ئاگنى (ھازىرقى قاراشەھەر)، كۇچار، بارقۇئان (ھازىرقى ئاقسۇ شەھىرى) ئارقىلىق تيانشاندىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ئىسسىق كۆل (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئىسسىق كۆل)نىڭ جەنۇبىي قىرغىقىنى بويلاپ، سۇياپ قەلئەسى (ھازىرقى سوۋېت قازاقىستاننىڭ توقماق شەھىرى)گە بېرىپ، غەربىي تۈرك خاندانلىقىنىڭ قاغانى ياپقۇنىڭ قىزغىن كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشكەن. شۈەنزاڭ سۇياپ قەلئەسىدىن ئايرىلىپ، چەش (ھازىرقى سوۋېت ئۆزبېكىستانىنىڭ تاشكەنت شەھىرى)دىن ئۆتۈپ، قىزىل قۇمنى كېسىپ ئۆتۈپ، يىپەك يولىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇھىم تۈگۈنى بولغان سەمەرقەنتتە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، كارۋان يولىنى بويلاپ جەنۇپقا قاراپ ئىلگىرىلەپ، تېرمىز (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئافغانىستاننىڭ چېگرىسى) دېگەن يەردە ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ھازىرقى ئافغانىستان، پاكىستان ئارقىلىق ھىندىستانغا بارغان. شۈەنزاڭ ھىندىستاندا نۇرغۇن مەشھۇر راھىپلارنى زىيارەت قىلىپ، ئۇلاردىن بۇددا دىنى بىلىملىرىنى كەمتەرلىك بىلەن ئۆگەنگەن ھەم بۇددا دىنىنىڭ ماخايانا مەزھىپى توغرىسىدا مۇستەقىل يېڭى كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ داڭ چىقارغان. شۈەنزاڭ ۋەتەنگە قايتىش ئالدىدا، بۇددا دىنى كىلاسسىكلىرىنى مۇھاكىمە قىلىش بويىچە 18 كۈن داۋام قىلغان يىغىندا ئۆزىنىڭ كۆز قاراش-

لىرىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، ھېچكىم رەت قىلالمىغان. شۈەنزاڭ بىلەن ئۇ ھىندىستاندىكى بۇددا ئالىملىرى ئارىسىدا يۇكسەك شۆھرەت قازانغان.

مىلادى 644 ـ يىلى، شۈەنزاڭ ھىندى دەرياسىدىن ئۆتۈپ، كەشمىر، ۋاقان ۋە پامىر ئېگىزلىكىدىن ھالقىپ، گاپاندىرا (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى) ئارقىلىق قەشقەرگە كېلىپ، بىر مەزگىل دەم ئالغاندىن كېيىن، تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىنى بويلاپ، يەركەن، خوتەن، نىيە ئارقىلىق دۇنخۇاڭدىن ئۆتۈپ، 645 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى چاڭئەن شەھىرىگە كەلگەندە، تاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى لى شىمىن چاڭئەن قەلئەسىنىڭ سىرتىدا ئۇنىڭ شەرىپىگە تەنتەنىلىك قارشى ئېلىش يىغىنى ئۆتكۈزگەن⑱.

شۈەنزاڭ غەرپتە 17 يىل ساياھەت قىلىپ، ئېلىمىزنىڭ تارىم ۋادىسى ئەتراپى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ۋە جەنۇبىي ئاسىيا ئىككىنچى چوڭ قۇرۇقلۇغىدا 50 مىڭ چاقىرىم مۇساپىنى بېسىپ ئۆزىنىڭ ئىزلىرىنى قالدۇردى. ئۇنىڭ سۆزلەپ بېرىشى بىلەن يېزىلغان «بۈيۈك تاڭ سۇلالىسى زامانىدىكى غەربىي دىيار توغرىسىدا خاتىرە» ناملىق ئەسەردە، ئۆزىنىڭ ھىندىستانغا بېرىش ۋە قايتىش سەپىرىدە بېسىپ ئۆتكەن جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك تۈزۈلۈشى، تاغ تىزمىلىرى، دەريا ئېقىنلىرى، ھاۋا كلىماتى، ھايۋاناتلىرى، كان بايلىقلىرى، ئاھالىلىرى، تارىخى، دىنىي ئېتىقادى قاتارلىق ئەھۋالاتلىرى توغرىسىدا مەلۇماتلار بېرىلگەن. بۇ ئەسەر ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىش ۋە ئارخېئولوگىيە خىزمىتى ئۈچۈن قىممەتلىك پايدىلىنىش ماتېرىيالى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

شۇەنزاڭنىڭ ئاجايىپ كۆرۈنەرلىك مۇۋەپپەقىيەتلىرى تۆپەيلەدىن، كىشىلەر ئارىسىدا ئۇنىڭغا ئائىت رىۋايەتلەر كەڭ تارقالغان، ھەممىمىزگە ئايان بولغان «غەرپكە ساياھەت» دېگەن مەشھۇر رومان ئەنە شۇ شۇەنزاڭ ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ئاساسىدا يېزىلغان.

9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار يولۇققان بۇددا دىنى ھەممىلا يەردە تىلەمچىلىك قىلىپ يۈرىدىغان يۇرت كېزەرلەر گۇرۇھلىرىنىڭ دىنى بولۇشتىن ئاللىقاچان قېلىپ، ئېنىق پىرىنسىپقا، مۇكەممەل تەشكىلاتقا، قاتتىق ئىنتىزامغا ۋە روشەن دىنىي دەرىجە تۈزۈمگە ئىگە دىن بولۇپ قالغان ئىدى. مەيلى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىدا بولسۇن، مەيلى ئۇيغۇرلار يېڭىدىن كىرىپ ئورۇنلاشقان خېشى كارىدورى ۋە تۇرپان ئويمانلىقىدا بولسۇن، بۇددا دىنى كەڭ ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە بولۇپ، تارىم ۋادىسىدىن تارتىپ شەرقىي دېڭىز قىرغىقىغىچە ئېلىمىزنىڭ ھەممە جايلىرىغا يېيىلغان ئىدى. بۇددا دىنى كەڭ جەمئىيەت تەبىقىلىرىنى تىزگىنلەپلا قالماستىن، دۆلەتنىڭ سىياسىي ھاياتىغىمۇ كەڭ ئارىلاشماقتا ئىدى. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، ئۇيغۇرلار ئورۇنلاشقان رايونلار دۇنيا بويىچە ئەڭ مۇھىم بۇددا دىنى مەركەزلىرىنىڭ بىرى ئىدى. دۇنخۇاڭدىكى مىسلىسىز كۆركەم ئۆڭكۈر بۇتخانىلار تۈركۈمى (مىڭ ئۆي) شەرقنىڭ مەدەنىيەت غەزنىسى دەپ تونۇلغان. بۇ ئۆڭكۈر بۇتخانىلار تۈركۈمىدىكى سەلتەنەتلىك بىنا ـ ئىمارەتلەر، بۇت (ساكيامۇنى) ئاساسىي تېما قىلىنغان رەڭگا ـ رەڭ سۈرەت ۋە ھەيكەللەر نۇرغۇن ئەسىرلەردىن كېيىنمۇ كىشىلەرنى ئۆزلۈكسىز جەلپ قىلىپ ۋە ھەيران قالدۇرۇپ تۇرغان. تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمى بولسا بۇددا دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىشىدا ئاساسلىق كۆۋرۈك بولۇپ، "بۇددا

دىنىنىڭ ئىككىنچى ماكانى" دەپ مەدھىيىلىنىپ كەلگەن.

گەرچە بۇددا دىنى بۇ رايونلاردا كەڭ يىلتىز تارتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇش ساھەسىگە سىڭىپ كىرىشى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ساھەسىنى كونترول قىلىشى ئۇنچىۋالا ئاسانغا چۈشمىگەن. چۈنكى ئۇيغۇرلار بۇ رايونلارغا ئۆزلىرى ئېتىقات قىلىپ كەلگەن شامان دىنى بىلەن مانى دىنىنى ئېلىپ كەلگەن ئىدى، بۇ دىنلار بىر خىل ئىدىيىۋى سىستېما بولۇش سۈپىتىدە، مۇقەررەر يوسۇندا، بۇددا دىنى بىلەن تىركەشكەن. تىركىشىش نەتىجىسىدە مۇتلەق كۆپ قىسىم ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلغان. بۇددا دىنى شۇنىڭدىن باشلاپ 600 يىلغىچە ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇش ساھەسىدە باشتىن-ئاياق مۇھىم ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن. ۋاھالەنكى، خېيشى كارىدورى رايونىدا ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئۇيغۇرلار كېيىنكى يىللارغىچىمۇ بۇددا دىنىغا بولغان ئېتىقادىنى ئۆزگەرتمىگەن.

بۇددا دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقىلىشىدا ئۇلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسىنىڭ مەنىۋى ۋاستىگە بولغان كەسكىن تەلىۋى ئاساسىي سەۋەبچى بولغان.

ئەگەر بىز ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇر خاندانلىقى بىلەن خېيشى ۋە شىجۇدا قۇرۇلغان ئىككى ئۇيغۇر ھاكىمىيىتىنىڭ سىياسى كۈچىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرىدىغان بولساق، تەبىئىي يوسۇندا مۇنداق تەسىراتلارغا كېلىمىز: ئۇيغۇر خاندانلىقى ئۆزى مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ۋاقىتلاردا قۇدرەتلىك قۇراللىق كۈچكە ئىگە ئىدى، تاڭ سۇلالىسىنى ھىمايىچى ئالىمىغاندا — بىزگە ئايانكى، تاڭ سۇلالىسى باشتىن-ئاخىر ئۇيغۇر خاندانلىقىنى قوللاپ كەلگەن — ئۇيغۇر

خاندانلىقىنىڭ ئەتراپىدا ئۇنىڭ كۈچىنى بېسىپ چۈشىدىغان ھېچقانداق كۈچ يوق ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئۆزىنىڭ قۇدرەتلىك قوراللىق كۈچىگە تايىنىپ، مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان ھالدا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ كەلگەن. ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىگە نىسبەتەن مەنىۋى ۋاستىلەردىن پايدىلىنىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۇنچىۋالا جىددى زۆرۈر ئەمەس ئىدى.

ۋاھالەنكى، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ ھالى باشقىچە ئىدى. گەرچە بۇ بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار دەۋر ياراتقان مەلۇم شارائىتتا مۇشۇ رايوندا سىياسى ۋە ھەربى جەھەتتە ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولغان بولسىمۇ، بىراق، ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ۋە ئەتراپىدا بىر مۇنچە دۈشمەنلەشكۈچى كۈچلەر مەۋجۇت ئىدى. ئاقىۋەتتە، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ سىياسى ۋە ھەربى كۈچى قاتتىق بەنت قىلىپ كېتىلگەن ئىدى.

روشەنكى، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ چەكلىك قوراللىق كۈچىگە تايىنىپ ھۆكۈمرانلىقىنى ساقلىشى ئىنتايىن قىيىن ئىدى. شۇڭا مەنىۋى ۋاستىلەردىن پايدىلىنىش ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ جىددى سىياسى ئېھتىياجى بولۇپ قالغان ئىدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى دىنىي مەسىلىدە ئۆزلىرىنىڭ كۆزلىگەن مەقسىدىگە يەتتى. بۇددا دىنى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ سىياسى مەنپەئەتىنى قوللىدى ۋە قوغدىدى.

ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى يېڭى رايوندا ناھايىتى تېزلا كۆپلەپ بايلىققا ئىگە بولدى. بۇلا ئەمەس، يەرلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپنىڭ ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇشى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ئۇلاردا

ئەسلى بار نەپسانىيەتچىلىكنى كۆچەيتتى. بۇنىڭدىن ھاسىل بولغان بىۋاستە ئاقىۋەت شۇ بولدىكى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىككى قۇتۇپقا بۆلۈنۈش كەسكىنلەشتى. ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلار تېخىمۇ بېيىدى، ئەمگەكچىلەر تېخىمۇ نامراتلاشتى. ئۇلار ئۆزئارا توقۇنۇشۇشقا باشلىدى ۋە بۇ توقۇنۇش شۇ ئۇيغۇرلارنى ھاكىمىيىتىنىڭ پۈتكۈل تارىخىي پائالىيەتلىرىگە سىڭگەن بولۇپ، مۇشۇ ھاكىمىيەت مەۋجۇت مەزگىلدە سادىر بولغان ھەممە تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ ئومۇمى ئارقا كۆرۈنۈشى بولۇپ قالدى.

رېئال تۇرمۇش — ئوبدان ئەينەك. ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ بىرمۇنچە قايمۇقتۇرغۇچى شوئارلىرى، ئىرقى بىر تەرەپلىمىلىكلىرى بىر مەزگىل ئىچىدە ئۆزىنىڭ بىر قىسىم پۇقرالىرىنى ئېزىقتۇرۇۋېتەلىگەن بولسىمۇ، لېكىن، ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئۆزلىرىنىڭ جانىجان مەنپەئەتىدىن ئۆزلىرى بىلەن ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇۋاتقان سىنىپىي قارىمۇ-قارشىلىقنى ئاخىر بىلىۋالاتتى.

مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا، بۇددا دىنىنىڭ بەزى كۆز قاراشلىرى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلاشتى. بۇددا دىنى ھاياتلىققا سەل قاراش، ھەممە كۈلپەتكە سۈكۈت قىلىشنى تەرغىب قىلىپ، كىشىلەرنى تۈرلۈك ھاقارەت، خورلۇق، زۇلۇم، ئاچارچىلىق ۋە نامراتلىققا تاقەت قىلىپ، شۇ يول بىلەن "باقىي ئالەم"دىكى بەخت-سائادەتنى قولغا كەلتۈرۈشكە چاقىردۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى مەلۇم دەرىجىدە بىخۇتلاشتۇردى.

بۇددا بۇتخانىلىرى يەنە كۆپلەپ زېمىن ئىگەللىگەن. پەقەت

قوجۇدىلا بۇتخانىلار 50 نەچچىگە يەتكەن. مۇشۇ بۇتخانىلار ئۆز يەرلىرىنى تامامەن دىخانلارغا ئىجارىگە بېرەتتى ۋە دىخانلارغا ئىجارە ھەققى تۆلەتتى. شۇنداق قىلىپ بۇددا دىنى ئىدېئولوگىيە جەھەتتە ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە يېڭىدىن پەيدا بولغان فېئودالىق تۈزۈمنى قوغداپلا قالماستىن، بەلكى مۇشۇ خاراكتېردىكى ئېكسپىلاتاتسىيىگە بىۋاستە قاتناشتى.

بۇددا دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ مەنىۋى ۋاستىلەردىن پايدىلىنىش ئېھتىياجىغا ئۇيغۇن بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى سۇلالىلەرگە ماسلىشىش ئېھتىياجىنى قاندۇرۇشقىمۇ ئۇيغۇن ئىدى.

ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى بۇددا دىنىغا سۆيۈنۈشكە شۇنداق مۇھتاج بولغان ئىكەن، بۇددا دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا يۇقۇرىدىن تۆۋەنگىچە تارقالغانلىقى، يەنى بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىش جەمىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرىدىن ئەمەس، بەلكى ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىن باشلانغانلىقى تەبىئى.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلغانلىقى توغرىسىدىكى مەلۇمات مىلادى 965-يىلى يېزىلغان. شۇ يىلى شىجۇ ئۇيغۇرلىرى سۇڭ سۇلالىسىگە راھىپ فا يۈەن باشچىلىقىدا دىنىي خاراكتېر ئالغان سوغا-سالام يەتكۈزۈش ئەلچىلەر ئۆمىكىنى ئەۋەتكەن[49].

بۇددا دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇيغۇر راھىپلىرى ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونى بويىچە بۇددا دىنىنىڭ ئەڭ ئاكتىپ، ئەڭ نوپۇزلۇق تارقاتقۇچىلىرى ۋە ۋەكىللىرى بولۇپ

قالدی. خەنزۇ خەلقی ئاساس قىلىنىپ قۇرۇلغان ئالتۇنتاغ ئېلىدا بۇددا دىنىغا ئائىت چوڭراق پائالىيەتلەرگە رىياسەتچىلىك قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئۇيغۇر راھىپلىرى تەكلىپ قىلىنىپ تۇردی.

ئۇيغۇر راھىپلىرىنىڭ دىن تارقىتىش پائالىيىتى يالغۇز تىيانشاننىڭ جەنۇبى رايونى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدی. ئۇلار تاڭغۇتلار رايونىدىمۇ يۇكسەك ئىناۋەتكە نائىل بولدی. بۇنىڭ گەۋدىلىك بىر مىسالى شۇكى، يۈەنخاۋ تاڭغۇت خاندانلىقى (غەربىي شيا)نىڭ پادىشاسى بولغاندىن كېيىن، پايتەختى شىڭچىڭفۇدا تاڭغۇت خاندانلىقى بويىچە كۆلىمى ئەڭ زور بولغان، ئاساسلىق ئىمارىتىنىڭ ئېگىزلىكى بىرقانچە جاڭ كېلىدىغان گاۋتەيسى (ئېگىز بۇتخانا) ناملىق بىر بۇتخانا سالدۇرۇپ، شەخسەن ئۆز نامىدىن نۇرغۇن ئۇيغۇر راھىپلىرىنى بۇ يەرگە كېلىپ دىنىي پائالىيەتلەرگە رىياسەتچىلىك قىلىشقا، بۇددا دىنى كىلاسسىكلىرىنى تەرجىمە قىلىشقا تەكلىپ قىلغان، يۈەنخاۋنىڭ ئوغلی لياڭزو تاڭغۇت خاندانلىقىنىڭ پادىشاسى بولغاندىن كېيىن، پايتەخت شىڭچىڭفۇنىڭ غەربىدە يەنە بىر چوڭ بۇتخانا سالدۇرغاندا، بۇ يەردىمۇ نۇرغۇن ئۇيغۇر راھىپلىرى بۇددا دىنىنى تەرغىپ قىلغان ۋە بۇددا دىنى كىلاسسىكلىرىنى چۈشەندۈرگەن، ھەتتا پادىشا لياڭزونىڭ ئۆزىمۇ دائىم بۇ يەرگە كېلىپ، ئۇيغۇر راھىپلىرىنىڭ شەرھىلەش نۇتۇقلىرىنى ئاڭلاپ تۇرغان.

ئۇيغۇر راھىپلىرىنىڭ نامى تاڭغۇت خاندانلىقىدىن ھالقىپ، لياۋ سۇلالىسىدىمۇ تونۇلدی. مىلادی 1067-يىلى تاڭغۇت خاندانلىقىنىڭ لياۋ سۇلالىسىگە ئەۋەتكەن نوقۇل دىنىي خاراكتىر ئالغان بىر ئەلچىلەر ئۆمىكى لياۋ سۇلالىسىگە ئالتۇن ھەل بېرىلگەن بۇت ھەيكىلىنى ۋە بۇددا دىنى كىتاپلىرى قاتارلىق نەرسىلەرنى تەقدىم

قىلغاندىن تاشقىرى، يەنە لىياۋ سۇلالىسىگە بىر ئۇيغۇر راھىبىنى تونۇشتۇرغان. بۇ ئىش ئۇيغۇر راھىبلىرىنىڭ لياۋ سۇلالىسىدىمۇ ناھايىتى يۇكسەك ئابروي قازانغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ⑩.

بۇددا دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا كەڭ تارقىلىپ كەتكەنلىكىنىڭ ئەڭ روشەن ئالامىتى شۇكى، بۇددا دىنى راھىبلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى شامان دىنى داخانلىرى ۋە مانىستلارنىڭ ئورنىنى بېسىپ، ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ سىياسىي پائالىيەتلىرىگە قاتناشتى. ئۇلار قاغاننىڭ خۇسۇسىي ۋەكىلى سۈپىتىدە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىغا بېرىپ، سوغا ـ سالام يەتكۈزۈش ياكى قاغانغا ھەمرا بولۇپ باشقا جايلاردىن كەلگەن ئەلچىلەرنى قوبۇل قىلىش ئىشلىرىغا قاتنىشاتتى. بۇتخانىلارمۇ ئەلچىلەرنى قوندۇرىدىغان جاي بولۇپ قالدى⑪.

ئۇيغۇرلارنىڭ بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلغانلىقى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت ـ سەنئەت تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە ئىدى.

بۇددا دىنى ھىندىستاندا "ھىنايانا ـ نىرۋاناغا بارىدىغان كىچىك يول" ۋە "ماخايانا ـ نىرۋاناغا بارىدىغان چوڭ يول" دەپ ئىككى مەزھەپكە بۆلۈنگەندىن كېيىن، ماخايانا مەزھىپىدىكىلەر بۇت (ساكيا ـ مونى)نى ئىلاھىيلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ھەيۋەتلىك زور بۇتخانىلارنى سېلىپ، ھەيكەلتاراشلىق ۋە ئويما رەسىم قاتارلىق شەكىل چىقىرىش سەنئىتىدىن پايدىلىنىپ، بۇتنىڭ ئوبرازىنى ياراتقان، سىرلىق بۇددا دىنى پىرىنسىپلىرىنى جانلىق سەنئەت ئەسەرلىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، كىشىلەردە كۆركەم، ئوبرازلىق تۇيغۇ ھاسىل قىلغان.

ئۇيغۇرلار سەنئەت جەھەتتە تالانتلىق مىللەت. بۇددا دىنىنىڭ شەۋكەتلىك سەنئىتى ئۇلاردا يېڭى سەنئەت ئىجادىيىتى ئىلھامىنى

قوزغىدى. نەتىجىدە شۇ مەزگىللەردە، ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق سەنئىتى، بولۇپمۇ ھەيكەلتاراشلىق، ئويما رەسىمچىلىك سەنئىتى ناھايىتى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ئۇلار كۆركەم ۋە ھەيۋەتلىك بۇتخانىلارنى، يېڭى ئۆڭكۈر بۇتخانىلىرىنى سالدى ھەمدە ئۇنىڭغا مۇناسىپ لايدىن بۇت ھەيكەللىرىنى ياسىدى ياكى ئويۇپ چىقتى، بۇددا دىنى مەزمۇن قىلىنغان ھەر خىل تام رەسىملىرىنى سىزدى.

ئەگەر كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ھەيكەلگە چوقۇنۇشقا قارشى تۇرىدىغان ئىسلام دىنى ھەيكەلتاراشلىق ۋە رەسساملىق سەنئىتىنى چەكلەپ قويمىغان بولسا، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەيكەلتاراشلىق، رەسساملىق ۋە شەكىل چىقىرىش سەنئىتى تېخىمۇ تەرەققىي تاپقان بولاتتى. تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان كېيىنكى مەزگىللەردىكى بۇددا دىنى قۇرۇلۇشلىرىنىڭ خارابىلىرى ۋە ئۆڭكۈرلەر (بۇلار ئادەتتە مىڭ ئۆي دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە) دىكى لاي ھەيكەل، ئويما رەسىم ۋە تام رەسىملىرى ھىلىمۇ بىزگە ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ سەنئەت تالانتىنىڭ يۈكسەكلىكىنى نامايان قىلىپ تۇرماقتا.

بۈگۈنكى كۈندە دۆلەت تەرىپىدىن مۇھاپىزەت قىلىنىۋاتقان، تارىم ۋادىسىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان مەدىنىي يادىكارلىقلارنىڭ كۆپ قىسمى بۇددا دىنى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، ھەتتا ئۇلارنىڭ بىرمۇنچىلىرىدا كىشىلەرنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرى مەزمۇن قىلىنغان. بىراق شۇنى تەكىتلەش كېرەككى، بۇلار سەنئەت ئەسەرلىرى بولۇپ، ھەر مىللەت ئەمگەكچىلىرىنىڭ پاراسىتى ۋە تالانتىنىڭ جەۋھىرى، شۇنداقلا تارىخنىڭ شاھىدى. شۇ سەۋەپتىن، ئۇلار قەدىرلەنمەكتە ۋە قوغدالماقتا.

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئاز كەم 600 يىل ئېتىقات قىلدى. بۇ مەزگىل تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن ئۇيغۇرلار بىر بىرىگە قوشۇلۇپ، بىر پۈتۈن ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرۈۋاتقان مەزگىل ئىدى. شۇڭا، بۇددا دىنىنىڭ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدىكى ئورنى ۋە رولىنى تەتقىق قىلىش ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىنى توغرا شەرھلەشتە كەم بولسا بولمايدىغان خىزمەت.

پايدىلىنىلغان كىتابلار

① «تارىخنامە»، 110 ـ جىلد، «ھونلار شەجەرىسى»؛
«خەن سۇلالىسى تارىخى. ھونلار شەجەرىسى»؛
«جىن سۇلالىسى تارىخى»، 97 ـ جىلد، «چارۋىچى قەبىلىلەر»؛
«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىرى»، 16 ـ جىلد، «خەن سۇلالىسى خاتىرىسى 10 ـ، ۋۇدىنىڭ يۈەنشۇ 3 ـ يىلى»؛
ساڭيۈەن جىزاڭ (ياپونىيىلىك): «جاڭ چيەننىڭ غەرپكە قىلغان سەپىرى توغرىسىدا تەتقىقات».
② «تارىخنامە»، 123 ـ جىلد، «فەرغانە تەزكىرىسى»؛
«خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي دىيار تەزكىرىسى»؛
«خەن سۇلالىسى تارىخى. جاڭ چيەننىڭ نەسەبنامىسى»؛
«ۋېي پادىشالىقى تارىخى»، 102 ـ جىلد، «غەربىي دىيار تەزكىرىسى».
③ «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىرى»، 20 ـ جىلد، «خەن سۇلالىسى خاتىرىسى 12 ـ، ۋۇدىنىڭ يۈەندىڭ 2 ـ يىلى».
④ «خەن سۇلالىسى تارىخى. پادىشا ۋۇدىنىڭ نەسەبنامىسى»؛
«خەن سۇلالىسى تارىخى. جۇغراپىيە»؛
«پەرمانلار توپلىمى. چېگرا مۇداپىئەسى 9 ـ».

⑤ «تارىخنامە»، 110 ـ جىلد، «ھونلار شەجەرىسى».
⑥ «تارىخنامە. لى گۇاڭلىنىڭ نەسەپنامىسى»؛
«خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي دىيار تەزكىرىسى».
⑦ «خەن سۇلالىسى تارىخى، مەنسەپ ۋە بەگزادىلەر»؛
«خەن سۇلالىسى تارىخى. جېڭ جى نەسەپنامىسى»؛
«خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي دىيار تەزكىرىسى»؛
«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 26 ـ جىلد، «خەن سۇلالىسى
خاتىرىسى 18 ـ ، شېنجۆ 2 ـ يىلى».
⑧ «كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى»، 88 ـ جىلد، «غەربىي دىيار
تەزكىرىسى»؛
«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 37 ـ جىلد، «خەن سۇلالىسى
خاتىرىسى 29 ـ ، ۋاڭ ماڭنىڭ شىجيەنگو 2 ـ 3 ـ يىللىرى».
⑨ «كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى»، 88 ـ جىلد، «غەربىي دىيار
تەزكىرىسى».
⑩ «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 45 ـ جىلد، «خەن سۇلالىسى
خاتىرىسى 37 ـ ، مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ 17 ـ يىلى».
⑪ «كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى، گېڭ گۇڭنىڭ نەسەپنامىسى»؛
«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 45 ـ جىلد، «خەن سۇلالىسى
خاتىرىسى 37 ـ ، مىڭدىنىڭ يۇڭپىڭ 17 ـ 18 ـ يىللىرى».
⑫ «كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي دىيار تەزكىرىسى».
⑬ «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 50 ـ جىلد، «خەن سۇلالىسى
خاتىرىسى 42 ـ ، 43 ـ ».
⑭ «جىن سۇلالىسى تارىخى. جۇچۇ مىڭشۇن نەسەپنامىسى»؛
«شىمالىي سۇلالىلەر تارىخى. غەربىي دىيار تەزكىرىسى، قوجۇ»؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. دى، خۇلار شەجەرىسى، بۇيۇك جۇچۇ
مىڭشۇن»؛
«لياڭ پادىشالىغى تارىخى»، 54 ـ جىلد.

⑮ لو جېنيۇ: «قوجۇدىكى چۇ جەمەتىنىڭ نەسەپنامىسى»؛
خۇاڭ ۋېنبى: «قوجۇنىڭ زىمىن دائىرىسى ۋە ناھىيە ـ ۋىلايەتلىرى».
⑯ «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 201 ـ جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى 17 ـ ، گاۋزۇڭنىڭ شيەنخېڭ 1 ـ يىلى».
⑰ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار شەجەرىسى» (ئىككىنچى بۆلۈم)؛
«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 205 ـ جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى 66 ـ ، يىزۇڭنىڭ شيەنتۇڭ 6 ـ يىلى».
⑱ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ۋاڭ يەندېـنىڭ نەسەپنامىسى».
⑲ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى». 46 ـ جىلد، «مەنسەپلەر، 2 ـ»؛
«لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، 70 ـ جىلد، «بېقىندى ئەللەر».
⑳ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 490 ـ جىلد، «كۆچار تەزكىرىسى»؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە. بېقىندى چارۋىـچىلار 7 ـ»؛
«ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى (زەيلى)»، 110 ـ جىلد.
㉑ «تاڭ سۇلالـىسى يېڭى تارىـخى»، 217 ـ جىلد (ئىـككىنچى بۆلۈم)، «ئۇيغۇرلار. قىرغىزلار».
㉒ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 216 ـ جىلد، «تۆبۆتلەر» (ئىككىنچى بۆلۈم).
㉓ «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى»، 250 ـ جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى 66 ـ ، يىزۇڭنىڭ شەنتۇڭ 4 ـ يىلى»؛
«لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، 46 ـ جىلد، «مەنسەپلەر»؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 490 ـ جىلد؛
شى يەن: «دۇنخۇاڭ تاش ئۆڭكۈردىكى رەسىملەرنىڭ بېغىشلىمىلىرى توغرىسىدا»؛
㉔ جياڭ لياڭفۇ: «دۇنخۇاڭ ـــ ئۇلۇغ مەدەنىيەت غەزنىسى».
㉕ «لـياۋ سۇلالـىسى تارىـخى»، 36 ـ جىـلد، «تەزكىـرە 6 ـ ، ھەربى ئىشلار تەزكىرىسى» (ئىككىنچى بۆلۈم).

㉖ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 490 ـ جىلد، «قوجۇ تەزكىرىسى».
㉗ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ۋاڭ يەندېنىڭ نەسەپنامىسى».
㉘ «شىنجاڭنىڭ دەريا ـ ئېقىنلىرى جۇغراپىيىسى»، ئىلىم ـ پەن نەشرىياتى 1966 ـ يىلى نەشرى.
㉙ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. قوجۇ. ۋاڭ يەندېنىڭ قوجۇغا ئەلچى بولۇپ بېرىشى».
㉚ «بەش دەۋرنىڭ كونا تارىخى»، 138 ـ جىلد، «ئۇيغۇرلار»؛
«بەش دەۋرنىڭ تارىخىدىن مەجمۇئە»، 28 ـ جىلد؛
«پۈتۈكلەر جەۋھىرى»، 972 ـ جىلد؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇيغۇرلار»؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە. ېىقىندى چارۋىچى قەبىلىلەر 4 ـ ، 7 ـ »؛
«لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، 70 ـ جىلد، «ېىقىندى ئەللەر».
㉛ «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» (بىرىنچى كىتاپ)، 70 ـ 76 ـ بەتلەر.
㉜ «قېتانلار دۆلىتى تەزكىرىسى»، 26 ـ جىلد، «قوجۇ».
㉝ يۈسۈپ زىياشىرۋانى: «ئۇيغۇر خەلق قەھرىمانلىرىغا ئائىت ھېكايەلەردىن پارچە ـ چەشتانى ئىلىگبەگ»، شىنجاڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىجتىمائى تارىخىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى 1959 ـ يىلى كۆچۈرۈپ ماشىنكىدا باستۇرغان نۇسخىسى.
㉞ فېڭ جياشېڭ: «ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئىككى پارچە توختام»، «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 1960 ـ يىللىق 6 ـ سانىغا قارالسۇن؛
فېڭ جياشېڭ، دىنېشېۋ: «ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان بىنتۇڭ (شەنبىن) توغرىسىدىكى ئۈچ پارچە تىلخەت»، «ئارخېئولوگىيە» ژورنىلىنىڭ 1958 ـ يىللىق 2 ـ سانىغا قارالسۇن؛
ۋۇ جىن: «قۇمۇلدا ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان نۇرغۇن بۇددا نوملىرى

تېپىلـدى»، «مەدەنىي يادىكارلـىقلار» ژورنىلـىنىڭ 1960 ـ يىـلىق 5 ـ سانىغا قارالسۇن.

㉟ لو چاڭپېي، سەي مېيباۋ: «باسبا يېزىغى ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خەنزۇ تىلى».

㊱ كارت: «جۇڭگودا مەتبەئەچىلىكنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ۋە غەرپكە تارقىلىشى».

㊲ خۇاڭ ۋېنبى: «تۇرپاندا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش»؛
گىروپ: «غەربىي دىياردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر توغرىسىدا مىساللار»؛
ل. كوك: "جۇڭگو تۈركىستانىدا تېپىلغان يەر ئاستى يادىكارلىقلار».

㊳ گروپ: «غەربىي دىياردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەر توغرىسىدا مىساللار».

㊴ ن. ك. سىنخا، ئا. ك. بانناجى: «ھىندىستاننىڭ ئومۇمى تارىخى»، بەشىنچى باپ، ئىككىنچى بۆلۈم.

㊵ سېكىس: «ئافغانىستان تارىخى» يەتتىنچى باپ؛
سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى: «دۇنيانىڭ ئومۇمى تارىخى»، ئون سەككىزىنچى باپ، بىرىنچى بۆلۈم.

㊶ خې چاڭچۈن: «قەدىمقى غەربىي دىيارنىڭ قاتناش نەقلىياتى ۋە فا شيەننىڭ ھىندىستانغا زىيارىتى»، خۇبېي خەلق نەشرىياتى 1956 ـ يىل نەشرى؛
لياڭ رېنگۈڭ: «بۇددا دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىشى ھەققىدە تەتقىقات»، «جۇغراپىيە ئىلمى» ژورنىلى، مىنگونىڭ 11 ـ يىلىدىكى 12 ـ ئايلىق سانىدىن.

㊷ يەن ۋېنرۇ: «شىنجاڭدىكى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى تاش ئۆڭكۈرلەر»، «مەدەنىي يادىكارلىقلار» ژورنىلىنىڭ 1962 ـ يىللىق 7 — 8 ـ بىرلەشمە سانىدىن.

㊸ «جىن سۇلالىسى تارىخى» 95 ـ جىلد، «فوتۇدىڭ»؛
«سىخەي»، 6 ـ كىتاپ، 109 ـ بەت.
㊹ «جىن سۇلالىسى تارىخى»، 95 ـ جىلد «كۇماراجىۋا»؛
«سىخەي» 6 ـ كىتاپ، 110 ـ بەت.
㊺ «سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن راھىپلارنىڭ نەسەپنامىلىرى»،
5 ـ جىلد.
㊻ «بۇددا كىتاپلىرىنى كەلتۈرۈش خاتىرىسى»نىڭ 2 ـ جىلدىدە مۇنداق دېيىلىدۇ: "شاجۇلۇق جۇ شىشىن گەنلۇ 5 ـ يىلى چاشتانا (خوتەن) دۆلىتىگە بېرىپ بۇ كىتاپنى ئېلىپ كەلدى. بۇ بىراخما يېزىقىدا يېزىلغان 91 باپلىق كىتاپ ئىدى."
㊼ «بۇددا مەملىكىتى ھەققىدە» يەنى «ھىندىستانغا ساياھەت»؛
خې چاڭچۇن: «قەدىمقى غەربىي دىيارنىڭ قاتناش نەقلىياتى ۋە فا شيەننىڭ ھىندىستانغا زىيارىتى»؛
دىڭ چيەن: «جىن سۇلالىسىدىن فا شيەننىڭ بۇددا مەملىكىتى ھەققىدىكى كىتاۋىدىكى جۇغراپىيىلىك دەلىل»، «جۇغراپىيە ئىلمى» ژورنىلىنىڭ مىنگونىڭ 6 ـ يىلىدىكى 12 ـ سانىغا قارالسۇن.
㊽ «بۈيۈك تاڭ سۇلالىسى زامانىدا غەربىي دىيار توغرىسىدا مەلۇمات».
㊾ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 490 ـ جىلد، «قوجۇ»؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ۋاڭ يەندېنىڭ قوجۇغا ساياھىتى».
㊿ «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»، 450 ـ جىلد، «شىيا دۆلىتى (تاڭغۇتلار) تەزكىرىسى».
(51) «ۋاڭ يەندېنىڭ قوجۇغا ساياھىتى»؛
لى جىچاڭ: «چاڭچۇن ئەۋلىيانىڭ غەرپكە زىيارىتى».

ئالتىنچى باپ
غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى

بىرىنچى بۆلۈم قاراخانىلار خاندانلىقى

ئۇيغۇر خاندانلىقى پارچىلانغاندىن كېيىن، غەربكە كۆچۈپ ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىقىغا ئورۇنلاشقان بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا كۈچىيىپ، قۇدرەتلىك قاراخانىلار خاندانلىقىنى قۇردى. بۇ خاندانلىق ئەڭ قۇدرەت تاپقان چاغلاردا، غەربتە ئامۇ دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ زور بىر قىسىم رايونى ۋە هازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلارنىڭ ھەممىسى ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولدى.

1. قاراخانىلار خاندانلىقى ۋۇجۇتقا كېلىشتىن ئىلگىرىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىقىنىڭ تارىخىي شارائىتى

ئوتتۇرا ئاسىيا — ئىنسانىيەت مەدىنىيىتى بەرپا بولغان جايلارنىڭ بىرى. نۇرغۇن ئەسىرلەردىن بۇيان، بۇ كەڭ رايوننىڭ سىياسى خەرىتىسىدە قايتا-قايتا ئۆزگىرىشلەر بولدى. جەمىيەتتىكى ئىچكى داۋالغۇشلار، ئۇرۇش ۋە تالاش-تارتىشلار ۋەجىدىن بۇ يەردىكى بەزى دۆلەتلەر يوقالغان، بەزى دۆلەتلەر گۈللەنگەن ئىدى.

لېكىن، تۈرلۈك سەۋەپلەر تۈپەيلىدىن، خېلى ئۇزاق ۋاقىتلارغىچە بۇ رايوندا ئۆز ئەتراپىدىكىلەرنى ئۆزىگە قاراتالايدىغان هاكىمىيەت مەركىزى شەكىللەنمىگەن ئىدى.

تەبىئى توسالغۇلار تەرىپىدىن ئايرىۋېتىلگەن نۇرغۇن بوستانلىق ۋە ئوتلاقلارنى بىرمۇنچە دىخانچىلىق ئاھالىلىرى ۋە چارۋىچى قەبىلىۋى خەلقلەر ئۆز تەسىر دائىرىسى قىلىۋالغان، ئۇلار بىر بىرى بىلەن تىركىشىپ، كۈچلىرىنى ئۇپرىتىپ تۇرغان ئىدى. نەتىجىدە بۇ رايون ئاسىيانىڭ شەرقىي ۋە غەربىي قىسىملىرىدا قۇرۇلغان قۇدرەتلىك هاكىمىيەتلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا قېپقالدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا توغرىسىدىكى دەسلەپكى خەنزۇچە مەلۇمات ئېلىمىزنىڭ خەن سۇلالىسى ۋاقتىدا يېزىلغان. شۇ ۋاقىتلاردا بۇ رايون بولۇپمۇ ئۇنىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونى (ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسى ئوتتۇرىسىدىكى رايونلار) دىكى بىر قاتار بۆلۈنمە هاكىمىيەتلەر خەن سۇلالىسىنىڭ بېقىندى دۆلىتىگە ئايلىنىپ، خەن سۇلالىسى غەربىي دىيار دۇخۇ (سەرتاپلىق) مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغان ئىدى①.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا، تۈرك خاندانلىقى جۇڭغار ئويمانلىقى بىلەن سوڭغۇل دالاسىنى تامامەن ئۆز ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىمۇ ئۆز تەسىر دائىرىسى ئىچىگە كىرگۈزۈپ، بۇ رايونلارغا قارىتا بىر تۇتاش مەمۇرى باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. 6-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تۈرك خاندانلىقى شەرقىي تۈرك خاندانلىقى ۋە غەربىي تۈرك خاندانلىقىغا بۆلۈنۈپ كەتكەندە، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى غەربىي تۈرك خاندانلىقىنىڭ تەركىۋى قىسمى بولدى.

غەربىي تۈرك خاندانلىقى بىرقانچە قېتىم زەئىپلىشىش ۋە گۈللىنىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، يابغا قاغان ۋاقتىغا كەلگەندە (611 ــ 618 ـ يىللاردا) جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى سىر ـ تاردۇش قەبىلىسى ۋە تېلې قەبىلىلىرىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى شەرقىي شىمالدا ئالتاي تاغ تىزمىلىرىغىچە، شەرقىي جەنۇپتا يۈمېنگۇەنگىچە، غەربىي شىمالدا كاسپى دېڭىزىغىچە، غەربىي جەنۇپتا بۈگۈنكى ئافغانىستان تەۋەلىكىدىكى ھىندىقۇش تېغىغىچە كېڭەيتتى. مىلادى 618 ـ يىلى، ئۇنىڭ ئىنىسى قۇتلۇق ياپقۇ قاغان بولغاندا، تۈرك خاندانلىقى شىمالدا تېلې قەبىلىلىرىنى قايتا بويسۇندۇرۇپ، غەربىي جەنۇپتا ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، توخارىستاننى بېسىۋالدى. غەربىي تۈرك خاندانلىقى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى كۇچارنىڭ شىمالىغا جايلاشقان ئاق تاغدىكى يۇلتۇز دېگەن يەردە بارگاھ تىككەندىن تاشقىرى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوياپ قەلئەسى (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى قازاقىستاننىڭ توقماق شەھىرى) بىلەن تالاس (ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى قازاقىستاننىڭ تەۋەلىيا ئاتا دېگەن يېرى) ئارىلىقىدىكى مىڭبۇلاق دېگەن يەردە يەنە بىر يازلىق پايتەخت قۇردى. غەربىي تۈرك خاندانلىقىنىڭ كۈچىيىشى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنىڭ سىياسى ئورنىنى زور دەرىجىدە ئۆستۈردى.

مىلادى 655 ـ يىلى، تاڭ سۇلالىسى ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىدا بىر يولىلا غەربىي تۈرك خاندانلىقىنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى يوقاتتى. شۇنىڭدىن كېيىن غەربىي تۈرك خاندانلىقى تاشقى مەغلۇبىيەت ۋە ئىچكى توپىلاڭلارنىڭ زەربىسى نەتىجىسىدە ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا يوقالدى. تاڭ سۇلالىسى تىيانشاننىڭ جەنۇبى

ۋە شىمالىدا، كاسپىي دېڭىزىدىن تارتىپ پامىر ئېگىزلىكىگىچە بولغان كەڭ رايوندا 45 تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى، 115 ئايماق تەسىس قىلىپ (بۇنىڭ 38ى ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىدى)، بۇلارنىڭ ھەممىسىنى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىغا قويغان (ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ كۇچار ۋە تۇرپاندا قۇرۇلغان) ئىدى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقى "تۆگىلۈك-سۆيگۈن توپىلىڭى" ۋە ئەرەبلەرنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى تۈپەيلىدىن ئۈزۈلۈپ قالدى. ئەرەبلەر ئەسلىدە ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ياشايتتى. مىلادى 622-يىلى، مەككىلىك مۇھەممەت بەرپا قىلغان ئىسلام دىنى بىر ئىلاھقا ئېتىقات قىلىش دىنىي پىرىنسىپى ۋە "ھەممە مۇسۇلمانلار قېرىنداشتۇر" دېگەن تەشۋىقاتلىرى ئارقىلىق ئەرەب يېرىم ئارىلىدا سىياسى بىرلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرغۇچى ئىدىيىۋى قورال بولۇپ قالدى. ھالبۇكى، ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ ھەقىقى بىرلىككە كېلىشى ئۇنىڭ سىرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلىشى ئارقىسىدا ئورۇنلاندى.

ئەرەبلەرنىڭ بۇ داغدۇغىلىق ئىشلىرىغا شۇ ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا دېڭىز بويى، غەربىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۇراقسىز سىياسى ۋەزىيەت شەرت ھازىرلاپ بەرگەن ئىدى. مىلادى 602-يىلىدىن 628-يىلىغىچە داۋاملاشقان ۋىزانتىيە بىلەن ئىران (ساسانىلار) ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدىكى بۇ ئىككى قۇدرەتلىك ئىمپېرىيىنى ھالسىزلاندۇرۇپ قويدى. ۋاھالەنكى، ئۇلار شۇ ۋاقىتتا ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ سىرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلىشىنى چەكلىيەلەيدىغان ئاساسلىق كۈچلەر ئىدى.

ئىچكى-تاشقى شەرت-شارائىتلار ھازىرلانغاندىن كېيىن، ئەرەبلەر "جىھاد" شوئارىنىڭ رىغبىتىدە شىددەتلىك شاۋقۇن-سۈرەن بىلەن ئوتتۇرا دېڭىز بويى رايونىغا ھەم ئىران ئېگىزلىكىگە قاراپ ئاتلاندى. مىلادى 637-يىلى، ئىران ساسانىيلار خاندانلىقىنىڭ پايتەختى كتېسفېن (مەدايىن)نى، 640-يىلى پۈتكۈل پەلەستىن ۋە سۈرىيىنى، 642-يىلى مىسىرنى بويسۇندۇرۇپ، مىسىرنىڭ ئەڭ مۇھىم پورتى ئالېكساندرىيىنى ئىشغال قىلدى. 651-يىلىغا كەلگەندە، ئىراننى بويسۇندۇرۇپ بولدى، شۇ يىلى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ تەسىر كۈچى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغىچە كېڭەيدى. ئەرەب قوشۇنلىرى قاراقۇمدىن ئۆتۈپ ئامۇ دەرياسىغىچە يېتىپ كەلدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۆز تارىخىدا يېڭى بىر مۇساپىنى باشلىدى.

7-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدە بۆلۈنۈش پەيدا بولدى، مىلادى 661-يىلى تۆتىنچى خەلىپە ئەلى كۇفا شەھىرىدە قەست بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ئۇمەييا جەمەتىنىڭ قولىغا ئۆتتى.

ئەرەبلەر دەسلەپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كىرگەندە، پەقەت تالان-تاراج قىلىشنىلا مەقسەت قىلغاچقا، بۇ رايوندا ئولتۇراقلىشىش بازىسى ۋە مۇداپىئە ئىستىھكاملىرىنى قۇرۇشقا ئانچە ئەھمىيەت بەرمىگەن ئىدى. ئۇمەييا سۇلالىسى (خەلىپىلىگى)گە كەلگەندە، ئەرەب ئىمپېرىيىسى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا كۆپلەپ ئادەم كۈچى ۋە ماددى كۈچ سەرپ قىلىپ، پىلانلىق ھالدا بىر قاتار ئۇرۇشلارنى قوزغاپ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇھىم شەھەر-قەلئەلەردىن توخارىستان (667-يىلى)، بۇخارا (674-يىلى)، فەرغانە (706-يىلى)، سەمەرقەنت،

خارەزىم (711 - يىلى) قاتارلىق جايلارنى ئارقىمۇ - ئارقا ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى.

قولغا كىرگۈزگەن بۇ زىممىندىكى ئورنىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، نۇرغۇن ئەرەب ئائىلە تەۋەلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەھەر - قەلئەلىرىگە ھەم يېزا - سەھرالىرىغا كۆچۈرۈلدى. ئەرەبلەر يەنە ئوتتۇرا ئاسىياغا باش نازارەتچى ئەۋەتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئىسلام دىنىنى تارقاتقۇچى زور بىر تۈركۈم كىشىلەرمۇ بۇ رايونغا كىرىپ، ئىسلام دىنىنى كەڭ كۆلەمدە تارقاتتى.

مىلادى 715 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئەنشى دۇخۇسى لۇ شيۇجىڭ فەرغانە پادىشاسىنىڭ تەلىۋىگە بىنائەن، ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ كۇچاردىن يولغا چىقىپ، پامىر ئېگىزلىگى ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىياغا بېرىپ ئۇرۇش قىلدى②. فەرغانە قەلئەسىنىڭ يېنىدا تاڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. بىراق تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قاتتىق داۋالغۇش (ئۆگلۈك - سۆيگۈن توپىلىڭى)نىڭ شەپىسى كەلگەنلىگى ئۈچۈن، شۇنىڭدەك تاڭ سۇلالىسىنىڭ يېڭى بىر ئەۋلات مەمۇرى ۋە ھەربى ئەمەلدارلىرى تېچلىق مۇھىتىدا ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپ، تۆھپە يارىتىشقا ئىنتىلىشتەك مەردانىلىق ۋە باتۇرلۇقتىن مەھرۇم بولغانلىقى ئۈچۈن، 8 - ئەسىردە تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا قولغا كەلتۈرگەن پارچە - پۇرات غەلىبىلىرى جەڭگىۋارلىغى ئۈستۈن ئەرەب ئىمپېرىيىسى قوشۇنلىرىنىڭ زەپەر مارشى ئىچىدە ناھايىتى تېزلا يوقىلىپ كەتتى.

مىلادى 750 - يىلى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربى سەركەردىسى گاۋشيەنجى (چاۋشيەنزۇ مىللىتىدىن) تىيانشانىنىڭ جەنۇبىدا تۆبۈتلەر

ئۇستىدىن غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇننى باشلاپ پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، 700 چاقىرىم ئىچكىرىلەپ كىرىپ، تالاستا ئەرەب ئىمپېرىيىسى قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. ئۇرۇش تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى بىلەن ئاياقلاشتى③. شۇنىڭدىن كېيىنكى 100 يىل داۋامىدا، تۈبۈتلەر تاڭ سۇلالىسىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا ھۆكۈمرانلىق قىلدى ھەم ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرققە قاراپ داۋاملىق ئىلگىرىلىشىنى توسۇشتەك ئېغىر ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالدى.

مىلادى 720-يىلى، ئابباسلار خەلىپىلىكى ئۇمەييا خەلىپىلىكىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، خەلىپىلىك ھۆكۈمرانلىقىنى تارتىۋالدى. بۇ يېڭى خەلىپىلىك كونا كۈچلەرنىڭ غوۋغاسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، ساسانىلار خاندانلىقىنىڭ پايتەختى كتېسفېن يېنىدا ئۆزلىرىنىڭ پايتەختى — ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ چولپانى دەپ تەرىپلەنگەن باغدات شەھىرىنى بىنا قىلدى.

كېيىنكى 100 يىل داۋامىدا، ئىسلام دىنى تەرىپىدىن بىرلەشتۈرۈلگەن ۋە رىغبەتلەندۈرۈلگەن ئەرەب ئىمپېرىيىسى كۈچلۈكلۈكتىن ئاجىزلىققا قاراپ يۈزلەندى. ئەرەب ئىمپېرىيىسى 9-ئەسىردە ئىسپانىيىدىن مەھرۇم قالدى. ئافرىقىدا، بۇرۇن ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنى بولغان ماراكەشتە ئىدرىسلار خاندانلىقى، ئالجىرىيە بىلەن تۇنىستا ئەرەبىيە خاندانلىقى، مىسىردا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركلەردىن بولغان تۇرانى باشچىلىقىدىكى خاندانلىق بارلىققا كەلدى، بۇنىڭدىن باشقا، گرۇزىيە، ئەرمەنىستان ۋە ئەزەربەيجان قاتارلىق جايلاردىمۇ يەرلىك فېئودال ھاكىمىيەتلەر ۋۇجۇتقا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن غالىپ ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ ئۆلى تەۋرەپ قالدى.

ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ پارچىلانغانلىقى ۋە ئاجىزلاشقانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەرلىك فېئودال كۈچلەرنىڭ زورىيىشىغا ئىمكانىيەت ياراتتى. مىلادى 819-يىلى ماۋۇرائۇننەھر رايونىدا تاجىكلار ئاساس قىلىنغان سامانىلار خاندانلىقى قۇرۇلدى. مۇشۇ خاندانلىقنى قۇرغان سامانى ئىسىملىك كىشى ئەسلىدە پارس ئاقسۆڭەكلىرىدىن ئىدى. مىلادى 874-يىلى سامانىلار خاندانلىقى بۇخارا بوستانلىقىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى، مىلادى 900-يىلى ئىراننىڭ شەرقىي قىسمىدىكى خۇراساننى بويسۇندۇردى. ئۇزاق ئۆتمەي، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سەمەرقەنت، بۇخارا، فەرغانە ۋە مەرۋى قاتارلىق مۇھىم شەھەر-قەلئەلەرنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى. بۇخارا قەلئەسى سامانىلار خاندانلىقىنىڭ پايتەختى قىلىندى④.

سامانىلار خاندانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا چوڭقۇر ئىز قالدۇردى. بۇ مەزگىلدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى، بولۇپمۇ سودا ئىشلىرى ناھايىتى تەرەققىي قىلدى، بۇخارا، سەمەرقەنت، مەرۋى قاتارلىق جايلار ئېلىمىز بىلەن، ۋولگا دەرياسى ۋادىسىدىكى رۇس كىنەزلىكلىرى ھەمدە ئاسىيا، ئافرىقا قاتارلىق جايلار بىلەن كەڭ سودا ئالاقىسى ئورناتتى، سودا ئىشلىرىنىڭ گۈللىنىشى شەھەر تۇرمۇشىنىڭ جانلىنىشىنى ۋە ئىلىم-پەن، مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

ماۋۇرائۇننەھر رايونىدا قۇرۇلغان سامانىلار خاندانلىقىدىن باشقا، شۇ مەزگىللەردە يىراق ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىغىدا قارلۇقلار خاندانلىقى دەيدىغان يەنە بىر ھاكىمىيەت مەۋجۇت ئىدى⑤.

قارلۇقلار ئەسلىدە ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئىتتىپاقىدىكى توققۇز ئوغۇزلارنىڭ بىرى بولۇپ، ئۇيغۇر خاندانلىقى مەزگىلىدە بۇ خان-

دانلىقنىڭ ئاساسي ئەزاسى ئىدى. خېلى ئۇزاق ۋاقىتقىچە ئۇلار تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى بېشبالىق بىلەن ئالتاي تاغ تىزمىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ئوتلاقلاردا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئىدى. 8 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا، ئۇيغۇر خاندانلىقى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ زۇلمى دەستىدىن، ئۇلار تۈبۈتلەر تەرەپكە ئۆتكەن. ئۇيغۇر خاندانلىقى قوشۇنى بىلەن تۈبۈتلەر قوشۇنى بېشبالىقتا ئاخىرقى قېتىم جەڭ قىلغاندا، قارلۇق قەبىلىسى تۈبۈتلەر تەرەپتە تۇرۇپ، ئۇيغۇر خاندانلىقى قوشۇنىغا قارشى ئۇرۇش قىلغان. ئۇيغۇر خاندانلىقى قايتا گۈللەنگەندە، قارلۇق قەبىلىسىگە جازا يۈرۈشى ئېلىپ بارغان⑥. ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ بېسىمىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، قارلۇق قەبىلىسىنىڭ بىر قىسىم پۇقرالىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا كۆچكەن ئىدى. ئۇلارنىڭ ئاساسي قىسمى غەرىپكە كۆچۈپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىقىدىكى يەتتەسۇ رايونىغا ئورۇنلاشقان، مانا مۇشۇلار قارلۇق قەبىلىسىنىڭ كېيىنكى تارىخىي پائالىيەتلىرىنىڭ يىپ ئۇچى بولۇپ قالدى.

تارىخ قارلۇق قەبىلىسى ئۈچۈن ئاجايىپ ياخشى بىر مۇھىتنى يارىتىپ بەردى، سەرگەردان بولۇپ ئوتلاقتا كۆچۈپ كەلگەن بۇ قارلۇقلار قەبىلىسى كېيىنكى كۈنلەردە تۈركەش قەبىلىسىنىڭ ئورنىنى بېسىپ يەتتەسۇ رايونىدا ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى — قارلۇقلار خاندانلىقىنى قۇردى. قارلۇقلار خاندانلىقىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى ئۈچۈن ھازىرلانغان تارىخىي شارائىت شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، شۇ مەزگىلدىكى تاڭ سۇلالىسى "ئۆڭلۈك ـ سۆبگۈن توپىلىڭى"نىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن كېيىن ئۆز ھالى بىلەن بولۇپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ يەتتەسۇ رايونىدا بولۇۋاتقان سىياسى ۋەقەلەرگە ئارىلاشقۇدەك

ماغدۇرى يوق ئىدى. ۋاھالەنكى، قارلۇق قەبىلىسىنى بىۋاستە توسۇپ تۇرغۇچى تۈركەش قەبىلىسى بولسا گۇمران بولۇۋاتقان ئىدى. قارلۇقلار خاندانلىغى ئەنە شۇنداق سىياسى ۋەزىيەتتە بارلىققا كەلدى.

ئۇيغۇر خاندانلىغى يىمىرىلگەندىن كېيىن، قارلۇق خاندانلىغى غەرپكە كۆچكەن يەنە بىر تارماق ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. بۇ ئۇيغۇر پۇقرالىرى موڭغۇل دالاسىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئالتاي تاغ تىزمىلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكىنى بويلاپ قارلۇقلارنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇلاردىن پانا ئىزدىگەن ئىدى. كېيىنكى يىللاردا بۇ غەرپكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ”غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى“ دەپ ئاتالدى.

2. قاراخانىلار خاندانلىغىنىڭ روناق تېپىشى

غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى بىرقانچە ئون يىل كۈچ توپلاش ئارقىلىق، 10-ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە پەيدىن-پەي ئۇلغىيىپ، قارلۇق خاندانلىغىنى ئەمىلىي تىزگىنلەپ تۇرىدىغان ئورۇنغا ئۆتتى. قارلۇق خاندانلىغى دىگەن نام تەدرىجى يوقىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىنى قاراخانىلار خاندانلىغى دىگەن نام ئىگەللىدى. بۇ ئۆزگىرىشتە كۆرۈلگەن نەتىجە قارلۇقلارنىڭ ئاخىرقى ھىساپتا ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتكەنلىگى بولدى.

”قارا“ دىگەن سۆز ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىدە رەڭدىكى ”قارا“نى ئىپادىلەيتتى. بىراق يېقىنقى زامان تىلشۇناسلىرىنىڭ قەدىمقى ئۇيغۇر تىلى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان تەتقىقاتىغا قارىغاندا، ”قارا“ دىگەن سۆزنىڭ ”كەڭ، پايانسىز“ دىگەن مەنىلىرىمۇ بار ئىكەن.

سۆز مەنىسىنى يەنىمۇ كېڭەيتىش ئارقىلىق ئۇنىڭغا ”ئۇلۇغ“، ”ھەيۋەتلىك“ دىگەن مەنىلەرمۇ سىڭگەن.

رىۋايەتتىكى ئوغۇزخان غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ دەسلەپكى داھىلىرىدىن بىرى ئىدى.

«ئوغۇزنامە» دەپ ئاتالغان، قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان قول يازمىدا ئەنە شۇ ئوغۇزخاننىڭ كامالەتكە يەتكەن ئاقىلانىلىق ۋە باتۇرلۇقلىرى تەسۋىرلىنىدۇ. لېكىن تېخىمۇ كۆپ ھۆججەتلەردە — ئاساسەن ئەرەب ۋە پارس يېزىقىدىكى ماتېرىياللاردا — ئوغۇزخان ئىمانى كامىل مۇسۇلمان قىلىپ تەسۋىرلىنىپ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئۈلگىسى قىلىپ كۆرسىتىلىدۇ⑦.

ئوغۇزخانغا ئائىت مەلۇماتلار ئادەمنىڭ ئەقلىغە سىغمايدىغان تەسۋىر ۋە مۇبالىغىلەر بىلەن تولغانلىقتىن، بىزنىڭ ئۇيغۇر تارىخىدا بۇ ئەرباپنىڭ بولغان ـ بولمىغانلىقىنى ئېنىقلىشىمىزغا ياردەم بېرەلمەيدۇ. شۇنداقتىمۇ، شۇ نەرسە ئايانكى، رىۋايەتتىكى ئوغۇزخان قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدىكى بىر خاقانىنىڭ سىمۋولى⑧.

دەسلەپتە، قاراخانىلارنىڭ پائالىيىتى ئاساسەن بالقاش كۆلى ئەتراپى بىلەنلا چەكلەنگەن ئىدى. كېيىنچە ئۇنىڭ تەسىر كۈچى تەدرىجى جەنۇپقا سۇرۇلۇپ، سىر دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلدى ھەمدە سامانىلار خاندانلىقى بىلەن توقۇنۇشۇشقا باشلىدى. غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن يەنە يېرىم ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ مۇسۇلمان بولۇشتىن بۇرۇنقى پائالىيەتلىرىنىڭ قانداق خاراكتېردا بولۇشىدىن قەتئىنەزەر، ئىسلام مەملىكەتلىرىنىڭ تارىخىي ھۆججەت-

لىرىدە بىردەك ئەيىپلەنگەن ۋە قارىلانغان. بىراق، دەل سامانىلار خاندانلىقىغا يان باسقان بۇ ئىسلام تارىخىي ھۆججەتلىرى بىزنى قاراخانىلار خاندانلىقىغا ئائىت ئەڭ ئىپتىدائى مەلۇماتلار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ.

بۇ مەزگىلدە قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى بالاساغۇندا ئىدى. بۇ يەردە خاندانلىقنىڭ قاغانى يەنى ئارسلانخان تۇراتتى. تالاس قەلئەسى بۇ خاندانلىقنىڭ قوشۇمچە پايتەختى بولۇپ، بۇ يەردە قاغاننىڭ ئورۇنباسارى يەنى بۇغراخان تۇراتتى.

تەخمىنەن 893-يىلى سامانىلار خاندانلىقىنىڭ قوشۇنى سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا قاراخانىلارنىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، تالاس رايونىنى بىر مەھەل ئىشغالدى ۋە قاغاننىڭ ئورۇنبا-سارى ئوغۇلچاقنىڭ خوتۇنى باشلىق ئون مىڭدىن ئارتۇق كىشىنى ئەسىرگە ئالدى⑨.

سامانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىشغالىغا ئۇچرىغان بىر قىسىم غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى شەرقىي جەنۇپقا كۆچۈپ، ئىلى دەرياسى ۋادىسى، ئىسسىق كۆل قاتارلىق جايلار ئارقىلىق، تىيانشاندىن ئۆتۈپ تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي رايونلىرىغا كېلىپ ئورۇنلاشتى، بىرقانچە ئەسىر-دىن كېيىن، غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى ئىسىپ ئۆتكەن بۇ تىيانشان يولى غەربىي لياۋ (قىتانلار) سۇلالىسى قوشۇنى، موڭغۇل قوشۇنى، جۇڭغار قوشۇنى ۋە چىڭ سۇلالىسى قوشۇنى يۈرۈش قىلىپ تىيانشان-نىڭ جەنۇبىغا بارىدىغان ئاساسلىق قاتناش تۈگۈنى بولۇپ قالغان ئىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى سىياسى ۋەزىيەتكە نەزەر سالغاندا، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمى شۇ چاغدىكى غەربىي

پامىر ئۇيغۇرلىرى كۆز تىكىۋاتقان ئەڭ باياشات دىخانچىلىق رايونى ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبى، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۇلغىيىشى تۆبۆتلەر-نىڭ بۇ رايوندىكى سىياسى تەكپۇكلۇغىنى بۇزۇپ تاشلىدى ھەمدە ئۇلارنى تارىم ۋادىسىنىڭ غەرب ۋە جەنۇپ تەرەپلىرىگە كۆچۈشكە مەجبۇر قىلغان ئىدى. لېكىن ئۆزىدىكى كۈچ چەكلىمىسىگە ئۇچرى-غانلىقتىن، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى 9-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 10-ئەسىر-نىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگىچە تۆبۆتلەرنىڭ تارىمنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدا قۇرغان مەمۇرى ئاپپاراتلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا نائىلاج سۈكۈت قىلدى.

تارىم ۋادىسىنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدا تۆبۆتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلى-قىغا خاتىمە بېرىش ئىشىنى غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى ئورۇنلىدى. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدا قازانغان غەلىبىسى دەسلەپتە پەقەت ھازىرقى ئاقسۇ بىلەن قەشقەر ئارىلىقى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان ئىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقى بۇ رايوندا پۇت تىرەپ تۇرغۇدەك جايغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، تارىم ۋادىسىنى بويلاپ بىرنەچچە مەرتەم شىمالغا يۈرۈش قىلدى. ئاخىر كۈچار ئەتراپىدا شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىپ، روناق تېپىۋاتقان شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى ئاخىردا قاراخانىلارنىڭ شىمالغا ئىلگىرىلى-شىنى توسۇپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن كۈچار قاراخانىلار خاندانلىقى بىلەن شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ پاسىلى بولۇپ قالدى.

دىخانچىلىق رايوندىكى بايلىقنىڭ قىزىقتۇرۇشى ۋە سامانىلار خاندانلىقىنىڭ بېسىمى سەۋەبىدىن، قاراخانىلار خاندانلىقى ئاخىر ئۆزىنىڭ سىياسى مەركىزىنى بالاساغۇندىن تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى

قەشقەرگە كۆچۈردى. مەركىزى قەشقەرگە كۆچۈرۈلگەندىن كېيىن، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تارىخىي پائالىيەتلىرىنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ رايون بىلەن چەمبەرچەس باغلىنىپ كەتتى.

بۇ رايونغا كەلگەندىن كېيىن، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تارىخىدا كۆرۈلگەن بىرىنچى مۇھىم ۋەقە ساتۇقنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغانلىقى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ساتۇقنىڭ تولۇق ئېتى ساتۇق بۇغراخان ئىدى، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن ئابدۇلكېرىم دەپ ئاتالدى. بۇ شەخس ھەققىدە ئىسلام تارىخى ھۆججەتلىرىدە كۆپ مەلۇماتلار يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كۆپ ھاللاردا ئەپسانىگە ئايلاندۇرۇلغان. ساتۇق بۇغراخان قاراخانىلار خاندانلىقى گۈللەنگەن مەزگىللەردە ياشىغان. شۇڭا قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ نۇرغۇن تارىخىي ۋەزىپىلىرىنى، تەبىئىكى، ساتۇق بۇغراخان ئورۇنلىغان ئىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئوردىسىدا سادىر بولغان ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى بۇ شەخسنىڭ نام قازىنىشىغا سەۋەپ بولدى.

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ساتۇق بۇغراخان كىچىك چېغىدا دادىسى ۋاپات بولۇپ كەتكەنلىكتىن، خانلىقنى ئۇنىڭ كىچىك دادىسى ئۆتكۈزۋالغان ھەم ساتۇق بۇغراخان چوڭ بولغاندا خانلىقنى ئۇنىڭغا ئۆتكۈزۈپ بېرىش توغرىسىدا كېلىشكەن. ساتۇق بۇغراخاننىڭ كىچىك دادىسى بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىشىدىكى سەۋەپنى چۈشەنمەك تەس ئەمەس. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ساتۇق بۇغراخان 16 ياشقا كىرگەندىمۇ كېلىشىم بويىچە خانلىق تەختىگە چىقالمىغان.

ساتۇق بۇغراخاننىڭ ھوقۇقنى قايتۇرۇۋېلىش كۈرىشى ئۇيغۇر تارىخىدا يەنە بىر چوڭ ۋەقەنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپ قالغان. كۈچ

توپلاش ئۈچۈن، ساتۇق بۇغراخان مەخپىي هالدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشىغا بىرىنچى بولۇپ باشلامچى بولغان. دەل مۇشۇ سەۋەپتىن، ئىسلام تارىخىي هۆججەتلىرىدە ساتۇق بۇغراخان توغرىسىدا نۇرغۇن يازما مەلۇماتلار قالغان.

بىر قاراڭغۇ كېچىدە 16 ياشلىق ساتۇق بۇغراخان ئۆز يېقىنلىرىدىن 40 ئادەمنى باشلاپ ئوردىغا هۇجۇم قىلىپ كىرىپ، كىچىك دادىسىنى هەم ئۇنىڭ هەمدەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، خانلىق تەختىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك قايتۇرۇۋالغان⑩. بۇ قېتىمقى سىياسى ئۆزگىرىشنىڭ تەييارلىق ئىشلىرى ئاستىن ئاتۇشتا، سىياسى ئۆزگىرىش بولسا قەشقەردە ئېلىپ بېرىلغان.

ساتۇق هاكىمىيەت بېشىغا چىققاندىن كېيىن، هەممىدىن ئاۋال بۇددىستلارنىڭ خوتەن هاكىمىيىتىگە، ئاندىن تارىم ۋادىسىنىڭ شەرقىدىكى بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ هاكىمىيىتىگە ئۇرۇش قوزغىغان.

ساتۇق بۇغراخان ئىسلام تۇغى ئاستىدا بۇددىست خوتەن هاكىمىيىتى بىلەن شىجۇ ئۇيغۇرلىرى هاكىمىيىتىگە قارشى ئۆمۈر بويى ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلالمىغان. بىراق، شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىمكى، ئۇ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا بىرقانچە ئەسىر داۋام قىلغان دىنىي ئۇرۇشنىڭ مۇقەددىمىسىنى باشلاپ بەرگەن هەمدە ئىسلام دىنىنىڭ بۇ رايوندىكى ئۇيغۇرلار ئېتىقات قىلغان بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى دەسسىشىگە ئاساس سالغان.

ساتۇق بۇغراخاننىڭ بۇنىڭدىن باشقا ئىش پائالىيەتلىرىدىن ئاساسلىقراقى شۇكى، ئۇ قوشۇن چىقىرىپ، يەتتەسۇ ۋە بالقاش كۆلى

بويى رايونىدا ياغمىلار قوزغىغان قوزغىلاڭلارنى باستۇرغان، شۇنىڭ-
دەك ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە قاراخانىلارنىڭ قوشۇن-
لىرى ئىلى دەرياسى ۋادىسىدىن چىقىپ، جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ
ئىچكىرىسىگە كىرگەن.
ساتۇق بۇغراخاننىڭ پۈتكۈل ھاياتىدىكى ئىشلىرىنى سېلىشتۇرۇپ
كۆرىدىغان بولساق، شۇنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، ساتۇقنىڭ
ئۆمۈرلۈك پائالىيەتلىرىنىڭ ئاساسلىق قىسمى ئۇنىڭ بىرىنچى بولۇپ
ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغانلىقى ھەم مۇشۇ دىننى ئۇيغۇر جەمئىيە-
تىگە باشلاپ كىرگەنلىكى بىلەن چېتىشلىق.
ساتۇق بۇغراخان ئۆزى بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلغان قەشقەر،
ئاقسۇ رايونلىرىدا ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى،
قاراخانىلار قوشۇنىنىڭ قەدىمى يەتكەن ھەممىلا يەرلەردە، مەسىلەن،
يەتتەسۇ رايونى، بالقاش كۆلى بويى ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىدىمۇ
ئىسلام دىنىنى زور كۈچ بىلەن ئومۇملاشتۇرغان. ئۇنىڭ رىغبىتى
بىلەن قاراخانىلار قوشۇنى بۇتخانىلارنى ۋە ھەيكەللەرگە چوقۇنغۇچى
باشقا دىنلارنىڭ قۇرۇلۇشلىرىنى دەھشەتلىك بۇزغان. شۇڭا، ئىسلام
دىنىنى تەرغىپ قىلىدىغان يازما ماتېرىياللاردا، جۈملىدىن ئۇيغۇرچە،
ئەرەبچە ۋە پارسچە يېزىقلاردىكى يازما ماتېرىياللاردا ساتۇق بۇغرا-
خاننىڭ ئىسلام دىنىنى تارقىتىشتا كۆرسەتكەن بۇ خىزمەتلىرىگە
ناھايىتى يۇكسەك باھا بېرىلگەن.
ساتۇق بۇغراخان مىلادى 955-يىلى ۋاپات بولدى. ئۇ ئاتۇشتا
دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ قەۋرىسى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر بۇ يەردە
"سۇلتان ساتۇق مازىرى" دەپ ئاتىلىپ ساقلىنىپ كەلمەكتە.
ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى مۇسا بۇغراخان

قاغان بولدى.

مۇسا بۇغراخان ئۆز ھاياتىدا خوتەندىكى بۇددىستلار ھاكىمىيتى بىلەن شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيتىگە قارشى ئاندا-ساندا ئۇرۇش قوزغىغاندىن باشقا، تىلغا ئالغۇدەك ھېچقانداق ھەربى مۇۋەپپەقىيەت قازىنالمىدى. دەل مۇشۇ سەۋەپتىن، شۇ ۋاقىتتىكى ۋە شۇنىڭدىن كېيىنكى كىتاپ پۈتكۈچىلەر مۇسا بۇغراخانغا تېگىشلىك ئەھمىيەت بەرمىگەن. بىراق پۇقرالارغا بەخت كەلتۈرۈش نۇقتىسىدىن كۆزەتكەندە، بۇ شەخسنى قاراخانىلار سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى ئىچىدە ئەڭ كۆرۈنەرلىك شەخس دىيىشكە بولىدۇ. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە، قەشقەرنىڭ باشقا رايونلار بىلەن بولغان قاتناش ئالاقىسى راۋاجلاندى. قەشقەر دەرياسى ئەتراپىدا يېڭى-يېڭى سۇ ئىنشا-ئاتلىرى ياسالدى. خانلىق مەدرىسى، خانلىق قىرائەتخانىلار سېلىندى، قەشقەر تىيانشاننىڭ جەنۇبى بويىچە چوڭ ئىقتىسات-مەدىنىيەت مەركىزى بولۇپ قالدى⑪.

مۇسا بۇغراخان مىلادى 978-يىلى ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى مۇسا بىننى ئابدۇلكېرىم ئىدى.

مۇسا بۇغراخانغا ئەبۇ ھەسەن (ھەسەن بۇغراخان) ۋارىسلىق قىلدى. قاراخانىلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋەرائۇننەھىر رايونىغا قارىتا ئېلىپ بارغان كەڭ كۆلەملىك ھەربى يۈرۈشلىرىگە ئەنە شۇ ئەبۇ ھەسەن بۇغراخان قوماندانلىق قىلدى.

ئەبۇ ھەسەن بوۋىسى ساتۇقنىڭ كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش بىلەنلا خوتەندىكى بۇد-دىستلار ھاكىمىيىتىگە قارشى ئۇرۇش قوزغىدى. خوتەنگە قارشى ئۇرۇشتا، ئەبۇ ھەسەن ئۆزىنىڭ باتۇرلۇغى ۋە قەيسەرلىگىنى

كۆرسەتتى. ئەمما جەڭدە تىلغا ئالغۇدەك نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، قاراخانىلار خاندانلىقى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا ئۆزى ئۈچۈن يېڭى زېمىن ئېچىش بىلەن، ئۆزىنى ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئۈچ چوڭ كۈچ بىلەن دۈشمەنلىشىش ئورنىغا قويدى. ئۇنىڭ جەنۇبىدا خوتەن ھاكىمىيىتى، شەرقىدە شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى، غەربىدە بولسا سامانىلار خاندانلىقى بار ئىدى.

شۇنداقتىمۇ، قاراخانىلار خاندانلىقى يەنىلا كۈندىن-كۈنگە قۇدرەت تېپىپ ئۇلغايدى. بولۇپمۇ، مۇسا بۇغراخاننىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن كېيىن، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى زور دەرىجىدە ئاشتى، مانا بۇلار ئەبۇ ھەسەننى ئۆزىنىڭ ھەددىدىن ئاشقان دىنىي قىزغىنلىقى ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىش ئىمكانىيىتى بىلەن تەمىن ئەتتى. ئەبۇ ھەسەن خوتەن تەرەپتە ئۇرۇش قىلىپ نەتىجە ھاسىل قىلالمىغاندىن كېيىن، باشقا جايلاردا ئۆزى ئۈچۈن يېڭى زېمىن ئېچىشقا كىرىشتى. مۇنداق شارائىتتا سامانىلار خاندانلىقى ئەبۇ ھەسەننىڭ بىرىنچى تۈركۈم نىشانى بولۇپ قالدى.

سامانىلار خاندانلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈشنى قاتتىق يولغا قويغان تۇنجى خاندانلىق ئىدى. سامانىلار خاندانلىقى يۈرگۈزگەن ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش سىياسىتى گەرچە كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ تالان-تاراج قىلىشى ۋە پاراكەندىچىلىك سېلىشىنى چەكلەپ، خاندانلىقنى مۇستەھكەملەش جەھەتتە يېتەرلىك مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن يەرلىك فېئودال ئاقسۆڭەكلەر بۇ سىياسەتكە جاھىللىق بىلەن قارشى تۇردى. 10-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خارەزىم رايونى ئاشكارا ھالدا

سامانىلار خاندانلىقىدىن ئايرىلىپ چىقىپ، ھەممە بېقىندىلىق مۇناسى-ۋەتنى جۈملىدىن سامانىلار خاندانلىقىنىڭ دۆلەت غەزنىسىگە باج، غەللە-پاراق تاپشۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى توختاتتى. بۇنىڭ ئارقىسى-دىن يەنى مىلادى 902-يىلى خۇراساندا، مىلادى 909-يىلى ھىراتتا سامانىلار خاندانلىقىغا قارشى ئومۇمىي يۈزلۈك خەلق قوزغى-لاڭلىرى باشلىنىپ كەتتى. بىر بىرىگە ئۇلىشىپ كەتكەن بۇ قوراللىق قوزغىلاڭلار سامانىلار خاندانلىقىنىڭ ئۇلىنى تەۋرەتتى. 10-ئەسىر-نىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن سامانىلار خاندانلىقى يەنىمۇ پارچىلى-نىشقا باشلىدى.

مىلادى 977-يىلى سابۇك تېكىن ئىسىملىك بىر لەشكەر بېشى غەزنى قەلئەسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنى بېسىۋېلىپ، سامانىلار خاندانلىقىدىن مۇستەقىل تۇرىدىغان غەزنى خاندانلىقىنى قۇردى. شەرقتە ھازىرقى پاكىستاننىڭ پېشاۋار رايونىدىن تارتىپ، غەربتە ئىران ئىگىزلىكىدىكى خۇراسانغىچە، شىمالدا ئامۇ دەرياسىدىن تارتىپ، جەنۇبتا پېرسىيە قولتۇقىغىچە بولغان بۇ كەڭ زېمىنىنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا كىرگۈزۈۋالدى. سامانىلار خاندان-لىقى يېقىندىن قۇدرەت تېپىۋاتقان غەزنى خاندانلىقىغا پەقەت نامىدىلا ھۆكۈمرانلىق قىلالىدى⑫.

غەزنى خاندانلىقىنىڭ بۆلۈنۈپ چىقىشى بىلەن سامانىلار خانداندا-لىقىنىڭ كۈچى ئېغىر زەئىپلەشتى. ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى تۈرلۈك كۈچلەر ئىچىدە سامانىلار خاندانلىقى ئاجىز ئورۇنغا چۈشۈپ قالدى، مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئەبۇ ھەسەنگە ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش پۇرسىتى تۇغدۇرۇپ بەردى.

ماۋەرائۇننەھردىكى بىر تۈركۈم فېئودال ئاقسۆڭەكلەر قاراخانىلار

خاندانلىغىغا ھەمدەمدە بولدى. بۇ فېئودال ئاقسۆڭەكلەر قاراخانىلار-نىڭ كۆچىگە سۆيۈنۈپ سامانىلار خاندانلىغىنىڭ ھۆكۈمرانلىغىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، قاراخانىلار خاندانلىغى بىلەن يوشۇرۇن تىل بىرىكتۈرۈشكە كىرىشكەن ئىدى⑬.

مىلادى 991-يىلى قاراخانىلار قوشۇنى ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ، شەرق ۋە شىمال تەرەپلەردىن تەڭلا ماۋەرائۇننەھرگە يۈرۈش قىلىپ، سامانىلار خاندانلىغى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئەڭ باياشات رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى تالاشماقچى بولدى. شەرقي يول قوشۇنى ئەبۇ ھەسەننىڭ باشچىلىغىدا قەشقەردىن يولغا چىقىپ، پامىر ئېگىزلىگىدىن ئۆتۈپ، فەرغانە ئويمانلىغىنىڭ ياقىسىغا يېتىپ بارغاندا، شىمالي يول قوشۇن ئەبۇ ھەسەننىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى ھارۇن (قىلىچ بۇغراخان)نىڭ قوماندانلىغىدا يولغا چىقىپ، ئىسسىق كۆل ئارقىلىق فەرغانە ئويمانلىغىغا يېقىنلىشىپ كەلدى.

ئۆزىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى بېسىپ ئۆتۈپ بولغان ۋە توساتتىن كۆتىرىلگەن سىياسى بوراندا ئاللىقاچان ھالسىراپ قالغان سامانىلار خاندانلىغىنىڭ يېڭى زىمىنغا ئىنتىزار بولغان قاراخانىلار خاندانلى-غىنىڭ زەربىسىگە تاقابىل تۇرۇشى ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

يەرلىك فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يوشۇرۇن ياردىمى ئارقىسىدا، قاراخانىلار قوشۇنى فەرغانىدىكى تۇنجى جەڭدە غەلىبە قىلىپ، ئۆز دۈشمىنىنى سەمەرقەنت، بۇخارادىن ئىبارەت ئۇزۇنچاق ۋادىغا قاپساپ قويدى. ئۇزاق ئۆتمەيلا قاراخانىلار قوشۇنى ماۋەرائۇننەھر بويىچە مۇھىم ھەربى ۋە سودا قەلئەسى بولغان سەمەرقەنتنى ئىشغال قىلدى. بۇ ۋاقىتتا سامانىلار خاندانلىغى ئۆزىنىڭ پايتەختى بولغان بۇخارانىلا ساقلاپ قالغان ئىدى، ئەمما ئۇلار بۇ ئاخىرقى

ماكانىنمۇ ئۇزاق تۇتۇپ تۇرالـمـىدى. مىلادى 992-يىـلى ھارۇن قوماندانلىغىدىكى قاراخانىـلار قوشۇنى بۇخارا قەلـئەسـىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. سامانىلار شاھى ئابدۇمالىك بۇخارا باش نازارەتچىسى ئەمىر نۇھنىڭ ھىمايىسىدە قەلئەنى تاشلاپ قېچىپ كەتـتى. بۇخـارا قەلئەسى قاراخانىلار قوشۇنى تەرىـپىـدىن تۇنـجى قېتىم ئىشـغال قىلىندى. كېيىنكى كۈنلەردە سامانىلار خاندانلىغىنىڭ قالدۇق كۈچ-لىرى قايتا-قايتا قارشـىلىق كۆرسـىتىپ قاراخانىـلار قوشۇنى بىلەن كەسكىن جەڭلەرنى قىلىپ، بۇخارا قەلئەسىنى بىر مەزگىل قايتۇرۇ-ۋالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئۆز ھاكىمىيىتىنى بۇرۇنـقىـدەك مۇس-تەھكەملەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالمىدى. نەتـىجـىدە قاراخانـىلار خاندانلىـغى ئوتـتۇرا ئاسـىيانىڭ يەنە بىر ھۆكۈمـرانى سۈپـىتـىدە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ سەھنىسىدىن ئورۇن ئالدى.

ھارۇن قوماندانلىغىدىـكى قاراخانـىلار قوشۇنى يەنە بەدەخـشان قاتارلىق جايلارنىمۇ بويسۇندۇردى ھەمدە ئـىران ئـىگىزلـىگىـدىـكى ھىرات قەلئەسىنىڭ يېنىغىچە يېـتىپ باردى. مىلادى 993-يىـلى، ھارۇن قەشقەرگە قايتىش سەپىرىدە كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتـتى.

قاراخانىلار خاندانلىغىدا ئۆز شەخسى نامىغا ئاتاپ پۇل قۇيـدۇر-غان كىشى ھارۇن ئىكەنلىگـىنى بۇ يەردە تىلغا ئېـلىپ ئۆتـمىز. بۇ ھال شۇ چاغدىكى قاراخانىلار خاندانلىغـىدا ئەبۇ ھەسەندىن قالسىلا ھارۇننىڭ ئىككىنچى ئورۇندا تۇرغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. بىراق ھارۇن بەك بالدۇر ۋاپات بولۇپ كەتـكەچـكە، ئۇنىڭ ئۆز شەخـسى نامـىغا ئاتاپ پۇل قۇيدۇرۇشتىكى مۇددىئاسى ۋە سىرى تولۇق ئايـدىڭـلاش-مىدى.

بۇ مەزگىلدە قاراخانىلار خاندانلىغىنىڭ قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپ-

پەقىيەتلىرى ئانچە مۇستەھكەم ئەمەس ئىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا سامانىلار خاندانلىقىنىڭ قالدۇق كۈچلىرى ئۆزلىرىگە بېقىنغان بەزى قەبىلىلەرنىڭ ياردىمى ئاستىدا، توختىماي قاراخانىلار قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلىشماقتا ئىدى. بۇ مەزگىل قاراخانىلارنىڭ راسا قۇدرەت تاپقان مەزگىلى ئەمەس ئىدى. شۇ سەۋەپتىن، ئۇنىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىدا قازانغان مۇۋەپپەقىيەتلىرى فەشقەردە بولغان پاراكەندىچىلىك ئارقىسىدا تېزلا كۆزگە كۆرۈنمەي قالدى.

ئىش مۇنداق بولغان: خوتەندىكى بۇددىستلار ھاكىمىيتى قەشقەردىكى قاراخانىلار قوشۇنىنىڭ سامانىلارغا قارشى يۈرۈش قىلغانلىغى ۋە ئەبۇ ھەسەنىنىڭ سەمەرقەنتتە تۇرۇپ قالغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، قەشقەر پۈقرالىرىنى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتىرىشكە قۇتراتتى. قوزغىلاڭچىلارنىڭ ماسلىششى بىلەن، خوتەن قوشۇنلىرى قەشقەر قەلئەسىنى ئىشغال قىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىلار خاندانلىغى بىر مەھەل ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىدىن ئايرىلىپ قالدى⑭.

مىلادى 996-يىلى ئەبۇ ھەسەن قاراخانىلارنىڭ ماۋەرائۇننەھردىكى قوشۇنلىرىنى قەشقەرگە قايتۇرۇپ، بۇددىستلار ئىسيانىغا قارشى جەڭگە قاتناشتۇردى. جەڭ نەتىجىسىدە، قاراخانىلار قوشۇنى خوتەن قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، قەشقەر قەلئەسىنى قايتۇرۇۋالدى. بۇنىڭ بىلەن ئەبۇ ھەسەنىنىڭ دىققەت-ئېتىۋارى خوتەندىكى بۇددىستلار ھاكىمىيتى تەرەپكە بۇرالدى. دىنىي ئەسەبىلىك ۋە قىساس ئېلىش روھىي ھالىتىنىڭ تۈرتكىسى ئارقىسىدا، مىلادى 998-يىلى ئەبۇ ھەسەن خوتەن تەرەپ بىلەن يەنە بىر قېتىم ئۇرۇش قىلدى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ ئاقىۋىتى ئەبۇ ھەسەنىنىڭ مۆلچىرىدىن تامامەن

باشقىچە بولۇپ چىقتى. مىلادى 998-يىلى ئەبۇ ھەسەن يەركەن ئەتراپىدا ئۇرۇشتا ئۆلدى. خوتەن قوشۇنلىرى قەشقەرنى قايتا قولغا كىرگۈزدى. كېيىنچە خوتەن قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىش ۋە بىرقانچە ئون يىل داۋام قىلغان دىنىي ئۇرۇشقا خاتىمە بېرىش ئىشى ئەبۇ ھەسەننىڭ ۋارىسى، ھارۇننىڭ چوڭ ئوغلى يۈسۈپ قادىرخان تەرىپىدىن ئورۇنلاندى.

ئەبۇ ھەسەن — ئەبۇ ھەسەن ئەلى بىننى مۇسا ئەش شۇھۇت دەپمۇ ئاتىلىدۇ — قاراخانىلارنىڭ بۇددىستلارغا قارشى ئۇرۇشتا ۋاپات بولغان ئۈچىنچى قاغانى ئىدى. ھالبۇكى، يۈسۈپ قادىرخان بولسا خوتەن بۇددىستلار ھاكىمىيىتىنى ئاخىرقى ھىساپتا يوقىتىپ، ئىسلام دىنىنى خوتەنگىچە ئومۇملاشتۇرغان تۆتىنچى قاغان ئىدى. شۇ سەۋەپتىن ئىسلام دىنى تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىدىكى ئۇيغۇرلار ئارىسىغا ئومۇملاشقاندىن كېيىن، نۇرغۇن ئۇيغۇر ۋە ئىسلام ئالىملىرى، ئەدىپلىرى ئەبۇ ھەسەن ۋە يۈسۈپ قادىرخان ھەققىدە مەخسۇس تەزكىرىلەر يېزىپ، ئەبۇ ھەسەن بىلەن يۈسۈپ قادىرخاننىڭ پائالىيەتلىرىنى ئالەمگە تونۇشتۇردي. ئۇلارنىڭ قەۋرىلىرى ھازىر قەشقەردە بار.

ئەبۇ ھەسەن ۋە يۈسۈپ قادىرخاننىڭ خوتەنگە قارشى ئۇرۇشلىرى ئۈستىدە مۇشۇ باپنىڭ ئۈچىنچى بۆلۈمىدە ئايرىم توختىلىمىز. تۆۋەندە قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتى توغرىسىدا بىرقۇر توختىلىپ ئۆتەيلى.

ئەبۇ ھەسەننىڭ نەسەپنامىسى مۇنداق ئىدى: ئەبۇ ھەسەن — مۇسا — ساتۇق. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئەبۇ ھەسەن مۇسانىڭ ئوغلى، ساتۇقنىڭ نەۋرىسى.

ئەبۇ ھەسەننىڭ تۆت ئوغلى بولۇپ، چوڭىنىڭ ئىسمى ئەخمەت ئەلى، ئىككىنچىسىنىڭ ئىسمى ناسىر ئەلى، ئۈچىنچىسىنىڭ ئىسمى مەنسۇر ئەلى، تۆتىنچىسىنىڭ ئىسمى مۇھەممەت ئەلى. بۇ تۆت ئاكا-ئۇكا ئەلىلەر دەپ، ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ”ئەلى گۇرۇھى“ دەپ ئاتىلىدۇ. ئەلى گۇرۇھىدىكىلەر كېيىنكى يىللاردا ئىزچىل ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىشلىرىنى باشقۇردى.

ھەسەن بۇغراخان تەختتە ئولتۇرغان مەزگىللەردە، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئەخمەت ئەلى قاراخانىلار قاغانىنىڭ مۇئاۋىنى سۈپىتىدە بالاساغۇندا تۇراتتى، ئۇ بەزىدە شىمالىي رايون باش ۋالىسى دەپمۇ ئاتىلاتتى.

ئەبۇ ھەسەننىڭ ئورنىغا قاراخانىلارنىڭ قاغانى بولغان يۇسۇپ قادىرخان ھارۇن ئەبۇ مۇسا ئەلھەسەن بىننى سۇلايمان (قىلىچ بۇغراخان)نىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. بۇنىڭ نەسەپنامىسى مۇنداق ئىدى: يۇسۇپ قادىرخان — ھارۇن — سۇلايمان — ساتۇق.

ھارۇننىڭ ئۈچ ئوغلى بولۇپ، چوڭ ئوغلى يۇسۇپ ھەسەن (يۇسۇپ قادىرخان)، ئىككىنچىسى ئەخمەت ھەسەن، ئۈچىنچىسى ئەلى ھەسەن ئىدى. بۇ ئۈچ ئاكا-ئۇكا ھەسەنلەر دەپ، ئۇلارنىڭ ئەۋلاتلىرى ”ھەسەن گۇرۇھى“ دەپ ئاتىلىدۇ. لېكىن بەزىدە ”سۇلايمان گۇرۇھى“ ۋە بەزىدە ”ھارۇن گۇرۇھى“ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ماۋەرائۇننەھرنى بويسۇندۇرغان، يېڭىسارنىڭ يېنىدا بولغان جەڭدە قازا بولغان ھەلىقى ھەسەندىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، بىز بۇ گۇرۇھنى ”ھارۇن گۇرۇھى“ دەپ ئاتايمىز.*

* بەزى تارىخىي ھۆججەتلەردە مۇسادىن كېيىن ھارۇن قاراخانىلارنىڭ قاغانى بولغان دەپمۇ مەلۇمات بېرىلىدۇ.

يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئەھۋالى ئۈستىدە توختىلىشتىن بۇرۇن، مۇشۇ مەزگىلدە قاراخانىلار ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىيادا زىمىن بەرپا قىلىۋاتقان ئەلى بىلەن تونۇشۇپ باقايلى. ئۇ ئاكا-ئۇكا ئەللەرنىڭ بىرى بولۇپ، تولۇق ئاتىلىشى ناسىر ئەلى ئىدى.

ئەلىنى ھەسەن تۇنجى غەربىي رايون باش ۋالىسى قىلىپ تەيىنلەپ، ئۆزگەنت قەلئەسىدە تۇرغۇزدى. خوتەن قوشۇنى قەشقەر قەلئەسىنى ئېلىپ، قاراخانىلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسىم ھەربى كۈچىنى تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا جەلپ قىلغان كۈنلەردە، سامانىلار خاندانلىقىنىڭ سابىق بۇخارا ۋالىسى ئەمىر نۇھ سامانىلارنىڭ خانلىق تەختىنى تارتىۋېلىپ، ئۆزىنى خان دەپ جاكالىدى. ئەمىر نۇھ سامانىلار خاندانلىقى دىگەن نامنى داۋاملىق قوللاندى.

ئەمىر نۇھ بىرمۇنچە چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ مەدەت بېرىشىگە سازاۋەر بولدى، بولۇپمۇ غەزنى خاندانلىقىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى.

كېيىنكى يىللاردا قاراخانىلار خاندانلىقى بىلەن غەزنى خاندانلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىرقانچە يىل داۋام قىلغان ئۇرۇشنىڭ پارتلاش سەۋەۋىنى سۈرۈشتۈرۈشكە توغرا كەلسە، تەبىئىكى، ئۇ مۇشۇ مەزگىلدە غەزنى خاندانلىقىنىڭ ئەمىر نۇھنى قوللىغانلىقىدىن ئىبارەت ۋەقەگە باغلىنىشلىق.

قاراخانىلار قوشۇنى تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا تارتىلىپ، قەشقەر يېنىدا بەنت قىلىنغاندا، ئەمىر نۇھ بۇخارا قەلئەسىنى قورشۋالدى، ئەمىر نۇھنىڭ قوشۇنلىرى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا بۇ قەلئەنى ساقلاپ تۇرغان قاراخانىلار قوشۇننى مەغلۇپ قىلىپ، بۇخارا قەلئەسىنى ئالدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، بەدەخشان

ۋە باشقا جايلاردىمۇ قاراخانىلار خاندانلىقىغا قارشى قوزغىلاڭلار پارتلىدى. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ بۇ رايوندىكى ھۆكۈمرانلىقى بەربات بولۇش گىرۋىكىگە كېلىپ قالدى.

بۇ چاغدا ناسىر ئەلى قاراخانىلارنىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى قوشۇنلىرىنى سەمەرقەنتكە توپلاپ، بۇ قەلئەنى ساقلاپ قېلىشقا تىرىشتى.

سەمەرقەنت يېنىدىكى ئۇرۇش بىرقانچە ئاي داۋاملاشقاندىن كېيىن، ئەمىر نۇھ نائىلاج ناسىر ئەلى بىلەن سۈلھ تۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. ئىككى تەرەپ ھېتۋەن چۆلىنى پاسىل قىلدى، ئۇنىڭ شەرقىدىكى جايلار قاراخانىلارغا، غەربىدىكى جايلار ئەمىر نۇھقا قارايدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ، ناسىر ئەلى قاراخانىلار خاندانلىقى ئۈچۈن ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى مۇھىم جايلارنى ساقلاپ قالالىدى. مىلادى 997-يىلى ناسىر ئەلى سامانىلار خاندانلىقىدا خان ئالماشقان پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، بۇخاراغا يەنە بىر قېتىم قوشۇن تارتىپ، بۇ قەلئەنى ئالماقچى بولغاندا، يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن سامانىلار قوشۇنلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ، مەغلۇپ بولدى.

مىلادى 998-يىلى ئەبۇ ھەسەن يەركەن ئەتراپىدا جەڭدە ئۆلگەندىن كېيىن، خوتەن قوشۇنلىرى بىر يولىلا قەشقەر قەلئەسىنى بېسىۋالغاندا، يۇسۇپ قادىرخان سەمەرقەنتتە تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ، غەيرىي مۇسۇلمانلارغا قارشى تۇرۇش دېگەن شوئار بىلەن ئىسلام ئەھلى سەلىپ قوشۇنى ئۇيۇشتۇرۇپ، قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلغاندىن كېيىن، ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئىشى ناسىر ئەلىنىڭ مەسئۇللۇقىغا تاپشۇرۇلدى.

كېيىنكى كۈنلەردە ئەمىر نۇھ باشقىلار تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئابدۇمالىك ئىسىملىك بىر گۆدەك بالا سامانىلار خاندانلىقىنىڭ خانلىق تەختىگە چىقتى. بۇ ۋاقىتتا ناسىر ئەلى يەنە بۇخاراغا قوشۇن تارتتى. بۇ قېتىم ناسىر ئەلى سامانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى جىدەل-ماجىرالاردىن پايدىلىنىپ، ئۆز رەقىبىنى ئاسانلا يەڭدى.

شۇ يىلى قۇربان ھېيتتا قاراخانىلارنىڭ قوشۇنى بۇخارادا قەلئەگە كىرىش مۇراسىمىنى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈپ، سامانىلار خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى پادىشاسىنى قولغا ئېلىپ، بۇ خاندانلىقنىڭ 128 يىللىق ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى. ناسىر بۇنىڭ كەينىدىنلا بەدەخشان ۋە ھىتېپىن قاتارلىق جايلاردىكى قوزغىلاڭلارنى تىنجىتىپ، قاراخانىلارنىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى قايتا تىكلىدى.

شۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا قاراخانىلار قوشۇنى سامانىلار خاندانلىقىنىڭ بايرىقىنى كۆتىرىۋالغان قالدۇق كۈچلەر بىلەن يەنە بىر مەزگىل ئۇرۇش قىلدى. مىلادى 1003-يىلى سامانىلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرى سالجۇق تۈركلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن بۇخارا قەلئەسى يېنىدا قاراخانىلار قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، بۇخارانى بىر مەھەل ئىگەللىۋالغان بولسىمۇ، بىراق ئۇزاق ئۆتمەي قاراخانىلار قوشۇنى ناسىر ئەلىنىڭ قوماندانلىقىدا بۇخارانى قايتۇرۇۋالدى. سامانىلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇخارا قەلئەسىنىڭ يەنە بىر قېتىم قولدىن كېتىپ قالغانلىقى ئۇلار ئۈچۈن ئومۇمى خاتىمە بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن سامانىلار خاندانلىقى دىگەن بايراق يىقىلدى، كىشىلەر ئۇنى تىلغا ئالمايدىغان بولدى.

ئەمدى، بىز بالدۇرقى ۋاقىت تەرتىۋىگە كېلىپ، يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ ئۆتەيلى. يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئۆمرىدە قىلغان ئىشلىرى، ئاددى قىلىپ ئېيتقاندا، مۇنۇلاردىن ئىبارەت: بىرىنچى، ئىسلام بايرىقى ئاستىدا، بۇددىستلارنىڭ خوتەن ھاكىمىيىتىگە قارشى ئۇزاققىچە ئۇرۇش قوزغىغان. ئىككىنچى، غەزنى خاندانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر ياقلىق قىلغان. ئەمدى، ئاۋال يۈسۈپ قادىرخاننىڭ غەزنى خاندانلىقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى بىر ياقلىق قىلىش ئەھۋالى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى.

غەزنى خاندانلىقى سامانىلار خاندانلىقىنىڭ ئۇلىنى تەۋرەتكەندىن كېيىنلا، قاراخانىلار خاندانلىقى تەرەققى تاپالىدى. ئەينى يىللاردا غەزنى خاندانلىقى سامانىلار خاندانلىقىنى بەنت قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئوتتۇرا ئاسىيا يايلىغىدا بىرقانچە ئون يىل قاملىپ قالغان غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى ئۆز كۈچىنى زورايتقان ئىدى. شۇ ۋاقىتتىكى سىياسى مەنپەئەت ئۇلارنى بىر بىرى بىلەن زىچ باغلىۋەتكەن ئىدى.

10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، ماۋۇرائۇننەھر رايونىدا قاراخانىلارنىڭ زاۋاللىققا يۈزلەنگەن سامانىلار خاندانلىقىغا ئۈزۈل-كېسىل زەربە بېرىپ، بىرنەچچە يىلدىلا بۇ سۇلالىنى گۇمران قىلغانلىقىدەك غايەت زور ئۆزگىرىشنى بىۋاستە كۆرۈپ تۇرغان كۈچ پەقەت غەزنى خاندانلىقى ئىدى. قاراخانىلار بىلەن سامانىلار خاندانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش مەيدانلىرى ھەتتا بىرقانچە قېتىم ئامۇ دەرياسىغا يېقىنلاشقانمۇ بولدى، بىراق شۇ مەزگىللەردە، بۇ ئىشلارغا ئالاقىدار ماتېرىياللاردىن غەزنى خاندا-

لىغىنىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىدا يۈز بەرگەن بۇ ئۇرۇشلارغا ئارىلاشقانلىقىغا ئائىت مەلۇماتلارنى تاپقىلى بولمىدى. ئېھتىمال بۇنىڭغا قاراخانىلار بىلەن غەزنى خاندانلىقى ئوتتۇرىسىدا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن دۈشمەنلىكە ئورتاق تاقابىل تۇرۇش تارىخى سەۋەب بولغان بولسا كېرەك. بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىلا ئۇ ۋاقىتتا سامانىلار خاندانلىقىغا بېقىنغان ياكى ئۇنىڭغا دۈشمەن بولۇپ تۇرغان. سامانىلار خاندانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئۇلارنىڭ ئورتاق تىلىكى ئىدى. ئۇنىڭدىن قالسا، مۇشۇ مەزگىلدە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇش پەيدا قىلغۇدەك بىرەر ۋەقە سادىر بولمىدى. قارا-خانىلارنىڭ ھەربى پائالىيىتى تامامەن ماۋەرائۇننەھر رايونى بىلەنلا چەكلىنىپ، ئۇنىڭ نەزىرى تېخى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى غەزنى خاندانلىقىنىڭ زېمىنىغا چۈشمىگەن ئىدى. مىلادى 1001-يىلى قاراخانىلار ھەتتا ئەلىنىڭ قىزىنى غەزنى خاندانلىقىنىڭ پادىشاسى مەھمۇتقا ياتلىق قىلغان⑮.

مەھمۇت ئەسەبى دىندار ئىدى. ئۇ ھىندىستاندىكى غەيرى مۇسۇلمانلارنى قوغلاپ چىقىرىۋەتكىچە ھىندىستانغا كىرىپ ئۇرۇش قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا قەسەم ئىچكەن ئىدى⑯. مىلادى 1001-يىلدىن باشلاپ ئالتە يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، مەھمۇت ئەنە شۇ مەقسەتتە ھىندىستانغا ئۈچ قېتىم قوشۇن تارتىپ، بىر قاتار كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇشلارنى ئېلىپ باردى.

سىياسى مەنپەئەت ھامان دىنىي مەنپەئەتتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. قاراخانىلار خاندانلىقى مەھمۇتنىڭ ھىندىستاندا غەيرى مۇسۇل-مانلارغا قوزغىغان ئۇرۇشىنى قوللىمايلا قالماي، ئەكسىچە، ماۋەرا-ئۇننەھر رايونىدىكى غەلىبىلەردىن ئىلھاملىنىپ، مەھمۇتنىڭ ھىندى-

ستانغا قوشۇن تارتقانلىغىدىن پايدىلىنىپ، 1005 ـ يىلى غەزنى خاندانلىغىغا كەڭ كۆلەملىك تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىدى. قارا خانىلار قوشۇنى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئىككىگە بۆلۈنۈپ، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ غەزنى خاندانلىغىنىڭ بەلخ ۋە مەرۋى قاتارلىق شەھەر ـ قەلئەلىرىنى بېسىۋالدى، ھەتتا خۇراسان رايونىغىچە ئىچكىرىلەپ كىردى. ئاقىۋەتتە، قاراخانىلار بىلەن غەزنى خاندانلىغى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇرۇشنىڭ مۇقەددىمىسى باشلاندى.

قاراخانىلار قوشۇنىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمى مەھمۇتنى ھىندىستانغا قاراتقان ئۇرۇشنى توختىتىشقا مەجبۇر قىلدى. مىلادى 1006 ـ يىلى مەھمۇت بەلخ قەلئەسى يېنىدا قاراخانىلار قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى، كەينىدىنلا، قاراخانىلارنىڭ خۇراساندىن چېكىنىپ چىققۇاتقان يەنە بىر قوشۇنىغا توسۇپ زەربە بېرىپ، نۇرغۇن ھەربى قورال ـ ياراق ۋە باشقا مۇلۇكلەرنى غەنىمەت ئالدى. شۇنىڭ بىلەن قاراخانىلارنىڭ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا ئىچكىرىلەپ كىرىش غەرىزى يوققا چىقتى. كېيىنكى بىر يىل داۋامىدا، قارا ـ خانىلار قوشۇنلىرى غەربىي رايون باش ۋالىسى ناسىر ئەلنىڭ قوماندانلىغىدا بىرنەچچە نۆۋەت ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بەلخ رايونىدا غەزنى خاندانلىغىنىڭ قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۇرۇشلار مەغلۇبىيەت بىلەن ئاياقلاشتى.

مىلادى 1007 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان قەشقەردىن سەمەرقەنتكە بېرىپ، شىمالىي رايون باش ۋالىسى بىلەن غەربىي رايون باش ۋالىسى قارىمىغىدىكى قوشۇنلاردىن 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇپ ۋە بۇ قوشۇنغا ئۆزى قوماندانلىق قىلىپ، ئامۇ

دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بەلخ قەلئەسىنى ھۇجۇم بىلەن ئالدى.

بۇ 11 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شەرقىي ئىران ئېگىزلىكىدە بولغان بىر قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش ئىدى. ئۇرۇشتا ھەر ئىككى تەرەپ ئىسلام دىنىنى بايراق قىلغانلىقى ئۈچۈن، تەبىئىي ھالدا ئەتراپتىكى رايونلارنىڭ دىققەت ـ ئېتىۋارىنى قوزغىدى. شۇڭا خەلق ئارىسىدا ۋە تارىخىي ھۆججەتلەردە بۇ قېتىمقى ئۇرۇش توغرىسىدا نۇرغۇن رىۋايەت ۋە ماتېرىياللار ساقلىنىپ قالغان. كەسكىن ئۇرۇشلاردىن كېيىن، غەزنى خاندانلىقىنىڭ پىل مىنگەن ئەسكەرلىرى ئاساسىي ھۇجۇمچى قىلىنغان قوشۇنلىرى قاراخانىلار قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى⑰.

شۇنىڭدىن كېيىن قاراخانىلار قوشۇنى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قالدى. نەتىجىدە ئامۇ دەرياسى ئىككى تەرەپنىڭ پاسىلى بولۇپ قالدى. ئۇيغۇر قوشۇنلىرىنىڭ بۇ دەريادىن قايتا ئۆتكەن ۋاقتى 13 ـ ئەسىردىكى موڭغۇل ئىمپېرىيىسى دەۋرىگە توغرا كېلىدۇ.

بەلخ قەلئەسىدىكى مەغلۇبىيەت قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەبىقىسىدە بۆلۈنۈش پەيدا قىلدى. غەربىي رايون باش ۋالىسى ناسىر ئەلى باشچىلىقىدىكى ئۇرۇش تەرەپدارلىرى غەزنى خاندانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇشنى تەشەببۇس قىلدى. شىمالىي رايون باش ۋالىسى باشچىلىقىدىكى سۈلھىچىلەر غەزنى خاندانلىقى بىلەن بولغان ئۇرۇشنى توختىتىشنى تەشەببۇس قىلدى. بەزى رىۋايەتلەردە، ھەتتا قاراخانىلار قوشۇنى غەزنى خاندانلىقىنىڭ قوشۇنى بىلەن بەلخ قەلئەسىدە قاتتىق ئېلىشىۋاتقاندا، شىمالىي رايون باش ۋالىسى قوماندانلىق قىلغان بىر قانات قوشۇن

مەقسەتلىك ھالدا سەپتىن ئايرىلىپ چىقىپ كەتكەن، بۇ ھال قارا-
خانىلار قوشۇنىنى پۈتۈن سەپ بويىچە مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتقان
دەپ، شىمالىي رايون باش ۋالىسىنىڭ ئاسىلىق قىلغانلىقىنى دارىت-
مىلاپ كۆرسىتىلگەن.

مەھمۇت قاراخانىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا كۆرۈلگەن بۇ ئىختى-
لاپلاردىن پايدىلىنىپ، مىلادى 1010-يىلى بالاساغۇنغا مەخپىي
ئەلچى ئەۋەتىپ، شىمالىي رايون باش ۋالىسى بىلەن ئالاقىلەشتى.
بۇ ۋەقە ئاشكارىلىنىپ قالغاندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخان ئاسىلىق
قىلغان شىمالىي رايون باش ۋالىسىنى جازالاش ئۈچۈن، غەربىي
رايون باش ۋالىسىنى بالاساغۇنغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا بۇيرۇدى.
غەربىي رايون باش ۋالىسى باشلاپ ماڭغان قوشۇن بالاساغۇنغا
يېقىن بېرىشىغا، غەزنى خاندانلىقى بۇ ئىشقا ئاشكارا ئارىلاشتى.
غەزنى خاندانلىقىنىڭ ئەلچىسى يۈسۈپ قادىرخانغا بالاساغۇنغا
قارىتىلغان جازا يۈرۈشى توختىتىلسا، غەزنى خاندانلىقى قارا-
خانىلار خاندانلىقىنىڭ ھەممە تەلەپلىرىنى قاندۇرۇشقا تەييار،
ئەگەر ئۇنداق بولمىسا، غەزنى خاندانلىقى ھەربىي كۈچ ئارقىلىق
بۇ جازا يۈرۈشىنى بەنت قىلىدۇ، دەپ ئۇقتۇردى.

مىلادى 1011-يىلى قاراخانىلار خاندانلىقى غەزنى خاندان-
لىقىنىڭ سۈلھ تۈزۈش تەلىپىنى قوبۇل كۆرۈپ، بالاساغۇنغا
قارىتىلغان جازا يۈرۈشىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى⑱.

غەزنى خاندانلىقى مۇناسىۋەتتە يېرىكلىك پەيدا قىلىش ئۇسۇلى
بىلەن، يۈسۈپ قادىرخاننى غەزنى خاندانلىقى بىلەن داۋاملىق
ئۇرۇش قىلىش خىيالىدىن ۋازكېچىشكە مەجبۇر قىلىش ئارقىلىق،
ئۆزىنىڭ ئىستىراتېگىيىلىك مەقسىدىگە يەتتى. شۇنىڭدىن

ئېتىۋارەن، قاراخانىلار بىلەن غەزنى خاندانلىقى بىر مەزگىل بىر بىرىگە چېقىلماي تىنچ ئۆتۈشتى. بۇنداق بولۇشى مەھمۇت ئۈچۈن زۆرۈر ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆز تارىخىدا ئەڭ مۇھىم ئىشلارنى ئورۇنلاش ئىمكانىيىتىگە نائىل بولدى.

مىلادى 1012 ـ يىلى غەربىي رايون باش ۋالىسى ناسىر ئەلى ۋاپات بولدى. ناسىر ئەلى ئۆز جەمەتىدىن بولغان شىمالىي رايون باش ۋالىسى بىلەن ئىركەشىكەنلىكى ئۈچۈن، يۈسۈپ قادىرخان ماۋەرائۇننەھر رايونىنى ئاسانلا قولغا كىرگۈزدى. يۈسۈپ قادىرخان غەربىي رايون باش ۋالىسلىق ئەمىلىنى ئىنىسى ئەلى تېكىن (ئەلى بىننى ھەسەن)گە تاپشۇردى. شۇنىڭ بىلەن ھارۇن گۇرۇھىنىڭ تەسىر كۈچى ماۋەرائۇننەھر رايونىغىچە كېڭەيدى.

3. قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ پارچىلىنىشى ۋە يوقىلىشى

يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ غەزنى خاندانلىقىنىڭ بېسىمىغا تىز پۈككەنـ لىكى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىدىغانلىقىنىڭ بىشارىتى ئىدى.

مىلادى 1017 ـ يىلى شىمالىي رايون باش ۋالىسى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇشنى ئاشكارا رەت قىلىپ، رەسمىي توپىلاڭ كۆتەردى. ئۆتكەندە بالاساغۇنغا قاراتقان جازا يۈرۈشىنى توختىتىپ ھاقارەتكە قالغان يۈسۈپ قادىرخان بۇ نۆۋەت ئۆزى قوشۇن باشلاپ قەشقەردىن يولغا چىقىپ، سەمەرقەنت ئارقىلىق بالاساغۇنغا يۈرۈش قىلدى. ئەمما يۈسۈپ قادىرخان قاتتىق قارشىلىققا ئۇچرىدى. قاراخانىلار قوشۇنى ئېغىر مەغلۇپ بولۇپ، ماۋەرائۇننەھر رايونىغا قوغلاندى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئىلگىرـ

ئاخىر بولۇپ ئۈچ ئاي داۋام قىلدى. شىمالىي رايون باش ۋالىسى غەلىبە بىلەن قايتىپ كېتىۋېتىپ، 1018 ـ يىلى سەپەر ئۈستىدە قازا تاپتى.

بالاساغۇنغا قارىتىلغان جازا يۈرۈشىنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى يۈسۈپ قادىرخان باشچىلىقىدىكى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تاشقى رەقىپلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش ئىقتىدارىدىنمۇ، ئىچكى توپىلاڭلارنى تىنجىتىش ئىقتىدارىدىنمۇ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بەردى. بۇ ھال باشقا يەرلىك فېئودال ئاقسۆڭەكلەرنىڭمۇ قارا- خانىلار خاندانلىقىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ كېتىش نىيىتىگە مەدەت بولدى. شىمالىي رايون باش ۋالىسى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، بىر يىل ئۆتە ـ ئۆتمەيلا، قاراخانىلار خاندانلىقى بويىچە ئەمەلىي كۈچى ئەڭ زور بولغان غەربىي رايون باش ۋالىسى ئەلى تېكىن ئاشكارا ھالدا ئاكىسى يۈسۈپ قادىرخانغا ئاسىلىق قىلدى.

ئەلى تېكىننىڭ ئىلكىدە قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ مۇھىم ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزى بولغان ماۋەرائۇننەھر رايونىمۇ، غەزنى خاندانلىقى ۋە توپىلاڭ كۆتەرگەن شىمالىي رايون باش ۋالىسىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن بۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان زور قوشۇنمۇ بار ئىدى. تېخىمۇ مۇھىمى، بۇ قېتىمقى توپىلاڭنىڭ قاراخانىلارنىڭ مەركىزى قەشقەرگە يېقىن جايدا بولغانلىقى قارا- خانىلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى قاتتىق ساراسىمىگە سالدى.

شىددەت بىلەن كۆتىرىلىۋاتقان سىياسى بوراندا ھالسىزلانغان قاراخانىلار خاندانلىقى رەقىبىنى دوست بىلىپ، غەزنى خاندان- لىقىنىڭ كۈچىگە سۆيۈنۈپ، غەربىي رايون باش ۋالىسىنىڭ توپىلىڭىنى تىنجىتىشقا مەجبۇر بولدى. يۈسۈپ قادىرخاننىڭ

تەلۇۋگە بىنائەن غەزنى خاندانلىغىنىڭ پادىشاسى مەھمۇت 1025 ـ يىلى ئۆزى بىۋاستە قوشۇن تارتىپ چىقىپ، ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈش بىلەن، سەمەرقەنتكە غەرپتىن يۈرۈش قىلدى. يۈسۈپ قادىرخانمۇ شەخسەن ئۆزى قەشقەردىن قوشۇن تارتىپ چىقىپ، سەمەرقەنتكە شەرقتىن يۈرۈش قىلدى. ئىككى قوشۇننىڭ ئىسكەندەرجىسىگە چۈشۈپ قالغان ئەلى تېكىن قايتا ـ قايتا ئېلىشىپ غەلىبە قازىنالمىغاندىن كېيىن، سەمەرقەنتنى تاشلاپ، سىر دەرياسىنىڭ شىمالىغا چىقىپ كېتىپ، قۇملۇقلاردا سەرسان بولۇپ يۈردى. يۈسۈپ قادىرخان سەمەرقەنتنى قايتۇرۇۋالدى، مەھمۇت بولسا بۇخارانى ئىگەللىدى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر شەھەر بۇخارانى غەزنى خاندانلىغىنىڭ قوشۇنى تالان ـ تاراج قىلدى.

ئەلى تېكىننىڭ توپىلىڭى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، يۈسۈپ قادىرخان ماۋۇرائۇننەھرنى باشقۇرۇشنى ئۆزىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ياغان تېكىنگە تاپشۇردى. بۇ قاراخانىلار بىلەن غەزنى خاندانلىغىنىڭ مۇناسىۋىتى ئەڭ قويۇق ۋاقىتلار ئىدى. ئىككى تەرەپ قۇدا ـ باجىلىق مۇناسىۋەتمۇ ئورناتتى.

1032 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان ۋاپات بولدى، تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلاردا قاراخانىلار خاندانلىغىغا قارشى قوراللىق قوزغىلاڭلار كۆتىرىلدى. بۇ قوزغىلاڭلار روشەن دىنىي خاراكتىر ئالغان ئىدى. قوزغىلاڭچىلار جايلاردىكى مەسچىتلەرنى بۇزۇپ تاشلاپ، پىچەتلەنگەن بۇددا دىنى قۇرۇلۇشلىرىنى قايتا ئېچىپ، بۇددا دىنى پائالىيەتلىرىنى باشلىۋەتتى. قوزغىلاڭ دولقۇنى تېزلىكتە خوتەن، يەركەنلەرگىچە كېڭەيدى. ھەتتا قەشقەر ئەتراپلىرىدىمۇ ئېغىر خاتىرجەمسىزلىكلەر پەيدا بولۇشقا باشلىدى.

تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي ياقىلىرىدىكى بوستانلىقلاردا قوزغىلاڭ يالقۇنى لاۋۇلداپ تۇرغان بىر پەيتتە، ئەلى تېكىن قايتا كېلىپ، بۇخارا، سەمەرقەنت قاتارلىق جايلارنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ، قارا-خانىلار خاندانلىقىدىن مۇستەقىل تۇرىدىغان ھاكىمىيەت قۇردى. بۇ قېتىم ئەلى تېكىن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسى ۋەزىيەتتىن پايدىلى-نىپ، غەزنى خاندانلىقىنىڭ دۈشمىنى بولغان سالجۇقلار بىلەن ئىت-تىپاق تۈزدى. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىنى تالىشىش يولىدا قاتتىق تىركىشۋاتقانلىقى بايان قىلىنغاندا، سالجۇقلار تىلغا ئېلىنغان ئىدى. شۇ ۋاقىتتا، سالجۇقلار سامانىلار خاندانلىقى تەرەپتە تۇرۇپ، قاراخانىلار قوشۇنىغا قارشى ئۇرۇش قىلغان، ئەمىر نۇھ بۇخارانى قايتا ئېلىۋالغاندا، سالجۇقلار ئۇنى پائال قوللىغان ئىدى.

ئەمدى ئەلى تېكىن سالجۇقلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەن ۋاقىتتا، سالجۇقلار ئاسىيانىڭ غەربىدە ھەل قىلغۇچ كۈچ بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇلار ئاسىيانىڭ غەربىدىكى تارقاق ۋە ئاجىز فېئودال سۇلا-لىلەرنى سۈرۈپ توقاي قىلىۋەتكەن ھەمدە غەزنى خاندانلىقىغا شىددەت بىلەن زەربە بېرىپ، ئۇنىڭ ئەسلىي كۈچىنى زور دەرى-جىدە ئاجىزلاشتۇرۇۋەتكەن ئىدى⑲.

غەزنى خاندانلىقىنىڭ زەئىپلىشىشى تۈپەيلىدىن، ئوتتۇرا ئاسى-يانىڭ سىياسى ۋەزىيىتىدە تەڭپۇڭلۇق يوقالدى. قاراخانىلار خاندان-لىقى ئەلى تېكىننى بەنت قىلىپ تۇرغۇچى مۇھىم كۈچ بولغان غەزنى خاندانلىقىدىن مەھرۇم قالدى، بۇنىڭ ئەكسىچە، ئەلى تېكىن ئۆزىگە بىۋاستە تەھدىت بولغۇدەك كۈچلەردىن قۇتۇلۇپ، تېخىمۇ كۈچەيدى. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى ئۆزگەر-مەس يۈزلىنىش بولۇپ قالدى.

مىلادى 1032 - يىللىرى ئەتراپىدا ئەلى تېكىن ئۆزىنى قاغان دەپ جاكالىدى. ئۇنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسى پۈتكۈل ماۋۇرائۇننەھر رايونىغا كېڭىيىپ، ئەمىلىيەتتە غەربىي قاراخانىلار خاندانلىغىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. تۆۋەندە شەرقىي قاراخانىلار خاندانلىغى بىلەن غەربىي قاراخانىلار خاندانلىغىدىن ئىبارەت مۇشۇ ئىككى ھاكىمىيەت گەۋدىسىنىڭ تارىخىي پائالىيەتلىرىنى تەڭ بايان قىلىشىمىزغا توغرا كەلدى.

ئاۋال غەربىي قاراخانىلار خاندانلىغىدا بولۇپ ئۆتكەن ئۆزگىرىشلەرگە نەزەر سېلىپ ئۆتەيلى.

مىلادى 1039 - يىلى ئەلى تېكىن ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى يۈسۈپ بىننى ئەلى خانلىق تەختىدە ئولتۇردى. شۇنىمۇ ئىزاھلاپ ئۆتۈش لازىمكى، ماۋۇرائۇننەھر رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقى ئەلى تېكىندىن باشلاپ ھارۇن گۇرۇھىدىكىلەرنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئەلى گۇرۇھىدىكىلەرنىڭ كۈچى — ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرى قاراخانىلار ئۈچۈن زېمىن بەرپا قىلغان ۋە شۆھرەت قازانغان ناسىر ئەلىنىڭ ئىككى ئوغلى، يەنى مۇھەممەت بىننى ناسىر ۋە ئىبراھىم بىننى ناسىر — بىرقانچە يىل كۈچ جۇغلاپ، ئاخىر ماۋۇرائۇننەھر رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى قايتا تارتىۋېلىش دەرىجىسىگە يەتتى. مىلادى 1041 - يىلىغا قەدەر ئەلى گۇرۇھىدىكىلەر ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ بۇخارا، سەمەرقەنتلەرنى تارتىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، غەربىي قاراخانىلار خاندانلىغىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى يەنە ئەلى گۇرۇھىدىكىلەرنىڭ قولىغا ئۆتتى.

ئەمدى شەرقىي قاراخانىلار خاندانلىغىدا بولۇپ ئۆتكەن ئۆزگىرىشلەرگە نەزەر سېلىپ ئۆتەيلى.

مىلادى 1032 ـ يىلى يۈسۈپ قادىرخان ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سۇلايمان بىننى يۈسۈپ خان بولدى. سۇلايمان ”شەرەفەن دەۋلەتى“ دېگەن ھۆرمەت نامىغا ئىگە. بىرمۇنچە ھۆججەتلەردە ئۇنىڭ ئەخلاق ـ پەزىلىتىگە يۈكسەك باھا بېرىلگەن. بىراق، ئەمىلىيەتتە، قاراخانىلار خاندانلىقى تارىخىدىكى كېلىشمەسلىكلەر دەل سۇلايمان بىننى يۈسۈپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە سادىر بولدى، سۇلايمان بىننى يۈسۈپ تەختكە چىققان يىلى يەنى مىلادى 1032 ـ يىلى ئەلى تېكىن ماۋەرائۇننەھر رايونىدا ئۆزىنى قاغان دەپ جاكالىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، قاراخانىلار خاندانلىقى شەرقىي قاراخانىلار، غەربىي قاراخانىلار دەپ ئىككىگە پارچىلىنىپ كەتكەن ئىدى.

سۇلايمان بىننى يۈسۈپنىڭ ھاياتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئاقىۋىتى ناھايىتى پاجىئەلىك بولدى. ئۇ مىلادى 1056 ـ يىلى ئۆز قېرىندىشى مۇھەممەت بىننى يۈسۈپ بىلەن جەڭ قىلغاندا، مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلدى. مۇھەممەت بىننى يۈسۈپ خانلىق تەختىگە چىقتى. ئۇ تەختتە 15 ئاي ئولتۇرۇپ، ئورنىنى چوڭ ئوغلى ھۈسەيىن بىننى مۇھەممەتكە ئۆتكۈزۈپ بەردى.

نۇرغۇن ئالىملار ھۈسەيىن بىننى مۇھەممەتنى «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ ئاپتورى مەھمۇت قەشقەرىنىڭ ئاتىسى دەپ ھېسابلايدۇ. شۇڭا گەرچە ھۈسەيىن بىننى مۇھەممەت تەختتە تۇرغان چاغدا ھېچقانداق كۆرۈنەرلىك نەتىجە ياراتمىغان بولسىمۇ، «تۈركى تىللار دىۋانى» بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەردە بۇ كىشى تىلغا ئېلىنىپ كەلگەن.

«تۈركى تىللار دىۋانى» ئاپتورىنىڭ بايانىدىن بىز شۇنى بىلدۇقـ

كى، ھۈسەيىن قاغان بولۇپ تۇرغان ئاخىرقى مەزگىللەردە ئوردىدا سىياسى ئۆزگىرىش بولغان⑳. ھۈسەيىن ئۆزىنىڭ بىر خوتۇنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. ھۈسەيىننىڭ ئورنىنى، تەبىئىكى، ئۆز ئېرىنى ئۆلتۈرگەن ھېلىقى خوتۇننىڭ ئوغلى ئىگەللىدى.

يېڭى قاغاننىڭ ئېتى ئىبراھىم ئىدى. ئىبراھىم مىلادى 1057-يىلدىكى بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا ئۆلدى.

ئىبراھىمنىڭ ئورنىغا يۈسۈپ قادىرخاننىڭ ئۈچىنچى ئوغلى مەھمۇت بىننى يۈسۈپ چىقتى. مەھمۇت ئۆز ئاكىسىنىڭ ئوغلى ھەسەن* بىلەن ھەمكارلىشىپ، غەربىي قاراخانىلار خاندانلىقىدىن غەربىي پامىر ئېگىزلىكىدىكى بىر تالاي زېمىننى تارتىۋېلىپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنى قايتا گۈللەندۈرۈش نىيىتىدە بولدى. ئۇ ئىلى دەرياسى ۋادىسى، بالقاش كۆلى ۋە ئالتاي تېغى ئەتراپلىرىغا قوشۇن ئەۋەتتى.

مەھمۇت قاغان بولغان مەزگىللەردە خاندانلىقنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى ھەسەننىڭ قولىدا بولدى. مىلادى 1069-يىلى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆزىنىڭ بۈيۈك ئەسىرى «قۇتادغۇ بىلىك»نى ئەنە شۇ ھەسەنگە ھەدىيە قىلغان، ھەسەن ئېھتىمال مىلادى 1074-يىللىرى رەسمىي قاغان بولغان بولسا كېرەك.

قاراخانىلار خاندانلىقىدا بۆلۈنۈش بولۇۋاتقان ۋاقىتلاردا، ئاسىيانىڭ غەربىي ۋە شەرقىي قىسىملىرىدا غايەت زور ئۆزگىرىشلەر

---

* ھەسەننىڭ تولۇق ئاتىلىشى ھەسەن بىننى سۇلايمان، ئۇنىڭ نەسەپنامىسى مۇنداق: ھەسەن — سۇلايمان بىننى يۈسۈپ — يۈسۈپ بىننى ھەسەن (يۈسۈپ قادىرخان).

بولۇۋاتاتتى. بۇ ئۆزگىرىشلەر ھەتتا قاراخانىلار خاندانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىغىمۇ يېيىلماقتا ئىدى.

ئاسىيانىڭ غەربىدە، سالجۇقلار مىلادى 1043 ـ يىلى ئىراننىڭ شەرقىدىكى خۇراسان رايونى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خارەزىم قەلئەسىنى ئىشغال قىلىپ، سالجۇقلار خاندانلىقىنى قۇردى. مىلادى 1055 ـ يىلى سالجۇقلار خاندانلىقى پۈتكۈل ئىران ئىگىزلىكىنى بېسىۋالدى ۋە باغدات قەلئەسىنى ئىگەللىدى. ئارقىدىنلا جەنۇبىي كاپكازنى ئۆز زېمىنىغا قوشۇۋالدى. مىلادى 1071 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئۇلار ۋىزانتىيە ئىمپېرىيىسىنى مەغلۇپ قىلىپ، كىچىك ئاسىيا رايونىنى بويسۇندۇردى.

11 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن باشلاپ، غەربىي قاراخانىلار خاندانلىقى بىلەن شەرقىي قاراخانىلار خاندانلىقى تەڭشىمۇ ـ تەڭ زاۋاللىققا يۈزلەنگەن ۋاقىتلاردا، مىلادى 1072 ـ يىلى سالجۇقلار ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا غەربىي قاراخانىلار قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلدى. شۇ قېتىمقى جەڭدە سالجۇقلار خاندانلىقى قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى ئۆلتۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، سالجۇقلار قوشۇنى ئالغا سىلجىمىدى. مىلادى 1088 ـ يىلى سالجۇقلار خاندانلىقى ئاخىرقى ھېساپتا بۇخارا، خارەزىم، سەمەرقەنت قاتارلىق قەلئەلەرنى ئىشغال قىلدى. بۇنىڭ بىلەن غەربىي قاراخانىلار خاندانلىقى سالجۇقلار خاندانلىقىغا باج ـ سېلىق تۆلەيدىغان بېقىندى دۆلەتكە ئايلىنىپ قالدى[21].

شۇ مەزگىلدىن ئېتىۋارەن ماۋەرائۇننەھردىن تارتىپ تاكى ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقىچە بولغان ئارىلىقتا سالجۇقلار قۇرغان بىرلىككە كەلگەن ئىسلام دۆلىتى بارلىققا كەلدى. سالجۇقلار خاندانـ

لىغىنىڭ كۆچ ـ قۇدرەتتە كامالەتكە يەتكەنلىگىنىڭ بەلگىسى شۇكى، ئۇ پاتىمە سۇلالىسىنىڭ قولىدىن ئىسلام دۇنياسىنىڭ مۇقەددەس جايلىرى بولغان مەككە بىلەن مەدىنىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى تارتىۋالدى.

11 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھوقۇق يۈرگۈزۈش دائىرىسى پەقەت تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي بويىدىكى رايونلار بىلەنلا چەكلىنىپ قالدى.

شۇ زامانلاردا، ئوتتۇرا ئاسىيادا ھۆكۈم سۈرگەن سۇلالە ۋە خاندانلىقلار ئىچىدە، سالجۇقلارنى ھىساپقا ئالمىغاندا، يەنە غەربىي لياۋ سۇلالىسىمۇ بار ئىدى. چەتئەل تارىخىي ھۆججەتلىرىدە بۇ سۇلالە "قارا خىتاي خاندانلىغى" (قىتانلار) دەپ ئاتىلىدۇ.

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ پەيدا بولۇشى ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بىر مۇنچە تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەپ بولدى. زامانلارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆتمۈش بولۇپ قالغاندا، بۇ سۇلالە بۇ رايوندا مەڭگۈلۈك بىر خاتىرە قالدۇردى. رۇس تىلىدىكى КИТАЙ دىگەن سۆز بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركى تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەر ئارىسىدىكى "خىتاي" دىگەن سۆز ئەنە شۇ "كىدان" (قىتان) دىگەن سۆزدىن كېلىپ چىققان.

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنى لياۋ سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن بولغان يالۇغ تاشىن قۇرغان ئىدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ تارىخى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخى بىلەن كەڭ ۋە زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغاچقا، كىتاۋىمىزنىڭ يەتتىنچى بابىدا بۇ سۇلالە ھەققىدە مەخسۇس توختىلىپ ئۆتىمىز.

مىلادى 1123 ـ يىلى، ياللۇغ تاشىنىڭ قوشۇنى قەشقەردە قارا ـ

خانلار خاندانلىغىنىڭ ئاخىرقى قاغانى ئەھمەت قوماندانلىغىدىكى قوشۇننى مەغلۇپ قىلىپ، تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدا قاراخانلارغا تەۋە زېمىننى بېسىۋېلىپ، كەلگۈسى غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس ئورناتتى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى، بۇرۇن قاراخانلار خاندانلىغىنىڭ زېمىنى بولغان جايلار ئەمدىلىكتە غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ زېمىنى بولۇپ قالدى.

ئىككىنچى بۆلۈم قاراخانلار خاندانلىغىنىڭ سىياسىسى، ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى

1. قاراخانلار خاندانلىغىنىڭ سىياسى تۈزۈلمىسى

بۇ تېمىدا، ئاساسەن، قاراخانلار خاندانلىغىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

سامانىلار خاندانلىغىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، قاراخانلار خاندانلىغىنىڭ زېمىنى مىسلىسىز كېڭەيدى. خاندانلىق مەيدانغا كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيا ياي-لاقلىرىنى ھساپقا ئالمىغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قاتار مەشھۇر قەلئەلىرى جۈملىدىن سوياپ، بالا-ساغۇن، تالاس، چەش (ھازىرقى تاشكەنت شەھىرى)، فەرغانە، سەمەرقەنت، بۇخارا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى قاراخانلار خاندان-لىغىنىڭ ھۆكۈمرانلىغى ئاستىغا ئۆتتى. قاراخانلار خاندانلىغى پامىر ئېگىزلىگىنىڭ شەرقىدىكى، تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي بويلىرىدىكى ئاقسۇ، قەشقەر، يەركەن قاتارلىق جايلارنى

ئەڭ بالدۇر بويسۇندۇرۇۋالغان ئىدى. كېيىنكى يىللاردا ئۇ يەنە دىنىي ئۇرۇش تۇغى ئاستىدا، ئۇزاق مۇددەتلىك جەڭلەر ئارقىلىق خوتەن رايونىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى دۇنخۇاڭ ئەتراپىغىچە كېڭەيتكەن ئىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقى ئەنە شۇ كەڭ رايوندا ئۆزىنىڭ مەركىزىي ۋە يەرلىك ھۆكۈمرانلىق ئاپپاراتلىرىنى تىكلىگەن.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ مەركىزىي ئاپپاراتىدىكى ئەمەلدارلار بەش دەرىجىگە بۆلۈنىدۇ، بۇنى جەدۋەل بىلەن كۆرسەتسەك مۇنداق بولىدۇ:

قاراخانىلار خاندانلىقىدىكى مەنسەپ ناملىرى

ئارسلان قاراخان | بۇغرا قاراخان

ئارسلان ئىلىك | بۇغرا ئىلىك | ئارسلان تېكىن | بۇغرا تېكىن

يۇگە | يىركەن | سانغۇن | ئىناچبەگ | چاغىر | توغورول

يۇغۇرۇش | ياپقۇ | توركىسىن

سۇباشى | پەردىچى باشى | ئىلىمگە بىتىكۈچى

بۇ جەدۋەلدە بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغىنى ئارسلان ئىدى. بۇ مەنسەپكە نائىل بولغۇچى ئالىي ھۆكۈمران ھېساپلىناتتى، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئورۇندا تۇرىدىغىنى بۇغراخان بولۇپ، ئۇ خاننىڭ ئورۇنباسارى ئىدى. ساتۇق بۇغراخان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن

كېيىن، ئالى ھۆكۈمرانىنىڭ مەنسەپ ئىسمىدا ئۆزگىرىش بولدى. ئۇ بۇغراخان دېگەن نام بىلەم ئالىي ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى يۈرگۈزدى.

جەدۋەلدە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغانلار بىر قاتار پەخرىي ناملار بولۇپ، ئۇلار مەخسۇسلا خان جەمەتىدىكىلەرگە بېرىلەتتى. بۇ ناملار ھەم سىياسىي ئىمتىيازنىڭ سىمۋولى، ھەم ئىقتىسادىي ئىمتىيازنىڭ سىمۋولى ئىدى. ماۋەرائۇننەھر رايونى بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، ئىلىكخان تۈزۈمى ھەتتا بىر خىل ئىگىدارچىلىق تۈزۈمى بولۇپ قالدى.

جەدۋەلدە ئۈچىنچى ئورۇندا تۇرغانلار مۇئەييەن ئەمەلىي مەجبۇرىيەت ئۆتەيدىغانلارنىڭ مەنسەپلىرى بولۇپ، بۇ مەنسەپ- لەرگىمۇ خان جەمەتىنىڭ ئەزالىرى تەيىنلىنەتتى.

شۇنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەسكى، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەبىقىسىدىمۇ، ئۇيغۇر خاندانلىقى مەزگىلىدىكىگە ئوخشاشلا، خان جەمەتىدىكىلەر ئاساسلىق ئورۇننى ئىگىلەپ، بۇ خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىق يادروسىنى ھاسىل قىلغان. تۆتىنچى ۋە بەشىنچى ئورۇندا تۇرغان مەنسەپلەرگىلا خان جەمەتىگە يات كىشىلەر تەيىنلىنەتتى[22].

ئەمدى قاراخانىلار خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىنىڭ تەركىۋىي قىسمى بولغان يەرلىك مەمۇرىي ئاپپاراتلارغا بىر قۇر نەزەر سېلىپ ئۆتەيلى.

قاراخانىلارنىڭ زېمىنىغا قارايدىغان بولساق، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان رايون كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە خەلقلىرى ۋە دېھقانچىلىق ئاھالىلىرى تەڭ ياشاۋاتقان رايون ئىدى. بۇ دائىرىدە ئاسىيادىكى ئۈچ چوڭ ئوتلاقنىڭ ئىككىسى يەنى جۇڭغار ئويمانلىقى بىلەن

ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىغى بار ئىدى. ۋاھالەنكى، تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى رايونلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋەرائۇننەھر رايونى شۇ ۋاقىتتا دۇنيا بويىچە دېھقانچىلىق ئەڭ تەرەققى تاپقان رايونلاردىن ئىدى.

غەرپتە ئارال دېڭىزىدىن تارتىپ شەرقتە جۇڭغار ئويمانلىقىغىچە بولغان ئوتلاق قاراخانىلار خاندانلىقى روناق تاپقان جاي ئىدى. بۇ يەرلەردە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان قەبىلىۋى خەلقلەر تېخى فېئودال-لىق ئۇرۇقداشلىق باسقۇچىدا تۇرماقتا ئىدى. ئۇلار ئوت-چۆپ ۋە سۇنى قوغلىشىپ يۆرۈپ كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرەتتى. بۇنىڭدىن باشقا، ماۋەرائۇننەھر رايونى بويىسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن ئىككىنچى (ياكى ئېختا) يېرى بېرىلگەن ھەرقايسى چارۋىچى قەبىلە ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن بىر قىسىم ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە بۇ ئوتلاقلاردا ياشاپ كەلدى. روشەنكى، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى بۇ ئوتلاقلار بىلەن سىياسى، ئىقتىسادىي جەھەتلەردىلا قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇرۇق-تۇققانچىلىق، تۇرمۇش ئۆرپ-ئادەتتى ۋە پسىخولوگىيە جەھەتلەردىمۇ يېقىن ئالاقىدا بولۇپ كەلدى.

شەرقتە خوتەن بوستانلىقىدىن تارتىپ غەرپتە بۇخارا بوستانلىقىغىچە بولغان جايلار دېھقانچىلىق راۋاجلانغان، سودا ئىشلىرى ئاۋاتلاشقان رايون ئىدى. مۇشۇ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان بارلىق ھاكىمىيەتلەر — جۈملىدىن چارۋىچى قەبىلىۋى خەلقلەر قۇرغان ھاكىمىيەتلەرمۇ بۇ رايوننى باج-سېلىق ۋە مالىيە كىرىملىرىنىڭ مەنبەسى دەپ قاراپ كەلگەن ئىدى.

بۇندىن باشقا، بۇخارا، سەمەرقەنت، فەرغانە، قەشقەر، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنىڭ مۇستەھكەم قورغانلىرى ئەزەلدىن تارتىپ بۇ دائىرە ئىچىدە مۇھىم ھەربىي ئىستىھكاملار دەپ قارىلىپ كەلدى، شۇنداقلا بۇ جايلار مۇشۇ دائىرىدىن پەيدا بولغان ھەممە ھاكىمىيەتلەرنىڭ كەڭ يېزا-قىشلاقلارغا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈشىدە ئاساسلىق تايانچ بازا بولۇپ كەلدى.

ئوتلاقلار بىلەن دېخانچىلىق رايونلىرىنىڭ ئوخشىماسلىق ئەھۋالىغا ئاساسەن، قاراخانىلارنىڭ يەرلىك مەمۇرى قۇرۇلمىسى ئىككى خىل تۈس ئالدى.

چارۋىچى قەبىلىۋى خەلقلەر ئارىسىدا، كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ ئەزەلدىن تارتىپ ئۆز ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش خۇسۇسىيەتلىرىگە مۇناسىپ مەمۇرى باشقۇرۇش ئۇسۇلى بار ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ ئۇسۇللارنى تەتبىقلاپ كەلگىنىگىمۇ بىرقانچە يۈز يىل بولغان ئىدى. قاراخانىلار خاندانلىقى بۇ دائىرىنىڭ ھۆكۈمرانى بولغاندىن كېيىن، بۇ ئەنئەنىۋى مەمۇرى باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتمىدى ياكى ئۆزگەرتىشنى خالىمىدى. قاراخانىلارنىڭ باشقۇرۇشىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلە خەلقلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى قەبىلە تۈزۈمىنى داۋاملىق ساقلاپ قالدى، قاراخانىلار خاندانلىقى قەبىلە باشلىقلىرىنىڭ ئۆز قەبىلىسىدىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى داۋاملىق ئېتىراپ قىلدى. قەبىلىنىڭ ئىچكى ئىشلىرىنى جۈملىدىن جېدەل ماجىرالارنى كېلىشتۈرۈش، جىنايەتچىلەرنى جازالاش ۋاھاكازالارنى قەبىلە باشلىقلىرى ئۆز ئالدىغا بىر تەرەپ قىلدى. بۇ باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى ۋاستىلىك باشقۇرۇش دەپ ئاتاشقا توغرا كېلىدۇ.

بۇنىڭ بەدىلىگە ھەرقايسى قەبىلە باشلىقلىرى قاراخانىلار خاندانلىغىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئىتائەت قىلاتتى، ۋە مۇئەييەن ساندا باج-سېلىق تۆلەيتتى، ھەربى مەجبۇرىيەت ئۆتەيتتى.

قاراخانىلار خاندانلىغىنىڭ دېخانچىلىق رايونلىرىدىكى مەمۇرى باشقۇرۇش تۈزۈمى ئوتلاق رايونلىرىدىكىدىن تۈپتىن پەرقلىنىدىغان بولۇپ، بۇ رايونلاردا بىۋاستە باشقۇرۇش تۈزۈمىنى يولغا قويغان ئىدى. قاراخانىلار خاندانلىغى دېخانچىلىق رايونلىرىغا (تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى رايونلار بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋۇرائۇننەھر رايونى) ئەمەلدار ئەۋەتتى. ئۇلار "بەگ" دەپ ئاتىلىپ، ئامانلىقنى ساقلاش، ئەدلىيە، باج ئېلىش قاتارلىق مەمۇرى ھوقۇقلارنى يۈرگۈزەتتى. ھەر دەرىجىلىك بەگلەر قاراخانىلار خاندانلىغى ئالدىدا بىۋاستە جاۋاپكار ئىدى. بۇ مەمۇرى ئەمەلدارلارنى تەيىنلەش ۋە خىزمەتتىن قالدۇرۇش ھوقۇقى خاننىڭ قولىدا بولۇپ، مۇشۇ يول بىلەن خاننىڭ باشقۇرۇش ھوقۇقىنى دېخانچىلىق رايونلىرىنىڭ ھەر بىر بۇلۇڭ-پۇشقاقلىرىغىچە يايدى.

دېخانچىلىق رايونلىرى بىلەن ئوتلاقلاردا يۈرگۈزۈلگەن بۇ ئىككى خىل مەمۇرى باشقۇرۇش سىستېمىسى قاراخانىلار خاندانلىغىنىڭ پۈتكۈل تارىخىغا ئىزچىل تۇردە سىڭگەن ئىدى.

ساتۇق بۇغراخان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، قاراخانىلار خاندانلىغى يەنە مەركەزنىڭ ۋاكالىتەن باشقۇرۇش ئورگانلىرىنى تەسىس قىلدى. دەسلەپتە، بالاساغۇندا شىمالىي رايون باش ۋالىسى قويدى. ماۋۇرائۇننەھر رايونى بويسۇندۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۆزكەنت قەلئەسىدە غەربىي رايون باش ۋالىسى قويدى[23].

شىمالىي رايون باش ۋالىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئارال دېڭىزى،

بالقاش كۆلى بويلىرى، يەتتەسۇ ۋە جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شىمالى
ھەم غەربىدىكى ئوتلاقلار، غەربىي رايون باش ۋالىسىنىڭ باشقۇرۇ-
شىغا فەرغانە، سەمەرقەنت، بۇخارا ۋە بەدەخشان رايونلىرى ئاج-
رىتىپ بېرىلىدى. تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي ياقىسىدىكى
رايونلار بولسا قاراخانىلارنىڭ مەركىزىي ھاكىمىيىتىنىڭ بىۋاستە
باشقۇرۇشىدا بولدى.

شىمالىي رايون باش ۋالىسى بىلەن غەربىي رايون باش ۋالىسى
ئومۇمەن خان جەمەتىدىكىلەردىن بولدى. ھارۇن جەمەتىدىن ئەلى
تېكىن غەربىي رايون باش ۋالىسى بولۇشتىن بۇرۇن، بۇ ئىككى
ۋەزىپىگە باشتىن-ئاخىر ئەلى جەمەتىدىكىلەر تەيىنلىنىپ كەلگەن
ئىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىغا ئىمكانىيەت
ياراتقان شەرتلەرنىڭ بىرى ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇرۇشلار داۋامىدا
چېنىققان، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىدا بولغان
قوراللىق كۈچ ئىدى. 11-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن بۇرۇن، قارا
خانىلار ھۆكۈمرانلىرى مۇنداق كۈچلۈك قوراللىق كۈچكە تايىنىپ،
تۈرلۈك دۈشمەنلەشكۈچى كۈچلەرنى تىزگىنلەپ تۇرغان ئىدى.
بۇ ھال خېشى ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى ۋە شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكى-
مىيىتى قاغانلىرىغا قارىغاندا قاراخانىلار خانلىرىنىڭ تېخىمۇ كۆپ
ئەمىلىي ھوقۇققا ئىگە بولۇشىدىكى بىر سەۋەپ بولدى. «تۈركى تىللار
دىۋانى»نىڭ قىسمەن مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، قاراخانىلار قوشۇنى
تەشكىلىي تۈزۈلۈش جەھەتتىن خېلى مۇكەممەل قوشۇن بولغان㉔.

مۇكەممەل ھۆكۈمرانلىق تۈزۈمى ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈش
ئۈچۈن شارائىت ھازىرلاپ بەردى. ھوقۇقنى مەركەزگە مەركەزلەش-

ئۆرۆش ئەھۋالى بۇ خانداىلقنىڭ دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرىدە روشەن ئىپادىلەندى. شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ۋە خېشى ئۇيغۇرلىرىغا سېلىشتۇرغاندا، شۇنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، قاراخانىلارنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى بىلەن بولغان بېرىش-كېلىشلىرى تامامەن ھۆكۈمەت دائىرىسىدە ئېلىپ بېرىلدى.

مىلادى 1009-يىلى قاراخانىلار خاندانلىقى روزۇىن باشچىلىقىدىكى بىر ئەلچىلەر ئۆمىكىنى سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىگە سوغا-سالام يەتكۈزۈشكە ئەۋەتتى. 1063-يىلى، سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ تەلىۋىگە بىنائەن، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانىغا "سادىق، ئىتائەتمەن ئالتۇن قانات قاراخان" دىگەن ئۇنۋان بەردى. 1085-يىلى، قاراخانىلار خاندانلىقى بىلەن سۇڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى كەڭ كۆلەمدە ئات سودىسى قىلىشتى، بۇ ئات سودىسىدا قاراخانىلار خاندانلىقى بىر مىليون 200 مىڭ تىزىق يارماق تاپاۋەت قىلدى㉕.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ دىپلوماتىيە پائالىيەتلىرى ئۈستىدە توختالغاندا، بىز ئۇنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتىمىز. بۇ ئالاقىلەر ئىككى تەرەپنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي بېرىش-كېلىشلىرىدە ئىپادىلەنگەندىن تاشقىرى، پسىخولوگىيىلىك ھىسسىيات جەھەتتىمۇ ئىپادىلەندى. مەسىلەن، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ھامان ئۆزلىرىگە "تاۋغاش"، "تامغاش" دىگەن پەخرىي ئۇنۋانىنى بېرىپ كەلدى. شىمالىي رايونىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلار شۇ سۆز بىلەن ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنى كۆرسەتتى. ئۇنىڭ كېڭەيتىلگەن مەنىسى "جۇڭگو" دىگەنلىك ئىدى.

قاراخانىلار خانىدانلىقى مەزگىلىدە قويۇلغان پۇللاردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئۇزىگە تامغاش دىگەن پەخرىي نامىنى بەرگۈچىلەر ئەخمەت بىننى ئەلى، ئەلى ھەسەن (ئەلى تىكىن)، ئىبراھىم بىننى ناسىر، ھەسەن بىننى سۇلايمانلاردىن ئىبارەت ئىدى.

«تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، مەھمۇت قەشقەرى جۇڭگونى يۇقۇرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن دەپ ئۈچ بۆلەككە ئايرىغان. ئاپتور ئۆزى ياشاۋاتقان رايوننى — قاراخانىلار خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دائىرىنى — تۆۋەن جۇڭگو دەپ ئاتىغان، بۇنىڭدىن ئۆزى ياشاۋاتقان زىمىننى جۇڭگونىڭ بىر قىسمى دەپ ھىساپلايدىغان قاراشىنىڭ غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا خېلى ئومۇمى يۈزلۈك ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

2. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىقتىسادى

ئىقتىسادىي جەھەتتە توختالغاندا، بىز بۇ بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىچىلىقتىن دىخانچىلىققا ئۆتۈش جەريانىنى ۋە بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىغا كىرگەن يېڭى مۇلۈكچىلىك شەكلىنى بايان قىلىشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلماقچىمىز، ئاخىرىدا قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ سودا پائالىيەتلىرى ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزمەكچىمىز.

پامىر ئېگىزلىگى ئەتراپىدا قاراخانىلار قوشۇنلىرىنىڭ زەپەر مارشى ياڭراۋاتقان چاغلاردا، غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئۆزىدىكى ئىجتىمائى-ئىقتىسادىي قۇرۇلما چاك-چېكىدىن بۆسۈلمەكتە ئىدى. ئۇلارنىڭ سىياسى ۋە ھەربىي جەھەتلەردە قازانغان غەلىبىلىرى ئۇلارنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تىيانشاننىڭ جەنۇبى بويىچە ئەڭ باياشات

دېخانچىلىق رايونلىرىغا ئىگە قىلىپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇش دائىرىسىنىمۇ كېڭەيتتى. ئۇلار يەتتەسۇ رايونىغا قامىلىپ قالغان ۋاقىتلاردا زادىلا ئۇچراتمىغان يېڭى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ۋە تۇرمۇش شەكلى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە كىرىشكە باشلىدى.

ھەممىدىن ئاۋال دېخانچىلىققا خاس ئەۋزەللىكلەر غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرىنى جەلپ قىلدى.

ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنى دېخانچىلىقتىن ھاسىل بولىدىغان مۇقىم مەھسۇلاتلار ۋە ئولتۇراقلىشىش تۇرمۇشى ئېلىپ كېلىدىغان تۇراقلىق تۇرمۇش مۇھىتى جەلپ قىلدى. ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپىنى دېخانچىلىقتىن كېلىدىغان مول بايلىق ۋە ئولتۇراقلىشىش تۇرمۇشى يارىتالايدىغان تېخىمۇ ھەشەمەتلىك تۇرمۇش شارائىتى جەلپ قىلدى.

مۇشۇ مەزگىلدە دېخانچىلىققا ئەھمىيەت بېرىپ، چارۋىچىلىققا سەل قارىغۇچىلار بىلەن چارۋىچىلىققا ئەھمىيەت بېرىپ، دېخانچىلىققا سەل قارىغۇچىلار ئوتتۇرىسىدا كەسكىن مۇنازىرىلەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن، «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ خۇلاسىسى بىزگە شۇنى ئۇقتۇردىكى، دېخانچىلىق غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىدا ۋە پسىخولوگىيىسىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگەللىگەن[26].

پامىرنىڭ غەربىدە قاراخانىلار دۆلەت بىۋاستە ئىگىدارچىلىق قىلىش تۈزۈمىنى ساقلاپ قالدى. ئۇلار يەرنىڭ بىر قىسمىنى خان جەمەتىدىكىلەرگە نەسەپلىك زېمىن قىلىپ بېرىۋەتتى. بۇنداق يەرلەرگە ئىگە بولغانلار ئىلىكخانلار دەپ ئاتالدى. قالغان بىر قىسىم يەرنى سامانىلار خاندانلىقىنىڭ تۈزۈمى بويىچە، ئىختا دېگەن

نام بىلەن، ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىگە ھەم باشقا چارۋىچى قەبىلە-لەرنىڭ ئاقسۆڭەكلىرىگە ئۆمۈرلۈك زېمىن قىلىپ بەردى[27].

مەيلى ئىلىكخانلار (نەسەپلىك خاس يەرلەر) بولسۇن، ياكى "ئىختا" (ئۆمۈرلۈك سۇيۇرغال) يەرلەر بولسۇن، نامدا قاراخانىلارنىڭ قاغانلىرىغا مەنسۇپ ئىدى.

نەسەپلىك خاس يەرلەر بىلەن سۇيۇرغال يەرلەرگە ئىگە بولغۇچىلارغا شەرت قويۇلغان. خان جەمەتىدىكىلەر بىلەن ئاقسۆڭەكلەر مەلۇم مەجبۇرىيەتنى يەنى سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە ھەربى مەجبۇرىيەتنى زىممىسىگە ئالغاندىن كېيىن، ئاندىن بۇ خىلدىكى يەرلەردىن بەھرىمەن بولالايتتى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇكى، ئىلىكخانلارغا بېرىلگەن يەرلەرگە ئۇلارنىڭ بالا-چاقىلىرى ۋارىسلىق قىلالايتتى. بۇنىڭدىن باشقا ئىلىكخانلار ئۆزىگە بېرىلگەن نەسەپ زېمىن دائىرىسىدە باج ئېلىش، ئۆز ئالدىغا سوراق قىلىش ھوقۇقلىرىغا ئىگە ئىدى. لېكىن ئۇلاردا ئۆز ئالدىغا قوشۇن ئۇيۇش-تۇرۇش ۋە مەمۇرى ئاپپاراتلارنى قۇرۇش ھوقۇقى بولمايتتى.

ئىختا يېرىگە ئىگە بولغان ئاقسۆڭەكلەر ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ بالا-چاقىلىرى بۇ يەرلەرگە بىۋاستە ۋارىسلىق قىلالمايتتى، ئەگەر ۋارىسلىق قىلىش توغرا كەلسە، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ رۇخسىتىنى ئېلىشى شەرت ئىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئەسلى ئىگىلىكى چارۋىچىلىق بولغاچقا، خان جەمەتىدىكىلەر بىلەن ھەر دەرىجىلىك ئاقسۆڭەكلەرگە يەر ۋە سۇدىن باشقا، يايلاقمۇ تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن. شۇنداق قىلىپ ئىلىكخان ۋە ئىختا تۈزۈمى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلاقلىرىدا ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونىدا يەر، سۇ ۋە

ئوتلاقلارغا فېئودالـلىق ئىگـىدارلـىق قىلىشـىنىڭ ئاساسـي شەكـلى بولۇپ قالغان.

نەسەپلىك خاس يەرلەرنى ئىگەللىگەن ئىلىكخانـلار بىلەن ئىختا يەرلىرىـنى ئىگەللىـگەن ئاقسۆڭەكـلەر بىر تەرەپ بولۇپ ئېكسپىـ-لاتاتسىيە قىلغۇچىلار لاگېرىـنى، يەكـكە دىخانلار بىلەن ئورتاقـچى ئىجارىكەشلەر بىر تەرەپ بولۇپ ئېكسپىـلاتاتسـىيە قىلىنىـغۇچىـلار لاگېرىنى ھاسىل قىلغان.

ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار لاگېرىـدا قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ خان جەمەتى، ئۇيـغۇر ئاقسۆڭەكلـىرى بىلەن قارلۇق ئاقسۆڭەكـ-لىرىدىن باشقا، يەنە بىر قىسىم يەرلـىك فېـئودال پومىششىـكلار بار ئىدى. ئېكسپىلاتاتسـىيە قىلىنىـغۇچىـلار قاتارىدا ئۇيـغۇر ۋە قارلۇق ئەمگەكـچىلىرىـدىن باشـقا، يەنە بويسۇنـدۇرۇلـغان رايونـلاردىـكى ئەمگەكچىلەر بار ئىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىگىلىك تارمىقىـدا دىخانـچىلىقتىن باشقا، سودا ۋە قول سانائەتمۇ بار ئىدى.

قاراخانـلار خانـدانـلىقـىنىڭ سىـياسى ۋە ھەربى جەھەتتىـكى غەلىبىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن تارىم ۋادىسىـنىڭ جەنۇبىدىـكى بۇ كەڭ زېمىنـنى بىرلىكـكە كەلـگەن ھاكىمىـيەت ئاستىغا قويۇپ، بۇ رايونلارنىڭ سودا تەرەققىياتىـنى ئىشەنچلـىك بازار ۋە تىنچـلىق مۇھىتى بىلەن تەمىنلىدى.

قاراخانـلار خانـدانلىقىنىڭ كۆپـلەپ مىتال پۇل قۇيدۇرغانلىقى ئەينى يىلـلاردا سودا پائالىيىتىـنىڭ ناھايىـتى ئەۋج ئالـغانلىقىـنى تولۇق ئەكـس ئەتـتۈرۈپ بېرىـدۇ. بۇ پۇلـلارنىڭ دۇنيانىڭ ھەر-قايسى جايلىرىدىن تېپىلىشى ئىتقانلىقى بىزگە ۋولگا دەرياسى ۋادىسىدا،

قارا دېڭىز بويلىرىدا، ھەتتا يىراقتىكى نىل دەرياسى بويلىرىدا قارا-خانىيلار خاندانلىقى دائىرىسىدىن يولغا چىققان سودا كارۋانلىرىنىڭ توپا-چاڭلىرىنى توزىتىپ، ئايىغى ئۈزۈلمەستىن قاتناپ تۇرغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇلار سۇڭ سۇلالىسى، لياۋ سۇلالىسى، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى، پېرسىيە، شەرقىي رىم ئىمپېرىيىسى، رۇس كىنەزلىك-لىرى ھەتتا مىسىر قاتارلىق جايلار بىلەنمۇ سودا جەھەتتە بېرىش-كېلىش قىلىشىپ تۇرغان.

سودا ئىشلىرىنىڭ قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىدا تۇتقان ئورنى «قۇتادغۇ بىلىك»تىمۇ ئەكس ئەتكەن. بۇ ئەسەرنىڭ مۇئەللىپى كىشىلەرنى سودىگەرلەر بىلەن ئىناق ئۆتۈشكە، ئۆزلىرىنىڭ ئىشىك-دەرۋازىلىرىنى ئۇلارغا يوغانراق ئېچىپ بېرىشكە ئۈندىگەن[28].

بۇ مەزگىللەردە چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا ئادەتلىنىپ كەتكەن بىر قىسىم ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى ئۈچۈن شەھەرلەر يېڭى ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇپ قالدى. بىر مەھەل ئارىسالدى بولۇپ قالغان بۇ ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى ئوتلاقلاردىن شەھەرلەرگە كۆچۈپ كىرىشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن شەھەرلەر قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ يېزا ۋە ئوتلاقلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان مەركەزلىرىگە ئايلىنىپ قالدى.

سودا ئىشلىرىنىڭ گۈللەپ ياشنىشى شەھەرلەرنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتتى ۋە جانلاندۇرۇۋەتتى. تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىدىكى قەشقەر، يەركەن، خوتەن ھەمدە سامانىيلار خاندانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچرىغان بۇخارا، سەمەرقەنت، فەرغانە قاتارلىق ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمقى شەھەرلىرى بۇنىڭ بىلەن ئۆزلىرىنىڭ كۈچىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالدى. سودا

ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۇيغۇنلىشىش ئۈچۈن، بۇ شەھەرلەر ئوتتۇرىسىدا قەدىمقى يىپەك يولىنى بويلاپ يېڭى ساراي ۋە ئۆتەڭلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىدى.

11- ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىغا كەلگەندە، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىكىدە يولىدىن چىقىپ كېتىشتەك ئېغىر ھادىسە كۆرۈلدى. بۇ ھادىسە ھەممىدىن ئاۋال ئىلىكخان ۋە ئېختا تۈزۈمى يولغا قويۇلغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا يۈز بەردى. شەرتلىك ئېختا يەرلىرى ۋارىسلىق قىلىنىدىغان، ھەم ئۆتۈنۈپ بېرىلىدىغان خۇسۇسى مۈلۈككە ئايلىنىپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئېختا يەرلىرىگە بىۋاستە ئىگىدارلىق قىلىش ھوقۇقى ئۈزلۈكسىدىن قالدى.

فېئودالىق تۈزۈمگە خاس سەلبى ئامىللار ئاخىر قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ گۇمران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سىياسى ئامىلغا ئايلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىدە بىر زامان ھۆكۈم سۈرگەن بۇ خاندانلىقنى سامانىلار خاندانلىقىغا ئوخشاش بەربات بولغان كونا يولغا سېلىپ قويدى.

3. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ مەدەنىيىتى

بۇ تېمىدا بىز تىل، يېزىق، مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى ۋە دىنىي مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

10- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئوتتۇرا ئاسىيا ئاسمىنىنى لەرزىگە كەلتۈرگەن قاراخانىلار ئەسكەرلىرىنىڭ ئۇرۇش چوقانلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسى تارىخىدا يېڭى بىر باسقۇچتىن دېرەك بېرىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ

يېڭى مۇھىت ھازىرلىغان ئىدى.

غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى بۇنى مۇقەددىمە قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ مەدىنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنى داۋاملىق تەرەققىي قىلدۇرۇپ ۋە تولۇقلاپلا قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر مەدىنىيىتىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىگىچە تارقىتىپ، مۇشۇ رايونلاردىكى ئىدىيە، مەدىنىيەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە غايەت زور رول ئوينىدى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، بۇ غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىغا قوشقان تۆھپىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

تىل:

سامانىلار خاندانلىغى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغان قاراخانىلارنىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي جەھەتتىكى ئورنى كۈچىيىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇ ئۆز ھۆكۈمرانلىغى دائىرىسىدىكى زىمىندا ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىجتىمائىي ئورنىنىمۇ ئۆستۈردى. نەتىجىدە، ئۇيغۇر تىلى ھۆكۈمەت خەت-ئالاقىلىرى، سودا ئىشلىرى، باج، دەلىل-ھۆججەت قاتارلىق جەھەتلەردە كەڭ قوللىنىلىپ، ھەممە ئېتىراپ قىلغان ھۆكۈمەت تىلىغا ئايلاندى. شۇڭا، جايلاردىكى غەيرىي ئۇيغۇر فېئوداللار، ئەمەلدارلارنىڭ بۇ تىلنى ئۆگىنىشى زۆرۈر بولۇپلا قالماستىن، بەلكى سودىگەرلەرنىڭمۇ ئۆزلىرىنىڭ سودا ئېھتىياجى ئۈچۈن ئۇنى ئۆگىنىشى زۆرۈر بولۇپ قالدى.

بويسۇندۇرغۇچىلارنىڭ تىلىغا بولغان بۇنداق سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئېھتىياجلىرى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارقىلىشىنى تېزلىتىپ، ئۇنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسىنى كېڭەيتتى. ئەنە شۇنداق كەڭ، ئومۇمىي يۈزلۈك ۋە كۆپلەپ قوللىنىلىش ئارقىسىدا، ئۇيغۇر تىلى مىسلى كۆرۈلمىگەن كەڭ دائىرىدە ئەمەلىي ئىشلىتىلىش

پۈرستىگە ئىگە بولىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ فونېتىكا، گراماتىكا، لېكسىكا جەھەتلىرىدە يەنىمۇ راۋاجلىنىپ، تەرتىپلىك، مۇكەممەل تىلغا ئايلاندى.*

فونېتىكا جەھەتتە، سۇزۇق تاۋۇشلار ئارىسىدىكى ۋە بوغۇمنىڭ ئاپېغىدىكى قەدىمقى B تاۋۇشى W غا ئۆزگەردى، مەسىلەن:

سۇب (سۇ) سۇۋ قىلىپ ئۆزگەرتىلدى؛

ئەب (ئۆي) ئەۋ قىلىپ ئۆزگەرتىلدى؛

تابغاش (جۇڭگو) تاۋغاش قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

گراماتىكا جەھەتتە:

(1) چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى "دىن"، "تىن"؛

(2) چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى "نى"؛

(3) سۈپەت ياسىغۇچىلار "گۈ"، "غۇ" (بۇلارنىڭ كېڭەيتىلگەن شەكلى سۈپەتداش پېئىلنىڭ بۇيرۇق شەكلى "گۈلۈك"، "غۇلۇق")، مەقسەتنى بىلدۈرگۈچى رەۋىشداش قوشۇمچىسى "گىلى"، "غىلى"؛

(4) سۈپەتداش "گەن"، "غان"؛

(5) رەۋىشداش "گىنىشە"، "غىنىشە"؛

(6) شەرت رايىدىكى پېئىل قوشۇمچىلىرى "سا"، "سە"؛

(7) ئالماش "كىم" ۋاھاكالار بارلىققا كەلدى.

---

* ئۇيغۇر تىلىغا ئائىت بۇ قىسىمنى يېزىشتا، ئاساسەن يولداش گېڭ شىمىننىڭ «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە» دېگەن ماقالىسىدىن پايدىلاندىم. بۇ ماقالا «جۇڭگو تىل - يېزىقى» ژورنىلىنىڭ 1963 - يىللىق 4 - سانىغا بېسىلغان.

لېكسىكا جەھەتتە: يېڭى خەنزۇچە ئاتالغۇلار تېخىمۇ كۆپەيدى. مەسىلەن، يۇڭلا (ئىشلەتتى)، بەندىك (ئورۇندۇق) قاتارلىقلار. بۇنىڭدىن باشقا ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدىنمۇ نۇرغۇن ئاتالغۇلار قوبۇل قىلىندى. مەسىلەن، "دۇنيا"، "دىن"، "دۈشمەن"، "دوست"، "دىخان"* قاتارلىقلار.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا قاراخانىلار دەۋرى مۇھىم بۇرۇلۇش بولۇۋاتقان دەۋر ئىدى. بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر تىلى، بىر تەرەپتىن، نۇرغۇن مەسىلىلەردە يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، بەزى قەدىمقى خۇسۇسىيەتلىرىنى داۋاملىق ساقلاپ قالدى. ئېتىيالۇق، فونېتىكا جەھەتتە، سوزۇق تاۋۇشلار ئارىسىدىكى ۋە بوغۇمنىڭ ئايىغىدىكى قەدىمقى D تاۋۇشى ساقلاپ قېلىندى. مەسىلەن، "ئاداق" (ئاياق)، "بادۇك" (بۈيۈك)، "كىدىم" (كىيىم)، "كىدىنكى" (كېيىنكى) ۋاھاكازالار. گىراماتىكا جەھەتتە، چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى "ئىگ"، "ئىغ"لار "نى" بىلەن تەڭ قوللىنىلغان. مەسىلەن، "ئالتۇنىخ" (ئالتۇننى)، "تەمۇرىگ" (تۆمۈرنى). لېكسىكا جەھەتتە، ئورخون دەرياسى ۋادىسىدا ياشىغان ۋاقىتلاردا ئىشلىتىلگەن بەزى ئاتالغۇلار داۋاملىق قوللىنىلغان. ئېيتايلۇق، سۇ (قوشۇن)، بالىق (شەھەر)، گۈڭشۇ (خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان، گۈڭجۇ، مەلىكە)، سانغۇن (سانگۈن)

---

* دىخان (دېھقان) دىگەن سۆز قەدىمقى پېرسىيە ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا "پومىشىكلار" دىگەن مەنىدە قوللىنىلغان. ئۇيغۇر تىلىدا ئۇنىڭ ئەسلى مەنىسى ئۆزگەرتىلىپ، دىخانچىلىق قىلغۇچىلار دىگەن مەنىدە قوللىنىلغان.

(خەنزۇچىدىن قوبۇل قىلىنغان، جىياڭجۇن، ھەربى سەركەردە) قاتارلىقلار.

قاراخانىلار خاندانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلى خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسى ۋە ئىقتىسادىي ھاياتىدا بولۇپمۇ مەدەنىيەت پائالىيىتىدە يەنىلا مۇھىم ئورۇندا تۇردى. 14 ـ ئەسىردىن كېيىنكى ۋاقىتلاردا يېزىلغان نۇرغۇن ئەسەرلەر، مەسىلەن، خارەزمىنىڭ «مۇھەببەتنامە»، قۇتبىنىڭ «خىسراۋ ـ شىرىن»، شۇنىڭدەك بابۇرنىڭ ئەسەرلىرى، بولۇپمۇ ئەلشىر ناۋائىينىڭ غايەت زور ۋە ئۆلمەس ئەسەرلىرى بىرنى مۇكەممەل دەلىل ـ ئىسپاتلار بىلەن تەمىنلىدى.

ئەلشىر ناۋائىينىڭ مەلۇمات بېرىشىچە، ئۇ ياشىغان ۋاقىتلاردىمۇ ئاتاقلىق شائىرلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر تىلىنى پىششىق بىلگەن. ھەتتا ئۇيغۇر تىلىنى بىلىش ـ بىلمەسلىك بىر كىشىنىڭ بىلىمىنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىنى ئۆلچەيدىغان مىزانلاردىن بىرى بولغان[29].

غەربىي لياۋ سۇلالىسى قاراخانىلار خاندانلىقىنى يوقاتقاندا، ئۇيغۇر تىلى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا پەرلىك ئاھالىلەر تىللىرىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، بۇ رايوندا ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىلىدىغان تىلغا ئايلىنىپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم تۆھپە قوشقان. ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇر تىلى يەنىلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزئارا ئالاقە قىلىشىدا بىردىن ـ بىر ۋاستە بولماقتا، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى مىللەتلەر ئارىلاش ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا ئۇيغۇر تىلى ئورتاق تىل رولىنى ئوينىماقتا.

يېزىق:

بۇگۈنكى كۈنگىچە يەتتەسۇ رايونىدا غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ

يېزىق ئىشلىتىش ئەھۋالىغا دائىر مەلۇماتلار تېپىلمىغاچقا، ئېھتىمال ئۇلار شۇ ۋاقىتلاردا داۋاملىق ھالدا قەدىمىي تۈرك يېزىقىنى قوللانغان بولسا كېرەك دەپ قىياس قىلىش مۇمكىن.

قاراخانىلار ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىغا كېڭەيتكەندىن كېيىن، غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى يېڭى مۇرەككەپ يېزىقلار مۇھىتىغا كىرىپ قالدى. شۇ ۋاقىتلاردا، بۇ رايوندا بىراخما يېزىقى، سۇغدى يېزىقى، تۈبۈت يېزىقى، خەنزۇ يېزىقى قوللىنىلماقتا ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ئىجات قىلغان ئۇيغۇر يېزىقىمۇ بۇ يېزىقلار قاتارىغا كىرمەكتە ئىدى.

تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىغا كىرىپ ئورۇنلاشقان غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى تىلىنىڭ ۋاستە بولۇشى ئارقىسىدا، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ئىجات قىلغان يېزىقنى ئۆزىنىڭ يېزىقى قىلدى. ئۇيغۇر مىللىتى تارىخىدىكى ئەڭ مۇھىم ئەسەرلەرنىڭ بىرى بولغان «قۇتادغۇ بىلىك» ئەنە شۇ ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان*. بۇ يېزىقنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داۋاملىق قوللىنىلغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان يەنە بىر نامايەندە ئۇيغۇرلارنىڭ يەنە بىر مەشھۇر شائىرى ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ 12 ـ ئەسىردە يازغان «ئەتەبەتۇلھەقايىق» (ھەقىقەت ئىشىكى) ناملىق ئەسىرىدىن ئىبارەت[30].

غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى يېڭى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئىجات قىلىش پۇرسىتىدىن مەھرۇم قالغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭ بىلەن غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرىنى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ يېزىق تارىخىدا ھېچقانداق

---

* «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ قەدىمىي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قول يازمىسى ھازىر ئاۋستىرىيىنىڭ ۋېنا شەھىرىدە ساقلانماقتا.

تۆھپە ياراتمىغان دېگىلىمۇ بولمايدۇ. ئۇلار پۈتكۈل ئۇيغۇرلار ئارىسىدا ھەممىدىن بۇرۇن ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئەرەب يېزىغىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشىدا ئاساسلىق ۋاستىچى بولغان، ئۇلار ئارقىلىق پۈتكۈل ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقالغان ئەرەب يېزىغى تا ھازىرغىچە قوللىنىلماقتا.

بىرقانچە ئەسىردىن كېيىن، ئەرەب يېزىقى ئاخىرقى ھېساپتا يېڭى ئۇيغۇر يېزىغىنى (ئۆتكەن 500 يىل داۋامىدا ئۇيغۇرلار مۇشۇ يېزىق بىلەن ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىنى خاتىرىلىگەن) سىقىپ چىقىرىپ، ئۇنى ئۇيغۇر مىللىتى تارىخىدىكى كۆچىدىن قالغان يېزىققا ئايلاندۇرۇۋەتتى.

سىقىپ چىقىرىۋېتىلگەن بۇ ئۇيغۇر يېزىقى بۇنىڭ بىلەن تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈپ كەتكىنى يوق، ئەلۋەتتە، چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى مەزگىلىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ يېزىقى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ سىياسىي كۈچ-قۇدرىتىگە سۆيۈنۈپ، شۇ ۋاقىتتا، دۇنيادا نوپۇزلۇق يېزىقلارنىڭ بىرىگە ئايلانغان. بۈگۈنكى كۈندە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ لېنىنگراد مۇزېيىدا ساقلىنىۋاتقان 1220-يىلدىن-1225-يىلغىچە ھاسىل بولغان ئاتالمىش "چىڭگىزخان مەڭگۈ تېشى"، فرانسىيىنىڭ پارىژ دۆلەت ئارخىپخانىسىدا ساقلىنىپ كېلىۋاتقان، 1289-يىلى ئالغۇ خاننىڭ ھەم 1305-يىلى ئۇلجاتۇنىڭ فرانسىيە پادىشاسى فىلىپ لېبىلغا يازغان خېتى قاتارلىقلار شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ئىجات قىلغان مۇشۇ يېزىقتا يېزىلغان㉛.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈرلۈك تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەتلەرنىڭ، بولۇپمۇ 16-ئەسىردىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتىگە غايەت زور تۆھپە قوشقان ئۆزبېكلەرنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىـ

نىشدا يېڭى ئۇيغۇر يېزىغى ئاساسي ۋاستە بولغان. مۇشۇ ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن يېزىلغان، ئۆزبېك خەلقى كىلاسسىك ئەدىبي ئەسەرلىرىگە كىرگۈزگەن «مىراجنامە»، «بەختيارنامە»، «تەزكىرەئى ئەۋلىيا»، «سىرا جۇلقۇلپ» قاتارلىق ئەسەرلەر بۇنىڭغا مىسال بولالايدۇ[32].

مەدىنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى:

مۇشۇ باپتا بايان قىلىنىۋاتقان مەزگىل ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدىنىيەت تارىخىدا مەدىنىيەت مىۋىلىرى ئەڭ كۆپ بولغان مەزگىل ئىدى، تارىخ ئۇقتىسىنەزىرىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ مەزگىلدىكى مەدىنىيەت پائالىيىتى سىياسى ۋە ھەربى پائالىيەتلىرىگە قارىغاندا تېخىمۇ چوڭقۇر ئەھمىيەتلىك بولدى.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدىنىيەت جەھەتتىكى غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلىرى توغرىسىدا ئالدىنقى باپتا توختىلىپ ئۆتكەن ئىدۇق. ئەمدى، ئاساسەن، غەربي پامىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوخشاش مەزگىلدە قولغا كەلتۈرگەن مەدىنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى.

غەربي پامىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەدىنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى قاراخانىلار خاندانلىقى ياراتقان مۇقىم سىياسى ۋەزىيەت، قويۇق ئىقتىسادىي ئالاقە ۋە يۈكسەك ئىشلەپچىقىرىش كۈچىنى يەنە بىر تەرەپتىن ئەكس ئەتتۈردى.

غەربي پامىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئەڭ ۋەكىل خاراكتىرلىق يارقىن مەدىنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرى «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە «تۈركى تىللار دىۋانى»دىن ئىبارەت. بۇ ئەسەرلەر تا ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇر مىللىتى تارىخىدىكى ھۆججەت خاراكتىرلىق ئەسەرلەر دەپ تونۇلۇپ

كەلمەكتە.

«قۇتادغۇ بىلىك» چوڭ ھەجىملىك ئەسەر بولۇپ، 85 باپ، 6645 بېيىت، يەنى 13 مىڭ 290 مىسرادىن تەركىپ تاپقان. بۇ ئەسەر مەسنەۋى شەكلىدە، ئارۇز ۋەزنىنىڭ مۇتاقارىپ بەھرىدە يېزىلغان. بۇ ئەسەر جۈملە-ئىبارىلىرىنىڭ نەپىسلىكى، قاپىيىسىنىڭ مۇكەممەللىكى ھەم كامالەتكە يەتكەن بەدىئىلىكى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئىگىزلىكىدىكى نۇرغۇن مەشھۇر شائىرلارنىڭ نەمۇنىسى بولۇپ قالغان.

«قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ مەزمۇنى ۋە ئۇنىڭ بارلىققا كېلىش جەريانىنى مۇھاكىمە قىلغاندىن كېيىن، شۇنداق تونۇشقا كېلىدۇقكى، ئۇ نوقۇل بەدىئىي ئەسەر ئەمەس، ئۇنىڭ مەزمۇنى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىنى، جۈملىدىن سىياسىي، قانۇن، ئەخلاق، پەلسەپە، مەدەنىيەت ۋە دىن قاتارلىق جەھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مانا بۇلار بۇ ئەسەرنىڭ رېئال ئەھمىيىتىنى ۋە تارىخىي قىممىتىنى زور دەرىجىدە ئاشۇرغان.

قىزىق يېرى شۇكى، بۇ ئەسەردە سىمۋول خاراكتېرلىق تۆت خىيالىي شەخس ئوتتۇرىسىدىكى سۆھبەت ۋە مۇھاكىمە ئارقىلىق، يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان كەڭ مەزمۇنلار ئىپادىلەنگەن. بۇلارنىڭ بىرىنچىسى، پادىشا كۈنتۇغدى بولۇپ، ئۇ ئادالەت ۋە ھەققانىيەتنىڭ سىمۋولى. ئىككىنچىسى، ۋەزىر ئايتولدى بولۇپ، ئۇ دۆلەت ۋە ھاكىمىيەتنىڭ سىمۋولى، ئۈچىنچىسى، ۋەزىر ئۆگدۈلمىش بولۇپ، ئۇ ئەقىل ۋە دانالىقنىڭ سىمۋولى. تۆتىنچىسى، ۋەزىرنىڭ بۇرادىرى ئودغۇرمىش بولۇپ، ئۇ كەمتەرلىك ۋە مەسۇملۇقنىڭ'' سىمۋولى. «قۇتادغۇ بىلىك» دىگەن نامدىن ئۇنىڭ بىلىم بىلەن مۇناسىۋەتلىك

كىتاپ ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» دېگەن سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئېيتساق، بەخت-سائادەتكە ئېرىشتۈرگۈچى بىلىم دېگەن مەنىنى بېرىدۇ.

بۇ ئەسەر ئوخشاش بولمىغان سورۇنلاردا كىشلەرنى ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل-پاراستىنى ۋە بىلىمىنى ئېغىشماي ئاشۇرۇشقا دەۋەت قىلىدۇ. مۇئەللىپ مۇنداق دەپ ھىساپلىغان: ئادەم بىلىم ۋە ئەقىل-پاراسەتكە ئىگە بولغاندىلا، ئاندىن ھەققانىيەتنى ياقلىيالايدۇ. ھەقىقەتكە ئۆزىنى بېغىشلىيالايدۇ، تۇرمۇشنىڭ ئەھمىيىتىنى ۋە ياشاشنىڭ توغرا ئۇسۇلىنى تونۇپ يېتەلەيدۇ، ھەق-ناھەقنى ئايرىيالايدۇ، تۈرلۈك خېيىم-خەتەرلەرنى تۈگىتىپ، ياخشىلىقنى جارى قىلدۇرۇپ، يامانلىقنى چەكلىيەلەيدۇ㉝.

«قۇتادغۇ بىلىك» 1069-1070-يىللىرى يېزىلغان. ئۇ دەسلەپتە "ئۇلۇغ بۇغرا قاراخان، ئەبۇ ئەلى ھەسەن ئىبنى ئارسلان"غا تەقدىم قىلىنغان. «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ تۇنجى كۆچۈرۈلمىسى 1439-1440-يىللىرى ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ ھېرات شەھىرىدە ۋۇجۇتقا كەلگەن. ئەپسۇسكى، بۇنى قېتىقسىنىپ كۆچۈرگەن كاتىپ ئۆزىنىڭ ئىسمىنى يېزىپ قالدۇرمىغان ۋە ئۆزى ئۆرنەك قىلغان نۇسخىنىڭ نەدىن ئېلىنغانلىقىنى ئىزھار قىلمىغان. 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، گېرمانىيىنىڭ تۈركىيىدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسىنىڭ بارود ھاممېر پورگىشتال ئىسىملىك كاتىۋى بىر كىتاپپۇرۇشتىن بۇ كىتاپنى سېتىۋالغان. ئۇزاق ئۆتمەي، ھاممېر بۇ كىتاپنى ئۆز نامىدىن ئاۋستىرىيىنىڭ ۋېنا مۇزېيىغا سوغا قىلىۋەتكەن. مىسىرلىق مارس ئىسىملىك بىر كىشى قاھىرىدىكى بىر خۇسۇسىنىڭ كۇتۇپخانىسىدىن بۇ كىتاپنىڭ ئەرەبچە نۇسخىسىنى تاپقان. 1914-يىلى ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپا-

قىنىڭ نامانگان شەھىرىدە بۇ كىتاپنىڭ ئۆچىنچى مۇكەممەل كۆچۈ-رۈلمىسى تېپىلغان. بۇنىڭدىن باشقا ئىران، ئافغانىستان قاتارلىق جايلاردىمۇ بۇ كىتاپنىڭ پارچىلىرى تېپىلغان.

ئەپسۇسكى، بىز مۇئەللىپنىڭ تەرجىمھالى، كەچۈرمىشلىرى ۋە يېزىقچىلىق تارىخى توغرىسىدا ئېنىق مەلۇمات بىلەلمىدۇق. تۆماندىكى دەۋر پەردىسى بىزنى مۇئەللىپتىن تامامەن ئايرىۋەتتى، مۇئەللىپنىڭ شەخسى تەقدىرى، ئۆسۈپ يېتىلىش ۋە يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانى بىزگە غۇۋا ئىدى.

بىز بىلىشكە تەقەززا بولۇۋاتقان يۇقۇرقى مەسىلىلەر توغرىسىدا ئاز بولسىمۇ قىممەتلىك ماتىرىيال قالدۇرۇپ كەتكەن كىشى يەنىلا ئۆز نامىنى قالدۇرۇشنى لايىق كۆرمىگەن ھېلىقى كاتىپ بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ ئەسەرگە قوشقان خاتىمىسىدە بىزگە «قۇتادغۇ بىلىك» نىڭ مۇئەللىپى بالاساغۇندا دۇنياغا كەلگەن، قاراخانىلار خاندانلىقى قاغانىنىڭ خۇسۇسى مەسلىھەتچىسى بولغان، دېگەننى ناھايىتى ئېنىق ئۇقتۇرۇپ بەرگەن.

دەرۋەقە، مۇئەللىپنىڭ ئىسمىدىنمۇ ئۇنىڭ بۇ سەرگۈزەشتىلىرى چىقىپ تۇرىدۇ. «قۇتادغۇ بىلىك» مۇئەللىپىنىڭ تولۇق ئاتىلىشى يۇسۇپ خاس ھاجىپ. بۇ ئىسمنى تەھلىل قىلىش نەتىجىسىدىن شۇ ئەھۋال بىزگە ئايان بولىدىكى، ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى يۇسۇپ، خاس ھاجىپ بولسا ئۇنىڭ سالاھىيىتىنىڭ بەلگىسى ئىكەن. خاس دېگەن سۆزنىڭ ئەرەبچە مەنىسى يېقىن ۋە ئىشەنچلىك كىشى دېگەنلىك بولۇپ، ھاجىپ دېگەن ساراي مەنسەپلىرىدىن بىرىدۇر.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك»تىن باشقا يەنە «قابۇسنامە»، «سىياسەتنامە» دېگەن ئىككى ئەسىرى بار. ئەپسۇسكى،

بۇ ئەسەرلەر كېيىنكى يىللاردا يوقىلىپ كەتكەن. بۇ ئىككى ئەسەر ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ 1082-ۋە 1091-يىللىرى يېزىلىپ پۈتكەن. كېيىنكى ئەسىرنىڭ 1091-يىلى تاماملانغانلىقىدىن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ 11-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ياشىغانلىقى مەلۇم بولدى.

«قۇتادغۇ بىلىك» — جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت غەزىنىسىدىكى چاقناپ تۇرىدىغان گۆھەرلەرنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىدىيە، مەدەنىيەت تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدىغان يەنە بىر ئەسەر مەھمۇت قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» مۇئەييەن تارىخىي شارائىتنىڭ مەھسۇلى، ئۇنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىش جەريانى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ 11-ئەسىردىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى تارىخىي پائالىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ئەينەك.

«تۈركىي تىللار دىۋانى»نىڭ مۇئەللىپى مەھمۇت قەشقەرى قاراخانىلار خاندانلىقى تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبى بىلەن ماۋەرائۇننەھىر رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان مەزگىلدە ياشىغان. ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات جەريانىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، شۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر تىلى مۇنۇ ئەھۋاللارنى بېشىدىن كەچۈرمەكتە ئىدى:

1. 11-ئەسىردە قاراخانىلار خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايوندا كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىۋى خەلقنىڭ تىلى — ئۇيغۇر تىلى بىردىنلا بۇ رايوندا ئاساسىي تىلغا ئايلانغان، شۇنداقلا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىمۇ غەلىبە شاۋقۇنى ئىچىدە بىر خىل يات تىل مۇھىتىغا كىرىپ قالغان، نەتىجىدە ئۇيغۇرلاردىمۇ، يەرلىك ئاھالىلەردىمۇ تەڭلا قارشى تەرەپنىڭ تىلىنى يات كۆرۈش تۇيغۇسى پەيدا بولغان. ئىجتىمائىي تىنچلىق راۋاجلىنىۋاتقان، جايلارنىڭ ئۆزئارا ئالاقىسى

قويۇقلىشىۋاتقان، ئىدىيە، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرى ھەدەپ جانلىنىۋاتقان ئەھۋالدا، تۈرلۈك تىللار ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى راۋاجلاندۇرۇش شۇ ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي تۇرمۇشنىڭ جىددىي ئېھتىياجى بولۇپ قالغان ئىدى.

2. ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىغا كىرىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى شۇ يەردە كەڭ تارقالغان ئەرەب ۋە پارس مەدەنىيەتلىرى بىلەن گويا ئىككى زور ئېقىم بىر بىرىگە قوشۇلغاندەك قوشۇلۇپ كەتكەن. بۇنىڭ بىلەن نۇرغۇن ئەرەب ۋە پارس ئاتالغۇلىرى ئۇيغۇر تىلىغا كىرىشكە باشلىغان.

مەھمۇت قەشقەرى ئۆز مىللىتىنىڭ مەدەنىيىتىنى قىزغىن سۆيەتتى. شۇڭا ئۇ ئەرەب، پارس ئاتالغۇلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا كۆپلەپ كىرىۋاتقانلىقىدىن قاتتىق بىئارام بولغان. بۇنىڭ تۈرتكىسىدە ئۇ كىتاب يېزىش ئارقىلىق ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى نۇرلاندۇرۇشقا، ساپلىقىنى قوغداشقا نىيەت باغلايدۇ. روشەنكى، ئۇنىڭ بۇ مۇددىئاسى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ باشقا مەدەنىيەتنى قوبۇل قىلىش ئارقىلىق ئۈزلۈكسىز راۋاجلىنىش قانۇنىيىتىگە زىت ئىدى، ئەلۋەتتە. مەھمۇت قەشقەرى ئەنە شۇنداق ئىستىخىيىلىك مۇددىئا بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخى بويىچە مۇھىم بىر تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇنلاش سەپىرىگە ئاتلىنىدۇ.

بۇ بۈيۈك ئەسەرنى يېزىپ چىقىشتا مۇئەللىپ ئۇزاق ۋاقىتقىچە ئىلمىي كۆزىتىش ۋە ئىلمىي تەكشۈرۈش ئېلىپ بارىدۇ، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ھەم تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئوتلاق ۋە بوستانلىقلارنى كېزىپ چىقىدۇ. ئۇ ھەرقايسى قەبىلە-خەلقلەرنىڭ تەركىۋى، تىل خۇسۇسىيەتلىرى، تارىخىي ئۆزگىرىشلىرى، ئۆرپ-

ئادەت، مىجەز - خۇلقلىرى، شۇنىڭدەك تاغ ۋە دەريالارنى تەكشۈ-
رىدۇ، خەلق ئارىسىدىكى ھىكايە - چۆچەك، رىۋايەت، ماقال - تەمسىل
ۋە قوشاقلارنى كەڭ تۈردە توپلايدۇ، بۇخارا، سەمەرقەنت، مەرۋى،
نىشاپۇر قاتارلىق جايلاردىكى بىلىملىك ئالىملاردىن كەمتەرلىك
بىلەن بىلىم ئالىدۇ㉞.

مەھمۇت قەشقەرى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا شۇ ۋاقىتلاردا ئاسىيا
بويىچە غايەت زور مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان ھىرات
شەھىرىگە بېرىپ، شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ ۋە پۈتۈن ئۆم-
رىدە توپلىغان ماتېرىياللىرىنى رەتلەشكە كىرىشىدۇ.

مۇئەللىپنىڭ ئەنە شۇنداق ئىجتىھات بىلەن ئەمگەك سىڭدۈرۈشى
نەتىجىسىدە، «تۈركى تىللار دىۋانى» دەپ نام بېرىلگەن بۇ بۈيۈك
ئەسەر 11 - ئەسىردە دۇنياغا كەلگەن*.

«تۈركى تىللار دىۋانى»غا كىرگۈزۈلگەن ھەر بىر ئاتالغۇغا
تەپسىلى ئىزاھات بېرىلگەندىن تاشقىرى، ھەرقايسى جايلارنىڭ
قوشاق، تەمسىل ۋە ماقاللىرىدىن 300 دىن كۆپرەكى كىرگۈزۈل-
گەن.

كىتاب پۈتكەندىن كېيىن، مۇئەللىپ ئۇنى ئاباسىلار خاندان-
لىقىنىڭ پادىشاسى ئەبۇلقاسىم ئىبنى ئابدۇللاغا بېغىشلىدى. بۇ
ئىش مۇئەللىپنىڭ مۇشۇ كىتاپىنى يېزىشتىكى مۇددىئاسىغا تامامەن

* فرانسىيىلىك ل. بازىن ئۆزىنىڭ تەتقىقاتىغا ئاساسەن «تۈركى تىللار
دىۋانى»نىڭ يېزىپ پۈتتۈرۈلگەن ۋاقتىنى 1083 - يىلى دەپ ھىسابلى-
غان. ل. بازىننىڭ بۇ مەسىلە توغرىسىدىكى تەتقىقات ماقالىسى
ۋېنگرىيىدە چىقىدىغان «شەرقشۇناسلىق ئىلمى ژورنىلى»دا ئېلان
قىلىنغان.

ئۇيغۇن ئىدى. چۈنكى مۇئەللىپنىڭ مۇددىئاسى ئەرەب دۇنياسىغا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى تەرغىپ قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ئەسەرنى كۆچۈرگەن بىر قاتار كاتىپلارنىڭ يېزىپ قالدۇرغان قوشۇمچىلىرىغا قارىغاندا، مۇئەللىپ ۋاپات بولۇپ 200 يىلدىن كېيىن، ھازىرقى سۈرىيىنىڭ پايتەختى دەمەشقتە (شۇ ۋاقىتتا بۇ شەھەر شام دەپ ئاتىلاتتى) ئەبۇلپەتتاخ ساۋۇر بىننى ئابابەكرى بىننى مۇھەممەت ئىسىملىك بىر كىشى بۇ ئەسەرنى بىرىنچى بولۇپ كۆچۈرۈپ چىققان. بۇ كاتىپ ئۆزىنى يۇرتۇم قەشقەر، ئۆزەم شامدا تۇغۇلغان دەپ تونۇشتۇرغان. ئۇ يەنە ئۆزىنىڭ ئۆرنەك قىلغىنى مۇئەللىپنىڭ ئەسلى نۇسخىسى ئىكەنلىكىنى ئېيتقان. ئارىدىن 700 يىل ئۆتكەندىن كېيىن، 1910-يىلى تۈركىيىنىڭ ئىستامبۇل شەھىرىدە بۇ ئەسەرنىڭ يەنە بىر خىل كۆچۈرمىسى تېپىلدى. تۈركىيىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى باش ۋەزىرى تەلئەت پاشانىڭ قاتنىشىشى بىلەن، 1917-يىلى بۇ ئەسەر تۇنجى قېتىم مەتبەئەدە بېسىلدى. 1939-يىلغا قەدەر ھازىرقى سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئەزەربەيجاندا ۋە تۈركىيىدە «تۈركى تىللار دىۋانى» ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلگەن بىر قاتار ئەسەرلەر بارلىققا كەلدى.

«تۈركى تىللار دىۋانى»نى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەڭ قەدىمىي قامۇسى دەپ ئاتاشقا بولىدۇ. ئۇ ئۇيغۇر تىلىنى تەتقىق قىلىشتىلا مىسلىسىز ئەسەر بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخى ۋە مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ ئىنتايىن زور قىممەتكە ئىگە ئەسەر.

روشەنكى، مەھمۇت قەشقەرى بىر خىل پاسسىپ مۇددىئانىڭ تۈرتكىسىدە جاپالىق ئەمگەكلەردىن كېيىن، ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىدىيە، مەدەنىيەت تارىخىدىكى غايەت زور بىر

قۇرۇلۇشنى پۈتتۈرگەن.

مەھمۇت قەشقەرى ئۆزىنى قاراخانىلارنىڭ خان جەمەتىدىن دەيدۇ. ئۇنىڭ تولۇق ئىسمى مۇھەممەت ئىبنى ھۈسەيىن ئىبنى مەھمۇت قەشقەرى. ئۇ خان جەمەتىدىن بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ بالىلىق ۋە ياشلىق دەۋرى ناھايىتى باياشات ئۆتكەن بولسا كېرەك، چۈنكى ئۇ "مەن ناھايىتى ياخشى قورال قوللىنىمەن" دىگەن.

مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى»دىن باشقا «كىتاب جۋاھر النحوفى لغات الترك» («تۈركى تىللار نەھۋىسىنىڭ جەۋھەرلىرى)» ناملىق يەنە بىر كىتاپ يازغان. بۇ ئەسەر مەخسۇس تەرجىمە ماھارىتى ھەققىدىكى ئەسەر بولۇپ، كېيىنكى ۋاقىتلاردا دېرەكسىز يوقىلىپ كەتكەن. بۇ ئەسەرنىڭ نامى پەقەت «تۈركى تىللار دىۋانى»نىڭ مۇقەددىمىسىدىلا ئاتاپ ئۆتۈلگەن.

دىن:

غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى يېڭى رايونغا ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، بۇددا دىنى بىلەن ئۇچرىشىپ باقمىغان. شۇڭا ئۇلار شىنجۇ ئۇيغۇرلىرى بىلەن خېشى ئۇيغۇرلىرىنىڭكىگە ئوخشىمايدىغان بىر خىل مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى. كېيىنكى يىللاردا غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى بۇددا دىنى بىلەن ئۇچراشقان چاغدا، ئۇلار ئۆزلىرى ئاللىقاچان ئىسلام دىنىنىڭ ئېتىقاتچىلىرى بولۇپ قالغان ئىدى.

غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلاقلىرىغا كىرگەن چاغدا، بۇ يەردە ھەر خىل قەبىلىۋى دىنلار ھەم زەردەشت دىنى بار ئىدى. تۈرلۈك دىنلارنىڭ ئۆزئارا كىرەلىشىپ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىشى مۇشۇ رايوندا ھەرقايسى چارۋىچى قەبىلىۋى خەلقلەرنىڭ كىرەلىشىپ توختىماي كۆچۈپ يۈرگەن ھالىتىگە

مۇناسىپ ئىدى. ھەرقايسى دىنلار گويا ئېقىنلارغا ئوخشاش، ئوتلاقلاردا ئۆزلىرىنىڭ ياشىشىغا مۇۋاپىق كېلىدىغان مۇھىتنى ئىزدەپ ئېقىپ يۈرەتتى. ئۇلار يا بىر بىرىگە قوشۇلۇپ، چوڭ ئېقىن ھاسىل قىلالمايتتى، يا ئۆز رەقىپلىرىنى يېڭىپ، ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولالمايتتى.

غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلاقلىرىدا ئۆتكۈزگەن بىرقانچە ئون يىللىق ھاياتى ئەنە شۇنداق ئىرماش-چىرماشلىق ئىچىدە، لېكىن داۋالغۇشسىز ئۆتتى. ئۇلار ئۆزلىرى ئادەتلىنىپ كەتكەن شامان دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. بۇنىڭدىن باشقا زەردەشت دىنى، مانى دىنى ھەم باشقا قەبىلىۋى دىنلارغىمۇ ئېتىقات قىلاتتى㉟.

غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى 10-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلدى. غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغانلىقى ئىسلام دىنى تارىخىدىمۇ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىدىمۇ دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىسلام دىنى غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ رولىغا تايىنىپ، پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا كىرىش بىلەن، بۇ رايوندا مىڭ يىلغا يېقىن ۋاقىت ئەۋج ئالغان بۇددا دىنىغا خاتىمە بېرىپ، ئۆزىنىڭ رەقىبى بولغان بۇ دىننى ئىنتايىن مۇھىم بىر بازىدىن مەھرۇم قىلدى.

ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىش ئەھۋالى ئۈستىدە مۇشۇ باپنىڭ ئۈچىنچى بۆلۈمىدە مەخسۇس توختىلىمىز.

قاراخانىلار خاندانلىقى مەزگىلىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئىتى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ بىناكارلىق-نەققاشلىق سەنئىتى روشەن ھالدا

ئىسلام دىنىنىڭ تۈسىنى ئالدى، مەسىلەن، ئۈستى يۇمۇلاق گۈمبەزلەر، ئېگىز پەشتاقلىق مەسچىتلەر، ۋاھاكازالار. بۇخارا بىلەن سەمەرقەنت ئارىلىقىدىكى كارۋان يولىدا قۇرۇلغان ئىستىھكاملىق ساراي — راباتئى مۇلكىنىڭ خارابىلىرى، بۇخارا، زەرقورغان ۋە ۋاپقاندىكى مەسچىتلەرنىڭ پەشتاقلىرىنىڭ ئىزلىرى مۇشۇ ۋاقىتتىن قېپقالغان يادىكارلىقلاردۇر. تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان يادىكارلىقلاردىن يەنە سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى ئۆزكەنت قەۋرىستانلىقىمۇ بار.

ئۈچىنچى بۆلۈم ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشى

10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدا كۆرۈلگەن ئەڭ مۇھىم ۋەقەلەرنىڭ بىرى ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىز ياشاۋاتقان ھازىرقى دەۋردىمۇ ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتىقات قىلىدىغان بىردىن-بىر دىنى.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىشتا ئۇزاق تارىخىي جەرياننى بېشىدىن كەچۈردى. بۇ جەريان ئۇيغۇرلارنىڭ شۇ مەزگىللەردىكى تارىخىي پائالىيەتلىرى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان.

"ئىسلام" دىگەن سۆز ئەرەبچە سۆز بولۇپ، "ئىتائەت قىلىش"، "ئەقىدە باغلاش"، "بويسۇنۇش" دىگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ ئېتىقاتچىلىرى "مۇسۇلمان" دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسچىسى — مۇھەممەت.

7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، ئىسلام دىنى ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ۋۇجۇتقا كېلىۋاتقان ۋاقىتلاردا، ئۇيغۇرلار ئەرەب يېرىم ئارىلىدىن يىراق بولغان ئورخون دەرياسى ۋادىسىدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتاتتى. كېيىن ئىسلام دىنى ئاسىيا، ئافرىقا ۋە ياۋروپادا داغدۇغىلىق مۇۋەپپەقىيەتلەر قازىنىۋاتقان چاغلاردىمۇ، ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلارغا ناتونۇش ئىدى.

غەرپكە كۆچكەن ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىقىغا كىرىپ ئورۇنلاشقاندا، ئۇلاردىن بۇرۇن بۇ يەرگە كېلىپ ئورۇنلاشقان قارلۇقلار ۋە ئۇلاردىن سەل كېيىن كەلگەن ياغمىلارنىڭ بىر قىسمى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان بولغان ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ، غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى يەنىلا غەيرىي مۇسۇلمانلار بولۇپ قېلىۋەردى.

10 ـ ئەسىردىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا يۈز بەرگەن سىياسى جەھەتتىكى پاتىپاراقچىلىق بۇ يەردىكى كۆچمەن سېلىشتۇرمىسىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۆچى ئۇلغىيىپ، قاراخانىلار خاندانلىقى دېگەن نام بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسى تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. بۇ ئۆزگىرىش ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىدا سىياسى، ھەربى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە بىر قاتار ۋەقەلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپلا قالماي، ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى ساھەسىدە كۆرۈلىدىغان ئۆزگىرىش ئۈچۈنمۇ شەرت ھازىرلىدى.

تەخمىنەن ئوغۇزخان ھۆكۈم سۈرگەن مەزگىللەردە يەنى قاراخانىلار خاندانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ئىسلام دىنى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشقا باشلىغان. ئىسلام تارىخىي ھۆججەت-

لىرىدە ئوغۇزخانغا مەدھىيە ئوقۇلغانلىقىغا قارىغاندا، بۇ قاغان ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشىغا زور ئىشتىياق باغلىغان.

ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىش جەريانى ئۈستىدە داۋاملىق تەتقىقات يۈرگۈزگەندىن كېيىن، كىشىلەر ئوغۇزخاننىڭ ھەمدەملىشىشى بىلەنلا ئىسلام دىنى غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىدىكى تۈۋرۈككە ئايلىنىپ قالغىنى يوق، دېگەن تەسىراتقا كېلىشى مۇمكىن.

بۇنىڭدىن باشقا، قاراخانىلارنىڭ تەسىر كۈچى تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىگە ئومۇملاشقاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا ھەتتا بىر مەھەل غايىپ بولۇپ كەتكەن ئىدى. بۇنىڭغا شۇ ئەھۋاللار سەۋەپ بولىدىكى، بىرىنچىدىن، ئىسلام دىنى بۇ رايوندا كۈچلۈك رەقىبى بولغان بۇددا دىنىغا دۇچكەلگەن؛ ئىككىنچىدىن، قاراخانىلار ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەرگە يۆتكەپ كەتكەندىن كېيىن، ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى ئىسلام ھاكىمىيىتى — سامانىلار خاندانلىقى بىلەن تامامەن دۈشمەنلىشىش ھالىتىدە تۇرغان. نۇرغۇن تارىخىي ھۆججەتلەردە قاراخانىلار ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ بۇ مەزگىلدە ئىسلام دىنىنىڭ پائالىيەتلىرىنى قاتتىق چەكلىگەنلىكى توغرىسىدا تەپسىلى مەلۇمات بېرىلگەن.

ئىسلام دىنىنىڭ غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى ئارىسىدا قانۇنسىزلىقتىن قانۇنىيلىققا ئۆتۈش جەريانىنى قاراخانىلار ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئېلىپ بېرىلغان ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئىدى.

بۇ زور تارىخىي ۋەقەدە مۇھىم رول ئوينىغان كىشى قاراخانىلار

قاغاننىڭ قانۇنىي ۋارىسى ساتۇق بۇغراخان ئىدى.

19 ـ ئەسىردە يېزىلغان «تەزكىرەئى ئۇۋەيسىيە» ناملىق كىتاپقا بۇ ھەقتە بىر رىۋايەت كىرگۈزۈلگەن، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلىدۇ: "سۇلتان ساتۇق بۇغراخان تۇغۇلغان كۈنى يەر شۇنداق قاتتىق تەۋرىدىكى، يەردىن بۇلار چىقىپ ئېقىشقا باشلىدى. گەرچە ساتۇق تۇغۇلغان كۈنى قىش پەسلى بولسىمۇ، گۈللەر ئېچىلدى. ... ساتۇق يەتتە ياشقا كىرگەندە، ئاتىسى ۋاپات بولۇپ، ئۇنىڭ ئاپىسىنى ساتۇقنىڭ تاغىسى ھارۇن بۇغراخان نىكاھىغا ئالدى، ھارۇن ساتۇقنى بەش يىل تەربىيىلىدى، ساتۇق 12 ياشقا كىردى. ساتۇق ئوۋغا چىقىشقا بىرقانچە كۈن تەييارلىنىپ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە 39 نەپەر دوستى بىلەن ئوۋغا چىقتى، ئۇ ئوۋ ئۈستىدە ئاستىن ئاتۇشنىڭ بەقۇ دىگەن يېرىگە كېلىپ چۈشتى. قارىسا، چىرايلىق كىيىنگەن كارۋانلار بىر چۆپلۈك جايغا چۈشكەن ئىكەن، ساتۇق بۇلارنى كۆرۈپ، بىزنىڭ تەۋەيىمىزدە مۇنداق ئادەملەر يوق ئىدى، دەپ ھەيران بولۇپ، ئۆز ھەمرالىرىنى باشلاپ، يۈرۈگىلار، بېرىپ بۇ كارۋاننىڭ قەيەردىن كەلگەنلىگىنى سوراپ باقايلى، يىراق يەردىن بىزگە خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلگەنمىكىن دەپ، كارۋاننىڭ قېشىغا كەلدى. كارۋانبېشىنىڭ ئېتى خوجا ئەبۇ ناسىر سامانى ئىدى، خوجا ئەبۇ ناسىر يىراقتىن ساتۇقنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردى. بىلدىكى، تارىختا سۇلتان بولغۇسى ساتۇق بۇغراخان ئىكەن. خۇداغا شۈكۈر، مەقسىدىم ھاسىل بولدى، دەپ خوشال بولۇپ، دەرھال خىزمەتچىلىرىگە قاراپ: دۇنيانىڭ ۋە قىيامەت كۈننىڭ پادشاھى، مېنىڭ كۆزلىگەن ئادىمىم كېلىۋاتىدۇ. مېنىڭ بۇ يەرگە كېلىشتىكى مەقسىدىمۇ شۇ زاتنىڭ تۇپەيلى ئىدى، ئەي خىزمەتكارلار، يۈكنى

ئېچىپ، شول خانزادىگە لايىق سوغا ئېلىپ كېلىڭلار، دەپ بۇيرۇدى. خىزمەتكارلار يۈكلەرنى ئېچىپ، دەرھال سوغا ئېلىپ كەلدى. دەل شۇ ۋاقىتتا، كارۋاندىكىلەردىن بىرى ئورنىدىن تۇرۇپ ناماز ئۈچۈن ئەزان ئېيتتى، ھەممە كىشى ئورنىدىن قوپۇپ، يۈكلىرىنى ئوچۇق قويۇپ، ناماز ئۆتەشكە باشلىدى، نامازنى ئۆتەپ بولۇپ، ئورنىغا كېلىپ ئولتۇردى. بۇ جەرياننىڭ ھەممىسىگە ساتۇق قاراپ تۇردى. ساتۇق بۇ ئىشلارنى كۆرۈپ، بۇلار ئاجايىپ كارۋانلار ئىكەن، يۈكلىرى ئوچۇق تۇرىدۇ، بىزگە پەرۋا قىلماي بېشىنى يەرگە ئۇرىدۇ (سەجدە قىلىدۇ)، دەپ ئەندىشە قىلىپ تۇردى. خوجا ئەبۇ ناسىر سامانى ساتۇقنىڭ ئالدىغا يەتتە قەدەم كېلىپ سالام بەردى. ساتۇق ئاتتىن چۈشۈپ، خوجا ئەبۇ ناسىر بىلەن كۆرۈشتى، خوجا ئەبۇ ناسىر ساتۇقنى قوشىغا (چېدىرىغا) تەكلىپ قىلدى. سۇلتان ساتۇق قوبۇل قىلىپ، قوشقا كىرىپ پاتىھە قىلدى. ئەبۇ ناسىر سامانى ساتۇقنىڭ ئالدىغا سوغا قىلىپ ھەر خىل رەختلەردىن بىر جۈپتىن قويدى، ئۇنىڭدىن كېيىن، خوجا ئەبۇ ناسىر ساتۇق بۇغراخانغا نەسىھەت قىلىش بىلەن مەشغۇل بولدى. خوجا ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ نەسىھەتلىرىنى ساتۇق بۇغراخان جان-دىل بىلەن قوبۇل قىلدى. چۈنكى، ئۇنىڭ كۆڭلىدە، بۇنىڭدىن بۇرۇن خىزىر ئۇچرىشىپ، سىزگە بىر كىشى يولۇقۇپ ئىسلام دىنىنى ئۆگىتىدۇ، دەپ بەرگەن تەلىماتى ساقلانغان ئىدى"[36].

شۇنداق قىلىپ ساتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغان. ئەگەردە، «تەزكىرەئى ئۇۋەيسىيە»دە بايان قىلىنغان جەرياندا بىر-ئاز بولسىمۇ چىنلىق بولسا، ئۇ ھالدا، بۇ بىر تۈركۈم مۇسۇلمانلارنىڭ

ساتۇقتا قالدۇرغان ئەڭ كۈچلۈك تەسىراتى ئۇلارنىڭ ئىنتىزامچانلىقى ۋە دىنغا باغلىغان سەممىي ئېتىقادى بولسا كېرەك. ئاددىيغىنا ئېتىقات بىلەنلا ئىنتىزامچانلىقى كۈچلۈك بولغان بىر قوشۇننى ئۇيۇشتۇرۇش ھوقۇق تارتىۋېلىشقا تەشنا بولۇپ تۇرغان بۇ شاھزادىنىڭ دىتىغا راسا ياقاتتى.

«تەزكىرەئى ئۇۋەيسىيە»دىكى مەلۇماتتا ئېيتىلىشىچە، شۇنىڭدىن كېيىن، خوجا ئەبۇ ناسىر سامانى ئاتۇش ئەتراپىدا يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ، ساتۇق بۇغراخان بىلەن داۋاملىق ئالاقە باغلىغان. ئەبۇ ناسىرنىڭ يوشۇرۇنغان جايى ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئۆز يېقىنلىرىنى يېتىشتۈرۈپ، كۈچ تەييارلايدىغان تايانچ نۇقتىسى بولۇپ قالغان.

ئالتە ئايدەك پىلانلاش ۋە تەييارلىق كۆرۈش ئارقىسىدا، ساتۇق بۇغراخان ئاخىر ئۆزىنىڭ تۇنجى تۈركۈم مۇسۇلمان قوشۇننى ئۇيۇشتۇرۇپ، قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەر قەلئەسىنىڭ يېنىدا كىچىك دادىسى بىلەن خانلىق تالىشىش كۈرىشىنى باشلىۋەتتى. ساتۇق كىچىك دادىسىنى مەغلۇپ قىلدى ۋە ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىشنى رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، كىچىك دادىسىنى ئۆلتۈرۈپ، خانلىقنى تارتىۋالدى.

ساتۇق بۇغراخاننىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش جەريانىنىڭ بۇ رىۋايەتتىكىگە قانچىلىك ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى دەلىللىشىمىزگە ماتېريال كەملىك قىلىدۇ. لېكىن، ئىسلام دىنىنىڭ بۇ سىياسى ئۆزگىرىشتە مۇھىم رول ئوينىغانلىقى ئېنىق. بىزنىڭ بۇ ھۆكمىمىزنى دەلىللەيدىغان پاكىتلار شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىش جەريانىنى بايان قىلىدىغان بىر قاتار ئەسەرلەردە — جۈملىدىن خۇراپاتلىققا تولغان يازما ماتېريال-

لاردا — ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشىنىڭ مۇقەددىمىسى ساتۇق بۇغراخان قاغان بولغان مەزگىلدە دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ.

ساتۇق بۇغراخان قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئالى ھوقۇقىنى تارتىۋېلىشتا ئىسلام دىنىدىن مەدەت ئالغانلىقتىن، ئىسلام دىنى قاراخانىلار خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايوندا تەبىئى ھالدا قانۇنىي ئورۇنغا ئىگە بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئىسلام دىنى باشقا دىنلار ئېرىشەلمىگەن تۈرلۈك ئىمتىيازلارغىمۇ ئېرىشتى.

ساتۇق بۇغراخان ئۆز ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمىنى "جىھاد" شوئارى ئاستىدا ئۇرۇش قىلىش بىلەن ئۆتكۈزدى. ئۇ بۇددىستلارنىڭ خوتەن ھاكىمىيىتى ۋە ئۆزلىرىگە ئۇرۇقداش بولغان، لېكىن بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان شىجۇ ئۇيغۇرلىرىغا قارىتا ئۇرۇش قوزغىدى. گەرچە ئۇ تارىخىي شارائىتنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ، ئىسلام دىنىنى تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا تارقىتىش مەقسىدىگە يېتەلمىگەن بولسىمۇ، مۇشۇ ئىشقا ھەقىقەتەنمۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن ئەقلى ۋە كۈچىنى سەرپ قىلدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ شىجۇ ئۇيغۇرلىرىغا قارشى ئۇرۇش مەيدانىدا ئۆلگەن.

ئوتتۇرا ئەسىردە دىنلار قوزغىغان ئەسەبىلىك ۋە قىرغىنچىلىق ۋەقەلىرى دۇنيانىڭ ھەممىلا يېرىدە ئادەتتىكى ئىش بولۇپ قالغان ئىدى. بۇنى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى شۇ ۋاقىتتىكى تارىخىي مۇھىتقا كونكرېتلاشتۇرغاندا، باشقىسىنى قويۇپ تۇرايلى، پەقەت دىنىي ئېتىقاتتىكى ئىختىلاپلا قاراخانىلار خاندانلىقىنى تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى بۇددىستلار ھاكىمىيەتلىرىنىڭ ئورتاق دۈشمىنىگە ئايلاندۇرۇپ قويغان. دەرۋەقە، مۇشۇ سەۋەپتىن ساتۇق بۇغراخان

ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، قاراخانىلار خاندانلىقى بىلەن شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى ۋە خوتەن ھاكىمىيىتى ئوتتۇرىسىدا ئۇزاققىچە ئۇرۇش بولۇپ تۇردى.

ئۇرۇش قىلغۇچى تەرەپلەر ئۆز كۈچىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچراپ، بىر بىرىنى يېڭەلمەگەنلىكتىن، تاكى ساتۇق بۇغراخان ۋاپات بولغانغا قەدەر بۇ ئۇرۇشلارنىڭ چېكى يەنىلا كۆرۈنمەي قالغان. قايسى تەرەپنىڭ ئۇتۇپ چىققانلىقىنىڭ ئالامىتىمۇ كۆرۈنمىگەن.

مىلادى 955-يىلى، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدە چوڭ ئۆزگىرىش بولدى. شۇ يىلى ساتۇق بۇغراخان ۋاپات بولۇپ، چوڭ ئوغلى مۇسا تەختكە چىقتى. مۇسادىن كېيىن ساتۇقنىڭ چوڭ نەۋرىسى ئەبۇ ھەسەن قاغانلىق تەختىدە ئولتۇردى. ماۋەرائۇننەھر رايونىغا يۈرۈش قىلىپ، سامانىلار خاندانلىقىنى ئاخىرقى ھىساپتا ئاغدۇرۇپ تاشلاش ئەنە شۇ ئەبۇ ھەسەندىن باشلانغان.

يېڭى قاغان بولغان ئەبۇ ھەسەن مەيلى ھۆكۈمرانلىق تەجرىبىسى جەھەتتە بولسۇن، مەيلى شەخسى ئابروي جەھەتتە بولسۇن، ساتۇق بۇغراخاندىن قېپقالغان بوشلۇقنى دەماللىققا تولدۇرۇپ كېتەلمىدى. قاراخانىلارنىڭ پۈتكۈل ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسى بىر مەھەل تولۇقلاش ۋە مۇكەممەللەشتۈرۈش باسقۇچىدا تۇرۇپ قالغان ئىدى. بۇ ھالەتنىڭ تاشقى ئىپادىسى شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدىكى، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ئەتراپىدىكى خانلىقلارغا قاراتقان ئۇرۇشلىرى كەينى-كەيندىن جىمىقىپ قالدى.

بۇ يېڭى ئۆزگىرىشتىن ھەممىدىن بۇرۇن خوتەن تەرەپ پايدىلاندى. شۇ يىلى خوتەن قوشۇنلىرى قەشقەر قەلئەسىگىچە قىستاپ

كېلىپ، ئىسلام دىنىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى بۇ مۇھىم بازىسىغا ھۇجۇم قوزغىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر مەزگىل جىمىقىپ قالغان دىنىي ئۇرۇش ئوتى يېڭىۋاشتىن يالقۇنجىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئەبۇ ھەسەن بوۋىسىنىڭ شوئارىنى قوللىنىپ، مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارغا رەھبەرلىك قىلىپ، قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىش ۋە شىددەتلىك جەڭ قىلىش ئارقىلىق، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى ۋە ئىسلام دىنىنىڭ پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىدىكى ئەڭ مۇھىم بازىسى بولغان قەشقەرنى قوغداپ قالدى.

خوتەن بىلەن بولغان بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ئەبۇ ھەسەننىڭ ھاياتىدىكى ئۈچ چوڭ بۇرۇلۇش مەزگىلىنىڭ بىرى ئىدى. قالغان ئىككى بۇرۇلۇش مەزگىلى ئۇنىڭ ماۋۇرائۇننەھر رايونىغا قاراتقان ئۇرۇشى ۋە قەشقەر قەلئەسىنى يېڭىۋاشتىن قولغا ئېلىشىدىن ئىبارەت.

ئەبۇ ھەسەن قاغان بولۇش بىلەنلا يۈز بەرگەن بۇ قېتىمقى ئۇرۇش توغرىسىدا نۇرغۇن يازما مەلۇماتلار قالدۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، بىز خوتەن بۇددىستلىرى بىلەن قەشقەر مۇسۇلمانلىرى ئوتتۇرىسىدا بولغان بۇ ئۇرۇشنىڭ تەپسىلاتىنى چۈشىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇق.

خوتەن قوشۇنلىرى قەشقەر قەلئەسىنى ھۇجۇم بىلەن ئالالمىغان-دىن كېيىن، خوتەنگە قاراپ چېكىنىدۇ. قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ بىرقانچە ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ساتۇق بۇغراخاننىڭ نەۋرىسى ئەلى ئارسلاننىڭ قوماندانلىقىدا خوتەن قوشۇنلىرىغا قوغلاپ يۈرۈپ زەربە بېرىپ، يېڭىسارنىڭ ۋەتەن خارالى دېگەن يېرىگە كەلگەندە،

بۇ يەردە ئىستىھكام قۇرۇۋالغان خوتەن قوشۇنلىرىنىڭ توسۇپ قايتۇرما زەربە بېرىشىگە ئۇچرايدۇ.

بىر كۈنى ئەتىگەندە، قاراخانىلار قوشۇنلىرى ناماز ئوقۇۋاتقاندا، خوتەن قوشۇنلىرى شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغاپ، ئۇلارنى بىر يولىلا تارمار قىلىدۇ، ئەلى ئارسلان ئۇرۇشتا ئۆلىدۇ. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقا قاتناشقان نۇرغۇن مۇسۇلمان ئاياللارمۇ جەڭدە ئۆلىدۇ[37].

ئەلى ئارسلان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئەبۇ ھەسەن ئۆزى بىۋاستە قوشۇن باشلاپ كېلىپ، كۆكيار (ھازىرقى قاغىلىق ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى تاغلىق رايون)دا خوتەن قوشۇنلىرى بىلەن يەتتە كېچە-كۈندۈز جەڭ قىلىدۇ. لېكىن ئىككى تەرەپ بىر-بىرىنى مەغلۇپ قىلالمايدۇ، ئاقىۋەتتە، خوتەن قوشۇنلىرى خوتەنگە قاراپ چېكىنىدۇ، قاراخانىلار قوشۇنلىرى بولسا ئېغىر چىقىمغا ئۇچرىغانلىقتىن، دۈشمەن رايونىغا ئىچكىرىلەپ كىرىشكە پېتىنالماي، قەشقەرگە چېكىنىدۇ. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا ساتۇق بۇغرا خاننىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ئوسمان ئۆلىدۇ.

خوتەن تەرەپ قاراخانىلار بىلەن قاتتىق كۈچ سىنىشىش جەريانىدا ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە ئېغىر چىقىم تارتىپ، قايتا تۇتۇشۇشقا قۇربى يەتمەي قالىدۇ.

قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى گەرچە جەننەتنىڭ دەرۋازىسى ئۆزلىرىدەك جىھادچىلار ئۈچۈن ھەر ۋاقىت ئوچۇق دەپ ئىشەنسىمۇ، لېكىن خان جەمەتىدىن بىرمۇنچە كىشى جەڭدە ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ دىنىي ئەسەبىلىكى رەھىمسىز رېئاللىق ئالدىدا سوۋۇشقا باشلايدۇ. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، بىر-بىرىگە دۈشمەن بۇ ئىككى ھاكىمىيەت ئوتتۇرىسىدا بىر مەھەل ئۇرۇشسىز

ھالەت بارلىققا كېلىدۇ. ئەبۇ ھەسەن دەل مۇشۇنداق ۋاقىتتا ماۋەرائۇننەھر رايونىنى بويسۇندۇرۇش ئىشىنى ئورۇنلىيالىغان.

مىلادى 996-يىلى ئەبۇ ھەسەن ماۋەرائۇننەھر رايونىدا قاراخانىلار خاندانلىقى تارىخىدىكى ئەڭ شانلىق غەلىبانە ھەربى يۈرۈشلەرنى ئېلىپ بېرىۋاتقاندا، قاراخانىلارنىڭ پايتەختى قەشقەردە قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى، بۇ قوزغىلاڭدىن دىنىي مۆتىۋەرلەر تەبىقىسى پايدىلىنىپ كەتكەنلىكتىن، بۇددا دىنىنى بايراق قىلغان خوتەن قوشۇنلىرى قەشقەر قەلئەسىگە ئاسانلا باستۇرۇپ كىردى.

بەش ئايچە قاتتىق ئۇرۇشۇش نەتىجىسىدە، قاراخانىلار قوشۇنى ئەبۇ ھەسەننىڭ قوماندانلىقىدا ئاخىر خوتەن قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، قەشقەر قەلئەسىنى قايتۇرۇۋالدى. خوتەن قوشۇنلىرى يېڭىسارغا چېكىندى. يېڭىسارنىڭ ئالتۇنلۇق دىگەن يېرىدە ئىككى تەرەپ قوشۇنلىرى قاتتىق ئۇرۇشتى. خوتەن قوشۇنلىرى تاغ باغرىنى بويلاپ ئىستىھكام قۇرۇپ راسلىنىپ تۇردى. ساتۇق بۇغراخاننىڭ تۆتىنچى ئوغلى ھۈسەيىن قوماندانلىقىدىكى قاراخانىلار قوشۇنى دۈشمەن بىلەن ئۇچرىشىپلا ھۇجۇمغا ئۆتتى. قايتا-قايتا ئېلىشىپمۇ خوتەن قوشۇنىنىڭ ئىستىھكاملىرىنى بۇزۇۋېتەلمىگەن قاراخانىلار قوشۇنىنىڭ روھى تېزلا چۈشۈپ كەتتى، ئاقىۋەتتە، خوتەن قوشۇنى ھۇجۇمغا ئاتلىنىشى بىلەنلا، قاراخانىلار قوشۇنى پاتىپاراق بولۇپ چېكىنىشتى. جەڭدە قاراخانىلار قوشۇنىنىڭ قوماندانى ھۈسەيىن ئۆلتۈرۈلدى.

ئەبۇ ھەسەن بولۇۋاتقان چىقىمغا قارىماي، زور تۈركۈم قوشۇنلىرىنى ئارقا-ئارقىدىن ئۇرۇشقا ئاتلاندۇردى. ئۇزاق ئۆتمەي،

ساتۇق بۇغرا خاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى ھۇسەن ئۇرۇشتا ئۆلدى. ئاخىر خوتەن تەرەپنىڭ ھەربى كۈچىنى تونۇپ يەتكەن ئەبۇ ھەسەن ئۆزى قوشۇن باشلاپ ئالدىنقى سەپكە ئاتلاندى ۋە يەركەن ئەتراپىدا خوتەن قوشۇنلىرى بىلەن قاتتىق ئىركەشتى.

بىر قېتىملىق تۇيۇقسىز بولغان جەڭدە قاراخانىلارنىڭ ئالى ھۆكۈمرانى بولغان ئەبۇ ھەسەن قېلىچۋازلىقتا ئۆلتۈرۈلدى، ئۇنىڭ چوڭ ھەدىسى ئەلا نۇرمۇ شۇ قېتىمقى جەڭدە ئۆلدى[38].

ئوتتۇرا ئاسىيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ئەبۇ ھەسەن دىنىي ئۇرۇشتا ئاخىر يەرگە يىقىلدى، ئۇنىڭ ھاياتى دىنىي ئەسەبىلىك ۋە باتۇرلۇققا تولغان بولۇپ، ئۇ ساتۇق بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنى بايرىغى ئاستىدا قۇربان بولغان جەمەتى ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى ۋە ئەڭ ئاخىرقىسى ئىدى.

ئەبۇ ھەسەن ئۆلگەندىن كېيىن، ھەربى ئىشلار ۋەزىيىتىدە جىددى ئۆزگىرىش بولدى. قاراخانىلار قوشۇنى پۈتۈن سەپ بويىچە تارمار بولدى، خوتەن قوشۇنلىرى قەشقەرنى يېڭىۋاشتىن بېسىۋالدى. بۇنىڭ بىلەن قاراخانىلار خاندانلىقى ئۆز تارىخىدا ئەڭ ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى، ئۇنىڭ پامىرنىڭ شەرقىدىكى خىل قوشۇنى تامامەن گۇمران بولدى، زېمىنىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى قولدىن كەتتى. ئۇنىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقىمۇ قاتتىق سىياسى بوران-چاپقۇنغا دۇچ كەلدى. قۇملۇققا قوغلانغان سابىق بۇخارا ۋالىسى ئەمىر نۇھ قولدىن كەتكەن زېمىننى قايتۇرۇۋېلىش ئۈچۈن كۈچ جۇغلىماقتا ئىدى.

سەمەرقەنتتە تۇرۇپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىشلىرىغا نازارەتچىلىك قىلىۋاتقان يۇسۇپ قادىرخان ئەنە شۇنداق جىددى ۋە قالايمىقان

ۋەزىيەتتە خانلىق تەختىگە ئولتۇرغانلىقىنى جاكالىدى.

يۈسۈپ قادىرخاننىڭ قوللانغان بىرىنچى تەدبىرى ئىسلام بايرىقى ئاستىدا ياللانما قوشۇنلارنى توپلاشتىن ئىبارەت بولدى.

يۈسۈپ قادىرخاننىڭ چاقىرىقىغا ھەممىدىن بۇرۇن مادايىندىكى شىئە مەزھىپىنىڭ ئىسمائىلىيە گۇرۇھىغا مەنسۇپ تۆت ئىمام ئاۋاز قوشتى[39]. مىلادى 999 - يىلى بۇ تۆت ئىمام باشچىلىقىدىكى قوشۇن قەشقەر قەلئەسىنىڭ يېنىغا توپلاندى. ئۇلار باغداتتىن، غەزنىدىن ھەتتا خارەزمىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۆزلىرىنى "140 مىڭ كىشىلىك قوشۇن" دەپ ئاتىدى. يۈسۈپ قادىرخان مۇشۇ قوشۇننىڭ كۈچىگە تايىنىپ، قەشقەر قەلئەسىدە خوتەن قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. ئارقىدىنلا ئۇلار بۇغرا جەمەتىدىكىلەر ئورۇنلىيالمىغان ئىشنى ئورۇنلاش ئۈچۈن خوتەنگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. خوتەن تەرەپ قاغىلىقنىڭ قۇمراۋات دىگەن جايىدا ياللانما قوشۇنلارغا قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى ھەمدە بۇ ئۇرۇشتا تۆت ئىمامنىڭ بىرى بولغان ئىمام مۇھەممەدنىنى ئۆلتۈردى. لېكىن كېيىنكى كۈنلەردە قۇمراۋاتتىن خوتەنگىچە بولغان بىرقانچە يۈز چاقىرىملىق سەپەردە خوتەن تەرەپ ئۇيۇشتۇرغان بىر قاتار قارشىلىقلارمۇ تارمار قىلىندى. ياللانما قوشۇنلار خوتەنگە قىستاپ بېرىپ، بۇ قەلئەنى قورشىۋالدى.

خوتەن تەرەپنىڭ باشلىقلىرى جۇقتى رەشت بىلەن نۇقتى رەشت ياللانما قوشۇنلار ئوتتۇرىسىغا قويغان دىنىي ئېتىقاتنى ئۆزگەرتىش تەلىۋىنى رەت قىلىپ، بىر قىسىم ھەربى قوشۇنلىرىنى ۋە پۇقرالىرىنى باشلاپ كوئېنلۇن تاغلىق رايونىغا چېكىندى. ياللانما قوشۇنلار ئۇرۇشسىزلا بۇددا دىنىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئەڭ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان بۇ رايوننى ئىشغال قىلدى.

خوتەن ئىسلام دىنىنىڭ قورال كۈچى ئارقىلىق تارقىلىشتىكى ئەڭ يىراق چېكى بولۇپ قالدى. لېكىن دىنىي بايراق ئاستىدا ئېلىپ بېرىلغان ئۇرۇشلارنىڭ خاتىمىسىنىڭ سادالىرى يەنىلا داۋاملىق ئاڭلىنىپ تۇردى.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا بولغان ئۇرۇشلار كوئېنلۇن تاغلىق رايونىدا ئېلىپ بېرىلدى، ياللانما قوشۇن بۇ يەرنىڭ شارائىتى بىلەن تونۇش بولمىغانلىقى ئۈچۈن ۋە يول باشلىغۇچىلار بولمىغانلىقتىن، پات-پات ئۆزلىرى ماڭغان يولغا قايتا كېلىپ قالاتتى. پەرىشان بولغان ياللانما قوشۇن سەركەردىلىرى ئاخىر ئۆز ئەسكەرلىرىگە تاش ئېلىۋېلىپ، مۆرەككەپ تاغ يوللىرىغا كەلگەندە تاش بىلەن بەلگە قويۇپ مېڭىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. شۇنداق بولسىمۇ ياللانما قوشۇن خوتەن قوشۇنىنى توختىماي مەغلۇپ قىلىپ ماڭدى. لېكىن، شەرقتە سۈرۈلگەنىبېرى يەر تۈزۈلۈشى مۆرەككەپ تاغلىق رايون شارائىتىدىن پايدىلانغان خوتەن قوشۇنلىرى قايتۇرما ھۇجۇمنى كۆپەيتىپ تۇردى. بۇنىڭ بىلەن ياللانما قوشۇنلارنىڭ چىقىمى كۆپىيىشكە باشلىدى. باغدات ياللانما قوشۇنىنىڭ باشلىقى ئىمام جالالىدىن ۋە خارەزىم قوشۇنىنىڭ باشلىقى ئىمام قاسىم خوتەن قوشۇنلىرى قوزغىغان قايتۇرما ھۇجۇمدا ئۆلدى.

ياللانما قوشۇن ئاخىر كېلىپ قاتمۇ-قات كوئېنلۇن تاغلىق رايونىدا قايمۇقۇپ قېلىپ، چىقىمى كۈندىن-كۈنگە كۆپەيدى. قاتتىق قىرغىنچىلىق بىلەن تولغان رېئاللىق ئالدىدا، ياللانما قوشۇننىڭ دىنىي ئېتىقاد ۋە بايلىق تاماسى تەرىپىدىن رىغبەتلەندۈرۈلگەن جەڭگىۋارلىقى پەيدىن-پەي يوقالدى. ئۇلار چىرىيە ناھىيىسىنىڭ

جەنۇبىدىكى تاغلىق رايونغا كەلگەندە، ئەسكەرلىرىگە ئىلھام بولسۇن ئۈچۈن، ياللانما قوشۇن باشلىقلىرى ئەسكەرلەرنى نامازغا ئۇيۇشتۇردى. خوتەن قوشۇنلىرى مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ناماز ئوقۇۋاتقان ياللانما قوشۇننىڭ ئۈستىگە باستۇرۇپ كىرىپ، ئۇلارنى قاتتىق قىردى. قورال-ياراقلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان ياللانما قوشۇن ئەسكەرلىرى تىرىپىرەن بولۇپ، قارشىلىق كۆرسەتەلمەيلا بىتچىت بولدى⑳.

بۇ ياللانما قوشۇنلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق ئۇرۇشى، شۇنداقلا ئەڭ پاجىئەلىك تۈردە مەغلۇپ بولۇشى ئىدى. ئىسلام تارىخى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ، تۆتىنچى خەلىپە ئەلىدىن بۇيان، ناماز ئوقۇۋاتقانلار تۇيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۇچراش ئارقىسىدا سادىر بولغان بىر قاتار پاجىئەلەرنىڭ يەنە بىرى ئىدى. ئەسىرگە چۈشكەن ئىماملار بىلەن ياللانما قوشۇنلارنىڭ باشقا باشلىقلىرى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرۈلدى.

سىياسى ۋەقەلەرگە كۆڭۈل بۆلىدىغان كىشلەر ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشىدا سادىر بولغان بۇ زور ۋەقەنىڭ ئاي، كۈننى خاتىرىلىۋالغان ئىدى. شۇ كۈنى ھىجرىيە 390-يىلى زۇلھەججە ئېيىنىڭ 10-كۈنى، مىلادى 1000-يىل 11-ئاينىڭ 11-كۈنى ئىكەن.

ياللانما قوشۇنلارنىڭ يەر بىلەن يەكسان بولغانلىقى قاراخانىلارنىڭ خوتەندە قازانغان غەلىبىلىرىنى يوقىتا چىقىرىۋەتتى، خوتەن قەلئەسى بۇددىستلارنىڭ قولىغا قايتا ئۆتتى.

لېكىن، قاراخانىلارنىڭ شۇ ۋاقىتتا ئۇچرىغان مەغلۇبىيىتىنى ئۇنىڭ ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، مۇۋەپپە-

قبيەتلىرى يەنىلا ئاساسلىق ئورۇنىدا تۇرىدۇ. ئالدى بىلەن ئۇلار پامىر ئېگىزلىكىنىڭ شەرقىدە قەشقەرنى قايتۇرۇۋالدى، ھەتتا خوتەن قەلئەسىنى بىر مەھەل ئىشغال قىلدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇلار خوتەن قەلئەسىدىن ئايرىلىپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما، ئۆزىنىڭ زېمىن دائىرىسىنى قاغىلىق ئەتراپىغىچە كېڭەيتىۋالدى. پامىرنىڭ غەربىدە بولسا غەربىي رايون باش ۋالىسى ئەلىنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە، قاراخانىلار خاندانلىقى ئۆز زېمىنىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە، يەنە 998 - يىلى بۇخارا قەلئەسىنى يېڭىۋاشتىن قولغا چۈشۈرۈپ، سامانىلار خاندانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقىغا ئاخىرقى ھېساپتا خاتىمە بەردى. روشەنكى، بۇ مەزگىلدە كۈچلەر سېلىشتۇرمىسى قاراخانىلارغا پايدىلىق ئىدى.

ئەلۋەتتە، شۇنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، مۇشۇ مەزگىلدە قاراخانىلار خاندانلىقى مەنىۋى كۈچ ۋە ماددى كۈچ جەھەتلەردە ئېغىر زەخىملەنگەن ئىدى. شۇ سەۋەپتىن، بىر مەزگىلگىچە، قاراخانىلارنىڭ پائالىيەتلىرى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ھەربىي پائالىيەتلىرى سۇسلاشتى.

مىلادى 1005 - يىلدىن باشلاپ، قاراخانىلار خاندانلىقىغا قايتا ماغدۇر كىردى. شۇ يىلى قاراخانىلار خاندانلىقى ئىلگىر - ئاخىر بولۇپ غەزنى خاندانلىقىغا ئىككى قېتىم تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىدى. ئارقىدىنلا خوتەنگە ھەربى يۈرۈش قىلدى. ئىككىنچى يىلى قاراخانىلار خاندانلىقى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن خوتەن تەرەپتە ئۇزۇل - كېسىل غەلىبە قىلدى. مىلادى 1006 - يىلى يۈسۈپ قادىرخان خوتەننى

تۇگەل ئۆزىگە بويسۇندۇرۇۋالدى. جۇقتى رەشىت بىلەن نۇقتى رەشىت ئۇرۇشتا ئۆلدى. ئىسلام دىنى ئاخىر خوتەندە بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى ئالدى.

مىلادى 1009- يىلى قاراخانىلار خاندانلىقى خوتەندىن سۇڭ سۇلالىسىگە روزۇن باشچىلىقىدىكى سوغا- سالام يەتكۈزۈش ئەلچىلىرىنى ئەۋەتتى، شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلىرىدە قاراخانىلار خاندانلىقى توغرىسىدا ئېنىق يازما مەلۇمات پۈتۈلدى.

بۇ تارىخىي بايان شۇنى كۆرسەتتىكى، ئەرەب ئىمپېرىيىسى سىياسى ۋە ھەربى جەھەتتە زەئىپلەشكەن بىر ۋاقىتتا، ئىسلام دىنى بۇغراخان جەمەتىدىكىلەرنىڭ رولىغا تايىنىپ، پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، قاغلىق جەڭلەر ئارقىلىق، ئەرەب يېرىم ئارىلىغا نەچچە ئون مىڭ چاقىرىم يىراق كېلىدىغان تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا تارقىلىپ، بۇددا دىنىنىڭ بۇ ئىككىنچى يۇرتىدا ئۆزى ئۈچۈن زېمىن تاپتى.

قاراخانىلارنىڭ ساتۇق بۇغراخاندىن باشلانغان ھۆكۈمرانلىرى، بىر تەرەپتىن، يېڭىدىن بويسۇندۇرۇلغان رايونلاردا باشقا دىنلارغا مەنسۇپ قۇرۇلۇشلارنى بۇزۇپ تاشلاپ، غەيرى مۇسۇلمانلارنى زورمۇ- زور ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلدۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن، كەڭ كۆلەمدە مەسچىتلەرنى سالدۇرۇپ، دىنىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ، دىن تارقاتقۇچىلارنى يېتىشتۇردى.

بۇ تەدبىرلەرنىڭ بىۋاستە ئاقىۋىتى شۇ بولدىكى، چەتنىڭ مەدەنىيىتى، بولۇپمۇ ئەرەب- پارس مەدەنىيىتى ئىسلام دىنىنىڭ ۋاستە بولۇشى ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ئارىسىغا كۆپلەپ كىرىشكە باشلىدى، بولۇپمۇ تىل ۋە يېزىق جەھەتتە روشەن ئىز قالدۇردى. تا بۈگۈنكى

كۈنگە قەدەر ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدا بۇ تارىخىي مەزگىلدىكى نۇرغۇن ئىزلار ساقلانماقتا. ئەرەب ھەرپلىرى ئاساسىدا ئىجات قىلىنغان ئۇيغۇر يېزىغى بۈگۈنكى كۈندىمۇ قوللىنىلماقتا.

ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتى ئۇيغۇرلارنىڭ بىناكارلىق سەنئىتىگە يېڭى مەزمۇن قوشتى. بۇ مەزگىلدە سېلىنغان ئىمارەتلەردىن، جاي-لاردىكى مەسچىتلەرنى ھساپقا ئالمىغاندا، يەنە ئاتالمىش "جىھاد"تا شېھىت بولغان "غازىلار" (قەھرىمانلار) ئۈچۈن سېلىنغان نۇرغۇن قەۋرىستان-مازارلارمۇ بار ئىدى.

شۇنى ئالاھىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ مەزگىلدىكى ئىسلام سىياقىدىكى ئىمارەتلىرى مەككىدىكى قىبلىنى ئۆرنەك قىلماستىن، بەلكى ئوتتۇرا دېڭىز بويىدا ھاسىل بولغان كېيىنكى مەزگىلدىكى ئىسلام بىناكارلىقىنى ئۆرنەك قىلغان، يەنى ھەيۋەتلىك يوغان دەرۋازا بېكىتىلگەن گۈمبەزلىك ئىمارەتلەر ئىدى.

ئىسلام دىنىنىڭ ھەيكەلگە چوقۇنۇشقا قارشى دىنىي پىرىنسىپىنى مەنبە قىلغان ھەممە شەكىل چىقىرىش سەنئىتىنى ۋە رەسسام-چىلىقنى ئۆچ كۆرۈش قارىشى 7-ئەسىردىكى ئەرەب سەنئىتىگە روشەن زىيان كەلتۈرمىگەن. چۈنكى، ئۇ ۋاقىتلاردا چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئەرەبلەردە تېخى تىلغا ئالغۇدەك شەكىل چىقىرىش ۋە رەسساملىق سەنئىتى يوق دېيەرلىك ئىدى. بىراق، 11-ئەسىردە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، بولۇپمۇ مەدە-نىيەت سەنئىتى يۈكسەك تەرەققىي تاپقان تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئۇيغۇرلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇنداق دىنىي بىر تەرەپلىمە قاراش ئېغىر ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقاردى. چۈنكى، مۇشۇ بىر تۈركۈم ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىدىغان بولغاندىن كېيىن، بۇددا

دىنى سەنئىتىنىڭ تەسىرى بىلەن، نۇرغۇن شەۋكەتلىك شەكىل چىقىرىش سەنئەت بۇيۇملىرىنى ۋە رەسساملىق سەنئەت بۇيۇملىرىنى ئىجات قىلغان ئىدى.

شۈبھىسىزكى، ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشىنى مەيلى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا بولسۇن، ياكى ئىسلام دىنى تارىخىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا بولسۇن، ئوخشاشلا چوڭقۇر تەسىر قوزغىغان ۋەقە دەپ ھىساپلاشقا توغرا كېلىدۇ.

پايدىلىنىلغان كىتاپلار

① «تارىخنامە. داۋەن (فەرغانە) تەزكىرىسى»؛
«كېيىنكى خەن سۇلالىسى تارىخى»، 7 ـ جىلد، «بەن چاۋ».
② «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىرى»، 211 ـ جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى 27 ـ ، شۈەنزۇڭنىڭ كەييۈەن 3 ـ يىلى».
③ «تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 107 ـ جىلد، «گاۋشيەنجى»؛
«تاڭ سۇلالىسى كونا تارىخى»، 109 ـ جىلد، «لى سىيې».
④ سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى: «دۇنيانىڭ ئومۇمى تارىخى»، ئۈچىنچى توم، ئىككىنچى كىتاپ؛
«تەزكىرەئى ئۆۋەيسىيە».
⑤ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد ‹ئىككىنچى بۆلۈم›، «ئۇيغۇرلار. قارلۇقلار».
⑥ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 217 ـ جىلد ‹ئىككىنچى بۆلۈم›، «ئۇيغۇرلار».
⑦ فەتھۇللا: «بەدايىئۇل لۇغەت»؛
مىرخۇاند سەئىد شاھ: «رەۋزە تۇسساپا».
⑧ مۇھەممەت مەبرۇرى: «جامىئوت تاۋارىخ»، 229 ـ بەت؛

موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى»؛
ئوبۇلغازى باھادۇرخان: «شەجەرەئى تۈرك»، 18 ـ بەت.
⑨ مەركىزىي مىللەتـلەر ئىنستىـتۇتى ئاز سانـلىق مىللەتـلەر تىلـلىرى فاكۇلتېتى: «قەدىمقى تۈرك تىلى ھۆججەتلىرىدىن تاللانما»، ئۈچىنچى كىتاپ.
⑩ مولا ھاجى: «تەزكىرەئى بۇغراخان».
⑪ ئەخمەت زەكى ۋەلىدى: «تۈرك ـ تاتار تارىخى»دا مۇنداق دېيىلىدۇ: "قاراخاندىن كېيىن خان بولغان مۇساخان تەرەپ ـ تەرەپنىڭ ئالىم ۋە چوڭلىرىـنى توپلىغان. بۇلارغا مەسـچىتـلەر، مەكـتەپلەر، خانىقالار سالدۇرغان."
⑫ سىككىس (ئەنگلىيـلىك): «ئافغانىسـتان تارىـخى»، بىرىنچـى توم، ئىككىنچى كىتاپ.
⑬ «تۈرك ـ تاتار تارىخى»، 237 ـ بەت.
⑭ مولا ھاجى: «تەزكىرەئى بۇغراخان».
⑮ «قەدىمقى تۈرك تىلى ھۆججەتلىرىدىن تاللانما»، ئۈچىنچى كىتاپ.
⑯ «ئافغانىستان تارىخى»، بىرىنچى توم، ئىككىنچى كىتاپ.
⑰ «تۈرك ـ تاتار تارىخى»، 339 ـ 400 ـ بەتـلەر.
⑱ مۇنەججىم باشى: «سەھايىغۇل ئەخبار»، 2 ـ جىلد، 510 ـ بەت.
⑲ «ئافغانىستان تارىخى»، 1 ـ توم، ئىككىنچى كىتاپ.
⑳ «تۈركى تىللار دىۋانى».
㉑ «تۈرك ـ تاتار تارىخى»، 241 ـ 243 ـ بەتلەر.
㉒ «قەدىمقى تۈرك تىلى ھۆججەتلىرىدىن تاللانما»، ئۈچىنچى كىتاپ.
㉓ شېنبېدىر : «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخى ھەققىدە تەتقىـقات». «ئۇيـغۇرلار تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى»، بىرىنچى كىتاپقا قاراڭسۇن.
㉔ «تۈركى تىلـلار دىۋانى».
㉕ «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۈرنەكلىرى (زەيلى)»، 361 ـ جىلد؛

«سۇڭ سۇلالىسى تارىخىدىن مەجمۇئە. بىقىندى چارۋىچىلار، 7 ـ »؛
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. ئۇدۇن تەزكىرىسى».
㉖ يۇسۇپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇ بىلىك»، 57 ـ باپ.
㉗ بارتولد: «موڭغۇللار ئىستىلا قىلىشتىن بۇرۇنقى تۈركىستان».
㉘ «قۇتادغۇ بىلىك»، 58 ـ باپ.
㉙ ئەلشىر ناۋايى: «مەجالىسۇن نەفائىس».
㉚ بىرتىلىس مۇنىداق دەيدۇ: "بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە، تۈركىيىلىك ئالىم نەجىپ ئاسىم ئىستامبۇلدىكى مەشھۇر ئايا سوفىيە مەسچىتىنىڭ قىرائەتخانىسىدا ئىشلەۋېتىپ، باشقا ئەسەرلەر ئارىسىدىن بىر قول يازمىنى تاپتى. شۇ ۋاقىتتا بۇ قول يازما موڭغۇل يېزىغىدىكى ئەسەرلەر كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا 4757 دەپ نومۇر قويۇلغان ئىدى. روشەنكى، بۇ قول يازمىنى موڭغۇل يېزىغىدىكى ئەسەر دەپ خاتا چۈشەنگەن. تەتقىقات نەتىجىسى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، بۇ قول يازما موڭغۇل يېزىغىدىكى ئەسەر ئەمەس، بەلكى ئالىملار تەرىپىدىن تېخى سىزىلمىگەن ئۇيغۇر يېزىغىدىكى بىر داستان ئىكەن. قول يازمىنىڭ خەتلىرى بەك چۇۋالچاق، ئوقۇماق تەس. قول يازمىغا قوشۇمچە قىلىنغان خاتىمىسىدىن شۇ نەرسە ئايان بولدىكى، بۇ داستان ھىجرىيە 884 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى، يەنى مىلادى 1482 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى كۆچۈرۈپ بولۇنغان."
«شەرق ھەقىقىتى» ژورنىلىنىڭ 1946 ـ يىل 7 ـ ۋە 8 ـ سانلىرىدىن ئېلىندى.
مىللەتلەر نەشرىياتى 1980 ـ يىلى نەشر قىلغان «ئەتەبەتۇلھەقايىق» دېگەن كىتاپقا قارالسۇن.
㉛ لو چاڭپېي، سەي مېيبياۋ: «باسبا يېزىغى ۋە يۈەن سۇلالىسى زامانىدىكى خەنزۇ تىلى».
㉜ يۇسۇپ زىيا شىرۋانى: «ئەلشىر ناۋايى ۋە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى».
㉝ «قۇتادغۇ بىلىك»، 44 ـ ۋە 72 ـ بابلار.

㉞ مەھمۇت قەشقەرى «تۈركى تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: ”مەن تەڭرىنىڭ دۆلەت قۇياشىنى تۈركلەر بۇرجىدا تۇغدۇرغانلىقىنى ۋە پەلەكنىمۇ شۇلارنىڭ زېمىنى ئۈستىدە چۆگىلەتكەنلىكىنى كۆردۈم. تەڭرى ئۇلارنى تۈرك دەپ ئاتىدى ۋە سەلتەنەتكە ئىگە قىلدى. دەۋرىمىزنىڭ خاقانلىرىنى تۈركلەردىن قىلىپ، زامان ئەھلىنىڭ ئىختىيارىنى شۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى؛ ئۇلارنى ئىنسانلارغا باش قىلدى؛ ھەق ئىشلاردا ئۇلارنى قوللىدى. ئۇلار بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ كۈرەشكەنلەرنى ئەزىز قىلدى ۋە تۈركلەر تۈپەيلىدىن ئۇلارنى ھەممە تىلەكلەرگە ئېرىشتۈرۈپ، يامانلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىدى. تۈركلەرنىڭ ئوقىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ يولىنى مەھكەم تۇتۇش ھەر بىر ئەقىل ئىگىسىگە لايىق ۋە مۇناسىپ ئىش بولۇپ قالدى. ئۆز دەردىنى ئېيتىش ۋە تۈركلەرگە يېقىش ئۈچۈن، ئۇلارغا تۈرك تىلىدا سۆزلىشىشتىن ياخشىراق يول يوق. كىم ئۆز گۇرۇھىدىكى دۈشمەنلىرىدىن ئايرىلىپ، تۈركلەرگە سىغىنىپ كەلسە، تۈركلەر ئۇلارنى ئۆز قانىتى ئاستىغا ئېلىپ، خەۋپتىن قۇتقۇزىدۇ؛ ئۇلار بىلەن بىللە باشقىلارمۇ پاناھ تاپىدۇ.“

㉟ «رەۋزە تۇسساپا»؛
«شەجەرەئى تۈرك»؛
موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمىنىيە».

㊱ ㊲ ㊳ ㊴ موللا ھاجى: «تەزكىرەئى بۇغراخان».

㊵ «تۆت ئىمام زەبىھۇللا تەزكىرىسى».

يەتتىنچى باپ
تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى ئاھالە- لەرنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى

بىرىنچى بۆلۈم تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇيغۇرلىششى

12 ـ ئەسىردە، ئوتتۇرا ئاسىيادا باش كۆتىرىپ چىققان غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇللار بىلەن شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى ۋە قاراخانىلار خاندانلىقىغا خاتىمە بەردى.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنى سىياسى يول بىلەن، غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنى ھەربىي جەھەتتە بويسۇندۇرۇش يولى بىلەن ئۆزىگە قاراتتى.

9 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، غەرپكە كۆچكەن بۇ ئىككى تۈركۈم ئۇيغۇرلار ئاز كەم ئىككى يېرىم ئەسىر ۋاقىت ئىچىدە يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن بىللە بۇ رايونلارنى داۋاملىق گۈللەندۇرۇپ، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپلا قالماستىن، بۇ رايونلارنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققى تاپقان فېئوداللىق مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا ئۆزلىرىنىڭ مەدەنىيىتىنى بېيىتتى، ھالبۇكى، بۇ دەۋردىن قالغان ئەڭ زور تارىخىي ئىز ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن ئىقتىسات، مەدەنىيەت ۋە ئىرق جەھەتتە

كەڭ ئۇچرىشىپ، بىر بىرىگە قوشۇلۇپ كېتىشى بولىدى. بۇ تارىخىي جەرياننىڭ زور ئەھمىيىتى شۇ يەردىكى، كېيىنكى تارىخىي يىللاردا ئۇ پەيدىن-پەي ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىغا ئايلاندى. مۇئەييەن تارىخىي شارائىتتا، بۇ جەريان ئاخىرقى ھېساپتا، ئېلىمىزنىڭ تارىم ۋادىسى ئەتراپىدا ئورۇنلاندى.

1. تارىم ۋادىسىنىڭ تارىخىي ئەھۋالى

مىلادىدىن بۇرۇنقى 2-ئەسىرگە كەلگەندە، تيانشاننىڭ شىمالىدا، ئاساسەن، كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ياشايتتى. ئۇلار شەرقتە شىڭئەنلىڭ تاغ تىزمىلىرىدىن تارتىپ غەرپتە بالقاش كۆلىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى موڭغۇل دالاسى، جۇڭغار ئويمانلىقى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىقىغا تارقالغان ئىدى، تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلاردا، ئاساسەن، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قەبىلىلەر ياشايتتى. قاتناشنىڭ قولايسىزلىقى ۋە باشقا ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ قەبىلىلەر ئۆز ئالدىغا يەككە-يېگانە ھالدا ياشايتتى ۋە ئۇ ئۆزلىرىنىڭ قەبىلە تىللىرىدا سۆزلىشەتتى، ئۇلارنىڭ ئۆرپ-ئادەت ۋە دىنىي ئېتىقادلىرىمۇ بىر بىرىگە ئوخشىمايتتى. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ قەبىلىلەر ھەمىشە بىر بىرى بىلەن دۈشمەنلىشىپ، مال-مۈلۈك ۋە ئەسىرلەرنى بۇلاش ئۈچۈن ئۆزئارا توقۇنۇشۇپ تۇراتتى. تارىخىي ھۆججەتلەردە مۇشۇ مەزگىللەردە تارىم ۋادىسى ئەتراپىدا بىرقانچە ئون كىچىك كىنەزلىكنىڭ بولغانلىقى يېزىلغان①. دېمەك، سۇ ۋە ئوت-چۆپ مول بولغان جايلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ئالدىغا كىنەزلىك بولغان بولسا كېرەك.

بۇ مەزگىلدە تيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونىدا زېمىن ئالاقىسى

ئاملى ۋۇجۇتقا كېلىپ، ھەرقايسى قەبىلىلەر ۋە قەبىلە گۇرۇھىنىڭ كەڭ كۆلەمدە كۆچۈشلىرى ئاياقلاشتى. كىشىلەر ئۆز قەبىلىلىرى ماكان تۇتقان زېمىندا ئولتۇراقلىششقا باشلىدى. بۇنىڭدا، يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش جەھەتتىكى خۇسۇسى مۇلۇكچىلىكنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە راۋاج تېپىشى، شۇنىڭدەك دېخانچىلىققا ئۆتۈش ۋاھاكا-زالار مۇھىم رول ئوينىدى. چۈنكى، دېخانچىلىق ئۈستۈنلۈكنى ئىگەللىگەن ھامان، ئادەم بىلەن يەر ئوتتۇرىسىدا مۇستەھكەم ئالاقە ۋۇجۇتقا كېلىدۇ.

تىيانشاننىڭ جەنۇبى خېلى بۇرۇنلا ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرى بىلەن ئالاقە ئورناتقان ئىدى. مىلادىدىن ئۈچ ئەسىر بۇرۇن، ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىدا ئىشلەنگەن يىپەك ماللار تىيانشاننىڭ جەنۇبى ئارقىلىق ھەتتا يۇناندەك يىراق ياۋروپا مەملىكەتلىرىگىچە توشۇلغان، جەنگو دەۋرىدە پۈتۈلگەن «لۇ بۇۋېي يىلنامىسى» دېگەن كىتاپتا: "كوئېنلۇندىكى قاشتېشىنى ياقتۇرمايدىغان ئادەم بارمدۇ" دېگەن سۆزلەر بار.

ھون قۇلدارلىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا چېكىنىپ كەلگەندىن كېيىن، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى دېخانچىلىق رايوننى قۇل بولايدىغان ۋە باج-سېلىق ئالىدىغان ئاساسلىق مەنبەلىرىنىڭ بىرى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن، بۇ رايوندىكى ئىجتىمائى ئىگىلىككە مەلۇم زىيان يەتتى.

تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كىچىك كىنەزلىكلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ چەكلىك كۈچى ئارقىلىق ھونلارنىڭ قۇدرەتلىك ھەربى كۈچىگە قارشى تۇرۇشى قىيىن ئىدى. شۇ تارىخى شارائىتتا، پەقەت ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا قۇرۇلغان ۋە ھوقۇق مەركەزگە

مەركەزلەشتۈرۈلگەن فېئوداللىق سۇلالە — خەن سۇلالىسى ئۇلارنىڭ قوللۇقتىن قۇتۇلۇشىغا ياردەم بېرىش ئىقتىدارىغا ئىگە ئىدى. شۇڭا خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا كىرىپ هون قوشۇنلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلغاندا، بۇ رايونلاردىكى ھەرقايسى كىنەزلىكلەرنىڭ قىزغىن قوللىشى ۋە ئالقىشىغا ئېرىشتى ھەمدە دەرھال خەن سۇلالىسى بىلەن قويۇق سىياسىي مۇناسىۋەت ئورناتتى. خەن سۇلالىسى تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كىنەزلىكلەردىن ھەم ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكىلەردىن بولۇپ 377 نەپەر كىشىگە تامغا بېرىپ، ئۇلارنى رەسمىي تەيىنلىدى②.

بۇ مەزگىلدە تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلار سىياسىي جەھەتتە غايەت زور قايتا تەشكىللىنىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈردى. بىرمۇنچە بوستانلىقلار خەن سۇلالىسى بىلەن بىرلىكتە هون قۇلدارلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىش داۋامىدا ئۆزلىرىنىڭ كۈچىنى پەيدىن-پەي زورايتىپ، ئۆزلىرىگە خوشنا كىچىك كىنەزلىكلەرنى ياكى قەبىلىلەرنى بويسۇندۇرۇۋالدى، پىشامشان (ھازىرقى چەرچەن، چارقىلىق ناھىيىلىرىنى ۋە خوتەننىڭ شەرقىي شىمال قىسمىنىڭ بىر قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ئۇدۇن (ھازىرقى خوتەن، كېرىيە، گۇما، قارىقاش ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، كىنگىت (ھازىرقى بايىنغۇلىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىنىڭ دائىرىسى)، كوسەن (ھازىرقى كۇچارنى مەركەز قىلىپ، ئۇچتۇرپاننىڭ شەرقى، بۈگۈرنىڭ غەربى ئارىلىغىدىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، سۇلې (ھازىرقى قەشقەرنى مەركەز قىلىپ، شەرقتە مارالۋېشى، غەربتە تاشقورغان، شەرقىي جەنۇبتا قاغىلىقچە بولغان ئارىلىقتىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) قاتارلىق جايلار شۇ

ۋاقىتتا تارىم ۋادىسى ئەتراپىدا ئەڭ زور ھوقۇق مەركەزلىرى بولۇپ قالغان③.

بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ ئەھمىيىتى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، جايلاردىكى يەككە-يىگانىلىق بۇزۇلۇپ تاشلىنىپ، ئۆزئارا ئالاقە راۋانلاشتى.

تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى بوستانلىقلار ئارا سىياسىي، ئىقتىسادىي ئالاقە كۈنسايىن كۈچىيىۋاتقان بىر ۋاقىتتا، بۇددا دىنى بۇ رايونغا تارقىلىپ، مۇشۇ رايوندىكى ھەرقايسى بوستانلىقلاردا ياشاۋاتقان ئاھالىلەرنىڭ ئورتاق ئېتىقادىغا ئايلىنىپ قالدى. دېمەك، جايلار ئوتتۇرىسىدىكى سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئالاقىدىن باشقا، ئىدىيە، مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىمۇ كۈچەيدى. روشەنكى، بۇلارنىڭ ھەممىسى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ بىر بىرىگە قوشۇلۇپ كېتىشى ئۈچۈن ئاساسلىق شەرتلەرنى ھازىرلاپ بەردى. بۇ شىنجاڭ تارىخىدا ئىجابىي ئەھمىيەتكە ئىگە يۈزلىنىش ئىدى.

يېڭى سىياسىي، ئىقتىسادىي مەركەزلەر راۋاجلانغان ۋە مۇستەھكەملەنگەندىن كېيىن، ئىخچام ۋە ئېنىق مەكتۇپ، ھۆججەتلەرگە ئېھتىياج چۈشتى. تىيانشاننىڭ جەنۇبىي شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قۇرۇقلۇق قاتناش لىنىيىسىگە جايلاشقانلىقتىن، مەكتۇپ، ھۆججەتلەرگە بولغان ئېھتىياج سودا پائالىيەتلىرىنىڭ ئېھتىياجى، مەمۇرىي باشقۇرۇش ۋە دىپلوماتىيە ئىشلىرىنىڭ ئېھتىياجىغا قارىغاندا تېخىمۇ مۇھىمراق بولدى. ۋاھالەنكى، مەكتۇپ، ھۆججەتلەرنىڭ قوللىنىلىشى ھەرقايسى بوستانلىقلارنىڭ تىل جەھەتتىمۇ بىر بىرىگە يېقىنلىشىشى ۋە قوشۇلۇپ كېتىشىنى ئىلگىرى سۈردى.

تارىم ۋادىسىدىن قېزىۋېلىنغان ئاسارە-ئەتىقىلەر شۇنى ئىسپاتلى-

دىكى، بۇ مەزگىلدە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا توخار تىلى، ساك تىلى، خەنزۇ تىلى ۋە سوغدى تىلى قاتارلىق تىللار قوللىنىلغان.

توخار تىلى ئاساسەن تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي رايونلىرىدا يەنى بۈگۈنكى كۇچادىكى ئاقسۇنىڭ شىمالى بىلەن قۇمۇلنىڭ غەربى ئارىلىقىدىكى رايونلاردا، ساك تىلى ئاساسەن تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدا يەنى قەشقەر بىلەن خوتەن ئارىلىقىدىكى رايونلاردا قوللىنىلدى.

توخار تىلىغا ئائىت ئېپىگرافىك ھۆججەتلەر ئامۇ دەرياسى ۋادىسىدىن تېپىلغان، مىلادى 1 ـ ئەسىردە بۇ ۋادا توخار دىگەن نام بىلەن ئەتراپقا مەشھۇر ئىدى. كېيىنكى يىللاردا تىيانشاننىڭ جەنۇبى رايونىدىمۇ توخار تىلىنىڭ ئىزلىرى تېپىلغاندا، ئۇلارنى ئامۇ دەرياسى ۋادىسىدا تېپىلغان توخار تىلىغا توغرىلاپ، توخار دەپ ئاتاشتى.

ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىدىكى تارىخىي ئۆزگىرىشلەر شۇنى ئىسپاتلىدىكى، توخار تىلى دەپ ئاتالغان بۇ تىلنى دەسلەپتە دۇنخۇاڭ ئەتراپىدىن بۇ رايونغا كۆچۈپ كەلگەن چوڭ ياۋچىلار ئېلىپ كەلگەن. تەخمىنەن مىلاددىن بىر ئەسىر بۇرۇن چوڭ ياۋچىلار ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى گرېكلەر مۇستەملىكىسى بولغان باكترىيىنى بويسۇندۇرغان ئىدى. ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلىرىدە باكترىيە "داشا" دەپ ئاتىلىدۇ. چوڭ ياۋچىلاردىن توخار قەبىلىسى پۈتكۈل چوڭ ياۋچىلارغا باشچىلىق قىلىش ئورنىغا ئۆتكەندىن كېيىن، چوڭ ياۋچىلار ياشاۋاتقان ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنىمۇ توخار دەپ ئاتاشقا باشلىدى. خەن سۇلالىسى زامانىدىكى تارىخىي ھۆججەتلەردە بۇ جەريان ھەققىدە خېلى تەپسىلى مەلۇماتلار بېرىلگەن④.

توخار تىلى شەرقىي توخار تىلى ۋە غەربىي توخار تىلى دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. شەرقىي توخار تىلى تۇرپان، كىنگىتتە، غەربىي توخار تىلى كۇچار، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا ئىشلىتىلگەن.

سوغدى تىلى خەنزۇچە كاڭجۇ تىلى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كاڭجۇنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى بۇگۈنكى كۇندىكى سوۋېت ئىتتىپاقى تەۋەسىدىكى سەمەرقەنت رايونىغا توغرا كېلىدۇ. سوغدىلار سودا ئىشلىرىغا ماھىر بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن شەرقىي ئاسىيا ئوتتۇرىسىدا كۆچمەن سودىگەرچىلىك قىلاتتى. شۇڭا سوغدى تىلى، ئەمەلىيەتتە، ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن شەرقىي ئاسىيادا قوللىنىلىدىغان بىر خىل ئورتاق تىلغا ئايلىنىپ، تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلاردا باشقا تىللار بىلەن ئارىلاش قوللىنىلغان.

خەن سۇلالىسى بىلەن ھونلار ئوتتۇرىسىدا ئاز كەم 200 يىل داۋام قىلغان ئۇرۇش ھونلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشى بىلەن ئاخىرلاشتى. بۇنىڭ بىلەن تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئاھالىلەر ئارىسىغا يېڭى تەركىپ يەنى ھونلار بىلەن خەنزۇلار قوشۇلدى. غەرپكە كۆچۈشكە ئۈلگۈرەلمىگەن بۇ ھون پۇقرالىرى تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلارغا ئورۇنلاشتى. خەن سۇلالىسىنىڭ ھەرقايسى جايلارغا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئورۇنلاشتۇرغان ئەسكەرلىرى ۋە ئۇلارغا ئەگىشىپ كەلگەن سودىگەرلەر ئاساسەن تۇرپان ئويمانلىقى ھەم خەن سۇلالىسى مۇداپىئە ئىستىھكامى قۇرغان ۋە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن رايونلارغا ئورۇنلاشتى.

ھونلاردىن كېيىن، 5-ئەسىردە، تيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرىغا جوجانلار كۆچۈپ كىردى، ئۇلار توڭغۇس قەبىلىلىرىدىن پەيدا بولۇپ، ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدا

كۆچەيگەندە، ئۇلارنىڭ تەسىر كۆچى غەرپتە ‹كىنگىت قاتارلىق جاي- لارغىچە كېڭەيگەن ئىدى، جوجان ئاقسۆڭەكلىرى شىمالىي ۋېي سۇلالىسى بىلەن ئۇرۇش قىلىپ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، هونلار- نىڭ ئىزىدىن مېڭىپ غەرپكە چېكىنىپ، خېشى كارىدورى رايونى ۋە تىيانشاننىڭ جەنۇبىنى ئۆزلىرىنىڭ ئاساسلىق بازىسى قىلغان. جوجان ئاقسۆڭەكلىرى هۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقىتلاردا، تېلې قەبىلىلىرىدىن بولغان پۇۋۇرغۇر قەبىلىسىنىڭ ئون نەچچە تۈمەن تۈتۈن ئاھالىسى جوجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ هۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن كوللېكتىپ هالدا تۇرپان ئويمانلىقىغا كىرىپ ئورۇنلاشقان ئىدى.

6-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، تۈركلەر جوجان ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ هۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. جوجان ئاقسۆڭەكلىرىگە بېرىلگەن زەربە غەرپ تەرەپتىن كەلگەنلىكتىن، جوجانلار هونلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ غەرپكە كۆچۈپ كېتەلمىدى، نەتىجىدە جوجان پۇقرالىرى بىلەن تۇرپان ئويمانلىقىغا ئورۇنلاشقان تېلې پۇقرالىرى ئۆزلىرى تۇرغان جايلاردىلا تۈرك خاندانلىقىنىڭ پۇقرالىرىغا ئاي- لاندى. دېمەك، 100 يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئاھالىلەر تەركىۋىگە يەنە جوجانلار بىلەن تېلېلار كېلىپ قوشۇلدى. خەنزۇلار، جوجانلار ۋە تېلېلار ئۆزلىرىگە خاس ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەتنى ئېلىپ كېلىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئاھالىلەر مەنبەسى بىلەن مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ خىل بولۇش ئاساسىنى ياراتتى.

سىياسىي جەھەتتە، هونلار بىلەن جوجانلار تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا قۇرغان هاكىمىيەتلەر يەرلىك كۈچلەرگە سېلىشتۇرغاندا قۇدرەتلىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار شىمالىي جۇڭگو ۋە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا

قۇرۇلغان سۇلالىلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن بۇ رايونغا چېكىنىپ چىققانلىقتىن، ماھىيەتتە ئاجىز ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇلار ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى سۇلالىلەرنىڭ ھەربىي بېسىمىغا ئۇچراپ، ھۆكۈمرانلىقى پات-پاتلا ئۈزۈلۈپ تاشلىنىپ تۇرغانلىقتىن، مۇقىم ھۆكۈمرانلىقنى تىكلىيەلمىگەن ۋە تارىم ۋادىسى ئەتراپىدا سىستېمىلىق مەمۇرى ئاپپاراتلارنىمۇ قۇرالمىغان ئىدى. ئىقتىسادىي جەھەتتە، مەيلى ھونلار بولسۇن، مەيلى جوجانلار بولسۇن، ھەممىسى ئوت-چۆپ قوغلىشىپ يۈرىدىغان كۆچمەن چارۋىچى بولغاچقا، يەرلىك دېھقانچىلىق ئاھالىلىرىگە سېلىشتۇرغاندا، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي ساھەدىكى تەرەققىيات سەۋىيىسى ھەم تىركىشىش ئىقتىدارى ئاجىز ئىدى.

سىياسى، ئىقتىسادىي جەھەتلەردىكى بۇ ئاجىزلىقلار ئۇلارنىڭ ماددى ۋە مەنىۋى جەھەتتە يەرلىك ئاھالىلەرگە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىشىگە ئىمكانىيەت بەرمىدى. ئەكسىچە، ئۇلار سىياسى تەسىر كۈچىدىن مەھرۇم قالغان ھامان، فېئوداللىق ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققى تاپقان تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى بار ئىجتىمائى فورماتسىيىسىنىمۇ ساقلاپ قېلىشقا ئامالسىز قېلىپ، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ۋە تۇرمۇش شەكلى جەھەتتە يەرلىك ئاھالىلەرگە قوشۇلۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

ئالتاي تاغ تىزمىلىرىدا ياشاپ، جۇڭغار ئويمانلىقىدا قۇدرەت تاپقان تۈركلەر جوجانلاردىن كېيىن تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قۇرغان ئۈچىنچى چارۋىچى قەبىلە ئىدى.

تۈرك خاندانلىقىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا تىكلىگەن ھۆكۈمرانلىقى زەئىپلىك ۋە ئاجىزلىقىنىڭ مەھسۇلى بولماستىن، ئۇنىڭ

قۇدرەت تېپىشقا قاراپ مېڭىۋاتقانلىقىنىڭ نامايەندىسى ئىدى. مۇشۇ سەۋەپتىن، تۈركلەر قۇرغان، شەرقىي ئاسىيا بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۈرك خاندانلىقىدا تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونى ئىزچىل يوسۇندا خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركەزلىرىدىن بىرى بولۇپ تۇردى. بولۇپمۇ تۈرك خاندانلىقى شەرقىي تۈرك خاندانلىقى ۋە غەربىي تۈرك خاندانلىقى دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەندىن كېيىن، غەربىي تۈرك خاندانلىقىنىڭ قاغانى ئىستەمى ئۆز بارگاھىنى بىر مەزگىل ھازىرقى كۇچارنىڭ شىمالىدىكى ئاق تاغنىڭ يۇلتۇز دېگەن يېرىدە تىكلىگەن ئىدى.

تۈرك خاندانلىقى 552-يىلى قۇرۇلغاندىن تارتىپ 745-يىلى يوقالغانغا قەدەر 200 يىلچە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزدى. تۈرك خاندانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن، دەسلەپكى 100 يىل داۋامىدا ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا ھاكىمىيەتلەر كۆپ قېتىم يەڭگۈشلەندى. بۇ ھاكىمىيەتلەرنىڭ ماددىي كۈچلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ھاكىمىيەت تالىشىش ۋە ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش كۈرىشىدە خوراپ كەتكەنلىكتىن، تۈرك خاندانلىقى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى سىستېمىلىق ۋە ئۈزۈلدۈرمەي ساقلاپ قالالىدى.

سىياسىي جەھەتتە، تۈرك خاندانلىقى تىيانشاننىڭ جەنۇبىنى ئۆزىنىڭ بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالدى، جايلاردىكى ۋاڭ دېگەن نامنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، ئۇلارغا تۈرك ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۇنۋانى بويىچە "ئېلتابىر" دەپ نام بەردى، شۇنىڭدەك بۇ جايلارغا تۈرك ئەمەلدارلىرىنى يەنى "تۇتۇق"لارنى ئەۋەتتى. تۇتۇقلارنىڭ ۋەزىپىسى شۇ ئورۇنلارنىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي ئىشلىرىغا نازارەتچىلىك قىلىش، باج-سېلىق تاپشۇرۇشقا ھەيدەكچىلىك قىلىش ئىدى.

شۇبھىسىزكى، بۇ تەدبىرلەر جايلارنىڭ كۆچىنى سىياسىي جەھەتتىن ئاجىزلاشتۇردى، بۇنىڭدىن باشقا، تۈرك خاندانلىقى قۇدا-باجا بولۇش ئۇسۇلى بىلەن، غەيرى سىياسىي ۋاسىتىلەر ئارقىلىق جايلار بىلەن بولغان ئالاقىنى كۈچەيتتى.

تۈرك خاندانلىقى ئەنە شۇنداق بىر قاتار سىياسىي ۋە غەيرى سىياسىي تەدبىرلەر ئارقىلىق، ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەسلەپكى 100 يىل داۋامىدا تەسىرىنى تيانشاننىڭ جەنۇبىدا ھەرقايسى ساھەلەرگە توسالغۇسىز سىڭدۈردى، بۇ ھال تىل ساھەسىدە روشەن ئىپادىلەندى. تۈرك تىلى بۇ رايوندا ھۆكۈمەت تىلىغا ئايلاندى، تۈركچە ئاتالغۇلار، بولۇپمۇ سىياسىي ئاتالغۇلار، مەسىلەن، ئېلتابىر، تۇتۇق قاتارلىق مەنسەپ ناملىرى كەڭ كۆلەمدە قوللىنىلدى. خۇسۇسەن شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، بۇ جەرياندا نۇرغۇنلىغان تۈركلەر تيانشاننىڭ جەنۇبىغا كۆچۈپ باردى. 657-يىلى تاڭ سۇلالىسى ئۇيغۇرلار بىلەن بىللە غەربىي تۈرك خاندانلىقىنى تىنجىتقاندا، ئۇلارنىڭ كۇچار ئەتراپىدىكى ئۇرۇش قىلىش نىشانى تۈركلەرنىڭ ئېرىنىس قەبىلىسى بولغان. تۈركلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تەسىرى ھەتتا ئاساسەن خەنزۇلار قۇرغان قوجۇ دۆلىتىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. سول تەرەپتىن ئىزمىلىنىدىغان كىيىملەرنى كىيىش، چاچلىرىنى قويۇۋېتىش، گۆش بىلەن سۈتنى ئاساسلىق ئوزۇقلۇق قىلىش، قىمىز ئىچىشتەك تۈركلەرنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرى تۇرپان ئويمانلىقىدا كەڭ ئومۇملاشتى.

تۈرك خاندانلىقىنىڭ تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئاھالىلەر بىلەن سىياسىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە مۇنداق كەڭ ئۇچراشقانلىقى كېيىنكى ۋاقىتلاردا تيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇيغۇرلا-

ششىدا غايەت زور رول ئوينىغان.

مىلادى 618 ـ يىلى، سۈي سۇلالىسىنىڭ تەيىيۈەندىكى ھاكىمى لى يۈەن قوشۇن تارتىپ سۈي سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇپ، تاڭ سۇلالىسىنى قۇردى. تاڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ئېلىمىزنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتى مىسلىسىز تەرەققى تېپىش بىلەنلا قالماي، زېمىن دائىرىسىمۇ مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە كېڭەيدى.

تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، مەركىزىي ھاكىمىيەتنى كۈندىن ـ كۈنگە كۈچەيتتى. تاڭ سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتىنىڭ ئاجىزلىقتىن كۈچلۈكلۈككە ئۆتۈش جەريانى تۈرك خانداىلىغىنىڭ كۈچلۈكلۈكتىن ئاجىزلىققا ئۆتۈش جەريانى بولدى. مەركىزىي ھاكىمىيەت بىلەن تۈرك خانداىلىغى ئوتتۇرىسىدىكى كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا كۆرۈلگەن بۇ ئۆزگىرىش شىنجاڭ تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە بولدى. تاڭ سۇلالىسى غەربىي دىيار (كەڭ مەنىدە ئېيتقاندا، ھازىرقى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى، پامىر ئېگىزلىكىنىڭ غەربى، كاسپى دېڭىزىنىڭ شەرقى ئارىلىغىدىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)دا 45 تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى، 115 ئايماق تەسىس قىلدى. جۈملىدىن سىر دەرياسى بىلەن ئامۇ دەرياسى ئارىلىغىدا ئىككى تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى، ئالتە ئايماق؛ ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا 16 تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى 72 ئايماق؛ تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى جۇڭغار ئويمانلىغىدىن تارتىپ كاسپى دېڭىزىغىچە بولغان ئوتتۇرا ئاسىيا يايلىغىدا 23 تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى؛ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا تۆت تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى، 40 ئايماق تەسىس قىلدى. بۇنىڭ ئۈچىنى تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىدا تەسىس قىلدى، بۇلار يەنى (ھازىرقى قۇمۇل

رايونى). شجۇ (هازىرقى تۇرپان ئويمانلىغى)، تىڭجۇ (هازىرقى جىمسار رايونى) دىن ئىبارەت.

يىجۇ دائىرىسىدە ئىۋۇرغول (هازىرقى قۇمۇل ناھىيىسى)، ناجى (هازىرقى قۇمۇل ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى لاپچۇق رايونى)، خۇەيىرۇ (بۇنىڭ ئورنى نامەلۇم) قاتارلىق ئۈچ ناھىيە بولۇپ، 24 مىڭ 670 تۈتۈن بار ئىدى.

شجۇنىڭ قارىمىقىدا چيەنتىڭ (هازىرقى تۇرپان ناھىيىسىنىڭ قاراخوجا رايونى)، ليۇجۇڭ (هازىرقى پىچان ناھىيىسىنىڭ لۇكچۈن رايونى)، جاۋخې (هازىرقى تۇرپان ناھىيىسىنىڭ يارغول رايونى)، پۇچاڭ (هازىرقى پىچان ناھىيىسىنىڭ لەمجىن رايونى)، تىيانشان (هازىرقى توقسۇن ناھىيىسى) قاتارلىق بەش ناھىيە بولۇپ، 19 مىڭ 16 تۈتۈن، 49 مىڭ 476 نوپۇس بار ئىدى.

تىڭجۇنىڭ قارىمىقىدا جىنمەن (هازىرقى جىمسار ناھىيىسى)، لۇنتەي (هازىرقى مىچۈەن ناھىيىسى)، پۇلەي (هازىرقى مورى ناھىيىسى)، شىخەي (ئورنى نامەلۇم) قاتارلىق تۆت ناھىيە بولۇپ، 2226 تۈتۈن، 9964 نوپۇس بار ئىدى.

تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدا:

1. ۋايسارا تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى (هازىرقى خوتەندە) تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا ئون ئايماق بار ئىدى.

2. سۇلې تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى (هازىرقى قەشقەردە) تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 15 ئايماق بار ئىدى.

3. كوسەن تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى (هازىرقى كۇچار ناھىيىسىدە) تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭ قارىمىقىدا 9 ئايماق بار ئىدى.

4. كىنگىت (قاراشەھەر) تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى (ھازىرقى يەنجى خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسىدە) تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭغا قاراشلىق ئايماق سانى نامەلۇم.

غەربىي دىياردا تەسىس قىلىنغان 45 تۇتۇق بۇيرۇق مەھكىمىسى، 115 ئايماقنى ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسى باشقۇرغان⑤.

ئەنشى دۇخۇ مەھكىمىسى دەسلەپتە قوچۇ (تۇرپان)دا تەسىس قىلىنغان، مىلادى 648-يىلى كوسەنگە كۆچۈرۈلگەن، مىلادى 651-يىلى يەنە قوچۇغا كۆچۈرۈپ كېلىنگەن، مىلادى 658-يىلىغا كەلگەندە، قايتىدىن كوسەنگە يۆتكەلگەن. بۇنىڭدىن تىيانشاننىڭ جەنۇبىنىڭ باشتىن-ئاخىر تاڭ سۇلالىسىنىڭ غەربىي دىيار (ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى رايونلارمۇ بۇنىڭ ئىچىدە) دىكى ھۆكۈمرانلىق مەركىزى بولۇپ كەلگەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ياراتقان نەتىجىلىرى سىياسى ۋە ھەربى جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىدى. تارىخىي نۇقتىئىنەزەردىن قارىغاندا، تاڭ سۇلالىسى تىيانشاننىڭ جەنۇبى بىلەن ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنىڭ ئالاقىسىنى يەنىمۇ كۈچەيتتى ۋە قويۇقلاشتۇردى. بۇ رايوندىكى فېئوداللىق ئىقتىسات ۋە مەدىنىيەتنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ھەرقايسى بوستانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنى كېڭەيتتى، جايلاردىكى بۆلۈنمە كۈچلەرنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، بىرقەدەر مەركەزلەشكەن سىياسى ۋەزىيەتنى شەكىللەندۈردى.

7-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، ھازىرقى شىزاڭنى بازا قىلغان تۈبۈتلەر ئۆزلىرىنىڭ تەسىر كۈچىنى تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا كىرگۈزۈپ، تاڭ سۇلالىسى بىلەن بۇ رايونغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى

تالاشتى. تۆبۆتلەر ئۇيغۇرلاردىن بۇرۇن تارىم ۋادىسى ئەتراپىغا كىرگەن ئاخىرقى چارۋىچى قەبىلە بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

تۆبۆتلەرنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىنى تالىشىش كۈرىشى ئۆگلۈكسۈيگۈن توپىلىڭىنى پاسىل قىلغان ھالدا ئىككى باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ، مىلادى 670-يىلى تۆبۆتلەر شىزاڭ-كەشمىر-كۇئېنلۈن يولىنى بويلاپ يۈرۈش قىلىپ، ئاۋال يوتكان (خوتەن)نى، ئاندىن يۇرۇڭقاش دەرياسىنى بويلاپ شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، بارقۇئان (ئاقسۇ)نى ئېلىش بىلەن، تاڭ سۇلالىسىدىن تىيانشاننىڭ جەنۇبىنى تالىشىش كۈرىشىنى باشلىۋەتتى⑥.

بۇ چاغ دەل تاڭ سۇلالىسى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا شانلىق غەلىبىلەرگە ئېرىشىۋاتقان مەزگىل ئىدى، تاڭ سۇلالىسى ھەم غەربىي تۈرك خاندانلىقىنى يىمىرىپ تاشلىغان، ھەم تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى بۆلۈنمە كۈچلەرنى تىنجىتقان ۋە ھەرقايسى جايلاردا مەمۇرى ئورگانلارنى مۇكەممەللەشتۈرۈۋالغان ئىدى. شۇڭا، تۆبۆتلەرنىڭ ھەربى ھۇجۇملىرى تاڭ سۇلالىسىنىڭ قايتۇرما زەربىسىگە ئۇچراپ ئۇزاق ئۆتمەي، تۆبۆتلەر تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى. لېكىن تۆبۆتلەرنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا كىرىدىغان ئاساسىي قاتناش يولى بولغان شىزاڭ-كەشمىر-كۇئېنلۈن-پامىر يولى تۆبۆتلەرنىڭ قولىدا ئىدى. مىلادى 747-يىلى، تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربى سەركەردىسى گاۋ شيەنجى قوشۇن باشلاپ سۇلېدىن يولغا چىقىپ، پامىر ئېگىزلىكىدە تۆبۆت قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىش بىلەن، تۆبۆتلەرنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا كىرىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، تۆبۆتلەر بىلەن تاڭ سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا تىيانشاننىڭ جەنۇبىنى تالىشىش يولىدىكى بىرىنچى باسقۇچلۇق ئۇرۇشقا خاتىمە

بەردى⑦.

مىلادى 756 - يىلى، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا ئۆڭشلۇك - سۆيگۈن توپىلىڭى بولغاندا، تۆبۆتلەر بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، هازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىنى ۋە خېشى كارىدورى رايونىنى بېسىۋېلىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا كىرىدىغان يەنە بىر يولنى — چىڭخەي - خېشى - ئېۋۇرغول يولىنى ئاچتى، بۇ يېڭى يول شىزاڭ بىلەن بولغان ئارىلىقنى قىسقارتقانلىقتىن، تۆبۆتلەر بۇرۇنقىدىنمۇ كۆپ غەلىبىگە ئېرىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى.

مىلادى 789 - يىلى قىشتا، تۆبۆتلەر ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ هۆكۈمرانلىقىدىن بىزار بولغان قارلۇق قەبىلىسىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن، بېيتىڭغا شىددەتلىك هۇجۇم قىلدى. ئىككىنچى يىلى 5 - ئايدا، ئۇيغۇر خاندانلىقىنىڭ ۋەزىرى ئېل ئۇگاسى قوشۇن باشلاپ كېلىپ بېيتىڭدىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنىغا ياردەم بەرگەندە، تۆبۆتلەر تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. شۇ يىلى 7 - ئايدا ئېل ئۇگاسى يەنە ئون مىڭ ئەسكەر باشلاپ كېلىپ، تۆبۆتلەرنىڭ بېيتىڭدىكى مۇھاسىرىسىنى بۇزۇپ تاشلىماقچى بولغاندا، يەنە بىر قېتىم مەغلۇپ قىلىندى. تۆبۆتلەر بېيتىڭنى تامامەن ئۆز ئىلكىگە ئالدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا هۆكۈمرانلىق قىلىش هوقۇقى تۆبۆتلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى.

تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى كۈچى ئاجىزلاشقان بىر پەيتتە، بۇ رايوندىكى سىياسى ۋەزىيەتتە هوقۇق جەھەتتە بوشلۇق پەيدا بولدى. بۇ هال يەرلىك بۆلۈنمە كۈچلەرنىڭ قايتىدىن باش كۆتىرىپ چىقىشىغا پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بەرگەن ئىدى. لېكىن تۆبۆتلەرنىڭ بۇ رايوندا تىكلىگەن هۆكۈمرانلىقى بۇنداق

خاھىشنى تېز چەكلىۋەتتى. نەتىجىدە، تاڭ سۇلالىسى بۇ رايوندا بارلىققا كەلتۈرگەن بىرقەدەر مەركەزلەشكەن سىياسى ۋەزىيەت داۋاملىق ساقلاپ قېلىندى. بۇ، تۈبۈتلەرنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا كۆرسەتكەن مۇھىم تارىخىي خىزمىتى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. تۈبۈتلەر-نىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ يەنە بىر رولى شۇ بولدىكى، ئۇلار شىددەت بىلەن شەرقىقە قاراپ يۈرۈش قىلىۋاتقان ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈچىنى توسۇپ قالدى.

لېكىن، تۈبۈتلەرنىڭ ئۆزىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇلار شەرق-تىمۇ، غەرپتىمۇ ئۇرۇش قىلىشقا مەجبۇر بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇرغۇن كۈچىنى زايە قىلدى. تۈبۈتلەرنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ھۆكۈم-رانلىقىغا 9-ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئۇيغۇرلار خاتىمە بەردى.

سىياسى جەھەتتىكى ئۇكۇشسىزلىق ۋە جۇغراپىيە جەھەتتىكى توسقۇنلۇق (تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا كىرىشتە ماڭغان يوللار قولدىن كېتىپ قالغان ئىدى) تۇپەيلىدىن تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا كىرگەن تۈبۈت پۇقرالىرى قايتىشقا ئامالسىز قالدى. ئاقىۋەتتە، تىيانشاننىڭ جەنۇبى رايونلىرىدىكى ئاھالىلەر ئېقىنىغا يەنە بىر يېڭى تەركىپ قوشۇلدى.

ئەمدى بىز ئۇيغۇرلارنىڭمۇ بۇ رايوندىكى ئاھالىلەر ئېقىنىغا كېلىپ قوشۇلغانلىقى ئۈستىدە توختىلىمىز. بۇ تېما توغرىسىدا سۆز ئېچىشتىن بۇرۇن، بەزى تارىخىي پاكىتلارنى بىرقۇر كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە توغرا كەلدى.

تۈرلۈك يازما مەلۇماتلار ۋە ئىلمىي تەكشۈرۈشلەر تەمىنلىگەن ئەھۋاللارغا ئاساسەن، بولۇپمۇ ئارخېئولوگىيىلىك ئۇسۇل ۋە تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق ئۇسۇلىنى تەتبىقلاش نەتىجىسىدە، كىشىلەر

تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئاھالىلەر تەركىۋىدە كۆرۈلگەن ئۆزگىرىشلەرنىڭ جەريانىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئېنىقلىۋالدى.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، مىلادىدىن بۇرۇن خېلى بىر مەزگىلگىچە تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا ئېلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي ماتېرىياللىرىدا چياڭ دەپ ئاتالغان ياۋچىلارنىڭ بىر تارمىقى ياشىغان.

ئەلۋەتتە، بۇ مەزگىللەردە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا ياشىغان ئاھالىلەر بىرخىللا بولمىغان، بىز يۇقۇرىدا ئېيتىپ ئۆتكەنلەردىن باشقا، ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار شۇنىمۇ ئىسپاتلىغانكى، شۇ ۋاقىتلاردا تارىم ۋادىسىنىڭ ئەتراپىدا يەنە شەرقىي ئىران تىلىدا سۆزلىشىدىغان ئاھالىلەرمۇ ياشىغان.

مىلادىدىن بۇرۇنقى 2-ئەسىردىن تارتىپ، تارىم ۋادىسى ئاھالىلىرىنىڭ تەركىۋىدە غايەت زور ئۆزگىرىشلەر بولدى، يەرلىك ئاھالىلەرگە ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ هونلار، خەنزۇلار، جوجانلار، تېلېلار ھەم تۈركلەر كېلىپ قوشۇلدى.

شۇ ۋاقىتلاردا، يەرلىك ئاھالىلەر ئېقىنىغا كېلىپ قوشۇلغان مۇتلەق كۆپ ساندىكى تەركىپلەر چارۋىچى قەبىلىۋى خەلقلەر (خەنزۇلار بۇنىڭ سىرتىدا) بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىش جەريانى ھەرقايسى قەبىلىۋى خەلقلەرنىڭ ئۆز ئىقتىسادىي فورماتسىيىسى، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ۋە تۇرمۇش شەكلىدىن ۋازكېچىش بىلەن يەكۈنلەنگەن، بۇ جەرياندا ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ باشقا خاراكتېرلىرىنى، مەسىلەن، تىل، مىجەز، خۇلق، ئېتىقات ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىنى قانچىلىك دەرىجىدە ساقلاپ قالالىغانلىقىدىن قەتئىي نەزەر، ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ ئەڭ مۇھىم جەھەت-

لىرىدە تامامەن يەرلىك قىلىپقا چۈشۈپ، يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن ئوخشاش سەۋىيە ۋە ھالەتكە يەتكەن.

تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇپ كېتىش جەريانى ئۈستىدە توختالغىنىمىزدا، بىز يەنە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى جۇغراپىيىلىك مۇھىتىنىڭ تۇتقان ئورنىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ ئۆتۈشىمىز كېرەك.

جۇغراپىيە نۇقتىسىنەزىرىدىن ئېيتقاندا، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلار ئارىسىدا ئېغىر تەبىئىي توسالغۇلار يوق بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى تىيانشان تاغ تىزمىلىرى، پامىر ئېگىز-لىكى ۋە كوئىنلۇن تاغ تىزمىلىرى ئارىلىغىدىكى تارىم ۋادىسىنىڭ ئەتراپىغا جايلاشقان، بۇنىسى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ ئورتاق گەۋدە بولۇپ شەكىللىنىشىدە ئالدىنقى شەرتلەردىن بىرى بولغان.

ئايانكى، سىياسى، ئىقتىسادىي ياكى جۇغراپىيىلىك شارائىتنىڭ قايسىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا بولسۇن، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئاھا-لىلەرنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئورتاق گەۋدە بولۇپ شەكىللىنىشىنىڭ تولۇق شەرتلىرى ھازىرلانغان ئىدى.

2. تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى ئاھالىلەرنىڭ ئۇيغۇرلىشىشى

موڭغۇل دالاسىدىن كەلگەن ئۇيغۇرلارغا قوشۇلىدىغان ئاھالىلەر بىرلىككە كەلگەن ئورتاق گەۋدە بولۇپ شەكىللىنىۋاتقان ئەنە شۇنداق بىر تۈركۈم ئاھالىلەر ئىدى.

ئۇنداقتا، بىرلىككە كەلگەن ئورتاق گەۋدە بولۇپ شەكىللىنىۋاتقان يەرلىك ئاھالىلەر كۆللىكتىۋىغا ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ نىمە شەرتلىرى بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى؟

سىياسىي جەھەتتىكى مۇقىم ئۇستۇنلۇك ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن قوشۇلۇشتا ھازىرلىغان ئاساسلىق شەرتى بولدى.

9-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 10-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ تارىم ۋادىسىنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارغا شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى بىلەن قاراخانىلار خاندانلىقى ھاكىمىيىتى ھۆكۈمرانلىق قىلغان. بۇ ئىككى ھاكىمىيەتنىڭ ئۆزئارا دۈشمەنلىشىش كەيپىياتىنىڭ قانچىلىك كەسكىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلار ئوخشاشلا ئۆزلىرىنى ئۇيغۇر دىگەن نام بىلەن ئاتايتتى.

ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن قوشۇلۇپ كېتىش جەريانى خېلى ئۇزاق داۋام قىلغان جەريان. بۇ مەزگىلدە يەرلىك ئاھالىلە ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرگەن بولسا، ئۇيغۇرلار قەبىلىۋى خەلقتىن مىللەتكە ئۆتۈش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈردى. بۇ ئىككى جەريان ئۆز نۆۋىتىدە ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن بىردەك ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي فورماتسىيىسىنى ۋە بىرلىككە كەلگەن مىللىي خۇسۇسىيەتلەرنى شەكىللەندۈرۈش جەريانىنى ھاسىل قىلدى.

بۇ جەرياننىڭ ئەڭ ئۇزاق داۋام قىلغان بىر باسقۇچى ئىقتىسادىي ساھەدە بولدى. ئۇيغۇرلار بىلەن يەرلىك ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ئوخشاش بولمىغان ماددىي ئاساستىن پەيدا بولغان. ئۇيغۇرلار شۇ ۋاقىتتا چارۋىچىلىق ئىگىلىكىنى ئاساس قىلغان. يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى بولسا دېھقانچىلىق ئىگىلىكى بەلگىلىگەن ئىدى.

ئىقتىسادىي ساھەدىكى ئۆزئارا قوشۇلۇش ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزىگە خاس ئىشلەپچىقىرىش شەكلىدىن ۋازكېچىشى بىلەن خاراكتېر-

لەندى. مۇبالىغىسىز ئېيتىمىزكى، بۇ ئۆزگىرىش ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىش جەريانىدا ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە.

مەلۇمكى، ئۇيغۇرلاردىن بۇرۇن تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا كىرگەن چارۋىچى قەبىلىۋى خەلقلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش شەكلىنى ساقلاپ قېلىشقا قاتتىق تىرىشقان، بۇنىڭ سەۋىۋى، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىغان ئىدى؛ ئۇنىڭدىن قالسا، بۇ رايونغا ئۇلار كۆپىنچە بويسۇندۇرغۇچىلار سۈپىتىدە كىرگەن ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، شۇ ۋاقىتلارنىڭ ئۆزىدە تىيانشاننىڭ جەنۇبى ئۇلارنىڭ بىردىن-بىر ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان رايونى بولماستىن، پۈتكۈل ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنىڭ بىر تەركىۋىي قىسمىدىنلا ئىبارەت ئىدى. شۇڭا، ئۇلار تاكى سىياسىي جەھەتتە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغانغا قەدەر يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى بىلەن مەلۇم پەرقىنى ساقلاپ قالغان.

يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان چارۋىچى قەبىلىۋى خەلقلەرگە سېلىشتۇرغاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى پائالىيەتلىرىدە روشەن ئوخشىماسلىقلار ئىپادىلەنگەن.

ھەممىدىن ئاۋال، ئۇيغۇرلار ئۇلارغا ئوخشاش ئەمىلىي كۆچكە ئىگە بولمىغان. ئۇيغۇرلار ئورۇنلاشقان رايون — شىجۇ ئۇيغۇرلىرى كۇچارنىڭ شىمالىدا، غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى ئاقسۇنىڭ جەنۇبىدا — ئۇيغۇرلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغان بىردىن-بىر دائىرىسى ئىدى. گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدىن مېھرىنى ئۈزۈشكە كۆڭلى قىيمىغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇلاردىكى ئاجىزلىق ئۇلارنى باشقا چارۋىچى قەبىلىۋى خەلقلەردىن ئۆلگە ئېلىش ئىمكانىيىتىدىن

تامامەن مەھرۇم قىلغان، ئۇلار يەرلىك قېلىپ بويىچە ئۆزلىرىنىڭ
ئىقتىسادىي ئىگىلىگى بىلەن تۇرمۇش ئۇسۇلىنى جەزمەن ئۆزگەرتىشى
شەرت ئىدى.
تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا ئورۇنلاشقان ئىككى تۈركۈم ئۇيغۇرلارنىڭ
تارىخىي پائالىيەتلىرى ئۇلارنىڭ دىگەندەكلا شۇنداق قىلغانلىقىنى
ئىسپاتلىدى. ئانچە ئۇزاق بولمىغان بىر مەزگىل ئىچىدە، ئۇيغۇرلار
چارۋىچىلىقتىن ۋازكېچىپ دىخانچىلىق تۇرمۇشىغا ئۆتتى. بۇ ئۆزگە-
رىش ئۇيغۇرلاردىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسىنى يېڭى
بىر يۈكسەكلىككە يەتكۈزۈپلا قالماستىن، ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋەت-
لىرى جەھەتتىمۇ ئۇيغۇرلارنى خېلى يۈكسەك باسقۇچقا يەتكۈزدى،
سىنىپىي مۇناسىۋەت قانداشلىق مۇناسىۋەتنىڭ ئورنىنى بېسىپ،
ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ ئاساسلىق رىشتىسى بولۇپ قالدى. ئۇيغۇرلار
مۇشۇ رايوندا كۈندىن-كۈنگە يۈكسىلىۋاتقان فېئوداللىق ئىگىلىك
ئېقىمىغا كىرىپ كەتتى.
پەيدىن-پەي ئەمەلگە ئاشقان بۇ جەريان ئارقىلىق، ئۇيغۇرلار
ئىقتىسادىي ساھەدە يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن ئاخىرقى ھېساپتا ئوخ-
شاش ھالەتكە كېلىپ، ئورتاق ئىقتىسادىي باغلىنىشنى ھاسىل
قىلدى.
ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئىجتىمائى ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنىڭ ئاساسىنى
ئۆزگەرتكەنلىگىنىڭ يەنە بىر مۇھىم نەتىجىسى شۇ بولدىكى، فېئودال-
لىق يەر مۈلۈكچىلىگىنىڭ تىزگىنلىشى ئارقىسىدا، ئۇيغۇر ئەمگەك-
چىلىرىمۇ، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپمۇ يەرگە مەھكەم باغلىنىپ
كەتتى.
ئەتراپتىكى رايونلارنىڭ سىياسى ۋەزىيىتىدە غايەت زور ئۆزگە-

رىشلەر — ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن موڭغۇل دالاسىدىكى سىياسىي ۋەزىيەت كۆزدە تۇتۇلدۇ — بولغاچقا، تارىم ۋادىسى ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز جايىدىن باشقا ھەرقانداق جايغا كۆچۈشى مۇمكىن بولمايدىغان بولۇپ قالدى. بۇ ھال ئۇلارنىڭ يەرگە باغلىنىشىنى يەنىمۇ كۈچەيتتى. بۇ ئۆزگىرىش ئۇيغۇرلار بىلەن يەرلىك ئاھالىلەر ئوتتۇرىسىدا يەنە بىر ئوخشاشلىقنى يەنى ئورتاق زېمىن باغلىنىشىنى بارلىققا كەلتۈردى.

9-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، يېڭى ئاھالىلەر تەركىۋى بولغان ئۇيغۇرلارنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئەۋج ئالغان تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونىدىكى ئاھالىلەر تەركىۋىدە كۆرۈلگەن سۈركىلىش، قايتا شەكىللىنىش ۋە ئۆزئارا قوشۇلۇش جەريانى ئورتاق ئىقتىسادىي باغلىنىش ۋە ئورتاق زېمىن باغلىنىشىنى شەكىللەندۈرۈش بىلەن بىللە، ئورتاق تىل ئامىلىنىمۇ ھاسىل قىلىشقا باشلىدى.

بۇ جەرياننىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيىتى شۇكى، يەرلىك ئاھالىلەر ئاخىرقى ھېسابتا ئۆز تىلىدىن ۋازكېچىپ، ئۇيغۇر تىلىنى قوللاندى.

بۇ تېما كەڭ ۋە چوڭقۇر ئەھمىيەتكە ئىگە بولغاچقا، ھەممىمىزگە ئايان بەزى پاكىتلارنى قايتا تىلغا ئېلىشقا مەجبۇر بولدۇق.

تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا، دەسلەپتە، ئاساسەن توخار تىلى قوللىنىلغان، بۇنىڭدىن باشقا ساك تىلى، خەنزۇ تىلى ۋە سوغدى تىلىمۇ قوللىنىلغان.

چوڭ ياۋچىلار قۇرغان كوشان خاندانلىقىنىڭ قۇدرەت تېپىشى توخار تىلىنىڭ ئىناۋىتىنى ئاشۇردى، بۇددا دىنىنىڭ كەڭ تارقىلىشى بولسا ئۇنىڭغا يېڭى قان قوشتى. لېكىن، كوشان خاندانلىقىنىڭ

زەئىپلىشىشى ۋە بۇددا دىنىنىڭ زاۋالغا يۈزلىنىشىگە ئەگىشىپ، توخار تىلىمۇ كۈندىن-كۈنگە ئاجىزلىشىشقا باشلىدى. توخار تىلىنى داۋاملىق ھالدا زاۋالغا يۈزلەندۈرگەن تىل تۈرك تىلى ئىدى.

تۈرك خاندانلىقى مەزگىلىدە، تۈرك تىلى ھۆكۈمەت تىلى بولۇش سۈپىتى بىلەن تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئىجتىمائى تۇرمۇشنىڭ ھەر-قايسى ساھەلىرىگە كەڭ تۈردە سىڭىپ كىرىپ، بۇ رايوندا، بولۇپمۇ ھۆكۈمران سىنىپلار ئارىسىدا كەڭ كۆلەمدە، ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىدىغان تىلغا ئايلانغان، تۈرك تىلى بارلىققا كەلتۈرگەن بۇ ۋەزىيەت ئۇيغۇر تىلىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولۇشى ئۈچۈن ئاساس يارىتىپ بەردى.

19-ئەسىردە بەرپا بولغان تارىخىي سېلىشتۇرما تىلشۇناسلىق بىزگە تۈرك تىلى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇناسىۋىتىنى شەرھىلەپ بەردى. مۇشۇ تىلشۇناسلىق سىستېمىسى بويىچە، ئۇيغۇر تىلى تۈرك تىلى كاتېگورىيىسىگە كىرگۈزۈلگەن*.

ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۆزىدە بار ھايات بەخش كۈچى ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ بۇ رايوندا ئېرىشكەن سىياسىي ئۈستۈنلۈكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تارىم ۋادىسى ئەتراپىدا غەلىبە قىلىشىغا ئاساسىي سەۋەب بولدى.

ئۇيغۇر تىلى ئېلىمىزنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن قەدىمقى تىللىرىنىڭ بىرى. ئۇيغۇرلار ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدا ياشاۋاتقان مەزگىللەردىلا، ئۇيغۇر تىلى ئۇيغۇر پۇقرالىرىنىڭ ئالاقە قورالىغا

* تۈرك تىلى كاتېگورىيىسىگە ئۇيغۇر تىلىدىن باشقا يەنە ئۆزبېك تىلى، قازاق تىلى، تاتار تىلى، باشقىرت تىلى، چۇۋاش تىلى، قىرغىز تىلى، ياقۇت تىلى، تۈركمەن تىلى، ئەزەربەيجان تىلى، تۈركىيە تىلى قاتارلىق ئون خىل تىل كىرگۈزۈلگەن.

ئايلانغان. ئۇيغۇر خاندانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇنىڭ قوللىنى-
لىش دائىرىسى تېخىمۇ روشەن هالدا كېڭىيىپ، خاندانلىق دائىرد-
سىدە ئومۇمى تىل بولۇپ قالغان، ئەمەلىيەتنىڭ سىنىقى داۋامىدا
بارغانسېرى مۇقىملاشقان ۋە مۇكەممەللەشكەن.
تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا، ئۇيغۇر تىلى 9-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن
باشلاپ، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى هاكىمىيىتى هۆكۈمرانلىق قىلغان دائى-
رىدە قوللىنىلغان. 10-ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، قارا-
خانىلار خاندانلىقى تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى رايونلارغا
كىرگەندىن كېيىن، ئۇيغۇر تىلى پۈتكۈل تارىم ۋادىسى بويلىرىدىكى
رايونلارغا ئومۇملاشتى.
هۆكۈمرانلىق ئورگانلىرىنىڭ كۆچىيىشى، قائىدە-تۈزۈملەرنىڭ
ئورنىتىلىشى، سودىنىڭ راۋاج تېپىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇشۇ رايوننىڭ
ئىجتىمائى تۇرمۇشىدىكى تەسىرىنى يەنىمۇ كېڭەيتتى. ئۇ هەر دەرىجى-
لىك مەمۇرى ئورگانلارنىڭ خەت ئالاقىلىرىدا، دىنىي كىلاسسىك
ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىشتا، بولۇپمۇ سودا پائالىيەتلىرىدە كەڭ
قوللىنىلىدىغان ئاساسلىق تىل بولۇپ قالدى. بۇلارنىڭ هەممىسى
ئۇيغۇر تىلىنىڭ بۇ رايوندىكى ئاهالىلەر ئارىسىدىكى ئورنىنى تەبىئى
هالدا كۈچەيتتى.
تىل جەهەتتىكى بىر بىرىگە قوشۇلۇش 11-ئەسىرگىچە
داۋام قىلىپ، ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ 200 يىلدەك جەرياننى باشتىن
كەچۈردى.
«قۇتادغۇ بىلىك»، «تۈركى تىللار دىۋانى» قاتارلىق ئەسەر-
لەرنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ شۇ ۋاقىتلاردا يەرلىك
ئاهالە تىللىرىنىڭ ئورنىنى ئېلىپ، بۇ رايوندا ئورتاق قوللىنىلىدىغان

ئالاقە قورالى بولۇپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

ئۆزگىرىش، قايتا تەشكىللىنىش ۋە بىر بىرىگە قوشۇلۇشلار بولۇپ تۇرغان ئاشۇ يىللاردا، ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر خىل سەنئەت ئالاھىدىلىك-لىرىمۇ راۋاج تاپتى. بۇ ئالاھىدىلىكلەر ئەمەلىي تۇرمۇشتىكى تۈرلۈك سەنئەت ئۆلچەملىرى، تۇرار جايلارنىڭ شەكلى، كىيىم-كېچەكتە ئىشلىتىلىدىغان ماتېرىيال ۋە ئۇنىڭ شەكلى، شۇنىڭدەك بىناكارلىق سەنئەتلىرىدە روشەن گەۋدىلەندى. ئۇلار يەرلىك ئۇسلۇب، قەبىلە-ۋى پۇراق بىلەن تولغان ئىدى. كېيىنكى يىللاردا تارىخنىڭ ئىلگى-رىلەش جەريانى ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىگە ھەر خىل شەكىل ۋە ئۇسلۇبلارنى قوشقان بولسىمۇ، بىراق، ئۇيغۇرلار ئۆز مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسلىق ئالامەتلىرىنى ساقلاپ قالالىدى ۋە ئۇلارنى ئۈزلۈكسىز تولۇقلاپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مۇقىم مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكلىرىگە ئايلاندۇردى.

شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇيغۇرلارنىڭ نۇرغۇنلىغان مىللىي خۇسۇ-سىيەتلىرىمۇ شەكىللىنىشكە باشلىدى. مەسىلەن، جاپا-مۇشەققەتكە چىداش، قەيسەر بولۇش، ئېھتىشامچىلىق، باغۋەنچىلىكنى ياخشى كۆرۈش، ھويلا-ئارامىلارنىڭ مۇھىتىنى گۈزەللەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش، ناخشا-ئۇسسۇلغا ماھىر بولۇشقا ئوخشاشلار. بۇ خۇسۇسىيەت-لەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ۋادىسىنى ئۆزلەشتۈرۈش يولىدىكى مۈشكۈل ۋە ئۇلۇغ كۈرەشلىرى داۋامىدا شەكىللەنگەن.

ئۇيغۇرلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن ئۆزئارا قوشۇلۇش جەريانى ئىقتىسات، مەدەنىيەت جەھەتلەردە كۆرۈلۈپلا قالماستىن، ئىرقى ئالامەتلىرىدىمۇ ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە جايلاردا ساقلىنىۋاتقان

مەدەنىي يادىكارلىقلار ئۇيغۇرلارنىڭ يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن تەن قۇرۇلۇشى جەھەتتە شالغۇتلاشقانلىقىنى دەلىللىگەن. مۇشۇ كۆنلەردىمۇ ئىنسانشۇناسلىق ساۋادىغا تايىنىپ كۆزىتىدىغان بولساق، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىن ھىلىھەم بۇ ئالامەتلەرنى بايقىۋالغىلى بولىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ تارىم ۋادىسى بويىدىكى يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن 9-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان ئۆزئارا قوشۇلۇش جەريانى ئەينى زاماندا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭمۇ شەكىللىنىش جەريانى، ئەلۋەتتە. بۇ ئۇزاق مۇددەتلىك ۋە مۇرەككەپ تارىخىي جەريان، شۇنداقلا ھەر خىل تىلدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەرنىڭ كۆپ قېتىم بىر بىرىگە قوشۇلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

تۇرمۇشى قويۇق چارۋىچىلىق ھېدىغا تولغان ئۇيغۇرلار تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونىغا كىرىپ ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، تارىخ ئېقىمىغا ماسلىشىپ، يېڭى مۇھىتتا ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىنى قايتا تەشكىللىدى. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا، ئۇيغۇر تىلى سىياسىي جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈككە ۋە ئۆزىدىكى ھاياتىي كۈچكە تايىنىپ، ئاخىر يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن بىللە يېڭى ئاھالىلەر گەۋدىسىنى ھاسىل قىلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، "ئۇيغۇر" دېگەن مىللەت نامى بۇ يېڭى ئاھالىلەر ئورتاق گەۋدىسىنىڭ بەلگىسى، ئۇيغۇر تىلى بولسا ئۇلارنىڭ ئالاقىلىشىدىغان ئورتاق تىلى بولۇپ قالدى.

ئىككىنچى بۆلۈم غەربىي لياۋ سۇلالىسى ۋە ئۇيغۇرلار

1. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى

12-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا، جورجىن قەبىلىسىنىڭ لياۋ-

دۆلەت يېرىم ئارىلىدا ئۈلغىيىپ چىقىشى بىلەن، ئېلىمىزنىڭ شىمالىي رايونىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتتە يېڭى ئۆزگىرىش بولدى.

جورجېن قەبىلىسى ئەسلىدە ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمال رايونىدىكى سۇڭخۇاجياڭ ۋە خېيلۇڭجياڭ دەريالىرى ۋادىلىرىدا كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. مىلادى 1115-يىلى ئاگۇدا جورجېن قەبىلىلىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، جىن سۇلالىسى (ئالتان خانلىقى)نى قۇردى. مىلادى 1125-يىلى جىن سۇلالىسى لياۋ سۇلالىسىنى يوقىتىپ، شۇ چاغدا ئېلىمىزنىڭ شىمالىي رايونىدا مۇھىم سىياسىي ۋە ھەربىي كۈچ بولۇپ قالدى. لياۋ سۇلالىسىنىڭ زېمىنى پۈتۈنلەي جىن سۇلالىسىنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.

ئېلىمىزنىڭ شىمالىي رايونىدا كۆرۈلگەن بۇ مۇھىم ئۆزگىرىش ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنىڭ قايتىدىن بىرلىككە كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرەلمىدى. ئەكسىچە، جىن سۇلالىسى بىلەن چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى سۇڭ سۇلالىسى تىركىشىش ھالىتىدە تۇرغانلىقتىن، 10-ئەسىردىن باشلاپ ۋەتىنىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا شەكىللەنگەن فېئودال تارقاقچىلىق ھالىتى يەنىلا ئېغىر دەرىجىدە ساقلاندى.

جىن سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي زېمىنىدا غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشىغا سەۋەبچى بولدى. بۇ سۇلالە مىلادى 1124-يىلىدىن مىلادى 1211-يىلىغىچە تيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا، شۇنىڭدەك شەرقىي ئىران ئېگىزلىكىدە ھۆكۈم سۈرۈپ، بۇ رايونلاردا چوڭقۇر تارىخىي ئىز ۋە تەسىر قالدۇردى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنى قۇرغان كىشى يالۇغ تاشىن دېگەن

كىشى ئىدى. بۇ لياۋ سۇلالىسىنىڭ خان جەمەتىدىن بولۇپ، قىيتان-
چىغىمۇ، خەنزۇچىغىمۇ ناھايىتى ئۇستا، ھەربىي ماھارەتكە كامىل
ئىدى، ياللۇغ تاشىن خەنلىن (ئەللامە) دەرىجىسىگە كۆتىرىلگەن.
خەنلىن قىيتان تىلىدا لىنيا دەپ ئاتىلىدۇ. شۇڭا ئۇ بەزىدە تاشىن
لىنيا دەپمۇ ئاتىلىدۇ⑧.

مىلادى 1122-يىلى، جورجىن قوشۇنى جەنۇپقا يۈرۈش قىلىپ، خېبېي رايونىغا بېسىپ كىرگەندە، لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى پادىشاسى تيەنزو ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىدە قۇرۇلغان پايتەختىنى تاشلاپ چىقىپ كېتىدۇ. ياللۇغ تاشىن بىلەن پايتەخت ھاكىمى لى چۇۋېن شاھزادە چۇننى لياۋ سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى قىلىدۇ. ئۇزاق ئۆتمەي، ياللۇغ تاشىن جورجىنلارغا ئەسىر چۈشىدۇ. بىر تالاي قىيىن-قىستاقلاردىن كېيىن، ياللۇغ تاشىن جورجىنلارنىڭ قولىدىن قۇتۇلۇپ، لياۋ سۇلالىسىنى قايتا تىكلەش نىيىتىدە، تيەنزونىڭ جىياشەندە قۇرغان لاگىرىغا بارىدۇ. لېكىن، بۇ يەردە ئۇنىڭ ئۇلۇغۋار غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرىدىغان شەرتلەر مۇتلەق مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئۆزىنىڭ 200 كىشىلىك مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنى باشلاپ تيەنزودىن ئايرىلىپ موڭغۇل دالاسىغا كېلىپ، قاتۇن بالىق (بۇ قەلئە ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئورخون دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىغا جايلاشقان قارا بالغاسۇن بولۇپ، زامانىسىدە ئۇيغۇر خانىدانلىقىنىڭ پايتەختى ئىدى) تا ئىلگىرى لياۋ سۇلالىسىگە بېقىنغان يەتتە ئايماق، 18 قەبىلىنىڭ باشلىقلىرىنى توپلاپ يىغىن ئېچىپ، يىگىۋاشتىن قوشۇن ئۇيۇشتۇردى ۋە بۇ قوشۇنغا تايىنىپ، لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھاكىمىيىتىنى تىكلىمەكچى بولدى. بىراق جورجىنلارنىڭ سابىق لياۋ سۇلالىسى زېمىنىدا

ئۆزلۈكسىز قازىنىۋاتقان ھەربىي غەلىبىلىرى ياللۇغ تاشىنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتىنى قايتا تىكلەش نىيىتىنى يوققا چىقىرىۋەتتى. ئاخىر ئۇ غەرپكە بېرىپ، تازى (بۇ چاغدا ئىران ەۆشۇ نام بىلەن ئاتالغان) دىن ئەسكەر ئاردىيەت ئېلىش قارارىغا كەلدى، ياللۇغ تاشىن غەرپ سەپىرىگە ئاتلىنىشتىن بۇرۇن شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمدارى بىلگەگە خەت يېزىپ، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تەۋەلىكىدىن ئۆتۈشكە رۇخسەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى.

ياللۇغ تاشىن ئۆز خېتىدە مۇنداق دېگەن: "بۇرۇن تەيزۇ ئالىلىرى شىمالغا قوشۇن تارتىپ بارغۇت (بوغۇ) شەھىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، گەنجۇ (خېشى ئۇيغۇرلىرى)غا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەجدادىڭلار ئۇماي قۇتلۇققا: 'ماكانىڭنى سېغىنىۋاتامسەن؟ مەن ساڭا ئۆتكۈزۈپ بېرىمەن، سەن قايتىپ كېلەلمەسەڭ، مەن ئۇنى ئىلكىمدە تۇتۇپ تۇرىمەن، مېنىڭ ئىلكىمدە تۇرۇشى سېنىڭ ئىلكىڭدە تۇرغان بىلەن باراۋەر' دېگەن. ئۇماي ئۇنىڭغا تەشەككۈر ئېيتىپ، بۇ يەردە ماكانلىشىپ قالغىنىمىزغا ئون نەچچە ئەۋلات بولدى، ھەربىلەر ۋە پۇقرالار كۆچۈش-يۆتكىلىشنى ناھايىتى ئېغىر كۆرىدۇ، قايتىپ بارالمايمىز، دەپ ئىپادە بىلدۈرگەن. دېمەك، سىلەر بىلەن بىر كۈنلۈك قەدىناس ئەمەسمىز، بۈگۈنكى كۈندە مەن غەرپكە قاراپ تازىغا سەپەر قىلماقچى بولۇپ، دۆلىتىڭلاردىن ئۆتمەكچىمەن، بۇنىڭدىن گۇمانلانماسلىقىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن"⑨.

بۇرۇنقى دوستلۇق ئەسلەنگەن بۇ خەت ياللۇغ تاشىن ئۈمىد قىلغاندەك رول ئوينىدى، ياللۇغ تاشىنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈش تەلىۋى دەرھال ماقۇل كۆرۈلدى. ياللۇغ تاشىن قاتارلىقلار بۈگۈنكى كۈندىكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىغا

يېتىپ كەلگەندە، قىزغىن كۈتۈۋېلىندى، ياللۇغ تاشىن شەرىپىگە بىلگە ئۈچ كۈن زىياپەت بەردى ھەمدە ئۇنىڭغا 600 ئات، 100 تۆگە، 3000 قوي سوغا قىلدى⑩.

ياللۇغ تاشىنىڭ شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ مۇنداق مەرتلەرچە ياردىمىگە ئېرىشىشىگە نېمىلەر سەۋەب بولدى؟ بۇ ئىشنىڭ سىرى ۋە سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ 12-ئەسىرنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدا ئېلىپ بارغان تارىخىي پائالىيەتلىرىنى چۈشىنىشتە بەكمۇ زۆرۈر.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى 10-ئەسىردىن باشلاپلا لياۋ سۇلالىسى بىلەن كەڭ ئالاقە ئورناتقان. لياۋ سۇلالىسى قۇدرەت تاپقان مەزگىللەردە، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ قاغانى لياۋ سۇلالىسى ئاتا قىلغان پەخرىي ئۇنۋانلارنى قوبۇل قىلىپ، مۇئەييەن ھەربىي مەجبۇرىيەتنى ئۈستىگە ئالغان ئىدى. روشەنكى، بۇلارنىڭ ھەممىسى بىلگىنىڭ ياللۇغ تاشىنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولۇشىدىكى ئىچكى ئامىللار ئىدى.

يەنە بىر سەۋەب شۇكى، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى مۇشۇ مەزگىلدە مۇرەككەپ سىياسىي ۋەزىيەتكە، يەنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قاتتىق داۋالغۇپ تۇرۇۋاتقان سىياسىي ۋەزىيەتكە دۇچكېلىپ قالغان ئىدى. سالجۇقلار خاندانلىقى ئىران ئېگىزلىكى، ۋىزانتىيە ۋە ئەرەب يېرىم ئارىلىدا بىر قاتار غەلىبىلەرگە ئېرىشكەندىن كېيىن، شىددەت بىلەن شەرققە قاراپ سۈرۈلۈپ، قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى زېمىنلىرىنى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە قوشۇۋالغان ئىدى. ئەگەر پامىر ئېگىزلىكىدىن ئىبارەت بۇ تەبىئىي توسالغۇ بولمىغان بولسا، شىجۇ

ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى بىلەن قالدۇق قاراخانىلارمۇ سالجۇقلارنىڭ بىۋاستە ھەربىي زەربىسىگە ئۇچرىغان بولاتتى.

قالدۇق قاراخانىلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇنىڭ ئېغىر تەھدىت ئىكەنلىكى سۆزسىز ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى زېمىنلىرى سالجۇقلار خاندانلىقى تەرىپىدىن بىر-بىرلەپ تارتىۋېلىنىپ بولغان ئىدى، بۇ ھال سالجۇقلار بىلەن چېگرىداش بولمىغان شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىگە نىسبەتەن ئېيتقاندىمۇ ئىنتايىن ئېغىر تەھدىت ئىدى، چۈنكى ئۆز غەلىبىلىرىدىن ئىلھاملانغان سالجۇق قوشۇنلىرىنىڭ پامىر ئېگىزلىكىدىن خالىغان ۋاقىتتا ئۆتۈپ، تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى رايونلارغا ھۇجۇم قىلىشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن ئىدى.

مانا مۇشۇنداق تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ شىمالىي رايونىدىن كەلگەن قىتانلارنى ئىشەنچلىك تايانچ كۈچ دەپ قارىشى ناھايىتى تەبىئىي ئىدى. مۇنداق پسىخولوگىيە كەلتۈرۈپ چىقارغان ۋەقەلەر بىر ئەسىردىن كېيىن تۇرپان ئويمانلىقىدا قايتا تەكرارلاندى. شۇ ۋاقىتتىكى شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى غەربىي لياۋ سۇلالىسىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن موڭغۇل دالاسىدىكى چىڭگىزخان تەرەپكە ئۆتكەن ئىدى.

ياللۇغ تاشىنىڭ بىر خىل سىياسىي ۋە ھەربىي كۈچ سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئاسىياغا كىرىشى، مەيلى سالجۇقلارنى توسۇش ئۈچۈن بولسۇن، مەيلى قاراخانىلارنى — بۇ ھاكىمىيەت شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئاساسلىق رەقىبى ئىدى — ئاجىزلاشتۇرۇش ئۈچۈن بولسۇن، شۈبھىسىزكى، پايدىلىق ئىش ئىدى. بۇنىسى بىلگىگە ناھايىتى ئېنىق ئىدى.

ئەمما، تۈرلۈك كۈچلەر تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان بىپايان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن ئۆتۈپ ئىرانغا بېرىش، شۇ ۋاقىتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىياسىي شارائىتىدىن قارىغاندا، رېئاللىققا ئانچە ئۇيغۇن ئەمەس ئىدى. دېگەندەك، ياللۇغ تاشىن قاتارلىقلار ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىقىغا كىرىش بىلەنلا، ئالتاي تېغى ئەتراپىدا قىرغىزلار تەرىپىدىن توسۇۋېلىندۇ. غەرىپكە قاراپ سەپەرگە ئاتلانغان بۇ بىر تۈركۈم قېتانلار نائىلاج ئېمىل دەرياسى ۋادىسى (بۈگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى چۆچەك شەھىرىنىڭ ئەتراپى)دا تۇرۇپ قالدۇ⑪.

ياللۇغ تاشىن قاتارلىقلار مۇشۇ ئوتلاقتا بىر مەزگىل قاملىشىپ قالغاندىن كېيىن، ئېمىل دەرياسى بويىدا سېپىل ياساپ، قورغان سېلىپ، دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ ئولتۇراقلىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ چەكلىك ئادەم كۈچى ۋە ماددىي كۈچىگە تايىنىپ، سىياسىي ۋەزىيىتى قالايمىقان مۇشۇ رايوندا ئىز بېسىپ تۇردى.

قېتانلارنىڭ ئۈنۈملۈك پائالىيەتلىرى ئۇلارنى مۇشۇ رايوندا تۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىش بىلەن بىللە، ئۇلارنىڭ سىياسىي تەسىرىنىمۇ زور دەرىجىدە ئاشۇردى. قېتانلار ئەتراپىدىكىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىشقا باشلىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئېمىل دەرياسى ۋادىسىدا تۇرۇپ قالغان بۇ قېتانلارنىڭ يېقىن كەلگۈسىدە تېخىمۇ چوڭراق دائىرىدە بىرەر زور ئىشنى ۋۇجۇتقا چىقىرىشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت ياراتماقتا ئىدى. قېتانلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، پەقەت پۇرسەتلا كەم ئىدى. ھالبۇكى، بۇ پۇرسەت ئەمەلىيەتتە راسا توغۇلماقتا ئىدى.

بۇ بۆلۈمدە بايان قىلىنىۋاتقان مەزگىلدە بالقاش كۆلى بويىدىكى

چارۋىچى قەبىلىلەر ئۈزلۈكسىز قوزغىلىپ بالاساغۇن ھاكىمىيىتىگە — بۇ ھاكىمىيەتنى قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ شىمالىي ۋالىسى قۇرغان، بۇ ھاكىمىيەتنىڭ قۇرۇلۇش جەريانى توغرىسىدا ئالتىنچى باپنىڭ بىرىنچى بۆلۈمىدە مەخسۇس توختىلىپ ئۆتكەن ئىدۇق — قارشى قوراللىق ئىسيان كۆتەردى.

كۈندىن-كۈنگە زەئىپلەشكەن بالاساغۇن ھاكىمىيىتى بۇ قوراللىق ئىسيانلار داۋامىدا ھالاكەت گىرداۋىغا كېلىپ قالدى. چىقىش يولى تاپالماي قالغان بالاساغۇن ھاكىمىيىتى مۇشۇ تۈركۈم قىتانلارنىڭ كۈچىگە سۆيۈنۈپ، قىيىن مۇھىتتىن قۇتۇلۇش قارارىغا كەلدى.

ياللۇغ تاشىن بالاساغۇن ھاكىمىيىتىگە ياردەملىشىپ، كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرنىڭ قوراللىق قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرغاندىن كېيىن، بالاساغۇن ھاكىمىيىتىنىڭ ئىشەنچىگە ئىگە بولۇپلا قالماستىن، ئۆز كۈچىنىمۇ زور دەرىجىدە ئاشۇردى. ئۇزاق ئۆتمەي، ياللۇغ تاشىن بالاساغۇن ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمرانى بولغان ئەپراسىياپ جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئورنىنى بېسىپ، غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئۇلىنى تىكلىۋالدى⑫.

قىتانلار كېيىنكى كۈنلەردە، ئاساسەن، سىياسى ۋە ھەربى ئۇسۇللار ئارقىلىق بىر قاتار غەلىبىلەرگە ئېرىشتى. سىياسى ئۇسۇلنى ئاساسەن شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىگە قوللاندى.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى بىرىنچى بولۇپ ياللۇغ تاشىنىنى قوللىدى. ئۇنىڭ غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە بېقىنىش مۇناسىۋىتى ياللۇغ تاشىن غەرپ سەپىرىگە ئاتلانغان چاغدىلا ئاساسىي جەھەتتىن مۇئەييەنلەشكەن ئىدى. شۇ ۋاقىتتا، بىلگە نۇرغۇن ئات، تۆگە، قوي سوغا قىلغاندىن تاشقىرى، "ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقىچە قىتانلارنىڭ

پۇقراسى بولۇشنى خالايدىغانلىقى"نىمۇ بىلدۈرگەن ئىدى. شۇڭا، ياللۇغ تاشىن بالاساغۇندا ئۇلغىيىپ تەرەققىي تېپىشقا باشلىغاندا شىجۇ ئۇيغۇرلىرى تەبىئىي ھالدا ئۇنىڭ تۇنجى تۈركۈم پۇقرالىرىغا ئايلاندى. دەل مۇشۇ سەۋەپتىن، ياللۇغ تاشىن ئۆزى ئۈچۈن زېمىن بەرپا قىلىش جەريانىدا پەقەت شىجۇ ئۇيغۇرلىرىغىلا ھەربىي ھەرىكەت قوللانمىدى.

ھەربىي ئۇسۇلنى ئاساسەن قالدۇق قاراخانىلار بىلەن ماۋەرا-ئۇننەھر رايونىدىكى بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەرگە قوللانغان ئىدى.

ئەپراپسىياپ جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئۆتۈنۈپ بېرىشى بىلەن، ياللۇغ تاشىن بالاساغۇندا ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىغا ئالدى. دەل مۇشۇ سەۋەپتىن، بۇ قىتانلار مۇشۇ رايوننىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى قولغا ئېلىش بىلەن بىللە، بۇرۇن ئەپراپسىياپ جەمەتىدىكىلەر ئېلىپ چىققان رولنى ئەمدى بۇ قىتانلار ئېلىپ چىقتى. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئەپراپسىياپ جەمەتىنىڭ دۈشمەنلىرى ئەمدى ياللۇغ تاشىن باشچىلىقىدىكى قىتانلارنىڭمۇ دۈشمىنى بولۇپ قالدى.

ياللۇغ تاشىن غەرپ سەپىرىگە ئاتلانغان چاغلاردا قاراخانىلار چاك-چېكىدىن بۆسۈلۈپ، پارە-پارە بولۇشقا باشلىغان ئىدى. ئۇ بۇنىڭدىن خېلى بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئوتلاقلاردىن ئايرىلىپ قالغان ئىدى. ئەمدى يېقىندا ئۇنىڭ ماۋرائۇننەھر رايونىدىكى زېمىنلىرىمۇ سالجۇقلارنىڭ زېمىنىغا ئايلىنىپ كەتكەن، لېكىن شۇنداقتىمۇ قاراخانىلارنىڭ قالدۇق كۈچلىرى يەنىلا تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارغا ئىگە ئىدى. ۋاھالەنكى، بۇ رايوندىكى مۇستەھكەم ئىستىھكاملىرى بولغان شەھەر-قەلئەلەر ياللۇغ تاشىننىڭ ماۋرائۇننەھر رايونىغا كىرىشى ئۈچۈن قىيىن

توسالغۇ ئىدى.

قاراخانىلار خاندانلىقى كۆچەيگەن مەزگىللەردە خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىدا ھاكىمىيەت تىكلىگەن لياۋ سۇلالىسى بىلەن سودا جەھەتتىلا بەزى بېرىش-كېلىشلەردە بولغاندىن تاشقىرى، باشقا ھېچقانداق مۇناسىۋەتتە بولمىغان ئىدى. ياللۇغ تاشىن سەرگەدان بولۇپ غەرپكە سەپەر قىلغاندىمۇ، قاراخانىلار ئۇنىڭغا مەدەت بەرمىگەن ۋە ھەمدەمدە بولمىغان.

يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ سۈرۈشتە قىلىنىدىغان بولسا، بالاساغۇن ھاكىمىيىتىنى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ خائىنى، شىمالىي رايون باش ۋالىسى قۇرغان. ئەمەلىيەتتە، دەل مۇشۇ شىمالىي رايون باش ۋالىسى باشلامچى بولۇپ قاراخانىلار خاندانلىقىنى پاچاقلاپ تاشلىغان. شۇڭا، قاراخانىلار خاندانلىقى بالاساغۇن ھاكىمىيىتىنى ئىزچىل يوسۇندا ئۆزىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى دەپ قاراپ كەلگەن. ئەمدى، ياللۇغ تاشىن تېخىمۇ كۈچلۈك ۋە قۇدرەتلىك قىياپەت بىلەن بالاساغۇن ھاكىمىيىتىنىڭ ئورنىنى دەسسىدى. ۋاھالەنكى، بۇ يېڭى ھۆكۈمران قاراخانىلار خاندانلىقىغا خاس بۇ زېمىننى قاراخانىلارغا قايتۇرۇپ بېرىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، بەلكى كۈچىنى پائال جۇغلاپ، تېخىمۇ كەڭ زېمىنغا ئىگە بولۇش ئۈچۈن ئىنتىلمەكتە ئىدى. مانا بۇلار قاراخانىلار بىلەن ياللۇغ تاشىن ئوتتۇرىسىدا دۈشمەنلىشىش مۇناسىۋەتتىن باشقا مۇناسىۋەتنىڭ جەزمەن بولمايدىغانلىقىنى بەلگىلىدى.

تارىخىي ۋە سىياسى سەۋەپلەردىن باشقا، دىنىي ئېتىقادتىكى ئوخشىماسلىقمۇ قېتانلارنى قاراخانىلارغا دۈشمەن قىلىپ قويغان. قاراخانىلار خاندانلىقى بىرىنچى بولۇپ ئىسلام دىنىنى تىيانشاننىڭ

جەنۇبىي رايونىغا تارقاتقان. ئۇنىڭ ھەر بىر ھۆكۈمدارى دىنىي
ئېتىقاتنى ئۆزىنىڭ زېمىن تارتىۋېلىش ۋە ئۇرۇش قىلىش بايرىقى
قىلغان ئىدى. قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ قۇللىشى ۋە قوغدىشى
ئارقىسىدا، ئىسلام دىنى 12 ـ ئەسىرگە كەلگەندە يەرلىك ئاھالىلەر
ئارىسىدا كەڭ كۆلەمدە تارقىلىپلا قالماستىن، بەلكى بۇ خانداذ-
لىقنىڭ سىياسى ھاياتىغا چوڭقۇر سىڭگەن. شۇڭلاشقا، ئىسلام دىنىغا
قانداق پوزىتسىيىدە بولۇش مەسىلىسى قاراخانىلار خانىدانلىقىنىڭ
دوست بىلەن دۈشمەننى ئايرىيدىغان ئاساسىي ئۆلچىمى بولۇپ
قالغان ئىدى. ياللۇغ تاشىن باشچىلىقىدىكى قىتانلا بولسا،
ئاساسەن، بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. تەبىئىكى، بۇ ھالەت
ياللۇغ تاشىن باشچىلىقىدىكى قىتانلار بىلەن قاراخانىلار ئوتتۇرىسىغا
يەنە بىر دۈشمەنلىك كەيپىيات قوشتى.
بۇلارنىڭ ھەممىسى قاراخانىلارنى، مەيلى سىياسى جەھەتتىن
قارايلى، مەيلى ھىسسىيات جەھەتتىن قارايلى، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ
ئىزىنى بېسىپ، ياللۇغ تاشىنغا يېقىنلىشىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم
قىلدى.
غەرپتىن قوشۇن ئارىيەت ئېلىپ ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ شۆھرىتىنى
قايتا تىكلەشكە نىيەت باغلىغان ياللۇغ تاشىنغا نىسبەتەن ئېيتقاندا،
تارىم ۋادىسى ئەتراپى ئۇنىڭ بېسىپ ئۆتۈشى زۆرۈر يول ئىدى.
مۇشۇ رايوننى ئۆز ئىلكىگە ئالمىغىچە، غەرپكە بارىدىغان يول ياللۇغ
تاشىن ئۈچۈن مەڭگۈ ئېتىكلىك ئىدى.
1123 ـ يىلى قىتان قوشۇنلىرى ئىلى دەرياسى ۋادىسى ئارقىلىق تىيانـ
شاندىن ئۆتۈپ، توپ ـ توغرا تارىم ۋادىسىنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىغا يۈـ
رۈش قىلىش بىلەن، ئاۋال قاراخانىلارنىڭ ئاقسۇ رايونىدىكى قوشۇنىنىڭ

قارشىلىغىنى مەغلۇپ قىلدى، ئاندىن قەشقەر قەلئەسىگە ئاتلاندى. قاراخانىلارنىڭ ئاخىرقى قاغانى ئەخمەت ئۆزى قوشۇن باشلاپ قەشقەر يېنىدا قىتان قوشۇنلىرى بىلەن جەڭ قىلدى⑬.

ياللۇغ تاشىنىڭ قوشۇنلىرى ئاخىر قاراخانىلار قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلدى. ئەخمەت جەڭدە ئۆلدى. بۇنىڭ بىلەن قىتان قوشۇنلىرى تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىدە ئەڭ مۇھىم غەلىبىگە ئېرىشتى. قەشقەر قەلئەسى ياللۇغ تاشىنىڭ يېڭى زېمىن بەرپا قىلىش جەريانىدا قولغا ئالغان تۇنجى چوڭ قەلئەسى ئىدى. قىتان قوشۇنلىرى ئارقىدىنلا يەنە يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلارنى ھۇجۇم بىلەن بېسىۋېلىپ، غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى قۇرغان ھاكىمىيەت — قاراخانىلار خاندانلىغىغا خاتىمە بەردى.

قاراخانىلار ئۇستىدىن غەلىبە قىلىش ياللۇغ تاشىنىڭ ئاخىرقى مەقسىدى ئەمەس ئىدى. تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي رايونلىرى پەقەتلا ئۇنىڭ غەرپكە ئاتلىنىشتىكى بىر كۆۋرۈكىدىنلا ئىبارەت. شۇڭا، ئۇزاق ئۆتمەيلا، ياللۇغ تاشىنىڭ قوشۇنلىرى پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ، ماۋەرائۇننەھر رايونىغا كىردى.

شۇ ۋاقىتتا سالجۇقلار خاندانلىقى ئىران رايونىدىكى ئۇرۇشلار بىلەن بەنت بولۇپ كېتىپ، ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى ئىشلار بىلەن ئانچە كارى بولمىغانلىغى ئۈچۈن، ياللۇغ تاشى ماۋەرائۇننەھر رايونىدا پۇتلىكاشاڭسىزلا غەلىبىگە ئېرىشتى. بۇ غەلىبىلەرنىڭ مۇھىم بەلگىسى شۇ بولدىكى، بۇ رايوندا ئەڭ مۇھىم سىياسىي ۋە ھەربىي كۈچ دەپ قارىلىپ كەلگەن خارەزىم ياللۇغ تاشىغا بېقىندى ۋە ئۇنىڭ غەزنىسىگە يىلىغا 30 مىڭ دانە تىللا تۆلەش مەجبۇرىيىتىنى ئۆز زىممىسىگە ئالدى⑭.

مىلادى 1124 ـ يىلى، ياللۇغ تاشىن ماۋۇرائۇننەھر رايونىدىكى كىرمان دىگەن يەردە ئۆزىنى "گۇرخان" دەپ جاكالىدى. ئاندىن قىتانلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئۆزىگە يەنە تيەنيۇ پادىشا "(تەڭرى ئاسرىغان پادىشا)" دەپ نام بەردى ھەم يىلنامىنى "يەنچىڭ يىلنامىسى" دەپ ئۆزگەرتتى. شۇ يىلى ياللۇغ تاشىن 38 ياشتا ئىدى. ياللۇغ تاشىن قۇرغان بۇ فېئودال سۇلالە ئىلىمىزنىڭ خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلىرىدە "غەربىي لياۋ" دەپ ئاتالدى، چەتئەل تارىخىي ھۆججەتلىرىدە بولسا "قارا كىدان (قىتان)" دەپ ئاتالدى.

بۇ بىر تۈركۈم قىتانلار قانلىق كۈرەش قىلىپ، ئاخىردا ئەنە شۇنداق يېڭى زىمىنغا ئىگە بولۇپ، قۇدرەتلىك سىياسى ۋە ھەربى كۈچ بولۇپ شەكىللەندى. لېكىن شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ياللۇغ تاشىننىڭ تازىدىن قوشۇن ئارىيەت ئېلىش ئارزۇسى رېئاللىق تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. چۈنكى شۇ ۋاقىتتىكى تازى دۆلىتى سالجۇقلار خاندانلىقى ۋە گۇرخاندانلىقى تەرىپىدىن پاچاقلاپ تاشلىنىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، قىتانلارغا قوشۇن ئارىيەت بېرىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئاقىۋەتتە، ياللۇغ تاشىن ئۆزى ئىگەللىگەن يېڭى زىمىننى تاياچ قىلىپ، ئۆز كۈچىگە سۆيىنىپ سابىق لياۋ سۇلالىسىنى قايتا تىكلەش قارارىغا كەلدى. ئۇ ئەۋەتكەن بىر قوشۇن خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىغا يۈرۈش قىلىش بۇيرۇغىنى ئېلىپ، سەپەرگە ئاتلاندى. بىراق بۇ قوشۇن ئۇزاق ئۆتمەي قاتتىق مەغلۇبىيەت بىلەن قايتىپ كەلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ، قىتانلارنىڭ شەرققە قايتىپ بېرىپ لياۋ سۇلالىسىنى تىرىلدۈرۈش ئارزۇسى يوققا چىقتى.

قىتانلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا ۋە ماۋۇرائۇننەھردە پەيدا بولۇشى ئەتراپتىكى رايونلارنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى، ئۇلارنىڭ

شىددەت بىلەن قازىنىۋاتقان ھەربى غەلىبىلىرىنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئۇلارنىڭ غەيرى مۇسۇلمانلىق سالاھىيىتىمۇ ئەتراپتىكى ھۆكۈمرانلارنى ۋە دىنىي يۇقۇرى قاتلامدىكىلەرنى قاتتىق ۋەھىمىگە سېلىپ قويىدى.

1136 ـ يىلى، ياللۇغ تاشىن ۋاپات بولىدى، ئارىدىن بەش يىل ئۆتۈپ، 1141 ـ يىلىغا كەلگەندە، غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى خارەزىملىقلارنىڭ يول باشلىشى بىلەن، ئىران ئېگىزلىكىدە سالجۇقلار خاندانلىقىغا كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قوزغىدى. ئىران ئېگىزلىكىدە بۇرۇندىنلا غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە چوڭقۇر ئاداۋەت ساقلانغانلىقتىن، سالجۇقلار خاندانلىقىنىڭ خانى سۇلتان سانجارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، تېز ئارىدىلا غەربىي لياۋ سۇلالىسى بىلەن تىركەشكۈچى ئىسلام بىرلەشمە قوشۇنى ۋۇجۇتقا كەلدى. دىھرىگان دەرياسى بويىدا ئىسلام بىرلەشمە قوشۇنى بىلەن غەربىي لياۋ سۇلالىسى قوشۇنى ئارىسىدا شىددەتلىك جەڭ بولدى.

دىھرىگان دەرياسى بەدەخشان ئارقىلىق ئامۇ دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. ھازىر بۇ دەريا كوكچا دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ ئۇرۇش سالجۇقلار خاندانلىقى باشچىلىقىدىكى 100 مىڭ كىشىلىكتىن ئارتۇق ئىسلام بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ تامامەن يوقىلىشى بىلەن ئاياقلاشتى، غەربىي لياۋ سۇلالىسى قوشۇنى غەلىبىسىنى ئىلگىرىلەپ، شەرقىي ئىران ئېگىزلىكىگە كىرىش بىلەن، نىشاپۇر، مەرۋى قاتارلىق جايلارنى بىر مەھەل ئىستىلا قىلىپ، سالجۇقلارغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ھەل قىلغۇچ غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈردى.

دىھرىگان دەرياسى ۋادىسىدىكى مەغلۇبىيەت ئىسلام تارىخىي ھۆججەتلىرىدە مۇسۇلمانلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا يولۇققان ئەڭ

قاتتىق مەغلۇبىيىتى دەپ ھىساپلانغان، شۇنىڭدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ھوقۇقىنى غەربىي لياۋ سۇلالىسى مەھكەم تۇتۇپ تۇردى⑮.

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەرىكىتىنىڭ كونكەرىت نەتىجىسى شۇنىڭدىن ئىبارەت بولدىكى، سالجۇقلار خاندانلىقى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي ھەرىكەتلىرى ئاساسىي جەھەتتىن توختىدى.

ھەربىي ھەرىكىتى پەيدىن-پەي جىمىقىقاندىن كېيىن، غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۆزى بېسىۋالغان رايوندا يېڭى مەسىلىگە، يەنى قانداق قىلغاندا بۇ كەڭ زېمىننى ئۈنۈملۈك باشقۇرغىلى بولىدۇ دېگەن مەسىلىگە دۇچكەلدى.

بۇ ۋاقىتتا، شەرقتە قۇمۇل بوستانلىقىدىن تارتىپ غەرپتە كاسپىي دېڭىزىغىچە، شىمالدا ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلاقلىقىدىن تارتىپ جەنۇپتا ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى جايلار تۈگەل غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئۆتتى، بۇ دائىرە مەيلى ئاھالە تەركىۋى بويىچە ئېلىپ ئېيتايلى، مەيلى زېمىن كۆلىمى بويىچە ئېلىپ ئېيتايلى، قېتانلارنىڭ خۇاڭخې دەرياسى ۋادىسىدا قۇرغان لياۋ سۇلالىسىدىن كۆپ ئېشىپ كەتكەن.

غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى رەسمىي تىكلەشتىن بۇرۇن، ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىقىدا، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا، ماۋەرائۇننەھر رايونىدا، شەرقىي ئىران ئېگىزلىكىدە بىر قاتار مۇستەقىل ئەمەلىي گەۋدىلەر شەكىللەنگەن ئىدى. ئۇلار سىياسىي جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى زېمىن باغلىنىشى، ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى

ۋە ئىدېئولوگىيە جەھەتلەردىمۇ ئۆزىگە خاس خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ئىدى. ئەمدى بىز گېپىمىزنى غەربىي لياۋ سۇلالىسى زېمىنىنىڭ ئىككى چېتىدىن باشلايلى. غەربىي لياۋ سۇلالىسى زېمىنىنىڭ شەرقىي قىسمى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمى ئىدى.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى بىلەن قاراخانىلار ئايرىم-ئايرىم ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان تارىم ۋادىسىنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلار ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلار ئىدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇكى، تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىدىكى ئاھالىلەر مۇسۇلمان، تارىم ۋادىسىنىڭ شەرقىي ۋە شىمالىدىكى ئاھالىلەر بۇددىستلار ئىدى. شۇڭلاشقا، بۇ ئىككى ھاكىمىيەت سىياسىي جەھەتتە دۈشمەنلەشكەندىن تاشقىرى، ئىدېئولوگىيە جەھەتتە، بولۇپمۇ دىنىي ئېتىقات جەھەتتىمۇ بىر بىرى بىلەن چىقىشالمايتتى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسى زېمىنىنىڭ غەربىي قىسمى خارەزىم ئىدى. خارەزىم ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىغا جايلاشقان. ئۇ جېدەل-ماجىرا بېسىقمايدىغان ماۋەرائۇننەھر رايونىغا يېراق بولغاچقا ھەمدە ھەر خىل سىياسىي كۈچلەر ئوتتۇرىسىدا ئارىسالدا بولۇپ تۇرغاچقا، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۈچلۈك رىقابەتچىلەرنىڭ كەسكىن كۆرەشلىرىگە ئانچە ئارىلاشماي، ئۆزىنىڭ نىسپىي مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن، ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دائىرىدە تۈرلۈك زۆرۆر ھوقۇقلارنى يۈرگۈزگەن ئىدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى قاپلاپ كەتكەندىن كېيىنلا، ئاندىن خارەزىمنىڭ مۇستەقىللىقى دەخلى-تەرۇزغا ئۇچرىغان ئىدى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسىم زېمىنى جۇڭغار ئويمانلى-

شى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىقى ۋە ماۋەرائۇننەھر رايونىدىن ئىبارەت ئىدى. تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى جۇڭغار ئويمانلىقىدا، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىقى بىلەن بالقاش كۆلىنىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبىي رايونلىرىدا، ئاساسەن، قىرغىز، ياغما، قاڭلى قاتارلىق كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەر ھەممە تۈركى تىل كاتېگورىيىسىدىكى باشقا مىل-لەتلەرگە قوشۇلۇپ كېتىۋاتقان بىر قىسىم غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى ياشايتتى. ئۇلار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئوت-چۆپ قوغلىشىپ يۈرۈپ كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرەتتى، شامان دىنى، زەردەشت دىنى، ئىسلام دىنى قاتارلىق تۈرلۈك دىنلارغا ئېتىقاد قىلاتتى.

ماۋەرائۇننەھر رايونى قاراخانىلار خاندانلىقىدىن ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن، يەرلىك فېئودال ئاقسۆڭەكلەر تەرىپىدىن بۆلۈپ تاشلانغان ئىدى. قاراخانىلار مەزگىلىدە بۇ رايوندىكى ئاھالىلەر-تەركىۋىدە زور ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇزاق تارىختا ئىگە تاجىكلار بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئارىسىدا يەنىلا ئاساسلىق ئورۇندا ئىدى. ئۇلار بۇ رايوندىكى ئاھالىلەر ئىچىدە ھەممىدىن بۇرۇن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغان. بۇنىڭدىن مۇقەددەم بۇ رايونغا كىرىپ ئورۇنلاشقان قارلۇق ۋە ئۇيغۇرلار بۇ ۋاقىتتا تاجىك قاتارلىق يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن ئۆزئارا قوشۇلۇش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرمەكتە ئىدى.

ئاخىردا شەرقىي ئىران ئېگىزلىكىدىكى سالجۇق خاندانلىقى توغرىسىدا توختىلىپ ئۆتەيلى.

سالجۇق خاندانلىقى بىز مۇلاھىزە يۈرگۈزۈۋاتقان مۇشۇ مەزگىل-دىن بىر ئەسىر ئىلگىرى رۇم، ئەرەب يېرىم ئارىلى ۋە پۈتكۈل

ئىران ئېگىزلىگىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى-
دىمۇ غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشكەن ئىدى. لېكىن، ئۇ
ئەمدىلىكتە كۈچلۈكلۈكتىن ئاجىزلىققا يۈزلىنىشتىن ئىبارەت جەريانىنى
باشتىن كەچۈرمەكتە ئىدى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان رايونلارغا
قاراتقان ھۆكۈمرانلىقىنى بىۋاستە ھۆكۈمرانلىق قىلىش، ۋاستىلىك
ھۆكۈمرانلىق قىلىش ۋە ھامىلىق ئۇسۇلى بىلەن ھۆكۈمرانلىق
قىلىش دەپ ئۈچ خىلغا ئايرىش مۇمكىن.

ۋاستىلىك ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۇسۇلى ئاساسەن شىجۇ ئۇيغۇر-
لىرى ھاكىمىيىتىگە قوللىنىلغان. شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى ئەينى
يىللاردا ياللۇغ تاشىنىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشىغا مەدەت بېرىش
بىلەنلا قالماي، بەلكى غەربىي لياۋ سۇلالىسى رەسمىي قۇرۇلغاندىن
كېيىنمۇ ئۇنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ھەم مۇستەھكەملىنىشى
ئۈچۈن ھەل قىلغۇچ رول ئوينىغان ئىدى. چۈنكى ئۇ، غەربىي
لياۋ سۇلالىسى زېمىنىنى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى پادىشالىقلارنىڭ
ھۇجۇمىدىن قوغداپ تۇرىدىغان ئاساسلىق توسما ئىدى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسى شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ ئۆزى
باشقۇرۇۋاتقان قۇمۇلدىن تارتىپ كۇچارغىچە بولغان دائىرىدە ئۆز
مەمۇرى سىستېمىسى ۋە مەمۇرى باشلىقلىرىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلى-
شىغا ئىجازەت بەرگەن. غەربىي لياۋ سۇلالىسى بۇ رايونغا ئۆزلىرىنىڭ
شاۋجيەن — شاۋگىم دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ مەنىسى نازارەتچى دېگەنى-
لىك بولىدۇ — دەپ ئاتالغان ئەمەلدارلىرىنى ئەۋەتكەن. شاۋجيەنگە
شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ ھەربى، مەمۇرى ۋە دىپلوماتىيە
ئىشلىرىغا نازارەت قىلىش ھوقۇقى بېرىلگەن ۋە باج-سېلىقلارغا

ھەيدەكچىلىك قىلىش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلغان[16].

تيانشاننىڭ شىمالى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئوتلىغىغىمۇ ۋاستىلىك ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلغان. غەربىي لياۋ سۇلالىسى مەزگىلىدىمۇ بۇ كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىۋى خەلقلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى قەبىلە باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئۆز پېتى ساقلاپ قالغان. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ بۇ كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلەرگە قويغان تەلىۋى مۇقىم ساندا ئالۋاڭ-ياساق تۆلەش، غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشتىن ئىبارەت تۆۋەن تەلەپ ئىدى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ بىۋاستە ھۆكۈمرانلىقى، ئاساسەن تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىدىكى رايونلار بىلەن ماۋەرائۇننەھر رايونىغىلا قارىتىلغان.

تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلار بىلەن ماۋەرائۇننەھر رايونىنى غەربىي لياۋ سۇلالىسى قورال كۈچى ئارقىلىق بويسۇندۇرغان. غەربىي لياۋ سۇلالىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى ۋاقىتلاردا، بۇ رايونلاردا غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە قارشى دۈشمەن كۈچ ئىزچىل ھالدا يوشۇرۇنغان بولۇپ، ھەتتا بەزىدە بۇ قارشىلىق ئاشكارا ھەركەتلەر بىلەن ئىپادىلىنىپ تۇرغان ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ رايونلار ئوبدان تەبىئىي شارائىتقا ئىگە بولۇپ، دىخانچىلىق، قول ھۈنەرۋەنلىك ۋە سودا ئىشلىرى بۇ رايوندا ئۇزاق تارىخقا ھەم پۇختا ئاساسقا ئىگە ئىدى، بۇلار غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئىقتىسادىي ھاياتىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

ئەنە شۇنداق سىياسى، ئىقتىسادىي شارائىتنى كۆزدە تۇتۇپ،

غەربىي لياۋ سۇلالىسى تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى رايونلارنى ھەم ماۋەرائۇننەھر رايونىنى ئۆزىنىڭ بىۋاسىتە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئېلىپ، بۇ جايلاردا قوشۇن ۋە ھەر دەرىجىلىك مەمۇرى ئەمەلدارلارنى تۇرغۇزغان، ئاھالىلەردىن بىۋاسىتە باج-سېلىق ۋە ئالۋاڭ-ياساق ئېلىپ تۇرغان.

ھامىلىق ئۇسۇلى، ئاساسەن، خارەزىم خاندانلىقى بىلەن سالجۇق خاندانلىقىغا قارىتىلغان، بۇ ئىككى خاندانلىق ئۆزلىرىنىڭ ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرىنى، ھەربى قوشۇنلىرىنى، چەتئەللەر بىلەن دىپلوماتىك ئالاقە قىلىش ھوقۇقى ۋە چەتئەللەر بىلەن ئۇرۇش قىلىش ياكى سۈلھ تۈزۈش ھوقۇقلىرى قاتارلىقلارنى ئۆز پېتىچە ساقلاپ قالغان، ئۇلار پەقەت غەربىي لياۋ سۇلالىسىنى ئۆزىدىن يۇقىرى دۆلەت دەپ ئېتىراپ قىلىش، بەلگىلەنگەن ۋاقىت ئىچىدە ئۆز ئەلچىلىرىنى ئەۋەتىپ، ئۆز دۆلىتىنىڭ سىياسى، ھەربى ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىپ تۇرۇش ھەم بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە مۇئەييەن مىقداردا ئولپان تاپشۇرۇپ تۇرۇش مەجبۇرىيىتىنى ئۆتەيتتى. بۇ ئىككى ھاكىمىيەتنىڭ زىممىسىگە ئالغان مەجبۇرىيىتىنى سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، خارەزىم شاھىنىڭ مەجبۇرىيىتى سالجۇقلارنىڭكىدىن ئېشىپ كەتكەن. مەسىلەن، خارەزىم خاندانلىقى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ غەزىنىسىگە ھەر يىلى 30 مىڭ دانە تىللا تاپشۇرۇپ تۇراتتى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ بۇ رايونلاردا تىكلىگەن سىياسى قۇرۇلمىسىدىن باشقا، يولغا قويغان بىر قاتار سىياسەتلىرىمۇ ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى تەمىن ئېتىدىغان مۇھىم كاپالەتلىك شەرتلەرنىڭ بىرى ئىدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ئۇيغۇرلار رايونىدا يولغا قويغان تۈرلۈك سىياسەت ۋە

تۈزۈملىرى ئۇنىڭ پۈتكۈل سىياسىتىنىڭ ئىخچام كۆرۈنۈشى بولۇپ، بۇ سىياسەتلەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ۋە ئۈنۈملۈك نەتىجىسى بۇ يەردە ئەتراپلىق ئەكس ئەتكەن.

2. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ئىجتىمائىي ئىگىلىك قۇرۇلمىسىغا قوللانغان تەدبىرلىرى

تۆۋەندە ئاساسەن لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدا مۇقىملىشىپ قالغان ئىجتىمائىي ئىگىلىككە قوللانغان تەدبىرلىرى ئۈستىدە توختىلىمىز. بۇ مەسىلە ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈش شۇنىڭ ئۈچۈن زۆرۈركى، بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدىن مۇقىم دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا ئۆتكەن ھەم فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىگە ئۇيغۇنلىشىپ قالغان. ئۇلار جەمئىيەت تەرەققىياتى باسقۇچىدىكى بۇ نەتىجىلەرنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، تېخىمۇ مۇقىم، تېخىمۇ تەكشى بىرلىككە كەلگەن ئۇيغۇر مىللىتى بولۇپ شەكىللىنىش تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە ئىدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ سىياسەتلىرىنىڭ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بۇ تەرەققىيات يۆزلىنىشىگە ئۇيغۇن كېلىش-كەلمەسلىكى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ كېلەچىكى ئۈچۈن ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسەتتى.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدە شەكىللىنىپ بولغان يېڭى ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي قۇرۇلمىغا غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئېغىر نۇقسان يەتكۈزمىگەن، يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە كۆچۈشىنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقارمىغان. بۇنىڭ تۈپ سەۋەبى شۇكى، غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۇيغۇرلارنىڭ يېڭى شەكىللەنگەن فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىگە ئاساسىي جەھەتتىن چېقىلمىغان. بۇنىڭ

بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي ئۆزىنىڭ ئىزچىللىقىنى ساقلاپ قالالىغان.

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدا يولغا قويغان سىياسەتلىرىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرى ئۈستىدە يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ تەھلىل يۈرگۈزگەندە، شۇنداق خۇلاسىگە كېلىش مۇمكىنكى، 12 ـ ئەسىردە ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىدا بىرمۇنچە ۋەقەلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئاساسىي سەۋەبلەرنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ بۇ رايوندىكى يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش جەھەتتىكى مۇلۈكچىلىكىنى ئۆزگەرتمىگەنلىكىدىن ئىبارەت تۈپ مەسىلىگە مەركەزلەشكەن.

يىگانە قارىغاندا، بۇ خۇلاسە گويا ساۋاتقا خىلاپتەك كۆرۈنىدۇ، چۈنكى بۇ خۇلاسە قىتان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپى رەھىمدىل، ساخاۋەتلىك ئىكەن ـ دە، دىگەن ئۇقۇشماسلىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. ئەمەلىيەتتە ئۇنداق ئەمەس. قىتان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپى باشقا قەبىلە خەلقلىرى ۋە مىللەتلەر ئىچىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارغا ئوخشاشلا، ئاچكۆز، ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشقا ۋە بايلىققا قاتتىق بېرىلگەن ئىدى ھەمدە بايلىق تالان ـ تاراج قىلىشنىڭ يوللىرىنى ئوبدان بىلەتتى. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدا بۇنداق قىلىشىنىڭ سەۋەبلىرىنى مۇنداق ئىككى جەھەتتىكە يىغىنچاقلاش مۇمكىن: (1) ئۇنىڭ ئۆزىدىكى شەرت ـ شارائىت؛ (2) ئۇ دۇچكېلىۋاتقان ئوبيېكتىپ مۇھىت.

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئۆزىدىكى شەرت ـ شارائىت دىگىنىمىز نىمە؟ مەلۇمكى، ئەينى ۋاقىتتا، ياللۇغ تاشىن غەرپكە سەپەر قىلغاندا،

ئۇنىڭ يېنىدا پەقەت بىرنەچچە يۈز قوراللىق مۇھاپىزەتچىلا بار ئىدى، ئورخون دەرياسى بويىدا لياۋ سۇلالىسىگە بېقىنغان يەتتە ئايماق، 18 قەبىلىنىڭ باشلىقلىرىنى يىغىپ ئەسكەر جۇغلىغاندا ئون نەچچە مىڭ كىشىلىكلا قوشۇننى ئۇيۇشتۇرالىغان⑰. ھالبۇكى، ياللۇغ تاشىنىڭ تۇغى ئاستىغا ئۇيۇشقان بۇ ئون نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇننىڭ ئاساسىي مەقسىدى جىن سۇلالىسى بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئىدى. ياللۇغ تاشى جىن سۇلالىسى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش ئۈمىدىدىن ۋازكېچىپ، غەربتىن ئەسكەر ئاردىيەت ئېلىش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلانغاندا، بۇ قوشۇننىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ بىلەن بىللە يولغا چىقىشى ناتايىن ئىدى، ئەلۋەتتە، دېمەك، ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇتلىغىنا كىرگەن قىتانلارنىڭ سانى ناھايىتى چەكلىك ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ قىتانلارنىڭ كۆپ قىسمى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، يەرئىگىلەش ھەۋىسى ئۇنچىۋالا كۈچلۈك بولمىغان.

غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرىنىڭ كۆچمەن چارۋىچىلىقتىن دېخانچىلىققا ئۆتۈش جەريانى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، دېخانچىلىققا ئېھتىياج باغلاش ۋە بۇ جەھەتتە تونۇش ھاسىل قىلىش ئۈچۈن، ئۇزاق مۇددەتلىك ئەمەلىيەت جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، پەقەت پۈتكۈل ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپى دېخانچىلىققا قىزىققاندا ۋە يەرلەرگە قاتتىق ئېھتىياج باغلىغاندىلا، ئاندىن داغدۇغا پەيدا قىلىپ، ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنى يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش جەھەتتىكى مۈلۈكچىلىكىنى ئۆزگەرتىش قارارىغا كېلىشكە مەجبۇر قىلغىلى بولىدۇ، ۋاھالەنكى، غەربىي لياۋ سۇلالىسى شۇ ۋاقىتتا مۇنداق زۆرۈرىيەتنى ھېس قىلمىغان ئىدى.

روشەنكى، غەربىي لياۋ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ياڭراتقان زەپەر مارشى ساداسى ئىچىدە، قېتان ئېكسپېلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپى كۆزنى قاماشتۇرىدىغان نۇرغۇن ياقۇت-مەرۋايىت، ئالتۇن-كۈمۈشلەرنى بۇلاپ-تالاۋاتقاندا، ئۇلار يەرگە ئىگىدارلىق قىلىش جەھەتتىكى مۇلۇكچىلىكنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، ئۆزلىرىنىڭ ئەيش-ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنى قامداشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى قىلچىمۇ سەزمىگەن.

ئەمدى، ئىككىنچى جەھەت يەنى غەربىي لياۋ سۇلالىسى بۇ رايوندا دۇچكەلگەن ئوبيېكتىپ مۇھىت ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى.

لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىدىن كەلگەن قېتانلار بىلەن تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇر ئاھالىلىرى ئوتتۇرىسىدا ئىقتىسات، زىمىن، تىل ۋە مەدىنىيەت جەھەتلەردە چوڭقۇر باغلىنىشلار يوق ئىدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ بۇ رايوندىكى ھۆكۈمرانلىقى سانى چەكلىك بولغان قېتانلارنىڭ قوراللىق بويسۇندۇرۇشى ئاساسىغا قۇرۇلغان ئىدى. ھالبۇكى، بۇ مەزگىل دەل بۇ يەردىكى ئاھالىلەر ئورتاق زىمىن ئامىلى، ئورتاق ئىقتىسات ئامىلى ۋە ئورتاق تىل ئامىلى تەرىپىدىن كۈندىن-كۈنگە زىچ باغلىنىۋاتقان مەزگىل ئىدى.

شۈبھىسىزكى، قېتانلار يەرلىك ئاھالىلەرگە يات ئىدى. قېتانلار ئازچىلىق ئورۇندا تۇرغان ئەھۋالدا، ھېسسىيات جەھەتتىكى بۇ ئايرىمچىلىق غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا مۇقەررەر ھالدا بىر قەۋەت بېسىم، بىر ئۇلۇش قىيىنچىلىق كەلتۈرەتتى. بۇنىڭغا تاقابىل تۇرغۇچى تەدبىر ھېسسىيات جەھەتتىكى بۇ ئايرىمچىلىقنى مۇمكىن قەدەر ئازايتىش ۋە تارايتىش ئىدى. بۇنىڭغا زىت كېلىدىغان تەدبىرلەر مۇقەررەر ھالدا يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ زىتىغا تېگەتتى. بۇنداق ئەھۋالدىن يەرلىك ئېكسپېلاتاتسىيە قىلغۇچىلار

سىنىپى پايدىلىنىپ كەتسە، بىر قاتار ئاۋارىچىلىقلار، ھەتتا دۈشمەنلىشىش ھەركەتلىرى كېلىپ چىقىشى مۇمكىن ئىدى. بۇنداق شارائىتتا، قوللىنىلغان ھەرقانداق قاتتىق تەدبىرنىڭ غەربىي لياۋ سۇلالىسى ۋەزىيىتىنىڭ مۇقىم بولۇشىغا زىيان كەلتۈرۈشى تەبىئىي ئىدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسى يەرلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپىنىڭ مەنپەئەتىگە نۇقسان يەتكۈزمىگەن ئەھۋالدىمۇ، نۇرغۇن تەييار مال-مۈلۈكلەرگە ئىگە بولۇۋاتقاندا، يەرلىك ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپىنىڭ چىشىغا تېگىدىغان قاراملىقلارنى قىلىپ، قىتان ئاقسۆڭەكلىرىگە ئانچە زۆرۈر بولمىغان ئېتىز-ئېرىقلارنى بېسىۋېلىش، روشەنكى، ئارتۇقچە ئىش ئىدى. دەل مۇشۇ ۋەجىدىن، غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى ئۆزى ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈۋاتقان مەزگىلدە، بىر قاتار تەدبىرلەر ئارقىلىق، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدىكى فېئوداللىق ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتىنى ئۆز پېتى ساقلاپ قالغان. بۇ مەسىلىنىڭ بىر تەرىپى. مەسىلىنىڭ يەنە بىر تەرىپى شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي ئورنىنى مەقسەتلىك ھالدا ئاجىزلاشتۇردى. ئالدىنقى تەدبىرنى قوللىنىشتىن مەقسەت ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇقىملاشتۇرۇش ئىدى، كېيىنكى تەدبىرنى قوللىنىشتىن مەقسەت بولسا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىش ئىدى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسى مەزگىلىگە كەلگەندە ئۇيغۇرلارنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبى بىلەن ماۋەرائۇننەھر رايونىدا ئولتۇراقلىشىپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگىنىگە 300 يىلغا يېقىن ۋاقىت بولۇپ قالغان ئىدى. گەرچە دېھقانچىلىق پائالىيەتلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپى بىلەن ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىنغۇچى

سىنىپنى يېڭى، ئوخشاش بولمىغان ئىجتىمائى دەرىجىسىگە ئېلىپ كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىسىۋى خەلققە خاس بولغان بىر قاتار دەرىجە تۈزۈمىمۇ شۇ قاتاردا يېڭى تارىخىي مۇھىتقا ئېلىپ كىرىلگەن ئىدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق ئالامەتلىرى شۇكى، ئۇيغۇرلار جەمىيىتىدە ئاقسۆڭەكلىك سالاھىيىتىدىكىلەر داۋاملىق ساقلانغان، بۇ ھال پۈتكۈل شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى بىلەن قاراخانىلار خاندانلىقىدا ئومۇملاشقان. بولۇپمۇ قاراخانىلار خاندانلىقى ھۆكۈمرانلىق قىلغان زېمىندا، بۇ ئەھۋال تېخىمۇ گەۋدىلىك ۋە روشەن بولغان. بۇ بىزگە مەلۇم بولغان ئىلىكخانلار ۋە ئېختا تۈزۈملىرى ئىدى.

ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى ئادەتتىكى پومېششىكلاردا بولىدىغان ھەممە ئىقتىسادىي ۋاستىگە ئىگە بولۇپ، دېھقانلارنى ئوخشاش ئۇسۇل بىلەن ئوخشاش دەرىجىدە ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغان، ئەمما ئۇلار بەھرىمەن بولىدىغان سىياسى ئىمتىيازلار پومېششىكلارنىڭكىدىن كۆپ ئىدى، بۇ سىياسى ئىمتىيازلار، ئاساسەن، قەبىلە دەۋرىدىن باشلاپلا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن.

شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان رايونلاردا ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى داۋاملىق ھالدا "تېكىن"، "ئېلتابىر"گە ئوخشاش ئاقسۆڭەكلىك پەخرىي ئۇنۋانلاردىن بەھرىمەن بولغان. قاراخانىلاردا بولسا ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى ئۇنۋانى "ئىلىكخان" ئىدى.

ئۇيغۇر ھاكىمىيەتلىرى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتىنى قوغداشنى ئۆزىنىڭ سىياسى ۋەزىپىلىرىنىڭ بىرى قىلغاندا، ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ سىياسى سالاھىيىتىنىڭ ئەھمىيىتى ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي

جەھەتتىكى ئەملىي كۈچىنىڭ ئەھمىيىتىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن، بۇنىڭ بىلەن ئۇلار پۈتكۈل ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپى ئىچىدە پەۋقۇلئاددە تەبىقىغە ئايلانغان.

غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى تەبىقىسىنى تۈگەتىشتە تۆرلۈك جەرياننى بېشىدىن كەچۈرگەن ۋە ھەر خىل ئۇسۇللارنى قوللانغان، جەرياننىڭ ۋە ئۇسۇلنىڭ تۆرلۈكچە بولۇشى غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى سىياسىتىنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىگە تامامەن ئۇيغۇن ئىدى. شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايوندا ئاقسۆڭەكلەر تەبىقىسىنى يوقىتىش ئاستىرتىن ئېلىپ بېرىلغان.

كۆرۈنۈشتە شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى ئۆزىنىڭ ھەممە نىمەسىنى ئۆز پېتى ساقلاپ قالغاندەك تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ۋە دىپلوماتىيە ئىشلىرى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ بىۋاستە نازارەتچىلىكىدە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەمەلىيەتتە شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى دەپ قۇرۇق نامىلا قالغان. مۇشۇ سەۋەپتىن، بۇنىڭدىن بۇرۇن شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىدىن ئىمتىيازغا ئېرىشكەن تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئاقسۆڭەكلىك سالاھىيىتىمۇ شەكىل بولۇپ قالغان ئىدى.

قاراخانىلار غەربىي لياۋ سۇلالىسى بىلەن رەسمىي تۇتۇشقان، شۇڭا غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۈچۈن ئېيتقاندا، قاراخانىلار ھۆكۈمرانلىرى ئۆزىنىڭ دۈشمەنلىرى بولۇپلا قالماي، بەلكى قاراخانىلار ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ تەركىۋىدە بولغان ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىمۇ تەبىئىي ھالدا ئۆزىنىڭ دۈشمىنى ئىدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسى بۇ بىر قىسىم ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرىنى ياكى جىسمانىي جەھەتتىن

يوقاتتى، ياكى ئۇلارنىڭ تۈرلۈك سىياسى ئىمتىيازلىرىنى بىكار قىلىۋەتتى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسى نازارەت قىلىش، غەللە-باج تۈزۈمى، ئەدلىيە ھەم ئەمەلدارلارنى خىزمەتكە تەيىنلەش ۋە خىزمەتتىن قالدۇرۇش قاتارلىق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئىميانشانىنىڭ جەنۇبىي قىسمىنى ئۆزىنىڭ بىر تۇتاش مەمۇرى باشقۇرۇشى ئاستىغا ئالدى. مۇشۇنىڭ ئۆزى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭ تارىخىدا جۈملىدىن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىدا چوڭقۇر ئەھمىيەتلىك بىر ئىشنى ئورۇنلىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

3. غەربىي لياۋ سۇلالىسى مەزگىلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ يۈكسىلىشى

نىسپىي مۇقىم سىياسى مۇھىت، بىرلىككە كەلگەن مەمۇرى باشقۇرۇش، بۇنىڭدىن ھاسىل بولغان راۋان ئىقتىسادىي ئالاقە، ئۆزىنىڭ ئىزچىللىقىنى ساقلاپ قالغان ئىجتىمائىي قۇرۇلما — مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ نورمال تەرتىپ بويىچە يەنىمۇ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن پايدىلىق ئوبيېكتىپ شارائىت ياراتقان ئىدى.

دېھقانچىلىق جەھەتتە، زىرائەتلەرنىڭ تۈرى ۋە تېرىلىش كۆلىمى كۆرۈنەرلىك كۆپەيدى، ئاشلىق زىرائەتلىرىنىڭ ئىگەللىگەن نىسبىتى بارغانسېرى ئاشتى. تەبىئى شارائىتى ئالاھىدىرەك بولغان بەزى رايونلاردا، ئۆز رايونىغا باپ كېلىدىغان زىرائەتلەرنى ئۆستۈرۈش ئىنتايىن جانلاندى، ئېيتايلۇق، تۇرپان ۋادىسىدا پاختىچىلىق، خوتەندە يىپەكچىلىك كۆلەم ۋە مەھسۇلات مىقدارى

جەھەتتە يەنىمۇ كېڭەيدى ۋە ئۆستى، ئاقسۇنىڭ گۈرۈچى، قۇمۇلنىڭ قوغۇنى ئەتراپتا شۆھرەت قازىنىشقا باشلىدى، تۆمۈردە ئىشلەنگەن دېخانچىلىق سايمانلىرىنىڭ ئومۇمى يۈزلۈك ئىشلىتىلىشى ۋە تېرىق-چىلىق تېخنىكىسىنىڭ ياخشىلىنىشى ئارقىسىدا، دېخانچىلىق مەھسۇ-لاتلىرى زور دەرىجىدە ئاشتى.

كىشىلەر سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشلىرىنى كۆپلەپ ئېلىپ بېرىپ، ئېقىن سۇ ۋە يەر ئاستى سۇلىرىدىن تېخىمۇ كۆپلەپ پايدىلاندى، يۇرۇڭقاش دەرياسى، قارىقاش دەرياسى، يەركەن دەرياسى، قەشقەر دەرياسى، ئاقسۇ دەرياسى، مۇزات دەرياسى، قايدۇ دەرياسى، تارىم دەرياسى ۋادىلىرىدا يېڭى ئېكىنزارلىق ۋە مەھەللىلەر بارلىققا كەلدى. تارىم ۋادىسى ئەتراپىدا ئادەم بارلىكى جايلار گۈزەل بوستانلىققا ئايلاندى، بۇ گۈزەل مەنزىرىلىك بوستانلىقلار گىرەلىشىپ كەتكەن ئېرىق-ئۆستەڭ، يەر-ئېتىز، ھويلا-ئارام، باغ-ۋارانلاردىن ھاسىل بولغان.

تارىم ۋادىسىنى ئۆزلەشتۈرۈشتىن ئىبارەت مۇشكۇل، لېكىن ئۇلۇغ ئەمگەك داۋامىدا، يەرلىك ئاھالىلەردە باغۋەنچىلىكنى ياخشى كۆرۈشتەك ئادەت شەكىللەنگەن. ئۇلار تەبىئى شارائىتلاردىن پايدىلىنىپ، ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە ئەتراپىتىكى قۇم-جەزىرىلىك مۇھىتنى ئۆزگەرتىشكە تىرىشقان. تاكى بۈگۈنگى كۈنگىچە ئۇيغۇرلار ئۆزىنىڭ بۇ ياخشى ئادىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە. قۇملۇقتىكى بۇ بوستانلىقلار يازنىڭ تومۇز ئىسسىغىدا چۆل-جەزىرىلەرنى بېسىپ كەلگەن يولۇچىلارغا ھەددى-ھېسابسىز ھۇزۇر-ھالاۋەت بەخش ئېتىدۇ.

دېخانچىلىقنىڭ راۋاجلىنىشىغا ئۇيغۇن ھالدا، ئۇيغۇرلارنىڭ

باغۋەنچىلىك ئىشلىرى تېخىمۇ ئومۇمىي خاراكتېر ئالدى. باغۋەنچىلىك هويلا-ئاراملارنىڭ بېزىكى بولۇشتىن تەرەققىي قىلىپ مەخسۇس كەسىپ خاراكتېرىنى ئېلىشقا باشلىدى. مېۋىدىن تۈرلۈك يېمەكلىكلەرنى ياساش ۋە مېۋە ساقلاش ئۇسۇللىرى جەھەتتىمۇ يېڭى يۈكسىلىشلەر بولدى.

قول هۈنەرۋەنچىلىكنىڭ يۈكسىلىشى شۇ مەزگىلدە تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونىدا ئىجتىمائىي ئىقتىساتنىڭ گۈللىنىۋاتقانلىقىنىڭ يەنە بىر بەلگىسى بولۇپ قالدى. ھەممىدىن بۇرۇن بۇ رايوننىڭ ئەنئەنىۋى پاختا توقۇلما بۇيۇملىرى بىلەن يۇڭ توقۇلما بۇيۇملىرى يېڭى تەرەققىياتقا ئېرىشتى. ئۇيغۇر قول هۈنەرۋەنلىرى ئىشلەپچىقارغان پاختا توقۇلما بۇيۇملىرى شۇ مەزگىلدە تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىكى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئاساسلىق كىيىم ماتېرىيالىغا ئايلاندى. ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسىنىڭ مۇكەممەللىشىشىگە ئەگىشىپ، پاختا توقۇلما بۇيۇملىرى نەپىسلىك ۋە گۈزەللىككە يۈزلىنىشكە باشلىدى. يەرلىك خۇسۇسىيەتكە ۋە مىللىي ئالاھىدىلىككە ئىگە شايى-ئەتلەسنىڭ كەشىپ قىلىنىشى مۇشۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر توقۇلما قول سەنئىتىدە كۆرۈلگەن يەنە بىر مۇھىم مۇۋەپپەقىيەت بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. خوتەن گىلىمى رەڭدارلىقى، كۆركەملىكى ۋە چىداملىقلىقى بىلەن جاھانغا تونۇلۇشقا باشلىدى. كۇچار كۆپىسى غەربىي لياۋ سۇلالىسى زېمىنىدىكى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلارنىڭ كىيىملىرىدە ئاساسلىق زىننەتكە ئايلاندى. ئۈژمە قوۋزىقىدىن ئىشلەنگەن خوتەن قەغىزى شۇ مەزگىلدە، ھەتتا كېيىنكى ئۇزاق بىر ۋاقىتقىچە مۇشۇ رايوندا ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرى، سودا توختاملىرى ھەتتا دىنىي كىتابلارنى يېزىشتا ئاساسلىق ماتېرىيال بولدى.

چوڭقۇر ئەھمىيەتلىك ئىش شۇكى، قول ھۈنەرۋەنلىك ئىشلەپ-چىقىرىشى ئائىلىۋى كىچىك دائىرىدىن چىقىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادىي ساھەسىدە مۇستەقىل تارماققا ئايلاندى. بۇ ئۆزگىرىش ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىگىنىڭ قۇرۇلمىسىنى كېڭەيتىش، ئىقتىسادىي تۇرمۇشنىڭ ھەرقايىسى ساھەلىرىنى تولۇقلاشتا غايەت زور تەسىر كۆرسەتتى.

گەرچە ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنلىك ئىشلەپچىقىرىشى بىلەن شۇغۇللانغانلىقى توغرىسىدىكى تارىخ ئۇرخون دەۋرىدىن باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن قول ھۈنەرۋەنلىكنىڭ مۇستەقىل ئىقتىسادىي تارماق بولۇپ شەكىللىنىشى دەرۋەقە مۇشۇ مەزگىلدە باشلانغان ئىدى. بۇنى غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرنىڭ ئۇيغۇر مىللىتى تارىخىدا قالدۇرۇپ كەتكەن بىر مۇھىم بەلگىسى دەپ قاراشقا بولىدۇ.

ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ئىجتىمائى ئىگىلىكنىڭ يۈكسەلگەنلىكى سودا پائالىيىتىدە روشەن ئەكس ئەتتى. ھەرقايىسى بوستانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىنىڭ راۋاجلانغانلىقى، دىخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ يۈكسەلگەنلىكى، قول سانائەتنى ئىشلەپچىقىرىش دائىرىسىنىڭ كېڭەيگەنلىكى بازارنىڭ كۆلىمىنى كېڭەيتىپلا قالماستىن، بازارنىڭ ئېھتىياجىنىمۇ قاندۇردى. بۇ شارائىتلارنىڭ يىغىندىسى سودا پائالىيىتىنى جانلاندۇرىدىغان ئاساسلىق ئامىلغا ئايلاندى.

قەشقەر، خوتەن، تۇرپان، قۇمۇل قاتارلىق جايلار ئۇيغۇرلار رايونىدىكى مۇتلەق كۆپ قىسىم سودا پائالىيەتلىرىنى ئۆزىگە مەركەزلەشتۈرۈپ، تيانشاننىڭ جەنۇبىدا مۇھىم سودا مەركەزلىرى بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ ئىلگىرى ئېلىپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغىنى شۇكى، كۇچار،

ئاقسۇ قاتارلىق جايلار شۇ مەزگىلدە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا ئاساسلىق ئىقتىسادىي مەركەزلەرنىڭ بىرى بولۇپ شەكىللەنگەن ئىدى. ئىلگىرى، كۇچار بىلەن ئاقسۇ قاراخانىلار خاندانلىقى بىلەن شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ چېگرىسى بولغانلىقتىن، ئۇزاق مۇددەت ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىگە ئۇچراپ، بىر مەھەل خاراپلىشىپ كەتكەن ئىدى.

بۇلاردىن باشقا، تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىدا پىچان، توقسۇن، كورلا، تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىدە ئۇچتۇرپان، سايرام (بۈگۈنكى باي ناھىيىسى)؛ ئاتۇش، پەيزىۋات، بارچۇق (مارالۋېشى)، يېڭى ھىسار (يېڭىسار)، پوسكام، گۇما قاتارلىق يېڭى سودا مەركەزلىرىمۇ بارلىققا كەلدى.

ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى بىلەن بولغان ئالاقىسىنىڭ راۋانلاشقانلىقى ۋە غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى دائىرىسىنىڭ كېڭەيگەنلىكى ھەمدە مۇقىملاشقانلىقى ۋەجىدىن، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى بازارلار كۆپلەپ سودا بۇيۇملىرى بىلەن تەمىنلەندى. شۇ مەزگىلدە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىن كەلتۈرۈلگەن يىپەك، كەندىر توقۇلما بۇيۇملىرى، چاي ۋە تۈرلۈك فارفور بۇيۇملار تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى بازارلارغا تېخىمۇ كۆپلەپ كىرىشكە باشلىدى. بولۇپمۇ چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا ئىشلەنگەن فارفور بۇيۇملار گويا بۈگۈنكىدىن ئون نەچچە ئەسىر بۇرۇن ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىن كەلتۈرۈلگەن يىپەك توقۇلما ماللىرىغا ئوخشاشلا مەشھۇر ماللار بولۇپ قالدى. نەپىس فارفور بۇيۇملار تا ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىلىدا "جانان" (جاڭنەن يەنى چاڭجياڭنىڭ جەنۇبى دېگەن سۆزنىڭ ئۇيغۇرچە ئاھاڭ تەرجىمىسى) دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇرلار رايونىدىكى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغان سودا پائالىيەتـ-
لىرى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران ئېگىزلىكى ۋە غەربىي ئاسىيانىڭ
ھەرقايسى جايلىرىنىڭ نۇرغۇن ماللىرىنىمۇ ئۆزىگە جەلپ قىلدى،
شۇنداق قىلىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ئۆزىنىڭ شەرق بىلەن غەرپنىڭ
سودىسىنى تىزگىنلەش ئورنىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. ئوتتۇرا جۇڭگو
رايونى بىلەن ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىدىن كەلگەن تۈرلۈك ماللار
ئۇيغۇرلار رايونىنى ئۇلاش تۈگۈنى قىلىپ، كۆزلىگەن مەنزىلگە
ئايرىغى ئۈزۈلمەي توشۇلۇپ تۇردى.

كەڭ دائىرىدە ئېلىپ بېرىلغان سودا پائالىيەتلىرى ئۇيغۇر
سودىگەرلەر قوشۇنىنى زورايتتى، بولۇپمۇ ئۇزۇن مۇساپىلىق سودا
ئىشلىرىدا، ئۇيغۇر سودىگەرلىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونىدا
ئوتتۇرا ئاسىيا سودىگەرلىرىنىڭ ئورنىنى باستى. ئۇيغۇر سودىگەرلىرى
ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا دورا ماتېرىياللىرى، خۇش پۇراقلىق ماتېرىـ-
ياللار، مەرۋايىت، ياقۇت، قىممەتلىك يۇڭ-تېرە ساتاتتى، تىيانشانـ-
نىڭ جەنۇبى، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران ئېگىزلىكى ۋە غەربىي ئاسىـ-
يانىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا بولسا يىپەك توقۇلما ماللىرى، كەندىر
توقۇلما ماللىرى، فارفور بۇيۇملار ۋە ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا قايتا
پىششىقلاپ ئىشلەنگەن تۈرلۈك ياقۇت، مەرۋايىت قاتارلىق زىبۇ-
زىننەت بۇيۇملىرىنى ساتاتتى.

كەڭ تۈردە ئېلىپ بېرىلغان سودا پائالىيەتلىرى ئۇيغۇر
سودىگەرلىرىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتكەنلىكتىن، ئۇلار ئەتراپتىكى
رايونلاردا شۆھرەت قازىنىشقا باشلىدى. ئۇيغۇرلار رايونىدا سودا
پائالىيىتى بارا-بارا رايون خاراكتېرلىق كەسىپكە ئايلاندى، بولۇپمۇ
قۇمۇل، تۇرپان، ئاتۇش، كۇچار سودىگەرلىرىنىڭ ئاتىقى چىقتى،

چەت جايلاردا سودىگەرچىلىك قىلغان ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئۆزلىرىنى "قۇمۇل سودىگىرى"، "تۇرپان سودىگىرى"، "ئاتۇش سودىگىرى"، "كۇچار سودىگىرى" دەپ ئاتاشقا ئادەتلەندى.

سودا پائالىيىتى يەنە كەڭ ئۇيغۇر ئاقسۆڭەكلىرى بىلەن فېئودال پومېششىكلارنىمۇ ئۆزىگە جەلپ قىلدى. ئۇلار سودا پائالىيىتىنى كەمسىتمەيدىغان، ئەكسىچە سودا پائالىيىتىنى نەپ ئېلىشنىڭ ئاسان يولى دەپ قارايدىغان بولدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سودا پائالىيىتىگە بىۋاستە قاتنىشىپ، ئىسمى جىسمىغا لايىق سودىگەرگە، بەزىلىرى سودىگەرلەرنى مەبلەغ بىلەن تەمىنلەپ، نەپ ئالىدىغان تاپاۋەتچىلەرگە ئايلاندى.

زور بىر تۈركۈم ئاقسۆڭەكلەر بىلەن فېئودال پومېششىكلار ئۆزلىرىنىڭ پۈتكۈل بايلىقىنى ياكى مۇتلەق كۆپ قىسىم بايلىقىنى سودا ئىشلىرىغا سەرپ قىلغانلىقتىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىقتىسادىي قۇرۇلمىسىدا ئۆزگىرىش كۆرۈلۈپ، سودا ئىشلىرى باشقا كەسىپلەر بىلەن تەڭ-باراۋەر ئورۇنغا ئىگە بولدى.

ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدىكى بايلىقلار سودا ئىشلىرى تەرىپىدىن جەلپ قىلىنىپ شەھەرلەرگە كۆپلەپ ئېقىپ كىرىۋاتقاندا، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا شەھەرلەرنىڭ تۇتقان ئورنى كۈنسايىن گەۋدىلىك بولدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىدا شەھەرلەرنىڭ تۇتقان ئورنىنىڭ مۇھىملىقى بۇنىڭدىن بىر ئەسىر ئىلگىرى ئۇلارنىڭ مەمۇرى مەركەز ۋە مۇداپىئە تايانچى بولغانلىقى بىلەن بەلگىلەنگەن بولسا، ئەمدىلىكتە ئۇلارنىڭ مۇھىملىقى ئىقتىسادىي جەھەتتە ئىپادىلەندى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىنىڭ كۆپ ساھەلىرى شەھەرلەر بىلەن ئىرماش-چىرماش باغلىنىپ كەتتى،

شەھەرلەرمۇ ئىقتىسادىي قانال ئارقىلىق ئۆز ئەتراپىدىكى يېزا ـ قىشـ
لاقلارنى گويا ئۆمۈچۈك توردەك مەھكەم چىرمىۋالدى.

شەھەرلەر قول ھۈنەرۋەنلەرنى ئۆز مەھسۇلاتلىرىنى ساتىدىغان بازار ۋە تۈرلۈك خام ئەشيالار بىلەن تەمىنلەپ تۇردى، شۇنداقلا باشقا تەبىقىلەرنىڭ تۇرمۇش ئىستىمال بۇيۇملىرىغا بولغان ئېھتىياجىنىمۇ قاندۇرۇپ تۇردى، شۇ قاتاردا، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچى سىنىپلارنىڭ ئەيش ـ ئىشرەتلىك، كەيپ ـ ساپالىق تۇرمۇش كەچۈرۈشىگىمۇ سورۇن ھازىرلاپ بەردى.

4. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدا يۈرگۈزگەن دىنىي سىياسىتى

غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ پۈتكۈل سىياسىتىنى تىرەپ تۇرغان يەنە بىر تۈۋرۈك ئۇنىڭ دىنىي سىياسىتى ئىدى، كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئۆزى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان رايونغا كەڭ تارقالغان ئىسلام دىنىغا قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسى ئىدى.

تىيانشاننىڭ جەنۇبى، شىمالى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالغان غەربىي لياۋ سۇلالىسى، بىر خىل ھاكىمىيەت بولۇش سۈپىتى بىلەن، سىياسى، ئىقتىسادىي ۋە ھەربى جەھەتلەردە بىر قاتار مەسىلىلەرگە دۇچ كەلگەن ئىدى. بۇ ھەرقانداق ھاكىمىيەت خالى بولالمايدىغان ئىشلار ئىدى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى، ئۆز ۋاقتىدا لياۋ سۇلالىسىنىڭ دۆلەت پائالىيەتلىرىگە تولۇق قاتناشقان ياللۇغ تاشىنىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، سىياسى، ئىقتىسادىي ھەتتا ھەربى ئىشلار ساھەسىدىكى مەسىلىلەر ئۇنىڭغا ئانچە ناتونۇش ئەمەس ئىدى، لېكىن

ياللۇغ تاشنىنى ئارىسالدى قىلىپ قويغان بىردىن-بىر مەسىلە، ئېھتىمال، دىنىي مەسىلە بولسا كېرەك.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، قىپتانلار ئىسلام دىنى مەسىلىسىدە ئوخشاش بولمىغان مەزگىلدە بىر بىرىدىن روشەن پەرقلىنىدىغان ئىككى خىل پوزىتسىيىدە بولدى، ئىسلام دىنىغا تۇتقان پوزىتسىيىدىكى بۇ ئۆزگىرىش جەريانى قىپتانلارنىڭ بۇ يېڭى رايوندا ئاجىزلىقتىن كۈچلۈكلۈككە ئۆتۈش جەريانى بىلەن تامامەن ماس كەلگەن ئىدى. بۇ جەرياننىڭ ئاخىرقى پاسىلى دىھرىگان دەرياسى بويىدىكى ئورۇش بولدى. دىھرىگان ئۇرۇشىدىن بۇرۇن، قىپتان ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى ئىسلام دىنىغا ناھايىتى قاتتىق پوزىتسىيە قوللانغان ئىدى. دىھرىگان ئۇرۇشىدىن كېيىن بولسا كەڭچىلىك قىلىش، ھەتتا ئۆز رايىغا قويۇپ بېرىش پوزىتسىيىسىنى تۇتتى.

تۆۋەندە بىز ۋاقىت تەرتىۋى بويىچە بۇ مەسىلە ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتىمىز.

دىن خېلى بۇرۇنلا قىپتانلارنىڭ تۇرمۇشىغا كىرگەن، ئۇلار مۇ ئېلىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدا ياشاپ، ئۆتكەن باشقا كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىۋى خەلقلەرگە ئوخشاشلا ھەرقايسى دەۋرلەردە ھەر خىل دىنلارغا ئېتىقات قىلغان. قىپتانلار خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدا لياۋ سۇلالىسىنى قۇرغاندىن كېيىن، بۇددا دىنى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىرگەن، مەلۇم مەزگىلدە بۇددا دىنى ھەتتا لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھەربى-مەمۇرى ئىشلىرىغا ئارىلاشقان. ياللۇغ تاشىن باشچىلىقىدىكى قىپتانلار ئۆزلىرىنىڭ ئەنە شۇ دىنىي ئېتىقادىنى بۇ رايونغىمۇ ئېلىپ كەلگەن ئىدى.

ياللۇغ تاشىن باشچىلىقىدىكى قىپتانلار ئاساسەن بۇددىستلار

ئىدى. ئۇلارنىڭ دەسلەپتە شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتىنىڭ مەردانىلىق بىلەن بەرگەن مەدىتىگە ئېرىشىشىدە، سىياسى جەھەتتىكى سەۋەپلەردىن باشقا، دىنىي ھىسسىيات — بۇددا دىنىغا بولغان ئورتاق ئېتىقات — ئىچكى سەۋەپلەرنىڭ بىرى بولغان ئىدى.

يالاۋغ تاشىن باشچىلىغىدىكى قىتانلاردا، ئۆزلىرى ئۇچۇن زىمىن بەرپا قىلىۋاتقان، بولۇپمۇ قاراخانىلار بىلەن ھەربى جەھەتتە تۇتۇشقان مەزگىللەردە، ئىسلام دىنىنى كەمستىش كەيپىياتى روشەن ئىپادىلەندى. ئۇلار تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدا مۇسۇلمانلارغا دەھشەتلىك زىيانكەشلىك قىلدى. مەسچىت، مازارلارنى ۋەيران قىلدى، مۇسۇلمانلارنى دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلىدى.

قىتانلارنىڭ غەيرى مۇسۇلمانلىق سالاھىيىتى ۋە ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنىغا قوللانغان قاتتىق تەدبىرلىرى جايلاردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ قارشىلىغىنى ھەم ئەيىپلىشىنى قوزغىدى، ۋاھالەنكى، مۇنداق دىنىي كەيپىيات ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى تەرىپىدىن تەرغىپ قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ قىتانلارغا بولغان قاتتىق ئۆچمەنلىككە ئايلاندى. كېيىنكى يىللاردا مۇنداق دىنىي كەيپىيات جەڭ مەيدانلىرىدىمۇ ئىپادىلەنگەندىن كېيىن، قىتانلارنىڭ غەلىبە قىلىشى ئۇچۇن چوڭ توسالغۇ بولۇپ قالدى، بۇنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك مىسالى شۇكى، 1141-يىلى قىتان قوشۇنلىرى بىلەن دىھرىگان دەرياسى ۋادىسىدا ئۇرۇش قىلغان 100مىڭ كىشىلىك ئىسلام بىرلەشمە قوشۇنى "غەيرى دىندىكىلەرگە قارشى جەڭ قىلىش" دىگەن دىنىي شوئار ئاستىدا سەپەرۋەر قىلىنغان ئىدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسى گەرچە بۇ جەڭدە غەلبە قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام دىنىنىڭ

تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرى ھەم چاقىرىق كۈچى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. شۇنىڭدىن كېيىن، غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئىسلام دىنىغا قارىتا كەڭچىلىك قىلىش پوزىتسىيىسىدە بولدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى ھەتتا تۈرلۈك يوللار بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىنى ئۆز يېنىغا تارتىپ، ئۇلارنىڭ يېقىندىن ھەمدەمدە بولۇشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشكە تىرىشتى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئىسلام دىنىنىڭ بۇ رايوندا بەھرىمەن بولغان تۈرلۈك ئىمتىيازلىرى، مەسىلەن، ئۆشرە-زاكات ئېلىش، ھەق-تەلەپ ئىشلىرىدا قىسمەن ئەدلىيە ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈش، نىكاھ ئىشلىرىنى بىر ياقلىق قىلىش، خەلق ئارىسىدىكى ماجىرالارنى ياراشتۇرۇش، مىراس تەقسىماتىغا رىياسەتچىلىك قىلىش، ئىسلام دىنىنىڭ قانۇنىغا — شەرىئەتكە — ئاساسەن مۇسۇلمانلارنىڭ قائىدىدىن چەتنىگەن ھەركەتلىرىنى جازالاش قاتارلىق ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلدى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئىسلام دىنىغا كەڭچىلىك قىلىش ئارقىلىق ئىسلام دىنىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ مۇستەھكەملىنىشى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىسلام دىنىنىڭ قوللىغانلىقى قورallىق كۈچتىمۇ زور رول ئوينىدى.

مۇسۇلمانلار لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىدىن كەلگەن بۇ بۇددىستلار قۇرغان ھاكىمىيەتكە قاتتىق تەشۋىش ۋە گۇمان بىلەن قاراۋاتقاندا، ئىسلام روھانىيلىرىنىڭ غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمرانىنىڭ نامىنى ئاللا ۋە پەيغەمبەرنىڭ ناملىرىغا بىرلەشتۈرۈپ قۇتبە ئوقۇغان ئاۋازلىرى

تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەسچىتلەردە ياڭرىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى تەبىقىلىرىنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى تامامەن ئىسلام دىنى كونترول قىلىۋالغان ئاشۇ يىللاردا، "ھوقۇقنى ئاللا بەرگەن" دېگەن شوئارنىڭ يېڭىدىن غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە پۇقرا بولغان ئۇيغۇرلار ئارىسىدا پەيدا قىلالايدىغان تەسىر كۈچىنى تەسەۋۋۇر قىلىش قىيىن ئەمەس.

غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۈچۈن خىزمەت قىلىش جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئىسلام دىنى باشقا ھەرقانداق دىنلاردىن ئېشىپ كەتتى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن پۈتكۈل مەزگىلدە، يېزا-سەھرالارنىڭ كۆپ قىسىم جايلىرىدا، بولۇپمۇ يىراق چەت جايلاردا، ئىسلام دىنى غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۈچۈن ساقچىلىق ۋەزىپىسىنى تولۇق ئۆتەپ، غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق سىستېمىسىنىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالدى، ئىسلام روھانىيلىرى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن كەڭ ئالاقىدە بولغاچقا (ئەقەللىسى، ئىسلام روھانىيلىرى جايلاردىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ بىر كۈندىكى بەش ۋاخ نامىزىغا رىياسەتچىلىك قىلاتتى)، ئۇلار ئەمەلىيەتتە غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ جايلاردىكى ئۇيغۇر پۇقرالىرى ئۈستىدىن نازارەت قىلغۇچى ئەڭ ئۈنۈملۈك ۋە ئەڭ كەڭ دائىرىلىك قورالىغا ئايلاندى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى ناھايىتى كەم بارىدىغان رايونلاردا، ئىسلام دىنى يەنە غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۈچۈن بىر قىسىم مەمۇرىي ھوقۇقلارنى يۈرگۈزدى، غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۈچۈن ئەمگەكچى خەلقتىن باج-سېلىق يىغدى ۋە جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلىدى. قولىغا دەررە ئېلىپ يۇرت-مەھەللىلەردە ئۆز بېشىمچىلىق

قىلىدىغان شەيخ ئىسلاملارنىڭ ۋەزىپىلىرىدىمۇ تۈپ خاراكتىرلىق ئۆزگىرىشلەر بولدى. ئۇلار مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىگە نازارەتچىلىك قىلغاندىن تاشقىرى، شۇ رايوندىكى تۈگەل خەلق ئىشلىرىغا ھەتتا جىنايى ئىشلارغىمۇ نازارەتچىلىك قىلىدىغان بولۇپ قالغان ئىدى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئىسلام دىنىغا تۇتقان پوزىتسىيىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقىلىشىدا يەنە بىر باشلانما بولۇپ قالدى.

ئىسلام دىنىنى پۇرسەت بىلەن تەمىنلىگەن شارائىت شۇ بولدىكى، غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا قاراتقان بىر تۇتاش مەمۇرى باشقۇرۇش ئىشلىرى ئىسلام دىنىنىڭ تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىغا تارقىلىشىغا توسالغۇ بولۇپ تۇرغان سىياسى كۈچىنى تۈگەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ باشقا دىنلار بىلەن ئۆز مەيلىچە كۈچ سىنىششى ئۈچۈن سورۇن ھازىرلاندى.

ئاقسۇنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بايدىكى قىزىل مىڭ ئۆيى، كۈچاردىكى سىم-سىم، قىز قالغان ۋاتارلىق بۇددا دىنى ئىبادەتخانىلىرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان ۋاقىت بويىچە ھىساپلىغاندا، تەخمىنەن غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىغى تىكلىنىپ ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا، ئىسلام دىنى بۇ رايوندىكى بۇددا دىنى قورغانلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئاقسۇنىڭ شىمالدىكى رايونلارغا سۈرۈلۈش بىلەن، شۇ يەردىكى بۇددا دىنىنىڭ ئورنىنى باسقان. نەتىجىدە، يۇقۇرىدا بايان قىلىنغان بۇددا دىنى قۇرۇلۇشلىرى تۈگەل خارابىلىققا ئايلانغان. بۈگۈنكى كۈندىمۇ كىشىلەر مۇشۇ جايلاردا ئەينى ۋاقىتلاردا ئىككى خىل دىنىنىڭ ئورۇن ئالماشقاندا قالدۇرغان

نۇرغۇن ئىزلىرىنى كۆرەلەيدۇ.

ئىسلام دىنىنىڭ يېڭى رايونغا، بولۇپمۇ كۇچارغا تارقىلىشى ئۇنىڭ ئۇيغۇرلار ئارىسىغا تارقىلىش جەريانىدا قولغا كەلتۇرگەن غايەت زور مۇۋەپپەقىيىتى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. شۇنى بىلىش كېرەككى، كۇچار رايونى ئەزەلدىن بۇددا دىنىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى مۇھىم تايانچىلىرىدىن بولۇپ كەلگەن ئىدى. بۇددا دىنىنىڭ شەرققە تارقىلىشىدا مۇھىم تۆھپە قوشقان كۇماراجىۋا (344 — 413)، فوتۇدېڭ (232 — 348) ئەنە شۇ كۇچار رايونىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. كۇچار يەنە تىيانشاننىڭ جەنۇبى بويىچە مۇھىم ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بىرى ئىدى.

كېيىنكى يىللاردا، ئىسلام دىنى كۇچار قاتارلىق جايلارنى بازا قىلىپ تۇرۇپ داۋاملىق ھالدا تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىي قىسمىغا قاراپ كېڭەيدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىگىچە، ئىسلام دىنى كورلا، قاراشەھەر قاتارلىق جايلارغا تارقالغاندىن تاشقىرى، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ھاكىمىيەت مەركىزى بولغان تۇرپان ۋادىسىغىمۇ تارقىلىشقا باشلىدى. تۇرپان ئويمانلىقىدىمۇ ئىسلام دىنى كەمسىتىلمەيدىغان بولۇپ، داۋجياۋ دىنى، خرىستىيان دىنى، بۇددا دىنى قاتارلىق دىنلار بىلەن باراۋەر ئورۇنغا ئىگە بولدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىسلام دىنىنىڭ كېيىنكى كۈنلەردە باشقا دىنلارنىڭ ئورنىنى بېسىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇش ساھەسىنى مۇستەقىل ئىگىلىشى ئۈچۈن مەزمۇت ئاساس سالدى.

ئەگەر ئىسلام دىنى تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىدا ئۆز كۈچىنىڭ يېتىشمەسلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، باشقا دىنلار بىلەن تەڭ ئورۇندا تۇرۇشنى راۋا كۆرگەن دېيىلسە، تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدا ئۇ

ئۆزىنىڭ سىياسى جەھەتتىكى ئۈستۈنلۈكىگە سۆيىنىپ باشقا دىنلارنى قاتتىق يەكلەپ، ئىسلام دىنىنىڭ ياراتقۇچىسى مۇھەممەتنىڭ بىر ئىلاھلىق غايىسىنى قەتئى ئىزچىللاشتۇردى.

ھەممىدىن ئاۋال، ئىسلام دىنى چەت-يىراق جايلاردا مەسچىتلەرنى كەڭ كۆلەمدە ئومۇملاشتۇردى. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ئۇنۇملۇك مەمۇرى باشقۇرۇشلىرى يېتەلمەي قالغان رايونلاردا، مەسچىت ئىماملىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى تۇرمۇشىغا بىۋاستە داخىل بولدى. توي-تۆكۈن مۇراسىملىرىدىن تارتىپ پۇقرالار ئارىسىدىكى ماجىرالارغىچە بىرىنىمۇ قالدۇرماي ئۆز ئىلكىگە ئېلىپ باشقۇردى. بۇ ئىماملار يەنە «قۇرئان»نىڭ قىسمەن ئايەتلىرىنى يادلىيالايدىغانلىقىغا تايىنىپ ئەرەب مەدىنىيىتىنىڭ تارقاتقۇچىلىرىدىن بولۇپ قالدى.

قەشقەر، يەركەن قاتارلىق جايلاردا دىنىي روھانىلارنى يېتىشتۈرىدىغان كەسپىي دىنىي مەكتەپلەر بارلىققا كەلدى. نۇرغۇن ئۆسمۈر بالىلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش ئىقتىدارىدىن كۆپ ھالقىپ كەتكەن «قۇرئان»نى ئەرەب تىلىدا يادلاشقا مەجبۇر بولدى.

بىرمۇنچە سودا مەركەزلىرىدە زور تىپتىكى دىنىي قۇرۇلۇشلار تېخىمۇ كۆپ سېلىندى، بۇ قۇرۇلۇشلار ھەم مۇسۇلمانلارنىڭ تائەت-ئىبادەت قىلىش سورۇنى، ھەم ئىسلام دىندارلىرىنىڭ دىن تارقىتىش مەركىزى بولدى.

مۇشۇ مەزگىلدە تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدا بىر قاتار مازارلار سېلىندى، ياكى كېڭەيتىپ سېلىندى. بۇ مازارلارغا دەپنە قىلىنغانلار جىھادتا قۇربان بولغان شېھىتلار دەپ ئاتالدى. بۇ مازارلاردا پات-پات تۈرلۈك تاۋاپ قىلىش مۇراسىملىرى ئۆتكۈزۈلۈپ

تۇردى. بۇنىڭدىن باشقا، بىرمۇنچە جايلاردا يەنە نۇرغۇن ئاتالمىش مۇقەددەس جاي پەيدا بولدى. ئىسلام روھانىلىرى بۇ مۇقەددەس دەپ ئاتالغان جايلارنى ئىسلام تارىخىدىكى ئەڭ دەسلەپكى بىرەر ئەرباپ ياكى بىرەر ۋەقەگە باغلاپ، ئاددي مۇسۇلمانلارنى ئۇلارغا سەجدە قىلىشقا ئېزىقتۇردى*.

5. غەربىي لياۋ سۇلالىسى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى

12 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى بىلەن، تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى سىياسى ۋەزىيەتتە قاتتىق ئۆزگىرىشلەر بولدى. بۇ ئۆزگىرىشلەر ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ساھەسىگە بىرىپ تاقىلىپ، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئىككى خىل ئېھتىمالغا يۈزلەندۈرۈپ قويدى.

بىرىنچى خىل ئېھتىمال، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى قىتانلارنىڭ تەسىرى ئارقىسىدا ئۆزگە خاس تەرەققىيات يولىدىن چەتلەپ، پۈتۈنلەي يېڭى تۈسكە كىرىش. مۇنداق ئەھۋال بۇرۇن ئۇيغۇرنىڭ ئۆزىدىمۇ بولغان ئىدى، ئۇلار يەرلىك مەدەنىيەتنىڭ ئۆز يولىدىن چەتلەپ، ئۇيغۇرلارنى بەلگە قىلغان يېڭى تۈسكە كىرىشكە سەۋەبچى بولغان.

---

* مۇقەددەس جايغا سەجدە قىلىش ـــ ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپى يەھۇدى دىنىنىڭ "قايتا دۇنياغا كېلىش" تەلىماتىدىن بارلىققا كەلتۈرگەن بىر خىل دىنىي مۇراسىم بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ ئاللا بىر دىگەن پىرىنسىپىغا خىلاپ ئىدى، شۇڭا ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ باشقا مەزھەپلىرى تەرىپىدىن مەنئى قىلىنغان. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇقەددەس جاينى سەجدە قىلىشى دەل شىئە مەزھىپىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنىڭ ئاقىۋىتى ئىدى.

ئىككىنچى ئېھتىمال، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى غەربىي لياۋ سۇلالىسى بەرپا قىلغان پايدىلىق سىياسىي ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ تارىخىي جەريانىنى داۋاملاشتۇرۇش.

تارىخ ياراتقان مۇھىت بىرىنچى ئېھتىمالنى يەكلەپ، ئىككىنچى ئېھتىمالنى ئىلگىرى سۈردى، چۈنكى مۇشۇ مەزگىلدە بۇ زېمىندا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان قىتانلارنىڭ ئادەم سانى چەكلىك ئىدى. مۇنداق شارائىتتا، غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى سىياسىي كۈچكە تايىنىپ قىتانلارنىڭ مەدەنىيەت ئالامەتلىرىنى ئۇيغۇرلارغا تېڭىش غەرىزىدە بولغان تەقدىردىمۇ، بۇنداق قىلىشقا ئۇلارنىڭ مادارى يەتمەيتتى.

قىتانلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى بۇ ئاجىزلىقى كېيىنكى ئەسىرلەردە ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ھەرقايسى مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كېتىشىدە ئاساسلىق سەۋەپلەرنىڭ بىرى بولدى.

قىتانلار ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى ئۆز يولىدىن چەتلىتىش شەرتىگە ئىگە ئەمەس ئىكەن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۆز يۈنىلىشى ۋە تەرتىۋىنى داۋاملىق ساقلاپ قېلىۋەردى. مانا بۇ مۇشۇ مەسىلىدىكى ئاساسىي خۇلاسە.

12 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلار يەرلىك ئاھالىلەر بىلەن بىر بىرىگە قوشۇلۇش تارىخىي جەريانىنى ئورۇنلاپ بولغان ئىدى. لېكىن سىياسىي قورغانلار تۈپەيلىدىن، بولۇپمۇ ھەرقايسى تەرەپ ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان سىرتقى دۇنيا ئوخشاش بولمىغانلىقى ۋەجىدىن، ئايرىلىپ كەتكەن بۇ ئىككى تۈركۈم ئۇيغۇرلار دىنىي جەھەتتىكى پەرقلەرنى ھىساپقا ئالمىغاندا، مەدەنىيەت ساھەسىدىكى

ئۆزلىرىنىڭ روشەن ئالاھىدىلىكلىرىنىمۇ ساقلاپ قالغان ئىدى. نەتىجىدە ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئىككى بۆلۈك ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بىر بىرىگە ئۆتۈشۈشى ۋە ئۆزئارا قوشۇلۇشىنى ئىشقا ئاشۇرۇش غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى بولۇپ قالدى.

ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىككى بۆلۈك ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بىر بىرىگە ئۆتۈشۈشى ئالدى بىلەن تىل جەھەتتە باشلاندى.

بىرىگە ئايانكى، ئۆتكەن ئىككى ئەسىر داۋامىدا ئۇيغۇر تىلى ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلەر قازاندى. بۇ جەھەتتە، سىياسى شارائىتتىن باشقا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ مۇكەممەللىكى، ئىجتىمائىلىغى بولۇپمۇ ئۇنىڭ يات ئاتالغۇلارنى تېزلا سىڭدۈرۈۋ-ۋاتقان گرامماتىكا قۇرۇلمىسى ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى. دەل مۇشۇ سەۋەپتىن، ئۆتكەنكى ئىككى ئەسىر ئىچىدە نۇرغۇنلىغان يات ئاتالغۇلار ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىغا كىردى.

ئۇزاق مۇددەتلىك تاللىنىش ۋە شاللىنىش ئارقىلىق، تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تىلىغا كىرگەن نۇرغۇنلىغان يات ئاتالغۇلار غەربىي لياۋ سۇلالىسى ياراتقان پۇرسەت-لەردىن پايدىلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىغا سىڭىپ كەتتى.

سابىق قاراخانىلار خاندانلىغى زېمىنىدا تارقىلىپ يۈرگەن ئەرەبچە ۋە پارسچە ئاتالغۇلار تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىغا كىرىشكە باشلىدى، سابىق شىجۇ ئۇيغۇرلىرى زېمىنىدا قوللىنىپ كېلىنگەن نۇرغۇن خەنزۇچە ئاتالغۇلار تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىغا كىردى ھەم

بۇ يەردىكى ئۇيغۇرلار ئارقىلىق ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا تارقىلىشقا باشلىدى.

ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىغا كىرگەن ئەرەبچە ۋە پارسچە ئاتالغۇلارنىڭ كۆپىنچىسى دىنىي ۋە سىياسىي ئاتالغۇلاردىن ئىبارەت ئىدى، بۇ ئاتالغۇلار ئۇيغۇر تىلىدىكى ئابستىراكت ئاتالغۇلارنى كۆپەيتىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېڭى ئۇقۇمنى ئىپادىلەش ئېھتىياجىنى قاندۇردى.

ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىغا كىرگەن خەنزۇچە ئاتالغۇلارنىڭ كۆپىنچىسى تۇرمۇشتا ئىستېمال قىلىنىدىغان ئاتالغۇلار بولۇپ، بۇلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ كونكرېت خاراكتېر ئالغان ئۇقۇمنى ئىپادىلىگۈچى ئاتالغۇلىرىنى كۆپەيتىش بىلەن بىللە، ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنىمىزدىكى ئاساسىي مىللەت بولغان خەنزۇ مىللىتى خەلقى بىلەن كەڭ ئۇچرىشىش ۋە قويۇق بېرىش-كېلىش قىلىش ئەھۋالىنى ئەكس ئەتتۈردى.

تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، بۇ خەنزۇچە ئاتالغۇلار ئۇيغۇر خەلقىنىڭ خەنزۇ خەلقى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى مۇستەھكەملەشتە غايەت زور رول ئوينىدى. تا ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىدا بۇ ئىككى خىل ئاتالغۇلارنىڭ ئىستېمال دائىرىسى يەنىلا روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

مۇشۇ مەزگىلدە، ئەگەر ئوخشاش بولمىغان رايون ۋە مىللەتلەردىن قوبۇل قىلىنغان ئاتالغۇلار مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن بۇددىست ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرمۇشىدا تەڭ قوللىنىلدى دېيىلسە، ئۇ ھالدا، يېزىق ساھەسىدىكى بۇنداق بىر بىرىگە ئۆتۈشۈش جەريانى بىر بىرىنى قاتتىق يەكلەش شەكلىدە بولدى.

سابىق قاراخانىلار خانىدانلىقى زېمىنىدا قوللىنىلغان ئەرەب

يېزىغى ئىسلام دىنىنى ئۆز ئاۋانگارتى قىلغانلىغى ئۈچۈن، ھەر ۋاقىت ھۇجۇم قىلىش ھالىتىدە تۇردى، ئىسلام دىنى يېڭىدىن تارقالغان رايونلاردا ئەرەب يېزىغىمۇ ئىجتىمائى تۇرمۇشتا تەتبىقلىنىشقا باشلاپ، شىنجۇ ئۇيغۇرلىرى بۇنىڭدىن بۇرۇن ئىجات قىلغان يېزىقنىڭ ئورنىنى بېسىپ ماڭدى.

ئۇيغۇر يېزىغى ئومۇمەن مۇداپىئەلىنىش ھالىتىدە تۇردى، لېكىن، تاكى غەربىي لياۋ سۇلالىسى گۇمران بولغانغا قەدەر ئىسلام دىنى تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىي رايونىدا ئومۇملاشمىغانلىقتىن، ئەرەب يېزىغىمۇ ئۇيغۇرلارنىڭ بىردىن-بىر يېزىغى بولالمىدى. بىراق، بۇ ئىككى يۇرۇش يېزىقنىڭ بىر بىرىنى يەكلەش شەكلىدە ئۇزاق مۇددەت دوقۇرۇشۇشلىرى دەرۋەقە مۇشۇ مەزگىلدىن باشلاندى.

كېيىنكى يىللاردا بۇ ئىككى خىل يېزىقنىڭ تىركىشىشى گەرچە ئەرەب يېزىغىنىڭ ئۈستۈنلۈك قازىنىشى بىلەن ئاياقلاشقان بولسىمۇ، لېكىن بۇنىڭلىق بىلەن كونا ئۇيغۇر يېزىغى تامامەن غايىپ بولۇپ كەتكىنى يوق. بەلكى كېيىنچە موڭغۇل يېزىغى بىلەن مانجۇ يېزىغى بولۇپ ئۆزگەردى. ئىككى بۆلۈك ئۇيغۇر مەدىنىيىتىنىڭ ئۆزئارا ئۆتۈشۈشى داۋامىدا، ئۇيغۇرلارنىڭ رەسساملىق، ھەيكەلتاراشلىق ۋە ئويمىچىلىق سەنئىتى ئەڭ قاتتىق زىيانغا ئۇچرىدى.

12-ئەسىرگە كەلگەندە، ئۇيغۇر — ئاساسەن تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىدىكى شىنجۇ ئۇيغۇرلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ — شەكىل چىقىرىش سەنئىتىدە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشتى، ئۇلار بۇتخانىلارنى ياسىغان، دىنىي ۋە ئىجتىمائى تۇرمۇش مەزمۇن قىلىنغان تام رەسىملىرى، لاي ھەيكەل ۋە ئويما ئەسەرلىرىنى ئىجات قىلغان

ئىدى.

نۇرغۇنلىغان مەدەنىي يادىكارلىقلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، بۇ مەزگىل ئۇيغۇرلار سەنئەت جەھەتتە يېتىلگەن ۋە زور قەدەم بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەشكە تەمشەلگەن مەزگىل ئىدى، ئەمما بۇ ئىلگىرىلەش جەريانى ئىسلام دىنى تەرىپىدىن ئۈزۈپ تاشلاندى. ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەدەنىي مۇۋەپپەقىيەتلىرى ساقلاپ قېلىنغان نۇرغۇن چوڭ تىپتىكى دىنىي قۇرۇلۇشلار ۋەيران قىلىندى. بۈگۈنكى كۈندە ھەر-قايسى مەدەنىي يادىكارلىقلار خارابىلىرىدا كۆرۈنۈپ تۇرغان يۈز-كۆزى ئويۇپ تاشلانغان ئادەم رەسىملىرى، باش قىسمى چېقىپ تاشلانغان ئادەم ھەيكەللىرى ئۇيغۇرلار مەدەنىيىتىنىڭ ئەنە شۇ مەزگىلدە نابۇت قىلىنغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، ئىسلام دىنىنىڭ ھەيكەلگە چوقۇنۇشقا قارشى تۇرۇش مىزانى ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرى ئارىسىدا كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھەتتا ئادەم قىياپىتىنى ئالغان ھەممە سەنئەت ئەسەرلىرىنىڭ ئىجات قىلىنىشىنى چەكلەشتەك كىشى چىدىغۇسىز باسقۇچقا يەتتى. تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ھەممە ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنىڭ ئىلكىگە ئۆتكەندىن كېيىن، بۇنداق دىنىي يەككىلىكچىلىك ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ گۈزەل سەنئەت ساھەسىدە كىشىنى قاتتىق بىئارام قىلىدىغان، بىرقانچە يۈز يىل داۋام قىلغان بوشلۇقنى پەيدا قىلدى.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەينى زاماندا دەپسەندە قىلىنغان سەنئەت ئىقتىدارى كېيىنكى مەزگىللەردە ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇشنىڭ يېڭى يولىنى تاپتى.

ئۇلارنىڭ ئويمىچىلىق، نەققاشلىق، رەسساملىق سەنئىتى گۈل نۇسخە ئىشلەشكە قاراپ راۋاجلاندى. 12-ئەسىردىن كېيىن،

ئۇيغۇرلارنىڭ چوڭ تىپتىكى بىنالىرى، شۇنىڭدەك ئادەتتىكى ئۆيلەرنىڭ تام-تورۇس، ئىشىك-دەرىزىلىرى ۋە موردىلارمۇ نەپىس ئىشلەنگەن گۈل نۇسخىلىرى بىلەن بېزىلىدىغان بولدى. ئۇيغۇرلارنىڭ گۈل نۇسخىلىرى ئىشلەش سەنئىتى بولۇپمۇ تۇرمۇش بۇيۇملىرىدا كەڭ قوللىنىلدى ھەمدە ئۇيغۇر قول ھۈنەرۋەنلىكىدە ئاساسلىق زىبۇ-زىنىنەت بولۇپ قالدى. گىلەم، شايى-ئەتلەستىن تارتىپ تاكى كىيىم-كېچەك، ئۆي جاھازلىرى ھەتتا قولياغلىقلارغىچە بولغان تۇرمۇش بۇيۇملىرى رەڭدار، كۆركەم، تەكشى يېيىلغان گۈل نۇسخىلىرى بىلەن ئىشلىنىدىغان بولدى، ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى ئەقىل-پاراستىنىڭ بۇ بىر قىسىم جەۋھەرلىرى ئۇزاق مۇددەتلىك تەرەققى قىلىش ۋە تولۇقلىنىش ئارقىسىدا، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئەڭ روشەن مىللى خۇسۇسيەتلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندى.

ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئىككى بۆلۈك ئۇيغۇر مەدىنىيىتى بىر بىرىگە ئۆتۈشۈۋاتقان مەزگىلدە، تەڭ قوللىنىلىپ، بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان (مەسىلەن، تىل) ۋە بىر بىرىنى يەكلىگەن (مەسىلەن، يېزىق) ساھەلا بولۇپ قالماستىن، بىر بىرىگە سىڭىپ، يېڭى گەۋدە ھاسىل قىلغان ساھەمۇ بولغان، ئۇ بولسىمۇ مۇزىكا ئىدى.

ئۇيغۇرلار ئولتۇراقلاشقان تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى ھەرقايسى سۇلالىلەر تەرىپىدىن ئوردا نەغمىسى قىلىنغان قوچۇ نەغمىسى بىلەن كىيۇجە نەغمىسىنىڭ يۇرتى — تۇرپان رايونى بىلەن كۇچار رايونى بار ئىدى. بولۇپمۇ كۇچار رايونى شۇ زاماندا "نەغمە ماكانى" دىگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ كەلگەن ئىدى. 7-ئەسىردە تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىي ياقىسىنى بويلاپ ھىندىستانغا

قاراپ ماڭغان شۇەنزاڭ يول بويى ئاڭلىغان نەغمىلەرنى سىپلىشتۇرۇپ، "كيۇجەنىڭ ساز ۋە نەغمىلىرى ھەممە دۆلەتلەرنىڭكىدىن ئەلا" دەپ ھىساپلىغان⑱.

مۇشۇنداق مۇزىكا مۇھىتىغا بىرىنچى بولۇپ نائىل بولغانلار شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ئىدى. ئۇلار ئىجتىمائى ئىگىلىكنىڭ قايتا تىكلىنىشىگە ئەگىشىپ، يۈكسەك شۆھرەت قازانغان يەرلىك مۇزىكىلارغا ئۇيغۇنلاشقان ۋە ئۇنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن، كېيىنكى يىللاردا شىجۇ ئۇيغۇرلىرى قوبۇل قىلىش، ئۆزلەشتۈرۈش، راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت تەرتىپ بويىچە دەۋرنىڭ رىتىمىغا ماسلىشىپ داۋاملىق ئالغا بېسىپ، بۇ يەرلىك نەغمىلەرنى تۈزۈلۈش ئۇسلۇبى ۋە ھەيۋەتلىكلىكى جەھەتتە يېڭى يۈكسەكلىككە كۆتەرگەن ئىدى. شىجۇ ئۇيغۇرلىرى "كوسەن نەغمىسى"، "قوجۇ نەغمىسى" قاتارلىق چوڭ تىپتىكى نەغمىلەرگە بىۋاستە ۋارىسلىق قىلىپ، بۇ ساھەدە ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولدى.

غەربىي پامىر ئۇيغۇرلىرى ئوتلاقلاردىن كېيىنرەك ئايرىلغان بولسىمۇ، ماۋەرائۇننەھر رايونىغا ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، يېڭى مۇزىكا مۇھىتى بىلەن كەڭ ئۇچرىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى. بولۇپمۇ ئۇلار چالغۇ ئەسۋاپلىرى جەھەتتە ئوتتۇرا ئاسيانىڭ ۋە پارسلارنىڭ چوڭقۇر تەسىرىگە ئۇچراپ، بۇ ساھەدە ئۈستۈنلۈككە ئېرىشتى.

12-ئەسىردە ئىككى بۆلۈك ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بىر بىرىگە ئۆتۈشۈشى نەتىجىسىدە، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىدا ئەڭ شەۋكەتلىك سەھىپە ئېچىلىپ، چوڭ تىپتىكى نەغمىلەرنىڭ تۈرەلمىسى شەكىللەندى. 15-ئەسىردىن كېيىن بۇ چوڭ تىپتىكى نەغمىلەرگە ئەرەبچە ئاتالغۇ بىلەن "مۇقام" دەپ نام بېرىلدى.

چوڭ تىپتىكى نەغمە — "مۇقام" — تۈرەلمىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ۋۇجۇتقا چىقىشى ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى زور مۇۋەپپەقىيەت، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت، سەنئىتىگە قوشقان غايەت زور تۆھپىسى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بۇنىڭ تارىخىي ئەھمىيىتى يەنە شۇ يەردىكى، ئۇيغۇر خەلقى ۋەتىنىمىز ئۈچۈن مۇشۇ قىممەتلىك بايلىقنى ساقلاپ قالالىدى. بۇ قىممەتلىك بايلىقتا ئەجداتلىرىمىزنىڭ ئاجايىپ ئەمگىكى ۋە ئەقىل-پاراسىتى سىڭگەن، تاكى بىز ياشاۋاتقان مۇشۇ دەۋرگىچە، ئۇ يەنىلا ئۆزىنىڭ گۈزەل-كۆركەم نۇرىنى چاقنىتىپ، ۋەتىنىمىزنىڭ مەدەنىيەت غەزىنىسىدىكى مەرۋايىتلارنىڭ بىرى سۈپىتىدە ساقلانماقتا.

12-ئەسىردە، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ساھەسى سىياسى ۋە ئىقتىسادىي ساھەلەر بىلەن بولغان تەكشىلىكىنى ساقلاپ، تەدرىجى راۋاج تاپتى. ئەگەر، ئۆتكەن ئىككى ئەسىر ۋاقتىنى تېرىلغۇ مەۋسۇمىگە ئوخشاتساق، 12-ئەسىرنى دەل ھوسۇل يىغىمى مەۋسۇمىگە ئوخشىتىش مۇمكىن. بۇ مەزگىلدە نەتىجىلەر جۇغلىنىپ چوڭ مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئايلاندى، شۇنداقلا بۇمۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بۇرۇنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىش، كېيىنكىلەر ئۈچۈن يول ھازىرلاش مەزگىلى بولدى، بۇ دەۋرنىڭ خۇسۇسىيىتى ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ بارغانسېرى روشەنلەشتى.

مۇشۇ مەزگىلدە پامىر ئېگىزلىكىنىڭ غەربىدىكى يۈكسەك دەپ ئاتالغان يېزا مەھەللىسىدە بىر داستان بارلىققا كەلدى. لېكىن بۇ ئەسەر ئاز كەم 800 يىلغىچە كىشىلەرگە تونۇلماي، پەقەت بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلىدە تۈركىيىلىك ئالىم نەجىپ ئاسىم تەرىپىدىن تېپىلدى. شۇ چاغدا بۇ ئالىم تۈركىيىنىڭ ئىستامبۇل شەھىرىدىكى

ئاياسوفىيا مەسچىتىنىڭ قىرائەتخانىسىدا ئىشلەيتتى. نەجىپ ئاسىم تاپقان بۇ ئەسەر ئەسلى ئەسەرنى ئۆرنەك قىلىپ تۇرۇپ باشقىلار تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن قول يازما ئىدى. بۇ ئەسەرنى كۆچۈرگەن خەتتاتنىڭ ئىسمى شەيخزادە ئابدۇلرازاق باقشى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ كۆچۈرۈپ بولغان ۋاقتىنى ھىجرىيە 884 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى (مىلادى 1480 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى) دەپ ئېنىق يازغان.

1916 ـ يىلى، نەجىپ ئاسىم بۇ ئەسەرنى ئەنە شۇ قول يازمىسى بويىچە ئېلان قىلدى.

ئەگەر بۇ قول يازما ئەسلى ئەسەرنىڭ ئىسكەتىنى شۇ پېتى ساقلاپ قالغان دەپ قىياس قىلىدىغان بولساق، ئۇ چاغدا، شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، بۇ ئەسەردە مۇئەللىپنىڭ ئىسمى ۋە ئەسەرنىڭ ماۋزۇسى ئايرىم بېرىلمىگەن، بۇ مەسىلىلەر توغرىسىدىكى جاۋاپلارنىڭ بىر قىسمىنى مۇئەللىپ ئۆز ئەسىرىدە بەرگەن، يەنە بىر قىسمىنى بولسا ئەسەرنى كۆچۈرگۈچى خەتتات ئۆزى يازغان خاتىمىدە بەرگەن.

مۇئەللىپ ۋە خەتتاتنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، مۇئەللىپنىڭ ئىسمى ئەخمەت بولۇپ، تۇغما ئەما ئىدى، دادىسىنىڭ ئىسمى مەخمۇت ئىدى، ئۇلار يۈكنەك دىگەن مەھەللىدە ياشىغان. مۇئەللىپ بۇ ئەسىرىگە ئەرەب تىلىدا «ئەتەبەتۇلھەقايىق» (ھەقىقەت ئىشىكى) دەپ نام بېرىپ، پۈتۈنلەي قەشقەر تىلى يەنى ئۇيغۇر تىلىدا يازغان⑲.

ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايىق» ناملىق ئەسىرى 14 باپ بولۇپ، ئالدىنقى تۆت باپ كىرىش قىسمى، كېيىنكى ئون باپ ئاساسىي مەزمۇن قىسمى.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» دىداكتىك داستان بولۇپ، مۇئەللىپ ئۆزىنىڭ پەلسەپە كۆز قارىشىغا ئاساسەن، ئۆزى گۈزەل ئەخلاق دەپ ھېساپلىغان ھەرقايسى جەھەتلەر ئۈستىدە كەڭ توختالغان. مەسىلەن، مەرىپەت ئىلمى، سېخىيلىق بىلەن سەددىقە بېرىش، ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ ئەدەپلىك بولۇش، تەقدىرگە تەن بېرىش ۋاھاكازالار. ئۇنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى «قۇتادغۇ بىلىك»كە ئوخشاپراق كېتىدۇ، ئوخشىمايدىغان يېرى شۇكى، «ئەتەبەتۇلھەقايىق» تېخىمۇ ئابستراكت ئەخلاقىي ئۇقۇم دائىرىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغان. ۋاھالەنكى، «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭ مەزمۇنى رېئال تۇرمۇشنىڭ مەلۇم جەھەتلىرىگە چېتىلغان.

ئەخمەت يۈكنەكى ئۆز ئەسىرىنىڭ مەزمۇنىنى ئابستراكت ئەخلاقىي ئۇقۇم دائىرىسىدە چەكلەپ قويغانلىقى ئۈچۈن، يېزىقچىلىقتىكى قىيىنچىلىقنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتكەن. تۇتاش كەتكەن ۋەقەلىك باغلىنىشى، توقۇنۇش، شۇنداقلا رېئال تۇرمۇش ھېدى بولمىغان ئەھۋالدىمۇ ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ قاپىيىۋىلىكى ئىنتايىن مۇكەممەل بولغان ئارۇز ۋەزنىدە مۇشۇنداق بۈيۈك داستاننى يېزىپ چىقالىغانلىقى ئۇنىڭ ئاجايىپ ئىقتىدارلىق شائىر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

بۇ ئەسەرنى بىرىنچى بولۇپ تىلغا ئالغان كىشى ئەلىشىر ناۋايى ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «نەسايىم مۇھەببەت» (مۇھەببەت شاماللىرى) ناملىق شېئىرىدە ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ ئىسمىنى تىلغا ئالغان ھەمدە ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ ئىككى كۆزىدىن ئايرىلغان ئەما ئىكەنلىكىنى ئىزاھلاپ ئۆتكەن. كېيىن ناۋايى ھېراتنىڭ ھۆكۈمرانى ھۈسەيىن بايقارانىڭ ئوغلى بەد ئۈززامانغا يازغان مەكتۇبىدا «ئەتەبەتۇلھە-

قايىق»نىڭ مىسرالىرىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلغان.

ئەپسۇسكى، مەيلى مۇئەللىپ بولسۇن، ياكى پۈتكۈچى خەتتات بولسۇن، مۇئەللىپنىڭ ھاياتى ۋە بۇ ئەسەرنىڭ دۇنياغا كېلىش جەريانى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات قالدۇرمىغان.

مۇئەللىپ ئۆز ئەسىرىدە شۇ يەزدىكى بىر ھاكىمبەگكە مەدھىيە ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن، بەزى ئالىملار بۇنى يىپ ئۇچى قىلىپ تۇرۇپ، يۇقۇرقى مەسىلىلەرگە جاۋاپ ئىزدىمەكچى بولغان. بىراق، نۇرغۇن ئالىملارنىڭ قايتا-قايتا تەكشۈرۈپ ئېنىقلىشى شۇنى ئوقتۇردىكى، ھېلىقى ھاكىمبەگ ھېچقانداق يازما ماتېرىياللاردىن تېپىلمىغان، بۇنىڭ بىلەن كىشىلەر مۇئەللىپنىڭ ياشىغان دەۋرى ۋە ئەسەرنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىش جەريانى توغرىسىدا مۇكەممەل ھۆكۈم چىقىرىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قېلىپ، پەقەت بەزى تەسەۋۋۇر ۋە قىياسلارنى قىلالىغان.

ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا كىشىلەر مۇنۇلارنى ئاساس قىلىپ قىياس قىلىشقان:

1. ئەسەر باشلىنىش بىلەنلا "ئاللا" ۋە "پەيغەمبەر"گە مەدھىيە ئوقۇغان. بۇ ھال بۇ ئەسەرنىڭ ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغاندىن كېيىن يېزىلغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

2. ئەسەردە موڭغۇللار توغرىسىدا ھېچقانداق گەپ بولمىغان. بۇ نۇقتا شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، مۇئەللىپ ياشىغان ۋاقىتتا موڭغۇل-لارنىڭ كۈچى تىيانشاننىڭ جەنۇبىغا ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا تېخى كىر-مىگەن، چۈنكى 13-ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىدىن كېيىن، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا پۈتۈلگەن ھەممە ئەسەرلەر، شۇنىڭدەك ھۆكۈمەت ئالاقىلىرىگە چىڭگىزخانىنى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرىنى مەد-

ھىيلەيدىغان سۆز ـ ئىبارىلەر قىستۇرۇلغان. موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىغا مەدھىيە ئوقۇش شۇ دەۋرنىڭ ئالاھىدە بەلگىسى بولغان.

3. بۇ ئەسەرنىڭ مەزمۇنى «قۇتادغۇ بىلىك»نىڭكىگە ناھايىتى يېقىن، ئۇسلۇب جەھەتتە «قۇتادغۇ بىلىك» ئۆلگە قىلىنىپ، ئارۇز ۋەزنىدە يېزىلغان.

4. تىل جەھەتتە، ئەسەر قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىنىڭ روشەن ئالا ـ مەتلىرىنى ساقلاپ قالغان. مەسلەن، قەدىمقى D ھەرپىنىڭ قوللى ـ نىلىشىغا ئوخشاشلار. ئېيتايلۇق "كىيىم" دىگەن سۆز "كەدىم"، "ئاياق" دىگەن سۆز "ئاداق"، "كېيىنكى" دىگەن سۆز "كەدىنكى" دەپ يېزىلغان. قەدىمقى ئۇيغۇر تىلىدىكى بۇ ئالامەتلەر 13 ـ ئەسىر ـ دىن كېيىن پۈتۈنلەي يوقالغان ئىدى.

ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ ھاياتى توغرىسىدا ئۆزىنىڭ دادىل تەسەۋ ـ ۋۇرىنى ئوتتۇرىغا قويغان كىشى بىز يۇقۇرىدا تىلغا ئالغان تۈركىيىلىك ئالىم نەجىپ ئاسىم ئىدى. نەجىپ ئاسىم ئەخمەت يۈكنەكى تەرىپى ـ دىن مەدھىيىلەنگەن ھاكىمبەگنى ئىلىكخانىلار ـــ قاراخانىلار جەمەتى ـ دىن، ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ ئۆزىنىمۇ ئىلىكخانىنىڭ ئەۋلادى بولسا كېرەك، دەپ ھىساپلىغان.

«ئەتەبەتۇلھەقايىق» ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدەنىيەت تارىخىدىكى يەنە بىر مۇھىم يادىكارلىق، شۇنداقلا 12 ـ ئەسىردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بۇرۇنقىغا ۋارىسلىق قىلىپ، كېيىنكىگە يول ئېچىپ بېرىۋاتقانلىغىنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسى.

6. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ يوقىلىشى

13 ـ ئەسىردە، ئېلىمىزنىڭ شىمالىي ئوتلىغىدا تىمۇچىن باشچىلى ـ

غىدىكى موڭغۇل قەبىلىسى ئۇلغايدى، 1204-يىلى، موڭغۇل قوشۇنى
هازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى قاڭغاي تېغى ئېتىكىدە
تايانخان باشچىلىقىدىكى نايمان قەبىلىسى بىلەن ئۇرۇش قىلدى،
تايانخان جەڭدە ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى كۈچلۈك
مېركىت قەبىلىسىگە قېچىپ باردى. موڭغۇل قوشۇنى ئۇنى قوغلاپ
كېلىپ، ئېرتىش دەرياسى بويىدا مېركىت قەبىلىسىنىمۇ مەغلۇپ
قىلدى.

كۈچلۈك سەرگەردان بولۇپ بېشبالىق (بۈگۈنكى جىمسار ناھى-
يىسى)، تەلكى داۋان (بۈگۈنكى قورغاس ناھىيىسى دائىرىسىدە)،
غۇلجا (بۈگۈنكى غۇلجا شەھىرى) ئارقىلىق، 1208-يىلى غەربىي
لياۋ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى غوزئوردىغا قېچىپ باردى ۋە ئۇزاق
ئۆتمەي غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ پادىشاسى جىلۇگۇنىڭ ئىشەنچىگە
ئىگە بولدى. جىلۇگۇ ئۇنىڭغا ئۆز قىزىنى ياتلىق قىلدى. شۇنىڭ
بىلەن، ئۇ پادىشا جەمەتىدىكى كىشى بولۇپ قالدى.

سەرگەردان بولغان بۇ خانزادە ئۆز زېمىنىدىن ئايرىلىپ قالغان
بولسىمۇ، لېكىن پۇقرالارغا سەركەردە بولۇش نىيىتىدىن يانمىغان
ئىدى. ئەكسىچە، ئۇ غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھۆكۈمرانىنىڭ ئىشەن-
چىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ داھىي بولۇش تاماسى تېخىمۇ
كۈچەيدى. لېكىن مۇشۇ تاپتا، ئۇ موڭغۇل قوشۇنلىرى بىلەن ئېلى-
شىش نىيىتىدىن ۋازكېچىپ، ھازىرقى ئورنىدىن پايدىلىنىپ غەربىي
لياۋ سۇلالىسىنىڭ نەق ھاكىمىيىتىنى تارتىۋېلىشنى كۆڭلىگە پۈكتى.

بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن، كۈچلۈك ئىككى جەھەتتىن تەييار-
لىق كۆرۈشكە باشلىدى، بىر جەھەتتىن، سەرسان بولۇپ كەتكەن
نايمان پۇقرالىرىنى توپلاش بانىسى بىلەن بېشبالىق ۋە ئىمىل دەر-

ياسى ۋادىسىدا نايمان ۋە مېركىت يۇقرالىرىدىن قوشۇن ئۇيۇشتۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن، خارەزىم شاھى مۇھەممەت، سەمەرقەنت خانى ئوسمان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇلاردىن ياردەمچى كۈچ سۈپىتىدە پايدىلانماقچى بولدى. پۈتۈن تەييارلىقلار پۈتكەندىن كېيىن، سەمەرقەنت بىلەن خارەزىم بىرىنچى بولۇپ توپىلاڭ كۆتەردى. غەربىي لياۋ سۇلالىسى قوشۇنى خارەزىم، سەمەرقەنت قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقاندا، كۈچلۈك غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ نۇرغۇن ئالتۇن، كۈمۈشلىرى ساقلانغان ئۆزكەنت قەلئەسىنى تالان-تاراج قىلدى، ئاندىن توپ-توغرا غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ پايتەختى غوزئوردىغا قوشۇن تارتتى.

جىلۇگۇ ئۆزى قوشۇن باشلاپ چىقىپ، چىنبوز دەرياسى بويىدا كۈچلۈكنىڭ ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلدى، كۈچلۈك تەسلىكتە قۇتۇلۇپ چىقتى، ئۇنىڭ ھوقۇق تارتىۋېلىش سۇيىقەستى ۋاقتىنچە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى.

كۈچلۈك مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، بىراق خارەزىم، سەمەرقەنت قوشۇنلىرى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ پايتەختىگە قاراپ ئىلگىرىلەۋەردى. ئۇلار غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي سەركەردىسى تانىگۇ باشلاپ ماڭغان قوشۇننى مەغلۇپ قىلىپ، تالاس قەلئەسى يېنىدا سەپ تۈزدى. غەربىي لياۋ سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۆز دۈشمىنىگە تاقابىل تۇرماي، ئەكسىچە، يەرلىك ئاھالىلەرنى تالان-تاراج قىلدى، بۇنىڭ بىلەن خەلقلەرنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. يۇقرالارنىڭ نارازىلىقى شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، غەربىي لياۋ سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن تارتىپ ئىزچىل تۇردە ئۇنىڭ پايتەختى بولغان غوزئوردىدا ئاھالىلەر ئۆزلۈكىدىن قوزغىلىپ سېپىل دەرۋازىسىنى

ئېتىپ تاشلاپ، مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەلگەن غەربىي لياۋ سۇلالىسى قوشۇنىنى قەلئەگە كىرگۈزمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، كۈچلۈك ئاخىر 1211-يىلى قېپىن ئاتىسىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋالدى.

كۈچلۈك ھوقۇق تارتىۋالغان كۈندىن باشلاپ، غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ گۇمران بولغانلىقى جاكالاندى. بۇ سۇلالىنىڭ زېمىنى تەرەپ-تەرەپتىن بۆلۈۋېتىلدى، ھەممىدىن بۇرۇن، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى چىڭگىزخان تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. ئارقىدىن كۈچلۈك ئۆز ۋەدىسى بويىچە خارەزىم بىلەن سەمەرقەنتنىڭ مۇستەقىل بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلدى. بۇ ۋاقىتتا غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ زېمىنى پەقەت تىيانشاننىڭ جەنۇبى بىلەنلا چەكلىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، كۈچلۈك ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى قەشقەرگە يۆتكىدى.

كۈچلۈك ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزگەن قىسقىغىنا ئىككى يىل ۋاقىت ئىچىدە، مەيلى سىياسىي جەھەتتە بولسۇن، مەيلى ئىقتىسادىي جەھەتتە بولسۇن، تىلغا ئېلىشقا ئەرزىگۈدەك بىرەر ئىش قىلالمىدى[20]، ئەكسىچە، ئۇ ياللۇغ تاشىندىن بويان يۈرگۈزۈلۈپ كەلگەن دىنىي سىياسەتتىن ۋازكەچكەنلىكى ئۈچۈن ئېغىر ئاقىۋەت كېلىپ چىقتى، ھوقۇق تارتىۋالغان بۇ شەخسنىڭ گۇمران بولۇشى شۇنىڭ بىلەن تېزلەشتى.

كۈچلۈك تۇغۇلۇپ ئۆسكەن نايمان قەبىلىسى خىرىستىيان مۇخلىسلىرى بولۇپ، كۈچلۈكنىڭ ئۆزىمۇ خىرىستىيان مۇخلىسى ئىدى. ئۇنىڭ كېيىنكى ئىككى خوتۇنى بۇددىست بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆزىمۇ بۇددا دىنىغا بەيئەت قىلىدىغان بولدى. مۇشۇ سەۋەپتىن، كۈچلۈك تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارغا قاتتىق زىيان-

گەشلىك قىلدى.

كۈچلۈك خوتەندە ھەممە مۇسۇلمانلارغا بەلگىلەنگەن مۇددەت ئىچىدە ئۆز ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ، بۇددا دىنىغا ئېتىقات قىلىشنى بۇيرۇق قىلدى ھەمدە مەسچىت ئالدىدا بىر ئىمامنى ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى. بۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ ئاداۋىتى قاتتىق كۈچىيىپ كەتتى㉑.

1217-يىلى موڭغۇل قوشۇنى ئېتىقات ئەركىنلىكىنى شوئار قىلىپ كۈچلۈككە ھۇجۇم قوزغىغاندا، قەشقەر، يەركەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار قوزغىلىپ موڭغۇل قوشۇنىغا ياردەملەشتى، كۈچلۈك مەغلۇپ بولۇپ سېرىققول (بۈگۈنكى تاشقورغان تاجىك ئاپتونوم ناھىيىسى)گە قېچىپ بارغاندا، موڭغۇل قوشۇنلىرى تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى.

شۇنىڭ بىلەن لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىدىن كەلگەن قىتانلار قۇرغان غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە، ياكى قارا كىدانلارغا تەلتۆكۈس خاتىمە بېرىلدى. ئارقىدىنلا غەربىي لياۋ سۇلالىسى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن بۇ كەڭ زېمىندا دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن بىر قاتار ۋەقەلەر يۈز بەردى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ باش رولچىسى چىڭگىزخان باشچىلىقىدا ئېلىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدا باش كۆتىرىپ چىققان موڭغۇللار ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇيغۇرلار موڭغۇللار بىلەن بىللە ئاز كەم ئىككى ئەسىر تارىخىي مۇساپىنى بېسىپ ئۆتتى.

پايدىلىنىلغان كىتاپلار

① ② ③ ④ «خەن سۇلالىسى تارىخى. غەربىي دىيار تەزكىرىسى».

⑤ «تاڭ سۇلالىسى يېڭى تارىخى. جۇغراپىيە».
⑥ «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىرى»، 210 ـ جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى 17 ـ ، گاۋزۇڭنىڭ شيەنخېڭ 1 ـ يىلى».
⑦ «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىرى»، 215 ـ جىلد، «تاڭ سۇلالىسى خاتىرىسى 31 ـ ، شۈەنزۇڭنىڭ تيەنباۋ 6 ـ يىلى».
⑧ ⑨ ⑩ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، 30 ـ جىلد.
⑪ «رەۋزە تۇسساپا»، 5 ـ توم؛
«دوسسوننىڭ موڭغۇل تارىخى»، 178 ـ بەت.
⑫ «رەۋزە تۇسساپا»، 5 ـ توم.
⑬ چېن جۇڭمىيەن: «غەربىي لياۋ سۇلالىسى يىلنامىسىنى ئوقۇشتىن خاتىرە»، «جۇڭگو ۋە چەتئەل تارىخى ھەم جۇغراپىيىسى دەلىللىرى»، 453 ـ بەت.
⑭ «رەۋزە تۇسساپا»، 5 ـ توم.
⑮ «ئافغانىستان تارىخى»، بىرىنچى توم، ئىككىنچى كىتاپ.
⑯ موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمنىيە»، 105 ـ بەت.
⑰ «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»، 30 ـ جىلد.
⑱ «بۈيۈك تاڭ سۇلالىسى زامانىدا غەربىي دىيار توغرىسىدا خاتىرە. كيۇجە».
⑲ مالوۋ: «قەدىمقى تۈرك يېزىقىدىكى ھۆججەتلەردىن تاللانما».
⑳ «رەۋزە تۇسساپا»، 5 ـ توم.
㉑ «دوسسوننىڭ موڭغۇل تارىخى».

سەككىزىنچى باپ
موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار

بىرىنچى بۆلۈم ئۇيغۇر ئىدىقۇت ھاكىمىيىتىنىڭ يوقىلىشى

ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ھەر بىر سەھىپىسىدە ئىز قالدۇرۇپ كەتكەن قەدىمقى ئاسىيا كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىلىرى ئاپىرىدە بولغان جاي — ئىلمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى موڭغۇل دالاسىدا، 13 ـ ئەسىردە يېڭى بىر كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىۋى خەلق باش كۆتىرىپ چىقتى. كېيىنرەك باش كۆتىرىپ چىققان بۇ قەبىلىۋى خەلق ئۆزىنىڭ مىسلىسىز ھەربى مۇۋەپپەقىيەتلىرى بىلەن دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ھۆكۈمرانلارنى قاتتىق تەشۋىشكە سالدى ۋە ئالاقزادە قىلىۋەتتى. مانا بۇ چىڭگىزخان قۇرغان موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئىدى.

غالىپ موڭغۇل قوشۇنلىرى توزۇتقان چاڭ ـ توزاڭلار ئاسىيا ۋە ياۋروپا قۇرۇقلۇقلىرىنىڭ ئاسمىنىنى قاپلىدى. ئۇلۇغ ئوكيانىدا، دوناي دەرياسى ۋادىسىدا، ئوتتۇرا دېڭىز قىرغىقىدا ھەم ھىندى دەرياسى بويىدا موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ جەڭگە ئاتلانغان چاغدا كۆتەرگەن چۇقان ـ سۈرەنلىرى كۆكنى لەرزىگە كەلتۈردى، نۇرغۇن

ھەيۋەتلىك شاھ تاجلىرى يەرگە تاشلىنىپ، كىشىلەرنىڭ ئايىغى ئاستىدا دەسسەلدى، نۇرغۇن ئاۋات شەھەر- قەلئەلەر خارابىلىققا ئايلاندى، نۇرغۇن ئەيش- ئىشرەتكە بېرىلگەن تەكەببۇر ھۆكۈمرانلار قۇللۇققا چۈشۈپ قالدى، ياكى جېنىدىن جۇدا بولدى.

شۇڭا 13- ئەسىردە چىڭگىزخان بەرپا قىلغان موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تىلغا ئېلىنغان ھامان، كىشىلەر ھەممىدىن ئاۋال ئۇنىڭ قىرغىنچىلىق ۋە بۇزغۇنچىلىقلىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرىدۇ. بۇنىسى راست، ئەلۋەتتە. بۇ مەڭگۈ تازىلاپ چىقىرىۋەتكىلى بولمايدىغان تارىخىي داغ. لېكىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ چوڭقۇر ئەھمىيەتلىك تۆھپىلىرىمۇ بار. ئېلىمىزدىكى ھەرقايسى قېرىنداش مىللەتلەرنى ۋەتىنىمىزنىڭ 13- ئەسىردىكى تارىخىي پائالىيەتلىرىدە تېخىمۇ كەڭ تۈردە قاتنىشىش پۇرسىتى بىلەن تەمىنلىگەنلىكى — بۇنىڭ بىر تەرىپى.

موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئېلىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىۋى خەلقلەر قۇرغان بىر قاتار ھاكىمىيەتلەرنىڭ بىرى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ باشقا كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىۋى خەلقلەر، مەسىلەن، ھونلار، جوجانلار، سيانبېيلار، تۈركلەر، ئۇيغۇرلار، قىتانلار ۋە جورجىنلار قۇرغان ھاكىمىيەتلەردىن پەرقلىنىدىغان يېرى شۇكى، بىرىنچىدىن، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنى مىسلىسىز كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىش دائىرىسى ئېلىمىزدىكى ھەرقانداق سۇلالىنىڭكىدىن ئېشىپ كەتكەن. ئىككىنچىدىن، ئىمپېرىيىنىڭ ئۇلى ھەممىدىن ئاۋال ئېلىمىزنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلىرى ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا، مەسىلەن، موڭغۇل دالاسى، جۇڭغار ئويمانلىقى، تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە غەربىي شىمال ئېگىز-

لىگىدە قۇرۇلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ ئېلىمىزنىڭ ئەتراپىدىكى
رايونلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئاندىن ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا
كىرىپ، چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىرلىككە كەلتۈرگەن.

ئالدىنقى شارائىت ئېلىمىزدىكى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ۋەتىنى-
مىزنىڭ 13 ـ ئەسىردىكى تارىخىي پائالىيەتلىرىگە قاتنىشىشى ئۈچۈن
كەڭ ئىقبال ئېچىپ بەردى، كېيىنكى شارائىت قېرىنداش مىللەتلەر-
نىڭ ئىمپېرىيە قۇرۇلغاندىن باشلاپلا ئۆز رولىنى جارى قىلدۇرۇپ،
ئىمپېرىيىدە مۇھىم سىياسى ئورۇنغا ئىگە بولۇشى ئۈچۈن شەرت
ھازىرلىدى. بۇ، كۆپ مىللەتلىك، بىرلىككە كەلگەن ئۇلۇغ ۋەتىنى-
مىزنى بەرپا قىلىشتا غايەت زور تارىخىي ئەھمىيەتلىك ۋەقە ئىدى.
بۇ ۋەقەنىڭ تەسىرى دەۋر چەكلىمىسىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ
ئۆتۈپ، ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىدا روشەن ۋە چوڭقۇر ئىز قالدۇردى.

13 ـ ئەسىرنىڭ دەسلەپكى ئون يىلى ئاخىرلىشاي دەپ قالغاندا،
تۆرەلمە ھالىتىدە تۇرغان موڭغۇل ئىمپېرىيىسى چىڭگىزخاننىڭ رەھ-
بەرلىكىدە ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى شىمالدا سىبىرىيىدىكى بايقال
كۆلىگىچە، جەنۇپتا سەددىچىن سېپىلىنىڭ ئېتىگىگىچە، شەرقتە لياۋ-
دۇڭ يېرىم ئارىلىغىچە، غەرپتە ئالتاي تاغ تىزمىلىرىغىچە كېڭەيتتى.
بايلىق جەلپ قىلغان، غەلىبە رىغبەتلەندۈرگەن بۇ كۆچمەن
چارۋىچى قەبىلە ئۇزاق ئۆتمەيلا باياشات دېخانچىلىق رايونلىرىغا
كۆز تىكىشكە باشلىدى. جىن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىكى خۇاڭخې
دەرياسى ۋادىسى، غەربىي شيا (تاڭغۇتلار) ھۆكۈمرانلىقىدىكى غەر-
بىي شىمال رايونى ھەم ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان تارىم
ۋادىسى ئەتراپىدىكى رايونلار موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ يەنىمۇ كېڭەي-
مىچىلىك قىلىشىدا تۇنجى نىشان بولدى.

1. ئۇيغۇر ئىدىقۇت ھاكىمىيتىنىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىگە بېقىنىشى

چىڭگىزخان رەھبەرلىگىدىكى كەلگۈسى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈچى گويا تاغ ئىچىدىن ئېتىلىپ چىققان قىيانىدەك، شەرقتىن غەرپكە قاراپ ئۈركەشلەپ كېلىۋاتقان چاغدا، غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ كۈچى گويا سۈيى تارتىلغان دەرياغا ئوخشاش كۈندىن-كۈنگە قۇرۇپ كېتىۋاتاتتى. غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ سىياستى بارغانسېرى چىرىكلەشتى، دۆلەت غەزنىسى قۇرۇق قالدى، ھەربى قوشۇن چاك-چېكىدىن بۆسۈلۈشكە باشلىدى، كۈچلۈك تەختنى تارتىۋېلىشقا تەمشەلمەكتە ئىدى، خارەزىم، سەمەرقەنت قاتارلىق جايلاردىكى ئاقسۆڭەكلەر پۇرسەت كۈتۈپ تۇراتتى. دېمەك، بىر خىل داۋالغۇش تەشۋىشلىرى تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلار رايونىنى قاپلاپ كەتكەن ئىدى.

بۇ شارائىت ئۇيغۇر ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىگە غەربىي لياۋ سۇلالىسىدىن قۇتۇلۇش پۇرستىنى يارىتىپ بەردى. مىلادى 1209-يىلى، شجۇ ئۇيغۇرلىرى (بۇ مەزگىلدە ئىدىقۇت* دەپ ئاتىلاتتى) نىڭ سەركەردىسى بارچۇق ئارت تېكىن قوشۇن تارتىپ چىقىپ، غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ بۇ يەردە تۇرغۇزغان نازارەتچى ئەمەلدارىنى

* «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا ئىدىقۇت قوجۇ دۆلىتى كىنىزىنىڭ پەخرىي نامى دەپ ئىزاھلانغان. «جامىئۇت تاۋارىخ» ناملىق كىتاپتا ئىدىقۇت سۆزى بەخت ئاتا قىلغۇچى دەپ چۈشەندۈرۈلگەن. شۇڭا تېسىيلىك دوسسون ئىدىقۇت سۆزىگە تۈرك تىلىدىكى شاھ دىگەن سۆز دەپ تەرىپ بەرگەن.

ئۆلتۈرۈپ، غەربىي لياۋ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزدى.

تۇرپان ئويمانلىقىدا يۈز بەرگەن بۇ تاسادىپىي ئۆزگىرىش توغ-رىسىدىكى خەۋەر موڭغۇل دالاسىغا تارقالغاندا، چىڭگىزخان بۇ پۇر-سەتتىن پايدىلىنىپ، 1210-يىلى ئالپ ئوتوق ۋە دارباي ئىسىملىك ئىككى كىشىنى ئەلچى قىلىپ تۇرپان ئويمانلىقىغا ئەۋەتتى. بارچۇق ئارت تېكىن چىڭگىزخاننىڭ ئەلچىلىرىنى قىزغىن كۈتۈۋالدى ھەمدە ئۆز ئەلچىسىنى موڭغۇل ئەلچىلىرى بىلەن بىللە موڭغۇل دالاسىغا بېرىپ، چىڭگىزخاننى تاۋاپ قىلىشقا ۋە چىڭگىزخانغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى ئىزھار قىلىشقا ئەۋەتتى.

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا نەقىل كەلتۈرۈلگەن بارچۇق ئارت تېكىننىڭ چىڭگىزخانغا يوللىغان مەكتۇبىدا مۇنداق دېيىلگەن: "كەمىنىلىرى پادىشا ئالىيلىرىنىڭ قۇدرىتى ۋە ئەخلاقىدىن خەۋەر تاپقان ھامان، قىتان بىلەن بولغان قەدىناس دوستلۇقتىن ۋازكېچىپ، ئالىيلىرىغا ئارزۇيۇمنى ئىزھار قىلىشقا تەمشىلىۋاتقىنىمدا، پادىشا ئالىيلىرىنىڭ ئەلچىلىرى زېمىنىمىزغا قەدەم تەشرىپ قىلىپ كېلىپ قالدى. بۇندىن كېيىن، پۈتۈن پۇقرالىرىمنى باشلاپ خىزمەتلىرىنى قىلىشقا تەييارمەن"①.

1211-يىلى، بارچۇق ئارت تېكىن ئۆزى چىڭگىزخاننىڭ كېرو-لۈن دەرياسى بويىدىكى باش بارگاھىغا بېرىپ، چىڭگىزخاننى تاۋاپ قىلدى. چىڭگىزخان بارچۇق ئارت تېكىنگە نۇرغۇن سوغا ئىن-ئام قىلدى ۋە مەلىكە ئىلئالتۇننى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىشقا ماقۇل بولدى. شۇنداق قىلىپ، شىجۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بىلەن بولغان بېقىندىلىق مۇناسىۋىتى رەسمىي

ئورنىتىلدى*.

گاۋچاڭ دۆلىتىنىڭ چىڭگىزخانغا بېقىنغانلىقى موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئۈچۈنمۇ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈنمۇ، غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۈچۈنمۇ ئوخشاشلا چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە ۋەقە بولدى.

چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىنىڭ بويسۇنۇشى ئارقىسىدا، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تەسىر كۆچى تيانشاننىڭ جەنۇبىدا ئىستىراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان تۇرپان ۋادىسىغا يەتتى. شۇنىڭ بىلەن كۈچلۈك بېسىپ ياتقان تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي رايونىغا ھۇجۇم قىلىشتا ئەڭ يېقىن يولغا ئېرىشتى. بىرقانچە يىلدىن كېيىن، چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئىگىزلىكىنى بويسۇندۇرۇشى، ئەمىلىيەتتە، مۇشۇ يەردىن باشلاندى.

ئۇيغۇرلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى قۇدرەتلىك تايانچ بولغانلىقتىن، ئۇلار ھېچبىر ئىككىلەنمەستىن غەربىي لياۋ سۇلالىسىدىن ئايرىلىپ چىقتى. چىڭگىزخان ئوچۇق-ئاشكارا ئىدىقۇت تەرەپتە تۇرغانلىقتىن، مەيلى كۈچلۈك بولسۇن، مەيلى خارەزىم شاھى بولسۇن، ھېچقايسىسى ئۆز ۋاقتىدا غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ زېمىنى بولغان بۇ رايوننى قايتا بويسۇندۇرۇشقا جۈرئەت قىلالمىدى.

* شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، شىجۇ ئۇيغۇرلىرى دېگەن سۆز يازما تارىخىي ھۆججەتلەردە يوقاپ كەتكەن. خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلەردە ئۇلار قوجۇ (گاۋچاڭ دۆلىتى) ياكى 畏兀儿 دەپ ئاتالغان. ئۇيغۇرچە ماتېرىياللاردا ۋە باشقا ئىسلام مەملىكەتلىرىنىڭ يازما تارىخىي ھۆججەتلىرىدە ئۇلار ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى دەپ ئاتالغان.

غەربىي لياۋ سۇلالىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىدىقۇتنىڭ باشلامچى بولۇپ بۆلۈنۈپ چىققانلىقى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنى بېزەپ تۇرغان پەردىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ كۈندىن-كۈنگە زەئىپلىشىۋاتقان ماھىيىتىنى ئاشكارىلاپ، باشلانغىنىغا خېلى ئۇزاق بولغان داۋالغۇشلىرىنى كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. دەرۋەقە، ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا بۇ ھال غەربىي لياۋ سۇلالىسى زىمىنى دائىرىسىدە دەھشەتلىك ھالقىسىمان ئىنكاس قوزغىدى. ماۋۇرائۇننەھر رايونى غەربىي لياۋ سۇلالىسىدىن بۆلۈنۈپ چىقتى. جىلۇگۇنىڭ ئۆزى كۈچلۈككە ئەسىر چۈشتى، شۇنىڭ بىلەن غەربىي ليا ۋسۇلالىسى ئەمەلىيەتتە گۇمران بولدى.

ئىدىقۇتنىڭ چىڭگىزخانغا بېقىنغان ۋاقتى دەل چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى سىرتقا كېڭەيمىچىلىك قىلىشنى باشلىغان مەزگىل ئىدى. شۇڭا ئۇ چىڭگىزخاننىڭ تارىخىي ھاياتىدا ئەڭ كۆپ مۇنازىرە قوزغىغان پائالىيەتلىرىگە — ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئىگىلىگە قىلغان ھەربىي يۈرۈشلىرىگە قاتنىششقا نائىل بولدى.

1219-يىلى، چىڭگىزخان يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇننى باشلاپ، ئېرتىش دەرياسى بويىغا كەلگەندە، ئىدىقۇت ۋاكى بارچۇق ئارت تېكىن ئون مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر قوشۇننى باشلاپ، موڭغۇل قوشۇنىغا قوشۇلدى. يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇن سىر دەرياسى ۋادىسىغا يېتىپ بارغاندا، ئۇيغۇر قوشۇنى چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جوجىنىڭ قوماندانلىقىغا ئاجرىتىپ بېرىلدى، شۇنداق قىلىپ، ئۇيغۇر قوشۇنى سىر دەرياسى سېپىدىكى سىگناخ قەلئەسى، ئۆزكەنت قەلئەسى، ئىشناس قەلئەسى، خوجەند قەلئەسى، يېڭى كەنت قەلئەسى قاتارلىق جايلاردا بولغان ئۇرۇشلارغا قاتناشتى. جوجى

ئىستىلا قىلغان بۇ زېمىننى چىڭگىزخان كېيىن جوجىغا سۇيۇرغال قىلىپ ئاجرىتىپ بەردى. كېيىنكى چاغلاردا پۈتكۈل روسىيە ۋە شەرقىي ياۋروپاغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان ئالتۇن ئوردا خاندانلىقى ئەنە شۇ جوجىنىڭ سۇيۇرغالىدىن تۆرىلىپ چىققان ئىدى.

موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ سىر دەرياسى ۋادىسىدىكى جەڭلەردە كۆرسەتكەن ئىپادىسىگە يۈكسەك باھا بېرىپ، ئۇلارنى "ئىنتىزامى قاتتىق، ھەممە يەردە غالىپ" دەپ مەدھىيىلىگەن②.

سىر دەرياسى ۋادىسىدىكى ئاخىرقى جەڭ بولغان يېڭى كەنت جېڭى تۈگەپ، جوجى قوماندانلىقىدىكى قوشۇن چىڭگىزخاننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن جەنۇپقا يۈرۈش قىلىپ، خارەزىم قەلئەسىگە يۈزلەنگەندە، ئۇيغۇر قوشۇنىنىڭ ئۆز يۇرتىغا قايتىشىغا رۇخسەت قىلىنىپ، تۈركمەن قوشۇنى ئۇلارنىڭ ئورنىدا خارەزىم قەلئەسىگە تارتىلدى، لېكىن تۈركمەن قوشۇنى خارەزىمگە كېتىۋېتىپ توپىلاڭ كۆتۈرگەنلىكتىن، ئۆز يۇرتىغا قايتىشقا رۇخسەت قىلىنغان ئۇيغۇر قوشۇنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەڭ ئاخىرقى جەڭ بولغان خارەزىم جېڭىگە قاتناشتۇرۇلدى. ئالتە ئاي داۋام قىلغان خارەزىم جېڭىدە موڭغۇل قوشۇنلىرى قاتتىق چىقىم تارتتى. موڭغۇل قوشۇنى تەرەپتە تۇرۇپ خارەزىم جېڭىگە قاتناشقان ئۇيغۇر قوشۇنىمۇ شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئېغىر چىقىم تارتتى.

خارەزىم قەلئەسىدىكى جەڭ تۈگەش بىلەنلا، موڭغۇل قوشۇنلىرى سەمەرقەنتكە توپلىنىپ، ئىران ئېگىزلىكىدە خارەزىم شاھىنى قوغلاپ ماڭغان تارماق قوشۇننىڭ جەڭ نەتىجىسىنى كۈتۈپ تۇردى. 1220-يىلى چىڭگىزخان ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ئىران ئېگىزلىكىگە ھۇجۇم

قىلىشنى قارار قىلغاندا، ئۇن مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر قوشۇنىنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان ھالدا يېڭى ئاساسىي قوشۇن تەشكىللەندى. شۇنداق
قىلىپ، بارچۇق ئارت تېكىن قوماندانلىغىدىكى ئۇيغۇر قوشۇنى
موڭغۇل قوشۇنى بىلەن بىللە ئىران ئىگىزلىگىگە كىردى.

ئىران ئىگىزلىگىدە ئۇيغۇر قوشۇنى تولىنىڭ قوماندانلىغىدا بولۇپ،
مەرۋى، نىشاپور، ئېلا قاتارلىق قەلئەلەردە ئېلىپ بېرىلغان جەڭ-
لەرگە قاتناشتى.

غەربىي سەپتىكى جەڭلەر ئىران ئىگىزلىگىدە بولغان جەڭلەر
ئىچىدە ئەڭ دەھشەتلىكى بولغان ئىدى، شۇڭا، جۇڭگو ۋە چەتئەل-
لەرنىڭ تارىخىي ھۆججەتلىرىدە بۇ جەڭلەر توغرىسىدا تەپسىلى
مەلۇماتلار قالدۇرۇلغان. بولۇپمۇ نىشاپور ۋە مەرۋىدىكى قىرغىنچىلىق
چىڭگىزخاننىڭ غەرپكە يۈرۈش قىلغاندىن كېيىنكى زوراۋانلىقىنى
ئەڭ يۇقۇرى باسقۇچقا كۆتەردى. موڭغۇل قوشۇنى بىلەن بىللە
نىشاپور ۋە مەرۋى قاتارلىق جايلاردا ئۇرۇش قىلغان ئۇيغۇر قوشۇ-
نىمۇ، شۈبھىسىزكى، كىشىنى يىرگىندۈرىدىغان بۇ زوراۋانلىقلارغا
قاتناشتى.

1206-يىلدىن باشلاپ ھېساپلىغاندا، 20 يىلغىمۇ يەتمىگەن
ۋاقىت ئىچىدە، چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ زېمىنى
توپ-توغرا ئۈچ ھەسسە كېڭەيگەن. شەرقتە جىن سۇلالىسى موڭ-
غۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بېسىمى تۈپەيلىدىن ئاللىبۇرۇن موڭغۇل دالا-
سىدىن چېكىنىپ چىقىش بىلەنلا قالماي، بەلكى 1214-يىلى ئۆز
پايتەختىنى دادۇ (بۈگۈنكى بېيجىڭ) دىن بىيەنجىڭ (بۈگۈنكى خېنەن
ئۆلكىسىنىڭ كەيفېڭ شەھىرى) گە كۆچۈرۈپ كەتتى. خۇاڭخې
دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى زېمىنلار ئەمەلىيەتتە تۈگەل موڭغۇل ئىمپې-

رىيىسىنىڭ دائىرىسىگە كىرىپ قالىدى. غەرپتە كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالى ۋە غەربىدىكى قىپچاق ئوتلىقى، ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى، ھىندى دەرياسىنىڭ غەربىدىن تارتىپ قەزۋىن قەلئەسىنىڭ شەرقىدىچە بولغان ئوتتۇرا ۋە شەرقىي ئىران ئىگىزلىكمۇ قانلىق پاجىئەلەردىن كېيىن موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلاندى.

چىڭگىزخان ئىستىلا قىلغان بۇ كەڭ زېمىننى ئۆز پەرزەنتلىرى ۋە تۆھپىكار ئەمەلدارلىرىغا تەقسىم قىلىپ بەردى، ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونى قاپ ئوتتۇرىسىدىن ئاجرىتىلىپ، تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي رايونلىرى چاغاتايغا سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلدى، بۇرۇنقى شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ھاكىمىيىتى باشقۇرۇۋاتقان رايون پەۋقۇلئاددە ھاكىمىيەت گەۋدىسى سۈپىتىدە ساقلاپ قېلىندى. بۇنىڭ تېگى-تەكتىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس. ئىدىقۇت موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بەرپا بولۇشىدا كونكرېت تۆھپە ياراتقانلىقى ئۈچۈن، سۇيۇرغال قىلىنغان زېمىنلار گىرەلەشىپ كەتكەن شۇ مەزگىلدە ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىنى ئۆز پېتىچە ساقلاپ قالدى.

مۇشۇ دائىرىدە ياشاۋاتقان ئۇيغۇرلارنىڭ داھىسى داۋاملىق ھالدا ئىدىقۇت دېگەن نامنى قوللاندى ھەمدە قوچۇ (بۈگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ تۇرپان ناھىيىسىدىكى قاراخوجا)نى پايتەخت قىلدى، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بۇ يەرگە پەقەت بىر نەپەر دارغاچىنى نازارەت قىلىپ تۇرۇشقىلا ئەۋەتتى③.

چىڭگىزخان غەرپكە يۈرۈش قىلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، تىلغا ئېلىشقا ئەرزىمەيدىغان بىر ۋەقەنى بانا قىلىپ، غەربىي شيا (تاڭغۇتلار)غا يەنە بىر قېتىم ئۇرۇش قوزغىدى. بۇنىڭ بىلەن

ئۇرۇش رايونى بۈگۈنكى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شىنىڭ شەھىرى ئەتراپىغىچە كېڭىيىپ، ھازىرقى گەنسۇ، چىڭخەي ئۆلكىلىرىنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرى ئۇرۇش ئوتىدا قالدى.

ئىدىقۇت ۋاڭى بارچۇق ئارت تېكىن بۇيرۇقىغا بىنائەن ئون مىڭ كىشىلىك ئۇيغۇر قوشۇنىنى باشلاپ، چىڭگىزخاننىڭ ھاياتىدىكى بۇ ئەڭ ئاخىرقى جەڭگە قاتناشتى. بۇ ئۇيغۇرلارنىڭ 9-ئەسىردە غەربكە كۆچكەندىن كېيىن، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدىكى ئۇرۇشلارغا تۇنجى قېتىم ئارىلىشىشى ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىغا قوزغىغان ئۇرۇشىنىڭ ئۈزلۈكسىز كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر قوشۇنى ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ، سىچۇەن ئويمانلىقى، چاڭجياڭ دەرياسى ۋادىسى، جەنۇبىي جۇڭگو ۋە شىزاڭ ئېگىزلىكىدە جەڭگە قاتنىشىپ، 13-ئەسىردە ۋەتىنىمىز تارىخىدا كۆرۈلگەن بۇ غايەت زور ئۆزگىرىشلەرگە پائال ۋە كەڭ تۈردە قاتناشتى.

ئۇستى-ئۇستىلەپ بولۇۋاتقان ھەربىي ھەرىكەتلەر ئۇيغۇرلارنىڭ ئىمپېرىيىدىكى سىياسىي ھاياتتا تۇتقان ئورنىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتتى، ئۇيغۇرلار مۇھىم بىر كۈچكە ئايلاندى. تۆۋەندە بايان قىلىنىدىغان قەۋەلەر بىزنى بۇ جەھەتتىكى پاكىتلار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئىمپېرىيىنىڭ ئۈچىنچى ئەۋلات خانى كۇيۇك ئۆلگەندىن كېيىن، خانلىققا كىم ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسى تۇنجى قېتىم ئىمپېرىيىنىڭ سىياسىي ھاياتىدا ئەڭ زور مەسىلە بولۇپ قالدى، بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئوغۇتاي تەرەپدارى ۋە تولى تەرەپدارى بارلىققا كەلدى. چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلاتلىرى ھەممىدە ئىمپېرىيىگە تەۋە جايلارنىڭ ھەممىسى بۇ ماجىراغا چېتىلدى. ئىدىقۇت بولسا ئوغۇتاي تەرەپدارى

بولدى.

خان تەختى ئۇن يىل بوش تۇرۇپ، 1251 - يىلىغا كەلگەندە، ياۋروپاغا يۈرۈش قىلغان باتۇنىڭ قوللىشى بىلەن، تولىنىڭ ئوغلى مونكە خانلىق تەختىگە چىقتى. مونكە ئىلىمزىنىڭ خەنزۇچە تارىخىي ھۆججەتلىرىدە شيەنزۇڭ دەپ ئاتالغان.

2. ئىدىقۇت ھاكىمىيىتىنىڭ پەيدىن - پەي يوقىلىشى

مونكە ھوقۇق يۈرگۈزگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ سىياسى رەقىپلىرىنى كەڭ تۈردە تازىلىدى، ئوغوتاي تەرەپدارلىرىنى جۇملىدىن كويۇكنىڭ خوتۇنىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا، مونكەنىڭ ئۆز رەقىپلىرىنى تازىلاش ھەركىتى تۈرپان ئويمانلىقىغىچە كېڭەيدى. بارچۇق ئارت تېكىننىڭ ئوغلى سالىندى تېكىن ئۆز ۋاقتىدا ئوغوتاي تەرەپدارى بولغاچقا، 1252 - يىلى مونكە ئۇنى قوجۇدىكى مۇسۇلمانلارنى يوقاتماقچى دىگەن بەتنام بىلەن قەتلى قىلدى④.

بۇ مەزگىلدە يۈز بەرگەن يەنە بىر ۋەقە شۇكى، ئىدىقۇت ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئورنىدىن پەيدىن - پەي مەھرۇم قالدى، ئۆز زىمىنىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىدىن — گەرچە ئۇ ئىنتايىن چەكلىك ھوقۇق بولسىمۇ — ئايرىلىپ قېلىپ، پەقەت ئىدىقۇت دىگەن نامنىلا ساقلاپ قالالىدى.

مونكە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، ھوقۇقنى قەتئى مەركەزلەشتۈرۈپ، يەنجىڭ (ھازىرقى بېيجىڭ) ۋە بېشبالىق (ھازىرقى جىمسار)تا يەنجىڭ مۇۋەققەت ۋەزىر مەھكىمىسى ۋە بېشبالىق مۇۋەققەت ۋەزىر مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، ئۇلارنى ئىمپې-

رىيە باش مەمۇرى ئاپپاراتىنىڭ ۋاكالەت ئورگانلىرى قىلدى، موڭغۇل
دالاسىدىن باشقا جايلارنى بۇ ئىككى ئورگاننىڭ باشقۇرۇشىغا قويدى.
بېشبالىق مۇۋەققەت ۋەزىر مەھكىمىسىنىڭ باشقۇرۇش دائىرىسىگە
تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى ھەم ئىران ئىگىزلىكى ئاجرىتىپ
بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، مونكە ئىمپېرىيىسىنىڭ پايتەختىدە
پارس رايونى مىرزىسى، خەنزۇ رايونى مىرزىسى ۋە ئۇيغۇرلار
رايونى مىرزىسى قويدى. ئۇيغۇرلار رايونى مىرزىسى مەخسۇس
ئۇيغۇرلار بىلەن ئىمپېرىيىنىڭ مەركىزى ئوتتۇرىسىدىكى خەت-ئالاقە
ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى.

روشەنكى، ئىمپېرىيە بىر قاتار تەدبىرلەر، جۈملىدىن سالىندى
تېكىنىڭگە ئۆلۈم جازاسى بېرىشكە ئوخشاش تەدبىرلەر ئارقىلىق
ئۇيغۇرلار رايونىنى پۈتۈنلەي ئۆزىنىڭ بىۋاستە ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا
قويدى.

مونكەدىن كېيىن ئىمپېرىيىنىڭ ھۆكۈمرانلىق تەبىقىسىدە ۋارىس-
لىق ھوقۇقى مەسىلىسىدە تۈنجى قېتىم ئاشكارا قوراللىق توقۇنۇش
بولدى. 1260-يىلى قۇبلاي كەيپىڭدە ئۆزىنى خان دەپ جاكالى-
غاندا، ئۇنىڭ ئىنىسى ئارىق بۇغا ئۇنىڭدىن خانلىق ئورنىنى تالاشتى.
ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇش ناھايىتى چوڭ دائىرىدە تەسىر قوز-
غاپ، چىڭگىزخاننىڭ ھەممە ئەۋلادلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرى-
جىدە بۇنىڭغا چېتىلدى، نەتىجىدە ئۇرۇش ئوتى موڭغۇل دالاسى-
دىن تاكى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغىچە يېيىلدى⑤.

1264-يىلى، ئارىق بۇغا قۇبلايغا تەسلىم بولدى. لېكىن ئانچە
ئۇزاق ئۆتمەيلا تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئۇرۇش ئوتى قايتى-
دىن لاۋۇلدىدى. ئۇرۇشنىڭ پارتلىشىغا يەنىلا ھوقۇق تالىشىش

سەۋەپ بولغان ئىدى، بۇ قېتىم قۇبىلاي بىلەن خانلىق تالاشقان كىشى ئوغوتاينىڭ ئەۋلادى قايدۇ ئىدى. قايدۇنى چاغاتاينىڭ ئەۋلادى دوئا قوللىدى.

تىيانشاننىڭ شىمالىدىكى ئىمىل دەرياسى ۋادىسى ئوغوتاي ئەۋلاتلىرىنىڭ بارگاھى بار جاي ئىدى، تىيانشاننىڭ جەنۇبى چاغاتاينىڭ سۇيۇرغالى ئىدى. سۆزسىزكى، قايدۇ بىلەن دوئا بۇ جايلاردا مۇتلەق ئۈستۈنلۈككە ئىگە ئىدى. شۇڭا، قۇبىلاينىڭ تىيانشاننىڭ شىمالىدا تۇرغۇزغان بىرقانچە يۈز مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ناھايىتى تېزلا يەر بىلەن يەكسان بولدى. قۇبىلاينىڭ يۈەن سۇلالىسى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ زېمىندىن ئايرىلىپ قالدى.

1275 ـ يىلى، دوئا قوماندانلىقىدىكى 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئىدىقۇتنىڭ پايتەختى قوجۇنى قورشىۋالدى. ئىدىقۇت ۋاڭى قۇچىغار سېپىلگە تايىنىپ قاتتىق قارشىلىق قىلدى. ئۇرۇش ئالتە ئاي داۋام قىلدى، دوئا ئاخىر قەلئەنى تاشلاپ چېكىنىپ كەتتى⑥.

قوجۇ جېڭىنىڭ پۈتكۈل ئەھمىيىتى شۇكى، ئىدىقۇت قۇبىلاينىڭ يۈەن سۇلالىسى ئۈچۈن تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا بىر پارچە زېمىننى ساقلاپ قالالىدى. كېيىن ئىدىقۇت ۋاڭى قۇچىغار كەيپىڭگە بېرىپ قۇبىلاينى زىيارەت قىلغاندا، قۇبىلاي ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى قىزغىن ماختىدى.

ئوغوتاي ۋە چاغاتاي ئەۋلاتلىرىدىن ئۆزىنى يىراق تۇتۇش ئۈچۈن، قۇبىلاينى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن، قۇچىغار ئۆزىنىڭ تۇرار جايىنى تۇرپان ئويمانلىقىدىن قۇمۇلغا كۆچۈردى. لېكىن قۇچىغارنىڭ بۇ ئۈمىدى تېزلا بەربات بولدى. قايدۇنىڭ قوشۇنلىرى شىمالدىن كېلىپ قۇمۇلنى ئالدى، قۇچىغار ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى.

ئۇنىڭ ئوغلى نىيۇردىن تېكىن بىر قىسىم ئۇيغۇر پۇقرالىرى ھەم قالدۇق قوشۇنىنى باشلاپ پانا ئىزدەپ جىيا يۇگۇەنگە بارغاندا، يۈەن سۇلالىسى ئۇلارنى يۇڭچاڭ (بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ۋۇۋېي تەۋەسىدە)گە ئورۇنلاشتۇردى⑦.

1279-يىلى، قۇبىلاي جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى يوقىتىپ، ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنى بىرلىككە كەلتۈردى، بۇ غايەت زور غەلىبە قۇبىلاينىڭ يۈەن سۇلالىسىنى كۈچەيتتى. نەتىجىدە، ئۇنىڭ بىلەن رەقىبلەشكۈچى كۈچلەر بىر ئاز بولسىمۇ ئۆزلىرىنى تۇتۇۋېلىشقا مەجبۇر بولدى، ھەتتا دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۆز ئالدىغا دۆلەت قۇرۇۋالغان چىڭگىزخاننىڭ ئەۋلاتلىرى، جۈملىدىن قايدۇ، دۇئالارمۇ قۇبىلاينىڭ باش خانلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى، مەيلى قايسى جەھەتتە بولمىسۇن، قۇبىلاينىڭ خانلىق ئورنى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھمىيىتىنى يوقاتتى، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئەمەلىيەتتە بۆلۈنۈپ كەتتى، ئىران ئىگىزلەگىدىكى ئىلخان خاندانلىقى ۋە ۋولگا دەرياسى ۋادىسىدىكى ئالتۇن ئوردا خاندانلىقى ئىسمى-جىسمىغا لايىق مۇستەقىل ھاكىمىيەتلەرگە ئايلاندى، ئۆز ئەجداتلىرىغا بولغان سېغىنىشنى ھېساپقا ئالمىغاندا، ئۇلار ھاكىمىيەت قۇرۇلمىسى، ھەتتا ئاڭ-پىكىر ۋە تىل جەھەتتىمۇ بىر بىرىدىن پەرقلىنىدىغان بولۇپ قالغان ئىدى. قايدۇ، دۇئا باشلىق ئوغوتاي، چاغاتاي ئەۋلاتلىرى روشەن ئالامەتلىك مۇستەقىل ھاكىمىيەتلەرنى قۇرمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ زېمىنلىرى قۇبىلاينىڭ يۈەن سۇلالىسى تەرىپىدىن يات رايونلار دەپ قارالدى. بۇ نۇقتا يۈەن سۇلالىسىنىڭ بىر قاتار سىياسەتلىرىدە ئېنىق ئەكس ئەتتى. 1280-يىلى، يۈەن سۇلالىسى بېشبالىقتا "بېشبالىق دۇخۇ

مەھكىمىسى" تەسىس قىلىپ، ئۇنىڭغا ئوردا تەپتىش بېگى — مەركىزىي تەپتىش ئورگىنى — نىڭ بىر قىسىم ھوقۇقىنى بەردى. 1283-يىلى، يۈەن سۇلالىسى يەنە بېشبالىق ۋە قاراخوجىدا ئايغاقچى ئىدارىلىرى تەسىس قىلىپ، تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى ھەربى، مەمۇرى ئىشلارنى بۇ ئورگانلارغا تاپشۇردى. بۇنىڭ بىلەن بېشبالىق ئايغاقچى ئىدارىسى تيانشاننىڭ شىمالىي رايونىنىڭ ھەربى ۋە مەمۇرى ئىشلىرىنى، قاراخوجا ئايغاقچى ئىدارىسى تيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونىنىڭ ھەربى ۋە مەمۇرى ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا باشلىدى. دېمەك، يۈەن سۇلالىسى، ئەمىلىيەتتە، تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىن باشقا رايونلارغا بولغان تىزگىنلەش ھوقۇقىدىن ۋازكەچتى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا، ئوغوتاي، چاغاتاي ئەۋلاتلىرى تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قاتتىق تالىشىپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ كۈچىنى جۇڭغار ئويمانلىقىنىڭ شەرقىغە سىقىپ چىقارغاندا، ئوغوتاي، چاغاتاي ئەۋلاتلىرىنىڭ شەرققە كېلىشىنى توسۇش ئۈچۈن، يۈەن سۇلالىسى تيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونىغا بولغان تىزگىنلەشنى يەنىمۇ كۈچەيتىپ، كوسەن (بۈگۈنكى كۈچار) دە "كوسەن ئايغاقچى ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسى"، ئۇدۇن (بۈگۈنكى خوتەن) دا "ئۇدۇن ئايغاقچى ئەمىرلەشكەر مەھكىمىسى" تەسىس قىلىپ، تارىم ۋادىسىنى بويلاپ مۇكەممەل ھەربى، مەمۇرى ئاپپاراتلارنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى⑧.

ھەربى، مەمۇرى ئاپپاراتلاردىن باشقا، يۈەن سۇلالىسى يەنە تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالدا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تەدبىرلىرىنى يولغا قويدى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ بەلگىلىمىسىگە ئاساسەن، ھەممىدىن ئاۋال بېشبالىق، ئالمىلىق (بۈگۈنكى قورغاس)، كوسەن، خوتەن

قاتارلىق جايلاردا تۇرۇشلۇق قوشۇنلار شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. كېيىن ھەرقايسى جايلاردا تۇرۇشلۇق قوشۇنلاردىن بىر قىسىم ئەسكەر ئاجرىتىلىپ، چەرچىن (چەرچەن)، ئىلى، قەشقەر، قۇمۇل، بېشبالىق، خوتەن قاتارلىق جايلاردا مەخسۇس بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، دىخانچىلىق قىلىشقا سېلىندى. خوتەندە دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئەسكەر-لەر 300دىن، بېشبالىقتا دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان ئەسكەر-لەر 1000دىن ئاشىدۇ.

يۈەن سۇلالىسى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش كۆلىمىنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيتىپ، كېيىنكى كۈنلەردە پۇقرالار ئۈچۈنمۇ مەخسۇس بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان سورۇنلارنى راسلىدى، مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن تىيانشاننىڭ شىمالىي ئېتىكىگە كۆچۈرۈلۈپ، دىخانچىلىق قىلدۇرۇلغان ئۇيغۇر پۇقرالىرى 3000 ئائىلىدىن ئاشتى. 1293-يىلى خوتەن ۋە قەشقەردە 1500 ئائىلىلىك قول ھۈنەرۋەن بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، دىخانچىلىق بىلەن شۇغۇللى-نىشقا مۇقىملاشتۇرۇلدى[9].

بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەيدانلىرى ۋە بۇ ئىشقا قاتناشتۇرۇلغان كىشىلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇلارنىڭ مالىيە كىرىم-چىقىمى، جابدۇقلىنىشى ۋە تەمىنات-لاۋازىماتلىرى مەخسۇس بىر مەمۇرى كەسىپ بولۇپ شەكىللەندى. بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى بىر تۇتاش باشقۇرۇش ئۈچۈن، يۈەن سۇلالىسى بېشبالىقتا يەنە "بېشبا-لىق ئەمىر لەشكەر مەھكىمىسى" تەسىس قىلدى.

روشەنكى، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش تەدبىرى بىۋاستە ھەربى مەق-سەت ئۈچۈن يولغا قويۇلغان. كونكرېت قىلىپ ئېيتقاندا، يۈەن

سۇلالىسىنىڭ بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، دېخانچىلىقنى يولغا قويۇشتىن مەقسىدى: بىرىنچى، ئىستىراتېگىيىلىك قاتناش تۈگۈنلىرىدە زۆرۈر ياردەمچى كۈچنى سەرەمجانلاشتۇرۇش، ئىككىنچى، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنىڭ ئۆزىدە ھەربىي ئوزۇق-تۈلۈك راسلاپ، تېخىمۇ كۆپ دالا ئۇرۇشى قىسىملىرىنىڭ بۇ رايونلاردا ئۇزاققىچە تۇرۇشى ئۈچۈن ئەڭ ئەقەللى ماددى شارائىت يارىتىشتىن ئىبارەت ئىدى.

ھەربى ئەسلىھەلەرنىڭ تەركىۋىي قىسمى سۈپىتىدە، يۈەن سۇلا-لىسى ئۇيغۇرلار رايونلىرىدا يەنە كەڭ كۆلەمدە ئۆتەڭ قۇردى. ئۆتەڭ تۈزۈمى چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بىلەن تەڭ ئەۋج ئالغان ئىدى. مەلۇم ئارىلىقتا بىرى بولغان ئۆتەڭلەردىن تەركىپ تاپقان قاتناش لىنىيىلىرى چۆل-باياۋانلار، دەريا-ئېقىنلار-دىن ئۆتۈپ، ئىمپېرىيىنىڭ مەركىزىگە سوزۇلغان. ئۆتەڭلەرگە ئىككى ۋەزىپە يۈكلەندى: بىرى، خەت-ئالاقىلەرنى يەتكۈزۈش، بۇ ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى ئىدى، يەنە بىرى، يولۇچى، سودىگەرلەرنى نازارەت قىلىش.

يۈەن سۇلالىسى تارىم ۋادىسىنى بويلاپ 19 ئورۇندا ئۆتەڭ قۇرۇپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونلىرىنى ئىشەنچلىك قاتناش لىنى-يىلىرى ئارقىلىق بىر بىرىگە چېتىپ، مۇداپىئە قوشۇنلىرى ۋە بوز-يەر ئۆزلەشتۈرۈپ، دېخانچىلىق قىلىدىغان قوشۇنلىرى بىلەن بىللە يۈەن سۇلالىسىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى مۇكەممەل مۇداپىئە سىستېمىسىنى ھاسىل قىلدى.

شۇ مەزگىللەردە ئىدىقۇت دۆلىتى تەدرىجىي يوقىلىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرمەكتە ئىدى، ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ يوقىلىش جەريا-

نىنى بايان قىلىش ئۈچۈن، پىكرىمىزنى 13-ئەسىرنىڭ 80-يىل-
لىرىدا قۇچىغارنىڭ قۇمۇلدا ئۆلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئوغلى نيۈرىن
تېكىننىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى باشلاپ، جىيايۈگۈەنگە كىرگەن
مەزگىلىگە توغرىلاشقا توغرا كېلىدۇ.

ئەمەلىيەتتە، قۇچىغار تۇرپان ئويمانلىقىدىن قۇمۇلغا كۆچۈپ
كېتىش بىلەنلا ئىدىقۇت دۆلىتى بىر ھاكىمىيەت گەۋدىسى بولۇشتىن
قالغان ئىدى، ئىدىقۇت دۆلىتىنىڭ زېمىنلىرى بولسا بۇنىڭدىن خېلى
بۇرۇنلا قىيان سۇدەك يامراپ كەتكەن ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدە
غەرق بولۇپ كەتكەن ئىدى.

نيۈرىن تېكىن توغرىسىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار بىزگە شۇنداق
مەلۇمات بېرىدۇكى، كېيىنكى يىللاردا، نيۈرىن تېكىن ئىناۋەتلىك
تۆرە، باش مىرزا مەمۇرى ئىشلار مۇپەتتىشى قاتارلىق ئۇنۋانلار
بىلەن قوشۇن باشلاپ شىزاڭغا بېرىپ، بۇ يەردە يۈەن سۇلالىسىگە
قارشى كۆتىرىلگەن توپىلاڭنى تىنجىتقان، توپىلاڭ تىنجىتىلغاندىن
كېيىن، نيۈرىن تېكىن تۈبۈت ئايغاقچى ئامبىلى بولۇپ تەيىنلىنىپ،
شىزاڭدا تۇرغان.

يۈەن ۋۇزۇڭ (قاسان) (1308 — 1311-يىللار خان بولغان)
دەۋرىدە نيۈرىن تېكىن يارلىققا بىنائەن شىزاڭدىن قايتىپ كەلگەندە،
ئۇنىڭغا رەسمىي "ئىدىقۇت" دىگەن نام بېرىلىپ، ئالتۇن تامغا تاپ-
شۇرۇلغان. شۇ كەمگىچە نيۈرىن تېكىن 20 يىلدەك ھاياتىنى
شىزاڭدا ئۆتكۈزگەن. نيۈرىن تېكىننىڭ شىزاڭ رايونىدىكى پائالى-
يىتى توغرىسىدا «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا مۇنداق دىيىلگەن:
"ئۇ قەھرىلىك، ئەخلاقلىق، ئوچۇق كۆڭۈل، لەۋزىدە تۇرىدىغان
ئادەم بولغانلىقتىن، قاراقچىلار تۈگىتىلگەن، خەلق ئەمىن بولغان."

نىيۇرىن تىكىننى يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى ياخشى
كۆرگەنلىكتىن، ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، ئۇنىڭغا باباچا ۋە ئۇلاد-
جىن ئىسىملىك ئىككى مەلىكە ياتلىق قىلىنغان، باباچادىن تىمۇربۇغا
تۇغۇلغان.

بۇ ۋاقىتتا، تىيانشاننىڭ جەنۇبى پۈتۈنلەي چاغاتاي خاندانلىقى-
نىڭ ئىلكىگە ئۆتۈپ كەتكەنلىكتىن، نىيۇرىن تىكىننىڭ ئىدىقۇتلۇق
ئاپپاراتى يەنىلا يۇڭچاڭدا بولۇپ، قوچۇ رايوننىڭ ئىشلىرىنى يىراقتا
تۇرۇپ باشقۇرغان.

يۈەن رېنزۇڭ (1312 ـــ 1320-يىللار خان بولغان) نىيۇرىن
تىكىنگە گاۋچاڭ ۋاڭى دەپ نام بېرىپ، شۇنىڭغا مۇناسىپ ئالتۇن
تامغا تاپشۇرغان، بىز «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا پۈتۈلگەن:
”ئۇنىڭ ۋاڭلىق تامغىسى ئىچكى ۋىلايەتلەرگە ئىشلىتىلىدۇ، ئىدىقۇت-
لۇق تامغىسى ئۇيغۇرلار رايونىغا ئىشلىتىلىدۇ“ دېگەن مەلۇماتتىن
نىيۇرىننىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ئىشلارنى يىراقتا تۇرۇپ باشقۇر-
غاندىن تاشقىرى، خېشى رايونىدىمۇ مەمۇرى ئەمەلدارلىق ۋەزىپىسىنى
ئۆتىگەنلىكىنى بىلىۋالدۇق.

نىيۇرىن تىكىندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى تىمۇر بۇغا گاۋچاڭ
(ئىدىقۇت) ۋاڭى بولدى. ئۇنىڭ مەمۇرى ئاپپاراتى يەنىلا يۇڭچاڭدا
بولدى. گاۋچاڭ ۋاڭى بولۇشتىن ئىلگىرى، تىمۇر بۇغا باش سەر-
تاپ، ئەمىرلەشكەر، دارغاچ قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن، گاۋچاڭ
ۋاڭلىقىغا تەيىنلەنگەندىن كېيىنمۇ، ئۇ گەنسۇ رايونىدا ھەربى مەن-
سەپتە بولغان ئىدى. مۇشۇ سەۋەپتىن، گاۋچاڭ ۋاڭى دېگەن
ئۇنۋاننىڭ ئەھمىيىتى تېخىمۇ ئاجىزلىشىپ، يۈەن سۇلالىسىدە دائىم
ئۇچراپ تۇرىدىغان بىر خىل پەخرىي ئۇنۋانغا ئايلاندى. گاۋچاڭ

ۋاڭىنىڭ يىراقتا تۇرۇپ، ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇشمۇ بىر خىل شەكىل بولۇپ قالدى. كېيىنكى كۈنلەردە، تىمۇر بۇغا خۇبېيغا يۆتكىلىپ، شياڭشياڭدا ئەمەلدار بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن، تىمۇربۇغا پۈتۈنلەي يۈەن سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى قاتارىغا قوشۇلۇپ، گاۋچاڭ ۋاڭى دىگەن ئۇنۋان ئۇنىڭ سالاھىيەت بەلگىسى بولۇشتىن ئۈزۈل-كېسىل قالدى. ھەممە تارىخىي ماتىرىياللاردا تىمۇر بۇغىنىڭ يۈەن سۇلالىسىدە تۇتقان مەنسەپ ۋە نائىل بولغان پەخرىي ئۇنۋانلىرى ئۇنىڭ سالاھىيەت بەلگىسى قىلىنغان.

تىمۇر بۇغا كېيىنكى يىللاردا شياڭشياڭدىن خۇنەن-گۇاڭدۇڭ مەمۇرى ئىشلار مۇپەتتىشى دەرىجىسىگە ئۆستۈرۈلدى. 1328-يىلى، ئۇ زوراغالىق مەھكىمىسىگە يۆتكىلىپ، زوراغالىق مەھكىمىسى ئامباللىقىغا تەيىنلىنىش بىلەن، يۈەن سۇلالىسىنىڭ ھەربىي باش ئورگىنىنىڭ رەھبەرلىك خىزمىتىگە قاتناشتۇرۇلدى. 2-يىلى، يۈەن سۇلالىسىنىڭ باش مەمۇرى ئاپپاراتىغا يۆتكىلىپ، باش مىرزا ئوڭ قول ۋەزىرلىكىگە تەيىنلەندى. كېيىن ئۇ ئوردا تەپتىش بېگى بولۇپ تەيىنلىنىپ، يۈەن سۇلالىسى مەركىزىي ھاكىمىيىتىنىڭ ئۈچ باش ئورگىنىنىڭ بىرىگە مەسئۇل بولۇش بىلەن، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ تەپتىش ئىشىنى باشقۇردى[10].

قۇچىغاردىن كېيىن گاۋچاڭ ۋاڭلىق ۋەزىپىسىدە كۆرۈلگەن بۇ ئۆزگىرىشلەر شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، قايدۇ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدا قوزغىلاڭ كۆتەرگەن ۋاقىتتىن باشلاپ گاۋچاڭ ۋاڭى دىگەن ئۇنۋان شۇ جەمەتتە ساقلىنىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار قاراشەھەرنىڭ شەرقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ داھىيسى بولۇشتىن قالدى. دائىم يۇڭچاڭدا تۇرغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى

ئۇشلارغا ئارىلىششى مۇتلەق مۇمكىن ئەمەس ئىدى، تىمۇر بۇغىغا
كەلگەندە، ئۇ پۈتۈنلەي يۇەن سولالىسىنىڭ تىپىك ئەمەلدارى بولۇپ،
يەرلىك ئورۇندىن مەركىزىي ئاپپاراتلارغىچە بىر قاتار مۇھىم ۋەزىپە-
لەرنى ئۆتىگەندىن كېيىن، گاۋگاڭ ۋاڭى، دىگەن نام يۇەن سۇلالى-
سىدە تەسىس قىلىنغان بىر قاتار پەخرىي ئۇنۋانلارنىڭ بىرى بولۇپ
قېلىپ، ئەسلى ئەھمىيىتىنى تامامەن يوقاتتى.

ئىككىنچى بۆلۈم ئىمپېرىيە مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر-لارنىڭ ئىقتىسادى

تىمۇچىن ئونون دەرياسى بويىدا ئۆزىنى چىڭگىزخان دەپ ئاتى-
غاندىن باشلاپ يېرىم ئەسىرگىمۇ يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، ئېلى-
مىز ۋە دۇنيانىڭ مۇتلەپ كۆپ قىسىم رايونىدا مىسلى كۆرۈلمىگەن
زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دەسلەپكى مەز-
گىلدىكى بەزى سىياسەتلىرى، بولۇپمۇ موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ئۆز
رەقىپلىرىدىن قاراملىق بىلەن قىساس ئېلىشقا بېرىلىشى جايلاردىكى
ئىجتىمائى ئىگىلىكنى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىتىۋاتقاندا، ئۇيغۇرلار
رايونىدىكى ئىجتىمائى ئىگىلىك بۇ بالايى-ئاپەتتىن خالى بولۇش
بىلەنلا قالماي، بەلكى يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. لېكىن، موڭ-
غۇل ئىمپېرىيىسى ئۆزىنىڭ ئاقىلانە بولمىغان قىلىقلىرىدىن ئۆكۈ-
نۈپ، تۈرلۈك سىياسەتلىرىنى تۈرمۇش مەنتىقىسىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش
يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، جايلاردىكى ئىجتىمائى ئىگىلىكنى
پەيدىن-پەي ئەسلىگە كەلتۈرۈش بىلەن، ئۇنى يېڭى تەرەققىياتلارغا
ئېرىشتۈرۈۋاتقاندا، ئۇيغۇرلار رايونى قاتتىق ئۇرۇش پاراكەندىچى-

لىگىگە پېتىپ قىلىپ، مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە دەپسەندە بولدى ۋە تالان-تاراج قىلىندى. ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى ئىجتىمائى ئىگىلىگى مۇھاكىمە قىلىشقا بەكمۇ ئەرزىيدىغان بىر ساھە. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىگىنىڭ راۋاجلىنىش جەريانىنى چۈشىنىشىمىز ئۈچۈن زۆرۈر بولۇپلا قالماي، موڭغۇل ئىمپېرىيىسى سىياسىتىنىڭ ئۆزگىرىش جەريانىنى چۈشىنىشىمىز ئۈچۈنمۇ زۆرۈر.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، گاۋچاڭ ئىدىقۇتى بارچۇق ئارت تېكىن چىڭگىزخانغا ئىتائەن قىلغاندىن تارتىپ تاكى يۈەن سۇلالىسى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا تۇرلۇك ھەربى ۋە مەمۇرى ئاپپاراتلارنى زور كۆچ بىلەن ئۇيۇشتۇرغانغا قەدەر بولغان مەزگىلدە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىگى يۈكسىلىش، پەسىيىش، ئەسلىگە كېلىش باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتتى.

ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ئىجتىمائى ئىگىلىكنىڭ يۈكسىلىشىگە ھەممىدىن ئاۋال ئۇيغۇرلارنىڭ غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغانلىقى سەۋەپ بولدى، ئاندىن قالسا موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ بەزى سىياسەتلىرى سەۋەپ بولدى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلۇش — تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىدىكى ئۇيغۇرلار 1209-يىلى، تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئۇيغۇرلار 1218-يىلى غەربىي لياۋ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلغان — ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىگىنىڭ راۋاج تېپىشىغا ئەڭ ئاساسلىق شەرت ھازىرلاپ بەردى.

غەربىي لياۋ سۇلالىسى ئۆزىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە ئۇيغۇرلارغا سالغان ئېغىر ئالۋاڭ-ياساق ۋە تۇراقسىز سىياسى ۋەزىيەت نۇي-

غۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتقان ئىدى. بولۇپمۇ كۈچلۈك ھوقۇق تارتىۋالغاندىن كېيىن، تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى رايونلاردا مەقسەتلىك ھالدا بۇزغۇنچىلىق قىلغان. ئۇ قەشقەرنى ئىستىلا قىلىشتىن ئىلگىرى، ھەر يىلى يىغىم مەۋسۇمىدە قەشقەر ئەتراپىغا قوشۇن تارتىپ، دېھقانچىلىق مەھسۇلاتلىرىنى تالان-تاراج قىلغان، ئېلىپ كېتىشكە ئۈلگۈرەلمىگەنلىرىنى نابۇت قىلىپ تاشلىغان.

1218-يىلى موڭغۇل قوشۇنى كۈچلۈكنى يوقاتقاندىن كېيىن، تارىم ۋادىسى ئەتراپىدا بىر مەھەل تۇراقلىق مەزگىل بارلىققا كەلگەن. بىرلىككە كەلگەن قۇدرەتلىك مەمۇرىي باشقۇرۇش ئاستىدا جەمئىيەت پەيدىن-پەي تىنجىغان. جايلار ئوتتۇرىسىدىكى ۋە چەت رايونلار بىلەن بولغان ئىقتىسادىي بېرىش-كېلىشلەر تەدرىجىي ئەسلىگە كەلگەن. ھەممىدىن مۇھىمى شۇكى، ئۇيغۇرلار چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ مۇشۇ رايوندىكى ھەربىي ھەركىتىگە ياردەملەشكەنلىكى ئۈچۈن، 13-ئەسىرنىڭ بىرىنچى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئىران ئىگىزلىكى قان ھەم ئوت ئىچىدە قالغاندا، تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى رايونلار مۇنداق ئاپەتتىن خالىي قالغان.

مۇشۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلار رايونى ئېرىشكەن يەنە بىر ئىمتىياز شۇ بولدىكى، ئۇلار خېلى ۋاقىتلارغىچە باج-سېلىقتىن قۇتۇلدى.

چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى مالىيە كىرىمى ئاساسەن ئىستىلا قىلىنغان رايونلارنى تالان-تاراج قىلىش ئارقىلىق ھاسىل بولغان ئىدى. بۇ چارە بويسۇندۇرۇلغان رايونلاردىكى خەلققە، بولۇپمۇ ئېلىمىزنىڭ خۇاڭخې دەرياسى

ۋادىسى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئىگىزلىگىدىكى دېخانچىلىق رايون-
لىرى خەلقىغە ئىنتايىن زور بالايى-ئاپەت كەلتۈرگەن ئىدى.
لېكىن تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونلىرى ئۇرۇش نىشانلىرى قاتارىغا
كىرگۈزۈلمىگەنلىكتىن، بۇنداق تالان-تاراجتىن ساقلىنىپ قالغان.
بۇنىڭدىن باشقا تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى رايونلاردا تۇراقلىق
باج تۈزۈمى ئورنىتىلمىغانلىقتىن، مۇشۇ رايون ئۇزاققىچە ھەتتا
ئادەتتىكى باج سېلىقتىنمۇ خالىي قالغان. مانا بۇلار بۇ رايوندىكى
سېلىقنى مەلۇم دەرىجىدە يېنىكلىتىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي
ئىگىلىگىنىڭ يۈكسىلىشىگە سەۋەبچى بولغان.

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا كەلتۈرۈلگەن مۇنۇ نەقىل شۇ مەز-
گىلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىگىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىغا
دەلىل بولالايدۇ: قارايىغاچ بۇيرۇق ئۇيغۇر ئىدى... ئۇ بالىسى يۇل-
تۇز ئىنال بىلەن بىللە تەيزۇ (چىڭگىزخان)غا ئەل بولغاندا، تەيزۇ
ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ ناھايىتى خۇشال بولۇپ، ئۇنى شاھزادىلەرگە
بىلىم ئۆگىتىشكە قويدى. ئۇ ئوغلى يۇلتۇز ئىنالنى بارىمتا سۈپىتىدە
مەھرەملىرى قاتارىغا قوشۇۋەتتى. ئۇ ئاللىرى بىلەن بىللە، غەرپكە
يۈرۈش قىلىشىۋېتىپ، بېشبالىقنىڭ شەرقىدىكى دۆشەن قەلئەسىگە
كەلگەندە، قەلئەدە ئادەمزات كۆرۈنمىدى، ئاللىرى: بۇ قەيەر؟ دەپ
سورىغاندا، ئۇ: بۇ دۆشەن قەلئەسى، ئۆتكەن يىللاردا قاتتىق
ئاچارچىلىق بولغانلىقتىن، خەلق يۇرتىنى تاشلاپ، پانا ئىزدەپ
تەرەپ-تەرەپكە كەتتى، لېكىن بۇ يەر شىمالىي قاتناشنىڭ تۈگۈنى
ئىدى. تېرىقچىلىق قىلىپ، مۇداپىئەلىنىشكە ئەرزىيدۇ، كەمىنىلىرىنىڭ
بۇرۇن سايرام دۆلىتى (بۈگۈنكى باي ناھىيىسىدىكى سايرام)دە 60
ئائىلىلىك دېخىنى بار ئىدى، شۇلارنى مۇشۇ قەلئەگە كۆچۈرۈپ

كېلىشنى ئىلتىماس قىلىمەن، دېدى. ئالىلىرى: شۇنداق بولسۇن، دېدى. يۇلتۇز ئىنال يارلىق-دەستەك بىلەن دېخانلارنى كۆچۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتىلىپ، ئاتا-بالا مۇشۇ قەلئەدە قالدۇرۇلدى. ئالتە يىلدىن كېيىن، تەيزۇ غەرپتىن قايتىپ كېلىپ، بۇ يەرنىڭ ئېكىنزار-لىققا ئايلىنىپ، ئىنتايىن ئاۋات بولغانلىقىنى كۆرۈپ تولىمۇ خۇرسەن بولدى. قارايىغاچ بۇيرۇقنى سۇرۇشتە قىلغاندا، ئۇنىڭ ۋاپات بولغان-لىقى مەلۇم بولدى. ئۇنىڭ ئوغلى يۇلتۇز ئىنالغا تۇتۇق بۇيرۇق تامغىسى تاپشۇرۇلدى ۋە قوشۇمچە دۇشەن قەلئەسىگە دارغاچ قىلىپ تەيىنلەندى"⑩.

بۇ تارىخىي مەلۇماتتا دۇشەن قەلئەسىنىڭ ئۆزگىرىشى بايان قىلىنغان. دېمەك، ئالتە يىل بۇرۇن ئادەمزاتتىن ئەسەر يوق بۇ خارابە جاي ئالتە يىلدىن كېيىن ئېكىنزارلىققا ئايلىنىپ، ئىنتايىن ئاۋاتلاشقان. بۇ بىزگە ئۇيغۇرلار ئىقتىسادىنىڭ ئەسلىگە كېلىش ۋە تەرەققىي تېپىش ئەھۋالىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

شۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ئىشلىرى شىددەت بىلەن تەرەققىي تاپتى.

ئىمپېرىيىنىڭ زېمىنى ئۈزلۈكسىز كېڭەيگەندىن كېيىن، قەدىمى يىپەك يولىغا جايلاشقان تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمى سودا ماللىرى توپلىنىدىغان ۋە تارقىلىدىغان جايلاردىن بىرىگە ئايلاندى. ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران ئىگىزلىكى، ئىككى دەريا (تىگىر ۋە ئېفرات دەريا-لىرى) ۋادىسى ھەتتا يىراق ياۋروپا رايونىدىن كەلگەن سودا مال-لىرى، ئومۇمەن، ئىمپېرىيىنىڭ مەركىزىگە توشۇلىدىغان ماللار، شۇنىڭدەك ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرىدىن غەرپكە توشۇلى-دىغان سودا ماللىرى بۇ يەردىن ئۆتۈپ تۇردى. بۇ ھال يەرلىك

سودا پائالىيەتلىرىنى كۈچلۈك رىغبەتلەندۈردى. تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىن تېپىلغان نۇرغۇن چەتئەل مېتال پۇللىرى شۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ئىشلىرىنىڭ يۈكسەلگەنلىكىنى دەلىللەپ بېرىدۇ.

13 ـ ئەسىردە، ئۇيغۇرلارنىڭ سودا ئىشلىرىنىڭ ئاۋاتلاشقانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان يەنە بىر جەھەت شۇكى، ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ پائالىيەت دائىرىسى زور دەرىجىدە كېڭەيگەن. ئۇلار ئىمپېرىيىدە ئېرىشكەن ئىمتىيازلىق ئورۇندىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ سودا پائالىيىتىنى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈچى بارغانلىكى جايلارنىڭ ھەممىسىگە كېڭەيتتى. نۇرغۇن چوڭ ئۇيغۇر سودىگەرلىرى يەنە ئۆزلىرىنىڭ غايەت زور بايلىقىغا سۈيىنىپ ئىمپېرىيىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىگە سىڭدىلىپ كىردى. مەسىلەن، تيەن جېنخەي ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر سودىگىرى بۇرۇندىن تارتىپلا خىبېي، شەندۇڭ قاتارلىق جايلاردا سودىگەرچىلىك قىلىپ كەلگەن بولۇپ، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىغا خىبېي، شەندۇڭ قاتارلىق جايلارنىڭ باياشاتلىقىنى تونۇشتۇرۇپ، موڭغۇل قوشۇنلىرىنى بۇ رايونلارغا كىرىپ، تالان-تاراج قىلىشقا رىغبەتلەندۈرگەن. كېيىنكى يىللاردا بۇ كىشى ياللۇغ چۇسەي بىلەن بىللە غەربىي دىيار ۋە خەنزۇلار رايونىدىكى ئىشلارنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىنىپ، ئىمپېرىيىنىڭ دۆلەت پائالىيىتىگە بىۋاستە قاتناشقان⑫.

ئۇيغۇر سودىگەرلىرى تۈرلۈك سودا كەسىپلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماستىن، ئۆزلىرىنىڭ مەبلەغلىرىنى يەنە جازانىخورلۇققىمۇ ئىشلەتكەن. شۇ ۋاقىتلاردا، كىشىلەر ئاڭلاش بىلەنلا ئالاقىزادە بولىدىغان ”پاخلان پايدىسى“ ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ جازانىخورلۇق قىلىپ پايدا ئۇندۇرۇشتىكى بىر كەشپىياتى ئىدى. يۈەن سۇلالىسىگە ئائىت تارىخىي ھۆججەتلەردە ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ جازانىخورلۇق پائالى-

يېتى توغرىسىدا ئەترابلىق مەلۇمات قالدۇرۇلغان.

جازانىخور ئۇيغۇر سودىگەرلىرى يالغۇز كەڭ ئەمگەكچىلەرنى ئېكسپلاتاتسىيە قىلىپلا قالماستىن، ئۆز تورلىرىنى ھەتتا شۇ ۋاقىتتىكى ئەمەلدارلارغىمۇ يايغان. بۇ ئىش ئەۋج ئېلىپ ھەتتا ھۆكۈمەت ئارىلىشىش دەرىجىسىگە يەتكەن. «ئوتتۇرانچى مىرزا ئامبال يالۇغ شىلياڭ مەڭگۇ تېشى»دا مۇنداق دېيىلگەن: ”ئەمەلدارلار ئۇيغۇرلاردىن قەرز ئېلىپ، شۇ يىلىلا ھەسسىلەپ قايتۇرۇشقا، ئىككىنچى يىلى ئۆسۈمى بىلەن ھەسسىلەپ قايتۇرۇشقا مەجبۇر بولىدى. بۇ پاخىلان پايدىسى دەپ ئاتىلىدىكەن. ئاخىر بېرىسىپ بۇ ئەمەلدارلار خانىۋەيران بولدى، ھەتتا خوتۇن-بالىلىرىنى سېتىپمۇ قەرزىنى تۆلىيەلمىدى. ئاخىرى يالۇغ شىلياڭ پادىشا ئالىلىرىغا ئىلتىماس قىلغاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت چىقىم قىلىپ، ئەمەلدارلارنىڭ ئۇيغۇر سودىگەرلىرىگە بوغۇلغان قەرزىنى تۆگەتتى“[13].

ئۇيغۇر ئىجتىمائىي ئىگىلىكىنىڭ يۈكسىلىش مەزگىلى ئارك بۇغا توپىلىڭى تەرىپىدىن ئۈزۈپ تاشلاندى. ئارك بۇغا توپىلىڭى موڭغۇل ئىمپېرىيىسى تارىخىدىكى ئەڭ مۇھىم ۋەقەلەرنىڭ بىرى. شۇنىڭدىن باشلاپ، چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇشتىن قالدى. ئۇنىڭ ئەۋلاتلىرى ئۆز ئالدىغا زېمىن بۆلۈشۈۋېلىپ، كېيىنكى يىللاردىكى يۈەن سۇلالىسى، ئالتۇن ئوردا خاندانلىقى، ئىلخان خاندانلىقى ۋە چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن شەرت ھازىرلىدى.

13-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدىكىگە سېلىشتۇرغاندا، كويۇكتىن كېيىن ئېلىپ بېرىلغان شۇ نۆۋەتلىك يوشۇرۇن ھوقۇق تارتىۋېلىش كۈرىشىگە پەقەت ئۇيغۇر ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپىلا قاتناش-

ۋان بولسا، ئارك بۇغانىڭ بۇ قېتىمقى ئۇرۇش پاراكەندىچىلىگى تىيانشان بويلىرىغا يېيىلغاندا، كەڭ ئۇيغۇر خەلقى ئۇزاق داۋام قىلغان بۇ بالايى-ئاپەتكە سۆرەپ كىرىلدى.

ئارك بۇغادىن كېيىن، قايدۇ-دوئا توپىلىڭى يۈز بېرىپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئۇيغۇرلار رايونىدا قاتتىق تىرىشىپ ياراتقان نەتىجىلىرى نابۇت بولدى.

قاتناش ئۈزۈلدى، شەھەر-بازارلار خاراپلاشتى، ئېتىزلار ۋەيران بولدى، سۇ ئىنشائاتلىرى بۇزۇلدى، نۇرغۇن ئات-ئۇلاقلار ھەربىي ئىشلارغا ئىشلىتىلدى ياكى سويۇلۇپ ئوزۇقلۇق قىلىندى. ئۇيغۇرلار رايونىدا گويا دەۋر چاقى چېكىنىپ كەتكەندەك بولدى. بولۇپمۇ ئېغىرى شۇكى، ئۇرۇش پاراكەندىچىلىگى ئارقىسىدا، دېھقانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مەۋسۇم ئالاھىدىلىگىگە قىلچە ئېتىۋار قىلىنمىدى. ئاقىۋەتتە يىغىم-تېرىم ئىشلىرىمۇ ۋاقتىدا بولمايدىغان بولۇپ قالدى.

ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىگى دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرى بۇنىڭدىن يېرىم ئەسىر ئىلگىرى بېسىپ ئۆتكەن ئازاپلىق جەريانىنى مانا ئەمدى بېسىپ ئۆتۈشكە باشلىدى، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىگى روشەن ھالدا تۆۋەنلەپ كەتتى. ۋاھالەنكى، مۇشۇ مەزگىلدە، چىڭگىزخانىنىڭ باشقا ئەۋلاتلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان جايلاردا بولسا نورمال قانۇن-تۈزۈم پەيدىن-پەي ئەسلىگە كېلىشكە باشلىغان ئىدى.

قۇبلاي پۈتۈن جۇڭگونى بىرلىككە كەلتۈرۈپ، يۈەن سۇلالىسىنى قۇرغان ۋاقىتلاردا، ئۇرۇشنىڭ ئېغىر كۈلپەتلىرىنى تارتقان ئۇيغۇرلار رايونىدا ئېتىزلار قاغجىراپ، ھەممە يەرنى ئاچارچىلىق قاپلاپ كەت-

كەن ئىدى⑭. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئەگەر يۈەن سۇلالىسى ئۈنۈملۈك تەدبىر بىلەن ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنى دەرھال ئەسلىگە كەلتۈرمەيدىغان بولسا، ئۇ ھالدا يۈەن سۇلالىسىنىڭ تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا ئېرىشكەن ھەربىي غەلبىلىرى ئۆزىنىڭ تېگىشلىك ئەھمىيىتىنى يوقىتىپ قويۇشى مۇمكىن ئىدى.

1280-يىلىدىن كېيىن، يۈەن سۇلالىسى ئۇيغۇرلار رايونىدا بىر قاتار جىددىي ئىقتىسادىي تەدبىرلەرنى قوللاندى، ھەممىدىن ئاۋۋال يەرگە قاراپ غەللە-پاراق ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. بۇنىڭدا ئۆزاققىچە غەللە-پاراق سانىنىڭ مۇقىم بولىدىغانلىقى بەلگىلەندى. يەر كۆلىمىدە ئۆزگىرىش كۆرۈلمىگەن ۋە زور كۆلەملىك تەبىئىي ئاپەتلەر يۈز بەرمىگەن ئەھۋالدا، ھەر بىر دىخاننىڭ ئەمىلىيەتتە قانچىلىك ھوسۇل ئېلىشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ تاپشۇرىدىغان غەللە پارىقى ئۆزگەرمەيدىغان بولدى. بۇ مۇشۇ تۈزۈمنىڭ روشەن ئارتۇقچىلىقى بولۇپ، ئۇ زالىم-خىيانەتچى ئەمەلدارلارنىڭ قاقتى-سوقتى قىلىشىنى چەكلەپ، دىخانلارنىڭ سېلىقىنى مەلۇم دەرىجىدە يەڭگىللىتىپ، دىخانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىغا ئىلھام بەردى، شۇنداقلا يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى مۇقىم مالىيە مەنبەسىگە ئىگە قىلدى.

يۈەن سۇلالىسىنىڭ بۇ رايوندا يولغا قويغان باشقا تەدبىرلىرىگە يەنە سەرسان-سەرگەردان بولۇپ كەتكەن ئاھالىلەرنى يىغىش، ئۇلارغا ئاشلىق بىلەن نەپىقە بېرىش، بەزى رايونلارنىڭ باج-سېلىقىنى ئازايتىش ياكى كەچۈرۈم قىلىش، ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان رايونلارغا ئۇرۇقلۇق ۋە ئۇلاق قەرز بېرىشكە ئوخشاش جىددىي تەدبىرلەرمۇ كىرىدۇ.

يۈەن سۇلالىسى 1266-، 1280-، 1291-ۋە 1296-يىللىرى ئۈچ قېتىم پەرمان چىقىرىپ، جايلاردىن سەرگەردان بولغان ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى يىغىشنى تەلەپ قىلدى ھەمدە موڭغۇل ۋاڭلىرىغا ئۆز چېگرىسىغا قېچىپ بارغان ئۇيغۇرلارنى يۇرت-ماكانلىرىغا قايتۇرۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى.

يۈەن سۇلالىسى 1285-يىلى تۇرپان ئويمانلىقىغا 116 مىڭ 400 دانە يامبۇ، 64 مىڭ دادەن ئاشلىق ئاجرىتىپ، ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلققە نەپىقە بەردى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ھەر بىر ئائىلە دېھقانغا ئىككى ئۆكۈز، ئىككى دادەن ئۇرۇقلۇق قەرز بەردى. 1287-يىلى خوتەن رايونىغا 10 مىڭ يامبۇ ئاجرىتىپ، ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلققە نەپىقە بەردى. 1288-يىلى قۇمۇلدا دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان قوشۇنلارغا ئېشىنغان ئاشلىقلارنى ئاجرىتىپ، ئاپەتكە ئۇچرىغان يەرلىك ئاھالىلەرگە نەپىقە بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. ئىككىنچى يىلى يەنە گەنسۇدىن قۇمۇلغا 1000 دادەن ئاشلىق يۆتكىدى. يۈەن سۇلالىسى 1274-يىلى خوتەن رايونىدىكى قاشتېشى قازغۇچى ئىشچىلارنىڭ ئالۋاڭ-ياساقلىرىنى كەچۈرۈم قىلدى. 1280-يىلى تۇرپان ئويمانلىقىدىكى دېھقانلارنىڭ ئۈچ يىللىق ئالۋاڭ-ياساقلىرىنى كەچۈرۈم قىلدى⑮.

يۈەن سۇلالىسى ئۇيغۇرلار رايونىدا باشقا تەدبىرلەرنى قوللىنىشتا ئۆزلۈكسىز ئۆزگىچە ئۇنۇم كۆرۈشنى مەقسەت قىلغان ئىدى. بۇ مەزگىلدە، يۈەن سۇلالىسى بېشبالىقتا چۆيۈنچىلىك ئورنى قۇرۇپ، دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى قۇيدۇرۇش بىلەن، تۆمۈردىن ئىشلەنگەن دېھقانچىلىق سايمانلىرىنى كۆپەيتتى. خوتەنبالىق ۋە بېشبالىقتا رەھبەرلىك (توقۇمىچىلىق ۋە بوياقچىلىق) مەھكىمىسى، رەھبەرلىك ئىدارىسى تەسىس

قىلىپ، تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى رەگىرىزلىق ئىشلىرىنى ئۆز ئىلكىگە ئالدى. يۈەن سۇلالىسى يەنە تىيانشاننىڭ جەنۇبى بىلەن شىمالىدا بىرلىككە كەلگەن قەغەز پۇل تارقاتتى ۋە بۇ قەغەز پۇلنىڭ ئىشلىتىلىش ئەھۋالى ئۈستىدە نازارەتچىلىك قىلىدىغان پۇل مۇئامىلە مەھكىمىسى، پۇل غەزنىسىگە ئوخشاش ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلدى⑯.

شۈبھىسىزكى، تۇراقلىق غەللە-پاراقلار دېھقانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئاكتىپلىقىغا ئىلھام بەرگەن؛ تۆمۈردىن ئىشلەنگەن دېھقانچىلىق سايمانلىرىنىڭ كۆپىيىشى تېرىقچىلىق تېخنىكىسىنى ئۆستۈرۈپ، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرگەن ئىدى، ۋاھالەنكى، يەرلىك قول سانائەت ئىشلەپچىقىرىشنى رىغبەتلەندۈرۈش ۋە پۇل تۈزۈمىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش تەدبىرلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ قول ھۈنەرۋەنلىك ئىشلەپچىقىرىشنى جانلاندۇرۇش، سودا پائالىيەتلىرىنى يۈكسەلدۈرۈشتە مۇقەررەر ھالدا غايەت زور رول ئوينىغان ئىدى.

ئومۇمەن، يۈەن سۇلالىسىنىڭ بىر قاتار ئىقتىسادىي تەدبىرلىرى ئۇيغۇرلار ئىجتىمائى ئىگىلىكىنىڭ چۈشكۈنلىشىش سۈرئىتىنى چەكلىدى. نەتىجىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائىي ئىگىلىكى بۇنى يېڭى باشلانما قىلىپ پەيدىن-پەي يۈكسىلىشكە قاراپ ماڭدى.

بۇ مەزگىلدىكى تارىخىي ئۆزگىرىشلەرنى ئەسلىگەندە، شۇنداق بىر دەۋر مەنزىرىسى كۆز ئالدىمىزدا پەيدا بولىدۇكى، 13-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ تاكى قۇبلاي قۇرغان يۈەن سۇلالىسىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇيغۇرلار رايونىدا سىياسى جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەر ئېلىپ كەلگەن ۋەيرانچىلىقلار مىسلىسىز دەرىجىدە بولدى. لېكىن غايەت

زور ئۆزگىرىشلەر كۆرۈلگەن ئەشۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىغان جەھەتلەرمۇ بولدى، ئۇ بولسىمۇ ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدىكى ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى ۋە سىنىپىي مۇناسىۋەتتىن ئىبارەت.

ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدىكى پومېشچىكلار سىنىپى يەنىلا ئاساسلىق ئىشلەپچىقىرىش ۋاستىلىرىنى ئىگىلەپ تۇردى، پومېشچىكلار، دىنىي ئورگانلار (ئىسلام دىنىمۇ، بۇددا دىنىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە)، خان جەمەتىدىن ھاسىل بولغان ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار تەبىقىسى ئوخشاشلا ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىۋەردى. بۇنداق ۋەزىيەت شۇنىڭدىن ھاسىل بولغانكى، دەسلەپتە ئىمپېرىيە باياشات دېخانچىلىق رايونلىرىنى ئارقا-ئارقىدىن بويسۇندۇرۇۋاتقاندا، موڭغۇل ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشنى بايلىققا ئىگە بولۇشنىڭ ئەڭ ئەپچىل ۋە بىردىن-بىر يولى دەپ بىلگەن. شۇڭا، ئۇلار ئېتىز-زېمىن دېگەن نەرسىلەرگە ئانچە ھەۋەس قىلمىغان.

يەنە بىر جەھەتتە، شۇ چاغدا ئىمپېرىيىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا نىسبەتەن كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق دەرىجىدە ئىشتىياق باغلىغان. ئۇلار ھەتتا ھەممە شەھەر-مەھەللەرنى نابۇت قىلىپ تاشلاپ، ئۇلارنى ئوتلاققا ئايلاندۇرماقچى بولغان. كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىۋى خەلقلەردە، بولۇپمۇ شانلىق غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈۋاتقان كۆچمەن چارۋىچى خەلقلەردە كۆرۈلىدىغان بۇنداق ھېسسىيات بىزگە غەربىي لياۋ سۇلالىسى زامانىسىدە تونۇش بولغان ئىدى.

تۇپ نۇقتا شۇكى، ئۇيغۇرلار رايونىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان

ئېكسپلاتاتسىيە قىلىش بىلەن ئېكسپلاتاتسىيە قىلىنىش مۇناسىۋىتى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئەمەلىي مەنپەئەتىگە پايدا كەلتۈرسە كەلتۈرەتتىكى، زىيان كەلتۈرمەيتتى. ئۇيغۇر ئېكسپلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپى ئىمپېرىيە ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىغە ھۆكۈمرانلىق قىلىشىدا كۈچلۈك ياردەمچى بولۇش بىلەنلا قالماي، بەلكى پۈتكۈل ئىمپېرىيە مىقياسىدا سەل قارىغىلى بولمايدىغان كۈچ ئىدى، ئۇلارنىڭ ئوينىغان رولى ھەتتا غەربىي لياۋ سۇلالىسى ۋاقتىدىكىدىنمۇ زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن. شۇڭا، ماھىيەتتىن قارىغاندا، موڭغۇل ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ مەنپەئەتى بىلەن ئۇيغۇر ئېكسپلاتاتسىيىچىلىرىنىڭ مەنپەئەتى تامامەن بىر بولدى⑰. مۇشۇ سەۋەپتىن، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىگە ئومۇمى يۈزلۈك نەپ ئېلىپ كەلگەن ئاشۇ مەزگىللەردىمۇ، ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى بۇنىڭدىن قىلچە بەھرىمەن بولالمىغان.

ئۇلار پومىششىكلار سىنىپىنىڭ زىمىنىدا، ئەمگەككە سېلىنىپ تۈرلۈك ئالۋاڭ-ياساقلارنى تۆلەشكە مەجبۇر ئىدى، ۋاھالەنكى، ئارك بۇغادىن كېيىن، ئۇرۇش ئوتى تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى قاپلاپ كەتكەن يىللاردا، جەمىيەتنىڭ داۋالغۇشى تۈپەيلىدىن پەيدا بولغان بالايى-ئاپەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىگە كەلدى. ئۇلار ئالۋاڭ-ياساق، باج-سېلىق ھەتتا تالان-تاراج ۋە قىرغىنچىلىقنىڭ نىشانى بولۇپ قالدى. تۆۋەندە نەقىل كەلتۈرۈلگەن بىر پارچە تىلخەت ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ شۇ ۋاقىتلاردا تارتقان كۈلپەتلىرىنى كونكرېت سۈرەتلەپ بېرىدۇ: "مايمۇن يىلى 12-ئاينىڭ 2-كۈنى، بىزلەركى تىدمىلىك بىلەن قارا بۇغا پۇلغا ئېھتىياجلىرىمىز چۈشۈپ، قۇتلۇق ئىسىملىك بىر مەزلۇم كىشىنى ساتتۇق.

بىزلەركى قۇتلۇق تىمۇردىن 150 خارىن رەخت ئالدۇق. شۇل كۈنى بىزلەركى — تىدىملىك بىلەن قارا بۇغا 150 خارىن رەختنى تاپشۇرۇۋالدۇق. قۇتلۇق تىمۇر رەختنى بىزلەرگە تولۇق، ئېنىق تاپشۇردىلەر. شۇندىن سوڭ قۇتلۇق تىمۇر قۇتلۇق دەپ ئاتالمىش بول مەزلۇم كىشىنىڭ مەڭگۈلۈك ئىگىسى بولدىلەر، ئەگەرچەندە ئۇنى ياقتۇرۇپ قالسا، ئۇ ئۇنىڭغا ئەبەدىلئەبەت ئىگىدارچىلىق قىلغۇسى. مۇبادا ئۇنى ياقتۇرماي قالسا، ئۆزگىگە سېتىشقا بولدىلەر. ئەگەرچەندە ھەرقانداق بىرەر ئەرباپ ئۆزىنىڭ سالاپىتىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز مەزلۇمىنى ۋە ياكى مالايلىرىنى كۈشكۈرتۈپ، بىز ئۇنى تارتىپ ئالىمىز، ئۇنىڭغا ئىگە بولىمىز، دەپ غوۋغا قوزغىسىلەر، ئەلھەق، ئول قۇتلۇققا ئوخشار بىر مەزلۇم كىشىنى تۆلەمگە بەرگەي. غوۋغاخورلار پىتنە-پاساتلار تارقاتسا ھەم زىيان تارتقۇسى، بۇنىڭ قۇتلۇق تىمۇر بىلەن چېتىشلىقى بولمىغاي"*.

ئۈچىنچى بۆلۈم موڭغۇل ئىمپېرىيىسى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى

1. ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ موڭغۇل مەدەنىيىتىگە تەسىرى

13-ئەسىردە دەۋر ئېقىمى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى بىر كەڭ زېمىنغا

* فىڭ جياشىڭ قاتارلىقلارنىڭ «ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت قىسقىچە ماتېرىياللار توپلىمى» دىگەن كىتاۋىنىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن 1981-يىل 4-ئايدا نەشر قىلىنغان خەنزۇچە 2-نەشرى، بىرىنچى كىتاۋىنىڭ 110-بېتىگە قارالسۇن.

ئىگە قىلدى. ئۇنىڭ بەزى جەھەتلىرى ئاۋال موڭغۇل مىللىتى ئارىسىدا غايەت زور تەسىر قوزغىدى، ئاندىن چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈچىگە سۆيۈنۈپ، ئىمپېرىيىنىڭ كەڭ زېمىنىغا تارقالدى. چىڭگىزخاننىڭ موڭغۇل ئىمپېرىيىسى ئۆز مۇساپىسىنى تۈگەتكەندە، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى موڭغۇل مىللىتى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ھەم ئىران ئېگىزلىكىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇردى. بۇ — 13-ئەسىردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بىرىنچى خۇسۇسىيىتى.

پەۋقۇلئاددە تارىخىي شارائىت ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ موڭغۇللارغا تەسىر كۆرسىتىشىگە ئاساسلىق سەۋەپ بولغان ئىدى. ئۇيغۇرلار چىڭگىزخانغا بويسۇنغان تۇنجى يۇكسەك مەدەنىيەتلىك ۋە دېخانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغۇچى مىللەت ئىدى. بۇ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئىمپېرىيە مىقياسىدا غايەت زور رول ئوينايدىغانلىقىنى بەلگىلىدى. بۇ جەرياندا بىرىنچى بولۇپ ئۆز رولىنى كۆرسەتكىنى ئۇيغۇر يېزىقى ئىدى.

دەسلەپتە، موڭغۇللار يىپ چىگىش ياكى ياغاچقا بەلگە سېلىش ئارقىلىق خاتىرە تۇتاتتى، ھەتتا چىڭگىزخان دۆلەت بەرپا قىلغان دەسلەپكى مەزگىللەردىمۇ ھەربىي قوشۇنلارغا بېرىلىدىغان بۇيرۇقلار ئاغزاكى يەتكۈزۈلۈپ تۇرغان.

1204-يىلى، چىڭگىزخان نايمان قەبىلىسىنىڭ باشلىقى تاياڭخاننى مەغلۇپ قىلدى. بۇ چىڭگىزخاننىڭ دۇنياۋى شەخس بولۇش يولىغا قاراپ مېڭىشىدا مۇھىم ۋەقە ئىدى. جەڭگە ھەر ئىككى تەرەپ زور مىقداردا ئەسكىرىي كۈچىنى ئاتلاندۇرۇپ، نۇرغۇن قېتىم كەسكىن جەڭلەر قىلغان ئىدى. بۇ ھەقتە تۈرلۈك تارىخىي ماتېرىياللاردا ۋە يادىكارلىقلاردا كۆپ سەھىپىلەر ئاجرىتىلىپ تەپسىلى

مەلۇمات ۋە بايانلار قالدۇرۇلغان. بىز پەقەت بايانىمىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك بىرلاۋەقەنى تىلغا ئېلىپ ئۆتىمىز. بىز دىمەكچى بولغان بۇ ۋەقە شۇ قېتىمقى جەڭدىكى كىچىك-كىنە بىر ۋەقە بولسىمۇ، لېكىن ۋاقتىنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭدىن ئىمپېرىيىگە غايەت زور رول كۆرسىتىدىغان شەيئى بارلىققا كەلگەن.

تايانخانغا قارىتىلغان ئۇرۇش ئاياقلاشقاندىن كېيىن، ئايغى ئۇزۇلمەي كېتىۋاتقان ئەسىرلەر توپىدا تاتاتۇڭغا ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر بار ئىدى، ئۇ تايانخاننىڭ تامغا تۇتقۇچى ئەمەلدارى ئىدى. «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»نىڭ 124-جىلدىدە تاتاتۇڭغا ھەققىدە تۆۋەندىكى مەلۇمات پۈتۈلگەن: ”تاتاتۇڭغا ئۇيغۇر بولۇپ، زېرەك، سۆزمەن ۋە ئۆز دۆلىتىنىڭ يېزىقىغا ئۇستا ئىدى. نايمان تايانخان ئۇنى ئۇستاز تۇتقان ھەمدە ئۇنىڭغا ئالتۇن تامغا تۇتۇش ۋە پۇل، ئاشلىق باشقۇرۇش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرغان. تەيزۇ (چىڭگىزخان) نايمانغا قوشۇن تارتىپ، نايماننى مۇنقەرز قىلغاندا، تاتاتۇڭغا تامغىنى ئېلىپ قاچقان. ئۇ تۇتۇۋېلىنغاندا، ئاللىرى ئۇنىڭدىن: ’تايانخاننىڭ پۇقرالىرى ھەم زېمىنى پۈتۈنلەي ماڭا مەنسۇپ بولدى، تامغىنى ئېلىپ قېچىپ نېمە قىلماقچىسەن؟‘ دەپ سورىدى، ئۇ: ’مېنىڭ خىزمىتىم مۇشۇ، ئۇنى ئۆلگىچە بىجا كەلتۈرمەن، خوجايىنىمنى تېپىپ بۇنى ئۆزىگە قايتۇرماقچىمەن، مۇندىن ئۆزگە غەرىزىم يوق‘ دەپ جاۋاپ بەردى. ئاللىرى: ’دىيانەتلىك، ۋاپادار ئادەم ئىكەنسەن‘ دىدى ۋە يەنە: ’تامغىنى نېمىگە ئىشلىتىدۇ؟‘ دەپ سورىدى. ئۇ: ’پۇل ۋە ئاشلىقنى چىقىم قىلغاندا، كىشىلەرنى خىزمەتكە تەيىنلىگەندە ھەم باشقا ھەممە ئىشتا ئىناۋەت بەلگىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىدۇ‘ دەپ جاۋاپ بەردى. ئۇ ئاللىرىنىڭ دىتىغا يېقىپ قالغانلىقتىن،

(ئاللىرى ئۇنى) ئۆز يېنىدا ئېلىپ قالدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن، پەرمان ۋە يارلىقلارغا تامغا ئىشلىتىش باشلاندى. تامغىنى يەنىلا ئۇنىڭ ئۆزىگە تۇتقۇزدى. ئاللىرى ئۇنىڭدىن يەنە: 'دۆلىتىڭلارنىڭ خېتىنى ئوبدان بىلەمسەن؟' دەپ سورىدى، تاتاتۇڭغا ئوبدان بىلىدىغانلىغىنى ئېيتقاندىن كېيىن، پەرمان چىقىرىپ، ئۇنى شاھزادە-ۋاڭلارغا ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن دۆلەت تىلىنى (موڭغۇل تىلىنى) يېزىشنى ئۆگىتىشكە بۇيرۇدى."

بۇ يازما مەلۇماتنىڭ ئاخىرقى قىسمىدا تاتاتۇڭغانىڭ موڭغۇل شاھزادە-ۋاڭلىرىغا ئۇيغۇر يېزىغىنى ئۆگىتىش جەريانى بايان قىلىنغان. روشەنكى، تاتاتۇڭغا بىرىنچى بولۇپ موڭغۇللارغا ئۇيغۇر يېزىغىنى تونۇشتۇرغان شەخس. تاتاتۇڭغادىن كېيىن موڭغۇل ۋاڭلىرىغا ئۇيغۇر يېزىغىنى ئۆگەتكەن ئۇيغۇرلار ئىچىدە يەنە قارايىغاچ بۇيرۇق، مىلىك سەرىس، يولۇن تىمۇر، سوجىس، شىبىبان قاتارلىقلارمۇ بار⑱.

تاتاتۇڭغا موڭغۇللارغا ئۆگەتكەن يېزىق شىجۇ ئۇيغۇرلىرى ئىجات قىلغان يېزىق ئىدى. موڭغۇللار ئۆز تىلىنى خاتىرىلەشتە ئىشلەتكەن بۇ يېزىق موڭغۇل-ئۇيغۇر يېزىغى دەپ ئاتىلىدۇ.

ئىمپېرىيىنىڭ قۇدرەت تېپىشىغا ئەگىشىپ ئۇيغۇر يېزىغىنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسى پەيدىن-پەي موڭغۇل خان جەمەتىدىن ئىمپېرىيىنىڭ سىياسى، ئىقتىسادىي ساھەلىرىنىڭ ھەممە جەھەتلىرىگە كېڭەيدى. پۈتكۈل 13-ئەسىردە، ئۇيغۇر يېزىغى ئىمپېرىيىنىڭ مەمۇرى قانال-لىرىنى راۋانلاشتۇرىدىغان ئاساسلىق قورال بولۇپ قالدى. ئىمپېرىيە باشلىغىنىڭ پەرمان-يارلىقلىرى، مەركىزىي ئاپپاراتلارنىڭ مەكتۇپ، بۇيرۇقلىرىدىن تارتىپ تاكى چېگرا مۇداپىئە، ھىساۋات، تىلخەتلەر-نىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر يېزىغى بىلەن يېزىلغان ئىدى. مەسىلەن،

1254 ـ يىلى مونكىنىڭ فرانسىيه كىنەزى لۇئى IX غا يازغان خېتى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان. بۇ دۆلەت خېتىنى ياۋروپالىق پوپ رۇبىروچ ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى قاراقۇرۇمدىن فرانسىيىگە ئېلىپ بارغان⑲. بۇ خەتنى دۆلەت خېتى دىگەندىن كۆرە، ئۇلتىماتۇم دىگەن تۈزۈك، چۈنكى، بۇ خەت تەھدىت بىلەن تولغان ئىدى. مەيلى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ خەت يازما يادىكارلىق بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئىمپېرىيىدە ئىشلىتىلىش ئەھۋالى توغرىسىدا ئوبدان دەلىل بولدى.

ئىمپېرىيىنىڭ ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغان ئەڭ مۇھىم ھۆججىتى ئىمپېرىيىنىڭ قانۇن قامۇسى «جاساق» بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. «جاساق» چىڭگىزخاننىڭ سىياسى، ھەربى ۋە خەلق ماجرالىرىنى بىر ياقلىق قىلىش توغرىسىدىكى سۆز خاتىرىلىرىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىمپېرىيىنىڭ باشلىقىنى سايلاش پىرىنسىپى ۋە تەرتىۋى، دۈشمەنگە قارشى ئۇرۇش قىلىشنىڭ ئىستىراتېگىيىلىك تەسەۋۋۇرىدىن تارتىپ، ئوتتىن ۋە تەخسىدىن ئاتلاپ ئۆتمەسلىك قاتارلىق ئۇششاق ـ چۈششەك ئىشلارغىچە بايان قىلىنغان. ئىمپېرىيە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى يۈەن سۇلالىسى، ئالتۇن ئوردا خاندانلىقى، ئىلخان خاندانلىقى ھەم چاغاتاي خاندانلىقى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن موڭغۇل تىلىدا خاتىرىلەنگەن بۇ «جاساق»نى چىڭگىزخاننىڭ ۋەسىيىتى دەپ قاراپ، ھەممە قانۇن ـ نىزامنىڭ باش ئاساسى قىلغان⑳.

ئۇيغۇر يېزىقى ۋەتىنىمىزنىڭ مول يازما ماتىرىياللىرىنى موڭغۇل ـ چىغا تەرجىمە قىلىشتىمۇ ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن، يۈەن سۇلالىسى موڭغۇل ۋاڭلىرى ۋە يۇقۇرى دەرىجىلىك ھەربى ھەم مەمۇرى ئەمەل ـ دارلار ئوقۇشى شەرت قىلىپ بەلگىلىگەن ئېلىمىزنىڭ چوڭ تىپتىكى

يىلنامە كىتاۋى «ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۆرنەكلىرى» ئۇيغۇر يېزىغى ئارقىلىق موڭغۇلچىغا تەرجىمە قىلىنغان.

ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇللارغا كۆرسەتكەن ئىككىنچى تەسىرى تامغا تۈزۈمى ئىدى.

تاتاتۇڭغا توغرىسىدىكى يازما مەلۇماتتىن ئايان بولۇشىچە، تاتاتۇڭغا تامغىنى يېنىدا ئېلىپ قاچقاندا ئەسىرگە چۈشكەن. موڭغۇل ئەسكەرلىرى تايانخاننىڭ قول ئاستىدا مۇھىم خىزمەتتە بولغان بۇ ئەسىرنىڭ يېنىدىن پەقەت بىرلا تامغىنى ئاختۇرۇپ تاپقاندا، ئېھتىمال، چىڭگىزخان ھەيران قالغان بولسا كېرەك. يۇقۇرىدا كەلتۈرۈلگەن تاتاتۇڭغاغا ئائىت نەقىل چىڭگىزخاننىڭ تامغىنىڭ رولى ۋە نوپۇزىنى شۇ ۋاقىتتا تۇنجى قېتىم بىلگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ مەلۇماتتا يەنە ئۇلاپلا مۇنداق دېيىلگەن ئىدى: ”شۇنىڭدىن كېيىن پەرمان ۋە يارلىقلارغا تامغا ئىشلىتىش باشلاندى“.

ئىمپېرىيە زېمىنىنىڭ كېڭىيىشى ۋە ھەربى، مەمۇرى ئاپپاراتلارنىڭ مۇكەممەللىشىشىگە ئەگىشىپ، موڭغۇل ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى شۇ ۋاقىتتا ئىنتايىن ئەۋج ئالغان تامغا تۈزۈمىگە تامامەن كۆنۈپ، ئىمپېرىيە دائىرىسىدە تامغا ئىشلىتىش بارغانسېرى كۆپەيگەن. ئىمپېرىيىنىڭ باشلىقى، ھەرقايسى ۋاڭلار، مەركەزدىكى ھەربى-مەمۇرى، ئەدلىيە ئورگانلىرى ھەممە جايلارغا ئەۋەتىلگەن ئورگانلار ۋە ئۇلارغا قاراشلىق ئىدارىلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۆزىگە خاس ھەر خىل ئۆلچەمدىكى تامغىلار بولۇپ، ئۇ دەرىجە ۋە ئەمەلدىن دېرەك بېرىدىغان بەلگە، شۇنداقلا ھەربى، مەمۇرى ئورگانلارنىڭ ئالاقە، بۇيرۇق ۋە مەكتۇپلىرىنىڭ ئىناۋەتلىك بەلگىسى بولۇپ قالغان. كېيىنكى يىللاردا ئىمپېرىيە تامغىنىڭ ئىشلىتىلىش دائىرىسىنى تېخىمۇ

كېڭەيتىپ، كىيىمنىڭ سىرتىغا ئېسىپ قويۇپ سالاھىيەتىنى كۆرسىتىدىغان تۆرلۆك بەلگىلەرنى ياساپ چىققان.

ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇللارغا كۆرسەتكەن ئۈچىنچى تەسىرى ئەمەل-مەنسەپتىن ئىبارەت. بىزگە مەلۇم، موڭغۇللارنىڭ باشقۇرۇش ئورگانلىرى دەسلەپتە ئاددى ۋە يىگانە ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۇننى بىرلىك قىلغان تۆت دەرىجىلىك باشقۇرۇش ئورگانلىرى ھەم مەمۇرى بىرلىك ھەم ئۇرۇش بىرلىكى بولغان. مۇنداق ئاددى باشقۇرۇش ئورگانلىرى پەقەت كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىۋى خەلقلەرنىڭ ئاددى ئىجتىمائى تۇرمۇشىغىلا مۇۋاپىق كېلەتتى. ئۈزلۈكسىز قولغا كەلتۈرۈلۈۋاتقان ھەربى مۇۋەپپەقىيەتلەر ئارقىسىدا، ئىمپېرىيە مۇقەررەر ھالدا بىر قاتار ئىقتىسادىي ۋە ئەدلىيە مەسىلىلىرىگە يولۇقۇپ قالدى. ئاقىۋەتتە، ئىمپېرىيە ئۈچۈن ئۆزىنىڭ باشقۇرۇش ئورگانلىرىنى كېڭەيتىشكە ۋە تولۇقلاشقا توغرا كەلدى. بىراق، ئىمپېرىيىنىڭ پۈتكۈل زېھنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئىگىزلىكىگە قارىتىلىۋاتقان ئۇرۇشلارغا سەرپ قىلىنىۋاتقان ئاشۇ يىللاردا، موڭغۇللار مەمۇرى باشقۇرۇش تۈزۈمىنى سەرەمجانلاشتۇرۇشتا پەقەت ئۆزىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى پۇقرالىرىدىن بولغان ئۇيغۇرلاردىن ئۈدۈم ئېلىشى مۇمكىن ئىدى. بۇنىڭدا ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، موڭغۇللاردا ھۆكۈمدار دىگەن مەنسەپدار پەيدا بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئىمپېرىيە شۇ تارىخي شارائىتتا ئۆزىنىڭ باشقۇرۇش تۈزۈمىنى ئۆز ۋاقتىدا تولۇقلىيالىدى. ئۇيغۇرلار رايونىدا ھۆكۈمدار دىگەن مەنسەپ پەقەت ئەدلىيە ئەمەلدارلىرىغا قارىتىلغان ئىدى. لېكىن ئىمپېرىيە تەسىس قىلغان ھۆكۈمدار دىگەن مەنسەپكە ئەدلىيە ھوقۇقىدىن باشقا يەنە بىر قىسىم قانۇن تۈزۈش ھوقۇقلىرىمۇ بېرىلگەن.

يۈەن سۇلالىسى ئوردا تەپتىش بېگى دېگەن مەنسەپنى تۇرغۇزۇشتىن بۇرۇن، ھۆكۈمدارغا يەنە ھەر دەرىجىلىك ھەربىي، مەمۇرى ئەمەل-دارلار ئۈستىدىن تەپتىشلىك قىلىش مەسئۇلىيىتىمۇ يۈكلەنگەن[21].

بۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى نوپۇزىنىڭ يېرىمى ئۆزىنىڭ مۇكەممەللىكى ۋە موللۇغى ئۈستىگە قۇرۇلغان بولسا، يېرىمى سىياسى ئىمتىياز ئۈستىگە قۇرۇلغان ئىدى. بۇ ئەھۋال ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئۆزىدە ئىككى خىل يۈزلىنىشنى ھاسىل قىلدى. ئۇنىڭ بىرى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۆز خۇسۇسىيىتىگە ۋە دەۋر بېغىشلىغان ئىمتىيازغا سۆيۈنۈپ، ئۆزىنىڭ تەسىرىنى كەڭ بىر رايونغا سىڭدۈردى. يەنە بىرى، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بىر كەڭ رايوندا، بولۇپمۇ فېئوداللىق مەدەنىيىتى ئۆزىنىڭكىدىن تەرەققى تاپقان ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيىتىنى كۆپلەپ قوبۇل قىلدى، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە خاس ئەھمىيەتلىرىدىن قارىغاندا، ئىككىنچى يۈزلىنىش ئۇيغۇرلار تارىخىدا ناھايىتى مۇھىم بىر سەھىپە بولۇپ ھېساپلىنىدۇ.

2. ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى

مۇشۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تەرەققىياتىنى كۆرسىتى-دىغان ئاساسلىق بەلگىلەرنىڭ بىرى باسما تېخنىكىسىنىڭ قوللىنىلىشى-دىن ئىبارەت.

ئەمەلىيەتتىن ئۆتكۈزۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشلاردىن كېيىن، 13-ئەسىرگە كەلگەندە ئېلىمىزنىڭ باسما تېخنىكىسى مىخ مەتبەئە باسقۇ-چىغا كۆتۈرۈلدى. بۇ ئىشتا ھەسسە قوشقان كىشى يۈەن سۇلالىسى مەزگىلىدە ئۆتكەن ۋاڭ جېن ئىدى.

مىخ مەتبەئە تېخنىكىسى شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا ئۇيغۇرلارنىڭ

مەدىنىيەت ساھەسىگە كىرگەن. ئۇيغۇرلارنىڭ مىخ مەتبەئە تېخنىكىسىنى قوللانغانلىقى توغرىسىدىكى دەلىللەر ھەممىدىن بۇرۇن دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان*.

ئۇيغۇرلار ياغاچ ھەرپلەرنى ئىشلىتىشتە پۈتۈنلەي خەنزۇلارنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان. قوبۇل قىلىش شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، ھەرپلەرنى ئويغاندا، ھەتتا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئەڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرىگىمۇ سەل قارالغان. ئۇيغۇر يېزىقى ئاھاڭدار يېزىق بولۇپ، مۇناسىپ ساندا سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋە ئۈزۈك تاۋۇشلۇق ھەرپلەر ياساپ چىقىلسىلا، ئۇلارنى ئۆزئارا كىرىشتۈرۈپ ئىشلىتىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ھەممە لېكسىكىسىنى ئىپادىلىگىلى بولاتتى. ئەمما دۇنخۇاڭدىن تېپىلغان بۇ ياغاچ ئويما ھەرپلەر پۈتۈنلەي خەنزۇچىدىن ئۆزگىچە ئالغان بولۇپ، ئۇلارغا بىر قاتار ئاتالغۇلار ئويۇپ قويۇلغان. شۇڭا بۇ ھەرپلەرنى قاتارغا تىزىپ قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئېگىزلىكى ۋە ئويۇلۇش دەرىجىسى ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن ھەجمى ئۇزۇن-قىسقىلىق جەھەتتە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ.

مۇشۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئۈستىدە توختالغىنىمىزدا، ئۇلارنىڭ رەسساملىق ۋە ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتىنىمۇ تىلغا ئېلىپ ئۆتۈشىمىزگە توغرا كېلىدۇ. چۈنكى 13-ئەسىردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ساھەسى بويىچە رەسساملىق بىلەن ھەيكەلتىراشلىق سەنئىتى

---

* 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، فرانسىيىلىك پ. پېللىئوت دۇنخۇاڭدىكى بىر ئۆڭكۈردىن ياغاچ تۈڭگە قاچىلانغان بىرقانچە يۈز ئۇيغۇرچە ياغاچ ئويما ھەرپنى تاپقان. بۇ ھەرپلەر قاتتىق ۋە سۈپەتلىك بىر خىل ياغاچقا ئويۇلغان.

ئەڭ ئاجىز ھالقا بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

ئىسلام دىنىنىڭ يەكلىشى ۋە نابۇت قىلىشى سەۋدۇۋىدىن، مۇشۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ رەسساملىق بىلەن ھەيكەلتاراشلىق سەنئىتى پەقەتلا ئىسلام دىنىنىڭ قۇدرىتى تېخى يەتمىگەن تۇرپان ئويمانلىقىدىلا مەۋجۇت بولالىدى. شۇ سەۋەپتىن بۇگۈنكى كۈندە بىز كۆرەلىگەن 13-ئەسىرگە ئائىت ئۇيغۇرلارنىڭ رەسساملىق ۋە ھەيكەلتاراشلىق سەنئىتى پۈتۈنلەي تۇرپان ئويمانلىقىغا مەركەزلەشكەن. ھازىرغا قەدەر تۇرپان ئويمانلىقىدىكى تۇيۇق، مۇرتۇق ھەم بېزەكلىك قاتارلىق جايلاردىكى خارابىلىقتا ساقلىنىۋاتقان تام رەسىملىرىنىڭ بىر قىسمى ئەنە شۇ دەۋردىن قېلىپ قالغان.

ئەگەر سان ۋە كۆلەم ئۆلچەم قىلىنىدىغان بولسا، بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ رەسساملىق ھەم ھەيكەلتاراشلىق سەنئىتى ئەڭ كاساتلاشقان مەزگىل دېيىشكە بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مۇشۇ ساھەسى ھەتتا نابۇت بولۇش خەۋپىگە دۇچكېلىپ قالغان. بۇ جەرياندا كۆرۈلگەن بەزى نەتىجىلەر پەقەتلا دەۋرنىڭ ئەكس ساداسىدىنلا ئىبارەت.

مۇشۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ يېزىغى بېسىپ ئۆتكەن يول ئىنتايىن ئەگرى-توقاي ۋە قىزىقارلىق بولدى.

ئۇيغۇرلارنىڭ 13-ئەسىردىكى يېزىق ئىشلىتىش ئەھۋالىغا نەزەر سالغىنىمىزدا، شۇنداق بىر ئەھۋال كۆزىمىزگە چېلىقىدۇكى، بىر تەرەپتىن، موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈچىگە سۆيۈنۈپ، ئۇيغۇر يېزىغى ھۆكۈمەت يېزىغى سۈپىتىدە ئاسىيا، ياۋروپا قۇرۇقلۇقلىرىدا كەڭ قوللىنىلىپ، يەككە بىر مىللەتنىڭ رايون خاراكتېرلىق يېزىغىدىن بىردىنلا سىياسى نوپۇزغا ئىگە دۇنياۋى يېزىققا ئايلانغان بولسا،

يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىسلام دىنىنى ئارقا تىرەك قىلغان ئەرەب يېزىقىنىڭ قاتتىق قىستىشى نەتى-جىسىدە، ئۇنىڭ ئۆز مىللىتىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىشلىتىلىش دائىرىسى بارغانسېرى تارايدى.

تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدا، قىلچە شۈبھىسىزكى، ئەرەب يېزىقى ئاللىقاچان ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئىگەللەپ بولغان ئىدى. چۈنكى، يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىك» ۋە ئەخمەت يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۇلھەقايىق» ناملىق ئەسەرلىرىدىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز يېزىقى بىلەن ئەسەر يازغانلىقى كۆرۈلمىگەن. بۇنىڭدىن باشقا، ئىسلام دىنى كېيىنرەك تارقالغان ئاقسۇ، كۇچار، قاراشەھەر قاتارلىق جايلاردىمۇ ئەرەب يېزىقى قىسمەن ھالدا ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئورنىنى ئىگەللىگەن. 13-ئەسىردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە ئائىت يادىكارلىقلارنىڭ بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر توقسۇن بوستانلىقى-نىڭ غەربىي جايلىرىدىن تېپىلمايۋاتقانلىقى ئۇنىڭغا شاھىددۇر.

بۇ مەزگىلدە، ئۇيغۇرلار ئۆز يېزىقى ۋە ئەرەب يېزىقىنى قوللى-غاندىن باشقا، خەنزۇ يېزىقى، تاڭغۇت يېزىقى (يەنى غەربىي شيا يېزىقى)، تىبەت يېزىقى، بىراخما يېزىقى قاتارلىق يېزىقلارنىمۇ قوللانغان. ئۇيغۇر يېزىقى، ئەرەب يېزىقى ۋە خەنزۇ يېزىقىدىن باشقا يېزىقلار كۆپىنچە دىنىي كىتاپلاردا قوللىنىلغان.

بۇ جەرياندا ئۇيغۇر تىلى ئۆزىدە كەمچىل بولغان ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنىڭ لېكسىكىسىنى بېيىتقاندىن باشقا، كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك يېڭىلىقلار بولمىغان. بۇ يەردە پەقەت شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئىمپېرىيە بىنا بولغان دەسلەپكى مەزگىللەردە، ئۇيغۇرلار ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەر دەرىجىلىك

ئورگانلىرىدا، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئىگىزلىگى رايونىدىكى باج ئورگانلىرىدا كۆپلەپ خىزمەت ئورۇنلىرىنى ئىگەللىگەنلىكتىن، ئۇيغۇر تىلىمۇ شۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا ئۆزىگە يېڭى زىمىن ئاچقان. بىراق، ئۇنىڭ تەسىرى شۇ دەۋرنىڭ ئۆزىدىلا ئىپادىلەنمىگەن، ئارىلىقتا بىر-ئىككى ئەسىر ئۆتكەندىن كېيىن، ئاندىن ئۇنىڭ تەسىرى روشەن ئىپادىلەنگەن. بايانىمىزدا توختىلىۋاتقان مەزگىل ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئەنە شۇ رايوندىكى تارىخىي پائالىيىتى ئۈچۈن ئېيتقاندا پەقەت تېردىم مەۋسۇمى بولۇپ، يىغىم مەۋسۇمىگە تېخى يەتمىگەن ئىدى.

ئەمدى بىز 13-ئەسىردىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ يەنە بىر جەھەتى بولغان دىنىي ساھە ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتەيلى.

بۇ مەزگىلدە، ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ھەرقايسى دىنلارنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە كۈرىشى ناھايىتى زور دەرىجىدە موڭغۇل ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ رايىغا باغلىق بولۇپ قالغان ئىدى.

ئومۇمەن، تاكى چىڭگىزخان موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنى تىكلىگەنگە قەدەر، دۇنيادىكى بۇددا دىنى، خىرىستىيان دىنى، ئىسلام دىنى قاتارلىق دىنلارنىڭ ھېچقايسىسى موڭغۇللارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغا كىرەلمىگەن. ئۇلار شامان دىنىغا ئېتىقات قىلاتتى. شامان دىنى ئېلىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىۋى خەلق-لەر ئومۇمى ئېتىقات قىلغان دىن بولۇپ، 9-ئەسىردىن بۇرۇن ئۇيغۇرلارمۇ ئورخون دەرياسى ۋادىسىدا بۇ دىنغا ئېتىقات قىلغان.

شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، موڭغۇللاردا شۇ كۈنلەردە دۇنيانىڭ ھەممىلا يېرىدە يامراۋاتقان دىنلارغا نىسبەتەن تېخى ئېنىق بىر تونۇش ھاسىل بولمىغان. 13-ئەسىردە موڭغۇللارنىڭ دۇنيا

مىقياسىدا ئېرىشكەن مىسلىسىز مۇۋەپپەقىيەتلىرى موڭغۇل ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ تەكەببۇرلۇغىنى كۈچەيتىۋەتتى. شۇڭا ئۇلار دۇنيادىكى باشقا مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى مەنسىتمەيلا قالماستىن، بەلكى ھەرقايسى دىنلار ئۆزلىرىنىڭ ئالىجاناپ پاناسى قىلىۋالغان ھەر خىل ئىلاھلارنىمۇ ئوچۇق-ئاشكارا كەمسىتكەن. 1254-يىلى مونكە فرانسىيە كىنىزى لۇئى IXغا يازغان خېتىدە ئۆزىنى يەر يۈزىدە ۋە ئەرشتە مەڭگۈ ھايات موڭغۇل خوجايىنى دەپ ئاتىغان. دېمەك، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ نەزىرىدە ئۇلار ئۆزى ھەم ئەرشتىكى، ھەم يەر يۈزىدىكى ئىلاھ ئىدى.

موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ دىنلارغا سەل قارىشىغا سەۋەپ بولغان يەنە بىر شارائىت شۇكى، خېلى بىر ۋاقىتقىچە، ئۇلار روھىي ۋاستىگە سۆيۈنۈپ ئۆز ھۆكۈمرانلىغىنى مۇستەھكەملەشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى ھېس قىلمىغان. چۈنكى شۇ ۋاقىتلاردا، ئىمپېرىيىنىڭ قورااللىق كۈچى بۇ ۋەزىپىنى بىمالال بېجىرمەكتە ئىدى.

موڭغۇل ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللەردە تۈرلۈك دىنلارغا تۇتقان بۇنداق سەل قاراش-سوغاق مۇئامىلىدە بولۇش پوزىتسىيىسى ئىمپېرىيىنىڭ دىنىي سىياسىتىدە كۆرۈپ تۇرۇپ كۆرمەسكە سېلىش، ئاڭلاپ تۇرۇپ ئاڭلىماسقا سېلىش يەنى ئۇلارنىڭ ئۆز خاھىشىغا قويۇپ بېرىش بولۇپ ئەكس ئەتكەن. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار رايونى تەبىئىي ھالدا تۈرلۈك دىنلارنىڭ تىركىشىدىغان سورۇنى بولۇپ قالغان. بۇ تىركىشىشتە ئىسلام دىنى ئۆزىنىڭ ھۇجۇم ھالىتىنى داۋاملىق ساقلاپ، ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى باشقا دىنلارنى يەكلىگەن. ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى باشقا دىنلار، جۈملىدىن بۇددا دىنى، داۋجياۋ دىنى، زەردەشت دىنى پۈتۈنلەي تۈرپان

ئويمانلىغى ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى رايونلارغا سۈرۈلگەن.

ئىسلام دىنى تەرىپىدىن تۈرپان ئويمانلىغىغا سۈرۈلگەن تۈرلۈك دىنلار غەرپكە تارقىلىش ئىمكانىيىتىنى يوقاتقاندىن كېيىن، تۈرپان ئويمانلىغىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ، بۇ يەرنىڭ پايدىلىق جۇغرا-پىيىلىك ئورنى ۋە باسما تېخنىكىسىدىن پايدىلىنىپ، ئاسيانىڭ شەرقىي قىسمىغا يېيىلغان. تۈرپان ئويمانلىقىدىن تېپىلغان 13-ئەسىرگە دائىر مەدەنىي يادىكارلىقلاردا شۇنچە كۆپ چەتئەل يېزىقىنىڭ بولۇشىدىكى سەۋەپلەرنىڭ بىرى ئەنە شۇ.

ئىمپېرىيىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلىگە كەلگەندە، نۇرغۇن مۇسۇلمانلار ئىمپېرىيە مەركىزىنىڭ دۆلەت ئىشلىرىغا قاتناشقانلىقى ئۈچۈن، موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى دىنىي مەسىلىدە مەلۇم خاھىشنى ئىپادى-لەشكە باشلىدى. بۇ خاھىش 1252-يىلدىكى سالىندى تېكىن ئەنزى-سىدە تولۇق ئىسپاتلاندى. سالىندى تېكىننىڭ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەپ، ماھىيەتتىن ئېيتقاندا، ئىمپېرىيىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكى كۈرەش ئىدى. لېكىن دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، مونكە ئويدۇرۇپ چىقىلغان بىر دىنىي ۋەقەنى بۇ ئەنزىنىڭ مۇقەددىمىسى قىلدى.

سالىندى تېكىن بارچۇق ئارت تېكىننىڭ ئوغلى بولۇپ، بارچۇق-نىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىپ گاۋچاڭ ۋاڭى بولغان. ۋەقە يۈز بەر-گەندە، سالىندى تېكىن ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى قاراقۇرۇمدا مونكى-نىڭ خانلىققا چىقىش مۇراسىمىغا قاتنىشۋاتاتتى، ئۇنىڭ بىر غالچىسى (ئائىلە قۇلى) مونكىنىڭ بېشبالىقتا تۇرۇۋاتقان يەۋقۇلئاددە ئەلچىسى سەيپىدىن (ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيالىق مۇسۇلمان ئىدى)گە گاۋچاڭ ۋاڭى مەلۇم بىر جۈمە كۈنى بېشبالىق ۋە قوجۇدىكى مۇسۇلمانلارنى يوقات-

ماقچى بولدى، دەپ ئەرز ـ ئىلتىماس قىلدى. دەسلەپتە، يۈزلەشـ
تۈرگەندە، سالىندى مۇنداق قەستتە بولمىغانلىقىدا چىڭ تۇردى.
كېيىنكى كۈنلەردە بۇ ئەنزە ئىمپېرىيىسىنىڭ مەركىزىگە يۆتكەپ كېلىـ
نىپ، ئۇرغۇن قىيىن ـ قىستاقلاردىن كېيىن سالىندى تېكىن نائىلاج
بۇ تۆھمەتنى ئۆز ئۈستىگە ئالدى. 1252 ـ يىلى سالىندى تېكىن
بېشبالىقتا يالاپ ئېپكېلىنىپ، بىر جۈمە كۈنى ئۇنىڭ ئىنىسى ئوكىنچە
تېكىن تەرىپىدىن بېلى كېسىپ ئۆلتۈرۈلدى. بۇنىڭدىن باشقا
سالىندى تېكىننىڭ ئىككى نەپەر يېقىن ۋەزىرىمۇ شۇ تەرىقىدە
ئۆلتۈرۈلدى.

سالىندى تېكىن ئەنزىسى شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى. 1) موڭغۇل
ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى ئىسلام دىنىغا يان بېسىشقا باشلىغان. 2) ئۇيـ
غۇرلار رايونىدىكى دىنلار كۈرىشى سىياسى ساھەگە چېتىلىشقا
باشلىغان. گەرچە ئىمپېرىيىنىڭ سىياستىدە دىنلارنىڭ رولىغا سەل
قارالغان بولسىمۇ، لېكىن دىنلار ئىمپېرىيىنىڭ سىياسى كۈچىدىن
پايدىلىنىشقا كىرىشكەن. شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى ئۆز رەقىبىنىڭ
ئاخىرقى بازىسى بولغان تۇرپان ئويمانلىقىدا ئۈستۈنلۈك ئورنىغا ئىگە
بولدى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇرلارنىڭ 13 ـ ئەسىردىكى
دىنىي پائالىيىتىنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرى بولۇپ شەكىللەنگەن.

ئۈچىنچى بۆلۈم ئىمپېرىيە مەزگىلىدىكى ئۇيغۇر تارىخي شەخسلىرى

13 ـ ئەسىردە دەۋر ئېقىمى ئۇيغۇرلارنى ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخي
سەھنىسىگە يەنە بىر قېتىم چىقارغاندا، ئۇلاردىن ۋەكىللىك خاراكـ

تىرىتا ئىگە نۇرغۇن شەخسلەر شۇ ۋاقىتتىكى زور تارىخىي ئۆزگىرىش-
لەرگە قاتناشتى، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن
فېئودال سۇلالىسى بولغان يۈەن سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشىدا قوشقان
تۆھپىسى ئالاھىدە كۆرۈنەرلىك بولدى. تۆۋەندە بىز يۈەن سۇلالى-
سىنىڭ قۇرۇلۇشىدا تۆھپە قوشقان ئۇيغۇرلاردىن بىرنەچچە شەخسنى
تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

تونۇشتۇرۇلىدىغان بىرىنچى شەخس ئارىق ھىيا.

ئارىق ھىيا يۈەن سۇلالىسى ئۇچۇن ئىجۇ (بۇگۇنكى ۋۇخەن) دىن
خەينەنداۋ ئارىلىغىچە بولغان زېمىننى ئىشغال قىلغان بولۇپ، يۈەن
سۇلالىسىنىڭ دۆلەت بەرپا قىلغۇچى ئەرباپلىرىدىن بىرى بولۇپ
ھىساپلىنىدۇ.

چىڭگىزخان كەڭ دائىرىدە دۈشمەننى قورشاپ مۇھاسىرىگە
ئېلىشنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق ئىستراتېگىيىلىك ئىدىيىسى قىلغان ئىدى.
ئۇ ئۆز ھاياتىنىڭ ئاخىرىدىمۇ ئۆز قول ئاستىدىكىلەرگە جىن سۇلالى-
سىنى كەڭ دائىرىدە قورشاپ يوقىتىش توغرىسىدا مۇنۇلارنى ئالاھىدە
تاپىلىغان: "جىن سۇلالىسى ئۆزىنىڭ كۈچلۈك قوشۇنىنى تۇڭگۇەندە
تۇرغۇزدى. تۇڭگۇەنىنىڭ جەنۇبىدا ليەنشەن تېغى، شىمالىدا خۇاڭخې
دەرياسى بار. ھۇجۇم بىلەن ئېلىش قىيىن. ئەگەر سۇڭ سۇلالىسىدىن
يول ئارىيەت سورىساق، سۇڭ سۇلالىسى جىن سۇلالىسى بىلەن
ئەزەلدىن دۈشمەنلىشىپ كەلگەنلىكتىن، بىزگە يول ئارىيەت بېرىدۇ.
قوشۇنلىرىمىز تاڭ، دىڭ رايونلىرى ئارقىلىق داليائڭغا تارتىلسا،
جىن سۇلالىسى چوقۇم تۇڭگۇەندىكى ئەسكەرلىرىنى يۆتكەپ ئىشقا
سالىدۇ. بىرقانچە ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنىڭ مىڭ چاقىرىملاپ
يول بېسىشىغا توغرا كېلىدۇ. ئات-ئۇلاق، ئادەملىرى چارچاپ-

ھالسىراپ قالىدۇ. مەنزىلگە يېتىپ بارغان ھالەتتىمۇ، جەڭگە ئاتلەنالمايدۇ. بىز چوقۇم غەلىبە قىلىمىز"[22]. چىڭگىزخاننىڭ بۇ ۋەسىيىتىنىڭ مەنىسى تۇڭگۇەندىن داجىپ ئۆتۈپ، سىچۇەندىن خېنەننىڭ غەربىي جەنۇبىغا بۆسۈپ كىرىپ، جىن سۇلالىسىنى كەڭ دائىرىدە قورشىۋالغاندىلا، ئاندىن جىن سۇلالىسىنى يوقاتقىلى بولىدۇ، دېگەندىن ئىبارەت. ئۇغوتاي مۇشۇ ئىستىراتېگىيىنى تەتبىقلاپ، جىن سۇلالىسىنى يوقاتقان ئىدى.

مۇنكە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىگە قارىتىلغان ئۇرۇشتىمۇ مۇھاسىرىگە ئېلىپ قورشاپ تۇرۇپ يوقىتىش ئىستىراتېگىيىسىنى تەتبىقلىغان. مۇنكە ئورىئاڭكادايىنى يۈننەن — گۇيجۇ ئېگىزلىكىنى ئىستىلا قىلىشقا، قۇبلايىنى ئېجۇنى ئىستىلا قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۆزى بولسا ئاساسىي قوشۇننى باشلاپ سىچۇەنگە ھۇجۇم قىلدى. مۇنكە مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىگە قارىتا كەڭ مىقياستا قورشاش چەمبىرىكىنى ھاسىل قىلماقچى بولغان ئىدى. مۇنكە باشلاپ ماڭغان موڭغۇل قوشۇنلىرى دياۋيۈچېڭ قەلئەسىدە قاتتىق قارشىلىققا ئۇچراپ، مۇنكە شۇ جەڭدە ئۆلگەنلىكتىن، بۇ قېتىمقى ھەربىي ھەركەت ئوتتۇرىدا ئۈزۈلۈپ قالغان ئىدى.

قۇبلاي ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنى كەڭ دائىرىدە قورشاپ مۇھاسىرىگە ئېلىش ئىستىراتېگىيىسىنى ئۆزگەرتىپ، كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ، ئوتتۇرا سەپنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، چاڭجياڭنى تىزگىنلەپ، ئاندىن لىنئەن (ھازىرقى خاڭجۇ)گە يۈرۈش قىلىش ئىستىراتېگىيىسىنى يولغا قويدى. بۇ ئۇرۇش قىلىش ئۇسۇلى كىشىلەرگە چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا سىر دەرياسى

بۇيەردىن جەنۇبقا ئىلگىرىلەپ ئوتتۇرا سەپنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، بۇخارا قەلئەسىنى ئىستىلا قىلغانلىقىنى ئەسلىتىدۇ.

ئارىق خەيا خېنەن ئۆلكىسىنىڭ باش ئامبىلى، ئوردا مەسلىھەتچىسى قاتارلىق ئۇنۋانلار بىلەن قۇبلاي تەرىپىدىن ئوتتۇرا سەپتە ئۇرۇش قىلغۇچى قوشۇننىڭ قوماندانلىرىدىن قىلىپ تەيىنلەنگەن. 1268-يىل 10-ئايدا، يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى خەنشۇي دەرياسىنى بويلاپ، شياڭياڭ قەلئەسىگە قىستاپ كەلدى. شياڭياڭ قەلئەسى خەنشۇي دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىمىغا جايلاشقان بولۇپ، چاڭجياڭنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىغا ئۆتۈشتە مۇھىم تۈگۈن ئىدى، ئۇنىڭ يەر تۈزۈلۈشى خەتەرلىك، سېپىلى مۇستەھكەم، مۇداپىئەلىنىشكە باپ، ھۇجۇم بىلەن ئېلىش تەس جاي ئىدى. دەسلەپتە يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا بۇ قەلئەنى قامال قىلىپ، ئۇزۇق-تۈلۈك يەتكۈزۈش يوللىرىنى بوغۇپ، دۈشمەن قوشۇنىنى تەسلىم بولۇشقا قىستاش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىلگەن. لېكىن ئەمەلىيەتتە، ئىش بۇنىڭ ئەكسىچە بولۇپ چىقتى. شياڭياڭدا ئۇزۇق-تۈلۈك يېتەرلىك ئىكەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە دۈشمەن قوشۇنلىرى سۇ ۋە قۇرۇقلۇق يوللىرى ئارقىلىق يەنە توختىماي تەمىناتقا ئېرىشىپ تۇرىدىكەن. شۇڭا، ئىككى تەرەپتىن نەچچە 100 مىڭ كىشى قاتناشقان بۇ ئۇرۇش تۆت يىل داۋام قىلىپمۇ، يۈەن سۇلالىسى قوشۇنى بۇ قەلئەنى ئالالمىدى.

ئارىق خەيا بۇ بىرنەچچە يىللىق ئەمەلىي جەڭ داۋامىدا، شياڭياڭنىڭ مەزمۇت-مۇستەھكەم تۇرۇشى فەنچېڭ قەلئەسىنىڭ يۆلەنچۈك بولۇپ تۇرغانلىقىدا دېگەن تونۇشقا كەلدى. شياڭياڭ بىلەن فەنچېڭنى بىرلا دەريا ئايرىپ تۇراتتى، ئىككى قەلئە ئوتتۇرىسىدىكى زەنجىر كۆۋرۈك بۇ قەلئەلەرنى بىر-بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇراتتى. شۇڭا،

شياڭياڭنى ئېلىش ئۈچۈن، ئاۋال كۆچنى مەركەزلەشتۈرۈپ فەنچېڭنى ئىشغال قىلىپ، شياڭياڭنى يېتىم قالدۇرۇش لازىم ئىدى. 1272-يىلى ئارق ھىيا قۇبلايغا ئاۋال فەنچېڭنى، ئاندىن شياڭياڭنى ئېلىش تەكلىۋىنى بەرگەندە، قۇبلاي بۇ تەكلىپكە قوشۇلدى. شۇ ۋاقىتتا، ئىرانلىق ئالايىدىن بىلەن ئىسمائىل ياسىغان زەمبىرەكلەرمۇ بۇ يەرگە توشۇپ كېلىندى.

1273-يىل 3-ئايدا فەنچېڭغا ھۇجۇم قىلىش جېڭى باشلاندى. يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئاۋال فەنچېڭ بىلەن شياڭياڭنى تۇتاش-تۇرۇپ تۇرىدىغان زەنجىر كۆۋرۈكنى بۇزۇپ تاشلاپ، فەنچېڭنى ياردەمسىز قالدۇرۇپ، ئالدىن تۈزۈلگەن پىلان بويىچە فەنچېڭنى ئىشغال قىلدى.

فەنچېڭ مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شياڭياڭنى قوغداۋاتقان قوشۇنلىرىنىڭ جەڭ ئىرادىسىگە ئېغىر تەسىر يەتتى. شۇڭلاشقا فەنچېڭ قولغا كىرگەن ھامان، يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى شياڭياڭغا ئاتلاندى. بۇ چاغدا بەزىلەر دەرھال شياڭياڭغا ھۇجۇم قىلىپ، شەھەر ئاھالىلىرىنى قىرىپ تاشلاشنى تەشەببۇس قىلدى، ئارق ھىيا بۇ تەشەببۇسنى رەت قىلىپ، قۇبلاي بۇرۇن بەلگىلەپ بەرگەن ”مۇھاسىرىگە ئېلىپ، ئۆزلۈكىدىن تەسلىم قىلدۇرۇش“ پىرىنسىپىدا چىڭ تۇردى. شۇ يىلى 11-ئايدا ئارق ھىيا شەخسەن ئۆزى شياڭياڭ قەلئەسىنىڭ يېنىغا ئاتلىق بېرىپ، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ شياڭياڭنى قوغداشقا مەسئۇل قوماندانى لۈ ۋېنخۇەنگە قۇبلاينىڭ پەرمانىنى ئوقۇپ بەردى ھەمدە ئوقيانى سۇندۇرۇپ، شياڭياڭدىكى ھەربى ۋە خەلقلەرنىڭ ھاياتىغا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا قەسەم ئىچتى. ئاخىرى لۈ ۋېنخۇەن پۈتۈن

ۋەلىئە بويىچە تەسلىم بولدى[28]. شياڭياڭ-فەنچېڭ جېڭىدىن كېيىن، قۇبلاي ئارىق ھىيانى زوراغالىق مەھكىمىسىنىڭ جىياڭ-خۇ يوللىرىنى باشقۇرۇش ئامبىلى قىلىپ تەيىنلەپ، شياڭياڭنى قوغداشقا قويدى. ئارىق ھىيا مەركىزىي ھەربىي باش ئورگاننىڭ ئەزاسى سۈپىتىدە خۇبېي-خۇنەننىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىندى.

شياڭياڭ ئېلىنغان ۋاقىتتا، ئوغوتاي ئەۋلادى قايدۇ تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا توپىلاڭ كۆتەرگەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە موڭغۇل دالاسىدىكى موڭغۇل ۋاڭلىرىنىڭمۇ قايدۇ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈش ئالامەتلىرى كۆرۈلدى. ۋاھالەنكى، بۇ ۋاقىتتا يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاساسىي قوشۇنلىرى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشقا قاتناشتۇرۇلغانلىقتىن، شىمالدىكى مۇداپىئە ئىشلىرى ئاجىزلىشىپ كەتكەن ئىدى. مۇنداق شارائىتتا قۇبىلاي جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىگە قارىتىلغان ئۇرۇشنى توختىتىپ، شىمالغا قوشۇن تارتىپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ پايتەخت رايونىنى قوغداش خىيالىدا بولدى.

يۈەن سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىگە قارىتىلغان پۈتكۈل ئۇرۇش جەريانىنى مۇھاكىمە قىلغاندىن كېيىن، شۇنى ھىس قىلالايمىزكى، شياڭياڭ-فەنچېڭ جېڭىدىن كېيىنكى ھەربىي ۋەزىيەت ۋەتىنىمىزنىڭ قايتا بىرلىككە كېلىش سۈرئىتىنى بەلگىلىمەكتە ئىدى. ئەگەر جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى بىلەن بولغان ئۇرۇش توختىتىپ قويۇلىدىغان بولسا، ۋەتىنىمىزنىڭ بۆلۈنۈش ھالىتى يەنىلا داۋاملىشىپ، ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەريانى يەنە بىر مەزگىل كەينىگە سۈرۈلگەن بولاتتى.

قۇبلاي ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكىلەر بۇ مەسىلىدە بىر قارارغا كېلەل-

مەيۋاتقان بىر ۋاقىتتا، ئارىق ھىيا قۇبلايغا مەكتۇپ سۇنۇپ، بەلگىلەنـ
گەن پىلاندا چىڭ تۇرۇپ، خەنشۇي دەرياسىنى بويلاپ جەنۇپقا
يۈرۈش قىلىپ ئېجۇنى ئىستىلا قىلىش بىلەن، سىچۇەننىڭ جەنۇبىي
چاڭجياڭ رايونلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، يەننىمۇ
ئىلگىرىلەپ لىنئەننى ئېلىشتىن ئىبارەت تەكلىپنى بەردى. ئارىق ھىيا
قۇبلايغا سۇنغان مەكتۇبىدا مۇنداق دېگەن: "شياڭياڭ ئەزەلدىن
ھەربىي ئىشلار بويىچە مۇھىم جاي ئىدى، بۈگۈنكى كۈندە تەگرىنىڭ
ئىلتىپاتى بىلەن ئۇنى قولغا ئالدۇق. ئەمدىلىكتە دەريانى بويلاپ
غەلىبىسىرى ئىلگىرىلەيدىغانلا بولساق، سۇڭ سۇلالىسى چوقۇم تىنجىتىـ
لىدۇ"㉔. ئارىق ھىيانىڭ بۇ تەكلىۋى بىرمۇنچە ھەربىي ۋە مەمۇرى
ئەمەلدارلارنىڭ قۇۋۋەتلىشى بىلەن قۇبلاي تەرىپىدىن قوبۇل قىلىندى.
قۇبلاي بايانىنى مۇۋەققەت باش مىرزا سول قول ۋەزىرى، ئارىق ھىيانى
مۇۋەققەت باش مىرزا ئوڭ قول ۋەزىرى، ئارچۇقنى ئامبال قىلىپ
تەيىنلىدى ۋە ئۇلارغا ئېجۇغا يۈرۈش قىلىش بۇيرۇقى بەردى.

1274-يىلى، يۈەن سۇلالىسى قوشۇنى ئېجۇ رايونىغا يېتىپ
باردى. ئېجۇ قەلئەسى خەنشۇي دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا
جايلاشقان. خەنياڭ قەلئەسى خەنشۇي دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىـ
قىغا جايلاشقان. ئۇلار مەھكەم ئىستىھكاملار بىلەن مۇداپىئەلەنگەن
ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، نۇرغۇن ئۇرۇش كېمىلىرىدىن تەركىپ
تاپقان جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى دەريا يۈزىنى ۋە ھەر-
قايسى كېچىكلەرنى قامال قىلىۋالغان ئىدى. يۈەن سۇلالىسى قوشۇن-
لىرى ئۇچۇن جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى سۇ قوشۇنلىرىنىڭ مۇداپىئە
لىنىيىسىنى بۇزۇپ تاشلاش ھەممىدىن زۆرۈر ئىش ئىدى. بىر
مەزگىل پىلانلاش ۋە سەرەمجانلاشتۇرۇشلاردىن كېيىن، يۈەن

سۇلالىسى قوشۇنى بىرقانچە يولغا بۆلۈنۈپ، ئوخشاش بولمىغان ئورۇن ۋە ۋاقىتتا ئارقا ـ ئارقىدىن ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئاۋال ئارىق ھىيا قوشۇن باشلاپ، شاۋقۇن ـ سۈرەن ئىچىدە ۋۇجىباۋ قورغىنىغا ھۇجۇم قىلدى. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنى ئېزىپ قىلىپ خاتا ھالدا يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاساسىي قوشۇنى دەپ ھېساپلاپ، زور تۈركۈمـ دىكى ئۇرۇش كېمىلىرىنى مۇشۇ جايغا يۆتكىدى. بۇ ۋاقىتتا يۈەن سۇلالىسىنىڭ يەنە بىر قوشۇنى ئارچۇقنىڭ باشلامچىلىقىدا چېكىنىشچى كېچىگىدىن ئۆتۈپ، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ دەريا مۇداپىئە لىنىيىسىنى بۇزۇپ تاشلىدى. بۇنىڭ بىلەن دۈشمەننىڭ سۇ قوشۇنى پاتىپاراقچىلىققا چۈشۈپ قىلىپ، ئۇنىڭ سەركەردىسى قالدۇق كېمىلىرىنى ئېلىپ قېچىپ قۇتۇلدى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى بۇنىڭغا ئۇلاپلا ياڭلۇباۋ قورغىنىنى ئىشغال قىلدى. ئارىدىن ئانچە ۋاقىت ئۆتمەيلا، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خەنياڭ ۋە ئېجۇدىكى قوشۇنلىرى يۈەن سۇلالىسى قوشۇنىغا تەسلىم بولدى.

ئېجۇ جېڭىدىن كېيىن، قۇبلاينىڭ ئىستىراتېگىيىلىك ئورۇنلاشـ تۇرۇشى بويىچە، يۈەن سۇلالىسى قوشۇنى چاڭجياڭ دەرياسىنى بويلاپ شەرققە يۈرۈش قىلىپ، ئاۋال جياڭسۇ، ئەنخۇي قاتارلىق جايلارنى، ئاندىن جەنۇپقا سۈرۈلۈپ لىنئەننى ھۇجۇم بىلەن ئېلىشى كېرەك ئىدى. لېكىن بۇ ئىستىراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا كونكرېت قىيىنچىلىقلار بار ئىدى. چۈنكى شۇ تاپتا جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى سىچۈەن، غەربىي خۇبېي، خۇنەن، گۇاڭشى، گۇاڭدۇڭ قاتارلىق جايلاردا نۇرغۇن قوشۇن تۇرغۇزغان بولۇپ، يۈەن سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ ئاساسىي كۈچى شەرققە سۈرۈلـ گەن ھامان، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى بۇ جايلاردىكى قوشۇنلىرىنى

توپلاپ ئىچجۇغا قايتۇرما ھۇجۇم قىلىش بىلەن، يۈەن سۇلالىسىنىڭ چېكىنىش يوللىرىنى ئۈزۈپ تاشلىشى مۇمكىن ئىدى. مۇنداق بولغاندا، يۈەن سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى ھەربىي ھەركەتتى بەنت قىلىنىپلا قالماستىن، ھەتتا ئۇلار چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى تارچۇق ۋادىدا سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنى تەرىپىدىن پارچىلاپ قورشۇۋېلىنىپ، يوقىتىپ تاشلىنىش خەۋپىمۇ بار ئىدى. شۇڭا، ئىچجۇنى مۇستەھكەم قوغداش يۈەن سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ شەرقىقە يۈرۈش قىلىش ئىستىراتېگىيە-سىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا زۆرۈر ئالدىنقى شەرت ئىدى.

يۈەن سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى بايان ئىچجۇ رايونىنىڭ شۇ ۋاقىتتا تۇتقان ئىستىراتېگىيىلىك ئورنىنى تونۇپ يەتكەن. ئۇ مۇن-داق دىگەن: "ئىچجۇنىڭ بىر تەرىپى تاغ، بىر تەرىپى دەريا بولۇپ، جەنۇبىي جۇڭگودىكى مۇھىم جاي ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەسكىرى تولۇق، ئوزۇق-تۈلۈگى مول. سىچۈەن، جياڭلىڭ، يۆجۇ، تەنجۇلار تېخى قولىمىزدا ئەمەس. مۇنداق ئەھۋالدا، بىرەر چوڭ سەركەردە ئۇنى قوغداپ تۇرمىسا، يۇقىرى ئېقىمدا سەل-پەللا ئۆزگىرىش بولۇپ قالىدىغان بولسا، ئىچجۇ قولدىن كېتىشى مۇمكىن"㉕.

بۇنىڭ بىلەن ئارق ھىيا 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ئىچجۇنى قوغداش ۋەزىپىسىگە قويۇلدى. ئۇنىڭغا يۈكلەنگەن ئاساسىي مەسئۇ-لىيەت ئىچجۇنى قوغداپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ شەرقىقە يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇننى خاتىرجەم قىلىش ھەمدە ئىمكانىيەتنىڭ بىرىچە جەنۇبىي جۇڭگو رايونىدىكى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ بىرلىشىشتىن توپلىنىۋېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئىدى.

يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسىي كۈچى شەرقىقە سۈرۈلگەن

شارائىتتا، ئارق ھىيانىڭ 40 مىڭ كىشلىك قوشۇن بىلەن بۇنداق زور ۋەزىپىنى ئورۇنلىشى ئاسان ئەمەس ئىدى. ئۇ ھۇجۇم ئارقىلىق مۇداپىئە كۆرۈپ، 1275-يىل 3-ئايدا چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ يۇقۇرى ئېقىمىغا يۈرۈش قىلىپ، جىڭجياڭ دەرياسى ئېغىزىدا جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى بىلەن ئۇرۇش قىلدى. كېيىن ھەر ئىككى تەرەپ جەڭ مەيدانىنى دۇڭتىڭخۇ كۆلىگە يۆتكىدى. دۇڭتىڭخۇ كۆلىدە جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ بىرقانچە مىڭ ئۇرۇش كېمىسى سەپ تۈزۈپ ھازىرلانغان ئىدى. ئۇرۇش باشلانغان ھامان، ئارق ھىيا ئۆز قوشۇنلىرىنىڭ غول تارمىقىنى دۈشمەن سېپىنىڭ قاپ ئوتتۇرىسىغا، قالغان قىسىملىرىنى دۈشمەن سېپىنىڭ ئىككى قانىتىغا سېلىپ، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ بېشى بىلەن ئايىغىنى ئۇلاشتۇرماي مەغلۇپ قىلدى. ئارقىدىنلا ئۇ غەلىبىسىرى ھۇجۇم قىلىپ، يۆجۇ قەلئەسىنى، 4-ئايدا شاشى قەلئەسىنى ئالدى. ئۇزاق ئۆتمەي جاڭلىڭدىكى جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنىنى تەسلىم قىلدۇردى. شۇنداق قىلىپ، ئارق ھىيا ئىچجۇنىڭ غەربىدىكى دۈشمەن قوشۇنلىرىنى تۈگىتىپ، ئۇرۇش شېپىنى ئىچجۇدىن يىراق بولغان جياڭلىڭنىڭ غەربىگە سۈرۈۋەتتى. يۈەن سۇلالىسى قوشۇنى چاڭجياڭ دەرياسىنى بويلاپ شەرققە يۈرۈش قىلىش ئىمكانىيىتىنى يوقاتتى.

ئارق ھىيا جياڭلىڭغا كىرگەن ھامان چاقىرىقنامە چىقىرىپ، چاڭدې، لىشيەن غەربىي خۇنەن تاغلىق رايونلىرىدىكى ھەرقايسى قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ باشلىقلىرىنى ئارقا-ئارقىدىن يۈەن سۇلالىسىغا ئەل قىلدۇردى. بۇ خۇش خەۋەر يېتىپ كەلگەندە قۇبلاي ئىنتايىن خۇرسەن بولۇپ، بۇ غەلىبىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن ئۈچ كۈن زىياپەت ئۆتكۈزدى. قۇبلاي ئارق ھىيانىڭ ئىچجۇ، غەربىي

خۇبېي ۋە غەربىي خۇنەندە قازانغان مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە باھا بېرىپ: "بايان شەرققە قوشۇن تارتىپ، ئارىق ھەيا يالغۇز ئىچۇدا قالغاندا، مەن ناھايىتى ئەنسىرىگەن ئىدىم، بۈگۈندىكى كۈندە جىڭجۇنىڭ جەنۇبىي رايونى تىنىجىتىلدى، مېنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلغان قوشۇنۇم ئەمدى خاتىرجەم بولدى" دېگەن ھەمدە ئۆز قەلىمى بىلەن پەرمان چىقىرىپ، ئارىق ھەيانىڭ تۆھپىسىنى مەدھىيىلىگەن㉖.

شۇنىڭدىن كېيىن، يۈەن سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىگە قاراتقان ئۇرۇشى ئەمەلىيەتتە شىمالدىن جەنۇپقا ئىككى پاراللېل سەپنى بويلاپ ئېلىپ بېرىلدى. بىر سەپ دېڭىز بويلىرىنى ياقىلاپ، جېجياڭ، فۇجيەن تەرەپكە سوزۇلدى، بۇ سەپتە يۈەن سۇلالىسىنىڭ بايان قوماندانلىق قىلغان ئاساسىي قوشۇنى ئۇرۇش قىلدى. يەنە بىر سەپ ئىچۇدىن خۇنەن ۋە گۇاڭشىغا سوزۇلدى، بۇ سەپتە يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئارىق ھەيا قوماندانلىق قىلغان قوشۇنى ئۇرۇش قىلدى. 1275 ـ يىلدىن باشلاپ، ئارىق ھەيا قوماندانلىق قىلغان قوشۇن ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ چاڭشا، جىڭجياڭ (ھازىرقى گۈيلىن شەھىرى) نى ئېلىپ، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ خۇبېي، خۇنەن، گۇاڭشى ـ دىكى قوشۇنلىرىنى يوقاتتى.

جىڭجياڭ جېڭىدىن كېيىن، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىدە توققۇز ياشلىق شاھزادە يىۋاڭنىڭ پادىشالىق تەختكە چىققانلىقى جاكالاندى. بۇنىڭ بىلەن جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىنىڭ تارمار قىلىنغان قوشۇنلىرى قايتا يىغىلىپ، بىر مەھەل ئۇلغايدى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ خەينەنداۋ ئارىلىدىكى قوشۇنى ھەممىدىن كۈچلۈك ئىدى. قۇبلاينىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، ئارىق ھەيا قوشۇن باشلاپ خەينەنداۋغا ئاتلاندى. ئۇ دەسلەپتە ئەلچى ئەۋەتىپ تەسلىم قىلدۇرماقچى ئىدى، ئەمما بۇ

ئىشقا ئاشمىغاندىن كېيىن، خەينەنداۋغا بىۋاستە قوشۇن تارتتى.

خەينەنداۋ رايونى ئىشغال قىلىنغاندىن كېيىن، ئارق ھىيا ئۆزىگە بېرىلگەن ھوقۇق بويىچە خەينەنداۋ ئايغاقچى مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەمۇرى ئاپپاراتىنى قۇردى. بۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىي جۇڭگو رايونىدا ئېلىپ بارغان ئاخىرقى جېڭى ئىدى. بۇ جەڭدىن كېيىن ئېلىمىزنىڭ جەنۇپتىكى ئەڭ چوڭ ئارىلى يۈەن سۇلالىسىنىڭ زېمىنىغا قوشۇلدى.

ئارق ھىيا ئۇرۇش قىلغان خۇنەن، گۇاڭشى، گۇاڭدۇڭ رايونلىرى يۈەن سۇلالىسىنىڭ جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىگە قارشى ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرىنىڭ ئاساسلىق مەيدانلىرى بولۇپ، ئۇنىڭ رولى شۇنىڭ-دىن ئىبارەت بولدىكى، بىر تەرەپتىن، ئۇ جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى-نىڭ سىچۈەندىكى قوشۇنلىرىنىڭ شەرققە سۈرۈلۈشىنى توسۇدى، يەنە بىر تەرەپتىن، ئوتتۇرا جۇڭگو ۋە جەنۇبىي جۇڭگو رايونلىرىدىكى سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى بەنت قىلىپ، ئۇلارنىڭ دېڭىز ياقىسىنى بويلاپ لىنئەنگە قاراپ ماڭغان يۈەن سۇلالىسى قوشۇنىنى چەكلەش مەقسىدىدە يېڭىۋاشتىن توپلىنىش ئىمكانىيىتىنى بىتچىت قىلىۋەتتى. شۇ سەۋەپتىن، بايانىنىڭ لىنئەننى، ئارق ھىيانىڭ چاڭشانى بىرلا ۋاقىتتا ئېلىشى تاسادىپى بولغان ئەمەس، ئەلۋەتتە.

ئارق ھىيا ئۇرۇش قىلغان خۇبېي، خۇنەن، گۇاڭشى، گۇاڭدۇڭ رايونلىرى ئېلىمىز بويىچە ئاساسلىق دېخانچىلىق رايونلىرى بولۇپ، بۇ رايونلاردا بازار-قەلئەلەر بىر بىرىگە ئۇلىشىپ، ئاھالىلىرى ئىنتايىن قويۇق جايلاشقان ئىدى، مۇشۇ رايونلاردا خەنزۇلاردىن باشقا، جەمىيەت تەرەققىياتىنىڭ تۈرلۈك باسقۇچلىرىدا تۇرۇۋاتقان ھەرقايسى قېرىنداش مىللەتلەرمۇ ياشىماقتا ئىدى، بۇ رايونلارنى

بويسۇندۇرۇشتا، جەڭجىياڭنى ھساپقا ئالمىغاندا، ئارق ھىيا ئۆز قوشۇننى ئاساسىي جەھەتتىن بۇلاڭ-تالاڭ ۋە قىرغىنچىلىقتىن چەك-لىمەيلىدى. نەتىجىدە، بۇ رايونلاردىكى ئىجتىمائىي ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىمىدى، ئاھالىلەرمۇ ۋەھشىيانە قىرغىنچىلىقتىن ساقلىنىپ قالدى. تالان-تاراج ۋە قىرغىنچىلىق ئادەتتىكى ئىشقا ئايلانغان ئاشۇ دەۋردە، ئارق ھىيانىڭ قىلالىغانلىرى ھەقىقەتەنمۇ ئاز ئۇچرايدىغان ئىش ئىدى.

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا ئارق ھىياغا باھا بېرىلىپ مۇنداق دېيىلگەن: "ئۇ ئىستىلا قىلغان غەربىي خۇبېي، غەربىي ئەنخۇي، جياڭشى، خېينەن، گۇاڭشى قاتارلىق جايلاردىكى 58 ئايماق ۋە سانسىز تاغ ئاھالىلىرىنى بويسۇندۇردى. بويسۇندۇرغاندا كۆپىنچە نەسىھەت بىلەن ئەل قىلدۇردى. قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىلمىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئۇ خەلقنىڭ سىلىقلىرىنى يەڭگىللىتىشنى مىزان قىلدى. شۇڭا، خەلق ئۇنىڭ ئۈچۈن ئىبادەتخانا ياساپ، ئۇنىڭ ھەيكىلىگە سەجدە قىلدى"㉗.

بۇ نەقىلنىڭ قوشۇمچىسى سۈپىتىدە بىز يەنە بىرنەچچە دەلىل كەلتۈرمەكچىمىز: بىرىنچى دەلىل، ئارق ھىيا ئېجۇدىكى چېغىدا ئۆز قول ئاستىدىكىلەرنىڭ پۇقرالارنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلىش ۋە ئۆلتۈرۈشىنى قەتئىي مەنئىي قىلغان. بۇنىڭ بىلەن "ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر قورقۇپ، پۇقرالاردىن بىر باغلام كۆكتات ئېلىشقىمۇ پېتىنالمىغان"، ئىككىنچى دەلىل، چاڭشاغا ھۇجۇم باشلانغاندا، ئارق ھىيا سەپنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ جەڭگە قوماندانلىق قىلىۋاتقاندا، ئوقيا تېگىپ يارىدار بولىدۇ. چاڭشا ئېلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلەر بۇ قىساسنى ئېلىش ئۈچۈن، پۈتۈن شەھەر ئاھالىسىنى

قىرۋېتىشنى تەشەببۇس قىلغاندا، ئارىق ھىيا بۇنى رەت قىلىپلا
قالماي، ھۆكۈمەت ئامبارلىرىنى ئېچىپ، خەلققە ئاشلىق نەپىقە
بەرگەن[28].

1286-يىلى، ئارىق ھىيا ئىناۋەتلىك تۆرە دېگەن پەخرىي ئۇنۋان
بىلەن خۇبېي-گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ سول قول ئامباللىقىغا ئۆستۈ-
رۈلدى. ئارىق ھىيا 60 يېشىدا ۋاپات بولدى. ۋاپاتىدىن كېيىن،
يۈەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا يەنە "چۇ كىنەزلىكىنىڭ كىنەزى"، "جياڭلىڭ
ۋاڭى" دېگەنگە ئوخشاش پەخرىي ئۇنۋانلارنى ئاتا قىلدى.

تونۇشتۇرۇلىدىغان ئىككىنچى شەخس لىيەن شىشيەن.

لىيەن شىشيەننىڭ ئاتىسى بۇيرۇق ھىيا چىڭگىزخاننىڭ ئوتتۇرا
ئاسىيا ۋە ئىران ئىگىلىگىگە قىلغان يۈرۈشىگە قاتناشقان ھەمدە
ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ جەنۇبىي يەنجۇ (جەنۇبىي خېبېي) ئايمىقى-
نىڭ تەپتىش ئەلچىسى، ھۆكۈمدارى قاتارلىق مەنسەپلەردە بولغان،
شۇڭلاشقا بۇيرۇق ھىيانىڭ ئەۋلاتلىرى ئۇنىڭغا بېرىلگەن تەپتىش
ئەلچىسى دېگەن مەنسەپنىڭ خەنزۇچە باش ھەرپىنى ئۆزلىرىگە
پەملە قىلغان. لىيەن شىشيەننىڭ ئۆزىگە ئاشۇنداق ئىسمىنى قويۇشى-
نىڭ سەۋەبى شۇ.

لىيەن شىشيەن ئىمپېرىيىسىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە غايەت زور
ئۆزگىرىشلەر بولۇۋاتقان مەزگىللەردە ياشىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ
شەخسىي تارىخىنىڭ كۆپ تەرەپلىرى مۇشۇ مەزگىلدە يۈز بەرگەن بىر
قاتار زور ۋەقەلەر بىلەن باغلىنىشلىق.

لىيەن شىشيەن 19 يېشىدا نەسەپ ئەمەلدارىنىڭ پەرزەنتى بولۇش
سالاھىيىتى بىلەن قۇبلايغا تۇرقاق (مۇھاپىزەتچى) بولۇپ ئوردىغا
كىرگەن، شۇنىڭدىن كېيىن، ناھايىتى تېزلا قۇبلاينىڭ ئىشەنچىگە

ئېرىشىپ، ئۇنىڭ يېقىن كىشىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالغان㉙. بولۇپمۇ ئۇ قۇبلاينى خانلىققا كۆتىرىش، لىۇتەيىيىڭ ـ قۇنىدۇقاي توپىلاڭچىلار گۇرۇھىنى تىنجىتىشتا زور ھەسسە قوشقان.

1259 ـ يىلى، مونىكە دياۋيۇچېڭ قەلئەسى يېنىدا يارىلىنىپ ئۆلگەندە، قۇبلاي قوشۇننى باشلاپ ئېجۇ قەلئەسىدە جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى. قاراقۇرۇمدا تۇرۇپ، ئىمپېرىيىنىڭ مەمۇرى ئاپپاراتلىرىنى باشقۇرۇۋاتقان ئارىق بۇغا بەزى ھەربىي ۋە مەمۇرى ئەمەلدارلارنىڭ كۈشكۈرتۈشى، بولۇپمۇ مونىكىنىڭ خانىشىنىڭ قوللىشى بىلەن ئۆزىنى خان دەپ جاكالىماقچى بولدى.

لىيەن شىشيەن سىياسى ۋەزىيەتتە يوشۇرۇن ئۆزگىرىشلەرنىڭ بولۇۋاتقانلىقىنى سېزىپ، دەرھال قۇبلايغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ، ئۇنى شىمالغا قايتىپ كېلىپ خانلىق تەختكە چىقىشقا دەۋەت قىلدى. ئۇ ئۆز مەكتۇپىدا مۇنداق دىگەن: "ئالىلىرى تەيزۇ (چىڭگىزخان)نىڭ نەۋرىسى، مەرھۇم پادىشا ئالىلىرىنىڭ بىر تۇققان ئىنىسى، ئۆتكەندە يۈننەننى ئىستىلا قىلىشتا بەلگىلەنگەن مۇددەتتە غەلىبە قىلدىلا، بۇ قېتىم جەنۇپقا يۈرۈش قىلىشتا باشلامچى بولۇپ چاڭجياڭ دەرياسىدىن ئۆتتىلە، بۇنىڭدىن تەڭرىنىڭ تەشەككۈرىنى بىلىش تەس ئەمەس. ئالىلىرى ئىقتىدارلىق ئادەملەرنى توپلاپ، كۆپچىلىكنىڭ ھۆرمىتىگە نائىل بولدىلا، پۇقرالارغا ياخشىلىق قىلغانلىقلىرى ۋەجىدىن، پۈتۈن جاھان ئۆزلىرىگە تەلپۈنگەن، بۈگۈنكى كۈندە مەرھۇم پادىشا ئالىلىرى دۇنيادىن كېتىپ قالدى. تەختىمىز ئىگىسىز قالدى، ئالىلىرىنىڭ تېزدىن پايتەختكە قايتىپ كېلىپ، تەختكە چىقىپ ئەلنى ئەنسىزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇشلىرىنى ئارزۇ قىلىمەن."

1260 ـ يىل 4 ـ ئايدا قۇبلاي يەنجىڭ (ھازىرقى بېيجىڭ) غا قايتىپ كەلگەندە، ئارىك بۇغا جىددى ھالدا قوشۇن يۆتكەش، ئوزۇق ـ تۈلۈك تەييارلاش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقان ئىدى. ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى بىلەن ليەن شىشيەن قۇبلايغا يەنە بىر قېتىم تەكلىپ بېرىپ: "ئارىك بۇغا ئالىلىرىنىڭ بىر تۇققان ئىنىسى، ئۇنىڭ شىمالنى تىزگىنلەپ تۇرغىنىغا بىرقانچە يىل بولدى، ئېھتىمال خانلىق تەختكە كۆز تىككەن بولۇشى مۇمكىن، ئىشنى ئالدىن مۆلچەرلەش، ئۇلۇغۋار پىلاننى بالدۇرراق بېكىتىش لازىم" دېگەن.

1260 ـ يىل 6 ـ ئايدا قۇبلاي ئۆزىنىڭ خانلىق تەختكە چىققانلىقىنى جاكالاپ، سۇلالىنىڭ يىلنامىسىنى "جۇڭتۇڭ" دەپ ئۆزگەرتتى.

بۇ چاغ ئىمپېرىيە ئۆز بېشىدىن ئەڭ ئېغىر كۈنلەرنى ئۆتكۈزۈۋاتقان چاغلار ئىدى. بۇنىڭغا ئائىت تەپسىلاتلارنى يۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەن ئىدۇق، شۇ ۋاقىتلاردا قۇبلاي ئۆزى بىلەن بىۋاستە خانلىق تالىشىۋاتقان ئارىك بۇغىنىڭ ئىغۋاگەرچىلىكىگىلا دۇچكېلىپ قالماستىن، بىر قاتار يەرلىك مىلىتارىستلارنىڭ ئىغۋاگەرچىلىكىگىمۇ دۇچكەلگەن ئىدى. يېڭىلا قۇرۇلغان ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، قۇبلاي ئۇلارغا ئومۇمى يۈزلۈك تاقابىل تۇرۇشى، بولۇپمۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىنىڭ ۋەزىيىتىنى مۇقىملاشتۇرۇشى زۆرۈر ئىدى.

ليەن شىشيەن جىددى تەدبىر سۈپىتىدە قۇبلايغا ئىككى ئىشنى تەكلىپ قىلغان: بىرى، كورىيە پادىشاسىنىڭ ۋارىسى دىبەننى ۋەتىنىگە قايتۇرۇپ ئاتىسىنىڭ ئورنىغا پادىشا قىلىپ تەيىنلەش؛ يەنە بىرى، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى بىلەن دەرھال سۈلھ تۈزۈپ،

قوشۇنلارنى شىمالغا يۆتكەش.

بىرىنچى تەدبىردە كۇرىيىسىنى ئۆز يېنىغا تارتىپ، ئارك بۇغىسىنىڭ سول قانىتىنى بەنت قىلىش مەقسەت قىلىنغان، ئىككىنچى تەدبىردە بولسا ئەسكىرىي كۈچنى توپلاپ، ئارك بۇغىسىنىڭ جەنۇپقا يۈرۈش قىلىشىغا تاقابىل تۇرۇش مەقسەت قىلىنغان ئىدى. قۇبلاي بۇ تەكلىپلەرنى قوبۇل قىلدى ۋە ئىشقا ئاشۇردى.

قۇبلاي ئارك بۇغىنىڭ جەنۇپقا يۈرۈش قىلىشىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، پۈتۈن كۈچى بىلەن تەييارلىق قىلىۋاتقاندا، شەرقىي شەنشىدىكى قوشۇنلارنىڭ ئارك بۇغا تەرەپكە ئۆتمەكچى بولۇۋاتقانلىقى توغرىسىدا خەۋەر يېتىپ كەلدى.

ئەينى ۋاقىتتا، قۇبلاي شىمالغا قايتىپ كېلىپلا ليەن شىشيەندىن ۋەزىيەتكە قانداق قارايدىغانلىقىنى سورىغاندا، ليەن شىشيەن ئاساسىي خەۋپ شەنشىدىن كېلىدۇ دىگەن ئىدى. شەنشى جەنۇپتا سىچۈەننى، شىمالدا گەنسۇ، نىڭشيانى تىزگىنلەپ تۇراتتى. مۇھىمى شۇكى، شەنشىدىكى قوشۇنلارنىڭ سەركەردىسى ليۇ تەيپىڭ ئەزەلدىن قۇبلايغا ئۆچ بولۇپ، ئىچىدە غۇم ساقلاپ كەلگەن ئىدى. غايەت زور قوشۇن ۋە يېتەرلىك ئوزۇق-تۈلۈككە ئىگە ليۇ تەيپىڭ مۇبادا ئارك بۇغا تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدىغان بولسا، ئۇ ۋاقىتتا، سىچۈەن، شەنشى ۋە پۈتكۈل غەربىي شىمال رايونى ئۇنىڭ تەسىرىگە ئۆتۈرىشى مۇمكىن ئىدى. بۇلارنى نەزەردە تۇتۇپ، ليەن شىشيەن يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنى شەنشىگە ئەۋەتىپ، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە تۇرۇپ ۋەزىيەتنى كۆزىتىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. ۋەقە تەرەققىياتى ليەن شىشيەننىڭ مۆلچەرىنىڭ تامامەن توغرا ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

قۇبلاي خانلىق تەختىگە چىقىش بىلەنلا، ئارك بۇغىسمۇ قاراقۇ-رۇمدا ئۆزىنىڭ خانلىق تەختكە چىققانلىغىنى جاكالىدى ۋە ئالامدارغا شىمالدىكى قوشۇنلارنى توپلاپ، جەنۇپقا يۈرۈش قىلىشىنىڭ تەرەد-دۇتىنى قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. يەنە بىر تەرەپتىن، لىۇ تەيىپىڭنى شەنشىدىكى قوشۇنلار بىلەن بىرلىشىپ قوزغىلاڭ كۆتىرىپ ماسلىشىپ بېرىشكە كۈشكۈرتتى. شۇ ۋاقىتتا، تۇڭگۇەنىڭ غەربىدىكى ھەربى ۋەزىيەت مۇنداق ئىدى: شەنشى رايونىدا لىۇ تەيىپىڭ — قۇلۇقاي قوشۇنى، لىۇ پەنشەن تاغلىق رايونىدا قۇندۇقاي قوشۇنى، سىچۇەن ئويمانلىغىدا مەلى قوجا بىلەن قىتاي بۇغا قوشۇنلىرى تۇراتتى.

ئارك بۇغىنىڭ كۈرسەتمىسى بويىچە، لىۇ تەيىپىڭ ئاۋال قۇندۇقاي بىلەن تىل بىرىكتۈردى. ئاندىن قۇندۇقاي ئادەم ئەۋەتىپ مەلى قوجا ۋە قىتاي بۇغا بىلەن ئالاقىلىشىپ، بىرلا ۋاقىتتا قوزغىلاڭ كۆتىرىشنى بېكىتتى. دىمەك، سىچۇەن، شەنشى، گەنسۇ، نىڭشيا قاتارلىق جايلار ئارك بۇغىنىڭ تەسىر دائىرىسىگە ئايلىنىپ كېتىش، يۈەن سۇلالىسى ئىسكەنجىگە ئېلىنىش خەۋپى يېقىنلاشماقتا ئىدى.

قۇبلاي بۇ جىددى ئەھۋالغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، لىەن شىشيەننى سىچۇەن-شەنشى رايونلىرىنىڭ ئايغاقچىسى قىلىپ تەيىن-لەپ، دەرھال خىزمەت ئورنىغا ماڭدۇردى. بۇ خەۋەر تارقالغان ھامان، لىۇ تەيىپىڭ قاتارلىقلار قاتتىق ئالاقزادە بولۇپ، جىڭجاۋ (ھازىرقى شىئەن شەھىرى)دا توپىلاڭ كۆتەرمەكچى بولغاندا، لىەن شىشيەن قۇبلاينىڭ پەرمانىنى ئېلىپ يېتىپ كەلدى.

لىەن شىشيەن لىۇپەنشەن تېغىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، قۇندۇقايغا قۇبلاينىڭ پەرمانىنى يەتكۈزگەندە، قۇندۇقاي ئەۋەتكەن ئەلچىنى

ئۆلتۇرۇپ، قۇبلايغا قارشى بايرىغىنى رەسمىي كۆتۈرۈپ چىقتى. شۇ ۋاقىتتا، ھەر ئىككى تەرەپ گويا كامالەككە بېكىتىلگەن ئوقيادەك ئىنتايىن جىددىي ھالەتكە چۈشتى.

لیۇ پەنشەن تەرەپتە، قۇندۇقاي بىر تەرەپتىن سىچۇەندىكى مەللىي قوجا بىلەن قىتاي بۇغىنىڭ شىمالغا قوشۇن تارتىشىغا ھەيدەكچىلىك قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، لیۇ تەيپىڭ بىلەن قۇلۇقايدىن دەرھال توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى تەلەپ قىلدى.

جىڭجاۋ تەرەپتە، لیەن شىشيەن ئاۋال لیۇ تەيپىڭ بىلەن قۇلۇقايىنى ۋە ئۇلارنىڭ شېرىكلىرىنى قولغا ئالدى، ئاندىن چېڭدۇ ۋە چىڭجۇگە ئادەم ئەۋەتىپ، مەللىي قوجا بىلەن قىتاي بۇغانى شۇ جايلارنىڭ ئۆزىدە مەخپىي قەتلى قىلىۋەتتى. ھەمدە سىچۇەن، شەنشىدىن ئەسكەر ۋە ھاشارچىلارنى يىغىپ يېڭى قوشۇن ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلارنى لیۇ پەنشەن تەرەپكە ئورۇنلاشتۇرۇپ شاۋقۇن-سۈرەن سېلىپ، قۇندۇقايىنى قارامىلىق قىلىپ شەرققە يۈرۈش قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويدى.

شەنشى، گەنسۇ، سىچۇەنلەرنىڭ كىمگە تەۋە بولۇشى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان بۇ قېتىمقى جەڭدە، لیەن شىشيەن ئۆزىنىڭ ئەتراپلىق ۋە قەيسەرانە ھەركىتى ئارقىلىق ئارىك بۇغىنىڭ سىچۇەن، گەنسۇ، شەنشىدىكى شېرىكلىرىنى يوقىتىپ، قۇندۇقاينىڭ شەنشىدىكى قوشۇنلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈش سۇيىقەستىنى بىتچىت قىلىپ، تۇنجى قېتىملىق ئېلىشىشتا يېڭىپ چىقتى. لېكىن، ھەربىي ئەمەلىي كۈچ جەھەتتە لیەن شىشيەن يەنىلا ئاجىز ئىدى. ئۇنىڭ لیۇ پەنشەن تەرەپكە ئورۇنلاشتۇرغان قوشۇنلىرى ھېچقانداق تەربىيە كۆرمىگەن قوشۇن بولۇپ، ماھىيەتتە جەڭ ئىقتىدارى يوق ئىدى. بۇنىڭ

ئەكسىچە، قۇندۇقايغا قاراشلىق قوشۇنلار نۇرغۇن جەڭلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن بولۇپ، مول ئۇرۇش تەجرىبىسىگە ئىگە قوشۇنلار ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، بۇرۇن لىيۇ تەيپىڭ، قۇلۇقاي، مەللى قوجا، قىتاي بۇغلارغا تەۋە قوشۇنلار گەرچە ئۆز قوماندانلىرىدىن ئايرىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار تامامەن قۇبلاي تەرەپكىمۇ ئۆتمىگەن ئىدى.

دەل شۇ ۋاقىتتا، قۇبلاي لىيۇ تەيپىڭ، قۇلۇقايلارنى كەچۈرۈم قىلماقچى ئىكەن، دېگەن گەپ-سۆزلەر تارقالدى، ئەل-جامائەت بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ قاتتىق ساراسىمىگە چۈشتى، دەرۋەقە، ئۇزاق ئۆتمەيلا، يارلىقنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدا رەسمىي خەۋەر كەلدى. لېەن شىشيەن يارلىقنى قوبۇل قىلىشتىن بۇرۇن لىيۇ تەيپىڭ، قۇلۇقاينى تۇرمىسىنىڭ ئۆزىدە قەتلى قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىۋېتىپ، ئاندىن يارلىقنى قوبۇل قىلدى. بۇ ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدىغان قىلىق ئىدى. يارلىق ئوقۇلۇۋاتقاندا، ئەمەلىيەتتە، لىيۇ تەيپىڭ بىلەن قۇلۇقاينىڭ جەسەتلىرى كوچىدا راسا سازايى قىلىنماقتا ئىدى. شۇنداق قىلىپ ئىككى لاگېردىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىگە جاۋاپ تاپتى — دۈشمەنلەرنىڭ ئۈمىدى بەربات بولدى، خەلقلەرنىڭ تەشۋىشى تۈگىدى⑳.

كېيىن قۇبلاي لېەن شىشيەننىڭ ئىشنى پۈتۈنلەي ماقۇل كۆردى ھەمدە ئۇنىڭغا يولۋاسنىڭ شەكلى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن يارلىق دەستەك بېرىپ، تۇڭگۇەننىڭ غەربىدىكى پۈتۈن قوشۇنلارنى تىزگىنلەش ھوقۇقىنى تاپشۇردى. قۇبلاينىڭ لېەن شىشيەنگە يازغان پەرماندا مۇنداق دېيىلگەن: "مەن ساڭا بىر تەرەپنىڭ ئىشىنى بىر ياقلىق قىلىش ھوقۇقىنى بەردىم. شارائىتقا قاراپ ئىشلارنى

مۇۋاپىق بىر ياقلىق قىلغايسەن، قائىدە-يوسۇنلار بىلەن چەكلىنىپ قىلىپ پۈرسەتنى قولدىن بېرىپ قويىدىغان ئىش بولۇپ قالمىسۇن.»
ئارىدىن ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا، لىيەن شىشيەن باش مىرزا ئۇلۇغ قول ۋەزىرى دىگەن ئۇنۋان بىلەن شەنشى، سىچۈەنىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش خىزمىتىگە تەيىنلەندى.
مۇشۇ ئارىلىقتا لىۋ تەيپىڭ قاتارلىقلار قەتلى قىلىنغانلىقتىن، شەنشىدىكى سىياسى بوران-چايقۇن بىرئاز تىنجىغان ئىدى. لېكىن لىۋپەنشەن تەرەپتە بولسا ئىككى لاگېرنىڭ قوشۇنلىرى يەنىلا سەپ تارتىپ تىركىشىش ھالىتىدە تۇراتتى. ئۇزاق ئۆتمەي، ئارىك بۇغا ئالامدارنى بىر تۈركۈم قوشۇننى باشلاپ، لىۋ پەنشەنگە بېرىپ، قۇندۇقاي بىلەن بىرلىشىپ شەنشىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن قۇندۇقاينىڭ ھەربى قۇۋۋىتى بىردىنلا ئېشىپ كەتتى. ئۇنىڭ مەخپىي ئەلچىلىرى سىچۈەن، شەنشىدىكى قوشۇنلار ئارىسىدا قاتراپ يۈرۈپ، تەرەپ-تەرەپ بىلەن ئالاقە باغلاشتى. تۈڭگۈەنىنىڭ غەربىدىكى رايون يەنە ئېغىر قالايمىقانچىلىققا پېتىپ قالدى.
لىيەن شىشيەن بىر تەرەپتىن، جاي-جايلارغا ئۆز ئەمەلدارلىرىنى ئەۋەتىپ خەلققە تەسەللى بېرىپ، ئۇلارنى خاتىرجەملەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، قوشۇنلارنى يۆتكەپ، باشقىدىن مۇداپىئە لىنىيىسىنى ھاسىل قىلدى. شۇنداقتىمۇ، قۇندۇقاي-ئالامدار قوشۇنلىرى ھۇجۇمغا ئۆتكەن ھامان، لىيەن شىشيەن سەرەمجانلاشتۇرغان قوشۇنلار ئارقا-ئارقىدىن مەغلۇپ بولۇپ، پۈتكۈل مۇداپىئە لىنىيىسى تەۋرىنىپ قالدى، لىۋپەنشەن تېغىنىڭ شەرقىدىكى نۇرغۇن زىمىنلار قۇندۇقاي، ئالامدارلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. مەغلۇبىيەت كەيپىياتى ھەتتا يۈەن سۇلالىسىنىڭ مەركىزىي ئاپپاراتلىرىغىچە

كېتىپ، بەزىلەر قۇبلايغا تۇڭگۇەننىڭ غەربىدىكى زېمىنلارنى تاشلاپ خېنەنگە چېكىنىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى.

لىەن شىشيەن بۇ تەكلىپنى قەتئىي رەت قىلدى، ئۇ قۇبلاي تاپشۇرغان شارائىتقا قاراپ ئىشلارنى مۇۋاپىق بىر ياقلىق قىلىش ھوقۇقىنى ئىشقا سېلىپ، قوشۇنلارنى يېڭىۋاشتىن توپلاپ ۋە ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھەممىدىن بۇرۇن شەنشى رايونىدىكى مۇداپىئەنى كۈچەيتىپ، يىمىرىلىش ئالدىدىكى پۈتكۈل مۇداپىئە لىنىيىسىنى مۇقىملاشتۇردى، ۋەزىيەت بىرئاز ئوڭشالغاندىن كېيىن، لىەن شىشيەن دادىللىق بىلەن قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى. لىەن شىشيەن قوماندانلىقىدىكى قوشۇن ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ، بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇمغا ئاتلىنىپ، قۇندۇقاي، ئالامدار قوشۇنلىرىنى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئۇ قانىتىغا سۈرۈپ بېرىپ، ئاندىن قوغلاپ يۈرۈپ خېشى رايونىدا بۇ توپىلاڭچى قوشۇنلارنى تامامەن يوقاتتى. توپىلاڭچى قوشۇنلارنىڭ باشلىقلىرى قۇندۇقاي بىلەن ئالامدارنى شىئەنگە يالاپ كېلىپ قەتلى قىلدى. غەلىبە خەۋىرى كەيپىڭگە يېتىپ بارغاندا، قۇبلاي لىەن شىشيەننى: "ھەقىقەتەن ئوغۇل بالا ئىكەن" دەپ ماختىدى[31].

يۈەن سۇلالىسى قۇرۇلۇپ، تەرەپ-تەرەپتىن بورانلار كۆتۈرۈلگەن ئاشۇ يىللاردا، مۇھىم مالىيە ۋە ھەربىي بازا بولغان تۇڭگۇەننىڭ غەربىدىكى رايونلاردا توپىلاڭچى قوشۇنلارنى بىتچىت قىلىپ، توپىلاڭنى تىنجىتقان لىەن شىشيەن شۇ ۋاقىتتا ئاران 30 ياشتا ئىدى، كۆرۈنەرلىك تۆھپە ياراتقانلىقى ئۈچۈن، 1262-يىلى لىەن شىشيەن باش مىرزا مەمۇرى ئىشلار مۇپەتتىشى بولۇپ ئۆستۈرۈلۈپ، يۈەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ئالتە ۋەزىرىدىن بىرى بولدى.

«يۇەن سۇلالىسى تارىخى»دا لىيەن شىشيەنىڭ مەركىزىي ئاپپاراتتىكى خىزمىتىگە باها بېرىلىپ، مۇنداق دېيىلگەن: "(لىيەن) شىشيەن باش مىرزىلىقتا تۇرغاندا، قائىدە-تۈزۈملەرنى بېكىتىپ، ھەقىقەت بىلەن مۇغەمبەرلىكنى ئايرىپ، ئىقتىدارسىز، ئارتۇقچە ئەمەلدارلارنى ۋە خوشامەتچىلەرنى ھەيدەپ چىقىرىپ، پايدىلىق ئىشلارنى ئەۋج ئالدۇرۇپ، زىيانلىق ئىشلارنى تۈگىتىپ، ئىشلارنى راۋانلاشتۇرغان، شۇ ۋاقىتتا ھەممە ئىش ئۆز يولىدا باشقۇرۇلغان، قانۇن-تۈزۈم ۋە قائىدە-يوسۇن گۈللەنگەن."

لىيەن شىشيەنىڭ مەركىزىي مەمۇرى ئاپپاراتتا ئىشلىگەندە ياراتقان ئەڭ زور تۆھپىسى "ئەمەلدارلارنى نەتىجىسىگە قاراپ ئۆستۈرۈش قانۇنى"نى يولغا قويغانلىقىدىن ئىبارەت. چىڭگىزخاندىن بۇيان، ئىمپېرىيە ئەمەلدارلارنى "ئەمەلدار ئەۋلادىدىن باشقىلار ئەمەلدار بولالمايدۇ" دېگەن پرىنسىپ بويىچە بېكىتەتتى. يۇەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە، بۇ قائىدە-يوسۇن "ئەمەلدارلىقتا ۋارىسلىق قىلىش چارىسى" دەپ ئاتىلىپ، بىر خىل تۈزۈم بولۇپ شەكىللەنگەن. مۇشۇ قائىدە بويىچە تۆمەنبېشى دېگەن مەنسەپتىن تۆۋەن ھەربى مەنسەپ پۈتۈنلەي ۋارىسلىق قىلىنىدىغان مەنسەپكە ئايلىنىپ كەتكەن. مۇنداق بولغاندا، يېشى 20 گە يەتكەن تۈنجى ئوغۇل سۆزسىز ئۆز ئاتىسىنىڭ مەنسۇپىگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولالايتتى. دەرىجىگە ئېلىنغان مەمۇرى ئەمەلدارلارنىڭ يېشى 25 كە يەتكەن تۈنجى ئوغۇللىرىمۇ ئۆز ئاتىسىنىڭ مەنسۇپىگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولالايتتى. كېيىنكى يىللاردا، بۇ تۈزۈم ئېغىر ئاقىۋەت كەلتۈرۈپ چىقاردى. نەسەپلىك ئەمەلدارلار گۇرۇھ بولۇۋېلىپ مەلۇم بىر

دائىرىنى ئۆز ئالدىغا سوراپ، باشقۇرۇشقا بوي بەرمەيدىغان بولۇپ قالدى. بۇ ھال ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈشكە ئېغىر توسالغۇ بولۇپ قالغان ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، قولىدىن ئىش كەلمەيدىغان نۇرغۇن ئىقتىدارسىز كىشىلەر ئۆز ئەجداتلىرىنىڭ ھىماتى بىلەن ئەمەلدارلار قاتارىغا كىرىۋېلىپ، تۈزۈكرەك ئىشنى ۋۇجۇتقا چىقىرالماي، ھەر دەرىجىلىك ھەربى مەمۇرى ئاپپاراتلارنىڭ خىزمەت ئۈنۈمىگە ئېغىر بۇزغۇنچىلىق قىلىپ تۇرغان ئىدى.

ليەن شىشيەن تەكلىپ قىلغان "ئەمەلدارلارنى نەتىجىسىگە قاراپ ئۆستۈرۈش قانۇنى" "ئەمەلدارلىقتا ۋارىسلىق قىلىش چارىسى"دىن كېلىپ چىققان ئەنە شۇنداق ئىللەتلەرنى تۈگىتىشنى مەقسەت قىلغان.

"ئەمەلدارنى نەتىجىسىگە قاراپ ئۆستۈرۈش قانۇنى"دا نوپۇس كۆپەيگەن، بوز يەرلەر ئېكىنزارلىققا ئايلاندۇرۇلغان، سوراق ئازايغان، قاراقچى-ئوغرىلار تۈگىتىلگەن، غەللە-سېلىق تەكشى بەلگىلەنگەن بولسۇن، دىگەن ئالتە مادا ئۆلچەم قىلىنىپ، ھەر 30، 60 ياكى 90 ئايدا ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئۈستىدىن بىر نۆۋەت تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلىپ، خىزمەت نەتىجىسىگە قاراپ ئۇلارنى ئۆستۈرۈش ياكى چۈشۈرۈش بەلگىلەنگەن. "ئەمەلدارنى نەتىجىسىگە قاراپ ئۆستۈرۈش قانۇنى" يۈەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە يولغا قويۇلغان مۇھىم سىياسى تەدبىرلەرنىڭ بىرى ئىدى، بۇ "قانۇن" يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ھەر دەرىجىلىك ھەربى، مەمۇرى ئورگانلارنىڭ خىزمەت ئۈنۈمى ئۆستى، ھوقۇقنى مەركەزلەشتۈرۈشكە توسقۇن بولۇۋاتقان پۈتلىكاشاڭلار تۈگىتىلدى[32].

كېيىن، ليەن شىشيەن بېيجىڭ مەمۇرى ئىشلار مۇپەتتىشى

دىگەن ئۇنۋان بىلەن لياۋدۇڭدىكى ئىشلارغا مەسئۇل قىلىنغان.

1275 ـ يىل ئارىق ھىسيا غەربىي خۇبېيدا شاشى ۋە جياڭلىڭىنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدا يۈرۈش قىلىۋاتقان يۈەن سۇلالىسى ئاساسىي قوشۇنىنىڭ بىمالال جەڭ قىلىشىنى تەمىن ئېتىش ئۈچۈن، قۇبلايغا سىچۈەندىكى سۇڭ سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشتىكى دەرۋازىسى بولغان جياڭلىڭغا مەركەزدە مەنسەپ تۇتۇۋاتقان ئەمەلدارلاردىن بىرىنى تەيىنلەش توغرىسىدا تەكلىپ بەرگەندە، قۇبلاي لىيەن شىشيەنىنى جياڭلىڭنى قوغداشقا تەيىنلىگەن ھەمدە ئۇنىڭغا ئۈچىنچى دەرىجىلىك ئەمەلداردىن تۆۋەن ئەمەلدارلارنى ئۆز ئالدىغا خىزمەتكە تەيىنلەش ئىمتىيازى بەرگەن.

13 ـ ئەسىرنىڭ 80 ـ يىللىرىغا كەلگەندە، يۈەن سۇلالىسى ئاتلىق جەڭ قىلىش ئارقىلىق ھاكىمىيەت تارتىۋېلىشنىڭ خاتىمە ياسىقۇچىغا ئۆتۈپ، تەدرىجى ھالدا قانۇن بىلەن تىزگىنلەشكە ئەھمىيەت بېرىدىغان بولغان. لىيەن شىشيەن كەسكىن ئۆزگىرىپ تۇرۇۋاتقان ھەربى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىشتا ئاجايىپ كۆرۈنەرلىك ئۇتۇقلار قازىنىش بىلەنلا قالماستىن، بەلكى ئىجتىمائى تەرتىپنى تۈزەش، خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش جەھەتتىمۇ ناھايىتى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. ئۇ شەنشى، سىچۈەندىكى ئىشلارغا رىياسەتچىلىك قىلىپ تۇرغان ۋاقىتتا، ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان ئىجتىمائى ئىگىلىكىنى ۋە جەمىيەت تەرتىۋىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن تۈزچىلارنىڭ ئالۋاڭ ـ سېلىقلىرىنى بىكار قىلدى، نوپۇسسىز ئاھالىلەرنى لىڭۋۇغا بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈشكە كۆچۈرۈش قانۇنىنى توختىتىپ قويدى، لىيەن شىشيەن جياڭلىڭدا خىزمەت ئۆتكۈزۈۋالغان

كۆپىنچە "بۇلاڭچىلىق قەتئىي مەنئى قىلىنىدۇ، سودا-سېتىق ئىشلىرى راۋانلاشتۇرۇلىدۇ" دېگەن تۈزۈمنى بېكىتتى، ئاندىن ئۇ يەنە "ئەسىرلەرنى ئۆلتۈرگەن ھەربىلەر پۇقرالارنى ئۆلتۈرگەنلەر قاتارىدا جازالىنىدۇ" دېگەن بەلگىلىمىنى چىقاردى. ئۇ يەنە پۇقرالارنى تۇرغۇن سۇلارنى چىقىرىۋېتىشكە ئۇيۇشتۇرۇپ، جىياڭلىڭ قەلئەسى يېنىدا بىرقانچە ئون مىڭ مو ئېتىز بىنا قىلىپ، نامرات ئائىلىلەرنى بۇ يەردە تېرىقچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇردى. ئۇ مائارىپ ئىشلىرىغا ناھايىتى قىزىقاتتى، ئۇ جىياڭلىڭدىكى چېغىدا دائىم مەكتەپلەرگە بېرىپ بىۋاستە دەرس ئۆتەتتى.

لىيەن شىشيەن سىياسى ۋە ھەربى ئىشلار جەھەتتە يۈكسەك ئىقتىدارغا ئىگە بولۇپلا قالماي، ھوقۇقدارلاردىن قورقماسلىق شىجائىتىگىمۇ ئىگە ئىدى، لىيەن شىشيەن باش مىرزا مەمۇرى ئىشلار مۇپەتتىشى بولۇپ تۇرغاندا، ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئەخمەت دېگەن ئادەم يۈەن سۇلالىسىنىڭ مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ تۇراتتى. قۇبلاينىڭ ئىشەنچىگە نائىل بولغان ئەخمەتنىڭ ھوقۇقى ھەددىدىن زىيادە چوڭ ئىدى. ئۇ ئۆزى بىلەن زىتلاشقان كىشىلەرگە خالىغانچە سۇيىقەست ئىشلىتىپ تۇرغانلىقتىن، ھەرقانداق چوڭ ئەمەلدارمۇ ئۇنىڭغا چېقىلىشقا پېتىنالمايتتى. كېيىن بەزىلەر ئەخمەتنىڭ جىنايى قىلمىشلىرىنى پاش قىلىپ، قۇبلايغا ئەرز سۇنغاندا، قۇبلاي بۇ ئەرزنى باش مىرزا مەھكىمىسىنىڭ تەكشۈرۈپ بىر ياقلىق قىلىشىغا تەستىقلاپ چۈشۈرىدۇ، بىراق يۈەن سۇلالىسىنىڭ سەلتەنەتلىك مەمۇرى باش ئاپپاراتىدا بۇ ئەنزىنى سۈرۈشتە قىلىشقا ھېچكىم جۈرئەت قىلالمايدۇ. بۇ چاغدا لىيەن شىشيەن ئوتتۇرىغا چىقىپ بۇ ئەنزىنى تەكشۈرۈپ، قۇبلايغا ئەخمەتنىڭ مالىيە باشقۇرۇش ھوقۇقىنى بىكار قىلىش

توغرىسىدا تەكلىپ بېرىدۇ.

ليەن شىشيەن لىياۋدۇڭدىكى ئىشلارغا رىياسەتچىلىك قىلىپ تۇرغان ۋاقىتتا، مەلىكە ۋە ئۇنىڭ ئېرى تۇۋقان يوقىلاش ئۈچۈن پايتەختتكە كېتىۋېتىپ، يول بويى ئۇۋ ئۇۋلاش جەريانىدا پۇقرالارنىڭ زىرائەتلىرىنى دەسسەپ نابۇت قىلىۋەتكەندە، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ليەن شىشيەن ئۇلارغا ئادەم ئەۋەتىپ، پۇقرالارنىڭ زىرائەتلىرىنى نابۇت قىلىشقا بولمايدىغانلىقى توغرىسىدا ئاگاھلاندۇرۇش بەرگەن. مەلىكە ھەم ئۇنىڭ ئېرى ليەن شىشيەنىنىڭ ئىناۋىتىدىن قورقۇپ، ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ ناماقۇل بولغان ۋە 15 مىڭ تىزىق يارماق جەرىمانە تۆلىگەن.

1280 ـ يىلى، ليەن شىشيەن ئۆز ئەجىلى بىلەن ۋاپات بولغاندا، يۈەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا "ۋېي كىنەزلىگىنىڭ كىنىزى"، "خېڭياڭ ۋاڭى" دىگەن پەخرىي ئۇنۋانلارنى ئاتا قىلغان.

تونۇشتۇرۇلىدىغان ئۈچىنچى شەخس ئىل ئوقمىش.

1278 ـ يىل، قۇبلاي جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىگە قاراتقان ئۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇرغاندا، ئىران ئىگىزلىگىدە ئىستىلا يۈرگۈزۈۋاتقان ھىلاكۇمۇ ئىككى دەريا ۋادىسى بىلەن پۈتكۈل ئىران ئىگىزلىگىنى بويسۇندۇرۇپ بولغان ئىدى. شۇ چاغدا ھىندىچىنى يېرىم ئارىلى بىلەن ھىندىستان يېرىم ئارىلىدىن باشقا، پايانسىز ئاسىيا قۇرۇقلۇغىنىڭ ھەممىسى چىڭگىزخان ئەۋلاتلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى زىمىنغا ئايلانغان ئىدى. شۇڭا، جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسىگە قارىتىلغان ئۇرۇش ئاياقلاشقان ھامان، قۇبلاي ئۆزىگە ئۇلۇغ ئوكيانىنى نىشان قىلدى.

1280 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا، يۈەن سۇلالىسىنىڭ 100 مىڭ كىشىلىك

سۇ قوشۇنى چۈەنجۇ (فۇجيەن ئۆلكىسىنىڭ چۈەنجۇ شەھىرى) دىن يولغا چىقىپ، كورىيە ئارقىلىق ياپونىيىگە يۈرۈش قىلدى. بۇ ئىنسانىيەت تارىخىدا تۇنجى كەڭ كۆلەملىك ئوكيان ھەربى يۈرۈشى ئىدى. بىراق يۈەن سۇلالىسى قوشۇنى ياپون دېڭىزىدا قاتتىق تەيفۇنگە يولۇقۇپ، ۋەيران بولغانىدى. شۇڭا ياپونىيىگە قارىتىلغان ھەربى يۈرۈش ئۆزۈل-كېسىل مەغلۇپ بولۇش بىلەن ئاياقلاشتى. ئۇنىڭ مەغلۇپ بولۇش سىياسى ئۇنىڭ يۈرۈش قىلىش داغدۇغىسىغا ئوخشاشلا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە بولدى.

1283 - يىلى، قۇبىلاي ياپونىيىگە قايتا يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلغان ئىدى، لېكىن موڭغۇل ۋاڭلىرىنىڭ توپىلاڭلىرى تۈپەيلىدىن، ئاخىر بۇ قارارىدىن ۋازكەچتى. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، ئاتلىق ئەسكەرلىرى بىلەن دۇنيانى سۈرۈپ توقاي قىلغان موڭغۇل قوشۇنىدا بىر خىل يېڭى ۋە مۇقىم ئارمىيە تۈرى، يەنى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئوكيانغا يۈرۈش قىلغۇچى سۇ قوشۇنى ۋۇجۇتقا كەلدى. بۇ يۈزلىنىشنىڭ قوشۇمچە نەتىجىسى سۈپىتىدە، ئىلىمىزدە دېڭىز ساياھىتىنى كەشىپ قىلغان بىر تۈركۈم مەخسۇس ئىختىساسلىق كىشىلەر يېتىشىپ چىقتى. ئىل ئوقمىش ئەنە شۇلارنىڭ ۋەكىلى ئىدى.

ئىل ئوقمىشنىڭ سىياسى ھاياتى ئۇنىڭ قۇبلايغا تۇرقاق بولغان ۋاقتىدىن باشلانغان[33]. بۇ ۋاقىت 1265 - يىلى بولۇپ، قۇبلاينىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگىنىگە ئانچە ئۇزاق بولمىغان ئىدى.

1272 - يىلى قۇبلاي ئىل ئوقمىشنى باروبو دۆلىتىگە ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ئىككى يىلدىن كېيىن يەنى 1274 - يىلى ئىل ئوقمىش

ۋەتەنگە قايتىپ كەلدى، ئىككىنچى يىلى ئىل ئوقمىش يەنە شۇ دۆلەتكە ئەۋەتىلدى. بۇ ئىككى قېتىملىق ساياھەتتە ئىل ئوقمىشقا مۇھىم سىياسى ۋەزىپە تاپشۇرۇلمىغان ئىدى. ئۇنىڭ قىلىدىغان ئاساسىي ئىشى يات رايونلاردىكى ئاجايىپ-غارايىپ نەرسىلەرنى ۋە مەھسۇلاتلارنى يىغىپ، قۇبلاينىڭ چەتئەللەردىكى بۇ ئاجايىپ-غارايىپ نەرسىلەرگە بولغان ھەۋىسىنى قاندۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

ئىل ئوقمىش ئوكيانلارنى كېزىپ ئىككى قېتىم چەتئەللەرگە بارغانلىقى ۋە ئوكيان ئەللىرى توغرىسىدىكى بىلىمىنىڭ مولluقى ۋەجىدىن ھەربى ئىشلار ۋازارىتىنىڭ ئوتتۇرانچى ۋازىرلىقىغا تەيىنلىنىپ، يۈەن سۇلالىسى باش ھەربى ئورگىنىنىڭ رەھبەرلىك تەركىۋىگە كىردى. تۆت يىلدىن كېيىن، ئۇ خۇبېي، خۇنەن، جەنچېڭ (بۈگۈنكى ۋېيتنامنىڭ ئوتتۇرا قىسمى) مۇۋەققەت ۋەزىر مەھكىمىسىنىڭ مەمۇرى ئىشلار مەسلىھەتچىلىكىگە تەيىنلىنىپ، جەنچېڭ رايونىدىكى ئىشلارغا مەسئۇل قىلىندى.

1284-يىلى، ئىل ئوقمىش نوقۇل بىر دىنىي ۋەزىپە بىلەن سىنگارۇ (بۈگۈنكى سىرىلانكا)غا بېرىپ، ساكيامونىنىڭ يالدامىلىرىغا سەجدە قىلدى، شۇ يىلى ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇ باش مىرزا مەمۇرى ئىشلار مەسلىھەتچىسى دېگەن ئۇنۋان بىلەن جەنۇبنى تىنجىتقۇچى تۆرە مەھكىمىسىنىڭ ئىش باشقۇرغۇچىسى بولۇپ تەيىنلەندى. بۇ ۋاقىتتا، يۈەن سۇلالىسىدە ئەنەن (ھازىرقى ۋېيتنامنىڭ خانوي شەھىرىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي رايونلىرى)نى ئىستىلا قىلىشنىڭ ھەربى ھەرىكىتى ئۈستىدە غۇلغۇلا بولۇۋاتقان ئىدى. بۇ قېتىمقى ھەربى ھەرىكەتنى پىلانلاشقا جەنۇبنى تىنجىتقۇچى تۆرە مەھكىمىسى رەھبەرلىك قىلماقتا ئىدى.

1287-يىلى، جەنۇپنى تىنجىتقۇچى تۆرە توغان باش قوماندانلىدىغىدىكى يۈەن سۇلالىسىنىڭ يىراقـقا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنى ئەنئەنگە يۈرۈش قىلدى، يۈەن سۇلالىسىنىڭ يېڭىدىن قۇرۇلغان سۇ قوشۇنىمۇ بۇ قېتىمقى يۈرۈشكە قاتناشتۇرۇلدى، سۇ قوشۇنى ھەر بىر جەڭدە غەلىبىگە ئېرىشىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن يۈەن سۇلالىسىنىڭ قۇرۇقلۇقتىكى قوشۇنلىرى جەڭدە مەغلۇپ بولدى.

ئىل ئۇقمىش توغاننىڭ مەسلىھەتچىسى بولۇپ، بۇ قېتىمقى يۈرۈشكە قاتناشقان. مەغلۇپ بولۇش بىلەن ئاياقلاشقان بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە ئىل ئۇقمىش توغرىسىدىكى بىردىن-بىر مەلۇمات ئۇنىڭ پىلانلىشى بىلەن توغان ۋە ئۇنىڭ باش لاگىرىنىڭ ئەنئەن قوشۇنلىرىنىڭ قاتمۇ-قات مۇھاسىرى ۋە توسۇپ زەربە بېرىشىدىن ئامان-ئېسەن قۇتۇلۇپ چىققانلىقى بولۇپ ھېساپلىنىدۇ㉞.

توغان ئەنئەندىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، تۆرىلىكتىن ئېلىپ تاشلىنىدۇ، توغاننىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان ئىل ئۇقمىش بولسا جازا ھېساۋىدا مارابپا دۆلىتى (بۈگۈنكى ھىندىستاننىڭ جەنۇبىي قىسمى)گە ساكيامونىنىڭ يالدامىلىرىنى ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىلىدۇ. ئىل ئۇقمىش ھىندى ئوكياندا نىمە ئۇچۇندۇ بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت يۈرۈپ ئاندىن مارابپا دۆلىتىگە يېتىپ بارىدۇ، ئىل ئۇقمىش ۋەتەنگە قايتقاندا ئۆزىگە يۈكلەنگەن كونكرېت بۇرچىنى ئورۇندىغاندىن تاشقىرى، يەنە شەخسەن ئۆزى چىقىم قىلىپ سېتىۋالغان نۇرغۇن قىممەتلىك ياغاچ ماتېرىياللارنى خۇسۇسى سوغات سۈپىتىدە قۇبلايغا تەقدىم قىلىدۇ. ئۇ مۇشۇنداق يوللار بىلەن خاتالىقىنى تۈزەتكەندىن كېيىن، ئۆز ۋەزىپىسىگە قايتا تەيىنلىنىپ، ئەخلاق تۆرىسى ئۇنۋانى بىلەن جياڭسۇ-ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ سول قول

ئامبىلى، چۈەنجۇ ئامبىللىق ۋەزىپىلىرىگە قويۇلدۇ.

ئەنئەن ئۇرۇشىدىن كېيىن، يۈەن سۇلالىسى شىمالدا ئىككى قېتىم ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشتى. ئۇنىڭ بىرى، لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىدا نويانىنىڭ كۆچىنى يوقاتتى، يەنە بىرى، قاڭغاي تېغى ئېتىكىدە قايدۇ قوشۇنىنى تارمار قىلدى. بۇ ئىككى قېتىملىق غەلىبە قۇبلاينى بىرنەچچە يىلدىن بۇيانقى پۇتلىكاشاڭدىن قۇتۇلدۇردى. چۈنكى 13 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدىن بۇيان قۇبلاينىڭ ھەممە ھەربى ھەركىتى نويان بىلەن قايدۇ تەرىپىدىن بەنت قىلىپ تۇرۇلغان ئىدى.

بۇ ۋاقىتتا، ياۋا دۆلىتى (بۈگۈنكى ھىندونېزىيىنىڭ ياۋا ئارىلى)دە يۈەن سۇلالىسى ئەلچىسىنىڭ يۈزىگە خەت چېكىپ ھاقارەتلەش ۋەقەسى يۈز بەردى. قۇبلاي شىمالدىكى موڭغۇل ۋاڭلىرىنىڭ بەنت قىلىشىدىن قۇتۇلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوكيانىدا ئۇرۇش قىلغۇچى سۇ قوشۇنى تەربىيىلىنىپ تېخىمۇ مۇكەممەل قوراللانغان بىر ۋاقىتتا يۈز بەرگەن بۇ ۋەقە قۇبلاينىڭ ھىندونېزىيە ئاراللىرىغا يۈرۈش قىلىشىغا ئۇبدان بانا بولدى.

1293 ـ يىل 1 ـ ئايدا، يۈەن سۇلالىسىنىڭ 30 مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بىر يىل يەتكۈدەك ئوزۇق ـ تۈلۈك ئېلىپ، مىڭدىن ئارتۇق كېمە بىلەن چۈەنجۇدىن يولغا چىقىپ، جەنچېڭ ئارقىلىق جەنۇبىي دېڭىزغا كىرىپ، توپمۇ ـ توغرا ياۋا ئارىلىغا يۈرۈش قىلدى. ئىل ئۇقمىش يىراقتا يۈرۈش قىلغۇچى بۇ قوشۇننىڭ سۇ قىسىملىرىنىڭ قوماندانى بولدى.

1293 ـ يىل 10 ـ ئايدا، يۈەن سۇلالىسى قوشۇنى ياۋا ئارىلىغا چىقىپ، ئىلگىر ـ ئاخىر بولۇپ، نانئۇرى (بۈگۈنكى سۇماترا

ئارىلىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى)، سۇماترا (بۈگۈنكى سۇماترا ئارىلىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىن باشقا جايلار)، بۇدۇبۇرۇ ۋە بارا قاتارلىق ئارال دۆلەتلىرىنى بويسۇندۇردى. لېكىن كېيىنكى كۈنلەردە يۈەن سۇلالىسى قوشۇنى يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقلىرىغا ئۇچراپ تۇردى. شۇڭا، يۈەن سۇلالىسىنىڭ يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى شى بى، پىيادە ئەسكەرلەر قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى گاۋ شىڭلار دەرھال چېكىنىپ چىقىپ كېتىشنى تەشەببۇس قىلدى. ئىل ئۇقمىش بولسا قۇبلاينىڭ ماقۇللۇغىنى ئالغاندىن كېيىن چېكىنىش كېرەك، دېگەن پىكىردە چىڭ تۇردى. يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇنىنىڭ ئەھۋالى كۈندىن-كۈنگە قىيىنلاشقانلىقتىن، ئىل ئۇقمىشنىڭ بۇ تەكلىۋى ئەمەلگە ئاشمايلا يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇن ھىندونېزىيە ئاراللىرىدىن چېكىنىپ چىقىپ، ئوكياندا 68 كۈن سەپەر قىلىپ، چۈەنجۇغا قايتىپ كەلدى.

يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇن گەرچە نۇرغۇن غەنىمەت-ئولجىلارنى ئېلىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزلۈكىدىن چېكىنگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ باش قوماندانى شى بى بىلەن پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ سەركەردىسى گاۋ شىڭ جازالىنىپ 17 دەررە ئۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ مال-مۈلۈكلىرىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى ھۆكۈمەت غەزىنىسىگە مۇسادىرە قىلىندى. ئىل ئۇقمىش يىراققا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇننىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك قوماندانلىرىدىن بىرى بولغانلىقتىن، ئۇنىڭمۇ مال-مۈلكىنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى مۇسادىرە قىلىندى. لېكىن ئۇ قۇبلاينىڭ ماقۇللۇغىنى ئالغاندىن كېيىن چېكىنىش كېرەك، دېگەن پىكىردە چىڭ تۇرغانلىقتىن، 17

دەررە ئۇرۇلمىدى.

كېيىنكى يىللاردا ئىل ئوقمىش ئىناۋەتلىك تۆرە، مەمۇرى ئىشلار مۇپەتتىشى قاتارلىق ئۇنۋانلار بىلەن دانىشمەنلەر ھۇجرىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى. 1312 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئۇنىڭغا ۋۇكىنەزلىگىنىڭ كىنىزى دىگەن پەخرىي ئۇنۋان بېرىلدى.

ئىل ئوقمىشنىڭ ئۆز ئومرىدە ئۇچرىغان ئوڭۇشسىزلىقلىرى بىلەن قازانغان مۇۋەپپەقىيەتلىرى تەڭ باراۋەر ئىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ تارىختا ياراتقان تۆھپىسى يەنىلا ئەھمىيەتلىك ئىدى. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ نۇقتىئىنەزىرىدىن قارىغاندا، ئۇ ئۇيغۇر مىللىتىدىن چىققان تۇنجى دېڭىز ساياھەتچىسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ نۇقتىئىنەزىرىدىن قارىغاندا، ئۇ يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارى بولۇش سۈپىتى بىلەن دېڭىز ـ ئوكيانلاردىن ئۆتۈپ، نۇرغۇن ئەللەرگە ئەلچى بولۇپ بېرىپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ دېڭىز ـ ئوكيان دۆلەتلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسىنى راۋانلاشتۇرۇشتا كونكرېت ھەسسە قوشتى، يىراقىقا يۈرۈش قىلغۇچى قوشۇن ياۋا قاتارلىق ئاراللارغا يۈرۈش قىلغاندا، سۇ قوشۇنىنىڭ قوماندانى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئىل ئوقمىش ئۆز ئەمەلىي ھەركىتى ئارقىلىق يۈەن سۇلالىسى ئۈچۈن زىمىن ئىستىلا قىلىپ بەردى.

13 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمى يەنى ئىل ئوقمىش سىياسى پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغان ئاشۇ يىللار ئۆتمۈش بولۇپ قالغان بۈگۈنكى كۈندە، ئېلىمىزنىڭ ئۇلۇغ ئوكيان ۋە ھىندى ئوكيان ئەللىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەت تارىخىنى ئەسلىگىنىمىزدە، ئارىغا سىلىنغان بۇ شەكىلسىز كۆۋرۈكنىڭ بىر بۆلىگىنى ئىل ئوقمىش

سالغانلىغىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرەلەيمىز. ئەلۋەتتە، يۈەن سۇلالىسىنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك ھەربىي، مەمۇرى ئەمەلدارى بولغان ئىل ئۇقمىش مۇستەسناسىز ھالدا يۈەن سۇلالىسىنىڭ سىرتقا تاجاۋۇز قىلىشىدا قورالمۇ بولغان.

ئىل ئۇقمىش توغرىسىدا بىز دىمەكچى بولغان يەنە بىر نۇقتا شۇكى، شۇ ۋاقىتلاردا ئۇ ئىبلىمىز بويىچە ياۋا تىلى (ھىندونىپىزىيە تىلى)نى بىلىدىغانلارنىڭ بىرى ئىدى.

13-ئەسىردىكى تارىخىي مۇھىت ئۇيغۇرلاردىن ھەربىي، سىياسى جەھەتتىلا بىر تۈركۈم ئىختىساسلىق كىشىلەرنى ۋۇجۇتقا چىقىرىپ قالماستىن، بەلكى مەدىنىيەت ۋە سەنئەت جەھەتتىمۇ بىر تۈركۈم ئىختىساسلىق كىشىلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىققان. گۇەن يۈنشى بىلەن ئارقۇن سارى ئەنە شۇ بىر تۈركۈم كىشىلەرنىڭ تىپىك ۋەكىللىرى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

گۇەن يۈنشىنىڭ ئۇيغۇرچە ئىسمى كىچىك يۈنشى ھىيا بولۇپ، يۈەن سۇلالىسى بويىچە كۆرۈنەرلىك تۆھپە ياراتقان ئارىق ھىيانىڭ نەۋرىسى ئىدى، ئاتىسى گۇەن جىگارنىڭ ئىسمىدىكى باش ھەرىپىنى ئۆزىگە پەمىلە قىلىپ، گۇەن يۈنشى دىگەن ئىسىمنى قوللانغان، شۇنىڭدەك ئۇ يەنە خەنزۇچە "سۈەنجەي" (غۇربەت ماكان) تەخەللۇسىنىمۇ ئىشلەتكەن.

گۇەن يۈنشى ناھايىتى ئۇستۇن ھەربى ماھارەتكە ئىگە ۋە ئىنتايىن قاۋۇل-كۈچلۈك بولۇپ، تىپىك ھەربىگە لايىق كىشى ئىدى. لىكىن ئۇ ھەربى بولۇشتىن ۋازكېچىپ، بىلىم ئىگىلەش بىلەن بەنت بولۇپ كەتكەن. گۇەن يۈنشى ئاتىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئاتىسىنىڭ مەنسۇبىگە ۋارىسلىق قىلىپ، خۇەيخې دەرياسى ۋادىسى

تۇمەنـبېشى مەھكىمىسىنىڭ دارغاچى بولۇپ، يۇڭجۇ رايونىنى ئىدارە
قىلغان. ئۇ بىر مەزگىل ئەمەلدار بولغاندىن كېيىن، مەنسۇپىنى ئىنى-
سىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، شۇ مەزگىلدىكى مەشھۇر ئالىم ياۋ سۈيدىن
تەلىم ئالغان. مەنسەپتىن ۋازكېچىپ، بىلىم ئېلىشقا بېرىلىش گۈەن
يۈنشىنىڭ ئابرويىنى ئۈستۈرۈۋەتتى، ئۇزاق ئۆتمەي ئۇ خان ئوردى-
سىغا تاللىنىپ، شاھزادىلارغا دەرس ئۆتىدىغان مەرتىۋەتچى بولۇپ
تەيىنلەندى.

1312-يىلى گۈەن يۈنشى يېڭىدىن تەختكە چىققان پادىشا
رېنزۇڭغا تۈمەن سۆزلۈك تەكلىپنامە سۇنۇپ، مۇنۇ ئالتە تۈرلۈك
تەكلىپنى ئوتتۇرىغا قويدى: 1) چېگرا مۇداپىئەسىنى بوشاشتۇرۇپ،
ئەخلاقنى نۇرلاندۇرۇش؛ 2) شاھزادىنى ئوبدان تەربىيەلەپ،
دۆلەتنىڭ ئۇلىنى تۈزەش؛ 3) نەسىھەتچى ئەمەلدار تەسىس قىلىپ،
پادىشا ئالىلىرىغا ياردەملەشتۈرۈش؛ 4) نام-نەسەپنى توغرىلاپ،
خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنىڭ ئەۋلاتلىرىنى قايتا تىكلەش؛ 5) كىيىمنىڭ
رەڭگى ۋە فورمىسىنى بەلگىلەپ، ئۆرپ-ئادەتنى ئەسلىگە
كەلتۈرۈش؛ 6) دانىشمەنلەرنى ئىشقا سېلىش، توغرا يولنى قايتا
تىكلەش[35].

گۈەن يۈنشى تەكلىپ قىلغان ئىشلارنىڭ بىرمۇنچىسى دەۋر
تەرىپىدىن چەتكە چىقىرىۋېتىلگەن ئىشلار ئىدى. بەزىلىرى ھەتتا
يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى كۈچەيتىشكە پايدىسىز
ئىدى. مەسىلەن، چېگرا مۇداپىئەسىنى بوشاشتۇرۇپ، خىزمەت كۆر-
سەتكەنلەرنىڭ ئەۋلاتلىرىنى قايتا تىكلەش، كىيىمنىڭ رەڭگى ۋە
فورمىسىنى بەلگىلەش ۋاھاكازالار.

ئۇنىڭ تەكلىۋىنى يۈەن سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرى قوبۇل قىلمى-

غان بولسمۇ، لېكىن ئۇ ھوقۇقـدارلارنىڭ دىققەت ئېتىۋارىـنى قوز-غىدى، شۇڭا ئۇنىڭ مەنسۋى بارغانسېرى ئۆرلەپ، پادىشا مەرىپەت-چىسى، ئوردا تۆرىسى، يارلىق پۈتۈكچى، سۇلالە تارىخىنى پۈتكۈچى بولۇپ تەيىنلەندى، لېكىن، گۇەن يۈنشى بۇنـداق يۇقۇرى مەنسەپ ۋە ھالاۋەتلىك تۇرمۇشتىن ۋازكەچتى. ئۇنىڭ مۇنـداق قىلىشى شۇ زاماندىكى ئەمەلـدارلىقنى كەمستـدىغان بىرمۇنـچە ھاكاۋۇر ئەدىپ-لەرنىڭ قىلىقـلىرىغا ئوخـشاش ئىدى. گۇەن يۈنـشى مەنـسەپـتىن ۋازكەچكەندىن كېيىن، چيەنتاڭجياڭ دەرياسى ۋادىسىدا دورا سېتىپ جاھاندارچىلىق قىلىپ، دۇنـيادىـكى ئىشـلارغا پەرۋا قىلـماي، ئۆز خاھىشى بويىچە رومانتىك ھايات كەچۈردى.

گۇەن يۈنشىنىڭ ھاياتى توغرىـسىدا «يۈەن سۇلالىـسى تارىـخى» نىڭ 143 ـ جىلدىدە مۇنداق مەلۇمات بار: ”ئۇ ئىسمىنى ئۆزگەرتىپ، كىيىملىرىنى يەڭگۈشلەپ يۈرگەنـلىكـتىن، ئۇنى ئادەتـتە كـىشـلەر تونۇمايتتى. بىر كۈنى ئۇ لياڭشەن كۆلى بويىـدا بىر بېلىـقچـىنىڭ قومۇشتا بورا توقۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، يېنىدىكى دۇردۇنغا ھـىلىقى بورىنى تېگىشمەكچى بولدى. بېلىقچى بۇ ئەخـمەقـلىق قىلىۋاتـىدۇ دەپ ئويلاپ، قەستەن: تەخسىرنىڭ بورامـىغا كۆزى چۈشكەن بولسا، شېئىر بىلەن تىلخەت يېزىپ بەرسە، دىگەندە، ئۇ دەرھال قەلىمىنى چىقىرىپ، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا شېئىر يېزىپ بەردى ۋە دۇردۇنـىنى تاشلاپ قويۇپ، بورىنى ئېلـىپ يولـغا راۋان بولـدى“. شۇنىڭـدىن باشلاپ، گۇەن يۈنشىنىڭ قومۇش بورا ھەقـقىدىكى شېئـىرى خەلق ئارىـسىغا تارقىلىپ، ئۇنىڭ رومانـتىـك تۇرمۇشـىنىڭ ئەڭ ئوبـدان تەسۋىرى بولۇپ قالغان.

گۇەن يۈنشى ئىلىمگە ناھايىتى ئەستايىـدىل مۇئامىلە قىـلاتتى،

كونا يوسۇن بىلەن ئۆزىنى چەكلەپ قويمىغان ئىدى. شۇڭا كېيىنكى يىللاردا ئۇ ئۆزىگە خاس ئۇسلۇب يارىتىپ، جەمىيەتتە يۇكسەك شۆھرەت قازانغان. ئۇ بارغانلىكى يەردە ئەمەلدار، تۆرىلەر ئۇنىڭغا ئۇلىشىۋالاتتى، ئۇنىڭ بىرەر ئەسىرىگە ئېرىشىپ قالسا، گۆھەرگە ئېرىشىۋالغاندەك بولۇپ كېتەتتى. گوەن يۇنشى 1324-يىلى 39 يېشىدا ئۆز ئەجىلى بىلەن ۋاپات بولدى، يۇەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا جىڭجاۋ ئايماق بېگى دەپ پەخرىي ئۇنۋان بەردى.

گوەن يۇنشى ئۆزىنىڭ ئەدىبىيات-سەنئەتتە ياراتقان تۆھپىسى بىلەن زور شۆھرەت قازانغان. ئۇ خەنزۇچە تىل-يېزىقتا ناھايىتى پىششىق ئىدى، شېئىرىيەت ۋە خەتتاتلىقتا ماھىر بولۇپ، كىتاپ ۋە تارىخنى پىششىق ئۆگەنگەن، بىرقانچە جىلدلىق ئەسەر يازغان، «ۋاپانامە شەرھى» دىگەن كىتاپنى يازغان ئىدى، مۇزىكا-نەغمىگىمۇ ناھايىتى ماھىر ئىدى، ئۇ ئۆزى ئىجات قىلغان نەغمىلەرنى جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ گەنپۇ دىگەن يېرىدىكى ياڭ پەمىلىلىك كىشىگە ئۆگەتكەن. كېيىن گوەن يۇنشى ئۆگەتكەن بۇ نەغمىلەر ”خەييەن نەغمىسى“ دەپ ئاتىلىپ، ”گېياڭ نەغمىسى“، ”يۇياۋ نەغمىسى“ بىلەن بىللە جەنۇپتىكى ئۈچ نەغمە دەپ نام ئالغان ۋە كېيىنكى كۈنلەردە تەرەققى قىلىپ، ھازىرقى كۈنچۈ تىياتىر مۇزىكىلىرىنىڭ مەنبەسى بولۇپ قالغان.

ئەمدى ئارقۇن سارىنى تونۇشتۇرىمىز.

ئارقۇن سارىنىڭ دادىسى يۇەن سۇلالىسى ھۆكۈمىتىدە پۈتۈن مەملىكەتنىڭ بۇددا ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بۇددا دىنى باش مىرزىسى بولغان. ئارقۇن سارى ئەنە شۇنداق ئائىلىدە تەربىيىلىنىپ، كىچىك چېغىدىلا تۈرلۈك ئىلىم-بىلىم بىلەن ئۇچراشقان، ئارقۇن

سارىنىڭ ئەمەلدارلىق ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمى دانىشمەنلەر يۇرتى ۋە تارىخ پۈتتۈش ھۇجرىسىغا ئوخشاش ئىلىم ئورگانلىرىدا ئۆتكەن. بۇ ساھەدە ئۇنىڭ مەنسۇۋى دانىشمەنلەر ھۇجرىسىنىڭ ئەللامىسى دەرىجىسىگە يەتكەن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا مەمۇرى ئىشلار باش مىرزىلىقىغا ئۆستۈرۈلۈپ، يۈەن سۇلالىسى مەمۇرى باش ئاپپاراتىنىڭ رەھبەرلىك خىزمىتىگە قاتناشتۇرۇلدى.

قۇبلاي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەردە، يۈەن سۇلالىسى مەدىنىيەت جەھەتتە بىر قاتار مۇھىم تەدبىرلەرنى يولغا قويدى، دانىشمەنلەر ھۇجرىسى ۋە خانلىق ئوقۇش يۇرتى تەسىس قىلىش قاتارلىقلار بۇ تەدبىرلەرنىڭ بىر قىسمى ئىدى. ۋاھالەنكى، بۇ تەدبىرلەرنىڭ تەشەببۇسچىسى ئەنە شۇ ئارقۇن سارى ئىدى.

يۈەن سۇلالىسى قۇرۇلغان دەسلەپكى يىللاردا، ئۇنىڭ خېلىلا بىر قىسىم ھەربى ۋە مەمۇرى ئەمەلدارلىرى تېخىچە بۇلاڭ-تالاڭ ۋە قىرغىنچىلىق قىلىش ئەسكى ئادىتىدىن خالى بولالمىغان. شۇڭا زىيالىلارغا سەل قاراش ھەتتا زىيالىلارنى كەمسىتىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلۈپ تۇراتتى. شۇ چاغدىكى بىر؛ تەمسىلدە جەمىيەتتىكى كىشىلەر دەرىجىگە ئايرىلغاندا زىيالىلار پەقەت تىلەمچىلەردىنلا ئۈستۈن بولغان توققۇزىنچى دەرىجىگە ئايرىلغان ئىكەن، مۇشۇ سەۋەپتىن، نۇرغۇن زىيالىلار جەمىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدا كۆمۈلۈپ قالغان، ياكى تاغ، ئورمانلارغا قېچىپ كەتكەن. جەنۇبىي سۇڭ سۇلالىسى يوقىتىلىپ، مەملىكەتىمىز بىرلىككە كېلىپ، دۆلەت تۇرمۇشى پەيدىن-پەي قانۇن، يوسۇن بىلەن باشقۇرۇشقا قەدەم قويغاندا، تۈرلۈك مەخسۇس بىلىمگە ئىگە زىيالىلارغا بولغان ئېھتىياج كۈندىن-كۈنگە كۈچەيدى.

1284-يىلى، ئارقۇن سارى ئوردا تۆرىسى، خاننىڭ سول قول مەسلىھەتچىسى بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قۇبىلاي بىلەن يېقىنلىشىش پۇرسىتى تېخىمۇ كۆپەيدى. شۇ ۋاقىتتا ئۇ قۇبىلايغا دانىشمەنلەر ھۇجرىسىنى تەسىس قىلىپ، جايلاردىكى زىيالىلارنى يىغىپ، ئېھتىياجلىق ئورۇنغا قويۇش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى، شۇ يىلى 9-ئايدا قۇبلاي بۇ تەكلىپنى تەستىقلاپ، ئارقۇن سارىنى دانىشمەنلەر ھۇجرىسىنىڭ ئەللامىسى قوشۇمچە تارىخ پۈتۈش ھۇجرىسىنىڭ باشلىقى قىلىپ تەيىنلىدى. كېيىن دانىشمەنلەر ھۇجرىسى دېگەن نام دانىشمەنلەر يۇرتى دەپ ئۆزگەرتىلىپ، يۈەن سۇلالىسى مەركىزىنىڭ دائىملىق ئورگانلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ خىزمەت دائىرىسىمۇ زىيالىلارنى توپلاشتىن مائارىپ ئىشلىرىنى تەڭشەشكىچە كېڭىيىپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى تارماققا ئايلاندى[36].

خانلىق ئوقۇش يۇرتىنى تەسىس قىلىش ئارقۇن سارىنىڭ يەنە بىر مۇھىم تەكلىۋى ئىدى، ئارقۇن سارى ئۆزىنىڭ بۇ تەكلىۋىنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ مۇنداق دېگەن: ”ئىلىم-بىلىم ئىختىساسلىق كىشىلەرنىڭ ئاساسى، خانلىق ئوقۇش يۇرتىنى قۇرۇپ بىلىمگە ئىنتىلىدىغانلارنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى ئوبدان كۈتۈپ، ئالىملارنى كۈندىن-كۈنگە كۆپەيتىش كېرەك.“ دېمەك، ئوقۇش يۇرتىنى تەسىس قىلىشتا ھەر خىل ئىختىساسلىق كىشىلەرنى ئۈزۈلدۈرمەي يېتىشتۈرۈش مەقسەت قىلىنغان. ئارقۇن سارىنىڭ بۇ تەكلىۋى قوبۇل قىلىندى ۋە ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. خانلىق ئوقۇش يۇرتىنى پۈتتۈرگەنلەرگە بىردەك مەنسەپ بېرىلەتتى. كېيىنكى يىللاردا خانلىق ئوقۇش يۇرتى يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدار تاللاشتىكى

ئاساسلىق مەنبەلىردىن بىرى بولۇپ قالىدى. يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدار تاللاشتىكى يەنە بىر مەنبەسى بىۋاستە ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق تاللاشتىن ئىبارەت ئىدى.

كېيىن خانلىق ئوقۇش يۇرتى "موڭغۇل خانلىق ئوقۇش يۇرتى"، "مۇسۇلمان (پارس) خانلىق ئوقۇش يۇرتى" دەپ ئايرىلىدى. بۇ ئوقۇش يۇرتلىرىنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى تۈرلۈك تىللارنىڭ تەرجىمانلىرىنى يېتىشتۈرۈش ئىدى.

شۈبھىسىزكى، خانلىق ئوقۇش يۇرتى يۈەن سۇلالىسى ئۈچۈن ئەمەلدار يېتىشتۈرۈش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى، بىلىم تارقىتىش ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىكى ئالاقىنى كۈچەيتىش رولىنىمۇ ئويىنىدى. ئەھمىيىتىدىن قارىغاندا، كېيىنكىسى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرىدۇ.

بىز ئارقۇن سارىنىڭ ئېلىمىز مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە قوشقان تۆھپىسىگە باھا بەرگىنىمىزدە، ئۇنىڭ شەخسى ئىقتىدارىنىمۇ سەل قارىيالمايمىز. ئارقۇن سارى موڭغۇلچە باسبا يېزىقىنى ئىجات قىلغان باسبا لامانىڭ ئوقۇغۇچىسى ئىدى. باسبا لاما گەرچە زاكىزۇ بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يېڭى بىر دەۋر موڭغۇل يېزىقىنى ئىجات قىلىپ داڭ چىقارغان، بۇ شاگىرت ـ ئۇستازلىق مۇناسىۋىتىنىڭ ئۆزى ئارقۇن سارىنىڭ بىلىم ئاساسىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. ئارقۇن سارى خەنزۇچىغا، موڭغۇلچىغا ۋە بەزى چەتئەل تىللىرىغا ناھايىتى پىششىق ئىدى.

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دىكى مۇنۇ مەلۇمات بىزنىڭ ئارقۇن سارىنى چۈشىنىشىمىزگە ياردەم بېرىدۇ: "جىيۈەنىنىڭ 20 ـ يىلى غەربىي دىياردىن بىر راھىپ كېلىپ، ئۆزىنى مۇنەججىملىكنى بىلىمەن، دەپ تونۇشتۇردى، تەرجىمانلارنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭ

تىلىنى چۈشىنەلمىدى. پادىشا ئالىلىرى ئەتراپتىكىلەردىن كىم بۇ
ئىشقا يارايدۇ، دەپ سورىغاندا، تۆرە ئىسىملىك ئەمەلدار: ئارقۇن
سارى يارايدۇ، دەپ جاۋاپ بەردى. ئارقۇن سارى چاقىرىپ كېلىن-
نىپ، مۇنازىرىگە چۈشۈش بىلەنلا غەربى دىياردىن كەلگەن راھىپ
ئۇنىڭغا تەن بەردى. ئالىلىرى ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ، ئۇنى
ئوردا تۇرقاقلىغىغا (مۇھاپىزەتچىلىگىگە) ئالدى. بىر كۈنى بىر
جەنۇپلۇق ئادەم سۈك سۇلالىسىنىڭ پادىشا جەمەتىدىكىلەردىن
ئىسيان كۆتەرمەكچى بولغانلار بار، دەپ مەلۇمات بەرگەنىدە، ئالى-
لىرى سۈك سۇلالىسىنىڭ پادىشا جەمەتىدىكىلەرنى تۇتۇپ كېلىشكە
دەرھال ئەلچى ئەۋەتتى. ئەلچى يولغا چىققاندا، ئارقۇن سارى
ئۇلگۇرۇپ كېلىپ ئالىلىرىغا: مەلۇمات بەرگۈچى مۇغەمبەرلىك
قىلدى، ئەلچى ئەۋەتىپ، ئادەم تۇتۇپ كېلىش مۇۋاپىق ئەمەس،
دېدى. ئالىلىرى: سىز نىمىگە قاراپ شۇنداق دەيسىز؟ دەپ سورى-
غاندا، ئۇ: ئەگەر ھەقىقەتەن ئىسيان كۆتەرمەكچى بولغان بولسا،
نىمە ئۈچۈن ناھىيە، ئايماق بۇنىڭدىن خەۋەرسىز بولىدۇ. ئەجىبا،
مەلۇمات ناھىيە، ئايماقتىن كەلمەي، نىمىشقا ئوردىمىزنىڭ يېنىدىن
كېلىدىكەن؟ چوقۇم قىساس ئېلىشنى مەقسەت قىلغان. ئۇنىڭ ئۈس-
تىگە جەنۇبىي ئۆلكىلەر يېقىندىن تىنجىتىلدى. پۇقرالار دېلىغۇل
بولۇپ، پۈتۈنلەي بويسۇنۇپ كەتمىدى. چۈپرەندىلەرنىڭ ئۆسەك
سۆزلىرى بىلەن ئادەم تۇتقۇن قىلىنسا، ھەممە كىشى ساراسىمىگە
چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. ئۆزىمىز پىتنە-پاساتچىلارنىڭ دامىغا
چۈشۈپ قالىمىز، دېدى. ئالىلىرى بۇ گەپنىڭ تېگىگە يېتىپ، دەر-
ھال كىشى ئەۋەتىپ، ئەلچىنى قايتۇرۇپ كەلدى. مەلۇمات بەرگۈچى
زىندانغا تاشلىنىپ سوراقتا تارتىلغان ھامان ئىقرار قىلدى. دەر-

ۋەقە، ئۇ قەرز سورىغاندا بەرمىگەندىن كېيىن تۆھمەت چاپلىغان ئىكەن. پادىشا ئالىلىرى: «سىز گەپ قىلمىغان بولسىڭىز چاتاق چىققان بولاتتى، ئەپسۇسكى، سىزنى بالدۇرراق ئىشلەتمەپتىمەن، دېدى، شۇنىڭدىن باشلاپ ئارقۇن سارى پادىشا ئالىلىرىنىڭ يېنىدا خىزمەت قىلىشقا باشلىدى.»

ئارقۇن سارىنىڭ مەدىنىيەت جەھەتتىكى پائالىيەتلىرىنى ئۆلچەپ كۆرگەندىن كېيىن، شۇنداق تونۇشقا كېلىش مۇمكىنكى، ئارقۇن سارىنىڭ ئاساسلىق تەرىپى ئۇنىڭ شەخسى ئىجادىيىتىدە ئەمەس، بەلكى ئۆزىنىڭ سىياسى ئورنىدىن پايدىلىنىپ، نۇرغۇن ئەھمىيەتلىك تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىدا. ۋەتىنىمىزدىكى ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ مەدىنىيەت ئالماشتۇرۇشنى كۈچەيتىشتە، شۇنداقلا ۋەتىنىمىز مەدىنىيىتىنىڭ باغلىنىشلىق ھالدا راۋاجلىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە بۇ تەدبىرلەرنىڭ ئەھمىيىتى ناھايىتى زور بولدى. 13- ئەسىردىكى مەدىنىيەت تارىخىدا ئارقۇن سارىنىڭ ئورنى دەل مۇشۇ تۆھپىلىرى تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن.

گۇەن يۈنشى بىلەن ئارقۇن سارىدىن باشقا، شېئىرىيەتتە ماھىر ئەدىپلەردىن شى يۈلى، شى بەيلياۋ، ماھىر سەنئەتكارلاردىن راھىپ لۇلۇ، بايان بۇغا تېكىن، مەشھۇر تارىخچىلاردىن ليەن خۇيشەن ھىيا، سارابان، يۆجۇ، كاپيان سارى قاتارلىقلارمۇ بار. ليەن خۇيشەن ھىيا «لياۋ سۇلالىسى تارىخى»نى تۈزۈشتە باش مۇھەررىر بولغان. سارابان «جىن سۇلالىسى تارىخى»نى تۈزۈشتە باش مۇھەررىر بولغان. يۆجۇ بىلەن كاپيان سارى «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى»نى تۈزۈش خىزمىتىگە قاتناشقان.

لۇ مىڭشەن مەشھۇر يېزا ئىگىلىك ئالىمى بولۇپ، ئۇنىڭ «تېرىق-

چىلىق، يىپەكچىلىك، ئۇزۇق-تۈلۈك، كىيىم-كېچەك ئاساسلىرى»
دىگەن ئەسىرى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كېلىۋاتقان، ئاي ھەم مەۋسۇم
بويىچە يېزىلغان قەدىمقى يېزا ئىگىلىك قامۇسى ھىساپلىنىدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا يەنە نۇرغۇن مۇنەۋۋەر تەرجىمە ئالىملىرى
يېتىشىپ چىققان، مەسىلەن، ئەن زاڭ، بېيلىن نازىلىگە ئوخشاشلار.
ئەن زاڭ «كۈلپەت رىسالىسى»، «جېنگوەن يىللىرىدىكى مۇھىم
تەدبىرلەر»، «دورىگەرلىك قامۇسى» قاتارلىق كىتاپلارنى، بېيلىن
نازىلى خەنزۇچە، بىراخمىچە، زاڭزۇچە يېزىقتىكى ئالتە خىل كىتاپنى
ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان.

13-ئەسىردىكى تارىخىي مۇھىتنىڭ ئۇيغۇر مىللىتى تارىخىدا
سىياسى، ئىقتىسات، ھەربى، مەدىنىيەت، سەنئەت ساھەسىدە ئەنە
شۇنداق نۇرغۇن ئىختىساسلىق كىشىلەرنى ۋۇجۇتقا چىقىرىشى ھەرگىز
تاسادىپى ئەمەس. بۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىي
ئېقىمىدا تەرەققى تاپقانلىقىنىڭ مۇقەررەر نەتىجىسى. ئۇنىڭ مەنبە-
سىنى يىراق ئۆتمۈشكىچە سۈرۈشتە قىلغىلى بولىدۇ. ئۇزاق تارىخىي
يىللاردا جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ تەركىۋىي قىسمى بولغان ئۇيغۇرلار
ۋەتىنىمىزنىڭ تارىخىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرۈش، ۋەتىنىمىزنىڭ زىمى-
نىنى بەرپا قىلىش، ۋەتىنىمىزنىڭ مەدىنىيىتىنى يارىتىش يولىدا
باشقا قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن بىللە كۈرەش قىلغان، ئەمگەك
قىلغان، تەر ئاققۇزغان. مانا بۇ 13-ئەسىردىن كېيىن بارلىققا
كەلگەن تارىخىي ھادىسىنىڭ ئەڭ نېگىزلىك ئىچكى سەۋەبى.

13-ئەسىردىكى سىياسى ۋەزىيەتتە كۆرۈلگەن ئۆزگىرىشلەر بۇ
تارىخىي مۇقەررەرلىككە پۇرسەت ۋە سورۇن ھازىرلاپ بەردى،
خالاس. ۋاھالەنكى، بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلاردىن بارلىققا كەلگەن

زور بىر تۈركۈم سىياسى، ئىقتىسات، ھەربى، مەدەنىيەت، سەنئەت جەھەتتىكى ئىقتىساس ئىگىلىرى بۇ تارىخىي مۇقەررەرلىكىنى گەۋدىلەندۈردى. ئۇلارنىڭ ئاجايىپ ئۇنۇملۇك پائالىيەتلىرى ۋەجىدىن، ئۇيغۇر مىللىتى بىلەن ۋەتىنىمىزنىڭ چوڭ ئائىلىسىدىكى باشقا مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى، بولۇپمۇ خەنزۇ مىللىتى ئوتتۇرىسىدىكى بېرىش-كېلىشلەر كۆپەيدى. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، ئۇلار ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ۋەتەن بىلەن بولغان ئالاقىسىنى قويۇقلاشتۇرۇشتا چوڭقۇر ئەھمىيەتلىك تۆھپىلەرنى ياراتقان.

پايدىلىنىلغان كىتاپلار

① ② «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 122-جىلد.
③ «يۈەن سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 50-جىلد.
④ «دوسسونىنىڭ موڭغۇل تارىخى»، 256-بەت.
⑤ سېن جۇڭمىيەن: «ياللۇغ شىلياڭ قەۋرە تېشىدا تىلغا ئېلىنغان جاي ۋە ئادەم ئىسىملىرى»، «جۇڭگو-چەتئەل تارىخى، جۇغراپىيىسى دەلىللىرى»، ئىككىنچى كىتاپ.
⑥ ⑦ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 122-جىلد.
⑧ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 1-، 12-، 14-، 18-، 63-جىلدلەر.
⑨ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 14-، 63-جىلدلەر.
⑩ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 122-جىلد.
⑪ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 124-جىلد.
⑫ ۋاڭ گوۋېي ئىزاھلىغان: "موڭغۇل-تاتار ھەققىدە».
⑬ ⑭ «ياللۇغ شىلياڭ قەۋرە تېشىدا تىلغا ئېلىنغان جاي ۋە ئادەم ئىسىملىرى».

⑮ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 10 ـ ، 11 ـ ، 13 ـ ، 63 ـ جىلدلەر.
⑯ «يۈەن سۇلالىسى يېڭى تارىخى»، 55 ـ جىلد.
⑰ «شەجەرەئى تۈرك».
⑱ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 124 ـ جىلد.
⑲ «دوسسونىنىڭ موڭغۇل تارىخى»، 266 ـ بەت.
⑳ «رەۋزە تۇسساپا».
㉑ ۋېك دۈجيەن: «يۈەن سۇلالىسىنىڭ تۈزۈم ـ پەرمانلىرىدىكى تەرجىمە ئاتالغۇلىرىغا ئىزاھات»، «يەنجىڭ ئىلمىي ژورنىلى»، 30 ـ سان.
㉒ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 1 ـ جىلد.
㉓ ㉔ ㉕ ㉖ ㉗ ㉘ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 128 ـ جىلد.
㉙ ㉚ ㉛ ㉜ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 126 ـ جىلد.
㉝ ㉞ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 131 ـ جىلد.
㉟ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 143 ـ جىلد.
㊱ «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 130 ـ جىلد.

توققۇزىنچى باپ
چاغاتاي خاندانلىغى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار

بىرىنچى بۆلۈم چاغاتاي خاندانلىغى

1. چاغاتاي خاندانلىغىنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشى

13 ـ ئەسىرنىڭ 40 ـ يىللىرىدىن كېيىن، چىڭگىزخان ئەۋلاتلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مەلۇم بىر مەزگىلدىكى تارىخىي ۋەقەلەردە ئاساسلىق رولغا چىققان ئىدى. چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جۇجىنىڭ ئوغلى باتو ياۋروپاغا بولغان ھەربىي يۈرۈشكە قوماندانلىق قىلغان، كېيىنكى ۋاقىتلاردا بۈگۈنكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياۋروپا قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئالتۇن ئوردا خاندانلىغىنى قۇرغان؛ ئۈچىنچى ئوغلى ئوغوتاي خان بولۇپ، ئىمپېرىيىنىڭ باشلىغى بولغان؛ تۆتىنچى ئوغلى تولىنىڭ ئەۋلاتلىرى مونكە، قۇبلاي، ھىلاكۇ، ئارىك بۇغىلار ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئىبىرمزىنىڭ يۈەن سۇلالىسى ۋە ئىران ئىگىز- لىگىدىكى ئىلخان خاندانلىغىنى قۇرغان.

قاتتىق داۋالغۇش ۋە ئۆزگىرىشلەر بولۇۋاتقان ئاشۇ يىللاردا ئۇن ـ تىنسىز تۇرۇپ كەلگەن چاغاتاينىڭ ئەۋلاتلىرى 14 ـ ئەسىرگە كەلگەندە ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا ئاساسلىق كۈچكە ئايلىنىپ، چاغاتاينىڭ نامى بىلەن ئاتالغان چاغاتاي خاندانلىغىنى قۇردى.

بۇ خاندانلىقنىڭ پائالىيەت دائىرىسى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە

شىمالى، ماۋەرائۇننەھر رايونى، شۇنىڭدەك ئىران ئېگىزلىكىنىڭ قىسمەن جايلىرىغىچە كېڭەيگەنلىكتىن، شۇ ۋاقىتتا كىشىلەرنىڭ دىققەت ئېتىبارىنى ھەممىدىن بەك جەلپ قىلىدىغان نىشان بولۇپ قالغان ئىدى. 13-ئەسىردە چىڭگىزخاننى باش پەردە قىلغان نۇرغۇن تارىخىي ۋەقەلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇ ئۆزۈنغا سوزۇلغان ئويۇن چاغاتاي خاندانلىقى دەۋرى بىلەن ئاياقلاشتى.

چاغاتاي چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ، تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي رايونى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونى ۋە ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ئۇنىڭغا سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن ئىدى①. چاغاتايغا سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن بۇ رايونلار چىڭگىزخان قۇرغان ئىمپېرىيە دائىرىسىدە ئەڭ باياشات رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ، بۇ رايونلاردا دېھقانچىلىق پائالىيەتلىرىنىڭ يولغا قويۇلغىنىغا بىرقانچە مىڭ يىل بولغان. ئاسىيا بىلەن ياۋروپانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان قۇرۇقلۇقتىكى قاتناش لىنىيىسى بولغان يىپەك يولىنىڭ ئاساسلىق قىسمى مۇشۇ رايونلاردىن ئۆتكەنلىكتىن، بۇ دائىرىدە ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەتمۇ ئۇزاق تارىختا ۋە كەڭ مىقياستا ئىگە ئىدى.

شۈبھىسىزكى، بۇ رايونلارنىڭ باياشاتلىقى ۋە غايەت زور ئىقتىسادىي ئەھمىيىتى ئىمپېرىيە ھۆكۈمرانىنىڭ دىققەت-ئېتىبارىنى قوزغىغان ئىدى. شۇڭا چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا مەسئۇت يالۋاچ ئىسىملىك بىر كىشىنى بۇ رايونلارنىڭ مەمۇرى ھۆكۈمرانى قىلىپ تەيىنلەپ، بۇ رايونلارنى ئىمپېرىيە مەركىزىنىڭ بىۋاستە باشقۇرۇشىغا قويغان ئىدى. كېيىنكى يىللاردا، ئىمپېرىيە ھوقۇقىنى داۋاملىق ھالدا مەركەزلەشتۈرگەن چاغلاردا، چاغاتايغا سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن بۇ رايونلار، مەيلى قانۇنىي جەھەتتە بولسۇن،

ياكى ئەمىلىيەتتە بولسۇن، ئىنچىل تۇردە ئىمپېرىيىنىڭ تەركىۋى قىسمى بولۇپ كەلگەن. ئاقىۋەتتە بۇ رايون ئۇزاق مەزگىلگىچە ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئەمىلي گەۋدە بولۇپ شەكىللەنمىگەن. مانا بۇ چاغاتاي ئەۋلاتلىرىنىڭ ئاشۇ يىللاردا بىرەر ئىشنى ۋۇجۇتقا چىقىرالمىغانلىغىنىڭ بىۋاستە سەۋەبى ئىدى.

ئارك بۇغا توپىلىگى ئىمپېرىيىنىڭ چىت-توساقلىرىنى بۇزۇۋەتتى دەپ قارالسا، قايدۇنىڭ توپىلىگى، ئەمىلىيەتتە، ئىمپېرىيىنىڭ سىياسى كۈچ تەڭپۇڭلۇغىنى تامامەن بۇزۇۋەتكەن ئىدى. تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي رايونى ۋە ماۋۇرائۇننەهر رايونى قايدۇنىڭ هۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە كىرگەن.

چاغاتاي ئەۋلادى دوئا قايدۇنىڭ قۇبلاي بىلەن خانلىق تالىشىش هەركىتىنى قوللىدى. هەمدە قايدۇنىڭ بايرىغى ئاستىدا قۇبلاي باشچىلىغىدىكى تولى ئەۋلاتلىرىغا قارشى جەڭ قىلىپ، يۈەن سۇلالىسىنىڭ تيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا ئورۇنلاشتۇرغان قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىشتا غايەت زور رول ئوينىدى. 1275-يىلى 120 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن تۇرپان ۋادىسىدىكى قوچۇ قەلئەسىگە هۇجۇم قىلغان ئەنە شۇ دوئا ئىدى②.

بۇ مەزگىلدە. قۇبلايغا قارشى كۈرەش ئوغوتاي-چاغاتاي ئەۋلاتلىرىنىڭ بىرلەشمە كۈرەشكە ئايلانغان بولۇپ، جەڭ مەيدانلىرىدىكى كۈچلەر سېلىشتۇرمىسى بىرگە قارشى ئىككى ئىدى، يەنى چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى بىلەن ئۈچىنچى ئوغلىنىڭ ئەۋلاتلىرى بىرلىشىپ، چىڭگىزخاننىڭ تۆتىنچى ئوغلىنىڭ ئەۋلاتلىرىغا قارشى جەڭگە ئاتلانغان ئىدى. ۋولگا دەرياسى بويىدا هاكىمىيەت تىكلەپ، ئاسىيانىڭ مەركىزىي قىسمىدىن يىراقتا تۇرغان

چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جوجىنىڭ ئەۋلاتلىرى بولسا بۇ ئۇرۇش غوۋغالىرىدىن خالى بولغان.

تارىخ شۇنى ئىسپاتلىدىكى، قۇبىلايغا قارشى بۇ ئۇرۇش كۆزلىگەن ئۈنۈمگە ئېرىشەلمىدى. قۇبىلاي ئۆزىنىڭ ئورنىنى ئۈزۈلكېسىل تىكلەپلا قالماستىن، بەلكى ئېلىمىز تارىخىدىكى يەنە بىر بىرلىككە كەلگەن فېئودال خاندانلىق — يۈەن سۇلالىسىنى قۇردى. لېكىن، يەنە بىر جەھەتتە ئىمپېرىيىسىنىڭ بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكىمۇ مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدىغان پاكىت بولۇپ قالغان ئىدى. قايدۇ قۇبلايدىن خانلىقنى تارتىۋالالمىغان بولسىمۇ، لېكىن سابىق ئوگوتاي، چاغاتاي سۇيۇرغاللىرىدا ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت گەۋدىسىنى قۇرۇپ، مۇشۇ دائىرىدە خان بولدى.

1301-يىلى قايدۇ ئۆز ئەجىلى بىلەن ئۆلدى.

ئوگوتاي ئەۋلاتلىرىدىن ھېچكىممۇ ئابروي ۋە ئىقتىدار جەھەتتە قايدۇنىڭ ئورنىنى باسالمىدى. شۇنداقلا ئوگوتاي ئەۋلاتلىرىدىن ھېچكىممۇ چاغاتاي ئەۋلادى دۇئانىڭ تەسىرىگە تەڭ كېلەلمىدى. قۇبىلايغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان بىرقانچە ئون يىللىق ئۇرۇشتا قايدۇدىن قالسىلا دۇئا ئىككىنچى ئورۇندا تۇراتتى.

قايدۇدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى جەبار خان بولدى. جەبارنىڭ خانلىققا چىقىشى تامامەن دۇئانىڭ قوللىشى بىلەن بولغان. بىراق ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا جەبار دۇئا بىلەن توقۇنۇشۇپ قالدى. جەبارنىڭ ھەركىتىنى موڭغۇل ۋاڭلىرى ۋاپاسىزلىق، خىيانەتكارلىق دەپ قارىغانلىقتىن، جەبار مەنىۋى مەدەتلەردىن مەھرۇم قالدى. 1304-يىلى دۇئا قوشۇن تارتىپ جەبارنى مەغلۇپ قىلدى. جەبار ئۈستىدىن قازانغان غەلىبە دۇئانى قايدۇنىڭكىدىنمۇ كەڭ زېمىنغا

ئىگە قىلدى. ئۇ ئۆز ئەجداتى چاغاتايغا بېرىلگەن سۇيۇرغالنىلا ئەسلىگە كەلتۈرۈپ قالماستىن، بەلكى ئوغوتايغا بېرىلگەن سۇيۇرغالنىمۇ ئىلكىگە ئالدى. بۇنىڭدىن باشقا، يۈەن سۇلالىسىنىڭ كۈچى تىيان-شاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرىدىن سىقىپ چىقىرىلغانلىقى ئۈچۈن، دۇئا ئۇيغۇر ئىدىقۇتى باشقۇرۇپ كەلگەن تارىم ۋادىسىنىڭ شىمالىدىكى زېمىنلارغىمۇ ئىگە بولدى. دۇئا مۇشۇ دائىرىگە خان بولۇپ، ھاكىمىيەت تىكلىدى. بىرقانچە ئەسىردىن كېيىن بۇ ھاكىمىيەت چاغاتاي خاندانلىقى دەپ ئاتالدى③.

چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسىگە ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئەڭ ئاساسلىق دېھقانچىلىق رايونلىرى، مەسىلەن، تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى بوستانلىقلار، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماۋەرائۇننەھر رايونى كىرگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئېلىمىزنىڭ شىمالىي قىسمىدىكى نۇرغۇن كۆچمەن چارۋىچى قەبىلىۋى خەلقلەر پەيدا بولغان ھەم ياشاۋاتقان ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئوتلاقلار، ئېبىتايلۇق، جۇڭغار ئويمانلىقى، بالقاش كۆلىنىڭ ئەتراپى ھەمدە يەتتە سۇ رايونىمۇ چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسىگە كىرگەن.

1306-يىلى دۇئا ئالەمدىن ئۆتۈپ، خاندانلىقتا قاتتىق قالايمىقانچىلىق پەيدا بولدى. پۈتكۈل ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى دۇئادىن قېپقالغان خانلىق تەختىگە ئېتىلدى، بىر قىسىم ئاقسۆڭەكلەر تالىقۇنى قوللاپ، خانلىق تەختكە چىقاردى. بىر قېتىملىق زىياپەتتە دۇئانىڭ كىچىك ئوغلى كەبەك تالىقۇنى ئۆلتۈرۈپ خانلىقنى تارتىۋالدى. ئومۇم ئېتىراپ قىلغان قائىدە-يوسۇن بويىچە بولغاندا، دۇئانىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىسەن بۇقا ۋارىسلىق قىلىشى لازىم ئىدى. ئېھتىمال مۇشۇ قائىدە-يوسۇن تۈپەيلىدىن بولسا

كېرەك، ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي ئىسەن بۇقا خان بولدى④. كەبەك خانلىق تەختىدىن مەھرۇم قىلىندى. بۇ ئۆزگىرىش چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ پات ئاردا بۆلۈنۈپ كېتىشىگە سىياسى سەۋەپ ھازىرلىدى.

13-ئەسىرنىڭ 30-يىللىرىدىن كېيىن، ئوغوتاي بىلەن چاغاتاي ئەۋلاتلىرى بۇ رايونلارنىڭ ھۆكۈمرانلىرى بولۇش سۈپىتىدە ئىزچىل ھالدا موڭغۇللارنىڭ چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى كەچۈرۈپ كەلگەن ئىدى. ئۇلارغا دېخانچىلىق ئىشلەپچىقىرىشى ئەرزىمەس ئىش ئىدى. ئەگەر ئۇلاردىمۇ دېخانچىلىق رايونلىرىغا ھەۋەس بولغان دېيىلىدىغان بولسا، ئۇ پەقەت دېخانچىلىق رايونلىرىنى بايلىق تالان-تاراج قىلىدىغان مەنبە دەپ قاراشتىنلا ئىبارەت، خالاس.

بۇ سەۋەپنى چۈشىنىش ئانچە تەس ئەمەس. چىڭگىزخان ئەۋلاتلىرى بۆلۈشۈۋالغان رايونلارنىڭ خەرىتىسىگە كۆز يۈگۈرتىدىغان بولساق، شۇنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، تولى ئەۋلاتلىرىدىن ھىلاكۇ ئىران ئىگىزلىكىدە، قۇبلاي خۇاڭخې بىلەن چاڭجياڭ دەريالىرى ۋادىلىرىدا دېخانچىلىق بىلەن ئۇچراشقاندىن باشقا، قالغان موڭغۇل ۋاڭلىرى بۆلۈشۈۋالغان رايونلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئوتلاقلار ئىدى.

لېكىن شۇ مەزگىللەردە ھەممە موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ئۆز-لىرىنىڭ ئەنئەنىۋى تۇرمۇش شەكلىنى ساقلاپ تۇرىۋەرمىگەن. يۈەن سۇلالىسى بىلەن ئىلخان خاندانلىقى شۇ جايلاردىكى ئىشلەپ-چىقىرىش شەكلى ۋە مەدىنىيەتنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، تۇرمۇش شەكلىدىن تارتىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئۇسۇلىغىچە بىر قاتار ئۆزگىرىشلەرنى قىلغان.

چاغاتاي ئەۋلاتلىرىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۆز قېرىنداشلىرىنىڭ

ئۆز رايونلىرىدا ئېرىشكەن كۆرۈنەرلىك سىياسى نەتىجىلىرى ئانچە مۇھىم ئەمەس ئىدى. ئۇلارنى بەكمۇ قىزىقتۇرغىنى يۈەن سۇلالىسى بىلەن ئىلخان خاندانلىقىنىڭ قۇدرەتلىك قوراللىق كۈچى ئىدى. قۇبلاي چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ شىمالى بىلەن جەنۇبىنى بىرلىككە كەلتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى ئوگوتاي-چاغاتاي ئەۋلاتلىرىنى قايتا-قايتا مەغلۇپ قىلدى. غازان خان ھۆكۈمرانلىقىدىكى ئىلخان خاندانلىقى بولسا چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ قوشۇنلىرىنى خۇراساندىن قوغلاپ چىقىرىش بىلەن بىللە، يەنە شىمالدا ئەرمەنىستان ۋە گرۇزىيىنى بويسۇندۇردى، غەرپتە مىسىرغىچە ئۇرۇش قىلدى.

چاغاتاي ئەۋلاتلىرى يۈەن سۇلالىسى بىلەن ئىلخان خاندانلىقىنىڭ قازانغان مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن مۇكەممەل سىياسى ھۆكۈمرانلىق ئاستىدا جىددى تەرەققى قىلىۋاتقان ئىجتىمائى ئىگىلىكنىڭ غايەت زور ھەربى قۇدرەتنى ھاسىل قىلالايدىغانلىقىنى كۆردى.

شۇنىڭدىن كېيىن چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدە بىر خىل يېڭى ئىنتىلىش ۋۇجۇتقا كېلىشكە باشلىدى. بۇ يېڭى ئىنتىلىش ئاخىردا چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشىگە سەۋەپچى بولدى. تەختتىن مەھرۇم قالغان ھىلىقى كەبەك ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكى بىر بۆلۈك كىشىلەرنىڭ رايىغا ئۇيغۇنلىشىپ، پايتەختنى دېھقانچىلىق رايونىغا كۆچۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى، بىر قىسىم ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قوللىشى بىلەن، چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزى 14-ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىدا يەتتەسۇ رايونىدىن ماۋەرائۇننەھر رايونىغا كۆچۈرۈلۈپ، قارشى قەلئەسىدە چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ يېڭى مەركىزى تىكلەندى.

پايتەختنى كۆچۈرۈش تەشەببۇسنى ئىشقا ئاشۇرغان بىر بۆلۈك كىشىلەر يەنە قۇبىلاي ۋە غازاندىن ئۇدۇم ئېلىپ، ھوقۇقنى مەركەز تۇتۇپ تۇرىدىغان مۇقىم ھۆكۈمرانلىق تىكلەشنى ھەمدە يەرلىك فېئودال ھۆكۈمرانلار سىنىپىغا يېقىنلىشىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى.

تۇرلۇك تارىخىي ھۆججەتلەر تۇرلۇك قاراشنى ئاساس قىلىپ، كەبەكنىڭ پايتەختنى كۆچۈرۈشتىكى سەۋەپلىرىنى ھەر خىل چۈشەندۈرگەن، لېكىن مۇھىم بىر نۇقتىغا ئۇلار ئانچە دىققەت قىلىپ كېتەلمىگەن. ئۇ بولسىمۇ، كەبەك بىر قىسىم ۋاڭ ۋە ئاقسۆڭەكلەردىن قۇتۇلۇپ كېتىشكە بەكمۇ تەقەززا ئىدى، چۈنكى، دەل مۇشۇ ۋاڭ ۋە ئاقسۆڭەكلەر كەبەكنى خانلىق تەختتىن مەھرۇم قىلغان ئىدى.

بۇ مۇددىئا ئاشۇ ئاقسۆڭەكلەرگىمۇ چۈشىنىشلىك ئىدى، شۇڭا ئۇلار ئەنئەنىۋى چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى ئۆزگەرتىشكە قارشى تۇرۇشنى بانا قىلىپ، ئەمەلىيەتتە خاندانلىقنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنىڭ ئۆزلىرىدىن يىراق جايغا كېتىپ قېلىپ، ئىلكىدىن چىقىپ كېتىشىگە قارشى چىقتى، ئۇلار يەنە دېخانچىلىق رايونلىرىدىكى فېئودال پومېشىكلارنىڭ ئۆزلىرىگە ئوخشاش ئىمتىيازغا ئىگە بولۇپ قېلىشىغىمۇ قارشى چىققان ئىدى.

بۇ ئىختىلاپلار ئاخىرى بېرىپ خاندانلىقنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشىگە سەۋەپچى بولدى.

2. چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ بۆلۈنۈپ كېتىشى

دەرۋەقە، ئارىدىن ئۇزاق ئۆتمەي بىر قىسىم موڭغۇل ئاقسۆ-

گەكلىرىنىڭ ھىمايىسىدە، ئىسەن بۇقا ماۋۇرائۇننەھر رايونىدىن ئايرىلىپ ئالمىلىق قەلئەسىدە (بۈگۈنكى قورغاس ناھىيىسى تەۋەسىدە) بارگاھ تىكتى. شۇنىڭ بىلەن ئىسەن بۇقا باشچىلىقىدىكى چاغاتاي خاندانلىقى ۋە كەبەك باشچىلىقىدىكى چاغاتاي خاندانلىقى دەپ ئىككى خاندانلىق بارلىققا كەلدى. ئۇلارنى بىر بىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن، كىشىلەر كەبەك باشچىلىقىدىكى چاغاتاي خاندانلىقىنى غەربىي چاغاتاي خاندانلىقى، ئىسەن بۇقا باشچىلىقىدىكى چاغاتاي خاندانلىقىنى شەرقىي چاغاتاي خاندانلىقى دەپ ئاتاشتى⑤.

بۈگۈنكى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئۆزبېكىستان، تاجىكىستان، قىرغىزىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلىرى، قازاقىستان ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيىتىنىڭ قىسمەن جايلىرى، شۇنىڭدەك ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسىم رايونى غەربىي چاغاتاي خاندانلىقىغا، بۈگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەتتەسۇ رايونى ۋە ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىدىكى رايونلار شەرقىي چاغاتاي خاندانلىقىغا تەۋە بولدى. شەرقىي چاغاتاي خاندانلىقى موغۇلىستان دەپمۇ ئاتالدى.

چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكىدىن ئىبارەت بۇ پاكىت شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە كىشىلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنمىغان ئىدى. كەبەكنىڭ ئۆزىمۇ خېلى ۋاقىتلارغىچە ئىسەن بۇقىنىڭ رەھبەرلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ كەلگەن. لېكىن روشەن دەلىل شۇكى، شۇنىڭدىن تارتىپ ئىسەن بۇقىنىڭ كۈچى ھەر قېتىم ماۋۇرائۇننەھر رايونىغا كىرمەكچى بولغاندا، ھامان كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش بولۇپ تۇرغان.

رايونلارغا ئايرىلىش ئەھۋالىدىن ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئول-

تۇراقلاشقان تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونى شەرقىي چاغاتاي خاندانلىغىنىڭ ئاساسلىق تەركىۋىي قىسمى بولغانلىغى ئايان.

شەرقىي چاغاتاي خاندانلىغىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونىغا قانداق ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىغىنى سىستېمىلىق چۈشەندۈرۈش قىيىن. بەزى پارچە-پۇرات ماتېرىياللاردىن بىز شۇنىڭلىكلا ئەھۋالىنى بىلدۇقكى، ئىسەن بۇقا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق مەركىزىنى ئالمىلىقتا كۆچۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن، دوغلات دەپ ئاتالغان بىر جەمەت ئۇيغۇرلار رايونىغا ئەمەلىي ھۆكۈمرانلىق قىلغان⑥.

ئىسەن بۇقا ئالمىلىقتا ئۆز بارگاھىنى تىككەن چېغىدا، دوغلات جەمەتى ئىككى تارماققا بۆلۈنۈپ كەتكەن بولۇپ، بىرىگە بۆلاجى باشچىلىق قىلغان، يەنە بىرىگە تۇلەك باشچىلىق قىلدى.

بۇ ئىككى تارماق كۈچ تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى رايونلارنى ئىككىگە ئايرىغان. ئاقسۇ — 14-ئەسىردە بۇ رايون ئەردىۋىل دەپ ئاتالغان — نى مەركەز قىلغان ھالدا شەرقىي شىمالدا تۇرپان ئويمانلىغى، غەربىي جەنۇپتا مارالۋېشى، غەرپتە ئىسسىق كۆلگىچە بولغان ئارىلىقتىكى رايوننى بۆلاجى باشقۇراتتى، قەشقەرنى مەركەز قىلغان ھالدا خوتەن بىلەن قەشقەر ئارىلىغىدىكى تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىي قىسىم رايونى ھەمدە بەدەخشان رايوننى تۇلەك باشقۇراتتى.

ئىسەن بۇقا ئالمىلىققا بارگاھ تىككەندىن كېيىن، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسىم رايوننى مۇشۇ جەمەتنىڭ باشقۇرۇشىغا داۋاملىق ھاۋالە قىلدى.

دوغلات جەمەتى تىلغا ئېلىنغاندا، شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتىمىزكى، «تارىخى رەشىدى»نىڭ مۇئەللىپى مىرزا ھەيدەر كۇراگان ئۆزىنىڭ مۇشۇ جەمەتتىن كېلىپ چىققانلىغىنى ئېيتقان. مۇشۇ جەمەتنىڭ

تارىخىي ئۇستىدە توختىلىپ، «دوغلات جەمەتى موغۇللارنىڭ بىر تارمىقى» دېگەن. ئەگەر مىرزا ھەيدەر كۆراگانىنىڭ بۇ دېگىنى پۈتۈنلەي دەلىللىك بولسا، ئۇ ۋاقىتتا، دوغلات جەمەتىنىڭ ھەممىدىن بۇرۇن ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن موغۇللار ئىكەنلىكىدە شەك يوق.

بىزگە دوغلات جەمەتىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى پائالىيەتلىرى ئايان بولغاندىن تاشقىرى، يەنە شۇ نەرسىمۇ مەلۇمكى، شۇ ۋاقىتلاردا تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى بوستانلىقلار شەرقىي چاغاتاي خانىدانلىقىغا غەللە، ئالۋاڭ تاپشۇرۇپ تۇراتتى. بۇ غەللە، ئالۋاڭلار ئاۋال ئاقسۇ رايونىغا توپلىنىپ، ئاندىن تىيانشان يولى ئارقىلىق ئىلى ۋادىسىدىكى ئالمىلىققا توشۇلغان. بۇنىڭدىن بىز شۇنى بىلدۇقكى، ناھايىتى ئۇزاققىچە داۋام قىلغان ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلىدىن، تۇرپان، خوتەن، قەشقەر، كۇچار قاتارلىق جايلارنىڭ بۇ رايوندىكى ئىجتىمائى تۇرمۇشتا تۇتقان ئورنى زور دەرىجىدە زەئىپلىشىپ كەتكەن. ئەكسىچە، ئاقسۇ رايونى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا مۇھىم مەركەزگە ئايلانغان⑦.

شەرقىي چاغاتاي خاندانلىقى مۇقىم تۇراقلىق ئامىللاردىن خالى ھاكىمىيەت ئىدى. بۇ خاندانلىقتىكى پۇقرالار ئوتتۇرىسىدا ئورتاق ئىقتىسادىي ئاساس كەم بولغاندىن تاشقىرى، چارۋىچىلىق تۇرمۇشقا خۇشتار بولۇپ كەتكەن ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى بىلەن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مۇتلەق كۆپ ساندىكى پۇقرالار — ئاساسەن ئۇيغۇرلار — ئوتتۇرىسىمۇ ئىشلەپچىقىرىش شەكلى ۋە تۇرمۇش ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردە چىقىشالمايدىغان نۇرغۇن جەھەتلەر مەۋجۇت ئىدى. ئەڭ مۇھىمى، چاغاتاي خاندانلىقىدا ھۆكۈمرانلار سىنىپى بىلەن ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلار سىنىپى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت

بىر خىل تالان-تاراج قىلىش ۋە تالان-تاراج قىلىنىش مۇناسىۋىتى بولۇپ قالغان. بۇ خىلدىكى تالان-تاراج باج سېلىق، سوغا-سالام، ھەربى مەجبۇرىيەت ۋە باشقا يوللار بىلەن ئەمەس، بەلكى خانداندىلىقنىڭ قورال-لىق قوشۇنى ئارقىلىق ئورۇنلىناتتى. شەرقىي چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ بۇنداق ئۇسۇلنى قوللىنىشى ناھايىتى تەبىئىي ئىدى. چۈنكى قانۇن-نىزامدىن خالى تۇرمۇش كەچۈرۈش ئۆز ۋاقتىدا ئىسەن بۇقىنىڭ ماۋۇرائۇننەھر رايونىدىن ئايرىلىپ چىقىشىدا ئاساسلىق بانا بولغان ئىدى. قانۇن-نىزاملارنىڭ بىر ياقىقا قايرىپ قويۇلغانلىقى جەمىيەتتە تۇراقسىزلىق ۋە زىددىيەتلەرنى كەسكىنلەشتۈرگەن ئامىللارنىڭ بىرى بولۇپ قالدى.

جەمىيەتتە تۇراقسىزلىق كەلتۈرۈپ چىقىرىۋاتقان يەنە بىر ئامىل خانلىققا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىنى تالىشىشنى دەۋر قىلغان ئىچكى جېدەل-غوۋغالار ئىدى. بۇ جېدەل-غوۋغالار خانلىقتا ئەسلىدە مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن تۇراقسىزلىق ئامىللىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

ئىسەن بۇقا ھايات چېغىدىلا ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقى مەسىلىسىدە ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا غۇلغۇلا پەيدا بولغان ئىدى. بۇ مەسىلىنىڭ بۇنداق بالدۇر ئوتتۇرىغا قويۇلۇشىغا ئىسەن بۇقا چوڭ خوتۇنىدىن پەرزەنت كۆرمىگەنلىكى سەۋەب بولغان. موللا مۇسا سايرامى ئۆزىنىڭ «تارىخى ھەمىدى» دېگەن ئەسىرىدە، رىۋايەتلەرگە ئاساسەن بۇ ۋەقەنى مۇنداق تەسۋىرلىگەن: "چىڭگىزخاننىڭ 6-نەۋرىسى ئىسەن بۇقا خان خانلىق تەختىدە ئىدى. ئىككى خوتۇنى بولۇپ، چوڭ خوتۇنى تۇغماس ئىدى، كىچىك خوتۇنى خانىدىن ئېغىرىبوي بولۇپ قالدى. خان شۇ كۈنلەردە ئوۋغا ئاتلاندى. بۇ ۋاقىتتا دوختۇي قەۋمىدىن شىراۋۇل دەپ بىر

ئۇغۇل ئىمىر بار ئىدى. توقسان تارتۇق ئېلىپ كۆرۈنۈشكە كەلدى. ئۇ بىرنەچچە كۈن تۇردى. خان كەلمىدى. ئەمما خاننىڭ چوڭ خوتۇنى كىچىك خوتۇنىنىڭ خاندىن ئېغىربوي بولغىنىنى بىلىپ كۈندەشلىك قىلىپ، ئۇنى مەزكۇر شىراۋۇلغا ئىنئام قىلىپ بەردى*. موغۇلنىڭ رەسىمدە چوڭ خوتۇن كىچىك خوتۇننى خالىسا ساقلاپ، خالىمىسا باشقا بىر ئەرگە بىرەر ئىدى. كاتتا مەقاملىق خان ئۇۋدىن قايتىپ كەلدى. كىچىك خوتۇنىنىڭ ئىسمى مەڭلىك ئىدى. خان: "قايان كەتتى" دەپ سورىدى. دوختۇي شىراۋۇل تارتۇق ئېلىپ كەلگەن ئىكەن، مەڭلىكنى ئىنئام قىلىپ بەردىم، دىدى. خان: "يامان بولۇپتۇ، ئۇ مەندىن ئېغىربوي ئىدى، دىدى."

مەڭلىك چاغاتاي خاندانلىغىنى قايتا گۈللەندۈرگەن تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئاپىسى ئىدى.

ئىسەن بۇقىنىڭ پەرزەنتى بولمىغاچقا، ئۇ ۋاپات بولۇش بىلەنلا، خانلىققا كۆز تىككەن كۈچلەر تەڭلا ئېتىلىپ چىقتى، نەتىجىدە خانلىق تالىشىش كۈرىشى قانلىق ئۇرۇشقا ئايلىنىپ كەتتى.

. خانلىقنى نىشان قىلغان ئۇرۇش ۋە جېدەل-غوۋغالار شۇ دەۋر-لەردە ئادەتتىكى ئىشلاردىن ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭ جەريانى ۋە ئارقا كۆرۈنۈشى ئۈستىدە تەپسىلى توختىلىشنىڭ ھاجىتى يوق. لېكىن بۇ مەزگىلدە يۈز بەرگەن باشقا بىر ئىش ئۈستىدە ئالاھىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ، ئۇ بولسىمۇ، ئاقسۇدىكى بۆلاجى جەمەتىنىڭ گۈللىنىشىدۇر.

---

* بەزى مەلۇماتلاردا، بۇ كىچىك خوتۇن شىراۋۇل قەبىلىسىگە ئىنئام قىلىنغان، دەپ يېزىلغان.

بۇلاجى جەمەتىنىڭ ئەمەلىي كۈچى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ شەۋكەتلىك نەسەپنامىسى بىر-بىرىگە قوشۇلۇپ قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ شەكىللەنگەن. بۇلاجى تۇغلۇق تۆمۈردىن ئىبارەت تۈۋرۈككە تايىنىپ، ھەممە رەقىپلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىپ، تۇغلۇق تۆمۈرنى خانلىق تەختىگە چىقاردى⑧.

شۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈر 15 ياشتا ئىدى. ئاپانكى، خاندانلىقنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى بۇلاجىنىڭ قولىدا ئىدى. شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ئەڭ دەسلەپتە غەلىبە قىلغان تۇغلۇق تۆمۈر بولماستىن، بەلكى بۇلاجى ۋە ئۇنىڭ جەمەتىدىكىلەر ئىدى.

3. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ چاغاتاي خاندانلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈشى ۋە ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلىشى

كېيىنكى پاكىتلار شۇنى ئىسپاتلىدىكى، تۇغلۇق تۆمۈر چاغاتاي خاندانلىقىدا ئەڭ قابىلىيەتلىك خاقان ئىدى. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ھاياتىدا قىلغان ئىشلىرىنى يىغىنچاقلىغاندا، ئۇ مۇنداق ئىككى ئىشنى قىلدى: 1) ماۋەرائۇننەھر رايونى ۋە ئافغانىستاننىڭ شىمالىي رايونلىرىنى قايتا بويسۇندۇرۇپ، پارچىلىنىپ كەتكەن چاغاتاي خاندانلىقىنى ئىككى قىسىمغا ئايرىۋەتمەي بىرلىككە كەلتۈرۈپ، يېڭى ۋاستىتىن بىرلىككە كەلگەن چاغاتاي خاندانلىقىنى قۇردى. 2) ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى ۋە ئۇنى ئۆز قېرىنداشلىرى ئارىسىدا ئومۇملاشتۇردى.

ئىسەن بۇقا ۋاپات بولۇشتىن سەل ئىلگىرى چاغاتاينىڭ ماۋەرا ئۇننەھر رايونىدىكى ئەۋلاتلىرى رەسمىي تۇغ تىكلەپ، ئالمىلىقتىن مۇستەقىل تۇرىدىغان ھاكىمىيەت قۇرۇپ، ئىسمى-جىسمىغا لايىق غەربىي چاغاتاي خاندانلىقىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى. ئۇنىڭ روشەن ئالامىتى كەبەكنىڭ ئۆزىنى خاقان دەپ ئاتىغانلىقىدۇر.

شەرقىي چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمران تەبىقىسى ئىچكى ماجىرالارغا پېتىپ قېلىپ، ھوقۇق باشقىلارنىڭ قولىغا قالغان چاغلاردا، غەربىي چاغاتاي خاندانلىقىمۇ ئوخشاش دەرت-ئەلەم تارتماقتا ئىدى. كەبەك ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى غازان خانلىق تەختىگە چىققان ئىدى. غازاننىڭ ئىقتىدارسىزلىقى، زالىملىقى، بەتخەجلىكى، تامامەن ئەيش-ئىشرەتكە بېرىلىشتەك مىجەز-خۇلقى ئۇنىڭ ئىلخان خاندانلىقىنىڭ ئۆزى بىلەن ئىسمداش خانى غازاندىن پەرقلىنىدىغان روشەن بەلگىسى بولۇپ قالغان.

بۇ چاغدا غەربىي چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ ئەمەلىي ھوقۇقى خازخان جەمەتىدىكىلەرنىڭ قولىدا ئىدى. 1345-يىلى غازان ۋاپات بولدى. خازخان جەمەتىدىكىلەرنىڭ تىزگىنلىشى ئاستىدا، غەربىي چاغاتاي خاندانلىقىدا خانلار قايتا-قايتا ئالماشتى. غەربىي چاغاتاي خاندانلىقى كۈندىن-كۈنگە زەئىپلەشتى.

تۇغلۇق تۆمۈر 1360-يىلدىن باشلاپ ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى ئۆز قېرىنداشلىرىغا ئۆزلۈكسىز قوشۇن تارتىپ، ئىككى يىلغىمۇ يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە غەربىي چاغاتاي خاندانلىقى بىلەن 20 نەچچە قېتىم ئۇرۇش قىلدى. غەربىي چاغاتاي خاندانلىقى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكى ئىچكى جېدەل-غوۋغا ۋە پاتىپاراقچىلىقتىن پايدىلانغان تۇغلۇق تۆمۈر ئاخىر 1362-يىلى ماۋەرائۇننەھر رايونىنى ئۆزىگە بويسۇندۇردى. ئاندىن يەنە ئۆزىنىڭ تەسىر كۈچىنى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىغىچە كېڭەيتتى. بەلخ رايونى چاغاتاي خاندانلىقى ئۇچۇن ئىران ئىگىزلىكىدىكى ئۇنجى تايانچ نۇقتا بولۇپ قالدى. شۇنداق قىلىپ، تۇغلۇق تۆمۈر چاغاتاي خاندانلىقىنى قايتا قۇرۇپ چىققان بولدى. تۇغلۇق تۆمۈر

ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى ئىلياسنى ماۋەرائۇننەھر رايونىنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەپ، سەمەرقەنتتە تۇرغۇزدى. تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزى بىلەن ئىسسىداش يەنە بىر تۆمۈرنى ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەلخ رايونىنىڭ باش ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى⑨.

بۇ تۆمۈر كېيىنكى يىللاردا، ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران ئىگىزلىكى ۋە كاپكاز رايونىنى يەنە بىر نۆۋەت ئوت ۋە قانلىق كۆلپەت ئىچىگە سۆرەپ كىرىپ، پامىردىن تارتىپ قارا دېڭىزغىچە بولغان ئارىلىقتا يېڭى بىر خاندانلىق قۇرغان تۆمۈر لەڭ ياكى ئاقساق تۆمۈرنىڭ نەق ئۆزى ئىدى. ئۇنىڭ بۇ ئىشى توغرىسىدا كېيىنكى ئالاقىدار قىسىمدا ئايرىم توختىلىمىز.

تۆمۈر بەلخ رايونىنى باشقۇرۇش مەزگىلىدە ئۆزىنىڭ ئىقتىدارلىقلىقى ۋە باتۇرلۇقىنى كۆرسىتىپ، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىشەنچىگە نائىل بولدى. شۇڭا تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنى سەمەرقەنتكە يۆتكەپ ئىلياسنىڭ باش مەسلىھەتچىسى ۋە ياردەمچىسى قىلىپ تەيىنلىدى. ئەمما ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا تۆمۈر دەپ ئاتالغان بۇ كىشى چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ ئاساسلىق رەقىبىگە ئايلاندى.

تۇغلۇق تۆمۈر ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن ۋاقىتلار ئۇنىڭ ئەجدادى چىڭگىزخاننىڭ ئىمپېرىيە قۇرغىنىغا بىر ئەسىردىن ئاشقان چاغ ئىدى، بۇ جەرياندا چىڭگىزخان ئەۋلادلىرى قۇرغان بىر قاتار خانلىقلارنىڭ ھېچقايسىسى ئىمپېرىيە مەزگىلىدىكىدەك ئۇنداق ئۇستۇن ھەربىي كۈچكە ئەسلا ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇڭا، بۇ يېتىشسىزلىكنى تۈگىتىش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دىگۈدەك ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ روھىي ۋاستىگە ئىلتىجا قىلىپ، ئۆزلىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۋاتقان رايونلاردىكى تۈرلۈك دىنلاردىن مەدەت

تىلەشكە مەجبۇر بولدى.

ئىمپېرىيىنىڭ تۆت چوڭ سۇيۇرغالى ئىچىدە چاغاتاي خاندانلىغى ھۆكۈمرانلىغىدىكى رايوندا مۇسۇلمانلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئىدى. سىياسى ئېھتىياجغا ئاساسەن موڭغۇل ھۆكۈمرانلار بۇ رايوندىكى ئىسلام دىنىغا قارىتا، بەزىدە پايدىلىنىش، بەزىدە يىراقلىشىش ئۇسۇلىنى قوللانغان. لېكىن يىراقلاشقان چاغلاردىمۇ ئۇلار ئوتتۇرىسىدا قاتتىق توقۇنۇش بولمىغان. لېكىن شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە موڭغۇل ۋاڭلىرىدىن ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغانلارمۇ بولمىغان، بۇلارنىڭ قاتارىدا بىزگە تونۇش بولغان دۇئا، كەبەك، ئىسەن بۇقا قاتارلىقلار بار. بۇ ھال تاكى تۇغلۇق تۆمۈر ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىلگىچە داۋام قىلغان.

چاغاتاي خاندانلىغىنىڭ زېمىن دائىرىسىگە نەزەر سالىدىغان بولساق، پەقەت ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى ئىچىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر يەنى ئاساسەن موڭغۇل ۋاڭلىرىنىڭلا غەيرى مۇسۇلمان بولۇپ، گويا ئوكياندىكى بىر پارچە ئارالدەك يېگانە ھالەتتە تۇرغانلىغى كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، تۇغلۇق تۆمۈر ھۆكۈمرانلىغىدىكى چاغاتاي خاندانلىغى پۈتكۈل پۇقرالارغا يېتەرلىك تەھدىت بولغۇدەك مۇتلەق ئۈستۈن قوراللىق كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇڭا، روھىي ۋاستىگە مۇراجىئەت قىلىش بۇ خاندانلىق ئۈچۈن بىر خىل ئەمەلىي ئېھتىياج بولۇپ قالدى. تارىخ قايتا-قايتا دەلىللەپ بەرگەندەك، بۇنداق تارىخىي شارائىتتا، تۇغلۇق تۆمۈر ئۆز ئەجداتلىرى ئەقىدە باغلاپ كەلگەن دىنىدىن ۋازكېچىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىشقا مەجبۇر بولدى.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ تەختكە چىقىش جەريانىدىن تۇغلۇق

تۆمۈرنىڭ بۇلاجى جەمەتىدىكىلەرنىڭ كۈچىگە سۆيۈنۈپ، بىر ھاكىمىيەتنىڭ سەركەردىسى بولالىغانلىقى ئايان بولدى. شۇڭا، تۇغلۇق تۆمۈر بۇلاجىغا ئۆزىنىڭ ئەڭ چوڭ شەپقەتچىسى دەپ قارىغان. تۇغلۇق تۆمۈر خان بولغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ھەربىي-مەمۇرىي ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى بۇلاجىنىڭ مۇددىئاسى بويىچە بىر ياقلىق قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن شۇنداق دەپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، تۇغلۇق تۆمۈر ئىسلام دىنىغا ئەقىدە باغلىغاندا، سىياسىي ئېھتىياج بىلەن تەشەككۈر ئېيتىش ئىدىيىسى تەڭلا روشەن رول ئوينىغان.

1322-يىلى، تۇغلۇق تۆمۈر ئالمىلىقتىن يولغا چىقىپ ئىسسىق كۆل ئارقىلىق ئاقسۇغا كېلىپ، ئايكۆل دېگەن يەردە ئىمام جالالىددىننىڭ ئالدىدا ئىمان ئېيتقان[10].

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغانلىقى شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە ئېلان قىلىنمىغان، چۈنكى ئۇ موڭغۇل ئۇرۇق-تۇققانلىرىنىڭ قوزغىلىپ قارشىلىق كۆرسىتىشىدىن ئەندىشە قىلغان. تۇغلۇق تۆمۈر ئاقسۇدىن ئالمىلىققا قايتىپ بېرىپ بىر مەھەل تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۆزىنىڭ يېڭى دىنىي ئېتىقادىنى جاكالىغان ھەمدە باشقا موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ۋە موڭغۇل پۇقرالىرىنى دىنىي ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلىغان. بۇ مەسىلىدە تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرى شۇنداق ئۇزۇل-كېسىل بولغانكى، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، يېڭىدىن مۇسۇلمان بولغان موڭغۇللارنى — تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئۆزىمۇ بۇنىڭ ئىچىدە — ياش بەلگىلىمىسىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەن بولسىمۇ خەتنە قىلدۇرغان.

1363-يىلى تۇغلۇق تۆمۈر ئۆز ئەجىلى بىلەن ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ جەسىدى ئالمىلىققا دەپنە قىلىندى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم

رايونىنىڭ قورغاس ناھىيىسىدە ھازىرغىچە تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ مازىرى ساقلانماقتا.

تۇغلۇق تۆمۈر ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرىدا سىياسىي ۋەزىيەت بىرقەدەر مۇقىملاشقان مەزگىل ئىدى. ئۇرۇش يالقۇنلىرى بىرقانچە ئون يىل قاپلاپ كەتكەن تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي رايونلىرىدا مۇنداق مۇقىم ۋەزىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى ھەقىقەتەن ياخشى پۇرسەت ئىدى. بۇ تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ پۈتكۈل ئىش-پائالىيىتىدە مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە ئەرزىيدىغان بىر تەرەپ، ئەلۋەتتە.

4. چاغاتاي خاندانلىغىنىڭ قايتا پارچىلىنىشى

تۇغلۇق تۆمۈر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى ئىلياس سەمەرقەنتتىن ئالمىلىققا قايتىپ كېلىپ، خانلىق تەختىگە چىقتى. تۇغلۇق تۆمۈر تەرىپىدىن قايتا بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن چاغاتاي خاندانلىغى مۇشۇ ئىلياس ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلگە كەلگەندە يەنە پارچىلىنىپ كەتتى. چاغاتاي خاندانلىغىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىدە يۇقۇرىدا ئىسمى ئاتالغان ھىلىقى تۆمۈر (ئاقساق تۆمۈر ياكى تۆمۈرلەڭ) ئاساسىي رول ئوينىدى.

تۇغلۇق تۆمۈر ھايات چېغىدىلا تۆمۈر لەڭ ئۆز خىزمەتداشلىرى بىلەن چىقىشالماي، قوشۇننى باشلاپ سەمەرقەنتتىن ئايرىلىپ، ئافغانىستان، پاكىستان، ئىران قاتارلىق جايلاردا قاراقچىلاردىن ئانچە پەرقلەنمەيدىغان شۇملۇقلارنى قىلىشقا كىرىشكەن ئىدى. بىر قېتىملىق جەڭدە ئۇنىڭ سول پۇتىغا ئوقيا تېگىپ، يارىلىنىپ ئاقساق بولۇپ قالغان. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن ئۇ ئاقساق تۆمۈر ۋە ياكى

تۆمۈر لەڭ دەپ ئاتىلىدىغان بولغان.

ئىلياس تەختكە چىقىش ئۈچۈن سەمەرقەنتتىن ئايرىلغاندا، تۆمۈرلەڭ خوتۇنىنىڭ ئاكىسى ھۈسەيىن بىلەن بىرلىشىپ، ئافغانىستاننىڭ شىمالىدا چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ قوشۇنىنى تارمار قىلىپ، بەلخنى ئىشغال قىلىۋالدى. ئاندىن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ماۋەرائۇننەھر رايونىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، سەمەرقەنتنى ئىستىلا قىلىپ، چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئەمەلىيەتتە ئاغدۇرۇپ تاشلىدى.

1365-يىلى، تۆمۈر لەڭ تاشكەنتكە ھۇجۇم قىلغاندا، چاغاتاي خاندانلىقى قوشۇنىنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قېلىپ، كۆپ چىقىم تارتقاندىن كېيىن سەمەرقەنتكە چېكىنىپ كەتتى. لېكىن چاغاتاي خاندانلىقى قوشۇنىنىڭ قايتا-قايتا زەربە بېرىشى ئارقىسىدا تۆمۈر لەڭ ئاخىر سەمەرقەنتنىمۇ تاشلاپ ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ، بەلخ رايونىغا چېكىنىپ كەتتى، چاغاتاي خاندانلىقى قوشۇنى سەمەرقەنت قەلئەسىنى قايتا ئالدى.

چاغاتاي خاندانلىقى قوشۇنىنىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىدا ئېرىشكەن بۇ قېتىمقى ھەربىي مۇۋەپپەقىيىتى چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى قايتا تىكلىشىدە ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق ئىش ئىدى. چۈنكى بۇ مەزگىلدە ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى ئاھالىلەر چاغاتاي خاندانلىقى قوشۇنىغا ئومۇمىيۈزلۈك قاتتىق نارازى ئىدى ۋە دۈشمەنلىك قىلاتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر تارقىلىپ، چاغاتاي خاندانلىقى قوشۇنىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئېغىر ئاجىزلاپ كەتكەن ئىدى. بۇنىڭغا قوشۇلۇپ تۆمۈر لەڭ قوشۇنىنىڭ ئۈزلۈكسىز ھۇجۇمىغا

ئۇچراپ چاغاتاي خاندانلىغىنىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىغا كىرگەن قوشۇنلىرىنىڭ سىرت بىلەن بولغان ئالاقىسى ئۈزۈلۈپ قالدى. بىر يىلدىن كېيىن چاغاتاي خاندانلىغىنىڭ قوشۇنلىرى نائىلاج ماۋەرائۇن-نەھر رايونىدىن چېكىنىپ چىقتى. چاغاتاي خاندانلىغىنىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىغى شۇنىڭ بىلەن ئاخىرلاشتى. چاغاتاي خاندانلىغى قالدۇرۇپ كەتكەن بۇ بوشلۇقنى تۆمۈرلەڭ دەرھال تولدۇردى.

چاغاتاي خاندانلىغىنىڭ ئۈزۈل-كېسىل زەئىپلىشىشى ئىلياسنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن باشلاندى. شۇ ۋاقىتتا بۇلاجىنىڭ ئىنىسى قەمەرۇددىن قوشۇن تارتىپ بىر كۈندىلا تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ 18 ئوغلىنى ئۆلتۈرۈپ، خانلىقنى تارتىۋالدى⑪.

قەمەرۇددىننىڭ ھۆكۈمرانلىغى 12 يىل داۋام قىلدى. ئۇنىڭ ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمى تۆمۈرلەڭدىن ماۋەرائۇننەھر رايونىنى تالىشىش بىلەن ئۆتتى. ماۋەرائۇننەھر رايونىنى تالىشىش كۈرىشىدە قەمەرۇددىننىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان ۋاقتى ناھايىتى ئاز بولدى. ئەگەر قەمەرۇددىننىڭ بىرەر مۇۋەپپەقىيىتى بار دېيىلسە، تۆمۈرلەڭ كۈچىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىغا كىرىشىنى توسۇپ قويغانلىغىنى قەمەرۇددىننىڭ بىر مۇۋەپپەقىيىتى ھېساپلىسا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۆمۈرلەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىران ئىگىزلىگى ھەم قارا دېڭىز بويىدا بىر قاتار غايەت زور غەلىبىلەرنى قولغا كەلتۈرۈۋاتقان شارائىتتا قەمەرۇددىن قازانغان مۇۋەپپەقىيەتنىڭ ئەھمىيىتى تېخىمۇ ھەسسىلەپ ئاشتى.

چاغاتاي ئەۋلاتلىرىنىڭ قايتا تەختكە چىقىشى قەمەرۇددىن ئۆلگەندىن كېيىن ئىشقا ئاشتى. يېڭى خاقانىنىڭ ئىسمى خىزىرخوجا

ئىدى. «مىڭ سۇلالىسى تارىخى»دا ئۇ خېيدى خوجا دەپ ئاتالغان. خىزىرخوجا تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئەڭ كىچىك ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ كەچۈرمىشلىرى كۆپ جەھەتتىن ئاتىسىنىڭكىگە ئوخشايدۇ.

قەمەرۇددىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ھوقۇق تارتىۋالغاندا، خىزىرخوجىنى بۇلاجىنىڭ چوڭ ئوغلى خۇدايدات يوشۇرۇپ قويغان. كېيىن خىزىرخوجا خۇدايداتنىڭ ياردىمىدە پامىر ئېگىزلىكى، تاشقورغان ۋە خوتەن قاتارلىق جايلاردا سەرگەردان بولۇپ ياشىدى. قەمەرۇددىن ئۆلگەندىن كېيىن، خىزىرخوجا خۇدايداتنىڭ قوللىشى بىلەن خانلىق تەختىگە چىقتى[12].

خىزىرخوجا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن، داۋاملىق ھالدا تۆمۈرلەڭدىن ماۋەرائۇننەھر رايونىنى تالاشتى. شۇ مەزگىلدە تۆمۈرلەڭ كىچىك ئاسىيا ۋە دەريا ۋادىسىدا ئۇرۇش قىلىۋاتاتتى. شۇڭا چاغاتاي خانلىقى قوشۇنى ئوتتۇرا ئاسىيادا تۆمۈرلەڭ قوشۇنلىرى ئۈستىدىن بىرقانچە قېتىم غەلىبە قىلالىغان. بۇ غەلىبىلەر خىزىرخوجىنىڭ ئىرادىسىگە ئىلھام بەخش ئەتكەن. ئۇ چاغاتاي خانلىقىنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى زېمىنىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تەمشەلدى. ئۇ ھەتتا ئۆز پايتەختىنى ئالمىلىقتىن ئالمۇتىغا كۆچۈردى.

كېيىنكى بىر مەزگىلدە چاغاتاي خانلىقىنىڭ قوشۇنى دەرۋەقە خېلى زور قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلىدى. بىر ۋاقىتتا خىزىرخوجىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى سىر دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغىچە بېرىپ يەتتى، ئۇنىڭ قوشۇنلىرى يەنە ماۋەرائۇننەھر رايونىغا بىرقانچە قېتىم ئىچكىرىلەپ كىرىپ، سەمەرقەنت، بۇخارا، خارەزىملارغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى.

ئەمما بىرنەچچە يىلدىن كېيىن ۋەزىيەتتە قاتتىق ئۆزگىرىشلەر بولدى. تۆمۈرلەڭ غەربىي ئاسىياغا قاراتقان ھەربى يۈرۈشىنى ئورۇنلاپ بولۇپ، ماۋەرائۇننەھر رايونىغا قوشۇن تارتىپ كېلىپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن خىزىرخوجىغا تاقابىل تۇرۇشقا كىرىشتى. ئىككى تەرەپنىڭ تۇنجى قېتىملىق ئېلىشىشى ئىسسىق كۆل ئەتراپىدا بولۇپ، بۇ ئېلىشىش خىزىرخوجىنىڭ ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشى بىلەن تاماملاندى. شۇنىڭدىن كېيىن تۆمۈرلەڭ ئۆز قوشۇنىنى ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈپ، بىر تۈركۈمىنى ئالمىلىققا، بىر تۈركۈمىنى قەشقەر قەلئەسىگە ماڭدۇردى. ئالمىلىق قەلئەسىدە خىزىرخوجا تېخىمۇ قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. تۆمۈرلەڭ قوشۇنى ئالمىلىقنى ئىستىلا قىلدى ھەمدە بۇ قەلئەنى قاراملىق بىلەن ۋەيران قىلىۋەتتى. 100 نەچچە يىلدىن بۇيان تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالى شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى بويىچە مۇھىم سىياسى مەركەز بولۇپ كەلگەن ئالمىلىق قەلئەسى شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن خارابىلىققا ئايلىنىپ كەتتى. تۆمۈرلەڭنىڭ قەشقەر قەلئەسىگە يۈرۈش قىلغان يەنە بىر تۈركۈم قوشۇنىمۇ قەشقەرنى قاتتىق ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتى.

ئالمىلىقتا ئېغىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان خىزىرخوجا تىيانشان يولىنى بويلاپ يۇلتۇز داۋىنى ئارقىلىق كۇچارغا قېچىپ كەلدى. ئۇ يەردىن يەنە قاراشەھەرگە، ئاخىرىدا بېشبالىققا كۆچۈپ كېلىپ، بېشبالىقنى ئۆزىنىڭ يېڭى پايتەختى قىلدى. خىزىرخوجا رەھبەرلىگىدىكى چاغاتاي خاندانلىقى «مىڭ سۇلالىسى تارىخى»دا بېشبالىق ھاكىمىيىتى دەپ ئاتالدى.

بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتىن كېيىن خىزىرخوجا تۆمۈرلەڭنىڭ

ماۋۇرائۇننەھر رايونىدىكى ئورنىنى ئېتىراپ قىلىدى ھەمدە قۇدا-
باجا بولۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق تۆمۈر لەڭ بىلەن مەلۇم دەرىجىدە
ياراشتى. بۇ، تەسرى ئىنتايىن چوڭقۇر ۋەقە ئىدى. شۇنىڭدىن
باشلاپ ماۋۇرائۇننەھر رايونى مەيلى زېمىن دائىرىسىدىن ئېلىپ
ئېيتقاندا بولسۇن، ياكى مىللى تەركىۋىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا بولسۇن،
پەيدىن-پەي مۇستەقىل ئەملىي گەۋدە بولۇپ شەكىللىنىشكە باشلىدى.
خىزىرخوجىدىن كېيىن چاغاتاي ئەۋلاتلىرىدىن يەنە بىرقانچە
كىشى، مەسىلەن، مۇھەممەت خان، شىر ئەلى خان، ئۇۋەيس خان،
يۇنۇس خان قاتارلىقلار ئاتىغا بالا ۋارىسلىق قىلىش يولى بىلەن
خانلىق تەختىدە ئولتۇردى.

ئىككىنچى بۆلۈم چاغاتاي خانىدانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار

1. ئۇيغۇرلار رايونىدىكى سىياسى ۋەزىيەتنى بەلگىلىگۈچى بۇلاجى جەمەتى ۋە ئەرشىدىن جەمەتى

مۇشۇ مەزگىلدىن ئىلگىرى قاراخانىلارنىڭ بۇغرا
خان جەمەتىدىكىلەر غەربىي لياۋ سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلغان،
13-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا گاۋچاڭ ئىدىقۇتى يۈكىنەنگە
كۆچۈپ بېرىپ، ئۇيغۇرلار رايونىنى "يىراقتا تۇرۇپ" باشقۇرغان
ئىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ئىككى ئاساسلىق كۈچ
قاراخانىلار خان جەمەتى بىلەن ئىدىقۇت جەمەتىدىكىلەر بۇ
رايوندىكى تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنىپ چىقتى، ئۇلارنىڭ ئورنىغا
بۇلاجى جەمەتى بىلەن ئەرشىدىن جەمەتى چىقتى. ئالدىنقىسى مۇلكى

كۆچ، كېيىنكىسى دىنىي كۆچ ئىدى. بۇ ئىككى جەمەت تۇغلۇق تۆمۈر دەۋرىدىن باشلاپ مۇشۇ رايوندىكى سىياسى ۋەزىيەتكە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن ئىدى. ۋاھالەنكى، ئەرشىدىن جەمەتىدىكىلەرنىڭ پائالىيىتى ھەتتا 19 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغىچە سوزۇلدى.

دوئادىن كېيىن چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ بىسىپ ئۆتكەن مۇساپىسى مەيلى كەبەك بولسۇن، ياكى ئىسەن بۇقا بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ مەلۇم ئاقسۆڭەكلەر گۇرۇھىنىڭ قورچىقىدىنلا ئىبارەت ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى، خاقانىنىڭ سىياسى تەقدىرى بۇ گۇرۇھلارنىڭ رايىغا باغلىق ئىدى، ھەتتا چاغاتاي خاندانلىقىنى قايتا گۈللەندۈرگەن تۇغلۇق تۆمۈرمۇ باشقىلارنىڭ قوللىشى بىلەن تەختكە چىققان ئىدى.

يېڭى خاقانلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ شەپقەتچىلىرىگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ھەمىشە زور ئىنئام ۋە ئىمتىيازلار ئاتا قىلىپ تۇردى. ھەر قېتىم خاقان ئالماشقاندا، بۇ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئىمتىيازلىرىمۇ كۆپىيىپ تۇردى. قالايمىقانچىلىق ۋە قان تۆكۈشلەر ئاقسۆڭەكلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا نەپ ئالىدىغان پۇرسەتكە ئايلىنىپ قالدى. شۇڭا جىدەل - ماجىرا قوزغاش ئاقسۆڭەكلەرنىڭ چوقۇم قىلىشقا تېگىشلىك ئىشى بولۇپ قالدى. غەربىي چاغاتاي خاندانلىقىدىكى خازخان جەمەتى بىلەن بارلاس جەمەتى، شەرقىي چاغاتاي خاندانلىقىدىكى بۇلاجى جەمەتى بىلەن ئەرشىدىن جەمەتى ئەنە شۇنداق يول بىلەن روناق تاپقان.

ئاۋال بۇلاجى جەمەتىنىڭ روناق تېپىش جەريانى بىلەن تونۇشۇپ چىقايلى.

ئەسەن بۇقا ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خانلىقتا كۆز تىككەن كۆچلەرنىڭ ئىچىدە بۇلاجى جەمەتىمۇ بار ئىدى. موڭغۇل دالاسىدىن تۇغلۇق تۆمۈرنى تېپىپ كېلىپ تەختكە چىقارغان ئەنە شۇ بۇلاجى ئىدى. شۇنىڭدىن ئىلگىرى موڭغۇل دالاسىدا كىشىلەر كۆز قىرىنىمۇ سېلىپ باقمايدىغان پادىچى بالا تۇغلۇق تۆمۈر بۇلاجىنىڭ كۆچىگە سۆيۈنۈپ، بىراقلا نۇرغۇن ئاھالىنى تىزگىنلەپ تۇرىدىغان ھۆكۈمرانغا ئايلاندى.

بۇلاجىنىڭ ئىلتىپاتىغا تەشەككۈر بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن، تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭغا بىر قاتار ئىمتىيازلارنى بەردى. بۇ ئىمتىيازلارنىڭ ئىچىدە مۇنۇلار بار: 1. ئەۋلادتىن-ئەۋلادقىچە جايسان (ئەمىرلەرنىڭ ئەمىرى) دىگەن ئالىي ھەربىي ئەمەلدار بولۇش؛ 2. ماڭلەي سۈيە رايونى — باغراش كۆلىدىن تارتىپ خوتەن بوستانلىقىغىچە بولغان تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي، جەنۇبىي رايونلىرى بىلەن بەدەخشان رايونلىرى — نىڭ مىراسخور ھۆكۈمرانى بولۇش، 3. خاقاننىڭ ئەمىر-پەرمانلىرىغا بۇلاجىنىڭ مۆھرىنى بېسىش، بۇلاجىنىڭ مۆھرى بېسىلمىغان ئەمىر-پەرمانلارنى ئىجرا قىلماسلىق[13]. بولۇپمۇ ئۈچىنچى ماددىدا بۇلاجى خاقاندىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇنغا ئېنىق قويۇلغان. تۇغلۇق تۆمۈر تەختكە چىققاندا ئارانلا 15 ياشتا بولغانلىقتىن، خاندانلىقنىڭ پۈتكۈل ھوقۇقى بۇلاجىدا ئىدى.

ئىلياستىن كېيىن، تۇغلۇق تۆمۈر تىكىپ ئۆستۈرگەن بۇ جىرىمنىڭ قانداق مېۋە بەرگەنلىكىنى كۆرۈپ ئۆتكەن ئىدۇق. بىر كۈن ئىچىدىلا تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ 18 بالىسىنى قىرىپ تاشلىغان كىشى بۇلاجى جەمەتىنىڭ ئاساسلىق ئەزاسى، بۇلاجىنىڭ بىر تۇققان ئىنىسى قەمەرۇددىن ئىدى.

بۇلاجى تۇغلۇق تۆمۈردىن كېيىن ۋاپات بولغان، بۇ چاغدا ئىلياس ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتاتتى. قەمەرۇددىن ئۆز ئاكىسى بۇلا- جىدىن قالغان ھەممە ئىمتىيازلارغا ۋارىسلىق قىلىشىنى تەلەپ قىل- غاندا، ئىلياس ئىمتىياز ئاتىدىن بالىغا قالىدۇ، دېگەن بانا بىلەن قەمەرۇددىننىڭ تەلىۋىنى رەت قىلىپ، بۇ ئىمتىيازلارنى بۇلاجىنىڭ ئوغلى خۇدايداتقا بەرمەكچى بولدى، ئىلياسنىڭ ئىمتىيازنى ئۆتۈنۈپ بېرىشنى رەت قىلغانلىغى قەمەرۇددىننىڭ كېيىنكى ۋاقىتلاردا جېدەل چىقىرىشىغا سەۋەپ بولدى.

شۇ ۋاقىتتىكى قىرغىنچىلىقتا خۇدايدات يىراقنى كۆزدە تۇتۇپ، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كەنجى ئوغلى خىزىرخوجىنى قۇتقۇزۇپ قالغان ئىدى. ئۇنىڭ مۇددىئاسى كۆنلەرنىڭ بىرىدە بۇ تۆھپىگە سۆيۈنۈپ قايتا باش كۆتىرىش بولسا كېرەك. خۇدايدات خىزىرخوجىنى 12 يىل يوشۇرۇن ساقلاپ يۈرۈپ ئاخىرى مۇرادىغا يەتتى. ئۇنىڭ قوللىشى بىلەن خىزىرخوجا خانلىق تەختكە چىقتى.

تۆھپىنى سېلىشتۇرغاندا، خۇدايداتنىڭ تۆھپىسى ھەقىقەتەنمۇ دادىسى بۇلاجىنىڭكىدىن زور بولدى. شۇڭا، خۇدايدات بۇلاجىغا قارىغاندا ئۈچ ھەسسە كۆپ ئىمتىيازغا ئىگە بولدى.

«تارىخى ھەمىدى» ناملىق كىتاپتا خۇدايداتقا بېرىلگەن 12 خىل ئىمتىياز ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق مەلۇمات بېرىلىدۇ: "1. جايسان (ئەمىرلەر ئەمىرى)، 2. ماڭلەي سۈيەنىڭ ھۆكۈمرانى، 3. يارلىقلاردا خاننىڭ تامغىسى بىلەن خۇدايداتنىڭ تامغىسى بىللە بولمىسا ئىنا- ۋەتكە ئېلىنماسلىق، 4. خۇدايدات خانغا بىر يا مىقدارى يېقىن ئورۇن ئېلىپ ئولتۇرۇش، 5. خاننىڭ ئالدىدا ئىككى مەھرەم چاي- قېمىز قۇيۇشقا مەسئۇل بولسا، ئەمىر خۇدايدات ئالدىدا بىر مەھرەم

چاي-قېمىز قويۇشقا تەييار تۇرۇش، 6. خۇدايداتتىن توققۇز گۇنا ئۆتمىگىچە گۇناغا لايىق قىلماسلىق، 7. توققۇز گۇنا سادىر بولۇپ ئۆزى ئىقرار قىلسا، قىزىل كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ سوراقلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش، 8. تاياق سوقماققا لايىق بولغاندا، قىزىل كىگىز ئۈستىگە ياتقۇزۇپ تاياق سوقۇش، 9. توققۇز گۇنا ئۆتمىگىچە ئۆلۈمگە لايىق قىلماسلىق، 10. ئۆلۈمگە لايىق بولغاندا، ئۇنى باشقىلارغا ئوخشاش قىلىچ، تاياق بىلەن ئۇرۇپ ياكى ئېسىپ ئۆلتۈرمەسلىك، 11. ئۆلۈمگە لايىق بولغاندا، كىشى يوق يەرگە ئېلىپ بېرىپ ئاختا قىلىنمىغان ئاتقا سۆرىتىپ ئۆلتۈرۈش، 12. ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن خان باشلىق ھەممە مەنسەپدارلار چىقىپ ماتەم بىلدۈرۈپ ئاندىن كۆمۈش.“

بۇلاجى جەمەتىنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ مۇنداق ئۆزلۈكسىز كېڭەيگەنلىكى چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ كۈندىن-كۈنگە ئاجىزلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىدىن ئىبارەت پاكىتنى يەنە بىر جەھەتتىن ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەرشىدىن جەمەتى تۇغلۇق تۆمۈر ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە روناق تاپقان.

1322-يىلى، تۇغلۇق تۆمۈر ئاقسۇنىڭ ئايكۆل دېگەن يېرىدە ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغاندا، ئەرشىدىننىڭ ئاتىسى جالالىدىن شۇ يەرنىڭ ئىمامى بولۇش سۈپىتى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىمان ئېيتىشىغا رىياسەتچىلىك قىلغان.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلىشى تارىخىي مۇقەررەرلىك ئىدى. لېكىن جالالىدىننىڭ تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىشى تاسادىپىي ھادىسە ئىدى. شۇنىڭدىن ئېتىۋارەن بۇ جەمەت چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى بىلەن بىۋاستە ئالاقە ئورناتتى.

يۇقۇرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدەك، تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلغانلىقىنى دەرھال ئېلان قىلماي، ئالمىلىققا قايتىپ بارغاندىن كېيىن، جالالىددىننى ئالمىلىققا تەكلىپ قىلغان. ئەمما جالالىددىن يولغا چىقىشتىن بۇرۇن ۋاپات بولۇپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئەرشىددىن ئالمىلىققا بارغان[14]. تۇغلۇق تۆمۈر ئىنتايىن قاتتىق تەدبىرلەر بىلەن خان جەمەتىدىكىلەر ۋە موڭغۇل پۇقرالىرىنى زورمۇ-زور ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلدۇرغان ۋاقىتتىكى دىنىي مۇراسىملارغا ئەرشىددىن رىياسەتچىلىك قىلغان.

بۇ دەل تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىسلام دىنىغا راسا ھەۋەس-ئىشتىياق باغلىغان ۋاقتى ئىدى. شۇڭا ئۇ ئەرشىددىننىڭ ئىدېئولوگىيە جەھەتتىكى بۇ غايەت زور ئىشنى ئورۇنلىغانلىقىنى تەقدىرلەش ۋە ئۆزىنى ساداقەتمەن مۇسۇلمان قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن، ئەرشىدىنگە مۇنۇ ئىمتىيازلارنى بەرگەن:

1. تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى نەسەپلىك ئىمام.

2. كۇچارغا ئەرشىددىننىڭ باشقۇرۇشىدا خانىقا سېلىش[15].

بۇنىڭدىن باشقا، ئۆشرە-زاكاتنىڭ بىر قىسمىنى ئەرشىددىننىڭ ئىشلىتىشىگە ئاجرىتىپ بېرىش ۋاھاكازالار.

ئىماملىق سالاھىيىتى بۇ جەمەتنى مۇشۇ رايوندىكى ئەڭ نوپۇزلۇق كۈچكە ئايلاندۇردى. چۈنكى شۇ چاغدا ئىسلام دىنى زور تۈركۈمدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ روھىي تۇرمۇشىدىلا تىزگىنلەپ قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشىغىمۇ كەڭ تۈردە سىڭىپ كىرگەن ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا، ئەرشىددىن جەمەتىدىكىلەر ئۆزلىرىگە ئاتاپ سېلىنغان خانىقا ئارقىلىق نۇرغۇن ئېتىز ۋە سۇ ئىنشائاتلىرىنى ئىگەللىۋېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭ بىلەن

ئەرشىدىن جەمەتىدىكىلەر هەم سىياسى ئىمتىيازدىن بەھرىمەن بولدى، هەم ئىقتىسادىي مەنپەئەتكە ئېرىشتى.

تۆۋەندىكى پاكىتلار بۇ جەمەتنىڭ چاغاتاي خاندانلىقى ۋاقتىدىكى مۇھىم رولى ۋە تەسىرىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

خىزىرخوجا تەختكە چىققاندا، ھەممىدىن ئاۋال خۇدايدات باشچىلىقىدا 30 كىشىلىك ئەلچىنى 100 ئات، 500 كالا، 1000 قوي، 50 تۆگە، 15 قۇل بىلەن كۇچارغا ئەرشىدىننى زىيارەت قىلىشقا ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ ئېتىراپ قىلىشىنى تەلەپ قىلغان. خىزىرخوجىنىڭ خاقان بولۇشىدىكى ئاخىرقى قانۇنىي تەرتىپ ئەنە شۇنداق ئورۇنلانغان. بۇلاردىن باشقا، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونىدىكى ھەر دەرىجىلىك مەمۇرى ئەمەلدارلار، ھاكىمبەگلەرنىڭ نامزاتلىرىنى ھەتتا خۇدايداتنى ئاتا بەگلىككە (باش ۋەزىرلىككە) كۆرسىتىش تەكلىۋىنىمۇ ئەرشىدىن ئوتتۇرىغا قويغان[16].

روشەنكى ئەرشىدىن جەمەتى شۇ چاغدىكى سىياسى ۋەزىيەتكە بىۋاستە تەسىر كۆرسىتەلەيدىغان كۈچكە ئايلىنىپ، يۇقۇرىدا خاقانىنى، تۆۋەندە يەرلىك ئەمەلدارلارنى بېكىتىش ئىمتىيازىدىن بەھرىمەن بولۇش دەرىجىسىگە يەتكەن.

ئەرشىدىن جەمەتى بىلەن بۇلاجى جەمەتىنىڭ پائالىيەتلىرى شۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سىياسى ھاياتىدا مۇھىم بىر جەھەت بولۇپ قالغان ئىدى.

2. ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىۋاتقان ئىقتىسادى

چاغاتاي خاندانلىقى مەزگىلىدە ئۇيغۇرلار رايونىنىڭ ئىجتىمائى ئىقتىسادى ئاساسىي جەھەتتىن چۈشۈپ كېتىش ھالىتىدە تۇرغان.

بۇنداق ئاقىۋەتنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەپلەر ناھايىتى كۆپ.
چاغاتاي خاندانلىغى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ بۇ رايوندىكى ئىجتىمائى
ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا سۇس پوزىتسىيە
تۇتقانلىغى ئىگىلىكنىڭ زەئىپلىشىشىدىكى بىرىنچى سەۋەپ ئىدى.
چاغاتاي خاندانلىغىنىڭ پۈتكۈل دۆلەت پائالىيىتىنى مۇھاكىمە قىلغى-
نىمىزدا بۇ خاندانلىقنىڭ ئىجتىمائى ئىگىلىكىنى راۋاجلاندۇرۇش،
بولۇپمۇ دىخانچىلىقنى راۋاجلاندۇرۇش مەقسىدىدە بىرەر تەدبىر قول-
لانغانلىغىنى كۆرۈۋالغىلى بولمايتتى. ئەكسىچە، چاغاتاي خاندانلىغى-
نىڭ ھۆكۈمرانلار تەبىقىسى ئىچىدىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكىلەرنىڭ
چارۋىچىلىق تۇرمۇشىغا بولغان مېھرى ناھايىتى كۈچلۈك ئىدى، ئۇلار
چارۋىچىلىقتىن باشقا ھەممە كەسىپنى يولدىن چەتنىگەنلىك دەپ
قارايتتى. بۇنداق ھىسسىيات شۇ قەدەر چوڭقۇر يىلتىز تارتقانكى،
ئاخىر بېرىپ ئۇ ئوچۇق-ئاشكارا ئىختىلاپقا ئايلىنىپ، ئىسەن
بۇقىنىڭ شەرقىقە كۆچۈشى ۋە چاغاتاي خاندانلىغىنىڭ بۆلۈنۈپ
كېتىشىگە سەۋەپ بولغان ئىدى.

توختىماي داۋام قىلغان ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكلىرى ۋە داۋال-
غۇشلارمۇ ئۇيغۇرلار رايونىدىكى ئىجتىمائى ئىگىلىكنىڭ ئېغىر دەرى-
جىدە زەئىپلىشىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سەۋەپلەرنىڭ بىرى
ئىدى. مۇنداق ئۇرۇش پاراكەندىچىلىگىنى بىرىنچى بولۇپ تىيانشان-
نىڭ جەنۇبي ۋە شىمالىغا ئېلىپ كەلگەن كىشى ئالغۇ ئىدى. ئۇ
ئەسلىدە ئارىق بۇغىنىڭ ھەمشىرىسىگى بولۇپ ، ئارىق بۇغىنىڭ بۇيرۇ-
غىغا بىنائەن چاغاتاي ۋە ئوغۇتاينىڭ سۇيۇرغاللىرىنى باشقۇرۇش
ئۈچۈن بېشبالىققا ئەۋەتىلگەن ئىدى. ئارىق بۇغا سەددىچىن سېپىلىنىڭ
يېنىدا قۇبلاي تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندا، ئالغۇ ئارىق بۇغىدىن

يۈز ئۆرۈگەن. ئارك بۇغا موڭغۇل دالاسىدىن تىيانشاننىڭ شىمالىغا
چىكىنىپ چىقىپ ئالغۇغا شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىغاندا، ئالغۇ
بېشبالىقتىن ئىلى ۋادىسىغا، ئاندىن تىيانشان يولى ئارقىلىق ئاقسۇ،
قەشقەر، خوتەن قاتارلىق جايلارغا قېچىپ بارغان. ئارك بۇغا قوشۇن-
لىرى ئالغۇنى ئىزىدىن قوغلاپ يۈرگەنلىكتىن، ئالغۇ گويا ئۇرۇش
پاراكەندىچىلىكىنى تارقىتىدىغان ۋابا ئىلاھىدەك بولۇپ قالغان،
ئۇ بېسىپ ئۆتكەنلىكى جايلار قىرغىنچىلىققا تولغان جەڭ مەيدانلىرىغا
ئايلانغان ئىدى. نەتىجىدە ئىككى يىلغىمۇ يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە
تىيانشاننىڭ جەنۇبى رايونى تامامەن ئۇرۇش كۈلپىتى ئىچىگە چۈشۈپ
قالدى⑰. ئارك بۇغىنىڭ ئالغۇغا قاراتقان ئۇرۇشى ئىنتايىن ئېنىق
قىساس ئېلىش خاراكتېرىدا بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ۋەيرانچىلىقى
مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىگە يەتكەن ئىدى.

ئارك بۇغا توپىلىڭى تىنجىتىلغاندىن كېيىن، يۈەن سۇلالىسى
ئىجتىمائى ئىگىلىكنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەقسىدىدە بىر قاتار تەد-
بىرلەرنى قوللانغان بولسىمۇ، بىراق ئېغىر ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان
تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونىغا بۇ تەدبىرلەر گويا لاۋۇلداپ كۆيۈۋات-
قان يالقۇننى قاچىدىكى سۇ بىلەن ئۆچۈرۈشكە ئۇرۇنغاندەك ھېچقان-
داق كار قىلمىدى. كار قىلدى دېگەندىمۇ، يۈەن سۇلالىسى قولغا
كەلتۈرگەن ئازغىنا مۇۋەپپەقىيەتلەرنى ناھايىتى تېزلا قايدۇ-دۇۋا
توپىلاڭلىرى يوققا چىقىرىۋەتتى.

ئەگەر چاغاتاي خاندانلىقىدىن ئىلگىرى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدا
پاراكەندىچىلىكلەر جىمىقىپ قالغان ۋاقىتلارمۇ بولغان دېيىلىدىغان
بولسا، ئۇ ھالدا، چاغاتاي خاندانلىقى مەزگىلىگە كەلگەندە بۇنداق
ئەھۋال بارغانسېرى ئازلاپ كەتتى. ئىسەن بۇقا مەزگىلىدىن تارتىپ

خىزىرخوجا مەزگىلىگىچە بولغان 70 يىلغىمۇ يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە خاقان ئون نەچچە مەرتەم ئالماشتى. ھالىبۇكى، خىزىرخوجىدىن كېيىن خاقان ئالمىشىش ئەھۋالى تېخىمۇ كۆپەيدى، پەقەت خۇداي-دات بېك بولۇپ تۇرغان چاغدىلا بىرقانچە خاقان ئۆتتى. ھەر قېتىم خاقان ئالماشقاندا، ئېغىر قىرغىنچىلىقلار بولۇپ تۇردى. بۇنداق ھادى-سىلەر ئىسەن بۇقادىن كېيىن، بولۇپمۇ تۇغلۇق تۆمۈردىن كېيىن تېخىمۇ ئەۋج ئالدى. ئىلياستىن كېيىن بۇنداق ئەھۋال تېخىمۇ ئېغىر بولدى.

سىياسى ۋەزىيەتتىكى قالايمىقانچىلىق ھەممىدىن بۇرۇن قاتناش تىرانسپورت ئىشلىرىنى ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتتى. ھەممىلا يەرنى چېرىكلەر قاپلاپ كەتكەن، مۇنتىزىم قوشۇنلارنىڭ باندىتلار بىلەن ھېچقانداق پەرقى بولمىغان ئىدى. خانلىقنىڭ قوراللىق كۈچلىرى قاراقچى-باندىتلارغا ئوخشاش شەھەر-بازار، يېزا-قىشلاقلارنى بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى، يولۇچى سودىگەرلەرنى قاقتى-سوقتى قىلدى. بۇ مەزگىلدە تىيانشاننىڭ جەنۇبى رايونىنىڭ خوشنا رايونلار ھەم ۋەتىنىمىزنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونلىرى بىلەن بولغان ئالاقىسىلا ئۈزۈلۈش بىلەن قالماي، ھەتتا تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونىدىكى ھەرقايسى بوستانلىقلار ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلەرمۇ ئۈزۈلۈپ قالغان، يولۇچى سودىگەرلەرنىڭ ئەقەللى بىخەتەرلىكىمۇ كاپالەتسىز قالغان، خاقاننىڭ ئەلچىلىرى ياكى خاقان تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ئەمەلدار-لارمۇ نۇرغۇن مۇھاپىزەتچى قوشۇننىڭ ھىمايىسىدا ئۆز مەنزىلىگە بارالايدىغان ھالەتكە چۈشۈپ قالغان ئىدى.

قاتناش-تىرانسپورت ئىشلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىشى ئالدى بىلەن سودا ئىشلىرىنى ئېغىر زىيانغا دۇچار قىلدى. چاغاتاي خان-دانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدە تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى ئىقتىسا-

دىي مەركەزلەر ئارقا-ئارقىدىن خاراپلاشتى، ئاقسۇ رايونى بۇنىڭغا ئەڭ گەۋدىلىك مىسال بولالايدۇ. چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئاقسۇ رايونى تىيانشاننىڭ جەنۇبى قىسمى بويىچە مۇھىم سىياسى مەركەزلەرنىڭ بىرى ئىدى، چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىگە كەلگەندە ئاقسۇ رايونى ئاھالىلىرى سەرسان-بولۇپ ياقا يۇرتلارغا چىقىپ كەتكەن، ھەممىلا يەردە ۋابا كېسىلى يامراپ كەتكەن خارابىلىق بولۇپ قالغان⑱.

جەمىيەتنىڭ داۋالغۇشى، سودا ئىشلىرىنىڭ كاساتلىشىشى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپى كۆچمە مۈلۈكنىڭ ئەمدىلىكتە ئىشەنچلىك بايلىق بولالمايۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىشقا باشلىدى. بولۇپمۇ رەقىپ كۈچلەر گىرەلىشىپ كەتكەن جايلاردا، كۆچمە مۈلۈك غالىپلارنىڭمۇ، مەغلۇپ بولغۇچىلارنىڭمۇ تالان-تاراج قىلىدىغان نىشان بولۇپ قالغان ئىدى. بۇنداق ئەھۋالدا، ئۇيغۇر ئېكسپىلاتاتسىيە قىلغۇچىلار سىنىپى مۇندىن بىرقانچە ئەسىر ئىلگىرىكى ئەھۋالغا قايتىپ، ئېتىز-ئېرىققا كۈچلۈك ھەۋەس باغلاشقا كىرىشتى. چۈنكى، ئېتىز-ئېرىقلار كۆچۈرۈپ كەتكىلى بولمايدىغان بىردىن-بىر نەرسىلەر ئىدى.

ئەھۋالىدا يامان خاراكتېرلىق ئايلانما دەۋر قىلماقتا ئىدى. پۇل كاساتلاشقان، كۆچمە مۈلۈك كاپالەتسىز قالغان ئىدى، بۇنىڭ بىلەن كەڭ ئۇيغۇر يېزىلىرىدا ئەمگەك بىلەن تۆلىنىدىغان ئىجارە ھەققى بەلگە قىلىنغان يانچىلىق تۈزۈمى مۇشۇ دەۋرنىڭ مەنتىقىغە ئۇيغۇن مەھسۇلى بولۇپ ۋۇجۇتقا كەلدى.

3. ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى تامامەن ئىگىلىشى

چاغاتاي خاندانلىقى مەزگىلى ئىسلام دىنىنىڭ ئۇيغۇرلار ئارد-

سىغا تارقىلىشىدا ئىنتايىن مۇھىم مەزگىل بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. ئىسلام دىنىنىڭ باشقا دىنلارنى ئاخىرقى ھېساپتا چەتكە قېقىپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ روھىي تۇرمۇش ساھەسىنى ئۆز ئالدىغا ئومۇمى يۈزلۈك تىزگىنلەپ تۇرۇشى دەل مۇشۇ دەۋردە باشلانغان.

مۇنۇ ئىككى خىل شارائىت ئىسلام دىنىنىڭ ئاخىرقى ھېساپتىكى غەلىبىسىگە ئىمكانىيەت يارىتىپ بەرگەن. ئۇنىڭ بىرى، 14-ئەسىردىن كېيىن يۈەن سۇلالىسى كۈچىنىڭ تىيانشاننىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى رايونلاردىن چېكىنىپ چىقىپ كەتكەنلىكى، يەنە بىرى، چاغاتاي خاندانلىغى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ، بولۇپمۇ تۇغلۇق تۆمۈردىن كېيىنكى خانلارنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىغىدىن ئىبارەت. خىزىر خوجا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن چاغدا، خاندانلىقنىڭ پۈتكۈل دۆلەت پائالىيەتلىرى، جۈملىدىن ھەربى ۋە مەمۇرى ئورگانلار بىردەكلا قويۇق دىنىي تۈس ئالدى. چىڭگىزخاننىڭ بۇ ئەۋلاتلىرى قاراخانىلار دەۋرىدىكى بۇغرا جەمەتىدىكىلەر ئورۇنلاپ بولالمىغان ئىشلارنى تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولمايدىغان قىزغىنلىق بىلەن ئورۇنلىدى. ئۇلار سىياسى ۋە ھەربى كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، تۇرپان ئۇيمانلىغىدىن غەيرىي دىنلارنى تامامەن چەكلەپ، ئىسلام دىنىنى تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بۇ بوشلۇقتا ئومۇملاشتۇردى.

14-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدىن كېيىن، چىڭگىزخان ئەۋلاتلىرى قۇرغان خاندانلىقلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى جىددى يوسۇندا تارىيىپ كەتتى. ۋەتىنىمىزنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگو رايونىدا يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئورنىنى مىڭ سۇلالىسى دەسسىگەن ئىدى، چىڭگىزخان ئەۋلادى قۇرغان ئالتۇن ئوردا خاندانلىغىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دائىرىسى زور دەرىجىدە كىچىكلەپ كەتكەن ئىدى. ئىران ئىگىزلىگىدە ئىلخان

خانـدانلىغىـنىڭ ھۆكۈمـرانلىرى ئىسـلام دىنىغا ئېتىقات قىلغاندىن كېيىن، سىياسى جەھەتتىكى سېۋەپلەردىن باشقا، ئېتىقات ۋە مىجەز-خۇلق جەھەتلەردىمۇ ئۆز قېرىنداشلىرى بىلەن چوڭقۇر ئايرىمچىلىق پەيدا بولغان.

4. مۇشۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر مەدەنىيىتى

سىياسى جەھەتتىن قارىغانـدا، بۇنىڭدىن بىر ئەسـىر ئىلـگىرىـكى بوران-چاپقۇندەك بولۇۋاتـقان ئۆزگىرىشـلەرگە سېلىشتۇرغانـدا، بۇ مەزگىل دولقۇنلار پەسەيگەن، شاۋقۇنلار جىمىققان مەزگىل ئىدى.

بۇ جەرياندىكى ئۇيغۇرلار مەدەنىيىتىمۇ روشەن دەۋر خاراكتىرىنى ئالدى. ئۇنىڭ تىركىشىۋاتقان ساھەسىدە ھەل قىلغـۇچ جەڭ ئېلىپ بېرىلغان؛ داۋالغۇپ تۇرۇۋاتقان ساھەسىدە مۇقىملىق ۋۇجۇتقا كەلگەن؛ زىددىيەتلەر پەسىيىۋاتقان ساھەسـىدە نەتىجىـلەر كۆرۈلـگەن ئىدى.

يېزىق:

چاغاتاي خاندانلىغى مەزگىلىدە، ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدە يېزىق ھەل قىلغۇچ جەڭ جەريانـىنى بېشىدىن كەچۈرۈۋاتاتتى.

يېزىق جەھەتتىكى تىركىشىش ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخـىدا خېلى ئۇزاق ھەمدە ئەگرى-توقاي دەۋرنى باشتىن كەچۈردى. بۇ دەۋرنى قاراخـانىلار دەۋرىـدىن باشلانـغان دەپ ھـساپلاشـقا بولـىدۇ، شۇ مەزگىلدىن باشلاپ مۇسۇلـمان ئۇيـغۇرلار دىنـىي ئېتىقاتـىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ئەرەب يېزىغىنى قوللىنىشقا باشلىغان، بۇددىست ئۇيغۇرلار بولسا داۋاملىق ھالدا قەدىمقى ئۇيغۇر يېزىغىنى قوللىنىۋەرگەن ئىدى.

موڭغۇل ئىمپېرىيىسى مەزگىلىدە ئۇيغۇر يېزىـغى گەرچە يۈكسەك

سىياسى ئورنىغا ئىگە بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ئارىسىدىكى ئەرەب يېزىقىنى سىقىپ چىقىرىۋېتەلمىدى. ئەكسىچە، ئىسلام دىنىنىڭ تارقىلىشىغا ئەگىشىپ، ئەرەب يېزىقىنىڭ قوللىنىلىش دائىرىسى ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ باردى. بۇ ئىككى يېزىقنىڭ سۈپەت جەھەتتىكى پەرقلىرىنىڭ قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارنىڭ كەسكىن تىركىشىشى ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن ئىنتايىن پايدىسىز ئىدى.

ئۇيغۇر يېزىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش يولىدىكى ئاخىرقى ئىش خىزىرخوجا ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىللەردە ئاندىن تاماملاندى. بۇ مۇسۇلمان موغۇل ئىسلام دىنىنى ئومۇملاشتۇرۇش بىلەن بىللە، ئەرەب يېزىقىنىمۇ تۇرپان ئويمانلىقىغىچە تارقىتىپ، ئۇيغۇرلار جەمئىيىتىدىكى تۈرلۈك يېزىقلار تەڭ قوللىنىلىدىغان دەۋرگە خاتىمە بەردى.

بۇ ئېلىپبەدە جەمئىي 32 ھەرپ بولۇپ، ئۇنىڭ تۆتى سوزۇق تاۋۇش، يىگىرمە سەككىزى ئۈزۈك تاۋۇش، ئاساسلىق ھەرپ 17، قالغان ھەرپلەر ئاساسلىق ھەرپلەرنىڭ ئۈستى، ئاستى ۋە باشقا ئورۇنلىرىغا قوشۇمچە بەلگە قويۇش بىلەن ھاسىل بولغان. مۇتلەق كۆپ ساندىكى ھەرپلەر ئايرىم يېزىلغاندىن تاشقىرى، يەنە سۆزنىڭ بېشى، ئوتتۇرىسى ھەم ئايىغىدا يېزىلىدىغان شەكىللەر بار ئىدى.

بۇ ئېلىپبەدىكى ھەرپلەرنىڭ ئوقۇلۇشى ۋە يېزىلىش ئۇسۇلى ئەرەبچىگە ئوخشاش، پەقەت ئەمەلىي ئېھتىياجىغا ئاساسەن N گە G نى قوشۇش بىلەن ئەرەب ئېلىپبەسىدە بولمىغان NG ھەرپىنى كۆپەيتكەن.

يېزىق — مەدەنىيەت قورالى، تىلنىڭ زامان ۋە ماكاندىكى

ئەرەپ ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

№	ھەرپ	باشى	ئوتتۇرا	ئاخىرقى	ئوقۇلۇشى	№	ھەرپ	باشى	ئوتتۇرا	ئاخىرقى	ئوقۇلۇشى
1	ا	ا		ـا	ئەلىپ	17	ص	صـ	ـصـ	ـص	سات
2	ب	بـ	ـبـ	ـب	بە	18	ض	ضـ	ـضـ	ـض	زات
3	پ	پـ	ـپـ	ـپ	پە	19	ط	طـ	ـطـ	ـط	ئىتقى
4	ت	تـ	ـتـ	ـت	تە	20	ظ	ظـ	ـظـ	ـظ	ئىزغى
5	ث	ثـ	ـثـ	ـث	سە	21	ع	عـ	ـعـ	ـع	ئەيىن
6	ج	جـ	ـجـ	ـج	جىم	22	غ	غـ	ـغـ	ـغ	غەيىن
7	چ	چـ	ـچـ	ـچ	چىم	23	ف	فـ	ـفـ	ـف	فە
8	ح	حـ	ـحـ	ـح	ھە	24	ق	قـ	ـقـ	ـق	قاپ
9	خ	خـ	ـخـ	ـخ	خە	25	ك	كـ	ـكـ	ـك	كاپ
10	د	د		ـد	دال	26	گ	گـ	ـگـ	ـگ	گى
11	ذ	ذ		ـذ	زال	27	ل	لـ	ـلـ	ـل	لام
12	ر	ر		ـر	رە	28	م	مـ	ـمـ	ـم	مىم
13	ز	ز		ـز	زە	29	ن	نـ	ـنـ	ـن	نۇن
14	ژ	ژ		ـژ	ژە	30	و	و	·	ـو	ۋاۋ
15	س	سـ	ـسـ	ـس	سىن	31	ھ	ھـ	ـھـ	ـھ	ھە
16	ش	شـ	ـشـ	ـش	شىن	32	ى	يـ	ـيـ	ـى	يا

ئالاقە باغلاش رولى يېزىق بىلەن خاتىرىلەش-تارقىتىش ۋە ئومۇملاشتۇرۇش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي ئىلگىرىلەشلىرىگە بىرلەشتۈرۈپ قارىساق، يېزىق ساھەسىدە ھاسىل بولغان بىرلىكنىڭ رولى ۋە ئەھمىيىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تونۇشىمىز زۆرۈر بولىدۇ.

خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە، يېزىق جەھەتتىكى تىركىشىش ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىدا ئۆزىگە خاس رولىدىن زور دەرىجىدە

ئېشىپ كەتكەن. ئۇ دىنىي قورغان بىلەن بىر قاتاردا تۇرۇپ، ئىككى بۆلەك ئۇيغۇرلارنىڭ تىركىشىپ تۇرۇۋاتقانلىقىدىن ئېنىق دېرەك بېرىدىغان بەلگە بولۇپ قالغان ئىدى، ئۇنىڭ دىندىنمۇ ئېشىپ چۈشىدىغان يېرى شۇكى، ئۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا كەڭ قوللىنىلغانلىقتىن، كۆپىنچە، ئىنتايىن ئېنىق قىياپەت بىلەن بۇ ئىككى بۆلەك ئۇيغۇرلار ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى نامايان قىلىپ تۇرغان.

سۆزسىزكى، يېزىقنىڭ بىرلىككە كەلگەنلىكى شۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئېرىشكەن ئەڭ زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ بىرلىككە كەلگەنلىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچكى باغلىنىشلىرىنى كۈچەيتىشتىمۇ غايەت زور ئەھمىيەتكە ئىگە. ئۇنىڭ ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ شۇنىڭدىن كېيىنكى تەرەققىياتىدا ئوينايدىغان رولىدا تېخىمۇ شەك يوق.

ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى بۇ بىر يۈرۈش يېزىق قايتا-قايتا ئۆزگەرتىشلەر ئارقىسىدا ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ بىرلىككە كەلگەن يېزىقى سۈپىتىدە بىرقانچە يۈز يىللار قوللىنىلدى، ئۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مىراسلىرى ھەم سىنىپىي كۈرەش، ئىشلەپچىقىرىش كۈرىشىنىڭ تەجرىبىلىرى خاتىرىلەندى، شۇنىڭدەك ئۇيغۇرلار بۇ يېزىق ئارقىلىق باشقا قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىنى كەڭ كۆلەمدە ئېلىپ باردى.

تىل:

چاغاتاي خاندانلىقى مەزگىلىدە، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىدە مۇقىملى-شىشقا قاراپ يۈزلەنگىنى پەقەت ئۇيغۇر تىلى ئىدى. بۇ ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا مۇھىم بىر بۇرۇلۇش باسقۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ، بۇنىڭ-

دىن ئىلگىرى ئۇيغۇر تىلى ئىككى مۇھىم باسقۇچنى بېشىدىن كەچۈر-
گەن ئىدى. بىرىنچى باسقۇچنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مەدەنىي
يادىكارلىقلار ئورخۇن دەرياسى ۋادىسىدىن تېپىلغان مەڭگۈ تاشلار
ئىدى. ئىككىنچى باسقۇچنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مەدەنىي يادىكار-
لىقلار «قۇتادغۇ بىلىك»، قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەر ۋە ئۇيغۇر تىلىغا
تەرجىمە قىلىنغان باشقا ھەر خىل دىنىي كىلاسسىك ئەسەرلەر ئىدى.
ئۇيغۇر تىلى تەرەققىياتىنىڭ ئۈچىنچى باسقۇچى بىز مەزكۇر
بۆلۈمدە بايان قىلىۋاتقان دەۋردۇر. بۇ مەزگىلدىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ
ئاساسىي خۇسۇسىيىتى ئۇنىڭ نۇرغۇن جەھەتلەردە ھازىرقى زامان
ئۇيغۇر تىلىغا يېقىنلاشقانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇيغۇر تىلىنىڭ
پۈتكۈل تەرەققىيات جەريانىدىن قارىغاندا، بۇ بىر تارىخىي سەكرەش
ئىدى. بۇ تارىخىي سەكرەشنىڭ ۋۇجۇتقا كېلىشىدىكى تۈپ سەۋەپ،
ئۇيغۇر تىلىنىڭ چاغاتاي خانىدانلىقى ۋاقتىغىچە تىيانشاننىڭ جەنۇبىي
ۋە شىمالىي رايونلىرى، شۇنىڭدەك ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئۇزاق
ۋاقىت ئەمەلىيەتنىڭ سىناقلىرىدىن ئۆتۈپ، ئۆزىنىڭ ھاياتىي كۈچىنى
ساقلاپ قالغانلىقىدا. بۇ جەرياندا ئۇنىڭ ئۇيغۇنلىشىش ئىقتىدارى
تېخىمۇ تولۇقلانغان، نامۇۋاپىق قىسىملىرى شاللاپ چىقىرىۋېتىلگەن،
بۇ سان جەھەتتىكى ئۆزگىرىش جەريانى ئىدى.
يەنە بىر تەرەپتىن، سىياسىي جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەر تۈپەيلى-
دىن، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونىنىڭ چاغاتاي خانىدانلىقى مەزگى-
لىدە ئۆز ئەتراپىدىكى دۇنيا بىلەن بولغان ئالاقىسى ئازىيىپ كەتتى،
ئۇيغۇرلار جەمئىيىتى ئاساسەن يېپىق ھالەتتە تۇرغان ئىدى، بۇنىڭ
بىلەن ئۇنىڭ تەرەققىياتىدا ئىچكى قىسىمغا يۈزلىنىش خاھىشى
كۆرۈلدى. چاغاتاي ئەۋلاتلىرى تىل، ئۆرپ-ئادەت، دىنىي جەھەتتە

يەرلىك ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن، تارىم ۋادىسى ئەتراپىدىكى تىل مۇھىتى تېخىمۇ ساپلاشتى. بۇ رايوندىكى ئاھالىلەر باشقا تىللارنىڭ مۇداخىلىسىدىن خالى بولۇپ، نوقۇل ئۇيغۇر تىلىنىلا ئۆزلىرىنىڭ ئالاقىلىشىش قورالى قىلىشقا يۈزلەندى.

مۇشۇنداق تارىخىي شارائىتتا، ئۇيغۇر تىلى بىرنەچچە ئەسىردىن بۇيان قوبۇل قىلغان نۇرغۇن يېڭى تەركىپنى جىمجىملا ئۆزلەشتۈرۈۋېلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى. بۇ سۈپەت ئۆزگىرىشى جەريانى ئىدى.

شۇ ۋاقىتتا ئۇيغۇر تىلىدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ تاۋۇش جەھەتتىكى ئىنكاسى مۇنداق بولغان:

1. قەدىمقى "د" تاۋۇشى "ي"گە ئۆزگەرگەن.

2. قەدىمقى "ب" تاۋۇشى "ي" گە ئۆزگەرگەن ياكى چۈشۈپ قالغان.

3. ئۈزۈك تاۋۇش ئالدىدىكى ئا، ئە ھەرپلىرى ئۈ، ئو ھەرپلىرىگە ئۆزگەرگەن.

4. قەدىمقى قىستۇرما تاۋۇش "ن" چۈشۈپ قالغان.

قەدىمقى "د" تاۋۇشىنىڭ "ي" گە ئۆزگەرگەنلىكىگە مىسال:

ئاداق ــ ئاياق

بادۇك ــ بويۇك

قود ــ قوي

كىدىم ــ كىيىم

كىدىن ــ كېيىن

قەدىمقى "ب" تاۋۇشىنىڭ "ي"گە ئۆزگەرگەنلىكىگە مىسال:

سەبىن ـ سەۋىن ـ سۆيۈن

ئەب ـ ئەۋ ـ ئۆي

ئۆزۆك تاۋۇش ئالدىدىكى "ئا، ئە" ھەرپلىرىنىڭ "ئۆ، ئو، ئۇ" غا ئۆزگەرگەنلىگىگە مىسال:

ياروۇق ـــ يورۇق

تامىر ـــ تومۇر

قامۇل ـــ قۇمۇل

قەدىمقى قىستۇرما تاۋۇش "ن"نىڭ چۈشۈپ قالغانلىغىغا مىسال:

ئىچىندە ـــ ئىچىدە

گراماتىكا جەھەتتە، بۇ مەزگىلدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتى مۇنداق ئىپادىلەنگەن:

1. "نى" چۈشۈم كېلىش قوشۇمچىسى قىلىنغان.

2. يۆنۈلۈش كېلىش قوشۇمچىسى "گە، كە، قا، غا" بولۇپ مۇقىملاشقان.

3. ھەركەت نامى قوشۇمچىسى "ماق، مەك" ئومۇمى يۈزلۈك قوللىنىلغان.

4. رەۋىشداشنىڭ "غاچ، گەچ" شەكلى ۋۇجۇتقا كەلگەن.

5. بىرىنچى شەخسنىڭ ئۆتكەن زامان پېئىل قوشۇمچىسى "دۇق، دۈك" قوللىنىلىشقا باشلىغان.

6. "پ"نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان ھال پېئىل قوللىنىلغان.

7. شەرت پېئىل قوشۇمچىسى "سا، سە" مۇقىملاشقان[19].

ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىكا ۋە گراماتىكا جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلىرى ئاستا بولغان، ئەتراپتا بولۇۋاتقان سىياسى جەھەتتىكى ئالمىشىشلارنى ئەكس ئەتتۈرۈشى تېز بولمىغان. ئەمما، لېكسىكا جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەر روشەن بولغان. ئەتراپتا بولۇۋاتقان سىياسى جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئەكس ئەتتۈرۈشى

تېز بولغان، ھەتتا بەزىدە ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىسىنىڭ چەتتىن كىرگەن ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلىش ئەھۋالى شۇ ئەتراپتىكى سىياسى ۋەقەلەرنى ئۆلچەيدىغان مۇھىم بەلگە بولۇپ قالغان.

چاغاتاي خاندانلىغى مەزگىلىدە، خاندانلىق دائىرىسىدە چاغاتاي تىلى دەپ ئاتالغان بىر خىل ئومۇمى تىلنىڭ شەكىللەنگەنلىگى ئۇيغۇرلار مەدىنىيىتىنىڭ ھوسۇل ئېلىش باسقۇچىغا قەدەم قويغانلىغىدىن دېرەك بېرىدۇ.

چاغاتاي تىلى 14-ئەسىردىن كېيىن تيانشاننىڭ جەنۇبىي رايونى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋەرائۇننەھر رايونىدا قوللىنىلغان بىر خىل ئومۇمى تىل. بۇ تىلنى قوللانغۇچىلار ئىچىدە يەرلىك ئاھالىلەردىن باشقا موڭغۇللار كاتېگورىيىسىدىن چىقىپ كەتكەن چاغاتاي ئەۋلادلىرىمۇ بار ئىدى. بۇ تىلنىڭ بىر ھاكىمىيەتنىڭ ۋە بىر شەخسنىڭ ئىسمى بولغان چاغاتاي بىلەن باغلىنىپ قالغانلىغىدىكى ئاساسى سەۋەپ بۇ تىل قوللىنىلغان رايون چاغاتاي خاندانلىغىنىڭ زىمىن دائىرىسىدە بولغانلىغىدۇر. شۇڭا كىشىلەر بۇ تىل قوللىنىلغان زىمىن دائىرىسىگە قاراپ، ئۇنى چاغاتاي تىلى دەپ ئاتىغان.

چاغاتاي خاندانلىغى بىر ھاكىمىيەت سۈپىتىدە تارىخ ئېقىمىدا غايىپ بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە ھاسىل بولغان بۇ ئومۇمى تىل ئۇنىڭ ئەڭ ياخشى خاتىرە مۇنارىسى بولۇپ ئۇنىڭ نامىنى دۇنيادا ساقلاپ قالغان.

چاغاتاي تىلىنىڭ غوللۇق قىسمى — فونېتىكا، گراماتىكا ۋە تۈپ لېكسىكا — ئۇيغۇر تىلى ئاساسىغا قۇرۇلغان. شۇڭا، بۇ تىلنىڭ ئىچكى باغلىنىشىنى چۈشىنىدىغان كىشىلەر ئۇنى تۈرك تىلى ياكى قەشقەر تىلى دەپمۇ ئاتىغان.

ئېسىمىزدە ناھايىتى ئېنىق باركى، «ئالتۇن ياروق» ۋە «شۇەن-
زاڭنىڭ تەرجىمھالى»نى تەرجىمە قىلغان بېشبالىقلىق سىڭقۇسەلى
تۇتۇڭ ئۆز تىلى بولغان ئۇيغۇر تىلىنى تۈرك تىلى ياكى تۈرك-
ئۇيغۇر تىلى دەپ ئاتىغان، «ئەتەبەتۇلھەقايىق»نىڭ ئاپتورى ئەخمەت
يۈكنەكى بولسا ئۆز تىلى بولغان ئۇيغۇر تىلىنى قەشقەر تىلى
دەپ ئاتىغان. چاغاتاي تىلىنىڭ ئەنە شۇنداق باشقىچە ئاتالغانلىقى،
ئەمەلىيەتتە، بۇ تىلنىڭ تارىخىي مەنبەسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ
بېرىدۇ.

ئۇيغۇر تىلى نېمە ئۈچۈن چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسىي غولى
بولغان؟ ئالدى بىلەن بۇ تىلنىڭ ئۆتمۈشىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈ-
رۈپ باقايلى. موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە
ئىران ئېگىزلىكىگە قىيان سۇدەك كېلىۋاتقان چاغدا، ئىمپېرىيىسىنىڭ
پۈقرالىرى ئىچىدە مەدەنىيەت سەۋىيىسى جەھەتتە ئۇيغۇرلاردىن
ئېشىپ كېتىدىغانلار يوق ئىدى. شۇڭا، يېڭىدىن بويسۇندۇرۇلغان
ئوتتۇرا ئاسىيادا ۋە ئىران ئېگىزلىكىدە تەسىس قىلىنغان ھەر دەرى-
جىلىك ھەربىي، مەمۇرىي ئورگانلارنىڭ كاتىپلىقتا ۋە ھېساپ-كىتاپ
خىزمەتلىرىگە كۆپىنچە ئۇيغۇرلار قويۇلغان. ئەگەر بىز بۇ ئورگانلار-
نىڭ مىليونلىغان يەرلىك ئاھالىلەرنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي تۇرمۇشى
بىلەن بولغان قويۇق مۇناسىۋىتىنى تەسەۋۋۇر قىلىپ باقىدىغان
بولساق، ئۇ ۋاقىتتا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ شۇ مەزگىللەردە بۇ رايونلاردىكى
ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا نەقەدەر كەڭ ئارىلاشقانلىقىنى ئاسانلا تەسەۋۋۇر
قىلالايمىز. ئەگەردە، بۇنىڭدىن ئۇزۇنراق تارىخىي ئۆتمۈشنى
سۈرۈشتە قىلىدىغان بولساق، بىز يەنە 10-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا
ساماندلار سۇلالىسى گۇمران بولغاندىن كېيىن، قاراخانىلارنىڭ

ئۇيغۇر تىلىنى ھۆكۈمەت تىلى سۈپىتىدە قىلچە مۇرەسسەسىز ھالدا ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغىچە ئومۇملاشتۇرغانلىقىنى ھەمدە ئۇيغۇر تىلىنىڭ نۇرغۇن جەھەتلەردە تاجىك تىلىنىڭ ئورنىنى باسقانلىقىنى كۆرەلەيمىز. غەربىي لياۋ سۇلالىسى مەزگىلىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تىللار دائىرىسىدە ئاساسەن قاراخانىلار دەۋرىدىكى ھالەت ساقلاپ قېلىنغان. بۇ ئۇزاق تارىخىي مەزگىلدە كەلگۈسىدىكى چاغاتاي تىلىنىڭ ئۇرۇقى ئەمەلىيەتتە سېلىنىپ بولغان. ئۇيغۇر تىلى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ كۈچىگە سۆيۈنۈپ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا قايتا ئومۇملاشقاندا، بۇ ئومۇمى تىلنىڭ تەرەققىياتى يەنىمۇ تېزلەشتىلدى.

چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرىنى مۇنداق بىر ئوخشىتىش بىلەن چۈشەندۈرۈش مۇمكىن. بۇ تىل بىناسىنىڭ جاھازلىرى (فونېتىكا، گرامماتىكا) ئۇيغۇر تىلىغا مەنسۇپ، تاملارنى قوپۇرۇشقا ئىشلىتىلگەن خىش-كېسەكلەر (لېكسىكا) ھەر جەھەتتىن كەلگەن، بۇلار ئۇيغۇر تىلى، تاجىك تىلى، ئەرەب تىلى، پارس تىلى ۋە موڭغۇل تىلىدىن ئىبارەت.

ئەدەبىي ئەسەرلەر:

چاغاتاي تىلىنىڭ ئاساسىي تۆھپىسى ئۇيغۇر مىللىتى تارىخىدا سانسىزلىغان كۆركەم ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مۇشۇ تىلدا يېزىلغانلىقىدا كۆرۈلىدۇ. لۇتفى، سەككاكى، ناۋايىلارنىڭ ئەسەرلىرى چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان ئەنە شۇ ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ گەۋدىلىك ۋەكىللىرىدۇر.

لۇتفىنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبەيدۇللا لۇتفى بولۇپ، ئۇنىڭ ئانا يۇرتى قەشقەر. ئۇنىڭ ھاياتىنىڭ ئەڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك يىللىرى ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ ھېرات شەھىرىدە ئۆتكەن. لۇتفىنىڭ كۆچۈپ يۈرۈش جەريانى مەلۇم مەنىدە شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ پائالـ

يەت دائىرىسىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

لۇتفى 1366 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1465 ـ يىلى 99 يېشىدا ۋاپات بولغان. ئۇ كىشىلەرگە مول ۋە زور مەنىۋى مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. بۇ مەنىۋى مىراسلارنىڭ بىر قىسمى ئۇنىڭ پۈتۈن زېھنى بىلەن جامى ــ مەشھۇر تاجىك شائىرى، مۇتەپەككۇر ۋە پەيلاسوپ ــ ۋە ناۋايىغا ئوخشاش ئەدىبىيات سەركەردىلىرىنى يېتىشتۈرگەنلىكىدە كۆرۈلىدۇ.

بۇ مەنىۋى مىراسلارنىڭ يەنە بىر قىسمى ئۇنىڭ چاغاتاي تىلىدا ناھايىتى مول ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئەرەب ۋە پارس مەدەنىيىتى راسا يامراپ كېتىۋاتقان ئاشۇ زاماندا ۋە ئاشۇ رايوندا چاغاتاي تىلىدا ئەسەر يېزىشنىڭ شانلىق ئۈلگىسىنى تىكلەپ بەرگەنلىكىدە ئىپادىلىنىدۇ.

لۇتفىنىڭ ھايات ۋاقتىدا ۋە ۋاپات بولغاندىن كېيىن توپلام قىلىنغان ئەسەرلىرى 20 نەچچە خىلغا يەتكەن. بۇ ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسى 24 مىڭ مىسرالىق داستان «گۈل ۋە نەۋرۇز»دىن ئىبارەت.

لۇتفىنىڭ ھاياتى غۇربەتچىلىكتە ئۆتكەن. ئۇ كېيىنكى يىللاردا ھېرات ئەتراپىدىكى دېھكانۇر دەپ ئاتالغان بىر سەھرا مەھەللىسىدە ئولتۇراقلىشىپ قېلىپ، كەمبەغەلچىلىكنىڭ دەردىنى خېلى تارتقان. شۇنداقتىمۇ كەمبەغەللىك لۇتفىنىڭ تۇرمۇشقا بولغان مۇھەببىتىنى يوقىتىپ كېتەلمىگەن. ئاشۇنداق مۇھىتتا لۇتفى داۋاملىق تىرىشىپ ئۆگىنىپ، تىرىشىپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، كىشىلەرنىڭ ئاجايىپ زوقىنى كەلتۈرىدىغان ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان.

ئۇنىڭ ئىقتىدارى ۋە پەزىلىتى كەڭ ئىجتىمائىي قاتلامنىڭ چۇشە-

نىشى ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. لۇتفىنىڭ ئۆمرىنىڭ ئاخىرلى-
رىدا ھېرات شەھرى ئەتراپىدىكى بۇ كىچىككىنە سەھرا مەھەللىسى
ھەمىشە لۇتفىنى زىيارەت قىلغۇچىلار بىلەن ئىنتايىن ئاۋاتلاشقان.
لۇتفى بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىدىغان بۇ كىشىلەر ئارىسىدا پەقەت
ھاكىمىيەت بېشىدا تۇرغانلارلا يوق ئىدى. لۇتفىدەك مۇشۇنداق
مىجەز-خۇلۇقلۇق ئادەمگە بۇ ھالەت ناھايىتى تەبىئىي ئىدى.

لۇتفى ئۆزى يات يۇرتتا تۇرسىمۇ، ئانا يۇرتىغا چوڭقۇر مۇھەببەت
باغلىغان. ئۇ بىر شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغان:

قاش-كۆزۈڭ غارايىتىدە لۇتفىدىن كەتتى كۆڭۈل،
ئاقىبەت تاپتىم سوراغىن چىن تۈركىستان سارى.

يەنە بىر شېئىرىدە مۇنداق دەپ يازغان:

ساچىڭدىن چۈن ئوغۇرلار مۇشك خۇش بۇي،
قىلۇرلەر بەند-بەند ئانى خوتەندە.

شاگىرتى ناۋايى لۇتفىغا "مولكولكالام"، "پەسىخ ۋە بەلىخ
(ئۆتكۈر ۋە گۈزەل) ئەدىپ"، "ئەزىز ۋە تەۋەررۇك كىشى" دەپ
باھا بەرگەن.

سەككاكى چاغاتاي خاندانلىقى ماۋەرائۇننەھر رايونىدىن پۈتۈن-
لەي ئايرىلىپ قالغان دەۋردە ياشىغان. بۇ چاغدا ماۋەرائۇننەھر
رايونى تامامەن تۆمۈرلەڭنىڭ زېمىنىغا ئايلىنىش بىلەنلا قالماي،
تۆمۈرلەڭ ئىمپېرىيىسىنىڭ چاك-چېكىدىن بوسۇلۇشى تۈپەيلىدىن
كەلگەن كۈلپەتلەرنى بېشىدىن كەچۈرمەكتە ئىدى. دەرۋەقە، ئۇزاق
ئۆتمەي تۆمۈرلەڭ ئىمپېرىيىسى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىپ، ھېراتتا
شاھرۇخ سۇلتانلىقىدىكى ھاكىمىيەت، سەمەرقەنتتە بولسا ئۇلۇغبەگ
سولتانلىقىدىكى ھاكىمىيەت ۋۇجۇتقا كەلگەن. سەككاكىنىڭ پائالى-

يىتى كۆپرەك ئەنە شۇ ۋاقىتتىكى سەمەرقەنتتە ئۆتكەن. شۇڭا،
سەككاكىنىڭ شەخسى تارىخى تىيانشاننىڭ جەنۇبىدىكى سىياسى
ۋەقەلەر بىلەن ئەمەس، بەلكى سەمەرقەنت ھاكىمىيىتىنىڭ پائالىيىتى
بىلەن باغلىنىشلىق.

سەككاكىنىڭ تولۇق ئىسمى ئەبۇ ياقۇپ ئابابەكرى سەككاكى،
ئۇ 1393-يىلى تۇغۇلۇپ، 1449-يىلى 56 يېشىدا ۋاپات بولغان.
ئۇ خان جەمەتىدىن دۇنياغا كەلگەن، شۇڭا ئۇنىڭ پۈتكۈل
ھاياتى مەنسەپدارلىق بىلەن ئۆتكەن. ئۇ ئاسترونومىيىگە بولغان
ئىشتىياقى ۋە بۇ جەھەتتىكى تۆھپىسى تۈپەيلىدىن نامى ئىنسانىيەت
تارىخىدا يېزىلغان ئۇلۇغبەگكە خېلى ئۇزاق ۋاقىتقىچە مەسلىھەتچى
بولغان.

سەككاكىنىڭ تۇرمۇش يولى لۇتفىدىن باشقىچە بولغان ئىدى.
شۇڭا بۇ ئىككى شەخسنىڭ تۇرمۇشقا بولغان مۇھەببىتى ۋە ئەسەر-
لىرىنىڭ مەزمۇنىدا روشەن پەرقلەر كۆرۈلگەن. ئەگەردە، لۇتفىنىڭ
ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتكىنى مۇئەللىپقا پىششىق تونۇش بولغان
خەلقنىڭ ھېسسىياتى، مۇھەببىتى ۋە ئۇلارنىڭ كەلگۈسىگە بولغان
ساددا ئارزۇ-ئۈمىدى، مەدھىيىلەنگىنى خەلقنىڭ يۈكسەك پەزىلىتى
دېيىلىدىغان بولسا، سەككاكىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئەكس ئەتكىنى
ئۆزىگە پىششىق تونۇش بولغان ھۆكۈمرانلار ئىچىدىكى قىرغىنچىلىق،
تالان-تاراج ۋە چەكسىز ھاكىمىيەت تاماسى، مەدھىيىلەنگىنى
ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ، بولۇپمۇ تۆمۈرلەڭ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ-
ھەربى مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ئىبارەت.

سەككاكى ئەسەرلىرى، مەيلى لىرىكا ياكى مەدھىيىلىرى
بولسۇن، سىياسى مەزمۇندىكى ياكى تارىخىي مەزمۇندىكىلىرى

بولسۇن، ھەممىسى نەزم بىلەن يېزىلغان. چۈنكى سەككاكى ياشىغان دەۋر ۋە رايوندا نەزم بىلەن ئەسەر يېزىش يېزىقچىلىق ئىقتىدارىنىڭ ئەڭ يۇقۇرى پەللىسى دەپ ھىساپلىناتتى.

سەككاكىنىڭ ئەسەرلىرى «دىۋان سەككاكى» دېگەن نام بىلەن توپلام قىلىنغان. «دىۋان سەككاكى» ئون پارچە قەسىدىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇلاردىن بىرى خوجا مۇھەممەت پارسى نامىغا، بىرى خېلىل سۇلتان نامىغا، تۆتى مىرزا ئۇلۇغبەگ نامىغا، تۆتى ئارسلانخوجا تارخان نامىغا بېغىشلانغان.

سەككاكىنىڭ بۇ شەخسلەرگە ئاتىردىم-ئاتىردىم تەرجىمىھال تۈرغۇز-غانلىقى شۇ دەۋردە تۆمۈرلەڭ ئەۋلاتلىرىنىڭ ھەركىم ئۆز ئالدىغا تۇتۇپ ئىش كۆرگەنلىكىدىن ئىبارەت تارىخىي پاكىتقا ئۇيغۇن ئىدى.

سەككاكىنىڭ ئىقتىدارىغا شەك كەلتۈرۈشكە بولمايدۇ. 19-ئەسىرنىڭ مەشھۇر نەغمىچىسى نىمىتۇللا ئىسمىتۇللا سەككاكى توغرىسىدا "سەككاكى شېئىرىيەتتە، پاساھەت ئىلمى ھەمدە لوگىكا، پەلسەپە جەھەتتە ئۇتتۇق قازانغان سەنئەت ئالىمى ۋە شائىر" دەپ ئېيتقان. «ئوق ۋە يا» دېگەن ئەسىرى بىلەن مەشھۇر بولغان يەقىنى بولسا "سەككاكى تۈرك شائىرلىرىنىڭ مۇۋتەخىتىدۇر" دەپ يازغان.

تۆمۈرلەڭ ئىمپېرىيىسى بىلەن چاغاتاي خاندانلىقى كەسكىن تىركىشىپ تۇرۇۋاتقان ئاشۇ يىللاردا سەككاكىنىڭ ئانا يۇرتى تىيانشاننىڭ جەنۇبىي قىسمىغا كېلەلىشى ناتايىن ئىدى. لېكىن يات يۇرتتا تۇرۇپ قالغان باشقا نۇرغۇن كىشىلەرگە ئوخشاش، سەككاكىدىمۇ ئانا يۇرتنى سېغىنىش ھىسسىياتى كۈچلۈك بولغان. سەككاكى ئۆزىنىڭ بۇ ھىسسىياتىنى شېئىر بىلەن مۇنداق ئىزھار قىلغان:

يۈزۈڭنى كۆرسە قىلۇر گۈل ئۆزىنى يۈز پارە،
خوتەن يازىسىدا ئاھۇكۆزۈڭدىن ئاۋارە.
ئۇ ئۆزىنىڭ يەنە بىر شېئىرىدا مۇنداق دەپ يازغان:
كىم كۆردى ئانىڭ ئەرنىنى، مىڭ باشىمە مىڭ زارە،
بىرى لەئىل بەدەخشاندە ئۇ، بىرىدۇر ئەدەن* ئىچرە.
چاغاتاي تىلىدا يېزىقچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش ناۋايى دەۋرىگە كەلگەندە ئەڭ يۇقۇرى پەللىگە كۆتىرىلدى.
ناۋايى 1441 ـ يىلىدىن 1501 ـ يىلىغىچە ياشىغان. ئۇ ياشىغان دەۋر ـ نىڭ بىر قىسمى مەزكۇر بابىمىزنىڭ بايان قىلىش دائىرىسىگە مەنسۇپ.
ناۋايى بېسىپ ئۆتكەن تۇرمۇش يولى لۇتفىنىڭمۇ، سەككاكىنىڭمۇ تۇرمۇش خۇسۇسىيەتلىرىگە ئىگە. ناۋايى ئۆمرىنىڭ كۆپ قىسمى ھۇسەيىن بايقارانىڭ ئوردىسىدا ئۆتكەن. ناۋايى بالا ۋاقتىدا ھۇسەيىن بايقارا بىلەن ساۋاقداش بولغانلىغى ئۈچۈن، كېيىنكى ۋاقىتلاردا خېلى ئۇزاق بىر مەزگىلگىچە سۇلتاننىڭ مۇھىم مەسلىھەتچىسى بولۇپ، باش ۋەزىرلىك ۋەزىپىسىگە تەيىنلەنگەن.
ناۋايىنىڭ ھەددىدىن زىيادە ئاقكۆڭۈللۈگى ۋە ساددا مىجەز ـ خۇلقى سۇلتان ھۇسەيىن بايقارانىڭ تەكەببۇرلۇغى ۋە ھەشەمەتچىلىگى بىلەن زادى چىقىشالمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بەزى خوشامەتچى لولىلارنىڭ ئاھانەت قىلىشى ئاقىۋىتىدە، ناۋايى ئۆمرىنىڭ ئاخىر ـ لىرىدا سۇلتاننىڭ نەزىرىدىن پۈتۈنلەي چۈشۈپ قالغان. نەتىجىدە ئۇ مەنسەپتىن ئىستىپا بېرىپ، زاھىتلىق تۇرمۇش كەچۈرگەن. ناۋايى ئۆمرىدە ئۆيلەنمىگەنلىكتىن، بالا ـ چاقىسىز تۇرمۇش ئۇنىڭ

* ئەدەن ـــ خوتەننىڭ يەنە بىر ئاتىلىشى.

يىگانىلىق تۇيغۇسىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇۋەتكەن.

ناۋايى گەرچە سەككاكىنىڭمۇ، لۇتفىنىمۇ تۇرمۇش سەرگۈزەشتىلىرىگە ئوخشاش سەرگۈزەشتىلەرنى بېشىدىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن مىجەز-خۇلقى ۋە ئىجادىيەت ئىدىيىسى جەھەتتە ئۆزىنىڭ ھۆرمەتلىك ئۇستازى لۇتفىغا تامامەن مايىل بولغان.

ناۋايى ھاكىمدارلارنى مەنسىتمىگەن. شۇڭا، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن ھاكىمدارلارنى مەدھىيىلەيدىغان ئىبارىلەرنى تېپىش قىيىن. ئەكسىچە، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە تەبىئى ئەركىنلىك ۋە ئىدىيە ئازاتلىقىغا بولغان ئىنتىلىش جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇ ھەقىقەتكە، مۇھەببەتكە مەدھىيە ئوقۇغان. دىنىي ئىدىيە كىشىلەرنىڭ روھىي تۇرمۇش ساھەسىنى قاتتىق تىزگىنلەپ تۇرۇۋاتقان، ئەرلەر ئەزىز، ئاياللار خار دىگەن شاۋقۇن-سۈرەن ئەۋج ئېلىۋاتقان ئاشۇ دەۋردە، ناۋايى ئۆز ئەسەرلىرىدە لەتاپەتلىك، ئاقكۆڭۈل، ساپ مۇھەببەتلىك، ئالىجاناپ ۋە ۋىجدانلىق خوتۇن-قىزلارنىڭ نۇرغۇن نەپىس، گۈزەل ئوبرازىنى ياراتقان.

ناۋايىنىڭ ئەدىبىي ئىجادىيەت جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئۆزى ياشىغان دەۋردە جەمىيەتنىڭ ئومۇمى يۈزلۈك ئېتىراپ قىلىشىغا مۇيەسسەر بولغان. شۇڭا، ناۋايى شۇ زاماندا ئۇلۇغ شائىر دەپ مەدھىيىلەنگەن. ناۋايىنىڭ ئەسەرلىرىدىن ئۇنىڭ بىلىمى مول، تەپەككۇرى ئۆتكۈر پەيلاسوپ ئىكەنلىگىنىمۇ كۆرگىلى بولىدۇ. شۈبھىسىزكى، چاغاتاي تىلىدا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان شائىر ۋە ئالىملار ئىچىدە ناۋايى ئەڭ كۆپ ھوسۇللۇق يازغۇچى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. ئۇ يېزىپ قالدۇرغان ئەسەرلەر مۇنۇلاردىن ئىبارەت:

1. «خەمسە»

2. «چاھار دىۋان»
3. «مەھبۇبۇلقۇلىپ»
4. «مەجالىسۇن نەفائىس»
5. «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن»
6. «مىزانۇل ئەۋزان»

ناۋايى ياشىغان ئاشۇ دەۋردە، ھېرات رايونىدا چاغاتاي تىلىدا
ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشتا پىكىر يۈرگۈزۈش ھەمدە ئىجادىيەتتە
جاپالىق ئەمگەك سىڭدۈرۈش بىلەن بىللە، ئىدىيە ساھەسىدە جىددى
كۈرەشلەرنىمۇ باشتىن كەچۈرۈش لازىم ئىدى. گەرچە لۇتفى، سەك-
كاكى، قەشقىرىگە* ئوخشاش ئەدىبىيات سەركەردىلىرى ۋە ئالىملار
چاغاتاي تىلىدا نۇرغۇن نەپىس ۋە چوڭقۇر ئەھمىيەتلىك ئەسەر
لەرنى يازغان بولسىمۇ، لېكىن چاغاتاي تىلىدا ئىجادىيەت بىلەن
شۇغۇللىنىش يەنىلا تەرەپ-تەرەپتىن ئەيىپلەنگەن ۋە يەكلەنگەن.
ئاقىۋەتتە چاغاتاي تىلىدا ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئىدىيە
ساھەسىدە قاتتىق ئېلىشىشقا ئايلانغان.

ناۋايىنىڭ قىممەتلىك يېرى شۇكى، ئۇ دادىللىق بىلەن بوران-

* سەددىدىن قەشقىرى شۇ چاغدىكى مەشھۇر ئالىم ئىدى. ئۇنىڭ ھاياتى
ۋە ئەسەرلىرى توغرىسىدا بىزنىڭ بىلىدىغانلىرىمىز ناھايىتى ئاز.
لېكىن تۆۋەندىكى پاكىت سەددىدىن قەشقىرىنىڭ بىلىمى ۋە ئۇنىڭ
ئىلىم ساھەسىدىكى ئابرويىنى تولۇق نامايان قىلىپ بېرىدۇ: ناۋايىنىڭ
يەنە بىر ئۇستازى جامى سەددىدىن قەشقىرىنىڭ قولىدا ئوقۇغان.
سەددىدىن قەشقىرىنىڭ ئاخىرقى ئۆمرىدىكى ئىلمىي پائالىيىتى ھېرات
شەھىرىدە ئېلىپ بېرىلغان. ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، بۇ
شەھەرنىڭ ھىيابان دېگەن يېرىگە دەپنە قىلىنغان.

چاپقۇنلارغا يۈزلىنىپ، چاغاتاي تىلى بىلەن شۇنچىۋالا كۆپ بۈيۈك ۋە شانلىق ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇردى. ئۇنىڭ ئەدىبىي ئەسەر- لىرىنىڭ چاغاتاي تىلىنىڭ تەۋەررۇكى بولۇشىدا شەك-شۈبھە يوق. ئۇنىڭ قەيسەر، ئېغىشماس ئىرادىسى تېخىمۇ مەدھىيىلەشكە ئەرزىيدۇ.

ناۋايىنىڭ تولۇق ئىسمى مىر ئەلىشىر غىياسىدىن ناۋايى بولۇپ، ناۋايى ئۇنىڭ تەخەللۇسى. ناۋايى دىگەن سۆزنىڭ ئۇيغۇرچە مەنىسى ئاھاڭلىق، جاراڭلىق دىگەن بولىدۇ.

ھەيكەلتاراشلىق ۋە رەسساملىق:

چاغاتاي خاندانلىغى مەزگىلىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ سەنئەت ساھەسىگە نەزەر تاشلىساق، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدىنىيەت تارىخى- دىكى كىشىنى ئەپسۇسلاندۇرىدىغان سەھىپىنى كۆرىمىز. ئىسلام دىنى پۈتكۈل ئۇيغۇرلار رايونىدا ئومۇملاشقاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلارنىڭ شەكىل چىقىرىش (ھەيكەل تاراشلىق) سەنئىتى ۋە رەسساملىق سەنئىتىنى تامامەن بوغۇپ تاشلىغان. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مەدىنىيەت تارىخىدىكى بۇ بوشلۇق توپ-توغرا 500 يىل داۋام قىلىپ، ئازادە- لىقتىن كېيىن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىل چىقىرىش ۋە رەسساملىق سەنئىتى ئاندىن ئەسلىگە كەلدى ۋە راۋاج تاپتى.

مۇزىكا ۋە ئۇسۇل:

شەكىل چىقىرىش ۋە رەسساملىق سەنئىتىنىڭ ئەكسىچە، بۇ مەز- گىلدە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇزىكا سەنئىتى مىۋە بېرىش مەۋسۇمىگە كىردى. مەشھۇر «ئون ئىككى مۇقام»نىڭ بىر قىسمى مۇقىملىشىپ، ئۈز ھال، راك، ئۇشاق، چۆل ئىراق، ئەجەم، ناۋا قاتارلىقلار ۋۇجۇتقا كەلدى.

ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرىنىڭ ئەقىل-پاراستىنى جەۋلان قىلدۇرىدىغان بۇ ئۇلۇغ نەغمىلەر ئۆزىگە خاس مۇزىكىلىق مەزمۇنى بىلەن

ئەمگەكچى خەلقنىڭ ئىشچان، قەيسەرلىكىنى مەدھىيىلىگەن، ئۇلارنىڭ ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى ۋە ئېكسپلاتاتسىيىگە ئۇچرىدىغان پاجىئەلىك تۇرمۇشىنى ئىزھار قىلغان، كەلگۈسىگە بولغان ئارزۇ-تىلەكلىرىنى ئىپادىلىگەن.

تەخمىنەن مۇشۇ مەزگىللەردە، چوڭ تىپتىكى ناخشىلىق كوللىكتىپ ئۇسۇل — مەشرەپ ۋۇجۇتقا كەلگەن. مەشرەپ ئەرەبچە سۆز بولۇپ، نەغمە-ناۋا قىلىش دىگەن مەنىدە ئىدى. ئەرەب ئاتالغۇسى بىلەن ئۇيغۇر ئۇسۇلىغا نام بېرىش ئاشۇ مەزگىلدىمۇ ئەرەبچە، پارسچە ئاتالغۇلارنىڭ ئۇيغۇر لېكسىكىسىغا كىرىۋاتقانلىقىنىڭ يەنە بىر شاھىدى.

مەشرەپ دىگەن بۇ ئاتالغۇ ئۇيغۇرلارنىڭ كوللىكتىپ ئۇسۇلىغا نام بېرىشدە تەتبىقلىنىپلا قالماستىن، بەلكى مۇقاملارنىڭ خاتىمە بۆلۈگى قىسمىمۇ مەشرەپ دەپ ئاتالغان، مۇقامغا تەتبىقلانغان مەشرەپ دىگەن ئاتالغۇنىڭ مەنىسى ئۇسۇلغا تەتبىقلانغان مەشرەپ دىگەن ئاتالغۇنىڭ مەنىسىگە تامامەن ئوخشاش بولۇپ، خوشال-خورام دىگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. مەشرەپكە ئوخشاش مۇنداق كەيپىياتتىكى ئۇسۇلنىڭ چاغاتاي خاندانلىقى مەزگىلىدە پەيدا بولۇشى قارىماققا زامان شارائىتىغا ئۇيغۇن ئەمەستەك كۆرۈنىدۇ. چۈنكى بۇ ئۇسۇلدا ئىپادىلەنگەن كۆلەم ۋە ھېسسىيات داۋالغۇپ تۇرۇۋاتقان شۇ دەۋردىكى سىياسى ھالەت بىلەن تامامەن زىت ئىدى. شۇنداقلا دەل مۇشۇنداق سىياسى ھالەت مەشرەپ ئۇسۇلىنىڭ يەنىمۇ تەرەققى قىلىپ سەھنىلىشىشگە قاراپ يۈكسىلىشىگە پۇتلىكاشاڭ بولغان.

چاغاتاي خاندانلىقى مەزگىلىدە ھاكىمىيەتلەرنىڭ توختىماي ئالمىشىشى تۈپەيلىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ بېشىغا چۈشكەن كۈلپەتلەر

ھەددى-ھېساپسىز ئىدى. لېكىن تۇرمۇش ھامان كىشىلەرنىڭ گۈزەل ئارزۇ-تىلەكلىرىنى ئۇرغىتىدۇ. شۇ سەۋەپتىن، ئاشۇنداق مۇشەققەتلىك يىللاردىمۇ ئەمگەكچىلەر ئۆز ھېسسىياتىنى ئىزھار قىلىدىغان مەيدان ھەم سورۇنغا يەنىلا ئېھتىياج چۈشۈپ تۇرغان.

مەشرەپ ئەمگەكچى خەلقلەرنىڭ بۇ ئېھتىياجىغا ئۇيغۇنلىشىپ، بارا-بارا خەلق ئارىسىدىكى كۆڭۈل ئېچىش شەكلى بولۇپ مۇقىملاشقان، مەشرەپتە ئالاھىدە سورۇن ۋە جابدۇقلار شەرت قىلىنمايتتى. شۇ سەۋەپتىن مەشرەپ ناھايىتى كەڭ ئاممىۋى خاراكتېر ئالغان پائالىيەتكە ئايلىنىپ قالغان. مەشرەپ ئۇسۇلى كۆركەم، تېتىك بولۇپ، ئۇنىڭغا رىتىملىق نەغمە قوشۇلۇپ داغدۇغىلىق كەيپىيات ھاسىل قىلىش بىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ گۈزەل ئىستىقبالىغا ئىنتىلىشتىكى قەيسەرلىكى ۋە شىجائىتىنى ئىپادىلىگەچكە، تاكى بۈگۈنكى كۈنگە قەدەر مەشرەپ ھېلىھەم ئۇيغۇر ئۇسۇلى ئاساسىنىڭ بىرى بولۇپ كەلمەكتە.

ئۇيغۇرلار ناخشا-ئۇسۇل بىلەن مەشھۇر، ۋاھالەنكى، مەشرەپ ئۇيغۇرلارنىڭ ناخشا-ئۇسۇل ماھارىتىنى يېتىشتۇرگەن ئاساسلىق سورۇن بولغان. مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، چاغاتاي خاندانلىقى مەزگىلىدە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت ساھەسىدە بارلىققا كەلگەن بۇ شەيئىنىڭ چوڭقۇر ۋە يىراق ئەھمىيىتىگە شەك كەلتۈرۈشكە بولمايدۇ.

مەيلى مۇقاملار بولسۇن، مەيلى مەشرەپلەر بولسۇن، ئۇلار شۇنىڭدىن كېيىنكى ۋاقىت ئېقىمىدا روشەن ۋە چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى ئۆزلىرى ۋۇجۇتقا كەلگەن ئاشۇ يىللارنىڭ ئۆزىدىمۇ ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تۇرمۇشى بىلەن كەڭ ۋە چوڭقۇر ئالاقىدا

بولغان.

14 ـ ئەسىردىن كېيىن تارىم ئەتراپىدىكى شەھەر ـ بازارلاردا ۋە يېزا ـ قىشلاقلاردا تاشقى كۆرۈنۈشى بىر ـ بىرىدىن پەرقلەنمەيدىـغان مەسچىتلەر ئومۇمى يۈزلۈك بارلىققا كەلگەن. ھەر كۈنى تاڭ سەھەردىن تارتىپ تاكى ئەل ياتقۇغىچە ۋاقتى ـ سائىتى يەتكەندە، بۇ مەسچىتلەرنىڭ ئۈستىدە تەكلا نامازغا چاقىرغان ئەزان ئاۋازى ئاڭلىناتتى، ئىسلام دىنى تەرىپىدىن تىزگىنلەنگەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشى يىگانە ۋە جانسىز ئىدى. مۇنداق شارائىتتا، مۇقام نەغمىسى ۋە مەشرەپ ئۇسۇلى تەبىئى ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنىڭ ئاساسي يۆلەنچۈكى بولۇپ قالغان.

بۇ بابىمىزدا بايان قىلىنىۋاتقىنى ۋەقەلەر بىر بىرىگە گىرەلىشىپ كەتكەن دەۋر ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئاساسي كۆرۈنۈشى يەنىلا جىلۋىلىنىپ تۇرىدۇ، ئۇ بولسىمۇ، چاغاتاي خاندانلىقى چىڭگىزخان ئىمپېرىيىسىنىڭ خاتىمىسى بولغان. ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي ئىلگىرىلىشى جەريانىدا بۇ ئىنتايىن مۇھىم باسقۇچ ئىدى. دەل مۇشۇ مەزگىلدە ئۇيغۇرلاردا يېزىق ۋە دىن بىرلىككە كەلدى.

ھالبۇكى، ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدىكى چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىـشى ئۇيغۇر مىللىتى تارىخىدا دەۋر بۆلگۈچ ۋەقە بولۇپلا قالماستىن، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئىنسانىيەتكە قوشقان بۈيۈك تۆھپىسى بولۇپمۇ ھىساپلىنىدۇ. ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەر ۋە رايونلار مۇشۇ تىلنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ مەدىنىيىتىنى ۋە تارىخىنى خاتىرىلىگەن ھەم تارقاتقان.

چاغاتاي خاندانلىقىنى قۇرغان چىڭگىزخان ئەۋلاتلىرىغا كەلسەك، ئۇلار بۇ مەزگىلنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، تىل، دىنىي

ئېتىقاد ۋە ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتتە پەيدىن ـ پەي يەرلىك ئاھالىلەرگە يېقىنلىشىپ، ئاخىرى ئۇيغۇرلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى باشقا مىللەتلەرگە قوشۇلۇپ كەتكەن.

پايدىلىنىلغان كىتابلار

① «تارىخى جاھانگوشاي»، بىرىنچى كىتاب؛
«رەۋزە تۇسساپا»، 3 ـ توم.
② «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، 122 ـ جىلد.
③ «دوسسوننىڭ موڭغۇل تارىخى»، 340 ـ بەت.
④ پازىل ئابدۇللا: «ۋاسافنامە».
⑤ سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى: «دۇنيانىڭ ئومۇمى تارىخى»، 37 ـ باپ.
⑥ موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمنىيە».
⑦ «جالالىدىن كېتكى ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەققىدە قىسسە».
⑧ موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى».
⑨ «ئافغانىستان تارىخى»، 19 ـ باپ.
⑩ «جالالىدىن كېتكى ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەققىدە قىسسە».
⑪ «تارىخى ھەمىدى».
⑫ «ئافغانىستان تارىخى»، 423 ـ 424 ـ بەتلەر.
⑬ «تارىخى ھەمىدى».
⑭ ⑮ ⑯ «جالالىدىن كېتكى ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەققىدە قىسسە».
⑰ «ياللۇغ شىلياڭنىڭ قەۋرە تېشىدا تىلغا ئېلىنغان جاي ۋە ئادەم ئىسىملىرى».
⑱ «تارىخى ئەمنىيە».
⑲ گېڭ شىمىن: «ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە».